Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Ústav světových dějin

Historické vědy – obecné dějiny

Ondřej Žíla

„Jedna si jedina moja domovina?“ Etno-demografické proměny Bosny a Hercegoviny v letech 1945–2012

“Are You the One and Only Homeland I have?“ Ethno-demographic Changes in Bosnia and Herzegovina 1945–2012

Disertační práce

Vedoucí práce: doc. PhDr. Jan Pelikán, CSc.

Praha 2013

„Prohlašuji, že jsem disertační práci napsal samostatně s využitím pouze uvedených a řádně citovaných pramenů a literatury a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.“

V Praze dne 4. listopadu 2013

……

Na tomto místě bych rád poděkoval všem, kteří mi napomohli k napsání disertační práce.

V první řadě můj dík patří školiteli doc. Janu Pelikánovi za mnohaleté precizní vedení a konstruktivní kritiku.

Za cenné odborné připomínky, rady, jazykovou korekturu a veškerý čas s tím spojený upřímně děkuji svým přátelům Elišce Mlynárikové, Michalu Šrubařovi, Jakubu Čechvalovi, Samuelu Benešovi a Jakubu Vondrovi.

Za pomoc při zpracování kartografických výstupů jsem zavázán Michalu Schneiderovi a za anglické překlady a korekturu Marii Brančíkové.

Za inspirativní konzultace vedené s nezdolným optimismem a elánem děkuji doc. Pavlu Chromému a dr. Zdeňku Kučerovi z Katedry sociální geografie a regionálního rozvoje PřF UK.

Za laskavý a neobyčejně podnětný přístup děkuji někdejšímu velvyslanci Slovenské republiky v Sarajevu panu Miroslavu Mojžitovi.

Velice si rovněž cením vstřícnosti, jaké se mi dostalo při mých badatelských pobytech na vědeckých pracovištích a statistických úřadech v Sarajevu, Banja Luce, Záhřebu a Bělehradě. Za poskytnutí finančních prostředků jsem zavázán Grantové agentuře České republiky (č. P410/10/0136).

Rád bych pak poděkoval i některým svým přátelům a kolegům, kteří mě inspirovali, motivovali a směřovali, aniž o tom mnohdy věděli: Vuku Bačanovićovi, Maše Markovićové, Dinu Salihagićovi, Radoslavu Ćorovićovi, Ondřeji Vojtěchovskému, Martinu Brožovi, Igoru Tchoukarinovi, Milanu Soviljovi, Vedranu Huremovićovi, Jaroslavu Zelenkovi, Jiřímu Bradovi, Lukáši Policarovi, Janu Karlachovi, Tomáši Lindnerovi, Matěji Královi, Petru Svobodovi, Přemyslu Vinšovi, Jaroslavu Otčenáškovi a Davidu Henigovi.

Zvláštní dík patří dvěma českým krajanům v Bosně a Hercegovině Davidu Symonovi a Pavlu Cihlářovi za ochotu, s jakou mi pravidelně poskytovali přístřeší, pomoc a transport.

Speciálně bych rád poděkoval i těm obyvatelům Bosny a Hercegoviny, kteří mi umožnili nahlédnout do svých životů.

Nakonec ze srdce děkuji své rodině a především svojí ženě Heleně, jejíž obětavá a trpělivá podpora mi psaní této práce výrazně ulehčila.

ŽÍLA, Ondřej: „Jedna si jedina moja domovina?“ Etno-demografické proměny Bosny a Hercegoviny v letech 1945–2012.

Abstrakt

Disertační práce *„Jedna si jedina moja domovina?“ Etno-demografické proměny Bosny a Hercegoviny v letech 1945–2012* analyzuje populační vývoj tří konstitutivních národů BaH, proměny etnického proporčního zastoupení bosenské populace v důsledku rozdílného demografického chování a prostorové dopady nucených migrací v rozmístění obyvatelstva po skončení občanského konfliktu v 90. letech 20. století. Hlavní pozornost je zaměřena na porovnání vývoje etno-demografické struktury socialistické BaH se stavem v zemi po válce. Současné demografické charakteristiky obyvatelstva daytonské BaH a stávající etnické složení země přitom zůstávají zcela zásadně ovlivněny průvodními jevy konfliktu: tzv. nucenými migracemi a etnickými čistkami. Práce v sobě komponuje dva základní přístupy. Přístup „shora“, jenž se soustředí na charakteristiku role západních velmocí v poválečném mírotvorném procesu, a obzvláště pak na rozbor jejich ústředního cíle – obnovy původní etnické heterogenity prostřednictvím řízené repatriace utečenců a zhodnocení jeho celkové zdařilosti. Tento přístup je konfrontován s nedostatečně komplexně reflektovaným pohledem „zdola“, tj. z pozice samotných navrátilců. V jeho rámci jsou analyzovány překážky, s nimiž se repatrianti během návratu potýkali, a potíže, které ovlivnily dlouhodobou udržitelnost repatriace v místě původního bydliště.

Klíčová slova: Bosna a Hercegovina, dynamika populačního vývoje Bosňáků, Srbů a Chorvatů, etnické čistky, nucená migrace, utečenci, repatriační úspěšnost, mezietnické soužití

ŽÍLA, Ondřej: "Are You the One and Only Homeland I have?" Ethno-demographic Changes in Bosnia and Herzegovina 1945–2012

Abstract

Thesis on *"Are You the One and Only Homeland I have?" Ethno-demographic Changes in Bosnia and Herzegovina 1945–2012* analyses population development of three constitutive nations of Bosnia and Herzegovina, transformation of ethnic proportional representation of Bosnian population due to differences in demographic behaviour and spatial impacts of forced migration on population distribution after the end of the civil conflict in the 1990s. The main focus is on comparing the development of the ethno-demographic structure of socialist Bosnia and Herzegovina with the condition of the country after the war. The current demographic characteristics of the population, and contemporary ethnic composition of the country remains fundamentally affected by events related to the conflict: the so called forced migration and ethnic cleansing. The thesis compiles two fundamental approaches, one of them being the top-down approach. It focuses on the characteristics of the role of Western powers in the post-war peace-building process, specifically the analysis of their principal objective – restoration of the original ethnic heterogeneity by means of controlled repatriation of refugees, and evaluation of if its overall success. This approach is confronted with an insufficiently comprehensively reflected bottom-up perspective, i.e. the perspective of the returnees themselves. Obstacles, which the returnees encountered, and issues that affected the sustainability of the repatriation to their original place of residence are analysed in the scope of this approach.

Key Words: Bosnia and Herzegovina, dynamics of population growth of Bosniaks, Serbs and Croats, ethnic cleansing, forced migrations, refugees, repatriation success rate, interethnic coexistence.

OBSAH

Úvodem ... 13
Klíčové cíle a hypotézy disertační práce ... 16
Etno-demografický vývoj v období socialistické Bosny a Hercegoviny ... 16
Etnická homogenizace Bosny a Hercegoviny během občanské války ... 17
Repatriační úspěšnost a její vliv na etnické uspořádání obyvatelstva daytonské Bosny a Hercegoviny ... 18
Struktura disertační práce ... 21
Teoretický a metodologický základ výzkumu ... 26
Kritický přehled primárních pramenů, sekundární literatury a dalších zdrojů ... 26
Rozbor primárních statistických pramenů ... 26
Přehled použité sekundární literatury ... 42
1. Socioekonomický vývoj Bosny a Hercegoviny v letech 1945–1991 a jeho vliv na populační chování místních konstitutivních národů ... 49
1.1. Hospodářský pokrok Bosny a Hercegoviny v kontextu vývoje socialistické Jugoslávie ... 49
1.1.1. Roztržka Jugoslávie s SSSR v roce 1948 a její dopady na hospodářský vývoj v Bosně a Hercegovině ... 51
1.1.2. Propad socioekonomického postavení Bosny a Hercegoviny v jugoslávské federaci ... 52
1.1.3. Výsledky nivelizační regionální politiky v Bosně a Hercegovině ... 53
1.2. Venkovská společnost Bosny a Hercegoviny ... 56
1.2.1. Strukturální transformace zemědělství ... 57
1.2.2. Modernizace společnosti – interakce venkovského a městského prostředí ... 59
1.2.3. Odliv venkovského obyvatelstva do měst a jeho demografické následky na venkově ... 60
1.3. Národnostní politika socialistické Jugoslávie ... 62
1.3.1. Národnostní smír a tolerantní soužití národů – mýtus nebo skutečnost v socialistické Bosně a Hercegovině? ... 63
1.3.2. Statistická sčítání v Titově Jugoslávii – otázka národnosti v jednotlivých censech ... 67
1.3.3. Sebeidentifikace, statistika a její interpretace – smíšená manželství, Jugoslávci a otázka muslimského národa v Bosně a Hercegovině ... 68
2. Demografické chování jednotlivých národů Bosny a Hercegoviny v letech 1945–1991 ... 90
2.1. Přirozený pohyb obyvatelstva Bosny a Hercegoviny ... 90
2.2. Územní pohyb konstitutivních národů Bosny a Hercegoviny ... 95
2.2.1. Vnitřní migrace ... 95
2.2.2. Vnější migrace ... 97
2.3. Odlišné demografické chování konstitutivních národů Bosny a Hercegoviny – změny v početním zastoupení v letech 1948–1991 ... 99
3. Prostorové a etnické změny uspořádání obyvatelstva v Bosny a Hercegoviny v letech 1971–1991: primární statistický rozbor na úrovni opštin ... 101
3.1. Teoretický rámec kvantitativní analýzy prostorových a etnických změn uspořádání obyvatelstva ... 101
3.1.1. Geografická polarizace prostoru ... 101

3.1.2. Administrativní uspořádání Socialistické republiky Bosny a Hercegoviny v letech 1945–1991 102
3.1.3. Několik metodických poznámek k rozboru statistických údajů a vymezení hodnocených územních jednotek 103
3.1.4. Vymezení městské a venkovské sídelní struktury socialistické Bosny a Hercegoviny 106
3.1.5. Výběr indikátorů k rozboru regionální diferenciace socialistické Bosny a Hercegoviny 108
3.2. Diferenciace prostorových proměn rozmístění obyvatelstva Bosny a Hercegoviny v letech 1971–1991 109
3.2.1. Využití indikátorů k identifikaci periferních oblastí Bosny a Hercegoviny .. 109
3.2.2. Typologie opštin podle jejich populačního vývoje 116
3.3. Etno-demografický vývoj v Bosně a Hercegovině v letech 1971–1991 a jeho latentní předpoklad k vyústění v etnický konflikt 127
3.3.1. Rozdílná populační dynamika: měření náchylnosti ke konfliktu v etnicky rozmanitém prostředí 128
3.3.2. Rozdílná populační dynamika Muslimů a Srbů v socialistické Bosně a Hercegovině: obecné hodnocení 132
3.3.3. Etnické uspořádání Bosny a Hercegoviny a jeho změny na úrovni opštin v letech 1971–1991 134
3.3.4. Scénáře demografického vývoje konstitutivních národů Bosny a Hercegoviny 144
3.3.5. Geografické proměny tradičních území konstitutivních národů Bosny a Hercegoviny v letech 1971–1991 149
4. Rozdílné interpretace údajů o národnostním složení Bosny a Hercegoviny: kartografie a statistika 154
4.1. Kartografie a její využití při prezentaci etnického složení obyvatelstva Bosny a Hercegoviny 154
4.2. Interpretace údajů národnostního složení Bosny a Hercegoviny 156
5. Etnické čistky jako prostředek k národnostní homogenizaci Bosně a Hercegovině 163
5.1. Termín etnická čistka a genocida 165
5.2. Problematika zkoumání etnických čistek v Bosně a Hercegovině 168
5.3. Strategie etnické homogenizace v Bosně a Hercegovině 171
5.4. Etnické čistky na lokální úrovni 173
5.5. Formy etnických čistek 177
5.6. Výsledný rozsah etnických čistek 180
5.7. Strategické zájmy národnostních elit: příklady etnických čistek a jejich realizace 182
5.7.1. Strategické zájmy srbských elit a jejich realizace 183
5.7.2. Strategické zájmy chorvatských elit a jejich realizace 188
5.7.3. Strategické zájmy bosňáckých elit a jejich realizace 192
6. Zhodnocení demografických následků války 195
6.1. Problematika absence poválečného statistického sčítání v Bosně a Hercegovině . 197
6.1.1. Národnostní identifikace a její kategorizování v postdaytonské Bosně a Hercegovině 204
6.1.2. Spory o národnostní kategorie v nadcházejícím sčítání 206

6.2. Žonglování s čísly: odhady počtu obětí konfliktu v Bosně a Hercegovině a jejich odlišná interpretace 209
6.2.1. Odlišné interpretace počtu obětí války v BaH u jednotlivých národů 211
6.2.2. Rozsah nucených migrací v Bosně a Hercegovině 226
7. Zhodnocení průběhu návratnosti utečenců 230
7.1. Obecný rámec repatriačního procesu 230
7.1.1. Teoretický aspekt nucených migrací 230
7.1.2. Základní terminologie repatriace 232
7.1.3. Daytonská mírová smlouva a její právní uspořádání 236
7.2. Západní protektoři a jejich role v poválečném mírotvorném procesu Bosny a Hercegoviny 239
7.3. Vývoj repatriační strategie protektorátní správy Bosny a Hercegoviny 243
7.3.1. První fáze (1995–1997) – slabá angažovanost Západu v repatriačním procesu 243
7.3.2. Druhá fáze (konec roku 1997–1998) – změna přístupu okupační správy k návratovému procesu 248
7.3.3. Třetí fáze (konec roku 1998–1999) – úspěšné zahájení menšinové repatriace 255
7.3.4. Čtvrtá fáze (od konce roku 1999–2003) – vrchol repatriačního procesu 261
7.3.5. Pátá fáze (2004–současnost) – uzavírání repatriačního procesu 265
8. Bosenští utečenci a jejich percepce „domova“ 267
8.1. Kulturní význam „domova“ v Bosně a Hercegovině 267
8.2. Mezinárodní společenství a jeho chápání pojmů „návrat“ a „navrátilec“ 268
8.3. Ochota k návratu a rozdílné vnímání „domova“ 269
8.3.1. Repatriace uprchlíků podle konceptu „domov“ a „vlast“ 270
8.3.2. „Mýtus návratu“ 272
8.3.3. Vnímání „domova“ pohledem přesídlenců ve středních a menších sídlech .. 277
8.3.4. Odlišné vnímání „domova“ podle jednotlivých věkových kategorií 279
8.3.5. Nucená urbanizace jako sociální konflikt: vnímání „domova“ městského a venkovského utečence 281
8.3.6. Vnímání „domova“ z pohledu uprchlíka v hostitelské zemi a role diaspory při návratu 285
8.4. Závěr aneb lze v Bosně a Hercegovině obnovit původní pojem domova? 289
9. Příčiny slabé návratnosti bosenskohercegovských utečenců 292
9.1. Objektivní překážky a jejich typologie 293
9.1.1. (Geo)politické limity – Politické a bezpečnostní překážky 294
9.1.2. Restituční limity – návrat majetku 329
9.1.3. Socioekonomické limity – poválečná rekonstrukce a postsocialistická transformace 340
9.2. Subjektivní překážky – „kvalita“ návratu 348
9.2.1. Kategorizace menšinového návratu 348
9.2.2. Společenské klima v daytonské Bosně a Hercegovině – soužití, kooperace, usmíření? 362
10. Terénní šetření: vybrané případové studie 368
10.1. Kritéria výběru lokalit k terénnímu šetření 368
10.2. Metodika výzkumu 373

10.3. Komplikace znesnadňující terénní výzkum 375
10.4. Vybrané případové studie (ne)úspěšnosti repatriačního procesu 377
10.4.1. Úspěšná minoritní návratnost 377
10.4.2. Parciálně zdařilý minoritní návratnost 389
10.4.3. Početně slabý menšinový návrat 399
10.4.4. Neúspěšný minoritní návrat a selhání repatriačního procesu 406
11. Prostorové dopady nucených migračních pohybů a současné národnostní složení země 423
11.1. Kvantitativní shrnutí tzv. menšinové repatriace v letech 1996–2011 423
11.2. Nucená migrace versus (ne)úspěšnost menšinové repatriace: demografické a prostorové dopady v Bosně a Hercegovině 429
11.2.1. Dopady nucených migrací na demografické chování obyvatelstva 429
11.2.2. Teritoriální proměny prostoru konstitutivních národů 433
11.2.3. Rekonstrukce dnešního národnostní složení země 444
Závěr 446
Shrnutí výzkumu a ověření platnosti zkoumaných hypotéz 447
Etno-demografický vývoj v období socialistické Bosny a Hercegoviny a jeho zkoumané hypotézy 447
Etnické čistky jako prostředek k národnostní homogenizaci Bosny a Hercegoviny: prověřované hypotézy 452
Repatriační úspěšnost a její vliv na etnické uspořádání obyvatelstva daytonské Bosny a Hercegoviny: zkoumané hypotézy prvního cíle 454
Udržitelnost („kvalita“) návratu: ověřované hypotézy druhého cíle období daytonské Bosny a Hercegoviny: zkoumané hypotézy druhého cíle 460
Zhodnocení menšinové repatriace v Bosně a Hercegovině – úspěch či neúspěch? 465
Dovětek: politické a společenské klima postdaytonské Bosny a Hercegoviny 469
Seznam použitých zkratek: 473
Prameny a literatura 482
Primární zdroje: 482
Sekundární zdroje: 498
Seznam citovaných osobních rozhovorů 525
Seznam respondentů 526
Přílohy ..... Chyba! Záložka není definována.

Seznam obrázků:

Obr. 1: Vývoj podílu smíšených manželství v letech 1959–1989 (v %) ... 72
Obr. 2: Podíl dospělých obyvatel Jugoslávie, kteří se vyjádřili jako Jugoslávci v letech 1961–1981 (v %) ... 76
Obr. 3: Změny relativního zastoupení jednotlivých národů BaH v letech 1948–1991 (v %) ... 88
Obr. 4: Přirozený přírůstek konstitutivních národů BaH v letech 1953–1991 (v ‰) ... 91
Obr. 5: Natalita konstitutivních národů BaH v letech 1953–1990 (v ‰) ... 91
Obr. 6: Mortalita konstitutivních národů BaH v letech 1953–1991 (v ‰) ... 92
Obr. 7: Míra negramotnosti konstitutivních národů BaH (v %) ... 94
Obr. 8: Vývoj urbanizace v BaH letech 1948–1991 (v %) ... 96
Obr. 9: Mezirepubliková migrace (migrační saldo) nejpočetnějších národností BaH v letech 1961–1981 ... 99
Obr. 10: Početní růst konstitutivních národů BaH na základě přirozeného přírůstku a migračních pohybů za jednotlivá období v letech 1948–1991 ... 100
Obr. 11: Populační vývoj jednotlivých národů BaH v letech 1948–1991 (v %) ... 100
Obr. 12: Scénáře demografického vývoje v muslimsko-srbských opštinách v letech 1971–1991 ... 145
Obr. 13: Přehled relativního podílu sídel a jejich rozlohy v roce 1981 dle etnické příslušnosti (v %) ... 158
Obr. 14: Přehled relativního podílu sídel a jejich rozlohy v roce 1991 dle etnické příslušnosti (v %) ... 159
Obr. 15: Rozloha etnicky většinových území (% teritoria BaH) v roce 1991 ... 159
Obr. 16: Počet osob konkrétního národa v etnicky většinových územích (% teritoria BaH) v roce 1991 ... 160
Obr. 17: Odhady obětí konfliktu v BaH v letech 1992–1995. Přehled jugoslávských zdrojů ... 220
Obr. 18: Přehled počtů obětí konfliktu v BaH dle Tabeau a Bijaka ... 225
Obr. 19: Přehled odhadů počtu zabitých a nezvěstných osob ... 226
Obr. 20: Uprchlíci z BaH podle národnostního složení a země přijetí ... 227
Obr. 21: Kvalita menšinového návratu a jeho typologie: shrnutí typu „úplný návrat“ ... 353
Obr. 22: Kvalita menšinového návratu a jeho typologie: shrnutí typu „neúplný návrat“ ... 356
Obr. 23: Kvalita menšinového návratu a jeho typologie: shrnutí typu „neúspěšný návrat“ ... 362
Obr. 24: Většinový a menšinový typ návratu v letech 1996–2005 ... 424
Obr. 25: Vývojový trend menšinové repatriace a návratu uprchlíků a vnitřně přemístěných osob v letech 1996–2011 ... 424
Obr. 26: Návrat uprchlíků a vnitřně přemístěných osob dle etnické příslušnosti v letech 1996–2011 ... 424
Obr. 27: Průběh menšinové repatriace podle jednotlivých entit ... 426
Obr. 28: Průběh menšinové repatriace ve Federaci BaH a v Republice srbské v letech 1996–2007 ... 426
Obr. 29: Objem menšinové repatriace v BaH v letech 1996–2007 ... 427
Obr. 30: Vývoj natality a mortality v BaH v letech 1953–2011 (v ‰) ... 430
Obr. 31: Vývoj přirozeného přírůstku v BaH a jejích entitách v letech 1996–2011 ... 430
Obr. 32: Vývoj přirozeného přírůstku ve Federaci BaH a Republice srbské ... 431
Obr. 33: Vývoj přirozeného úbytku Srbů ve Federaci BaH a Bosňáků v Republice srbské ... 432

Obr. 34: Klasifikace úspěšnosti menšinové repatriace jednotlivých konstitutivních národů ve Federaci BaH a Republice srbské 436
Obr. 35: Srovnání interpretace repatriační úspěšnosti podle jednotlivých subjektů (v %) 437
Obr. 36: Národnostní struktura obyvatelstva ve Federaci BaH v letech 1991 a 2012 444
Obr. 37: Národnostní struktura obyvatelstva v Republice srbské v letech 1991 a 2012..... 444
Obr. 38: Národnostní struktura obyvatelstva BaH v letech 1991 a 2012..... 445

Seznam map:

Mapa 1: Administrativní uspořádání socialistické republiky BaH v roce 1991..... 104
Mapa 2: Základní hospodářské komory socialistické republiky BaH..... 106
Mapa 3: Index relativního růstu městských osídlení opštin v letech 1971–1991 110
Mapa 4: Index relativního růstu rurálních oblastí v bosenskohercegovských opštinách v letech 1971–1991 111
Mapa 5: Index změny hustoty zalidnění bez hlavního sídla opštiny v letech 1971–1991 112
Mapa 6: Podíl ekonomicky aktivních obyvatel zaměstnaných v primárním sektoru v roce 1991 (v %) 113
Mapa 7: Podíl rodáků v jednotlivých okresech v roce 1991 (v %) 115
Mapa 8: Index změny podílu obyvatelstva ve věkových kategoriích 0–14 a nad 65 let v období let 1971 a 1991 (v %) 116
Mapa 9: Index změny podílového zastoupení opštin v jednotlivých regionech BaH v letech 1948–1991 a změna hustoty zalidnění v opštinách mezi roky 1948 a 1991 (v %) 119
Mapa 10: Typologie opštin podle jejich populačního vývoje v letech 1948–1991..... 124
Mapa 11: Zóny rozvoje Bosny a Hercegoviny..... 126
Mapa 12: Úroveň etnické konkurence v BaH v roce 1991 139
Mapa 13: Změna indexu etnické konkurence v BaH v letech 1971 a 1991 140
Mapa 14: Demografické interakce v muslimsko-srbských opštinách v letech 1971–1991 ... 142
Mapa 15: Demografické interakce v muslimsko-chorvatských opštinách v letech 1971–1991 143
Mapa 16: Demografické interakce v srbsko-chorvatských opštinách v letech 1971–1991 ... 144
Mapa 17: Scénář č. 1 146
Mapa 18: Scénář č. 2 147
Mapa 19: Scénář č. 3. 148
Mapa 20: Kartogram etnického složení BaH v roce 1991 dle a) jednotlivých sídel a b) okresů 156
Mapa 21: Srbské autonomní oblasti v BaH v září 1991 185
Mapa 22: Srovnání srbských autonomních oblastí v BaH v září a listopadu 1991..... 186
Mapa 23: Chorvatské společenství Herceg-Bosna 189
Mapa 24: Místa realizace terénního šetření..... 371
Mapa 25: Objem menšinové repatriace podle okresů v letech 1996–2005..... 434
Mapa 26: Úspěšnost menšinové repatriace Bosňáků do Federace BaH a Republiky srbské (v %) 438
Mapa 27: Úspěšnost menšinové repatriace Srbů do Federace BaH (v %) 440
Mapa 28: Úspěšnost menšinové repatriace Chorvatů do Federace BaH a Republiky srbské (v %) 442
Mapa 29: Odhadované etnické složení BaH v roce 2012 445

Seznam tabulek:

Tab. 1: Přepočet zastoupení tří konstitutivních národů BaH podle daytonského uspořádání k roku 1991 181
Tab. 2: Odhady obětí konfliktu v BaH v letech 1992–1995. Přehled bosenských a jugoslávských zdrojů. 220

Seznam příloh:

Příloha č. 1: Obecně zeměpisná mapa Bosny a Hercegoviny ..... **Chyba! Záložka není definována.**
Příloha č. 2: Obecná administrativní mapa daytonské Bosny a Hercegoviny .**Chyba! Záložka není definována.**
Příloha č. 3: Okresní administrativní mapa daytonské Bosny a Hercegoviny .**Chyba! Záložka není definována.**
Příloha č. 4: Anketní šetření ..... **Chyba! Záložka není definována.**
Příloha č. 5: Přepočet zastoupení tří konstitutivních národů BaH podle daytonského uspořádání k roku 1991 ..... **Chyba! Záložka není definována.**
Příloha č. 6: Mapa menšinové návratnosti dle UNHCR v absolutních hodnotách v letech 1996–2005 ..... **Chyba! Záložka není definována.**
Příloha č. 7: Úspěšnost menšinové repatriace Bosňáků ..... **Chyba! Záložka není definována.**
Příloha č. 8: Úspěšnost menšinové repatriace Srbů ..... **Chyba! Záložka není definována.**
Příloha č. 9: Úspěšnost menšinové repatriace Chorvatů .... **Chyba! Záložka není definována.**

ÚVODEM

Od podpisu mírových dohod v Daytonu, které ukončily krvavý občanský konflikt v Bosně a Hercegovině (dále BaH) v letech 1992–1995, uběhne letos v listopadu již osmnáct let. Vnucený mírový kompromis sice dokázal v zemi zastavit vleklý válečný konflikt, nicméně definitivní uklidnění situace nepřinesl. Snahu mezinárodního společenství napravit následky války, obnovit v zemi původní multietnickou různorodost, jež se projevila v důrazu na repatriaci utečenců,[1] a znovuvybudovat mezi tamním obyvatelstvem důvěru ve vzájemné soužití, provázela hned od počátků všudypřítomná politizace. Z válkou rozvrácené země měl být utvořen učebnicový příklad úspěšného mezinárodního úsilí o poválečnou obnovu. Zatímco fyzické stopy válečné destrukce pomalu mizí, příčiny, kvůli nimž se konflikt rozhořel, se odstranit nepodařilo. Mezietnické soužití v současné BaH zůstává poznamenáno latentním a veskrze nepolevujícím napětím, které se mimo jiné projevilo i v dlouhodobém odkladu poválečného statistického sčítání obyvatelstva.

Studium období 90. let 20. století přináší badateli četná úskalí a rizika kvůli relativní aktuálnosti a malému časovému odstupu. Objektivitu může narušovat právě zkreslené a tendenční hodnocení jednotlivých událostí či pramenů. V případě výzkumu soudobých dějin balkánského prostoru, kde se zcela běžně setkáváme s velmi odlišnými interpretacemi tragického rozpadu bývalé Jugoslávie, to platí obzvlášť. Příčiny rozpoutání války, její průběh a důsledky, zůstávají v BaH dodnes aktuálním a emocionálně silně vyhroceným tématem. Ten, kdo se zabývá moderními dějinami tohoto regionu, se proto musí důsledně vyvarovat veškerým zjednodušováním, nepodlehnout demagogické rétorice a propagandě.

Disertační práce *„Jedna si jedina moja domovina?“ Etno-demografické proměny Bosny a Hercegoviny v letech 1945–2012*[2] analyzuje populační vývoj tří konstitutivních

[1] Pod tímto zastřešujícím termínem obecně hovořím jak o uprchlících, tak o tzv. vnitřně přemístěných osobách. Viz kapitola č. 7. (*Zhodnocení průběhu návratnosti utečenců*).

[2] Název práce je převzat z textu hymny BaH („*Jedna si jedina*“) užívané v období let 1992 až 1998. Kvůli své údajné kontroverznosti však byla odmítána bosenskými Srby a Chorvaty. Pro situaci daytonské BaH je příznačné, že nová hymna schválená v roce 1999, neměla oficiálně text žádný, jeden z návrhů byl vybrán až v roce 2008. Autoři vítězného textu přitom záměrně kladli důraz především na deklarování jednoty země („*Mi idemo u budućnost. Zajedno*!“ – „*Jdeme do boudoucnosti. Společně*!“). Titul práce „*Jsi moje jedna jediná vlast*“ s otazníkem pokládám vzhledem ke zpracovávanému tématu za výstižnou alegorii.

národů BaH, proměny etnického proporčního zastoupení bosenské populace v důsledku rozdílného demografického chování a prostorové dopady v rozmístění obyvatelstva v důsledku občanského konfliktu a západními velmocemi řízené repatriace utečenců. Hlavní pozornost je zaměřena na porovnání vývoje etno-demografické struktury socialistické BaH se stavem v zemi po skončení válečného konfliktu v 90. letech 20. století. Zdůrazněme, že současné demografické charakteristiky obyvatelstva daytonské BaH[3] a stávající etnické složení země zůstávají zcela zásadně ovlivněny průvodními jevy konfliktu: tzv. nucenými migracemi a etnickými čistkami.

V důsledku absence výsledků poválečného statistického sčítání bylo potřeba ve snaze zachovat si objektivní přístup opřít rozsáhlou pramennou základnu, jež zahrnovala primární zdroje a sekundární literaturu srbochorvatské, anglické a francouzské provenience spjatou s bosenským konfliktem o další zdroj. Tím se pro mě stal terénní výzkum provedený v prostoru BaH v rozmezí let 2009–2013. Bez těchto poznatků a následné komparace s ostatními prameny by nebylo reálně možné etno-demografickou situaci v zemi objektivně zkoumat, natož pak současné etnické uspořádání obyvatelstva BaH relevantně rekonstruovat.

Svůj původní záměr sledovat výhradně proměny etno-demografické struktury jsem později zrevidoval a rozšířil o detailní zpracování problematiky nucených migrací a analýzy dopadů, které tento negativní fenomén způsobil v kompozici etnického složení bosenského obyvatelstva. Uplatněním dvou přístupů „shora“ a „zdola“ jsem v rámci analýzy návratnosti utečenců detailněji dokládal jak obecný přístup mezinárodního společenství k BaH, jeho působení a výsledný postoj, jež zaujalo k repatriačnímu procesu, tak problémy, se kterými se potýkali samotní navrátilci. Během výzkumu úspěšnosti repatriačního procesu jsem pozornost převážně věnoval klíčovému tzv. menšinovému návratu[4] Bosňáků[5] a Srbů.

Vzhledem k poměrně rozsáhlému časovému a tudíž i tematickému rozpětí práce se v určitých pasážích nepodařilo vyhnout jisté popisnosti. Detailní kvantitativní analýza prostorových a etnických změn uspořádání bosenského obyvatelstva v době socialistické

[3] Výraz daytonská (či postdaytonská) BaH využívám k označení období po roce 1995, ve kterém byla podepsána daytonská mírová dohoda, jež ukončila vleklou občanskou válku.
[4] Tzv. menšinový návrat představuje repatriaci utečence, jenž v místě bydliště v danou chvíli tvoří etnickou minoritu, a to i přesto, že zde před válkou mohl zastávat většinu.
[5] Bosňáci (*Bošnjaci*) jsou jedním ze tří konstitutivních národů BaH, kteří se do roku 1993 nazývali Muslimové. Pojmenování Bosňáci bylo přijato na bosňáckém kongresu v září 1993. Viz TANKOVIĆ, Š., VOJNOVIĆ, S.: Bošnjaci i popis stanovništva u Republici Hrvatskoj 2001. In: *Ljudska prava*, Vol. 4, 2003, s. 95.

Jugoslávie, zhodnocení role západních velmocí v poválečném mírotvorném procesu a rozbor jejich ústředního cíle: obnovy původní etnické heterogenity prostřednictvím zajištění návratu utečenců sice text poněkud zpomalují, nicméně byly důležité jednak pro udržení jeho struktury, logiky výkladu, přehlednosti a jednak pro srovnání v západní odborné literatuře převládajícího přístupu „shora“ s nedostatečně komplexně reflektovaným pohledem „zdola“, tj. z pozice samotných repatriantů.

Ve výsledku tak vznikla práce, jež není klasickou historickou studií. Vzhledem k svému přechozímu magisterskému studiu oborů Historie na Filozofické fakultě UK a Geografie na Přírodovědecké fakultě UK, kladu důraz na interdisciplinární výzkum. Při studiu proměn jednotlivých procesů v prostoru a čase využívám jak historické metody, tak i formy výzkumu, jež aplikuje současná sociální a politická geografie a demografie.

Heuristický základ disertační práce představuje výsledek více jak pět let trvajícího výzkumu, v jehož rámci jsem realizoval desítku badatelských pobytů v BaH. Přestože studium primárních pramenů a sekundární literatury a jejich následná konfrontace s poznatky nabytými z terénních sond mi umožnily na základě dílčích případových studií učinit parciální soudy a konkrétní zjištění, nelze tyto závěry považovat – v rámci celého teritoria BaH – za zcela exaktně vypovídající. Z toho důvodu se všechna závěrečná konstatování, především kvůli absenci relevantních „tvrdých“ dat, pohybují v rovině pouhých odhadů a předpokládaných trendů. Problémem bylo dlouhodobé odkládání prvního poválečného sčítání, které se konečně uskutečnilo v první polovině října roku 2013. I když první předběžné výsledky statistický úřad publikuje pravděpodobně v průběhu roku 2014 (a komplexní výsledky až v roce 2015), zůstává otázkou, nakolik budou dlouho očekáváné údaje v důsledku neustálé propagandy relevantní (to se týká především problematiky národnostní identifikace občanů BaH) a nakolik se tak podaří zacelit mezery v údajích o konečném rozsahu populačních ztrát způsobených válkou.

Z pozice jednotlivce je přirozeně nemožné obsáhnout celý prostor BaH. Proto také tento disertační projekt nemůže být považován za kompletní zhodnocení etno-demografického vývoje v posledních více jak šedesáti letech, ale spíše za pokus o jeho důkladnou rekonstrukci podloženou zjištěními z rozsáhlého terénního výzkumu. Více než dvě desítky uskutečněných regionálních sond s dostatečnou znalostí široké pramenné základny mohou napomoci

k plastičtějšímu zobrazení současného etnického složení země, stejně tak jako k diskusi o celkové úspěšnosti návratnosti bosenských utečenců.

KLÍČOVÉ CÍLE A HYPOTÉZY DISERTAČNÍ PRÁCE

Primárním cílem disertační práce je rozbor demografických a etnických proměn v BaH v období let 1945–2012. Tento záměr je chronologicky rozdělen do dvou úseků, které jsou od sebe odděleny občanským konfliktem na počátku 90. let 20. století. Stěžejním úsilím výzkumu byla verifikace tří okruhů hypotéz, které se ve fázi heuristiky a teoretického studia problematiky geografické polarizace prostoru, nucených migrací a repatriace utečenců objevily. Bez posouzení jejich platnosti nelze řádně zodpovědět předložené cíle práce.

Etno-demografický vývoj v období socialistické Bosny a Hercegoviny

V první části práce sleduji v souvislosti s demografickými a etnickými proměnami dva základní cíle. V důsledku dynamického populačního vývoje detailně zachycuji prostorové proměny rozmístění obyvatelstva BaH v letech 1971–1991, poukazuji na prohlubující se kontrast mezi živelným růstem měst a postupným populačním úpadkem venkova a lokalizuji oblasti postižené tímto depopulačním procesem. Druhým cílem je analýza odlišného demografického chování tří konstitutivních národů, jeho vlivu na změny proporčního zastoupení v jednotlivých regionech a náchylnosti k jeho vyústění v etnický konflikt. Na závěr prvního úseku práce vymezuji oblasti, ve kterých se následkem odlišného populačního vývoje nejvýrazněji proměnilo tamní zastoupení jednotlivých národů.

Hypotézy:

1. *Modernizace BaH, kterou iniciovaly procesy socialistické industrializace a s ní spojené urbanizace, vyvolaly rozsáhlé migrační přesuny obyvatel z vesnického do městského prostředí.*

2. *Kontinuální odliv obyvatelstva z venkova a jeho koncentrace ve městech způsobily, že se pomyslné nůžky socioekonomické a demografické polarizace geografického prostoru BaH začaly stále zřetelněji rozevírat. Proměny osídlení se s ohledem na určité zákonitosti v etnickém rozmístění bosenskohercegovského obyvatelstva nedotkly konstitutivních národů rovnoměrně.*

3. *Zvyšující se mobilita obyvatelstva se promítla do rostoucí multikulturality bosenské společnosti, jež se však téměř výhradně projevovala v městském prostředí (např. ve vzrůstajícím počtu etnicky smíšených manželství či příklonu ke kategorii Jugoslávci).*

4. *V oblastech BaH, kde se v důsledku rozdílné populační dynamiky výrazně měnilo proporční zastoupení konstitutivních národů, se v době vzrůstající politické a socioekonomické krize socialistické Jugoslávie zvyšovalo mezietnické napětí.*

Etnická homogenizace Bosny a Hercegoviny během občanské války

Kvantitativní rozbor populační dynamiky a etnického uspořádání obyvatelstva BaH může zčásti objasnit, proč k nejbrutálnějším válečným zločinům a masovému vyhánění národnostně nežádoucích obyvatel došlo v následně vymezených oblastech. Občanský konflikt tvoří jakousi sponu mezi zkoumanými obdobími. Cílem této části není detailně zkoumat válečný průběh, ani podrobně analyzovat jednotlivé geopolitické plány a záměry bojujících stran, ale spíše – s ohledem na předchozí část disertace – zdůvodnit, kde a proč v prostoru BaH k etnickým čistkám docházelo. S tím se pojí i nutnost zhodnotit demografické následky války, tj. vypořádat se s rozdílnými interpretacemi odhadů počtu obětí a stanovením celkového rozsahu nucených migrační pohybů při absenci výsledků dlouho odkládaného poválečného sčítání.

Hypotézy:

5. *Etnické čistky představovaly extrémně nehumánní prostředek, jehož prostřednictvím se nejen zajišťovaly geostrategické plány bojujících stran, ale i utvrzovala (či „obnovovala“) přináležitost určitého regionu k příslušnému národu. V oblastech, ve kterých se v období let 1971 až 1991 výrazně měnilo proporční zastoupení jednotlivých národů, docházelo v průběhu občanského konfliktu v BaH k nejdrastičtějším atakům vůči civilnímu etnicky menšinovému obyvatelstvu.*

6. *Občanská válka nezastavila prohlubující se propast mezi městem a vesnicí z období socialistické Jugoslávie; její průběh naopak odliv obyvatelstva z venkova dále výrazně*

uspíšil. Rozsáhlé migrační přesuny a adaptace utečenců v novém prostředí změnily charakter osídlení bosenské krajiny, zapříčinily vysídlení mnoha regionů a vytvořily novou, patrně již nezvratnou etno-demografickou realitu.

Repatriační úspěšnost a její vliv na etnické uspořádání obyvatelstva daytonské Bosny a Hercegoviny

Výzkum etno-demografické situace v BaH v poválečném období sledoval prostřednictvím realizovaného terénního šetření a komparace jeho zjištění s primárními zdroji a sekundární literaturou tři klíčové cíle. První ověřuje celkovou úspěšnost minoritní návratnosti utečenců, kterou nastavilo mezinárodní společenství.[6] Předkládaný disertační projekt komplexně zkoumá průběh repatriačního procesu, zdařilost tzv. minoritního návratu utečenců do předválečných domovů a výpovědní hodnotu statistických materiálů, které vykazují příslušné mezinárodní organizace (UNHCR[7] a OHR[8]). Terénní šetření tyto záměry prověřovalo na relativně širokém početním vzorku vybraných případových studií, které splňovaly určitá stanovená kritéria.[9] Zdůrazněme, že výzkum se týkal výhradně okresů rurálního typu a jejich urbánních centrálních sídel. Úspěšnost návratnosti utečenců do větších měst typu Sarajeva, Banja Luky, Mostaru, Tuzly atd. nebyla v rámci bádání v terénu zkoumána a detailněji ověřována.[10]

Druhý cíl spočívá ve výzkumu udržitelnosti návratu. V jeho rámci bylo zjišťováno, nakolik politická a socioekonomická situace příslušného regionu podmiňovala a ovlivňovala

[6] Pod zastřešující termín *mezinárodní společenství* jsou zahrnuty všechny vlivné západní státy, jež řídí mezinárodní organizační struktury (především OHR, UNHCR atd.), armádní síly (SFOR), i zástupce vlivných neziskových organizací. Tedy souhrnně všechny subjekty, které se v BaH podílely či stále ještě podílí na řízení mírotvorného rekonstrukčního procesu.

[7] Úřad Vysokého komisaře pro uprchlíky (UNHCR) představuje nejdůležitější mezinárodní organizaci, která se zabývá problematikou uprchlictví. UNHCR byl zřízen Valným shromážděním OSN 14. prosince1950. Mezi hlavní činnosti Vysokého komisaře patří především poskytování mezinárodní ochrany uprchlíkům a hledání trvalého řešení jejich problémů. Dle UNHCR: *Statut UNHCR* [cit. 2012–4–19]. Dostupné z: <http://www.unhcr-centraleurope.org/cz/pdf/o-nas/statut-unhcr.html>.

[8] Na daytonský systém dozoruje tzv. Úřad vysokého představitele (OHR), jenž má zcela exkluzivní pravomoci. Zahraniční zmocněnec je oprávněn zablokovat takové zákony, které podle jeho uvážení odporují mírovým ujednáním. Stejně tak může s okamžitou platností odvolat kteréhokoliv politika, jenž plnění mírových dohod obstruuje. OHR představuje nástroj, skrze nějž mezinárodní společenství v BaH realizuje svou politiku. Tedy nejen řídí rekonstrukci, ale nadále i spravuje (ovládá) zemi jako takovou. Z těchto důvodů lze BaH považovat *de facto* za protektorát.

[9] Tato kritéria jsou detailně rozebrána v kapitole č. 10 (*Terénní šetření: vybrané případové studie*).

[10] Návratnost do městského prostředí je v disertační práci zpracována pouze na základě jiných primárních zdrojů (statistických materiálů) a sekundární literatury.

dlouhodobé (trvalé) setrvání repatrianta v místě návratu. Konečně třetím zvoleným cílem bylo v rámci vybraných opštin sledování fyzické proměny velikosti sídel (jejich stagnace, růstu, či zmenšení). Dané pozorování mělo plastičtějším způsobem z poválečné perspektivy nastínit patrně závěrečnou fázi procesu geografické polarizace BaH a zhodnotit výsledné dopady depopulačního trendu. Toto zkoumání jsem ale po několika povrchně provedených sondách musel z důvodu časové, ale i kapacitní náročnosti opustit.[11] Zjištění z tohoto pouze nepřímo ověřovaného cíle však v závěru práce přesto porovnávám s předválečným rozmístěním populace a vyslovuji se tak k prostorovým dopadům nucených migračních pohybů, k odhadovanému aktuálnímu etnickému uspořádání obyvatelstva a stávajícímu demografickému potenciálu země.

Hypotézy prvního cíle: úspěšnost menšinové repatriace

7. *Daytonský závazek zajistit návrat všech utečenců do původních domovů představoval v dosavadní mezinárodněprávní praxi mimořádný precedent, jímž si mezinárodní společenství nastavilo měřítko úspěšnosti mírového rekonstrukčního procesu velmi vysoko.*

8. *Mezinárodní společenství ve snaze zvrátit výsledky etnických čistek skrze upřednostňovanou tzv. menšinovou repatriaci čím dál více měřilo „úspěch" návratu utečenců výhradně prostřednictvím kvantitativních údajů formálně registrovaných navrátilců. Jejich oficiální evidence však neodpovídala reálnému počtu osob, které se natrvalo navrátily do předválečných domovů.*

9. *Repatriační statistiky UNHCR, OHR (RRTF[12]) a veškerá dílčí evidence navrátilců,*

[11] Změny sídelní struktury ve vybraných okresech, tj. početní velikosti a celkového počtu jednotlivých sídel, sice byly omezeně sledovány, nicméně jsem je již komplexněji neanalyzoval.

[12] Speciální mezirezortní platforma tzv. *Operační skupinu pro návrat a rekonstrukci* RRTF (*Return and Reconstruction Task Force*), byla vytvořena OHR a UNHCR v roce 1997. Tato organizace synchronizovala činnost velkého počtu mezinárodních organizací – OHR, UNHCR, SFOR, Komise pro návrat nemovitostí, Evropské komise, Světové banky a dalších. Detailní strukturu fóra a jeho správní uspořádání a fungování viz OHR: *Reconstruction and Return Task Force: Report, Annex 7a*, Sarajevo 1997 [cit. 2010–11–29]. Dostupné z: <http://www.ohr.int/ohr-dept/rrtf/key-docs/reports/default.asp?content_id=5598>; ICG: *Minority Return or Mass Relocation*? Sarajevo 1998, s. 4 [cit. 2010–10–23]. Dostupné z:

kterou vedly správní orgány na okresní úrovni, se nejen velmi výrazně liší mezi sebou (mnohdy jsou dokonce zcela protikladné), ale – a to je obzvláště alarmující – neodpovídají ani reálné situaci v dané lokalitě. Menšinových navrátilců je ve skutečnosti mnohem méně, než tyto repatriační registry mezinárodních organizací a bosenských institucí avizují.

10. *Menšinoví repatrianti se v prostoru BaH do svých původních domovů nevraceli rovnoměrně; početně úspěšněji než v Republice srbské se usazovali minoritní navrátilci ve Federaci BaH.*

11. *Politické elity tří konstitutivních národů nahlížely na uspořádání prostoru BaH velmi rozdílně, v důsledku čehož se stavěly protikladně k podpoře menšinové repatriace.*

12. *Proces návratu utečenců v BaH lze z dnešního pohledu považovat za de facto ukončený.*

13. *Přestože přesné etnické složení BaH není na úrovni okresů v dnešní době známo, lze předpokládat, že navzdory masivní podpoře v rámci repatriační agendy zůstalo v jednotlivých opštinách víceméně národnostně homogenní.*

Hypotézy druhého cíle: udržitelnost („kvalita“) návratu

14. *Masivní důraz na zajištění fyzického návratu utečenců zastínil nápravu dalších neméně závažných potíží, s nimiž se repatrianti po svém příchodu potýkali. Prosazovaná strategie, jež v místě návratu neúměrně upřednostňovala restituci a rekonstrukci zničených nemovitostí a základní infrastruktury na úkor obnovy socioekonomických podmínek, tudíž nedokázala zajistit, aby návrat uprchlíků a vnitřně přemístěných osob byl z dlouhodobého pohledu udržitelný.*

<http://www.crisisgroup.org/~/media/Files/europe/balkans/bosnia-herzegovina/Bosnia%2015.ashx>. RRTF se postupem času stala samostatným oddělením v rámci OHR, kterou vedl zástupce Vysokého představitele.

15. *Dlouhodobé (trvalé) setrvání repatrianta v místě návratu podmiňovala společenská a hospodářská situace příslušného regionu. Slabou návratnost do venkovských oblastí zapříčiňovala především tamní neutěšená ekonomická situace, přičemž „úspěšně", tj. „udržitelně" se do rurálních regionů nejčastěji vracely pouze starší osoby a senioři. Většina repatriantů směřovala do městského prostředí.*

16. *Mezinárodní společenství usilovalo nejen o obnovu předválečného multietnického charakteru země, ale rovněž o oživení předválečných vztahů a prostřednictvím důrazu na usmíření o znovuvybudování důvěry ve vzájemné mezietnické soužití.*

STRUKTURA DISERTAČNÍ PRÁCE

Prezentovaným cílům a hypotézám disertační práce odpovídá její vlastní struktura, chronologicky a tematicky rozčleněná do jedenácti kapitol. Přestože jsem postupoval v časové posloupnosti, jak v případě socialistické éry, tak i v postdaytonském období byly detailně rozebírány a hodnoceny doprovodné aspekty zkoumané problematiky etno-demografických proměn. Kromě rozboru stěžejních socioekonomických aspektů se práce zaměřila na charakteristiku role mezinárodního společenství v BaH, zhodnocení výsledků jím nastavených repatriačních strategií a na analýzu objektivních a subjektivních překážek, jež zabraňovaly zdařilému návratu.

První kapitola (*Socioekonomický vývoj BaH v letech 1945–1991 a jeho vliv na populační chování tamních konstitutivních národů*) se věnuje dopadům bouřlivého modernizačního vývoje BaH po druhé světové válce, který zcela zásadně modifikoval původně téměř výhradně agrární a silně konzervativní venkovskou společnost. Kapitola shrnuje, jakým způsobem a v jakém rozsahu socioekonomické změny ovlivnily demografické chování populace BaH a její prostorové rozmístění. Důraz na industrializaci v socialistickém období zintenzivnil odliv obyvatelstva z venkova do měst, čím se prostorové rozložení hustoty zalidnění a hospodářských aktivit začalo geograficky výrazněji rozrůzňovat v dichotomii město versus venkov. Tyto procesy jsou pro následný etno-demografický vývoj země natolik závažné, že bylo nutné je obšírněji rozebrat. Teprve na základě jejich analýzy a rozboru příslušných statistických dat z jednotlivých sčítání lze vysvětlit, proč došlo k tak výrazné polarizaci geografického uspořádání země.

Druhá část kapitoly zkoumá soužití konstitutivních národů BaH v kontextu vývoje národnostní politiky socialistické Jugoslávie. Jejím cílem je osvětlit některé ze stěžejních prvků, které se podílely na výsledném utváření pestré mozaiky multietnického prostředí BaH, a to zejména specifickou anacionální kategorii Jugoslávci, s tím provázaný fenomén etnicky smíšených manželství a afirmaci Muslimů jako šestého státotvorného národa Jugoslávie (a třetího konstitutivního v rámci BaH). S ohledem na dění v 90. letech je rozebrána i otázka, do jaké míry smíšené sňatky posilovaly soudržnost mezi jednotlivými národy a zdali jejich množství odpovídalo vysokému stupni etnické heterogenity BaH. Stejně tak bylo důležité zhodnotit, nakolik se s kategorií Jugoslávci, jež se poprvé objevila v censu v roce 1971, identifikovaly jednotlivé konstitutivní národy BaH a jakým způsobem se to promítlo v etnickém složení země. Závěr kapitoly je pak věnován otázce vývoje muslimského národa, postojům jugoslávské elity k ní a rozboru, jakým způsobem demograficky sílící muslimský národ ovlivnil mezietnické soužití v prostoru BaH.

Druhá kapitola (*Demografické chování jednotlivých národů BaH v letech 1945–1991*) charakterizuje základní demografické komponenty (přirozený a územní pohyb obyvatelstva) Muslimů, Srbů a Chorvatů z republikového pohledu a hodnotí nakolik jejich odlišné populační chování a značně rozdílná územní mobilita proměnily vlastní početní zastoupení v zemi.

Třetí kapitola disertační práce (*Prostorové a etnické změny uspořádání obyvatelstva v prostoru BaH v letech 1971–1991*), která se opírá o primární statistický rozbor na úrovni opštin, dokládá, jak se v důsledku modernizačních změn transformovalo populační chování bosenských[13] obyvatel na lokální úrovni. V první podkapitole byla využita teorie „vývoje polarizace prostoru ve vztahu jádro-periferie“ k zachycení prostorové proměny rozmístění obyvatelstva BaH bez ohledu na jeho etnicitu. Kvantitativní analýza následně ukazuje, s jakou intenzitou se mezi jednotlivými regiony prohlubovaly populační a s nimi provázané socioekonomické rozdíly. Druhá část kapitoly dokumentuje dopady odlišného demografického vývoje na (místy výrazné) proměny proporčního zastoupení tří ústředních národů BaH v rámci opštin. Tato analýza byla nezbytná z toho důvodu, že rozbor populačního vývoje tří konstitutivních národů a zhodnocení změn v etnickém složení bosenské populace

[13] Adjektivum „bosenský“ se vztahuje k celé Bosně a Hercegovině. Jako synonymum používám výraz „bosenskohercegovský“.

bezesporu představují jeden z klíčových prvků pro pochopení událostí, které následovaly v průběhu 90. let.

Čtvrtá kapitola (*Konstitutivní národy BaH a jejich interpretace „národních čísel": kartografie a statistika*) se zabývá způsobem, jakým jednotlivé konstitutivní národy interpretují údaje o národnostním složení země, a poukazuje na základní nesrovnalosti v jejich výkladu. Velká pozornost je rovněž věnována kartografickým podkladům a jejich zkreslování při prezentaci etnického uspořádání obyvatelstva BaH.

Následující, v pořadí pátá kapitola (*Etnické čistky jako prostředek k národnostní homogenizaci Bosně a Hercegovině*), jež se soustředí na etno-demografické proměny v průběhu války, názorně předkládá, jaký mělo při realizaci etnických čistek fatální vliv a dopad národnostní složení jednotlivých regionů BaH. S pomocí souhrnného výčtu jednotlivých etap etnických čistek a rozsahu masových přesunů během válečných let (1992–1995) se pokouší dokázat, že občanská válka v BaH se na počátku rozhořela především v místech, která v posledních dvou dekádách před rozpadem Jugoslávie vykazovala nejvýraznější proměny etnického zastoupení jednotlivých národů (tj. především Srbů a Muslimů). Teritoria, na kterých Srbům před vypuknutím občanské války nejvíce demograficky konkurovali Muslimové a která se zároveň nacházela v těsné blízkosti regionů se srbskou populační dominancí, se pak stala prvním terčem vojenských akcí. Mezi oslabováním početního zastoupení (srbského národa) v posledních dvaceti letech před rozpadem Jugoslávie a stupněm násilností v daných regionech lze proto pozorovat zřetelnou souvislost. V závěru kapitoly jsou pak nastíněny základní strategické zájmy jednotlivých národů a způsoby jejich násilné realizace.

Šestá kapitola nesoucí název „*Zhodnocení demografických následků války*" se věnuje interpretačním nesrovnalostem při hodnocení demografických dopadů války (především počtu obětí), které vznikaly především kvůli dlouho odkládanému poválečného sčítání obyvatelstva. Odklad censu ponechal zainteresovaným stranám volné pole působnosti ve velmi subjektivním výkladu dílčích a silně zkreslených registrů zemřelých osob. Kromě zdůvodnění příčin, proč v daytonské BaH tak dlouho trvalo provedení sčítání, kapitola rozebírá odlišné kalkulace celkového počtu obětí a proporční ztráty jednotlivých národů a sumární rozsah nucených migračních pohybů. Demografové ze všech konstitutivních národů na základě

svých subjektivních odhadů určovali, v jakém rozsahu se populační ztráty daného národa podepsaly na souhrnném demografickém potenciálu.

Sedmá kapitola (*Zhodnocení průběhu návratnosti utečenců*) již otevírá klíčovou otázku celé práce, která se týká posouzení úspěšnosti repatriačního procesu utečenců; řeší, jak se v tomto problému promítly etno-demografické proměny od skončení etnického konfliktu v BaH. V jejím úvodu je teoreticky zarámován fenomén nucených migrací a nastíněna základní repatriační terminologie. Stejně tak je představen klíčový dokument: daytonská dohoda a její právní uspořádání. Následně je již pozornost věnována problematice návratu uprchlíků a vnitřních přesídlenců pohledem mezinárodního společenství, tedy „z vnějšku". První část je zaměřena na charakteristiku ústředních aktérů – západních protektorů a jejich role ve výjimečně nastaveném projektu poválečného mírotvorného procesu. V druhé části je detailně hodnocen vývoj repatriačních strategií protektorátní správy v kontextu hledání „vhodného" přístupu velmocí k BaH.

Středem pozornosti osmé kapitoly (*Vnitřní uprchlíci v BaH a jejich percepce „domova"*) je v protikladu ke kapitole předešlé již samotný utečenec, přesněji kontrast, s jakým na předválečný „domov" nazíraly vyhnané osoby a jak jej chápalo mezinárodní společenství. Záměrem této části je zodpovědět otázku, zda vůbec lze v BaH obnovit původní pojetí „domova", respektive, jak se v důsledku prodlužujícího se období, během něhož utečenci žili na jiném místě, proměňovala jejich touha vrátit se „domů" (tzv. „mýtus návratu"). Kapitola zároveň rozebírá odlišnosti percepce „domova" mezi jednotlivými konstitutivními národy, nastiňuje, jak rozdílně vnímají „domov" příslušníci různých věkových kategorií a zkoumá proměnu percepce „domova" v důsledku sociálního konfliktu mezi městskými a venkovskými utečenci. Vnímání „domova" je rovněž nastíněno z pohledu uprchlíka v hostitelské zemi, tzn. je reflektována role diaspory při návratu uprchlíků.

V deváté kapitole (*Příčiny slabé návratnosti bosenskohercegovských utečenců*) je kladen důraz na rozbor objektivních a subjektivních překážek, jež zapříčinily početně slabou repatriační úspěšnost. Objektivní problémy jsou rozčleněny do tří základních skupin: geopolitických, restitučních a socioekonomických. Geopolitické limity analyzují politiku

nacionalistických stran tří konstitutivních národů Bosňáků, Srbů a Chorvatů,[14] jejich odlišné i shodné strategie a jejich rozdílný přístup k repatriační otázce, resp. k podpoře menšinové repatriace. Restituční limity se zaměřují na problematiku návratu majetku a vliv zdařilé majetkové restituce na udržitelný návrat. Ekonomické a sociální limity se soustředí na zhodnocení zdařilosti poválečné rekonstrukce a postsocialistické transformace. Subjektivní překážky tvoří v mé práci rámec pro analýzu „kvality" návratu, resp. reflexi individuálních rozdílností, které repatriační proces doprovázely. Namísto všezahrnujícího a příliš zevšeobecňujícího chápání pojmu „návrat" jsou na základě jeho rozdílné „kvality" oproti dichotomii úspěšný vs. selhavší návrat vymezeny tři základní repatriační kategorie (tzv. *úplný, neúplný* a *neúspěšný* menšinový návrat). Druhá část kapitoly zkoumá společenské klima v daytonské BaH, tj. nakolik z vnějšku prosazovaný důraz na usmíření uspěl při znovuvybudování důvěry ve vzájemné mezietnické soužití.

Desátá kapitola (*Terénní šetření – vybrané případové studie*) představuje výstupy provedených terénních šetření ve vybraných okresech BaH. Jejím záměrem je oproti sedmé kapitole, jež problematiku návratu utečenců posuzovala z hlediska postoje západních protektorů, ozřejmit situaci na lokální úrovni z pohledu samotných navrátilců, organizátorů repatriace, představitelů státní správy (zaměstnanců okresních úřadů) a pracovníků mezinárodních organizací. Dílčí sondy mají sloužit nejen k pokusu o vykreslení reálné etno-demografické situace v jednotlivých regionech, ale i k prokázání rozdílnosti prezentovaných úspěchů mezinárodního společenství v řízení repatriačního procesu (makropohled) a odlišného hodnocení ze strany „objektů" směřované pomoci – samotných repatriantů. Pozorování a dotazování v rámci případových studií umožňuje v případě výzkumu dějin přítomnosti – na rozdíl od tradiční vědecké práce historika – objektivněji zkoumat realitu, neboť lze poznatky z primárních pramenů a sekundární literatury opřít o zjištění z terénních šetření.

Poslední jedenáctá kapitola (*Prostorové dopady nucených migračních pohybů – soudobé národnostní složení země*) využívá kombinaci dvou výše uplatněných pohledů – zdola a shora – ve snaze rekonstruovat co nejplastičtější obrázek soudobého národnostního složení země. Kvantitativní analýza počtu menšinových repatriantů identifikuje v první části

[14] Pokud není řečeno jinak označení „Bosňáci", „Srbové" či „Chorvaté" je používáno rovněž při pojmenování lokálních politických elit, jejichž názory a postoje byly odvislé od stanovisek tamního většinového národa.

rozdíly v menšinové repatriaci do Federace BaH a Republiky srbské, mezi konstitutivními národy a v městském či venkovském prostředí. Druhá část se zaměřuje na posouzení následků nucené migrace v kontextu neúspěšné menšinové repatriace, tedy na rozbor demografických a teritoriálních dopadů v jednotlivých regionech BaH a jejich vliv na územní proměny prostorového vymezení konstitutivních národů.

Závěrečná část disertační práce nejprve shrnuje, jak je proces návratu utečenců hodnocen v sekundární literatuře. Poté je posuzována platnost vyslovených hypotéz ke všem třem částem práce. V samotném závěru je nakonec diskutována otázka, zdali ústřední cíl daytonské dohody – návrat utečenců do svých domovů – lze považovat za úspěšný či nikoliv.

TEORETICKÝ A METODOLOGICKÝ ZÁKLAD VÝZKUMU

S ohledem na šíři zkoumané problematiky se v průběhu zpracování disertace přirozeně mění uplatňovaná metodologie. Z důvodu vyšší přehlednosti jsem dospěl k rozhodnutí tyto rozdílné metodologické přístupy umístit vždy do úvodů příslušných kapitol. Kromě nastínění teoretického rámce kvantitativní analýzy prostorových a etnických změn v rozmístění bosenské populace (teorie vývoje *polarizace prostoru* ve vztahu jádra a periferie a parametrů k měření náchylnosti ke konfliktu v etnicky rozmanitém prostředí) je nutné v dalších částech práce uchopit a definovat průvodní fenomény válečného konfliktu: etnické čistky a nucené migrace, zarámovat pojetí návratu utečenců v rámci daytonské mírové dohody, vymezit působení tzv. mezinárodního společenství v BaH a rozebrat, jak zásadně jsou závěry této práce ovlivněny a limitovány absencí výsledků poválečného sčítání.

KRITICKÝ PŘEHLED PRIMÁRNÍCH PRAMENŮ, SEKUNDÁRNÍ LITERATURY A DALŠÍCH ZDROJŮ

Rozbor primárních statistických pramenů

Statistiky populačního chování obyvatelstva v určitém teritoriu se opírají o tři základní komponenty: předešlá statistická sčítání, demografické změny (počty živě narozených, úmrtí dle příčiny, pohlaví, věku aj.)[15] a evidenci územního pohybu obyvatelstva (emigrace, imigrace

[15] Demografické změny se evidují každoročně. Výchozím podkladem je příslušný census dané dekády.

a migrační saldo[16]). Poslední populační census tvoří společně s průběžně prováděnou evidencí základních demografických charakteristik (natalita, mortalita, migrační saldo) podklad, na jehož základě jsou v intercensálním období utvářeny každoročně aktualizované odhady celkového počtu obyvatel.[17] Jedině takový postup může nabídnout validní rekonstrukci populační dynamiky v období mezi statistickými sčítáními. Více než dvacetileté čekání na provedení statistického sčítání v BaH však způsobuje, že průběžná, jakkoliv přesná evidence demografických údajů, ale i socioekonomických jevů, se nemůže opřít o reálný podklad, v důsledku čehož je jejich vlastní vypovídací hodnota zásadně limitována.[18]

Objektivita statistického sčítání v roce 1991

V první části práce věnované etno-demografickému vývoji socialistické BaH pracuji se statistikami, které tehdejším skutečnostem (v souvislosti se sčítáním roku 1991) relativně odpovídaly.[19] Poslední statistické sčítání federální Jugoslávie konané 31. března 1991 se již odehrálo v atmosféře kulminující eskalace politické, společenské a hospodářské krize. Ve všech jugoslávských republikách v době vrcholících příprav na sčítání proběhly první pluralitní volby. Politické rozdělení sil v BaH, kde k parlamentním volbám došlo až v průběhu listopadu a prosince roku 1990, zcela opanovaly tři nacionalistické strany SDA,

[16] Migrační saldo je rozdíl mezi počtem přistěhovalých a vystěhovalých ve zkoumaném územním celku. Společně s přirozeným přírůstkem je základním údajem pro bilance obyvatelstva.

[17] Statistický úřad nevytváří aktualizované odhady počtu obyvatel a další demografické komponenty pouze na státní úrovni, ale i regionálně (v případě BaH na úrovni opštin). Výsledný odhad celkového počtu obyvatel ke konci kalendářního roku tak představoval součet předpokládaného počtu obyvatelstva předchozího roku, migračního salda a přirozeného přírůstku v daném roce.

[18] Např. relativní údaje o míře nezaměstnanosti (v %) jsou pouhými odhady, neboť neznáme přesný počet ekonomicky aktivních osob.

[19] Statistická sčítání v socialistické Jugoslávii proběhla v letech 1948, 1953, 1961, 1971, 1981 a 1991. Základní rozdíl mezi censy v královské a socialistické Jugoslávii spočíval v odlišném metodickém přístupu k evidenci obyvatelstva. Ve sčítáních do roku 1931 bylo sčítáno obyvatelstvo fyzicky přítomné (*de facto*) na konkrétním místě. Komisaři v jejich průběhu registrovali všechny osoby, které se v daném okamžiku realizace sčítání nacházely na určitém místě, bez ohledu na to, zda se jednalo o jejich trvalé bydliště. Tento metodický přístup mohl přirozeně fungovat pouze v obdobích slabé migrační aktivity. Sčítání socialistické Jugoslávie shromažďovala údaje o osobách na základě jejich trvalého bydliště, přičemž jednotlivé censy evidovaly obyvatele podle trvalého místa pobytu. Důležité je vědět, že metodologie evidence obyvatelstva podle trvalého místa pobytu se lišila ve sčítáních před rokem 1971 a po něm. Ve sčítáních do roku 1971 osoby, které dlouhodobě pracovaly mimo svůj domov (tj. pokud ze svého domova denně nedojížděly), měly jako trvalé bydliště uvedenu adresu místa, kde byly zaměstnány. Statistická sčítání v letech 1981 a 1991 ponechávala uvedení trvalého pobytu na individuálním rozhodnutí respondenta. Dle FZS: *Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991*. *Domaćinstva po naseljenim mjestima*. Sarajevo 1999.

SDS a HDZ[20] se ziskem 86 % všech mandátů. Těmto stranám se podařilo velmi efektivně kontrolovat samotnou přípravu, ale i vlastní provedení sčítání, jež měly pod oficiálním dozorem statistického úřadu formálně v kompetenci lokální úřady.[21] Celospolečensky vyhrocená atmosféra, kterou dále úspěšně podporovala média, měla v předvečer provedení censu největší negativní dopad na kategorii Jugoslávců.[22] Sčítání, jakožto důležitý politický nástroj, tak mělo posloužit k přepočtu podílového zastoupení jednotlivých národů, k potvrzení jejich početní síly a k demonstraci převahy v jednotlivých regionech. Objektivita konečných výsledků se tím přirozeně výrazně snižovala.

První rozporuplnost se týkala odlišné oficiálně udávané hodnoty celkového počtu obyvatel BaH v roce 1991. Přestože se k roku 1991 nejčastěji uvádí počet 4 377 033 osob,[23] setkáváme se i s údajem 4 365 009 osob.[24] Rozdíl, jenž činil hodnotu 12 024 obyvatel, způsobilo publikování prvních výsledků odlišnou institucí a za jiné politické situace. Sčítání v roce 1991 totiž oficiálně ještě řídil a realizoval statistický úřad socialistické Jugoslávie, který také publikoval předběžné údaje za jednotlivé republiky (4 365 009 obyvatel v BaH). Oficiálně stvrzené výsledky (tj. 4 377 033) ale vydal statistický úřad v Sarajevu až po rozpadu Jugoslávie v roce 1993. Samotný rozdíl sice nebyl nikterak závratný, nicméně přispěl ke zpochybnění závěrů tohoto censu.

Sčítání se také nedokázalo důsledně vypořádat s údaji o počtu lidí přechodně pracujících v zahraničí. V metodickém přístupu v rámci realizace censu v roce 1991 nedošlo ke změně statusu trvalého bydliště. Z těchto důvodů se ve sčítání velmi nepřesně odrážela etno-demografická realita a to zejména v ekonomicky slabších opštinách, odkud obyvatelstvo

[20] Strana demokratické akce (SDA) představuje dodnes ústřední bosňáckou/muslimskou politickou stranu. Srbská demokratická strana (SDS) zastupuje zájmy bosenských Srbů a Chorvatské demokratické společenství (HDZ) tvořila bosenskou odnož ústřední politické strany sousedního Chorvatska, se kterou se identifikovali bosenští Chorvaté.

[21] Viz KOVAČEVIĆ, M.: The Weak Points of Statistical and Demographic Analyses in Estimations of War Victims in Bosnia and Herzegovina in the Period 1992–1995. In: *Stanovništvo*, god. 43, 2005, s. 20.

[22] Nejvíce osob z jugoslávských republik se s touto kategorií v roce 1991 identifikovalo právě v BaH (5,5 %). V Sarajevu se jako Jugoslávci deklarovalo 10,7 % respondentů, v Banja Luce 12,1 %, v Mostaru 10,1 % a v Tuzle dokonce nejvíce – 16,7 %. Srov. DZSrH: *Stanovništvo Bosne i Hercegovine. Narodnosni sastav po naseljima*, Zagreb 1995. O Jugoslávcích více viz Jugoslávci v rámci národnostní politiky socialistické Jugoslávie.

[23] Srov. DZSrBiH: *Nacionalni sastav stanovništva, rezultati za republiku po opštinama i naseljenim mjestima*, Statistički bilten 234, Sarajevo 1993; DZSrH: *Stanovništvo Bosne i Hercegovine*…

[24] Např. DZSrBiH: *Prvi rezultati za stanovništvo, domaćinstva, stanove i poljoprivredna gazdinstva, po opštinama i naseljenim mjestima*. Statistički bilten 220, Sarajevo 1991.

odcházelo za prací mnohem intenzivněji.[25] Mnoho gastarbeitrů, kteří se dlouhodobě pracovně zdržovali v zahraničí a kteří nejevili ochotu k návratu, census i nadále do výsledného počtu obyvatel v konkrétních oblastech zahrnoval.[26] Na druhou stranu značnou část pracujících v zahraničí sčítání naopak nikdy kompletně nezapočítalo.[27] Tento fakt utvrzoval srbské a chorvatské politiky v tom, že by měl být celkový počet Srbů a Chorvatů v místech, kde jich rapidně ubývalo, vyšší a to právě s připočtením osob pracujících v zahraničí (s přihlédnutím k migračnímu chování jednotlivých národů BaH).[28]

Na další z problémů, který se (nejen) ve sčítání v roce 1991 objevil, poukazují Tabeau s Bijakem. Tito dva renomovaní demografové zjistili, že oficiální vydání censu z roku 1991, ke kterému došlo až v průběhu roku 1993, obsahovalo cca 8 500 duplikátů.[29] Kritika se přitom netýkala pouze duplikátů, ale obecně i odkazů na ne zcela korektně statisticky zdokumentované opštiny. Nejčastěji je v tomto ohledu v literatuře vzpomínán příklad opštiny Kupres, v níž do roku 1992 žili promíšeně Srbové s Chorvaty.[30] Přestože zde sčítání bylo opakováno, nedošlo již ke konečnému potvrzení výsledků.

Oficiální výsledky na lokální úrovni byly kvůli těmto stručně nastíněným problémům často považovány za nevěrohodné, nekorektní či v závislosti na politických rozhodnutích

[25] Status „trvalé bydliště“ znamenal, že ve výsledném počtu obyvatel určité oblasti byly započítány všechny osoby, které vymezené území obvykle obývaly. Sčítání tedy neřešilo, zda byli tito obyvatelé v rozhodujícím okamžiku provedení censu (tj. v noci na 31. března 1991) fyzicky přítomní. Srov. FZS: *Statistical Yearbook*: *Federation of Bosnia and Herzegovina Yearbook*, Sarajevo 1999.

[26] Přestože se statistici snažili zachytit počet osob pobývajících v zahraničí, jimi vykazované hodnoty realitě neodpovídaly; počet ekonomických migrantů v třetích zemích byl ve skutečnosti mnohem vyšší. Sčítání v roce 1981 registrovalo 182 940, v roce 1991 již 234 213 osob z BaH, které dlouhodobě pobývaly v zahraničí. Srov. DZSrBiH: *Građani R BiH na privremenom radu – boravku u inostranstvu. Rezultati za republiku po opštinama*, Statistički bilten 235, Sarajevo 1994.

[27] Srov. KOVAČEVIĆ, M.: The Weak Points…, s. 21.

[28] Srbští a chorvatští politici se tak poněkud naivně snažili zdůraznit, že teoreticky vyšší celkový počet Srbů či Chorvatů utlumí progresivní růst Muslimů.

[29] Tedy, že 8 500 osob bylo v registru uvedeno dvakrát. Dodejme, že oficiální zveřejnění výsledků představovalo již upravenou verzi předběžných výsledků, která obsahovala mnohem větší množství duplikátů (jejich počet nebyl oficiálně vyřčen). Problém zdvojení nejčastěji vzniknul na základě tzv. dvojí reference. Rodiče např. vyplnili statistický dotazník za svého potomka (tj. označili jej za člena domácnosti), který pracoval v jiném městě a který však vyplnil dotazník taktéž (tj. referoval o sobě z vlastní domácnosti). Zdvojením často podléhaly evidence studentů, čerstvě sezdaných manželských párů, či dětí rozvedených rodičů. Takové duplikáty obecně nejsou v průběhu realizace sčítání neobvyklé. Problémem sčítání v BaH ale bylo, že k jejich úplnému odstranění z důvodu vypuknutí války již nemohlo dojít. Viz TABEAU, E., BIJAK, J.: War – related Deaths in the 1992–1995 Armed Conflicts in Bosnia and Herzegovina: A Critique of Previous Estimates and Recent Results. In: *European Journal of Population*, Vol. 21, 2005, s. 200–201.

[30] Srov. DZSrBiH: *Prvi rezultati za stanovništvo*…

různě interpretovatelné.[31] Navzdory veškeré kritice však konstitutivní národy jejich formální výsledky na celostátní úrovni vesměs akceptovaly a nezpochybňovaly početní zastoupení osob v jednotlivých etnických kategoriích. Přes veškeré výhrady pro nás sčítání lidu roku 1991 představuje klíčovou databázi k retrospektivnímu srovnání demografických ukazatelů ze socialistické éry s populačním vývojem postdaytonské BaH.

Vypovídací hodnota statistických materiálů po roce 1991

Pro období po roce 1991 jsem již nucen využívat statistiky, jež rozhodně nelze z důvodu absence celorepublikového sčítání považovat za objektivní, naopak mají velmi variabilní vypovídací hodnotu, mnohdy se od sebe vzájemně liší a místy si svými údaji dokonce v zásadě odporují. Statistiku repatriační úspěšnosti vedly tři rozdílné mezinárodní subjekty (UNHCR, RRTF a SFOR[32]), které v rámci sběru dat uplatňovaly odlišnou metodologii. Všechny však shodně a soustavně zdůrazňovaly, že jimi vykazované údaje o počtech navrátilců je nutné chápat v rovině pouhých odhadů.[33] Interpretace shromážděných dat tak maximálně mohla představovat indikátor poukazující na určitý trend, v žádném případě přesné zachycení populační reality. Již tak slabá vypovídací hodnota návratových statistik se v důsledku převedení realizace repatriace na bosenské úřady v roce 2004 dále značně minimalizovala.[34] Mezinárodní představitelé postupným utlumováním aktivit spjatých

[31] Srov. MARINKOVIĆ, D.: *Demografski problemi procesa izbjeglištva u Republici Srpskoj,* Banja Luka 2005, s. 44.

[32] *Stabilization Force* (SFOR) byla mezinárodní mírová mise pod patronací NATO působící v letech 1996–2004 na území BaH. O této misi podrobněji viz kapitola č. 7. (*Zhodnocení průběhu návratnosti utečenců*).

[33] UNHCR sčítal počty navrátilců, kteří se registrovali v jeho lokálních kancelářích. Operační skupina RRTF pod patronací OHR kompilovala data UNHCR se záznamy dalších navrátilců, kteří se z různých důvodů v rámci svého návratu nepřihlásili v kanceláři UNHCR. Údaje SFOR byly založeny na hlášeních vojenských jednotek operujících v terénu. Přestože tyto hlídky nepokrývaly celou BaH, lze jejich pozorování v rámci analýzy migračních směrů repatriace zohlednit. Viz ICG: *Bosnia's refugees logjam breaks: Is the international comunnity ready?* Sarajevo 2000, s. 5 [cit. 2009–11–22]. Dostupné z: <http://www.crisisgroup.org/~/media/Files/europe/095%20%20Bosnias%20Refugee%20Logjam.pdf>;
z porovnání repatriačních statistik UNHCR a RRTF za stejné období vyplývá, že kromě mnoha dílčích nepřesností se jejich údaje výrazně lišily i mezi sebou. Přestože RRTF přičítal osoby, které se neregistrovaly pod UNHCR, jeho výsledné hodnoty byly v určitých okresech nižší než údaje uváděné UNHCR. Viz interní dokument OHR (RRTF): *Municipal Assessment Questionnaire*, interní dokument, Sarajevo 2003; UNHCR: *Statistics Package 1996–2010*, Sarajevo 2010 [cit. 2010–9–10]. Dostupné z: <http://unhcr.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=407:statistics-2010-september-&catid=142:statistics-2010&Itemid=139>.

[34] Viz kapitola č. 7. (*Zhodnocení průběhu návratnosti utečenců*).

s návratem utečenců navíc přišli o zevrubný přehled o etno-demografické situaci v jednotlivých regionech.[35]

Odpověď na otázku, jaké je v důsledku repatriační úspěšnosti současné etnické složení jednotlivých bosenských regionů a jejich celkový početní stav, lze kvůli neuskutečněnému censu zkoumat několika způsoby pouze nepřímo za pomoci komparace dalších datových zdrojů: údajů publikovaných entitními statistickými úřady, dat shromážděných okresními úřady a pracovníky samosprávy, voličských seznamů a výsledků voleb atd. Neúplné a mnohdy vlivem politických elit výrazně pokřivené statistické výstupy, které etno-demografickou realitu daytonské BaH značně zkreslují, proto následně konfrontuji s výsledky terénních šetření. Jejich primárním cílem bylo porovnat zjištění v terénu ve vybraných regionech s kvantitativními daty publikovaných materiálů a do zjišťované etno-demografické situace země zakomponovat i určité kvalitativní rysy výzkumu.

Repatriační statistiky mezinárodních institucí

Statistické přehledy UNHCR, jenž s měsíční pravidelností registroval většinový, menšinový a organizovaný (asistovaný) návrat v prostoru BaH, tvoří výchozí datový materiál o celkovém počtu navrátilců.[36] V souvislosti s proměnou přístupu mezinárodního společenství se UNHCR prioritně koncentroval na minoritní návrat, jehož evidence se stala podkladem k oficiálnímu hodnocení zdařilosti repatriačního procesu v BaH.[37] Výstupní údaje UNHCR představují s výjimkou statistik shromážděných RRTF (viz dále) jediný dostupný statistický materiál na úrovni opštin.[38]

---

[35] Od doby uzavření RRTF byly shromažďováním návratových statistik pověřeny lokální opštiny, které údaje o návratnosti zasílaly Ministerstvu pro lidská práva a uprchlíky. Z důvodu značných nepřesností a rozdílné metodiky v průběhu registrace neměla data ministerstva a statistického úřadu valnou vypovídací hodnotu.

[36] Data UNHCR byla oproti veřejně nedostupným údajům RRTF volně dostupná na internetu [www.unhcr.ba]. Tento web pravidelně zpřístupňoval podrobné měsíční výsledky zhotovované od roku 2001 do října roku 2006. Na tyto statistiky bude odkazováno – pokud nebude uvedeno jinak – citací: *UNHCR statistiky* [cit. 2011–10–16]. Dostupné z: <unhcr.ba>. Minulý čas je na místě, neboť na webové stránce již v současné době (15. 10. 2013) nelze dohledat ani měsíční podrobné zprávy, ani dříve publikované shrnující přehledy za delší časové úseky. Navíc se od roku 2007 v pravidelných záznamech, jejichž periodicita se snížila na počet vydání třikrát ročně, přestal podrobně uvádět počet menšinových repatriantů podle jednotlivých okresů a dle etnické příslušnosti. UNHCR oficiální publikování repatriačních statistik v tichosti ukončil v září 2011. Od té doby na webu nejsou dostupné žádné aktualizované údaje.

[37] Viz kapitola č. 7. (*Zhodnocení průběhu návratnosti utečenců*).

[38] Je na škodu, že návratové statistiky byly publikované pouze na úrovni opštin a nikoliv i na nejnižším administrativním stupni (tzv. *mjesne zajednice* – o nich viz dále). Z celkového počtu registrovaných navrátilců na okresní úrovni si nevytvoříme dostatečnou představu o geografickém rozmístění navrátilců, tj. zdali se vraceli

Základní problém v rámci kvantitativního rozboru návratových statistik UNHCR spočívá v jejich nadhodnocenosti. Ta vyplynula ze srovnání údajů UNHCR s odhadovanou „realitou“ na základě terénního průzkumu. Ve všech dílčích případových studiích (s výjimkou Zvorniku a Prijedoru[39]) se ukázalo, že údaje o počtech navrátilců podle UNHCR byly oproti faktické návratnosti více či méně nadhodnocené.[40] Tuto skutečnost lze s největší pravděpodobností rozšířit i na situaci v dalších okresech napříč BaH. Pracovníci UNHCR repatriaci ověřovali značně neorganizovaným a nahodilým způsobem, jenž nemohl přispět k objektivnější kompletaci údajů o počtech navrátilců.[41] Jejich metodiku a způsob sběru dat jako silně zavádějící kritizoval Helsinský výbor. Podle pozorovatelů této nevládní organizace metodika UNHCR neoprávněně a chybně ztotožňovala počet navrátilců s údaji o restituci majetku. Registr UNHCR byl tudíž podložen spíše údaji o počtu obyvatel, kteří o navrácení nemovitosti zažádali, než počty skutečně se navrátivších utečenců.[42]

Navzdory značně kritickému postoji vůči chaotickým a s realitou v mnoha případech zjevně kolidujícím zveřejněným statistikám UNHCR však nezbývá, než je obdobně – jako tak činí západní odborná literatura – považovat za stěžejní pramen. Všechny další publikované repatriační statistiky (např. analýzy Ministerstva pro uprchlíky a lidská práva) byly utvářeny na základě podkladových dat UNHCR.[43]

---

do opštiny rovnoměrně, či pouze do vybraných sídel.

[39] Viz kapitola č. 10. (*Terénní šetření: vybrané případové studie*) a 11. (*Prostorové dopady nucených migračních pohybů a současné národnostní složení země*).

[40] Okresní úřady, jež převzaly zodpovědnost za evidenci počtu navrátilců v roce 2004, nutily repatrianty v místě návratu k registraci. Statistiky tak zaznamenávají pouze návrat osob, které se v daném místě přihlásily. Dle D'ONOFRIO,L.: Welcome Home? Minority return in south-eastern Republika srpska. In: *Sussex Migration Working Paper*, No. 19, 2004, s. 19 [cit. 2010–11–29]. Dostupné z: <www.sussex.ac.uk/migration/documents/mwp19.pdf>; jenže ne všichni repatrianti toto naléhání vyslyšeli. Je tedy evidentní, že v případě nepřihlášení na úřadě, není navrátilec nikde registrován. Takové osoby lze evidovat prakticky ve všech opštinách. O příčinách, proč jsou statistiky UNHCR nadhodnoceny, detailněji viz kapitola č. 10. (*Terénní šetření: vybrané případové studie*).

[41] Terénní pracovníci např. v obcích sčítali domy, kde se večer svítilo, dotazovali se nakupujících v místním obchodě atd. Velkou roli v jejich pozorováních sehrál také fakt, v jakém ročním období ověřování prováděli (viz tzv. sezónní návraty). Viz TOAL, G., DAHLMAN, C.: The Effort to Reverse Ethnic Cleansing in Bosnia-Herzegovina: The Limits of Returns. In: *Eurasian Geography and Economics*, Vol. 45, 2004, s. 452; pracovníci International Crisis Group mimoto kriticky poukazovali na nesrovnalosti prezentovaných statistik v ústředí UNHCR a v regionálních kancelářích. ICG: *Minority Return or Mass Relocation*?..., s. 17.

[42] Viz HCHR: *Report on the Status of Human Rights in Bosnia and Herzegovina*, Analysis for the period January–December 2004, Sarajevo 2005, s. 6 [cit. 2010–12–15]. Dostupné z: <http://www.bh-hchr.org/Reports/reportHR2005.htm>.

[43] Entitní statistické úřady se a priori záznamem počtu navrátilců nezabývaly. Viz dále.

Přesnější evidenci si vedou předsedové tzv. *mjesnih zajednic*, kteří dnes jako jediní mají exaktnější představu o reálném počtu a etnickém složení obyvatelstva své lokální komunity.[44] Je s podivem, že příslušné okresní úřady jejich data při utváření vlastních statistik nezohledňují, ani že tyto údaje nikterak nereflektuje mezinárodní společenství.[45] Veškeré argumenty o tom, že nelze reálněji vykreslit etno-demografické složení BaH, považuji do značné míry jak ze strany mezinárodních protektorů, tak bosenských politických elit za účelové. S kompletovanými podklady předsedů *mjesnih zajednic* by rozhodně bylo možné vytvořit přesnější odhad etnického složení jednotlivých okresů. Mezinárodní společenství ale nikdy nevydalo žádnou výzvu či nařízení ke sběru dat těchto lokálních představitelů samosprávy v rámci ověření úspěšnosti jimi vedeného repatriačního procesu. Absence věrohodných „tvrdých" dat o počtech menšinových navrátilců navíc poukazuje na zjevnou lhostejnost, s jakou západní protektoři k osudu repatriovaných utečenců přistupovali. Neexistuje dokumentace, jež by po uplynutí určité doby ověřovala udržitelnost návratu, tj. skutečnou repatriační úspěšnost. Procedura návratu utečenců pro realizátory skončila v okamžiku oficiálního ukončení repatriačního procesu, tj. v momentu administrativní evidence navrátilce.[46]

Zkreslená data byla vykazována i proto, že všichni v tomto procesu zainteresovaní aktéři měli zájem efektivitu návratu utečenců hodnotit co nejpozitivněji. Okresní úřady návratové statistiky často úmyslně nadsazovaly, protože na sebe nechtěly v okamžiku přiznání repatriačního nezdaru poutat nechtěnou pozornost mezinárodního společenství. Západní protektoři, byť z odlišného důvodu, taktéž usilovali o prezentování úspěchu v rámci

[44] Prostor opštiny je správně rozčleněn na nejnižší administrativní jednotky, které se nazývají tzv. *mjesne zajednice*. Tyto útvary byly utvořeny ústavou v roce 1974 jako nejmenší administrativní teritoriální jednotky jugoslávského federalismu a samosprávy pracujících. Disponovaly tudíž určitým stupněm autonomie. Volně bychom mohly výraz *mjesna zajednica* překládat jako „sousedské společenství" (neighborhood communities). V čele společenství stojí předseda (predsjednik), jenž má v kompetenci dohlížet nad vymezeným prostorem *mjesne zajednice*. Srov. POGGI, P., MUZUR, M. DJIPA, D., KOJIC-HASINAGIC, S., BOUGAREL, X.: Local Level Institutions and Social Capital Study. In: *World Bank*, Vol. 1, 2002, s. 69–76 [cit. 2011–08–20]. Dostupné z: <http://www.christophesolioz.ch/links/doc/2002/2002_wb_bih.pdf>; o vymezení *mjesne zajednice* podrobněji viz použité pojmosloví.

[45] Rozhovory s administrativními pracovníky v opštinách, kde byl prováděn terénní výzkum; stejně tak není zřejmé, jak při sběru údajů z opštin postupují entitní statistické úřady. Mnoho okresů totiž se statistickými úřady prakticky nekomunikuje. Viz kapitola č. 10. (*Terénní šetření: vybrané případové studie*); ve statistických přehledech často chybí, jakým způsobem jejich autoři k daným hodnotám došli.

[46] Statistika přitom každého jedince, který repatriační proceduru (tj. v místě původu přespal minimálně jednu noc) oficiálně dokončil, evidovala jako „navrátilce"; podrobněji viz kapitola č. 10. (*Terénní šetření: vybrané případové studie*).

prioritního cíle daytonské dohody – zajištění návratu utečenců. Efektivitu vlastního působení měl v neposlední řadě na základě prezentovaných údajů přirozeně zájem doložit i UNHCR a nesčetné množství mezinárodních neziskových organizací.

Bosenská odnož Úřadu Vysokého představitele pro uprchlíky z evidovaných údajů neutvářela ucelenější syntézu o předpokládaném etnickém a demografickém složení země. O tu se pokusila až tzv. Operační (pracovní) skupina pro návrat a rekonstrukci Úřadu vysokého představitele. RRTF v roce 2002 provedla sběr dat na nejnižším článku státní správy BaH – v opštinách, z nichž vydala tzv. Statistický přehled opštin BaH a jejich obyvatelstva (dovedený k datu 31. 12. 2002).[47] Výslednou objektivitu průzkumu RRTF lze vcelku oprávněně kritizovat proto, že z okresu zaslané údaje mohly být místními politickými elitami záměrně všemožně upraveny. Kromě toho, že kompilační dokument RRTF výpovědi okresních úřadů nikterak neověřoval, obsahoval i celou řadu dalších zásadních nedostatků a nepřesností.[48]

Navzdory zmiňovaným nedostatkům byl tento statistický přehled jediným materiálem, jenž se pokusil údaje o národnostní skladbě země shrnout ucelenější formou. Teprve v roce 2005 vydalo Ministerstvo pro lidská práva a uprchlíky vlastní souhrnnou analýzu, která se věnuje jak uprchlíkům, tak vnitřně přemístěným osobám.[49] Spíše než o skutečnou analýzu se

[47] Metodika spočívala ve vytvoření unifikovaného dotazníku, jenž RRTF zaslala všem okresům. Výstupní statistický přehled obsahuje srovnání etnického složení v roce 1991 a předpokládaného etnického složení v roce 2003 (většinou pouze v relativních číslech), údaje kolik osob v důsledku válečných událostí opustilo opštinu, počty přesídlenců, kteří se na jejím území naopak usadili a celkový počet navrátilců. V mnoha případech ale značné množství údajů chybí, což velmi znesnadňuje jejich vyhodnocení. Srov. OHR (RRTF): *Municipal Assessment Questionnaire…*

[48] Zaprvé není vůbec jasné, jakou metodologií u opštin rozdělených entitní hranicí RRTF utvářela zpětný dopočet počtu obyvatel na odštěpeném území opštiny. Např. z původního okresu Jajce entitní linie oddělila území, která připadla opštinám Jezero a Dobretići. Zatímco podle údajů RRTF se do Jajce vrátilo 36 tisíc obyvatel, dle UNHCR za stejné období dorazilo zpět pouze 9 197 osob. Mnohdy z jejich dat není zřejmé, zda šlo o návrat většinový či menšinový. Opakovanou chybou bylo uvedení většího počtu repatriantů, než kolik osob z okresu celkově uprchlo (např. z opštiny Mostar západ uprchlo 5 tisíc osob, RRTF nicméně evidovala 7 316 navrátilců). Součet pravidelně zveřejňovaných statistických materiálů za jednotlivé roky se neshodoval se zveřejněnou kompilací finálních údajů, kterou vytvořil a publikoval stejný úřad. Vedle těchto nedostatků se v syntéze vyskytují těžko pochopitelné amatérské chyby v aritmetických součtech, chybných procentuálních dopočtech či jsou uváděny absolutní údaje počtu jednotlivých etnik, přičemž ale podle RRTF není znám jejich celkový počet.

[49] Srov. NENADIĆ, M. et al.: *Uporedna analiza pristupa pravima izbjeglica i raseljenih osoba*, Sarajevo 2005 [cit. 2010–02–18]. Dostupné z: <http://www.mhrr.gov.ba/PDF/default.aspx?id=282&langTag=bs-BA>.
FSZ: *Kantoni po brojkovima 2005*, Sarajevo 2005.

ale jedná o vcelku zdařilou kompilaci nejvýznamnějších statistických materiálů, které se z různých aspektů utečenecké problematiky dotýkají.[50]

Ostatní materiály upotřebitelné k rekonstrukci poválečného etnického složení

Dalšími datovými materiály disponují entitní statistické úřady se sídly v Sarajevu a Banja Luce.[51] Tyto úřady vydávají každoročně statistické ročenky, které evidují základní demografické a socioekonomické aspekty vývoje země. Klíčový nedostatek těchto publikací vyplývá z výše zmíněné absence sčítání. Uváděné statistické údaje, jakkoliv matematicky přesné, zůstávají pouhými odhady. Přesnějšími daty disponujeme pouze v počtech narozených a zemřelých a dalších aktuálně registrovaných datech. Veškeré publikované hodnoty tak mohou být pouze ve formě absolutních čísel; relativní nelze utvořit, pokud celkový počet obyvatelstva není znám. Jediný významnější rozdíl v činnosti statistických úřadů spočívá v otázce evidence etnického složení. Federální úřad utváří odhady soudobého etnického složení nejen v jednotlivých kantonech a opštinách Federace BaH, ale částečně i v okresech Republiky srbské.[52]

---

[50] V objemné studii jsou shrnuty nejen demografické a socioekonomické následky válečného konfliktu, ale je řešen i poválečný právní statut vysídlenců. Za podkladové statistické materiály posloužily údaje o repatriaci UNHCR a RRTF, ale i restituční statistiky PLIP, či aktuální údaje ministerstva a statistických úřadů o odhadovaných počtech bosenských uprchlíků a vnitřně přemístěných osobách.

[51] Vzhledem k rozdělení země na dvě entity je i původní statistický úřad v Sarajevu rozdělen na *Federalni statistički zavod* sídlící v Sarajevu a *Republički zavod za statistiku*, jenž působí v Banja Luce, hlavním městě Republiky srbské. V Sarajevu pak sídlí *Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine*, jež výstupní data obou entitních úřadů kompletuje na celostátní úrovni. Viz BHAS: *Statistički sistem u BiH*, Sarajevo 2012 [cit. 2010–10–19]. Dostupné z: <http://www.bhas.ba/?option=com_content&view=article&id=46&lang=ba>. Obě entitní instituce, které spolu z politických důvodů dlouho nespolupracovaly a své činnosti ani nikterak nekoordinovaly, realizovaly vlastní soupisy obyvatelstva. Federace BaH v podobě testovacího sčítání v roce 2003, Republika srbská na základě registru uprchlých a přemístěných osob v Republice srbské z roku 1996 a jejich opětovné verifikace v roce 2001 (Ministarstvo za izbjegla i raseljena lica: *Popis izbjeglih i raseljenih lica u Republici srpskoj iz marta 1996. godine*, Srpsko Sarajevo 1996 a Raseljena lica, izbjeglica i povratnici u 2001. godine [Publikacija o sprovedenoj reregistraciji]. Cit. in: MARINKOVIĆ, D.: *Demografski problemi…,* str. 140.). Tento registr, který srbští demografové pokládali za ekvivalent pokusného sčítání, srovnával počet obyvatel v jednotlivých opštinách v roce 1991 a počet místních a dosídlených osob v letech 1996 a 2001. Z materiálů soupisu čerpá např. Marinković ve své analýze uprchlické problematiky v prostoru Republiky srbské. Srov. MARINKOVIĆ, D.: *Demografski problemi…,* str. 140. V literatuře jihoslovanské provenience se vyskytuje pouze v srbském prostředí. Západní literatura na něj ale nikde neupozorňuje. Na internetu jej nelze dohledat.

[52] Odhad federálního statistického úřadu, pokud jej porovnáme se statistikami UNHCR, OHR, materiály opštin i zjištěními z terénního průzkumu, je však značně zkreslený a nepřesný. V dílčích sondách etnického složení okresů jej proto nelze téměř uplatnit. Federální statistický úřad vydává – vedle měsíčních a každoročních statistických ročenek – ještě tzv. *Kantoni po brojkovima*, které podávají statistický přehled demografických a socioekonomických ukazatelů za jednotlivé kantony a jejich opštiny v rámci Federace BaH. Srov. *Kantoni po brojkovima*. Federalni statistički zavod, Sarajevo 2005.

Soudobé etnické složení jednotlivých okresů nelze rekonstruovat ani z vydávaných občanských průkazů. Osobní dokumenty jsou sice od roku 2003 pro všechny obyvatele BaH identické, záměrně v nich však není uvedena národnostní příslušnost.[53] K doložení odhadů o počtu obyvatel země a jejího aktuálního etnického složení mohou alespoň částečně napomoci výsledky voleb. Vzhledem k tomu, že obyvatelstvo BaH od roku 1991 volí téměř výhradně národnostní politické strany, se rozbor volebních výsledků na první pohled jevil jako „téměř ideální" náhrada za chybějící sčítání. Zhodnocení etnické situace v jednotlivých okresech je ale mnohem náročnější, neboť od prvních poválečných voleb mohli obyvatelé BaH hlasovat buď ve volebním okrsku, kde byli registrovaní podle sčítání z roku 1991, nebo v místě, kde projevili ochotu se voleb zúčastnit.[54] Tuto tzv. korespondenční formu bosenské zákony v parlamentních i regionálních volbách umožňovaly až do roku 2004. Od té doby již platilo, že volič musí hlasovat výhradně v místě svého trvalého bydliště.

I navzdory tomuto „ukotvení" voličského elektorátu nelze volební výsledky považovat za účinný nástroj k přesnému vyhodnocení stávající národnostní situace. Podle údajů zaměstnanců státní správy, ale i organizátorů repatriace a terénních pozorování lze konstatovat, že vykazované údaje o osobách žijících v konkrétní opštině neodpovídají skutečnému počtu obyvatel daného okresu.[55] Analýzu výsledků posledních voleb z roku 2010 však lze k rekonstrukci národnostního složení země zakomponovat proto, že výhradní většina obyvatel volila národnostně orientované strany a také proto, že zájem diaspory angažovat se ve své mateřské zemi byl v těchto posledních volbách velmi nízký.[56]

[53] Občanské průkazy byly v roce 2003 utvořeny na základě tzv. systému CIPS (Citizens Identification Protection System). Dle OHR: *BiH Citizen identity Card* [cit. 2011–10–18]. Dostupné z: <http://www.ohr.int/ohr-dept/rule-of-law-pillar/rol-coordination-unit/spu/lprojects/default.asp?content_id=5844>; CIPS v roce 2008 nahradila tzv. IDDEEA, jež eviduje podle místa vydání občanského průkazu počet osob s trvalým pobytem v jednotlivých okresech. Viz IDDEEA: *IDDEEA ne vrši prijavu i odjavu prebivališta i boravišta* [cit. 2012–12–19]. Dostupné z: <http://www.iddeea.gov.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=385%3Aiddeea-ne-vri-prijavu-i-odjavu-prebivalita-i-boravita&catid=34%3Acat-news&Itemid=172&lang=bs>.

[54] Bosenští obyvatelé se k volbám mohli přihlásit v úplně jiném místě, než v jakém žili před válkou. Každý volič musel v rámci registrace kromě osobních údajů (jméno, pohlaví, datum narození, rodné číslo) uvést, odkud si přeje hlasovat. Tedy zdali chce volit v opštině, kde měl v roce 1991 trvalé bydliště, či v opštině, kam se přesunul v průběhu války či po jejím skončení. Viz TABEAU, E. (ed.): *Rat u brojkama: demografski gubici u ratovima na teritoriji bivše Jugoslavije od 1991. do 1999.: glavni izveštaji demografskih veštaka predstavljeni od strane tužilaštva na suđenjima u Međunarodnom krivičnom sudu za bivšu Jugoslaviju*, Beograd 2009, s. 143.

[55] Viz kapitola č. 6. (*Zhodnocení demografických následků války*) a č. 7. (*Zhodnocení průběhu návratnosti utečenců*).

[56] Z přibližně jednoho milionu utečenců se voleb v zahraničí účastnilo pouze okolo 30 tisíc voličů. Dle CIK: *Opći izbori 2010. Utvrđeni rezultati*. Sarajevo 2010 [cit. 2013–02–25]. Dostupné z: <http://www.izbori.ba/Finalni2010/Finalni/PredsjednistvoBiH/Default.aspx>.

Rozbor pramenů jiné než statistické provenience

V první části práce nevyužívám jiných primárních zdrojů než statistických materiálů. Až kapitola č. 5, která zkoumá rozsah, formy a násilnou realizaci strategických zájmů jednotlivých národů v rámci etnických čistek, se opírá o širší pramennou základnu. K problematice občanské války v BaH existuje neobyčejně rozsáhlé množství primárních zdrojů,[57] ale i sekundární literatury, která však téměř vždy více či méně protěžovala jednu z bojujících stran. Kvantita tak převažuje nad kvalitou. Vzhledem k tomu, že většina titulů je zatížena řadou negativních jevů a má tudíž limitovanou výpovědní hodnotu, je třeba publikace využité v disertační práci chápat spíše jako další z primárních pramenů než jako seriózní zdroj objektivních informací.[58]

Důležitým zdrojem pro výzkum etnických čistek byly zprávy a hlášení zvláštního zpravodaje Výboru Spojených národů pro lidská práva T. Mazowieckého.[59] Za další poměrně relevantní, byť ne zcela důsledně vyvážené zdroje, lze považovat výstupy mezinárodních nevládních organizací.[60] Pro toto období jsem rovněž čerpal z dokumentů, plánů a hlášení v bosenském konfliktu přímo či nepřímo zaangažovaných aktérů, které shromáždili a vydali Miroslav Tudjman a Ivan Bilić.[61]

V druhé části disertační práce věnované rekonstrukčnímu období po roce 1995 se kromě statistických materiálů opírám o četné primární zdroje především z provenience

[57] Četné rezoluce OSN, které byly vydány v souvislosti s praktikami etnických čistek. Např. rezoluce Rady bezpečnosti OSN č. 771 k datu 13. 8. 1992. Viz UN: *United Nations Security Council Resolution 771 (Concerning Information on Violations of International Humanitarian Law in the Territory of the Former Yugoslavia)* 13. 8. 1992 [cit. 2012–8–15]. Dostupné z: <http://www.ohr.int/other-doc/un-res-bih/pdf/s92r771e.pdf>; UN: *Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide*, Resolution 260 (III) A, 9. 12. 1948 [cit. 2012–8–31]. Dostupné z: <http://www.hrweb.org/legal/genocide.html>; UN: *The Fall of Srebrenica. Report of the Secretary-General pursuant to General Assembly resolution 53/35*. New York 1999 [cit. 2010–4–13]. Dostupné z: <http://www.refworld.org/docid/3ae6afb34.html>.

[58] Mezi takové práce patří např. hojně citované, nicméně silně jednostranné publikace zdůrazňující, že záměrem srbské elity bylo vyhladit Bosňáky jako národ; v této souvislosti je třeba obzvláště upozornit na již uvedené publikace např. GUTMAN, R.: *A witness to genocide: the 1993 Pulitzer Prize-winning dispatches on the "ethnic cleansing" of Bosnia*. New York 1993; CIGAR, N. L.: *Genocide in Bosnia: The Policy of "Ethnic Cleansing"*, College Station 1995; VULLIAMY, E.: *Seasons in hell: understanding Bosnia's war*, New York 1994; GOW, J.: *The Serbian project and its adversaries: a strategy of war crimes*, London 2003.

[59] Srov. MAZOWIECKI, T.: *MAZOWIECKI Izvještaji 1992–1995*, Tuzla 2007.

[60] Např. zprávy nevládních organizací Human Rights Watch, Amnesty International, či International Human Rights Law Institute.

[61] TUDJMAN, M., BILIĆ, I.: *Planovi, sporazumi, izjave o ustavnom ústrojstvu Bosne i Hercegovine 1991–1995*, Zagreb 2005; Miroslav Tudjman je synem prvního chorvatského prezidenta Franjo Tudjmana. V letech 1993–2000 působil jako šéf tajných služeb.

mezinárodního společenství. Dokumenty mezinárodních organizací, které působily v BaH, kriticky analyzuji, posuzuji v kontextu doby vydání, přihlížím k tomu, čí zájmy využité materiály sledují a jejich závěry konfrontuji se sekundární literaturou a zjištěními z terénních šetření.[62] V rámci primárních podkladových pramenů jsem se opřel o samotnou Daytonskou mírovou dohodu,[63] dokumenty mezinárodních subjektů působících v BaH (OHR, UNHCR, OSCE[64], IOM, World Bank), mezinárodních nevládních organizací (dokumenty Amnesty International, ICG, Helsinský výbor, European Stability Initiative, Friedrich Ebert Stiftung, Human Rights Watch), vládních publikací (Strategie pro naplňování *Přílohy 7* a její revize Ministerstva pro lidská práva a uprchlíky; dokumentů vlády Federace BaH a Republiky srbské a materiálům (nejen statistickým), které publikovaly oba dva statistické úřady), ale i dalších mezinárodních a vnitrostátních humanitárních, neziskových a příspěvkových asociací, které své působení v rámci návratové otázky zaznamenávaly v podobě výročních zpráv, přehledů, hlášení, ale i podrobněji prováděných rozborů (SIDA,[65] UZOPI[66]). V těchto tištěných a elektronickou formou publikovaných výstupech se objevují tři vzájemně propojená úskalí, jež je v rámci heuristiky nutné vést v patrnosti.

Absolutní většina dokumentů se primárně zaměřovala na prezentaci vlastní úspěšné činnosti, obhajobu smysluplnosti svého počínání a demonstraci všech zdárně dokončených cílů. Neúspěch, nesplněné záměry či odlišné výsledky oproti avizovaným původním představám v nich naopak zůstávaly potlačeny nebo úmyslně zamlčeny. Mezinárodní organizace v BaH působily ve shodě s politikou západních protektorů, od čehož lze odvodit druhé úskalí. Zprávy, které referovaly o jejich aktivitách zaměřených na poválečnou rekonstrukci země či repatriaci utečenců, se mnohdy pohybovaly více v rovině imaginárních představ, k jakým cílům měly tyto formy pomoci směřovat, než jakých se jejich prostřednictvím skutečně podařilo dosáhnout.

[62] O vlastní metodice terénního šetření viz kapitola č. 10. (*Terénní šetření: vybrané případové studie*); jako pramen využívám i vlastních pozorování během terénních šetření, které se zaměřovaly výhradně na problematiku spjatou s repatriačním procesem. Na zjištění z terénu v textu odkazuji citací „Viz pozorování v terénu. Terénní deník 2010–2012, opština …".

[63] Viz OHR: *General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina*, Dayton 1995 [cit. 2009–04–13]. Dostupné z: <http://www.ohr.int/dpa/default.asp?content_id=380>.

[64] V dizertaci pracuji s anglofonní zkratkou Organizace pro bezpečnost a spolupráci v Evropě (OSCE).

[65] Srov. SIDA: Stockholm International Peace Research Institute [cit. 2010–7–1]. Dostupné z: <http://www.sipri.org/>.

[66] UZOPI: *Unija za održivi povratak i integracije u Bosni i Hercegovini, Monitoring izdvojenih sredstava za povratak u Bosni i Hercegovini* [cit. 2012–10–19]. Dostupné z: <http://www.uzopibih.com.ba/>.

Na základě výzkumu v terénu soudím, že prezentace výsledků úspěšného působení těchto organizací zůstala mnohdy daleko za reálným stavem. Navíc se většina mezinárodních subjektů, ale i odborníků a pozorovatelů soustředila především na monitoring repatriace Bosňáků do Republiky srbské.[67] Návratem srbských a chorvatských utečenců se téměř nikdo (ani v případě sekundární literatury) komplexněji nezabýval a detailněji jej nezkoumal. Úspěšnost srbské menšinové návratnosti byla např. vždy dokládána pouze na základě jejich zdařilého návratu do Drvaru a přilehlého okolí.[68] Problematika chorvatských utečenců byla redukována téměř výhradně na rozbor okolností a průběhu jejich odchodu a koncentrace v pásu podél hranic s Chorvatskem v důsledku politiky HDZ.

Třetí limit těchto primárních pramenů co do vypovídací hodnoty spočívá ve vlastní roli, jakou každý z těchto subjektů v postkonfliktních zemích zastává. Rozsah a délka působení jednotlivých organizací ve válkou postižených zemích jsou přirozeně odvislé od množství obdržených finančních prostředků. Pomineme nyní otázku smysluplnosti přítomnosti Vysokého představitele a UNHCR v zemi v dnešní době (tj. v roce 2012)[69] a zaměříme se na další aktéry spjaté s repatriační otázkou v BaH. Jakkoliv nemám v úmyslu na straně mnoha zahraničních pracovníků mezinárodních, nevládních a jiných organizací zpochybňovat či znevažovat skutečnou a upřímně myšlenou snahu pomoci, je zjevné, že důraz na prezentaci úspěchu vlastní činnosti nebrání přinejmenším parciálnímu a záměrnému dramatizování reálné situace. Takový přístup oddaluje ukončení doposud extrémně předimenzované přítomnosti mezinárodních pracovníků v BaH. Smysl a reálné výsledky činnosti značného počtu „Západanů“, kteří téměř dvacet let po skončení války i nadále působí převážně v Sarajevu, navíc běžnému pozorovateli unikají.[70]

[67] Např. studie UNHCR (UNHCR: *Return Monitory Study: Minority Returnees to Republika srpska – Bosnia and Herzegovina*, Sarajevo 2000 [cit. 2010–3–12]. Dostupné z: <http://www.unhcr.org/3c3b02994.pdf>.), či Amnesty International (AI: *Bosnia-Herzegovina: Waiting on the doorstep: Minority returns to eastern Republika Srpska* [cit. 2009–3–19]. Dostupné z <http://www.refworld.org/docid/3b83b6dc7.html>.).

[68] Viz jednotlivé studie ICG (viz dále). Drobnou výjimku tvořila studie např. HOVEY, G.: The Rehabilitation of Homes and Return of Minorities to Republika Srpska, Bosnia and Herzegovina. In: *Forced Migration Review*, Vol. 7, 2000.

[69] O působení Vysokého představitele Viz kapitola č. 7. (*Zhodnocení průběhu návratnosti utečenců*); UNHCR po roce 2011 ukončil svou monitorovací činnost a veškeré aktivity zredukoval prakticky na minimum, viz kapitola č. 11. (*Prostorové dopady nucených migračních pohybů a současné národnostní složení země*).

[70] Početné mezinárodní subjekty si z dotací, které získávají na realizaci svých projektů, hradí vlastní chod. Mezinárodní asociace z udělených dotačních prostředků mj. vyplácejí velmi lukrativní platy, poskytují příspěvky na komfortní bydlení v Sarajevu a pokrývají další potřeby svých pracovníků.

Bosenská společnost zaujímá vůči představitelům mezinárodního společenství a od něj odvislých organizací spíše negativní postoj. Takové hodnocení si západní správci svým vystupováním do značné míry zavinili sami. Desítky stěžejních rozhodnutí, které výrazně ovlivnily životy běžných obyvatel, se totiž vyznačovaly ohromujícím nedostatkem empatie, ale i zájmu o podmínky, v jakých bosenští občané žijí.[71]

Umírněnější názor na roli Západu v BaH nabídli někteří předáci lokálních sdružení, jež organizovala návrat utečenců. Mezinárodní společenství veskrze vnímají jako subjekt, který v otázce repatriace utečenců, projevoval či doposud projevuje „dobré úmysly".[72] Nikdo z iniciátorů či organizátorů menšinové repatriace nezpochybňoval klíčovou roli Západu v řízení návratu utečenců (přirozeně ani stěžejní záměr obnovení multietnického prostředí).[73] Obdobně se představitelé repatriačních komunit shodovali v otázce, zda západní představitelé na podporu repatriačního procesu vyhradili podle jejich názoru dostatečnou výši finančních prostředků. Na druhé straně však všichni ostře kritizovali způsob přerozdělování finanční pomoci a cesty, kterými rekonstrukční příspěvky ke konečným příjemcům (tj. navrátilcům) putovaly.[74] Přístup západních protektorů tedy prokazatelně selhával v úspěšném propojení fyzického návratu na jedné straně a socioekonomické udržitelnosti (tj. kvality návratu) na straně druhé.[75]

---

[71] Respondenti terénního výzkumu, jenž v roce 2005 uskutečnila M. Čukurová, hodnotili působení mezinárodních organizací jako veskrze účelové. Podle zpovídaných bosenských občanů mají zástupci mezinárodního společenství eminentní zájem setrvat na lukrativně placených postech, a proto zemi uměle udržují v agónii. Srov. ČUKUR, M.: Antropološka studija dvije sredine. In: ČUKUR, M. et al.: *Povratak kući: Procjena Sidinih programa integralnog pristupa regiiji u Bosni i Hercegovini*, Stockholm 2005, s. 60. „Cizinci" („*stranci*") z řad mezinárodního společenství byli bosenskými navrátilci považováni za přinejlepším ignoranty a v horším případě za silně arogantní osoby. Viz JANSEN, S.: The Privatisation of Home and Hope: Return, Reforms and the Foreign Intervention in Bosnia-Herzegovina. In: *Dialectical Anthropology*, Vol. 30, 2006, s. 178; s tímto převažujícím názorem na působení mezinárodního společenství jsem se setkával i během svých terénních šetření.

[72] Mnozí menšinoví repatrianti považují přítomnost mezinárodního společenství v zemi za nadále velmi důležitou, neboť jeho instituce (především OHR) fungují jako jakási spona mezi navrátilcem a lokálními úřady. Při jakýchkoliv problémech v souvislosti s repatriací navrátilec předpokládal, že se minimálně teoreticky může obrátit na tuto vyšší instanci. Mnohdy také v případě obstrukcí ze strany lokálních elit pomáhala zástupcům menšinových repatriantů rétorická pohrůžka, že se se svým problémem obrátí na zahraniční představitele. Z interviews s menšinovými repatrianty – opštiny Han Pijesak, Čajniče, Rogatica, Foča, Ustikolina aj.

[73] Viz kapitola č. 10. (*Terénní šetření: vybrané případové studie*).

[74] Rozdíly v názorech organizátorů se projevily v rámci zhodnocení konkrétních výsledků počtu navrátilců, vybrané repatriační strategii, celkové úspěšnosti a efektivitě dopadu investovaných finančních prostředků v opštinách, do nichž se utečenci navraceli.

[75] Viz kapitola č. 9. (*Příčiny slabé návratnosti bosenskohercegovských utečenců*).

S ohledem na proporční zastoupení materiálů jednotlivých institucí, které jsem ve své práci využil, je důležité se kromě výše rozebíraných mezinárodních subjektů OHR a UNHCR podrobněji vyslovit minimálně k dalším dvěma z nich: UNDP a ICG. Přestože odborníci zkoumající repatriační problematiku oceňují analýzy UNDP,[76] neboť se nezabývaly pouze návratem, ale podávaly komplexnější přehled o problémech repatriantů a sociální situaci v místě návratu (intenzita mezietnických vztahů, úroveň lokální bezpečnosti atd.), nelze se ubránit dojmu, že mnoho zkoumaných problémů se v jejich ročně publikovaných studiích jeví příliš šablonovitě, obsahově ploše a bez dostatečně obsáhlé reflexe i vhledu do dění na lokální úrovni.[77] Ačkoliv publikacím UNDP nelze upřít technickou kvalitu a snahu monitorovat širokou škálu problémů, s nimiž se bosenská společnost aktuálně potýká, jejich zpracování je spíše povrchní a výpovědní hodnota zobecňujících závěrů mnohdy zpochybnitelná. Kromě nemožnosti čtenáře ověřit, zdali pracovníci UNDP vybrali dostatečně reprezentativní vzorek respondentů, limituje relevanci jejich zjištění i způsob prováděných šetření. Zpovídaní respondenti za přítomnosti tlumočníka mohou odpovídat mnohem neupřímněji než při běžné konverzaci, tak, jak se jim to v danou chvíli hodí, nebo jak vycítí, že si to tazatelé přejí.[78] Publikované materiály UNDP, které analyzují poválečná společenství v různých státech, se navíc v případě některých publikací až podezřele shodují.[79]

Početné materiály západního think-tanku International Crisis Group lze využít díky velmi solidní informativnosti a detailní znalosti reálné situace v jednotlivých regionech BaH. Na druhé straně je však nutné jejich zprávy a analýzy podrobovat obzvláště pečlivé kritice,

[76] Např. D'ONOFRIO,L.: Welcome Home?... s. 5

[77] Srov. např. UNDP: *Early Warning System, Quarterly Report*, Sarajevo 2010 [cit. 2011–11–12]. Dostupné z: <http://www.undp.ba/upload/publications/EWS_EN_final.pdf>. Studie UNDP (*Early Warning System*) vycházely každoročně.

[78] Z vlastních terénních výzkumů jsem nabyl dojmu, že běžní obyvatelé jsou neustálými dotazníky a šetřeními rozličných organizací již značně unaveni. V řadě případů si navrátilci stěžovali, že jejich výpovědi, náměty či stížnosti, které měly přispět ke zlepšení prostředí, v němž žili, nebyly ze strany tazatele nikterak reflektovány. Přítomnost početnějšího a od pohledu movitého týmu cizinců, jehož součástí byl tlumočník, dávala dotazovaným naději, že z toho něco mohou utržit. A tomu uzpůsobovali své odpovědi. Nesplněná očekávání nejenže snižovala hodnotu jejich případné opětovné výpovědi v budoucnu, ale zvyšovala nezájem jakkoliv se s představiteli západních organizací dělit o své názory či problémy. Početnější tým tazatelů, navíc ještě přes tlumočníka, sám sobě rovněž snižoval možnost, že se mu respondent otevře a že vůči němu bude upřímný a pravdivý.

[79] Tak např. obsáhlá studie zkoumající úroveň sociálního kapitálu v BaH se značně podobala obdobně metodicky utvářeným publikacím o intenzitě společenských kontaktů v jiných problematických regionech (např. v Kosovu). Čtenář se tak nemůže ubránit dojmu, že do stejného schématu a podobných závěrů byly dosazeny pouze jiné hodnoty a reálie. Srov. UNDP: *Veze medju nama. Društveni kapital u Bosni i Hercegovini. Izvještaj o humanom razvoji za Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo 2009 [cit. 2010–10–26]. Dostupné z: <http://www.undp.ba/upload/publications/Veze%20medju%20nama.pdf>.

neboť tento mezinárodní subjekt hodnotí konflikt v BaH jako agresi velkosrbského a velkochorvatského programu proti bosňáckému národu. Z tohoto důvodu nepovažuje mírovou dohodu, jež utvořila stát se silně decentralizovanou strukturou, za dlouhodobě nosnou. Odborníci z řad ICG se proto ve svých publikacích opakovaně zasazovali za její nahrazení unitárním a dokonce centralizovaným pojetím státu.[80]

K daytonskému období jsem rovněž čerpal z memoárové literatury představitelů západní správy, ale i některých politických představitelů BaH.[81]

Přehled použité sekundární literatury

Přehled jihoslovanské demografie

Stav současného bádání v rámci demografické disciplíny v BaH s přesahy do bývalých jugoslávských republik můžeme (podobně jako další odbornou literaturu) rozdělit do tří základních skupin dle etnické příslušnosti. Nejuceleněji se doposud problematikou nucené migrace a demografických proměn v prostoru BaH zabývali srbští a chorvatští vědci; bosňáčtí odborníci se k tématu etno-demografického vývoje až na určité výjimky příliš nevyjadřují.[82]

---

[80] ICG: *Is Dayton Failing*? *: Bosnia Fours Years After The Peace Agreement. Restricted Circulation*. Sarajevo 1999 [cit. 2008–10–14]. Dostupné z: <http://www.crisisgroup.org/~/media/Files/europe/Bosnia%2032.pdf>; až příliš monotónní volání po nutnosti mezinárodního zásahu, který by revidoval uspořádání BaH, se v tomto ohledu pohybovalo v rovině „radikální intervenční fantazie". Viz BOSE, S.: The Bosnian State a Decade after Dayton. In: *International Peacekeeping*, Vol. 12, 2005, s. 325.

[81] BILDT, C.: *Peace Journey: The Struggle for Peace in Bosnia*. London 1998, OWEN, D.: *Balkan Odyssey*, Orlando 1995, HOLBROOKE, R.: *To End a War*, New York 1998, PLAVŠIĆ, B.: *Svedočim*, *Druga knjiga*, Banja Luka 2005.

[82] Za vůdčího bosňáckého demografa byl právem označován nedávno zesnulý Ilijas Bošnjović, který k tématu demografického vývoje BaH, počtu obětí a předpokládanému početnímu stavu populace publikoval celou řadu studií, které však mají spíše informativní formu a nejsou příliš vyvážené. Např. BOŠNJOVIĆ, I.: Bosna i Hercegovina – demografska barka. In: *Forum Bosnae*, god. 2, Sarajevo 1999; BOŠNJOVIĆ, I.: *Demografska trijada Bosne i Hercegovine 1948–1991*, Sarajevo 2005 [cit. 2012–7–15]. Dostupné z: <http://www.anubih.ba/speceditions/socialspeceditions/fulltext/social37/BosnjovicIlijas.pdf>;
BOŠNJOVIĆ, I.: *Demografski gubici*. Rukopis, Sarajevo 2005; BOŠNJOVIĆ, I.: *Demografska crna jama. Nova zamka industrijskog društva*. Sarajevo 1990; BOŠNJOVIĆ, I.: Demografska prošlost i budućnost Bošnjaka u Bosni i Hercegovini. In: *Ljudska prava*, god. 4, Sarajevo 2003; BOŠNJOVIĆ, I.: *Population of Bosnia and Herzegovina in the 2nd Half of the 20th Century*. Unpublished paper, presented at the International Conference: Changes in 1990s and the Demographic Future of the Balkans, Sarajevo 1999; BOŠNJOVIĆ, I.: Demografska prošlost i budućnost Bošnjaka, Hrvata i Srba u Bosni i Hercegovini. In: *Forum Bosnae*, god. 9, Sarajevo 2006; demografickými následky konfliktu (především hodnocením počtu obětí) se zabývají např. PRAŠO, M. (ed.): *Problemi povratka izbjeglih i raseljenih lica: Iskustvo Bosne i Hercegovine*, Mostar 2000, ČEKIĆ, S.: *Research of Genocide Victims, with a Special Emphasis on Bosnia and Herzegovina. Problems and Issues in Scientific Theory, Methods and Methodology*, Sarajevo 2009, či TOKAČA, M.: *Istraživačko dokumentacioni centar* [cit. 2011–6–4]. Dostupné z: <http://www.idc.org.ba/>; demografickou problematikou se spíše okrajově ve svých pracích dotýkali někteří bosňáčtí geografové, ekonomové či právníci: např. TOMIĆ, M. I. : Skica za jedan socio-demografski, socio-geografski i socio-politički portret postdejtonske Bosne i Hercegovine.

Většina z nich v této souvislosti monotónně konstatuje, že výzkum etno-demografické situace daytonské BaH nelze uskutečnit kvůli dvěma zásadním problémům: nedostatku relevantních statistických dat a neukončenosti období poválečné rekonstrukce, v jejímž rámci nadále formálně pokračuje repatriační proces.[83] Jihoslovanští autoři k danému problému navíc nedokáží přistupovat s patřičným odstupem.

Oproti neochotě detailněji analyzovat aktuální etno-demografické složení země se bosňáčtí odborníci mnohem intenzivně věnovali rozboru příčin, průběhu i demografických dopadů válečného konfliktu. Většina bosňáckých prací má v tomto ohledu jasno. Muslimský národ čelil agresivnímu postupu ze strany sousedního Srbska (potažmo SRJ) a Chorvatska, v jehož rámci nad ním byla spáchána genocida. Za ústředního zastánce této teze v Sarajevu můžeme označit ředitele Institutu pro výzkum zločinů proti lidskosti a mezinárodnímu právu Smaila Čekiće, jenž v tomto duchu publikoval několik rozsáhlých, byť obsahově plochých a krajně jednostranných prací.[84] Pojem etnická čistka je bosňáckými autory považována za synonymum výrazu genocida, případně za výmysl srbských agresorů, s jehož pomocí se jim podařilo zakrýt jejich skutečný záměr, tj. realizaci genocidy na bosňáckém národu.[85]

Účelovost a jednostrannost v nezmenšené podobě ale poznamenává i práce srbských (a chorvatských) autorů, kteří se rovněž intenzivně zabývali dopady válečného dění na srbský národ. Například publikace zabývající se postavením Srbů v BaH v průběhu války jsou vystavěny na obdobně jednostranných pohledech a účelně vybraných faktech jako práce jejich bosňáckých kolegů.[86] Na druhé straně je však srbská a chorvatská demografická disciplína

---

In: *Ljudska prava*, god. 1, 2000; PEJANOVIĆ, M., ZLOKAPA, Z., ZOLIĆ, H., ARNAUTOVIĆ, S.: *Opštine u Bosni i Hercegovini. Demografske, socijalne, ekonomske i političke činjenice*, Sarajevo 2006; POBRIĆ, A.: Osnovne značajke i posljedice migracijskih kretanja u Bosni i Hercegovini. In: *Migracijske i etničke teme*, Vol. 18, 2002.

[83] Dle BOŠNJOVIĆ, Ilijas. Osobní rozhovor. Sarajevo 17. 5. 2006.

[84] Kromě výše vzpomenutého titulu Research of Genocide Victims Čekić vydal i dvoudílnou publikaci ČEKIĆ, S.: *The agression against the Republic of Bosnia and Herzegovina: planning, preparation, execution*, Sarajevo 2005.

[85] Např. ZBORNIK RADOVA: *Genocid u BiH*, Sarajevo 1997; BALIĆ, H.: Bosanska kataklizma. Studija slučaja Foča. Sarajevo 2002; ZBORNIK RADOVA: *Karakter rata u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 2002; BAŠIĆ, M.: *Rat u Bosni. Medjunarodno pravni aspekti*, Beograd 1994; KLIČIĆ, S.: *Međubošnjački sukob u Cazinskoj Krajini 1992–1995*, Human rights 2002; BOROGOVAC, M.: *Rat u Bosni i Hercegovini. Politički aspekti*. Zadar 2000.

[86] Mezi takové práce ze srbského prostředí patří např. PAŠALIĆ, S.: *Antropogeografska stvarnost Srba u Bosni i Hercegovini 1992–*2000, Banja Luka 2002; IVANIŠEVIĆ, M.: *Expulsion of The Serbs from Bosnia and Herzegovina 1992–1995*, Banja Luka 2000; ZBORNIK RADOVA: *Stradanje Srba u Sarajevu*, Beograd 1995; MITROVIĆ, M.: *Golgota Srba iz srednje Bosne*, Beograd 1995; MILOŠEVIĆ, Z.: *Bošnjačko poništavanje Srba*, Srpsko Sarajevo 2004.

v mnohém dále ve výzkumu etno-demografické situace po rozpadu socialistické Jugoslávie, alespoň co se týče počtu vydaných publikací. To je samozřejmě umocněno skutečností, že většina relevantních demografických studií byla vydána v Chorvatsku a Srbsku, kde rovněž existují minimálně dva důležité odborné časopisy zabývající se demografií a nucenou migrací.[87] Srbskou demografickou produkci můžeme rozdělit na tu, jež vyšla v prostoru BaH (v Republice srbské[88]) a vydanou v sousedním Srbsku.[89] Podobným způsobem lze rozčlenit i chorvatskou demografickou literaturu.[90]

[87] Bělehradský časopis Stanovništvo Centra za demografska istraživanja a záhřebské odborné periodikum Migracijske i etničke teme Institutu za migracije i narodnosti.

[88] Zde především JAKŠIĆ, D.: *Republika srpska. Prostor, stanovništvo, resursi*, Banja Luka 1995; ŠPIRIĆ, N., MARIJANAC, Z.: *Stanovništvo Republice Srpske*, Banja Luka 1999; MARIJANAC, Z.: *Razvitak stanovništva Bosne i Hercegovine 1850–1991. godine*, Banja Luka 2000; PAŠALIĆ, S.: *Demografski gubici u BiH (1992–2011)*. Rukopis 2011. Tyto uvedené tituly nesou řadu kvalitativních nedostatků, jak po stránce formální (vědecké zpracování textu, obsahová náplň textu, časté chyby, překlepy, nečitelná grafika, nedůsledná kritika pramenů atd.), tak po stránce obsahové (věcné chyby, fabulace, zavádějící tvrzení). Kvalita v těchto publikacích jde většinou na úkor kvantity. Pouze o něco málo obsahově výstižnější je práce D. Marinkoviće, jež se pokusil komplexnějším způsobem shrnout důsledky fenoménu nucené migrace na celkovou demografickou situaci v jedné entitě BaH – v Republice srbské. Viz MARINKOVIĆ, D.: *Demografski problemi*…

[89] Především SPASOVSKI, M., ŽIVKOVIĆ, D., STEPIĆ, M.: *Etnički sastav stanovništva Bosne i Hercegovine*, Beograd 1992; STEPIĆ, M.: *Srpsko pitanje – geopolitičko pitanje*, Beograd 2004; STEPIĆ, M.: *U vrtlogu balkanizacije*, Beograd 2001. Tito autoři působící na bělehradské univerzitě zkoumají etnickou situaci bývalé Jugoslávie včetně prostoru BaH. Vedle nich se problematickou spjatou s uprchlictvím zabývali i někteří mladší odborníci: LUKIĆ, V.: *Izbjegličke migracije iz Bosne i Hercegovine u Beogradu*, Beograd 2005; LUKIĆ, V., NIKITOVIĆ, V.: Refugees from Bosnia and Herzegovina in Serbia: A Study of Refugee Selectivity. In: *International Migration*, Vol. 42, 2004; velmi inspirativní, a to zejména kritikou prezentace údajů o počtech obětí různými autory, se pro mě stala práce srbského demografa M. Kovačeviće. Viz KOVAČEVIĆ, M.: The Weak Points…

[90] Bezesporu nejznámějším chorvatským demografem, který působil v Mostaru, je Ante Markotić, jenž se *de facto* celoživotně badatelsky zabýval demografickým vývojem BaH, přičemž se specializoval obzvláště na Hercegovinu a bosenské Chorvaty. Srov. např. MARKOTIĆ, A.: Ratni učinci na promjene u broju stanovnika Bosne i Hercegovine i Hrvatske 1991– 1998. In: *Društveno istraživanje*, god. 8, 1999; MARKOTIĆ, A: *Bosna ostaje bez svjedoka: (s demografsko-političkog vidikovca)*, Mostar 1999; MARKOTIĆ, A.: Hrvati u Bosni i Hercegovini. In: *Sb. I. Hrvatski geografski kongres*. Zagreb 1996; MARKOTIĆ, A.: Utjecaj ratnog egzodusa iz BiH na promene u ukupnom broju stanovništvu Hrvatske 1991–1997. godine. In: *Sb. II. Hrvatski geografski kongres*. Zagreb 2000; kromě Markotiće se demografickému výzkumu okrajově věnoval i sociolog KUKIĆ, S.: *Problemi povratka izbjeglih i raseljenih lica: Iskustvo Bosne i Hercegovine*, Mostar 2000; KUKIĆ, S.: *Položaj građanina i naroda u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1998; KUKIĆ, S.: *Demografske promjene i položaj manjina u Bosni i Hercegovini*, Maribor 2001; ze sousedního Chorvatska jsem čerpal především z prací geografa I. Nejašmiće, jenž zkoumal obdobně se rozšiřující depopulační proces na příkladu chorvatských regionů od 70. let 20. století. NEJAŠMIĆ, I.: *Depopulacija u Hrvatskoj: korijeni, stanje, izgledi*, Zagreb 1991; fenomén nucených migrací detailně zkoumal M. Mesić. Např. MESIĆ, M.: Tipovi izbjeglica – hrvatska i bosansko-hercegovačka iskustva. In: *Društvena proživanja*, god. 4, 1995; MESIĆ, M.: *Ljudi na čekanju – pogledi na povratak. Hrvatske i bosansko-hercegovačke izbjeglice i raseljenici*, Zagreb 1996; MESIĆ, M.: Pokušaj tipologizacije izbjeglištva i prognaništva. In: *Migracijske teme*, god. 8, 1992; v mnoha ohledech inspirativní studie publikoval již výše zmiňovaný záhřebský časopis Migracijske i etničke teme. Např. BARBIČ, A.: Begunci iz Bosne in Hercegovine: reakcije Združenih narodov in Evrope. In: *Migracijske teme: časopis za istraživanje migracija i narodnosti*, god. 8, 1992; BULAT, N.: Dimenzije stereotipova i predrasuda u odnosu na raseljene osobe i izbjeglice iz Bosne i Hercegovine. In: *Migracijske i etničke teme,* god. 11, 1995; HASIĆ, T.:

Shrnutí sekundární literatury jiné než demografické provenience

Sekundární literatura k období socialistické Jugoslávie

V rámci studia socioekonomického vývoje socialistické BaH, hospodářského pokroku a modernizačních proměn, které vyvolaly výrazné proměny v dichotomii městského a venkovského osídlení, jsem využil především prací T. Bringaové, W. Lockwooda a D. Rusinowa.[91] Z jihoslovanských autorů se modernizačním vývojem BaH detailněji zabýval např. H. Kamberović či B. Golić, a jeho důsledky v rurálním prostředí např. V. Puljiz či D. Sparavalo.[92] Klíčovými pracemi k národnostní politice federativní Jugoslávie se pro mě staly publikace S. Ramet, P. Shoupa, Ž. Truda, S. Burga s M. Berbaumem a trojice autorů D. Sekulić, G. Massey a R. Hodson.[93] Velmi inspirativní v rámci zpracování proměn etnické konfigurace bosenského obyvatelstva byla studie X. Bougarela.[94] Demografové N. Botev, R. Wagner a S. Mrdjenová zase zkoumali fenomén etnicky smíšených manželství a otázku, do jaké míry tyto sňatky posilovaly soudržnost mezi jednotlivými národy a zdali jejich množství odpovídalo vysokému stupni etnické heterogenity BaH.[95] Otázkou doformování muslimského národa se zabývali především D. Dyker, Z. Irwin, F. Friedman a rovněž V. Perica.[96]

Ethnic Conflict and the Right to Return of Limbo Diasporas: Multifaceted Reflections on the Case of BiH. In: *Migracijske i etničke teme*, god. 20, 2004 aj.

[91] Viz BRINGA, T.: *Biti Musliman na bosanski način. Identitet i zajednica u jednom srednjobosanskom selu*. Sarajevo/Zagreb 2009; LOCKWOOD, W.: *European Moslems. Economy and Ethnicity in Western Bosnia*, New York 1975; RUSINOW, D.: *The Yugoslav experiment 1948–1974*, London 1977.

[92] KAMBEROVIĆ, H.: *Prema modernom društvu. Bosna i Hercegovina do 1945. do 1953. godine*, Tešanj 2000; GOLIĆ, B.: *Ekonomika prostora u privrednom razvoju Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1994; PULJIZ, V.: *Ekzodus poljoprivrednika*, Zagreb 1977; SPARAVALO, J.: Deagrarizacija – osnov socijalne i prostorne pokretljivosti stanovništva Bosne i Hercegovine u periodu poslije drugog svjetskog rata. In: ŠEHIĆ , N. (ed.): *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Sarajevo 1990.

[93] RAMET, P. S.: *Nationalism and Federalism in Yugoslavia, 1962–1991*, Bloomington and Indianapolis 1992; SHOUP, P.: *Communism and the Yugoslav national question*, New York 1968; TRUD, Ž.: *Etnički sukobi u Jugoslaviji 1960–1980*, Novi Sad 2010; SEKULIĆ, D., MASSEY, G., HODSON, R.: Who were the Yugoslavs? Failed Sources of a Common Identity in the Former Yugoslavia. In: *American Sociological Review*, Vol. 59, 1994; HODSON, R., SEKULIĆ, D., MASSEY, G.: National tolerance in the former Yugoslavia'. In: *American Journal of Sociology*, Vol. 99, 1994; BURG, S. L., BERBAUM, M. L.: Community, Integration, and Stability in Multinational Yugoslavia. In: *The American Political Science Review*, Vol. 83, 1989.

[94] BOUGAREL, X.: Bosnie-Herzégovine: Anatomie d'une poudrière. In: *Hérodote*, No. 67. Paris 1992.

[95] BOTEV, N., WAGNER, R.: Seeing Past the Barricades: Ethnic Intermarriage in Yugoslavia During the Last Three Decades. In: *Anthropology of East Europe Review, Special Issue: War among the Yugoslavs*, Vol. 11, 1993; MRDJEN, S.: Les mariages inter-ethniques en ex-Yugoslavie. In: *Demobalk*, Vol. 1, Thessaly 2000; MRDJEN, S.: La mixité en ex-yougoslavie. Intégration ou ségrégation des nationalités? In: *Revue d'études comparatives Est-Ouest*, Vol. 27, 1996.

[96] DYKER, D.: The Ethnic Muslims of Bosnia. Some Basic Socio-Economic Data. In: *Slavonic and East European Review*, Vol. 50, 1972; IRWIN, Z. T.: The Islamic Revival and the Muslims of Bosnia-Herzegovina.

S*ekundární literatura k daytonskému období obecně*[97]

Jugoslávská krize, jež se přetavila do série otevřených konfliktů, vyvolala obrovský zájem veřejnosti především v západním světě. Zcela přirozeně a *de facto* ze dne na den se začaly objevovat stovky publikací, jež z různých úhlů pohledu rozebíraly dění v zemích bývalé Jugoslávie. Tento zájem neopadal ani několik let po ukončení konfliktu v BaH. Odborníci zkoumali charakter působení mezinárodního společenství v rámci poválečné mírové rekonstrukce[98] a analyzovali přijaté repatriační strategie, průběh procesu návratnosti utečenců a jeho dopady.[99]

Mnoho z vydávaných prací ale nese obdobné metodologické limity, na které jsme upozorňovali v případě rozboru primárních zdrojů. V absolutní většině titulů převažuje více či méně patrný jednostranný pohled, v důsledku něhož nelze řadu předložených závěrů považovat za dostatečně objektivní. Západní autoři, kteří se zabývali etnickými čistkami či nucenou migrací, analyzovali dění na příkladech černobílého vidění situace. Odborníci

---

In: *East European Querterly*, Vol. 17, 1984; FRIEDMAN, F.: *The Bosnian Muslims: denial of a nation*. Boulder 1996; PERICA, V.: *Balkanski idoli: religija i nacionalizam u jugoslovenskim državama*. Beograd 2006.

[97] Sekundární literatura k problematice etnických čistek je rozebrána v kapitole č. 5 (*Etnické čistky jako prostředek k národnostní homogenizaci BaH*); literatura k demografickým následkům války (a především diskuse o odhadu počtu obětí) je uvedena v kapitole č. 6. (*Zhodnocení demografických následků války*); hodnocení úspěšnosti repatriačního procesu v sekundární literatuře je rozebráno v závěrečném shrnutí.

[98] Např. BOSE, S.: *Bosnia after Dayton. Nationalist Partition and International Intervention*. New York 2002; CHANDLER, D.: State-building in Bosnia: the limits of 'informal trusteeship'. In: *International Journal of Peace Studies*, Vol. 11, 2006; CHANDLER, D. (ed.): *Peace without politics?: ten years of international state-building in Bosnia*, London 2006; SØBERG, M.: Empowering Local Elites in Bosnia and Herzegovina. In: *Problems of Post-Communism*, Vol. 53, 2006; CATER, C. K., COUSENS, E. M.: *Towards peace in Bosnia and Herzegovina: implementing the Dayton accords*, London 2001; COX, M.: *State Building and Post-Conflict Reconstruction: Lessons from Bosnia*. Geneva 2001 [cit. 2010–8–13]. Dostupné z: <http://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/4D3B529D04EDF2E2852569EB006090A6-bih_casin_31jan.pdf>; BELLONI, R.: *State Building and International Intervention in Bosnia*. New York 2007; DUCASSE-ROGIER M.: *A la recherche de la Bosnie-Herzégovine*, Paris 2003; ROBIN-HUNTER, L.: Présent et avenir de la Bosnie-Herzégovine: La préservation souhaitable d'un état multinational ou le choix réaliste de la partition d'un pays? In: SANGUIN, A., L. (ed.): *L' ex – Yugoslavie dix ans après Dayton*, Paris 2005; BURG, S. L.: Bosnia Hercegovina: A case of failed democratisation. In: DAWISHA, K., PARROTT, B. (eds.): *Politics, power, and the struggle for democracy in South-East Europe*. Cambridge 1997.

[99] O zhodnocení repatriační úspěšnosti v sekundární literatuře viz dále v textu. Repatriací uprchlíků z hostitelských zemí zkoumali např. KOSER, K., BLACK, R.: The End of the Refugee Cycle? In: BLACK, R., KOSER, K. (eds.): *The end of the refugee cycle?* Oxford 1999; Viz KOSER, K., WALSH, M., BLACK, R.: Temporary Protection and the Assisted Return of Refugees from the European Union. In: *International Journal of Refugee Law*, Vol. 10, 1998; BAGSHAW, S.: Benchmarks or Deutschmarks? Determining the Criteria for the Repatriation of Refugees to Bosnia and Herzegovina. In: *International Journal of Refugee Law*, Vol. 9, 1997; EASTMOND, M.: 'Nationalist Discourses and the Constructions of Differences: Bosnian Muslim Refugees in Sweden'. In: *Journal of Refugee Studies*, Vol. 11, 1998.

prakticky téměř vždy rozebírají problémy bosňáckých uprchlíků, přičemž na identické potíže chorvatských a srbských běženců a navrátilců poukazují spíše sporadicky. Další komplikací je v odborné literatuře opora pouze v jednom typu pramene a zjevná naivita, nebo spíše záměrná účelovost klíčových tvrzení.[100] Nevýhodou západních autorů je taktéž neznalost jazyka a reálií.[101] Je zároveň překvapující, že se autoři analytičtěji nezamýšlejí nad demografickými a s tím propojenými socioekonomickými dopady nucených migrací a stanovením budoucích prognóz vývoje.

V pasážích věnovaných problematice navrátilců, kde jsem se pohyboval na pomezí vědních disciplín sociální geografie a antropologie, pro mě z širokého spektra autorů byli nejinspirativnější uznávaní a hojně citovaní odborníci S. Jansen, A. Stefansson, M. Eastmondová, L. Huttunenová, T. Kolind a P. Pickeringová.[102]

V českém prostředí se vývojem daytonské BaH v souvislosti s uprchlickou problematikou příliš autorů detailněji nezabývalo. Pokud pomineme přehledové práce L. Hladkého, F. Tesaře a Z. Uherka[103] a práce brněnských politologů zabývajících se hlavně

[100] Mnoho odborných textů publikovali bývalí zaměstnanci mezinárodních organizací (nejčastěji UNHCR), kteří touto cestou buď silně kritizovali, či naopak houževnatě obhajovali svou vlastní práci.

[101] Řada západních prací je od autorů, kteří v BaH nikdy nebyli, a své teze vystavěli pouze na základě sekundární literatury a návratových statistik UNHCR.

[102] Srov. JANSEN, S.: Troubled locations: Return, the life course, and transformations of 'home' in Bosnia-Herzegovina. In: *Focaal - European Journal of Anthropology*, Vol. 49, 2007; JANSEN, S.: Refuchess: locating Bosniac repatriates after the war in Bosnia-Herzegovina. In: *Population, Space and Place*, Vol. 17, 2011; JANSEN, S.: Remembering with a Difference: Clashing Memories of Bosnian Conflict in Everyday Life. In: BOUGAREL, X., HELMS, E., DUIJZINGS, G. (eds.): *The new Bosnian mosaic: identities, memories and moral claims in a post-war society*, Hampshire 2007; STEFANSSON, A. H.: Coffee after cleansing? Co-existence, co-operation, and communication in post-conflict Bosnia and Herzegovina. In: *Focaal–Journal of Global and Historical Anthropology*, Vol. 57, 2010; STEFANSSON, A. H.: Homes in the Making: Property Restitution, Refugee Return, and Senses of Belonging in a Post-war Bosnian Town. In: *International Migration*, Vol. 44, 2006; EASTMOND, M.: Transnational Returns and Reconstruction in Post-war Bosnia and Herzegovina. In: *International Migration*, Vol. 44, 2006; HUTTUNEN, L.: 'Home' and ethnicity in the context of war. Hesitant diasporas of Bosnian refugees. In: *European Journal of Cultural Studies*, Vol. 8, 2005; HUTTUNEN, L.: Sedentary Policies and Transnational Relations: A 'Non-sustainable' Case of Return to Bosnia. In: *Journal of Refugee Studies*, Vol. 23, 2009; KOLIND, T.: Non-ethnic Condemnation in Post-War Stolac. An Ethnographic Case-Study from Bosnia-Herzegovina. In: TONRQUIST-PLEWA, B., RESIC, S. (eds.): *The Balkans in Focus: Cultural Boundaries in Europe*, Nordic Academic Press 2003; PICKERING, P. M.: Generating Social Capital for Bridging Ethnic Divisions in the Balkans. In: *Ethnic and Racial Studies*,Vol. 29, 2006.

[103] Viz UHEREK, Z.: *Češi v BaH: antropologické pohledy na společenský život české menšiny v zahraničí*, Praha 2011; HLADKÝ, L.: *Bosenská otázka v 19. a 20. století*, Brno 2005; TESAŘ, F.: Ozbrojený konflikt na území BaH po rozpadu SFRJ. In: GABAL, I. (ed.): *Etnické menšiny ve střední Evropě*, Praha 1999; TESAŘ, F.: *Etnické konflikty*, Praha 2007.

politickým a stranickým systémem postdaytonské BaH,[104] pak za jediný relevantnější pokus dílčího zpracování problematiky spjaté s repatriací utečenců v daytonské BaH lze aktuálně považovat diplomovou práci J. Šimáka.[105]

[104] Např. ŠEDO, J.: The party system of Bosnia and Herzegovina. In: STOJAROVÁ, V., EMERSON, P.: *Party Politics in the Western Balkans.* Oxon 2010; ŠEDO, J.: Stranický systém Bosny a Hercegoviny po Daytonu. In: *Středoevropské politické studia*, roč. VIII, 2006.
[105] ŠIMÁK, J.: *Návrat uprchlíků a přemístěných osob na území Bosny a Hercegoviny po Daytonu* [rukopis]: diplomová práce, Univerzita Karlova, Fakulta sociálních věd, Praha 2010.

1. SOCIOEKONOMICKÝ VÝVOJ BOSNY A HERCEGOVINY V LETECH 1945–1991 A JEHO VLIV NA POPULAČNÍ CHOVÁNÍ MÍSTNÍCH KONSTITUTIVNÍCH NÁRODŮ

1.1. HOSPODÁŘSKÝ POKROK BOSNY A HERCEGOVINY V KONTEXTU VÝVOJE SOCIALISTICKÉ JUGOSLÁVIE

BaH prošla po druhé světové válce značně bouřlivým modernizačním rozvojem, jenž proměnil nejen její ekonomickou strukturu, ale měl dopad i na samotnou společnost. Převzetím sovětského modelu hospodářské politiky, založeném na urychleném zestátňování výrobních prostředků a mohutné industrializaci, chtěli jugoslávští komunisté spěšně odstranit dosavadní hospodářskou zaostalost jugoslávské společnosti a pokusit se nivelizovat příkré sociální rozdíly v jednotlivých částech federace. Tyto politické a s nimi i socioekonomické změny zásadně ovlivnily nejen prostorové rozmístění obyvatel BaH, ale i jejich základní demografické komponenty (přirozený a územní pohyb obyvatelstva). Populační vývoj země se v jejich důsledku začal v poválečném období výrazně geograficky polarizovat.[106]

Po druhé světové válce se BaH společně s Černou Horou, Makedonií a Kosovem[107] řadila mezi nejzaostalejší oblasti jugoslávské federace. Tento fakt v prvních poválečných letech (1948–1953) potvrzoval kromě venkovského charakteru krajiny především její intenzivní populační růst,[108] velmi nízká urbanizace[109] a zcela zanedbatelná zaměstnanost místního obyvatelstva v průmyslu.[110] Socialistická industrializace představovala zastřešující indikátor radikálních proměn geografického rozmístění společnosti. Modernizace veskrze

[106] Viz ŽÍLA, O.: Proměna etnické struktury obyvatelstva BaH v letech 1948–1991. In: *Slovanský přehled*, roč. 93, 2007, s. 471.

[107] Dle srovnání příjmů na hlavu, kde index 100 představoval průměrný výdělek v jugoslávské federaci, se BaH v roce 1952 nacházela s hodnotou 87 těsně před Černou Horou (index 71), Makedonií (index 66) a Kosovem (index 47). KARAČIĆ, J.: Ekonomski aspekti ravnopravnosti naroda. In: PETROVIĆ, M., SULJEVIĆ, K. (eds.): *Nacionalni odnosi danas*, Sarajevo 1971, s. 83.

[108] Růst obyvatelstva BaH se v období let 1948–1953 pohyboval ročně kolem 2,1 %, což byla v tomto období ve federativní Jugoslávii nejprogresivnější hodnota. Její intenzita se shodovala pouze s obdobnou populační dynamikou na Kosovu. Demografický vývoj současně naznačoval, že počet obyvatelstva BaH v absolutních číslech v případě setrvávajícího trendu by za čas převýšil i sousední populačně silnější Chorvatsko. Dle MARKOTIĆ, A.: Hrvati u Bosni i Hercegovini…, s. 222; vysoký index růstu obyvatelstva se z 2,1 % snížil na cca 1 % až na konci 60. let.

[109] V roce 1948 žilo pouze 14 % osob ve městech. Dle GOLIĆ, B.: *Ekonomika prostora*…, s. 106.

[110] Sekundární sektor zaměstnával těsně po druhé světové válce pouze 2 % ekonomicky aktivního obyvatelstva. Srov. Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1990. Cit. in: KAMBEROVIĆ, H.: *Prema modernom društvu*..., s. 16.

agrární republiky, kde ještě v roce 1947 více než tři čtvrtiny ekonomicky aktivního obyvatelstva pracovaly v zemědělství, iniciovala řadu nových společenských procesů (např. deagrarizaci[111]), či prohlubovala některé již započaté trendy (např. urbanizaci). Doposud převážně rurální společnost postihl populační úbytek, feminizace a růst podílu obyvatel v seniorském věku. Vzhledem k tomu, že osídlení krajiny jednotlivými etniky vykazovalo určité charakteristické rysy, ovlivnily modernizační proměny i výsledné etno-demografické složení země.

Rapidní modernizaci BaH však musíme chápat v kontextu tehdejší hospodářské úrovně země. Před druhou světovou válkou fungovala průmyslová výroba velmi omezeně a soustředila se výhradně na odvětví provázaná s exploatací rud, uhlí a dřeva.[112] Prudkost, s jakou industrializace v jugoslávské federaci postupovala, vyvolala dvě základní nerovnoměrnosti, jež se viditelně promítly i v BaH. První spočívala v prohlubování dichotomie hospodářsky vyspělých regionů na severu Jugoslávie (Slovinsko, Chorvatsko, Vojvodina) a chudých slabě rozvinutých oblastí jihu. Soustavné zvyšování rozdílů v socioekonomickém vývoji mezi jednotlivými republikami a autonomními oblastmi se postupně čím dál více odráželo ve vyhrocených sporech o způsob přerozdělování a výši vyhrazených financí pro jednotlivé oblasti. Druhá nerovnoměrnost vyplývala z kontrastu mezi nositeli hospodářského rozvoje, tj. urbánními sídly, jejich průmyslovým zázemím a rurálními regiony, které se v socioekonomických charakteristikách propadaly.[113] Tento nerovnoměrný hospodářský a společenský vývoj, jenž zvyšoval rozdíly v životní úrovni mezi jednotlivými regiony, se nepodařilo nikterak zkorigovat. Přes veškerou dynamiku a objem hospodářských inovací, budování nových průmyslových komplexů, dolů a s nimi provázané infrastruktury,[114]

[111] K tomuto pojmu viz dále v textu.

[112] V BaH fungovaly jako v jediné zemi bývalé Jugoslávie s výjimkou Slovinska před druhou světovou válkou železárny, které využívaly bohatých ložisek železné rudy v okolí Vareše a uhelných zásob v oblastech Kakanj a Zenice. In: KAMBEROVIĆ, H.: *Prema modernom društvu...*, s. 96. Jediné jiné průmyslové odvětví, které se úspěšně rozvíjelo, byl dřevařský průmysl koncentrovaný v údolí řeky Bosny (Zavidovići), v okolí Drvaru, Tuzly a při horním toku řeky Driny (Foča). Dle PETROVIĆ, R.: *Geografija Jugoslavije*, Zagreb 1952, s. 366.

[113] Srov. BUGAREL, K.: *Bosna: Anatomija rata*, Beograd 2004, s. 64.

[114] Již v roce 1946 byla v rámci poválečné obnovy země s nasazením jugoslávské mládeže (tzv. mládežnické pracovní akce) dokončena první železniční trať Brčko – Banovići. Tato dráha spojovala bohatá naleziště uhlí v ložiscích Banovići skrze Brčko s hlavním dopravním tahem, který procházel Slavonií. Druhé železniční spojení budované v obdobném duchu spojovalo město Šamac na severu se Sarajevem. Jednalo se o další strategickou oblast, jež měla být neprodleně zprůmyslněna. Nikde jinde v Jugoslávii nebylo v socialistickém období vystavěno tolik kilometrů železnice jako právě v BaH. Viz BJELOVITIĆ, M.: Razvoj privrede Bosne i Hercegovine. In: *Geografski pregled*, god. XXII, 1978, s. 34.

která byla nesrovnatelná s meziválečným obdobím, zůstával rozsah nově industrializovaných oblastí geograficky relativně omezený.[115] Navzdory radikálním modernizačním změnám se převážně agrární charakter BaH v perspektivě následujících cca dvaceti pěti let z makroregionálního pohledu příliš nezměnil.

1.1.1. Roztržka Jugoslávie s SSSR v roce 1948 a její dopady na hospodářský vývoj v Bosně a Hercegovině

Intenzitu a rozsah budování nového průmyslu v BaH po druhé světové válce výrazně ovlivnily mezinárodní okolnosti. Ty souvisely s vyhrocením konfliktu mezi Stalinem a Titem, v jehož průběhu se jugoslávské vedení reálně obávalo možnosti vojenského napadení ze strany SSSR.[116] Ze strategických důvodů (vzhledem k hornatému a těžce dostupnému terénu) a i s ohledem na vskutku příhodné přírodní podmínky pro socialistickou industrializaci,[117] zde byly nově budovány, či se sem postupně přesouvaly klíčové vojensko-průmyslové kapacity země.[118] V důsledku sporů s Informbyrem se tato část Jugoslávie v podstatě ze dne na den stala nejen strategickou základnou vojenského průmyslu celé Jugoslávie, ale i místem, odkud měl být v případě útoku SSSR zahájen osvobozenecký boj.[119]

Jugoslávskou garniturou podporovaná výstavba nových vojensko-průmyslových závodů sem proto přitahovala mnoho specialistů a kvalifikovaných pracovníků z jiných jugoslávských republik (především ze Srbska a Černé Hory[120]). Příznivou okolností pro

[115] Hospodářsky se prudce rozvíjely především industrializované aglomerace (sarajevsko-zenická, tuzlanská, banjalucká, mostarská, trebinjská a průmyslová zóna v pásu podél řeky Vrbasu mezi městy Bugojno a Jajce. Viz VRIŠER, I.: Razmeštaj industrije u Jugoslaviji. In: *Zbornik XI. kongresa geografa SFRJ*, Titograd 1983, s. 200–201.

[116] Rychlou výstavbu těžkého a vojenského průmyslu tedy zapříčinily převážně politické a vojenské motivy, jež měly větší vliv než motivy ekonomické (dostatek surovin) či sociální (snaha snížit agrární přelidněnost). Srov. KAMBEROVIĆ, H.: Prema modernom društvu…, s. 98.

[117] Byl zde dostatek energetických zdrojů: 81 % jugoslávských zásob železné rudy, 20 % jugoslávských zásob uhlí, 28 % jugoslávského hydroelektrického potenciálu a 30 % jugoslávských zásob stavebního dříví. In: RAMET, P. S.: *Nationalism and Federalism*…, s. 143.

[118] Do střední Bosny byly přesunuty vojenské průmyslové závody především ze srbského města Kragujevac. Dle BJELOVITIĆ, M.: Promjene u prostornom rasporedu stanovništva srednjobosanske regije. In: *Geografski pregled*, god. XIV–XV, 1973, str. 23.

[119] Tomu odpovídalo i množství investovaných prostředků, které v letech 1947–1952 tvořily 19,5 % z celkového objemu vyčleněných investic socialistické Jugoslávie. Téměř 60 % veškerých vkladů směřovalo do těžkého průmyslu a těžby. Srov. MARIĆ, Đ.: *Industrijalizacija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1991, s. 35.

[120] Bougarel odkazuje na statistiku profesního zaměření bosenskohercegovského obyvatelstva podle národnosti, v níž kategorii „inteligence“, tj. intelektuální profese s určitou specializací a kategorii „osoby v řídících funkcích“ zastupovali v tomto období nejpočetněji Černohorci. BOUGAREL, X.: Bosnie-Herzégovine…, s. 113.

industrializaci představoval nepochybně fakt, že značné množství nadbytečné pracovní síly v zemědělství mohlo být do sekundárního sektoru okamžitě uvolněno (i když ne vždy o to stálo – viz dále), aniž by došlo k samotnému snížení objemu zemědělské výroby.[121] Předimenzovaný agrární sektor se tak stal „dodavatelem" přebytkových pracovních sil do industriální výroby. Jejich přesun ostatně programově řídila paralelně probíhající kolektivizace, jež měla definitivně zlikvidovat přežívající feudální vztahy.[122]

1.1.2. Propad socioekonomického postavení Bosny a Hercegoviny v jugoslávské federaci

BaH nicméně z roztržky „těžila" pouze dočasně. Po zmírnění napětí mezi Jugoslávií a Sovětským svazem její privilegované postavení skončilo a vzápětí se naopak projevily negativní důsledky narychlo a účelově provedené industrializace. Vzhledem k tomu, že umístění nákladně budovaných továren podléhalo vojenským strategickým záměrům (ohled se bral maximálně – i když ne vždy – na přítomnost nezbytných nerostných surovin), zůstala velká část výrobních kapacit izolovaná od potencionálních odbytišť, ale i kvalitnější infrastruktury a kvalifikované pracovní síly. Z dlouhodobého výhledu tak značná část průmyslových podniků nemohla být dostatečně perspektivní a konkurenceschopná. V mnoha z nich proto postupně upadala výroba; jiné průmyslové komplexy nebyly dokončeny, tudíž v nich výroba prakticky nikdy ani nezačala.[123] BaH tak po utlumení rozporů přišla nejen o své exkluzivní postavení, ale tím i o výraznější dotační prostředky a investice.[124] Její socioekonomický rozvoj už nikdy v jugoslávské hospodářské politice netvořil prioritu. Ztráta výjimečnosti a další strukturální změny industriální výroby v 60. letech se projevily v postupném přetvoření sekundárního sektoru, v němž upřednostňovaný těžký průmysl nahradila decentralizovanější spotřební průmyslová výroba.

[121] Srov. PULJIZ, V.: *Ekzodus poljoprivrednika*…, s. 93.
[122] Vzhledem k tomu, že socialistická Jugoslávie zpočátku důsledně kopírovala model ekonomického rozvoje SSSR, doprovázela hospodářskou politiku výrazná intervence státu. A to především v důrazu na změnu pracovní činnosti (tj. zaměstnání v industriálním sektoru), tedy nuceném pohybu z vesnice do města.
[123] Dle RUSINOW, D.: *The Yugoslav experiment*…, s. 100.
[124] Příliv dotací z federálních fondů značně poklesl z 19,4 % podílu federálních investic v době prvního pětiletého plánu (1947–1952) na 12,4 % podílu federálních investic v rozmezí druhé pětiletky (1957–1961). RAMET, P. S.: *Nationalism and Federalism*…, s. 143.

BaH, která jako celek začala již v průběhu 60. let ekonomicky stagnovat, se nepodařilo dosáhnout ani na průměrnou ekonomickou úroveň Jugoslávie.[125] Navzdory mohutné emigraci zvyšoval stále silný přirozený přírůstek každoročně celkový počet ekonomicky aktivních osob, kterým se kvůli hospodářskému nedostatečnému růstu s čím dál většími obtížemi dařilo najít pracovní uplatnění.[126]

1.1.3. Výsledky nivelizační regionální politiky v Bosně a Hercegovině

Samospráva pracujících rozvolnila politické, ale i hospodářské struktury Jugoslávie. Ekonomické řízení a rozhodování připadlo nejen republikovému vedení, ale i jednotlivým podnikům. Neschopnost federálního centra efektivně kontrolovat hospodářský vývoj významně oslabila centrální struktury SKJ a naopak umožnila, aby její regionální odnože začaly v jednotlivých republikách využívat k prosazení partikulárních cílů nacionalistické rétoriky.[127] Veškeré decentralizační proměny se promítly v nové ústavě z roku 1974, která Jugoslávii nasměřovala ke konfederálnímu uspořádání. Přestože v této práci nepředstavuje klíčovou otázku rozbor příčin decentralizace jugoslávského institucionálního a politického systému po roce 1974,[128] je však třeba uvést, že její dopady přispěly v důsledku zhoršující se ekonomické situace k růstu napětí mezi jugoslávským politickým centrem a jednotlivými republikami.

K zamýšlené nivelizaci hospodářské úrovně nedošlo na úrovni jednotlivých částí jugoslávské federace, natož v samotných republikách. Ačkoliv republikové elity rozhodovaly v ekonomických otázkách relativně nezávisle, ústava z roku 1974 ustanovovala vyšší zdanění bohatších republik. Ze shromážděných finančních prostředků, jež putovaly do federálního

[125] BaH se naopak ve srovnání hrubého domácího produktu na osobu postupně propadala. HDP této socialistické republiky na osobu, který ještě v roce 1952 dosahoval 95,50 % jugoslávského průměru, ke konci existence společného státu poklesl na 67,92 % jugoslávského HDP. Horší výsledek už vykazovala pouze Makedonie a autonomní oblast Kosovo. ALLCOCK, J.: Rural-urban Differences and the Break-up of Yugoslavia. In: *Balkanologie*, Vol. 6, 2002, s. 110.

[126] Mezi roky 1955 a 1965 se počet obyvatelstva v produktivním věku prudce vzrostl o téměř 20 %. Jestliže v roce 1955 zaměstnání oficiálně hledalo necelých 6 tis. občanů BaH, pak v roce 1991 již tento počet přesáhl 238 tisíc osob (necelých 13 % ekonomicky aktivního obyvatelstva). Přepočet na základě dat citovaných ve studii: BOROVČANIN, D.: Emigracije u Bosni i Hercegovini poslije drugog svjetkog rata. In: Deseti kongres istoričara Jugoslavije, Beograd, 1995, s. 311; podle S. Ramet nezaměstnanost v BaH dosahovala mnohem vyšších čísel (22,7 % v roce 1987). RAMET, P. S.: *Nationalism and Federalism*…, s. 145.

[127] Viz DENITCH, B.: *Limits and possibilities: the crisis of Yugoslav socialism and state socialist systems*, Minneapolis 1990, s. 77–79 [cit. 2012–04–29]. Dostupné z: <http://site.ebrary.com/lib/natl/Doc?id=10194322>.

[128] Této problematice se detailně věnuje např. ŠTĚPÁNEK, V.: *Jugoslávie - Srbsko - Kosovo: kosovská otázka ve 20. století*, Brno 2011.

rozpočtu, byly intenzivněji než doposud dotovány ekonomicky slabě rozvinuté regiony. Střety mezi vůdčími představiteli republikových vedení o zdroje financování a jejich proporční přerozdělování a nezbytné socioekonomické reformy postupně vykrystalizovaly v ústavní konflikt a krizi federace samotné.[129] Hospodářské problémy Jugoslávie ale taktéž zostřovala čím dál aktuálnější povinnost umořovat zahraniční dluhy.[130] Relativní prosperitu 70. let v jugoslávské federaci, která byla dosažena kombinací výsledků rapidní modernizace a snadno dostupných zahraničních úvěrů, tak v 80. letech vystřídala všudypřítomná krize. Prohlubující se politická, ekonomická a společenská eroze narušila základní hodnoty jugoslávského systému, na nichž vládnoucí garnitura stavěla ideologii Titovy Jugoslávie a legitimizovala její fungování. Zvýšila se tím potřeba hledat smysluplnější alternativu. Veškeré reformní snahy a vize projugoslávsky orientovaných politiků a ekonomů však byly v atmosféře čím dál hlasitějších nacionalistických projevů na úplném konci 80. let odsunuty zcela do pozadí.

Plány hospodářského rozvoje Jugoslávie v sobě měly z dlouhodobé perspektivy zakotven určitý teritoriální paradox. Komunisté si uvědomovali, že k vyrovnání nápadných socioekonomických rozdílů mezi jednotlivými republikami a autonomními oblastmi Jugoslávie bylo nejprve nutné nivelizovat pronikavé regionální rozdíly v samotných republikách. Po úvodní fázi masivní těžké industrializace, jež vytvořila výchozí průmyslový potenciál a snížila tak nejkřiklavější socioekonomické rozdíly mezi republikami, se proto měla pozornost zaměřit na integrování odloučených okrajových oblastí čili tzv. vnitřních periferií do hospodářského systému příslušné republiky.[131]

Této „dvojité“ nivelizace ale mohlo být těžko dosaženo, neboť úsilí modernizovat ekonomicky nerozvinuté republiky prostřednictvím socialistické industrializace koncentrovalo převážnou většinu stěžejních výrobních aktivit vesměs do urbánních jádrových oblastí. Tím se naopak rozdíly mezi městskými sídly a rurálními regiony prudce zvyšovaly.

[129] Viz WOODWARD, S.: *Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution after the Cold War*, Washington 1995, s. 15, 40.
[130] Na konci 80. let dosáhl zahraniční dluh Jugoslávie závratné sumy 23 miliard dolarů; tempo inflace se zvýšilo na 2 500 % ročně. Dle MULAJ, K.: On Bosnia's borders and ethnic cleansing internal and external factors. In: *Nationalism and Ethnic Politics*, Vol. 11, 2005, s. 3; Mezinárodní měnový fond, jenž Jugoslávii doposud ochotně poskytoval další a další půjčky, začal v průběhu 80. let nekompromisně vyžadovat splácení svých pohledávek.
[131] Srov. KAMBEROVIĆ, H.: Josip Broz Tito i političko rukovodstvo Bosne i Hercegovine od sredine 60-tih do sredine 70-ih XX stoljeća. In: *Regionalni naučni skup Tito i Bosna i Hercegovina*. Sarajevo, 2006, s. 202.

Klasický příklad pozorujeme právě na postavení BaH v ekonomickém systému socialistické Jugoslávie, která se po skončení roztržky na základě makroekonomických ukazatelů opětovně vrátila na pozici jedné z „periferií" jugoslávské federace.

BaH proto také většinu času figurovala na seznamu slabě ekonomicky rozvinutých republik, které získávaly z jugoslávských finančních prostředků vyčleněných na regionální rozvoj v průměru vyšší podíl (a to nejen v období roztržky) než zbylé republiky s výjimkou Makedonie. Dotace v průběhu 60. let z velké části směřovaly k podpoře rozvoje výrobní činnosti v centrech periferních opštin a pevnějšímu propojení jejich ekonomických aktivit s centrem regionu.[132] „Útěk" z venkova se ale navzdory investičnímu úsilí modernizovat periferní regiony a zlepšit tamní životní podmínky nepodařilo zredukovat. Oproti představě, že rurální regiony budou pevněji propojeny s ústředními sídly, se podhorské a horské venkovské oblasti dále soustavně hospodářsky propadaly.[133] Regionální nerovnoměrnosti, tj. odlišný stupeň socioekonomického rozvoje a úroveň životního standardu, přitom neexistovaly pouze ve vztahu město – vesnice. V průběhu 70. let (paradoxně v době nejintenzivnějšího ekonomického rozvoje Jugoslávie) se mezi sebou začaly výrazně odlišovat i samotné rurální oblasti.[134] Veškeré investice, které sem směřovaly, socioekonomický propad pouze nepatrně zmírňovaly.

Snaha bosenských komunistů zapojit intenzivněji do hospodářského systému okrajové regiony a posílit tak celkovou ekonomickou pozici BaH v rámci jugoslávské federace neuspěla. Naopak pomyslné nůžky socioekonomické polarizace geografického prostoru BaH

[132] Zvyšováním počtu pracovních míst i celkového počtu podniků v periferních regionech sice bývalí rolníci získali práci v jiných hospodářských odvětvích, nicméně v dlouhodobé perspektivě měla tato mnohdy uměle vytvářená zaměstnanost v okrajových oblastech ve výsledku spíše negativní dopad. V období narůstající krize od konce 70. let se totiž začalo masivně propouštět ve ztrátových podnicích, jež byly nejčastěji situovány právě v periferních regionech. Kvalita zdejší životní úrovně se tím dále snižovala.

[133] V roce 1968 byly vymezeny nejvíce zaostalé opštiny, jejichž tříletý průměr růstu národního důchodu na jednoho obyvatele nepřekročil 2/3 republikového průměru. Z tehdejšího celkového počtu 106 opštin připadlo do této kategorizace 48 okresů o rozloze 42,9 % území republiky a 38,5 % veškerého obyvatelstva BaH. Téměř polovina opštin vytvářela pouze 18,9 % republikového důchodu a při výsledném přepočtu na jednoho obyvatele dosahoval jejich národní důchod pouze poloviny republikového průměru. Dle KARAČIĆ, J.: Ekonomski aspekti…, s. 90.

[134] Viz GRANDITS, H.: Ambivalentnost u socijalističkoj nacionalnoj politici Bosne i Hercegovine u kasnim 1960-im i u 1970-im: Perspektive odozgo i odozdo. In: ZBORNIK RADOVA: *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka*, Sarajevo 2009, s. 29.

se začaly, kvůli čím dál omezenějšímu přílivu investičních prostředků, stále zřetelněji rozevírat.[135]

1.2. VENKOVSKÁ SPOLEČNOST BOSNY A HERCEGOVINY

BaH svým pestrým multikulturním složením, vzájemnými mezietnickými kontakty a vztahy, způsobem života, vnějším vzhledem domů a jejich vnitřním vybavením, i dalšími aspekty jasně poukazovala na složitou vnitřní diferenciaci, kde na rozlohou nevelkém prostoru žili lidé rozmanité etnické příslušnosti, různých vyznání a odlišného socioekonomického postavení. Modernizační úsilí v poválečném období umocněné strategickým významem republiky v důsledku roztržky se proto v prvé řadě muselo nutně střetnout se základním opěrným bodem tradicionalismu, jejž představovala většinová agrární společnost.[136]

Bosenskohercegovská populace se svým typickým způsobem obživy (a vysokým podílem zemědělců) v rámci jugoslávského srovnání spíše podobala společnostem v Makedonii, Černé Hoře či na Kosovu než zemím s industriálními tradicemi, jako bylo Slovinsko či Chorvatsko. Vesnice fungovaly jako soběstačné výrobní jednotky, jež nebyly efektivněji začleněny do hospodářského systému země. Vzhledem k tomu, že agrární sektor charakterizovala markantní přelidněnost, převažovali ve venkovských sídlech drobní zemědělci, kteří obdělávali malé rozlohy svých polí bez větších znalostí moderních technologií. Malé výnosy, které vyplývaly z daného způsobu hospodaření, nízká bonita půdy a nevelké rozlohy polí, způsobily, že mnoho rolníků jen stěží dokázalo uživit své rodiny.[137]

---

[135] V roce 1989 statut nerozvinuté opštiny obdrželo již 46 okresů s rozlohou 43,7 % teritoria BaH a 35,7 % celkového počtu obyvatel. Tato kategorizace se skládala z několika vybraných kritérií (HDP na osobu, národní důchod na osobu, míra zaměstnanosti aj.). Pokud by se do ní započítaly i opštiny, ve kterých HDP na osobu nepřesáhlo 90 % republiky, pak by téměř polovina všech opštin spadala do kategorie hospodářsky nerozvinutých opštin. Srov. MIŠKOVIĆ, M.: Problemi prostornog uređenja privredno nedovoljno razvijenih područja Bosne i Hercegovine. In: *Geografija in aktualna vprašanja prostorskega razvoja*, Ljubljana 1989, s. 285.

[136] Srov. KAMBEROVIĆ, H., *Prema modernom društvu*…, s. 16.

[137] Podle oficiálních statistických dat z roku 1937 dosahovala průměrná rozloha půdy jednoho hospodářství 5,03 ha. Pokud vezmeme v úvahu rozlohu horských pastvin, které taktéž spadají pod zemědělské půdy (i když ne ve formě obdělávatelných ploch), pak skutečná rozloha obdělávatelné půdy byla pouze 3,28 ha. Dle KAMBEROVIĆ, H.: Osnovna obilježa razvoja društva u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1953. godine. In: *Časopis za suvremenu povijest*, god. 17, 1998, s. 361–362; odborníci přitom upozorňovali, že za spodní hranici rozlohy, z níž zemědělec uživí nejen sebe, ale i svou rodinu, je třeba považovat v jugoslávském případě minimálně alespoň 5 ha (tato hodnota je výrazně ovlivněna bonitou půdy v daném místě). Viz např. PEJANOVIĆ, R.: Ekonomski faktori ruralnog eksodusa u Jugoslaviji. In: *Sociologija sela*, god. 20, 1982, s. 160.

Mnohdy až krajně primitivní podmínky[138] života na bosenském venkově byly dále zhoršeny následky druhé světové války, jež měla v této části Jugoslávie značně destruktivní dopad.[139] Zaostalost rurálních regionů po skončení navíc podtrhovala velmi slabá územní i sociální mobilita obyvatel a obecně velmi nízká vzdělanost, neboť více než polovina obyvatelstva BaH (a až 80 % žen) neuměla číst ani psát.[140]

1.2.1. Strukturální transformace zemědělství

Zaostalý zemědělský sektor se značnou přezaměstnaností si proto nutně vyžadoval změny. Kombinace modernizačních reforem s poválečným demografickým boomem podnítila dynamický početní růst obyvatelstva, jehož obživu mohla primitivní úroveň zemědělství jen stěží zajistit. Transformace vesměs agrární společnosti se tak musela nezbytně projevit především ve strukturních změnách nerozvinutého zemědělství a zároveň v tlaku na přechod zemědělců do jiných hospodářských činností. V pojetí socialistické Jugoslávie se tato tzv. deagrarizace promítla v oslabování role primárního sektoru na úkor upřednostňovaného sektoru sekundárního. Tento složitý sociální proces, jenž ovlivnil nejen obyvatelstvo závislé na zemědělství, ale i zemědělskou výrobu samu a v širším smyslu i celý venkov, samozřejmě neprobíhal ve všech oblastech Jugoslávie rovnoměrně.[141]

Následkem industrializačního a urbanizačního procesu, který uspíšil odchod z profesí spjatých se zemědělstvím, se na venkově změnil nejen způsob hospodaření, ale i samotný socioekonomický systém, v jakém vesnice po staletí fungovaly. Reformní změny, jež měly výrazný ideologický podtext, neprobíhaly nikterak hladce. Naopak zemědělská venkovská společnost, silně socioekonomicky a psychologicky svázaná se svou půdou, zpočátku ostře odmítala socialistickou modernizaci. Vazby s venkovskou krajinou byly místy natolik silné,

[138] Domácnost žila v jedné či dvou místnostech, často pouze stěnou oddělených od hospodářských místností pro dobytek.

[139] Během druhé světové války byla na území BaH zničena třetina bytových a hospodářských stavení. Vzhledem k rurálnímu charakteru země nejvíce trpělo vesnické osídlení (zničeno přes 325 tis. bytových a hospodářských jednotek). MIŠKOVIĆ, M.: Problemi prostornog uređenja…, s. 286.

[140] Viz LIVADA, S.: Socijalno-demografske promjene u selu i poljoprivredi. In: *Sociologija sela*, god. 26, 1988, s. 35. Úřady v roce 1948 registrovaly v BaH 835 tisíc negramotných lidí starších 10 let. Jejich podíl se přitom od konce druhé světové války výrazně snížil (o 40 %), neboť v období 1945–1948 se naučilo číst a psát díky intenzivní podpoře Titova vedení (podpora spočívala především v rozšiřování stávající školní sítě) 570 tisíc lidí. Dle PETROVIĆ, R.: *Geografija Jugoslavije*…, s. 364.

[141] K obzvláště mohutnému přesunu obyvatelstva z agrárního sektoru k jiným hospodářským činnostem došlo v BaH, Chorvatsku, ale i např. v Makedonii.

že se velké množství rolníků v období první fáze industrializace stavělo k nadiktovanému přesunu do průmyslového sektoru s krajním odporem.[142] Jugoslávská garnitura tak rolníka a jeho rurální prostředí považovala za ústřední překážku plánovaných inovací.[143]

Po krátkém konsolidačním meziobdobí let 1945–1948, kdy se ještě přerozdělovala půda drobným rolníkům, zahájilo jugoslávské vedení v následujícím roce 1949 usilovné tažení s cílem zlikvidovat soukromé hospodaření. K této taktice komunisté přistoupili i kvůli obavám, že v zemi se zaostalou hospodářskou strukturou nelze úspěšně iniciovat masivní industrializaci. Důrazná a bezohledná kolektivizační kampaň, jež probíhala v čase roztržky Jugoslávie s Informbyrem, měla současně prokázat, že se KSJ v ničem neodchýlila od správného marxistického kurzu.

V následujících letech jugoslávští teoretikové stalinský systém opustili a začali uplatňovat tzv. jugoslávskou cestu k socialismu, která spočívala ve státoprávním decentralismu a samosprávném systému řízení podniků. V tomto období bylo sice soukromé hospodaření dále likvidováno, ovšem s již výrazně slábnoucí tendencí, což ostatně prokazoval i značný pokles počtu rolnických výrobních družstev (SRZ).[144] Jugoslávské vedení navzdory hledání vlastní ideologické cesty stalinskou doktrínu přesto nejdůsledněji dodržovalo právě v zemědělské politice.[145] Kolektivizační záměry byly v roce 1953 nahrazeny kombinací družstevního a individuálního hospodářství, jehož celkový výměr limitovala maximálně povolená rozloha půdy v soukromých rukou. Tento model, který umožnil rozpuštění družstev tam, kde si to místní přáli, pak zůstal v platnosti po následujících bezmála čtyřicet let.[146]

---

[142] Např. v průběhu realizace tzv. Pětiletého plánu se muselo dokonce přistupovat i k četným donucovacím prostředkům. KAMBEROVIĆ, H.: *Prema modernom društvu*..., s. 18.

[143] Srov. ALLCOCK, J.: Rural-urban Differences and the Break-up…, s. 103.

[144] V roce 1946 existovalo v BaH 26 SRZ (*seljačke radne zadruge – zemědělská pracovní družstva*), v roce 1948 již fungovalo 120 SRZ a v době nejintenzivnější kolektivizační kampaně (v roce 1949) tento počet vystoupal až na 1 518 SRZ. Jejich množství se poté již začalo snižovat, což přesně kopírovalo průběh jugoslávské kolektivizace (tj. počet SRZ na celojugoslávské úrovni). Srov. BILANDŽIĆ, D.: *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: glavni procesi 1918–1985*, Zagreb 1985, s. 130–131.

[145] Srov. ŠESTÁK, M., TEJCHMAN, M., HAVLÍKOVÁ, L., HLADKÝ, L., PELIKÁN, J.: *Dějiny jihoslovanských zemí*, Praha 1998, s. 518; kolektivizační kampaň začala ve shodě s politickým vývojem zeslabovat už v druhé polovině roku 1951. VI. sjezd KSJ, který se konal o rok později, rozhodl o definitivním ukončení kolektivizace. Srov. BILANDŽIĆ, D.: *Historija Socijalističke Federativne*..., s. 233.

[146] Tato tzv. druhá agrární reforma, jež dále snížila rozsah soukromého vlastnictví půdy z 25 ha na 10 ha, sice zvýšila zemědělskou výrobu, nicméně v dlouhodobější perspektivě tento kompromis způsoboval ve vztahu k vlastnictví spíše zaostávání jugoslávské vesnice. Zemědělci totiž nedisponovali vyššími finančními prostředky, s jejichž pomocí by účinně modernizovali svá rozlohou nedostatečně rozsáhlá hospodářství. Viz ŠESTÁK, M., TEJCHMAN, M., HAVLÍKOVÁ, L., HLADKÝ, L., PELIKÁN, J.: *Dějiny jihoslovanských zemí*…, s. 520.

1.2.2. Modernizace společnosti – interakce venkovského a městského prostředí

Zásadní proporční proměna zaměstnanosti v jednotlivých sektorech hospodářství ukazuje, o jak radikální proces se v případě deagrarizace jednalo. Procentuální zastoupení osob, které se živily zemědělstvím, pokleslo v letech 1945–1991 o neuvěřitelných 71,2 %.[147] Kromě přímého nátlaku ze strany jugoslávských komunistů, následků modernizace a ochoty části rolníků dobrovolně změnit své zaměstnání nepřímo ovlivnila přesun zemědělců do jiných pracovních profesí i rostoucí kvalita školství a kvantita školské sítě.[148] Růst počtu škol i rozsáhlejší nabídka možnosti výběru studia sice vylepšily dosud tristní úroveň vzdělanosti v zemi, zpětně však ovlivnily rozhodnutí čerstvě dostudovaných hledat si zaměstnání ve městě (mimo zemědělský sektor) a nevracet se do svého rodného venkovského sídla.

Zvyšující se počet obyvatelstva, hustota zalidnění a nemožnost rozšiřovat nevelká hospodářství, nutily většinu zemědělců vybrat si ze dvou možných variant: buď se přidružit k družstevní formě hospodaření, anebo hledat zaměstnání mimo primární sektor.[149] To byl ostatně důvod, proč se přechod bývalých rolníků do nezemědělských hospodářských odvětví, odvíjel rychleji než jejich samotný fyzický přesun do měst. Ve vesnicích postupně vzrůstal podíl obyvatel, kteří již nebyli primárně svázáni pouze se zemědělskou činností, ale dojížděli za prací do měst.[150] Časem se tak otupoval vyhraněný negativní postoj, který venkovské obyvatelstvo zastávalo vůči městskému prostředí. Navíc se začaly ukazovat i přednosti urbánních sídel, respektive vesničané začali objevovat výhody urbánně-industriální civilizace.

Šířením městského způsobu života se pozvolna snižovaly kulturní rozdíly mezi vesnicí a městem a rozvinula se mezi intezivnější interakce a komunikace. Modernizační proměny,

---

[147] Je třeba ale mít na paměti, že konkrétní podíly se mohly v jednotlivých sčítáních kvůli rozdílné metodice censu odlišovat. Problém se týkal především sčítání 1971 a 1981, při jejichž realizaci se řešila otázka, zda gastarbeitery v zahraničí, přestože se jednalo z velké části o zemědělce, započítávat mezi celkové agrární obyvatelstvo BaH. Konečný podíl zemědělců se na základě dvou rozdílných způsobů použité metodiky mohl řádově odlišovat ve 2–4 %. Počet osob zaměstnaných v zemědělském sektoru se procentuálně snížil z 81 % v roce 1945 na 9,8 % v roce 1991. K nejintenzivnějšímu poklesu došlo v průběhu 70. let (1971–1981), kdy podíl agrárního obyvatelstva na celkovém počtu obyvatel poklesl o 23,4 %. Dle BOROVČANIN, D.: Emigracije u Bosni i Hercegovini…, s. 311; SPARAVALO, J.: Deagrarizacija – osnov…, s. 367–368.

[148] Srov. PULJIZ, V.: Seljaštvo u Jugoslaviji. In: *Sociologija sela*, god. 26, 1988, s. 14.

[149] Viz PULJIZ, V.: *Ekzodus poljoprivrednika*…, s. 88.

[150] Např. v roce 1953 ještě 70–90 % pracovníků zaměstnaných v sekundárním sektoru dojíždělo z venkova, kde se donedávna živili zemědělskou činností. Většina deagrarizovaného obyvatelstva BaH nežila do počátku 70. let v městském prostředí, ale nadále sídlila na vesnici. Mnozí museli do měst dojíždět také proto, že města nebyla na absorbování tak značného počtu pracovní síly ze zemědělství dostatečně vhodně připravená. Především jim scházel dostatek ubytovacích prostor. Dle MILIĆ, V: Revolucija i socijalna struktura, Beograd 1978, s. 95. In: KAMBEROVIĆ, H.: *Prema modernom društvu*..., s. 153, 184.

které dorazily do venkovského tradičního prostředí, modifikovaly po staletí neměnný vesnický způsob života a rurální sídla dále dezintegrovaly. Tomu odpovídal i vývoj sídelní struktury v BaH, která po druhé světové válce prošla několika odlišitelnými fázemi.[151] Uspořádání osídlení vykrystalizovalo v hierarchicky propojenou soustavu obcí, v níž početně nejsilnější venkovská sídla již začala dosahovat smíšeného charakteru. Postupující decentralizace průmyslové výroby umožnila zemědělcům získat obživu v jiném sektoru hospodářství, aniž by se museli za prací stěhovat jinam, či byli nuceni zcela opustit zemědělský způsob obživy. V tomto období se tak vlastně vůbec poprvé objevila specifická kategorie „kovorolníka“ (tzv. *seljak-radnika*), jež se postupně (především v 80. letech) stala nejsilněji zastoupenou sociální skupinou v rámci jugoslávské vesnice.[152] Stará vesnická sídelní struktura se tak pozvolna přetvořila v novou sídelní síť, v níž již základní hnací sílu nepředstavovala zemědělská hospodářská činnost. Sídla, která se do tohoto nového systému nedokázala zapojit, postupně zanikala.[153]

1.2.3. Odliv venkovského obyvatelstva do měst a jeho demografické následky na venkově

Postupný odliv rurálního obyvatelstva do měst ovlivnil věkovou a pohlavní strukturu těch, kteří na venkově setrvali. Vzhledem k tomu, že vesnická sídla v první fázi opouštěli především mladí muži, snižoval se počet rolnické pracovní síly ve vztahu k celkovému počtu obyvatel. V důsledku odchodu ekonomicky aktivního obyvatelstva se v agrárním sektoru začaly kumulovat věkově starší ročníky. V důsledku toho se však ve venkovských oblastech zvyšovala mortalita a naopak se výrazně snižovala natalita. Reproduktivní schopnosti rolnického obyvatelstva tak byly zmenšeny, čímž se oslabil celkový přirozený přírůstek

[151] V té první se kromě nápravy škod, jež způsobila válka, v průměru výrazně zvyšovala domovní zástavba a tudíž i hustota osídlení ve většině rurálních obcí. V průběhu druhé fáze se v kopcích položená vesnická sídla začala geograficky rozšiřovat a „přibližovat“ k nejdůležitějším komunikacím, které protínaly tamní údolí. Na silničních křižovatkách se budovaly nové domy a administrativní či obslužné budovy, které postupně převzaly úlohu centra obce. V třetí fázi početně větší venkovská sídla postupně převzala úlohu střediskových obcí pro menší obce, které jí obklopovaly a odkud sem za prací, vzděláním či zábavou dojížděl obyvatelstvo. Srov. ENCIKLOPEDIJA JUGOSLAVIJE: *Socijalistička republika Bosna i Hercegovina*, separat iz II. izdanja Enciklopedije Jugoslavije, Zagreb 1983, s. 60.

[152] Na venkově žijící zaměstnanec továrny si kromě stabilního platu v průmyslovém závodě zvyšoval svou životní úroveň drobným zemědělstvím. Srov. ŠTAMBUK, M.: Društveni razvoj i selo. In: *Sociologija sela*, god. 26, 1988, s. 25.

[153] Nejčastěji se jednalo o venkovská sídla vzdálená od městských a industriálních center, která byla přímo odkázána na vlastní agrární zdroje. Srov. PULJIZ, V.: Seljaštvo u Jugoslaviji…, s. 15.

republiky.[154] Hlavní roli v početním růstu obyvatelstva BaH převzala od konce sedmdesátých let s definitivní platností města.[155]

Hromadným odchodem pracovní síly z vesnic byla poznamenána a krajně narušena nejproduktivnější věková složka rurálního obyvatelstva. Exodem mladých ekonomicky aktivních osob se snižoval celkový počet členů rodin, v důsledku čehož poklesla intenzita veškerých společenských aktivit (svatby, oslavy narození dětí atd.). Stárnutí venkovského obyvatelstva se odrazilo i v ekonomických ukazatelích vesnice. Pohlavní struktura rurální populace byla s ohledem na selektivní účinky migrace (při nichž častěji venkov a agrární způsob obživy opouštěli muži) nevyvážená s tendencí poklesu podílu mužů na úkor nárůstu ženského pohlaví. Tato sílící feminizace poukazovala na zjevnou souvislost mezi počtem žen zaměstnaných v primárním sektoru a stupněm hospodářského rozvoje dané oblasti.[156] Početní převaha žen v zemědělství, na rozdíl od stárnutí zemědělského obyvatelstva, totiž v průmyslově rozvinutých zemích neexistuje.

Intenzivní působení deagrarizace tak v řadě regionů BaH v průběhu 70. let extrémně prohloubilo populační úbytek.[157] Zůstává otázkou, nakolik venkov v důsledku industriálního procesu a dynamického rozvoje měst ovlivnil odliv často nejspolehlivější pracovní síly ze zemědělství, jak se to promítlo v zemědělství a do jaké míry se rurální obyvatelstvo v zázemích urbánních sídel efektivně a ochotně přizpůsobilo modernizačním procesům.[158]

[154] Natalita zemědělského obyvatelstva v období 1953–1981 klesla o více než tři čtvrtiny (ze 40,1 ‰ na 9,6 ‰) a snižovala se rychleji než průměrná porodnost v celé zemi. Srov. SPARAVALO, J.: Deagrarizacija – osnov…, s. 368.

[155] 82 % osob z celkového počtu urbánního obyvatelstva tvořili lidé ve věkové kategorii do 44 let. Naopak u agrárního obyvatelstva podíl osob ve věku do 44 let dosahoval pouze 48,6 % z celkového počtu. Dle SZS: *Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948*…; SZS: *Nacionalni sastav stanovništva SFR Jugoslavije 1981*…; tato teze je platná dodnes, neboť to jsou pouze některá městská sídla, která v dnešní době ještě nemají záporný přirozený přírůstek. Viz kapitola č. 11. (*Prostorové dopady nucených migračních pohybů a současné národnostní složení země*).

[156] Srov. PULJIZ, V.: *Ekzodus poljoprivrednika*…, s. 137.

[157] Dle PULJIZ, V.: Novi trendovi deagrarizacije u SR Hrvatskoj. In: *Sociologija sela*, god. 21, 1983, s. 63.

[158] Srov. HADŽIBEGOVIĆ, I.: Moderne migracije u Bosni i Hercegovini i nacionalni odnosi. In: *Prilozi*, god. 22, Sarajevo 1987, s. 70.

1.3. NÁRODNOSTNÍ POLITIKA SOCIALISTICKÉ JUGOSLÁVIE

Společnost ve federativní Jugoslávii byla budována na principu národnostně tolerantního „bratrství a jednoty“, tedy na rovnoprávném postavení všech etnických skupin. Tuto rovnoprávnost prosazovali jugoslávští komunisté celoplošně v nově územně reorganizovaných teritoriálních jednotkách socialistické Jugoslávie. Vznikem šesti svazových republik jugoslávské federace, z nichž jednu tvořila BaH, se řešil základní nacionální problém, jímž bylo vnitřní členění srbochorvatské jazykové oblasti.[159] V tehdejší době šlo pravděpodobně o nejrozumnější řešení z hlediska snahy o vyvážení jen velmi obtížně propojitelných požadavků jednotlivých národů jugoslávského státu.[160]

Jugoslávští komunisté se domnívali, že nacionalismus jako politická síla mohl být v multietnickém prostředí oslaben pouze striktním důrazem na národnostní rovnoprávnost pod taktovkou hegemonního postavení komunistické strany. Tuto představu podporovalo přesvědčení, že jenom politická integrace v součinnosti s progresivním ekonomickým vývojem přispěje k rozředění partikularistických zájmů jednotlivých jugoslávských národů.[161] Efektivní systém represe, jenž Titovi umožňoval navenek úspěšně prezentovat ideu „bratrství a jednoty“, s iniciovanými modernizačními proměnami zredukovaly v jugoslávské společnosti otevřená etnická nepřátelství a nacionalismus alespoň zpočátku éry socialistické Jugoslávie výrazně utlumily.

Relativně harmonické mezietnické vztahy v jugoslávské federaci spočívaly na dvou hlavních principech národnostní politiky.[162] Všem národům a národnostem[163] byl poskytnut

[159] Jugoslávie sice byla tvořena z šesti republik, nicméně pouze čtyři z nich patřily do srbochorvatské jazykové oblasti (Srbsko, Chorvatsko, Černá Hora a BaH).

[160] Viz ŠESTÁK, M., TEJCHMAN, M., HAVLÍKOVÁ, L., HLADKÝ, L., PELIKÁN, J.: *Dějiny jihoslovanských zemí*…, s. 498; o uvažovaných modelech uspořádání BaH v rámci socialistické Jugoslávie více viz RAMET, P. S.: *Nationalism and Federalism*…, s. 178.

[161] Dle SEKULIĆ, D., MASSEY, G., HODSON, R.: Who were the Yugoslavs?..., s. 88. V úřední statistice ve sčítáních 1948, 1953 a 1961 se využívalo pouze termínu národnost, ve sčítání 1971 termínů národnost a etnická příslušnost a o deset let později přibyl vedle národnosti a etnicity ještě výraz národ. Metodologické úvody ke statistickým sčítáním mezi těmito termíny nikterak významově nerozlišovaly. Tyto pojmy často fungovaly jako synonyma. Bez ohledu na odlišné výrazy, s nimiž jednotlivá sčítání pracovala, lze konstatovat, že pod pojmem národnost (v r. 1991 byl tento výraz v některých republikách včetně BaH nahrazen výrazem „nacionálnost”) se rozuměla příslušnost k určitému národu, národnosti (tj. národnostní menšině) či etnické skupině. Dle MRDJEN, S.: Narodnost u popisima. Promjenljiva i nestalna kategorija. In: *Stanovništvo*, č. 1–4, 2002, s. 81.

[162] Srov. PELIKÁN, J.: *Národnostní otázka ve Svazové republice Jugoslávii. Geneze – vývoj – perspektivy*, Praha 1997, s. 11.

[163] Pro označení etnických skupin, které žily mimo území vlastního národního státu, se namísto termínu národnostní menšina začalo používat výrazně vstřícnější označení národnost, jež mělo respektovat rovnost.

široký prostor pro vlastní, ničím nerušený vývoj, v jehož rámci Titův režim umožnil rozvoj nacionální emancipace Makedonců, Černohorců, Albánců a muslimské entity v BaH. Klíčové pravomoci ve svých rukou ale soustředila úzká vládnoucí skupina, která v zájmu státní stability jugoslávské společnosti kombinací tlaku, kompromisů a slibů tlumila veškeré rozpory mezi jednotlivými etniky a zasazovala se o udržení celospolečenského smíru. V rámci národnostní politiky socialistické Jugoslávie tak zřetelně vykrystalizovaly dva protikladné trendy: snaha zachovat národnostní rozmanitost a na druhé straně úsilí o vytvoření uniformní společnosti, ve které měly jednota a společné atributy zdůrazňovat jugoslávský patriotismus.[164]

Komunisté si ale zároveň velmi dobře uvědomovali, že klást důraz na vysoce centralizovaný jugoslávský stát by mohlo vyvolávat nepříznivé reminiscence na srbskou dominanci v meziválečném období v rámci královské Jugoslávie. Proto také po druhé světové válce nedošlo k vytvoření uniformní národnostní kategorie „Jugoslávci", která by bezesporu mohla být vnímána jako reminiscence národnostní politiky královské Jugoslávie.

Ekonomická a kulturní modernizace společnosti měla utlumit jakékoliv výraznější projevy národnostního partikularismu.[165] K jeho nápadnějšímu oslabení ale nedošlo kvůli růstu socioekonomické polarizace Jugoslávie (bohatý sever vs. chudý jih) a také v nepřímém důsledku samotné politiky komunistů, kteří národnostní identity dále institucionalizovali oficiálními národnostními kvótami a vše prostupujícím důrazem na etnickou vyváženost. Národnost tak i v socialistické éře představovala nejvýraznější identifikační kritérium, se kterým se v rámci běžné všední agendy pracovalo.

1.3.1. Národnostní smír a tolerantní soužití národů – mýtus nebo skutečnost v socialistické Bosně a Hercegovině?

Ve výkladu příčin krvavého rozpadu Jugoslávie se často objevuje rozpor mezi zastánci tvrzení, že důvody rozpoutání konfliktu se odvíjely primárně od zdejší „dlouholeté mezietnické nenávisti", a těmi, kteří, poukazujíce na údajnou harmonii mezi národy, naopak

Dle PELIKÁN, J.: Novou cestou. Kosovo ve druhé polovině roku 1966. In: *Dvacáté století*, č. 1, 2012, s. 83.

[164] O tom více viz podkapitola Jugoslávci v rámci národnostní politiky socialistické Jugoslávie v kapitole č. 1. (*Socioekonomický vývoj BaH v letech 1945–1991 a jeho vliv na populační chování místních konstitutivních národů*).

[165] KAMBEROVIĆ, H.: Prema modernom društvu…, s. 179.

vliv etnických rozdílů zpochybňovali.[166] Zastánci bosenskohercegovského etnického souladu obviňovali z eskalace napětí politiky, kteří ke svému vzestupu účelově a cynicky využili kombinaci nepříznivé hospodářské situace jugoslávské federace v 80. letech, ideologického vyprázdnění, jež bylo nahrazeno vzmáhajícím se nacionalismem, i prohlubující se politické krize na úrovni jugoslávských republik.[167] Současně dodávali, že záměr nacionalistických politických elit vedl skrze démonizaci druhých národů k opětovnému posilování důrazu na dělící etnické linie, které v některých regionech v důsledku etnické harmonie pomalu mizely.[168] Válečný konflikt měl násilně vyčlenit etnicky odlišné obyvatele, jejichž další koexistence víceméně odporovala ideologiím politických stran, které zvítězily v BaH ve volbách v roce 1990.[169]

K těmto skutečnostem je v rámci analýzy příčin jugoslávského kolapsu (vedle rozpadu bipolárního systému a vměšování vnějších sil) sice nezbytné přihlédnout, nicméně jejich přílišné zdůrazňování mnohdy přehlíží, jinými autory zdůrazňovanou, roli etnicity a od ní odvislého sílícího nacionalismu. Přehlížet její vliv v rámci rozboru příčin rozpadu Jugoslávie by přitom znamenalo ignorovat jednu z hlavních hnacích sil, která spočívala v samotném základu rostoucího napětí a postupné eskalace konfliktů.[170]

---

[166] Na tyto dva extrémně odlišné způsoby výkladu, které západní média aplikovala na etnické vztahy mezi národy v BaH, upozorňuje např. Tone Bringaová. Norská antropoložka si v úvodu své klíčové práce *Biti Musliman na bosanski način* všímá dvojakosti, s jakou bosenskohercegovskou společnost vnímal a povětšinou nadále vnímá Západ. První přístup vycházel z již avizovaného tvrzení, že staletá nenávist mezi národy znemožňovala jakékoliv etnické usmíření. Západní pozorovatelé však na druhé straně BaH, s jejím multikulturním symbolem Sarajevem, romanticky považovali za výstavní příklad harmonické a tolerantní společnosti. Mezinárodní snaha napravit výsledky občanského konfliktu z této perspektivy směřovala k „znovupromíšení" etnické mapy BaH tak, aby byl obnoven její předválečný stav, tj. původní multinárodní charakter. Srov. BRINGA, T.: *Biti Musliman*…, s. 1; Leonard Cohen, který zkoumal úlohu náboženství v nacionalistické politice, taktéž poukazoval na dva protikladné úhly pohledu, s nimiž vystupovali odborníci zabývající se historickými a kulturními vlivy na vypuknutí balkánských válek. Zastánci prvního názorového proudu (*primordial hatred school*) zdůrazňují cyklickou roli odvěkého nepřátelství a atavistických podnětů. Druzí obhajovali koncept, který se zaměřoval na delší období, v němž jednotlivé zdejší národy žily vedle sebe v míru (tzv. *paradise lost approach*). Podle Cohena však obě takto vyhraněné koncepce míjejí svůj cíl. O tom podrobněji viz COHEN, L. J.: Bosnia's „Tribal Gods": The Role of Religion in Nationalist Politics. In: MOJZES, P. (ed.): *Religion and the War in Bosnia*, Atlanta 1998, s. 43–44.

[167] Politické tenze mezi komunistickými elitami republik začaly vzrůstat následkem Titova rozhodnutí z druhé poloviny 60. let převést část pravomocí, kterými doposud disponovaly centrální mocenské struktury, na republikovou úroveň. Srov. PELIKÁN, J.: *Národnostní otázka*…, s. 17.

[168] Srov. GAGNON, V. P.: Reply to Simic: The Civil War in Yugoslavia: Do Ostensibly High Rates of Intermarriage Obviate Ethnic Hatreds as a Cause? In: *Anthropology of East European Review*, Vol. 12, 1994, s. 51.

[169] Viz HAYDEN, R. M.: Imagined communities and real victims: self-determination and ethnic cleansing in Yugoslavia. In: *American Ethnologist*, Vol. 23, 1996, s. 783–784.

[170] Např. SIMIĆ, A.: Nacionalizam kao folk-ideologija: slučaj bivše Jugoslavije. In: HALPERN, J. M.,

Bosenskohercegovská společnost zůstávala, navzdory snahám Titova vedení plošně prosadit ideu „bratrství a jednoty“, především na venkově i nadále etnicky a nábožensky rozparcelovaná. Tamní společenství, která vůči sobě po staletí zachovávala zřetelný odstup, žila jedna vedle druhých, aniž by se jakkoliv výrazněji mísila, či dokonce hlouběji integrovala.[171] Tuto skutečnost potvrzovalo i relativně slabé zastoupení národnostně smíšených manželství.[172] Na základě statistického rozboru jejich výsledného množství v rámci BaH následně ukážeme, že konečný podíl na celkovém počtu všech uzavřených manželství nekorespondoval s předpokladem, kolik smíšených manželství by mohlo být v etnicky heterogenním prostředí této socialistické republiky teoreticky uzavřeno. Národnostní rozmístění obyvatelstva[173] sice k výraznějšímu počtu smíšených manželství přímo vybízelo, nicméně ke společenské integraci skrze tyto sňatky mezi jednotlivými komunitami v BaH nedocházelo. Za další ukázku etnické distance můžeme kromě nízkého podílu smíšených manželství označit i populační vývoj v národnostně heterogenních regionech. Etnická

KIDECKEL, D. A.: *Susedi u ratu. Jugoslovenski etnicitet, kultura i istorija iz ugla antropologa*, Beograd 2002, s. 139; BAX, M.: Varvarizacija u jednom bosanskom hodočasničkom centru. In: HALPERN, J. M., KIDECKEL, D. A.: *Susedi u ratu. Jugoslovenski etnicitet, kultura i istorija i zugla antropologa*. Beograd 2002, s. 242–247.

[171] Např. Batakoviće poukazuje na etnické a duchovní rozpory staré několik století, přičemž se domnívá, že míra rozdělení křesťanského a islámského společenství narostla v éře moderního nacionalismu 19. století, který výrazně přispěl k zvýšení nábožensko-národnostního napětí. Dle BATAKOVIĆ, D.: *The Serbs of Bosnia Herzegovina: History and Politics*. Paris 1996, s. 11; Lockwood si ve svém antropologickém výzkumu v 70. letech v oblasti Bugojna všímal odloučenosti hospodářských aktivit jednotlivých národů. S podobnými postřehy ohledně oddělenosti životů smíšených muslimsko-chorvatských komunit v rurální střední Bosně přichází i již zmiňovaná T. Bringaová. Viz BRINGA, T.: *Biti Musliman*…, s. 71–78; Simić během výzkumu ve Zvorniku v 60. až 80. letech zaznamenal mezi tamními Srby a Muslimy hlubokou distanci, jíž dominovaly nedůvěra a neklid. Srov. SIMIĆ, A.: Nacionalizam kao folk-ideologija…, s. 139; s podobnými závěry vystupoval i nizozemský antropolog Mart Bax, jenž od 80. let bádal mezi Chorvaty a Srby v západní Hercegovině. Srov. BAX, M.: Varvarizacija u jednom…, s. 241, 245; BAX M.: Warlords, Priests and the Politics of Ethnic Cleansing: a Case-study from Rural Bosnia Hercegovina. In: *Ethnic and Racial Studies*, Vol. 23, 2000, str. 16–36.

[172] Za smíšená manželství považujeme sňatky mezi etnicky odlišnými partnery. Výrazy mezietnická, či exogamní manželství jsou v textu užívána jako synonyma. Opak smíšených manželství tvoří endogamní či homogamní sňatky. Naprostou většinu z exogamních sňatků uzavírali novomanželé v urbánním prostředí. V období let 1950–1990 bylo v celé Jugoslávii uzavřeno celkem 5 984 492 manželství, z nichž 709 673 (11,9 %) bylo etnicky smíšených. Viz MRDJEN, S.: Les mariages inter-ethniques…, s. 3. V posledních 20 letech před rozpadem SFRJ bylo v BaH uzavřeno 16 % exogamních manželství. Viz DURAKOVIĆ, N.: *Prokletstvo Muslimana*, Sarajevo 1993, s. 278. Pro období před druhou světovou válkou neexistují statistiky, které by zaznamenávaly manželství podle národnosti. Lze však předpokládat, že počet exogamních manželství byl velmi nízký. Srov. MRDJEN, S.: La mixité en ex-yougoslavie…, s. 104.

[173] Xavier Bougarel příznačně přirovnává etnické rozmístění obyvatelstva k levhartí kůži. Navenek, tj. v rámci opštiny a často i v jednotlivých sídlech, bylo sice možné hovořit o etnické heterogenitě, nicméně při podrobnějším pohledu i v menších sídlech přetrvávaly v rozmístění obyvatelstva zřetelné hranice. Srov. BOUGAREL, X.: Bosnie-Herzégovine…, s. 106.

různorodost se v BaH dále celoplošně neprohlubovala, ale naopak se stěhováním Srbů a Chorvatů do mateřských republik snižovala.[174]

Na druhou stranu však nedocházelo ani k druhému extrému ve smyslu úplné sociální distance mezi jednotlivými etnickými skupinami. Etnicky a nábožensky odděleným společenstvím v BaH nečinilo výraznější problém vzájemně spolupracovat a koexistovat. Etnická distance se v poválečném období začala postupně rozmělňovat především ve spádových urbánních sídlech, kam za pracovními příležitostmi a vzděláním mířilo obyvatelstvo všech národností.[175] Vnitřní migrační přesuny promísily etnickou strukturu jugoslávské společnosti, což ve výsledku přispělo k růstu tolerance a relativní harmonie a přeci jen podpořilo signifikantnější vzrůst mezietnických sňatků.[176] Svou roli nesporně sehrála i jazyková jednota. Vzájemné mezietnické vztahy v socialistické Jugoslávii lze proto navzdory veškerým latentním problémům až do období 80. let označit za relativně stabilizované.[177]

Západní výklad bosenských dějin nejen v průběhu občanského konfliktu ale i v postdaytonském obdob ovlivnili zastánci údajné národnostní harmonie a etnického souladu, kteří zdůrazňovali, že národům v BaH byla válka více méně vnucena z vnější.[178] „Mýtus mezietnické harmonie“ v bývalé Jugoslávii se přetavil do velmi sporné a chybné idealizace jugoslávské společnosti jako tavícího kotle, ve kterém kvantitativní zastoupení jednotlivých národů a jejich podíl na celkovém počtu obyvatel nehrály zásadnější roli.[179] Jenže právě

[174] O tom více viz podkapitola Územní pohyby konstitutivních národů BaH v kapitole č. 2. (*Demografické chování jednotlivých národů BaH v letech 1945–1991*).
[175] Přes 100 tis. jugoslávských občanů v období let 1961–1970 opouštělo každoročně venkovské prostředí a odcházelo do měst. Obdobný trend, tj. „úprk z vesnice“, charakterizoval jugoslávskou společnost i v dalším desetiletí (1971–1981). Dle RANČIĆ, M. (ed.): *Pogledi na migracije stanovništva Jugoslavije*, Beograd 1990, s. 47.
[176] Viz HODSON, R., SEKULIĆ , D., MASSEY, G.: National tolerance…, s. 1544. O tom, do jaké míry územní pohyby přispěly k rozrůznění národnostní struktury, více viz Územní pohyby konstitutivních národů BaH v kapitole č. 2. (*Demografické chování jednotlivých národů BaH v letech 1945–1991*).
[177] Viz PELIKÁN, J.: *Národnostní otázka*…, s. 25.
[178] Např. FINE, J., DONIA, R.: *Bosnia and Herzegovina. A Tradition Betrayed*, New York 1994, s. 6; A. Djilas doplňuje, že ačkoliv národy žily na území BaH ve vzájemné toleranci, v nestabilních obdobích převládal extremismus. Snášenlivost byla tudíž spíše výsledkem cizí nadvlády, jež zabraňovala vzájemným střetům. Dle DJILAS, A.: The Nation That Wasn't. In: MOUSAVIZADEH, N. (ed.): *The Black Book of Bosnia: The Consequences of Appeasement*. New York 1996, s. 24.
[179] JANSEN, S.: National numbers in Context: Maps and Stats in Representations of the Post-Yugoslav Wars. In: *Identities: Global Studies in Cultureand Power*, Vol. 12, 2005, s. 54.

zdůrazňování kvantitativních údajů sehrálo v postupující nacionalistické propagandě jednotlivých národních bloků v BaH zcela zásadní roli.

1.3.2. Statistická sčítání v Titově Jugoslávii – otázka národnosti v jednotlivých censech

Vzhledem k přísnému dodržování rovnováhy mezi národy, jazykovými právy a kulturními potřebami všech etnických skupin jugoslávských obyvatel představovala bývalá Jugoslávie zajímavý příklad rozmanitosti, který se mj. projevil i v proměnlivosti kategorií národnosti v jednotlivých populačních censech. Statistická sčítání po druhé světové válce se oproti meziválečným censům (1921, 1931) lišila v povinnosti vyjádřit své národnostní přesvědčení. Nejen, že se kvůli obměňující se deklaraci národnosti v každém z nich různil podíl jednotlivých etnických skupin na celkovém počtu obyvatel, ale taktéž se v průběhu času objevovaly některé nové kategorie, či se měnil jejich význam.[180] Hlavní důvod těchto proměn spočíval v modifikujícím se přístupu jugoslávského vedení k národnostní otázce. Ve všech celostátních censech se zároveň odráželo tehdejší politické klima, jež nezanedbatelně ovlivňovalo volbu občana, k jaké národnostní (či později i anacionální) kategorii se přikloní.

[180] V prvním poválečném sčítání v roce 1948 si občané mohli vybrat z dvaceti nabízených kategorií, přičemž poslední z nich tvořila „ostatní a neznámé národnosti“. Muslimové se mohli vyjádřit buď jako Srb–muslim, Chorvat–muslim či muslim–nerozhodnutý (o identifikaci muslimských obyvatel v socialistické Jugoslávii podrobněji viz podkapitola Muslimská otázka – postupné dotváření muslimského národa v kapitole č. 1.). Srov. SZS: *Uporedni pregled rezultata popisa od 1921–1981. godine*, Beograd 1988, s. 50. Sčítání v roce 1953 nabízelo 23 národnostních kategorií. Osoba jugoslávského původu, která nebyla blíže národnostně rozhodnutá, se mohla přihlásit ke kategorii: „Jugoslávec–nerozhodnutý“. Srov. SZS: *Popis stanovništva 1953. godine. Knjiga I. Vitalna i etnička obeležja. Konačni rezultati za FNRJ i narodne republike*, Beograd 1959, s. IX. Sčítání v roce 1961 obsahovalo taktéž 23 nabídek národnosti. Změna oproti předchozímu sčítání spočívala ve vytvoření nové kategorie „Muslimové – etnická příslušnost“. Dle SZS: *Popis stanovništva 1961. Vitalna, etnička i migraciona obeležja. Knjiga I*., Beograd 1970, úvod. Důležitou novinku v censu v roce 1971 představovala změna atributů, podle nichž byla populace seskupována. Obyvatelstvo začalo být klasifikováno na základě dvou kategorií: „osoby, které deklarovaly svou etnickou příslušnost“ (tj. vyjádřili se národnostně) a „osoby, které nedeklarovaly svou etnickou příslušnost“ (tj. nevyjádřili se národnostně). První kategorie čítala 25 možností, včetně nově zavedené národnostní kategorie „Muslimové“. Druhá kategorie byla rozčleněna na 1) „osoby, které nevyjádřily svou etnickou příslušnost“, 2) „osoby, které se považují za Jugoslávce“, 3) „osoby, které se deklarují ve smyslu regionální příslušnosti“. S touto kategorií se identifikovali jedinci, kteří se nerozhodli pro žádnou z nabízených národnostních možností či se odmítli vyjádřit národnostně. Dle SZS: *Nacionalni sastav stanovništva SFR Jugoslavije. Knjiga I. Podaci po naseljima i opštinama. Popis stanovništva, domaćinstva i stanova u 1981. godini*, Beograd 1991, s. 6. Sčítání v roce 1981 a 1991, která proběhla s pomocí stejné metodologie jako census v roce 1971, již nezaznamenala výraznější modifikace.

Veškeré dílčí sebeidentifikační modifikace jugoslávských obyvatel oficiálně umožňovala ústava, která garantovala svobodu tohoto rozhodnutí.[181]

1.3.3. Sebeidentifikace, statistika a její interpretace – smíšená manželství, Jugoslávci a otázka muslimského národa v Bosně a Hercegovině

V rámci společného soužití konstitutivních národů BaH je třeba v kontextu vývoje národnostní politiky socialistické Jugoslávie osvětlit některé ze stěžejních prvků, které se podílely na výsledném utváření pestré mozaiky multietnického prostředí BaH. Kromě fenoménu etnicky smíšených manželství a s tím propojenou specifickou anacionální kategorii Jugoslávci jde především o otázku afirmace Muslimů jako šestého národa Jugoslávie (a oficiálně třetího konstitutivního v rámci BaH).

1.3.3.1. Smíšená manželství

Snaha marginalizovat etnickou podstatu občanských konfliktů v bývalé Jugoslávii se projevila i ve zdůrazňování počtu uzavřených smíšených manželství. Jejich množství představovalo pro určité badatele indikátor, jenž dostatečně svědčil o míře vzájemného společenského uznání, toleranci a mezietnickém souladu, a současně byl dokladem absence diskriminace.[182] Studie, které zkoumaly etnocentrismus a etnický odstup, považovaly výběr národnostně odlišného partnera za nejpřesvědčivější důkaz společenského porozumění a otevřenosti a též za podmínku, jež měla v multietnickém prostředí následně přispět k vytvoření „smyslu pro sounáležitost“.[183] Smíšená manželství přeci nemohla být uzavírána tam, kde společenské a kulturní hranice zůstávaly rigidně vymezené.[184] Počet exogamních sňatků navíc v BaH kulminoval v posledním desetiletí před rozpadem jugoslávské federace. Na základě jejich vysokého podílu v oblastech, kde se následně rozhořel konflikt (BaH a

[181] Jugoslávští občané neměli na rozdíl od obyvatel Sovětského svazu ve svých osobních dokumentech (občanský průkaz nebo pas) uvedenu národnost. Rodiče vyplňovali dotazníky za děti do jejich deseti let ve sčítáních v letech 1948 a 1953, do patnácti let pak během censů 1971, 1981 a 1991. Dle MRDJEN, S.: Narodnost u popisima…, s. 77, 79.
[182] Srov. GAGNON, V. P.: Reply to Simic…, s. 50; MRDJEN, S.: Les mariages inter-ethniques…, s. 3.
[183] Viz BURG, S. L., BERBAUM, M. L.: Community, Integration, and Stability…, s. 540.
[184] Viz BOTEV, N.: Where East meets West: Ethnic Intermarriage in the Former Yugoslavia 1962–1989. In: *American Sociological Review*, Vol. 59, 1994, s. 461.

Chorvatsko) se proto někteří odborníci domnívali, že příčiny vypuknutí války spočívaly v něčem jiném než v etnické nenávisti, diskriminaci či nedostatku společenské akceptace.[185]

Přestože se počet exogamních manželství od konce druhé světové války zvyšoval jen velmi pozvolna, nepředstavovaly tyto sňatky na konci 80. let žádnou raritu, a to především v etnicky silně heterogenních oblastech (tj. především ve městech).[186] Tento fakt však na straně druhé v žádném případě neznamenal, že by byl jejich podíl na celkovém počtu sezdaných párů nějak výrazný.[187] O vzrůstajícím množství exogamních sňatků současně nešlo hovořit v rámci celé Jugoslávie, neboť v některých oblastech (např. Kosovo, Černá Hora, Makedonie) smíšená manželství zůstávala především kvůli civilizačně-kulturním rozdílům i nadále zcela marginální záležitostí.

1.3.3.1.1. Souvztažnost etnické heterogenity a podílu exogamních manželství

Stupeň etnické promíšenosti tvoří základní, nikoliv však jedinou podmínku, která ve vymezené oblasti stanovuje výslednou úroveň exogamie. Celkové množství smíšených manželství determinují kromě etnicity i další faktory: věk, vzdělání (gramotnost) a především etno-kulturní charakteristiky, tj. výběr partnera podle jeho etno-kulturní příslušnosti. Počet exogamních sňatků taktéž výrazně ovlivnily v průběhu času se měnící definice určitých etnických skupin.[188] Individuální etnická identifikace se tak mohla postupně měnit na základě okamžitého a subjektivně podmíněného rozhodnutí jedince.[189]

Na základě míry homogenity, kdy v roce 1991 nejvyšší národnostní jednolitosti dosáhlo Slovinsko (Slovinci tvořili necelých 90 % obyvatel Slovinska) a nejnižší Vojvodina (těsnou většinu měli Srbové s 55 %) a ještě méně BaH (relativní většinou 43 % disponovali

[185] Srov. např. GAGNON, V. P.: Reply to Simic…, s. 51.
[186] Většina demografů, etnografů a sociologů ve svých studiích tento trend prokazovala. Např. demografka Ruža Petrovićová v 80. letech konstatovala, že etnická exogamie v Jugoslávii byla velmi vysoká a soustavně rostla. Srov. PETROVIĆ, R.: Etnički mešoviti brakovi u Jugoslaviji. In: *Sociologija*, god. 28, 1986, s. 239; s obdobnými závěry vystoupili i ruští etnografové Julian Bromlej a Margarita Kašubová. Srov. BROMLEJ, J. V., KAŠUBA, M. S.: *Brak i sem´ja u narodov Jugoslavii: opyt istoriko-etnografičeskogo issledovanija*. Moskva 1982, s. 61; konkrétní počty smíšených manželství uvedeny dále v textu.
[187] V roce 1989 bylo v BaH uzavřeno necelých 12 % exogamních manželství. Viz dále obr. č. 1.
[188] O tom podrobněji viz podkapitoly: Jugoslávci v rámci národnostní politiky socialistické Jugoslávie a Muslimská otázka – postupné dotváření muslimského národa v kapitole č. 1.
[189] Respondenti se ve sčítáních mnohdy vyjadřovali spontánně, nejednou měnili národnostní kategorii, ve které se deklarovali v předešlém censu. Během terénních šetření jsem tuto formu individuální proměny zaznamenal několikrát. Jeden respondent například vzpomínal, že on a jeho bratr, přestože pocházeli z muslimského kulturního prostředí, se ve sčítání v roce 1953 identifikovali rozdílně: jeden jako Srb-muslim a druhý jako Chorvat-muslim. Dle resp. 182, nar. 1933, sš, rozhovor opština Kakanj 2011.

Muslimové), šlo předpokládat, kde bude nejvyšší a kde nejnižší míra exogamie. Jenže její finální výše nemusela se stupněm homogenity či heterogenity sledovaného území pokaždé korespondovat, což se obzvláště silně projevilo právě v BaH. Tento statisticky potvrzený fakt podporoval tvrzení, že socialistická republika BaH sice byla multietnickou zemí, avšak se zřetelnou národnostní distancí, jíž charakterizoval velmi slabý počet smíšených manželství a nedostatečná úroveň mezietnických kontaktů. Podle Bringyové zůstával počet smíšených manželství v rurálních oblastech BaH slabý proto, že mezi národy panovala značná bariéra. Cena, kterou etnicky odlišní novomanželé platili za nesouhlas rodiny a rurální komunity, ze které pocházeli, byla za vstup do smíšeného manželství vysoká.[190]

1.3.3.1.2. Rozdílné interpretace celkového počtu exogamních manželství v Bosně a Hercegovině

Na problematiku smíšených manželství, resp. na otázku, do jaké míry jejich proporční zastoupení přispělo ke zmírnění rozdílů ve společnosti, či dokonce zvýšilo společenskou integraci v BaH, existují dva rozdílné pohledy. Nejednoznačnost vznikla na základě sporu mezi demografy, antropology, sociology a dalšími sociálními vědci, který se týkal metodologického přístupu ke sběru dat týkajících se počtu smíšených manželství v socialistické Jugoslávii a následně způsobu, jakým interpretovat výsledné údaje.

Valère Gagnon se domníval, že závěry o nízkém počtu smíšených manželství, a tudíž slabé společenské integraci v Jugoslávii, které ve své práci prezentovali Nikolai Botev a Richard Wagner,[191] vznikly v důsledku vážného metodologického pochybení. Gagnon byl ještě ochoten souhlasit s tvrzením autorů, že v oblastech s výraznou etnickou většinou je možné považovat za vhodný ukazatel dobrého soužití a společenské integrace celkovou výši uzavřených sňatků mezi příslušníky tamní etnické menšiny a většinového etnika. Nicméně však odmítnul jimi zvolenou analýzu dat pro celou Jugoslávii (13 % smíšených manželství v období 1987–1989) a konstatoval, že se při rozboru exogamních manželství měli zaměřit výhradně na etnicky heterogenní oblasti, ve kterých následně vypukl konflikt.

[190] Podle uvažování vesnických obyvatel dávali etnicky odlišní novomanželé najevo, že nepřipisují identitě svého budoucího potomka velký význam. A protože identita, náboženská příslušnost a národnost představovala v chápání venkovanů to samé, osoba, která nevěděla, jakého je vyznání, nevěděla ani, jaké je národnosti. Obavy rodiny, že si syn přivede ženu jiného vyznání, měly ale s ohledem na fungování společné domácnostni a řadu ryze praktických důvodů. O tom podrobně viz BRINGA, T.: *Biti Musliman*…, s. 156–157.

[191] BOTEV, N., WAGNER, R.: Seeing Past the Barricades…

V socialistické Jugoslávii obecně platilo, že manželství nejčastěji uzavíraly osoby, které sdílely jeden žitý prostor, jedno stejné místo.[192] Vzhledem k tomu, že většina oblastí zůstávala více méně etnicky homogenní, byly tyto sňatky přirozeně endogamní. Slabá mezirepubliková migrace ve smyslu odchodu etnicky menšinových jedinců do většinově národnostně odlišných republik (např. Chorvatů do Srbska, Srbů do Chorvatska, nemluvě o kosovských Albáncích) samozřejmě dále minimalizovala smíšená manželství např. mezi Srby ze Srbska a Chorvaty z Chorvatska. Gagnon argumentoval, že v případě výzkumu smíšených manželství pouze v heterogenních oblastech (BaH či Chorvatsko) bychom existenci společenské integrace potvrdili. Kořeny konfliktu podle jeho výkladu tudíž musí spočívat v něčem jiném než v etnické nenávisti a diskriminaci.[193]

Tyto úvahy však zpochybnil americký antropolog srbského původu Andrej Simić, jenž soudil, že problém Gagnovových tezí netkví v citovaných statistických datech, ale v jejich chybné interpretaci. Simić se v tomto případě pozastavil především u tvrzení, že 25 % obyvatel Chorvatska v roce 1981 tvořila nechorvatská populace a současně 16,9 % manželství bylo smíšených. Gagnon z těchto údajů totiž optimisticky vyvozoval, že až dvě třetiny z možného maxima tvořila smíšená manželství. Jenže to také ale vyjadřovalo, že zbylých 83,1 % manželství zůstávalo i nadále endogamních. Celkový počet exogamních sňatků navíc mohl být pro celkovou analýzu dosti zavádějící. Mezi národy, které nejčastěji uzavíraly smíšená manželství, patřili například i Černohorci. Vzhledem k tomu, že Černohorce, a to i přes to, že představovali v rámci sčítání specifickou etnickou kategorii, pojily se srbským etnikem velmi úzké historicky-kulturní vazby (a mnozí sami sebe rovněž za Srby považovali), nemůže být v jejich případě o nárůstu etnicky smíšených manželství řeč.[194]

[192] Viz IDN: *Demografski razvitak nacionalnosti u SR Srbiji*, Beograd 1967.
[193] Dle GAGNON, V. P.: Reply to Simic…, s. 50–51.
[194] Dle SIMIĆ, A.: The Civil War in Yugoslavia: Do Ostensibly High Rates of Intermarriage Obviate Ethnic Hatreds as a Cause? In: *Anthropology of East European Review*, Vol. 12, 1994, s. 47–48.

1.3.3.1.3. Proměny počtu smíšených manželství v letech 1956–1989

Obr. 1: Vývoj podílu smíšených manželství v letech 1959–1989 (v %)[195]

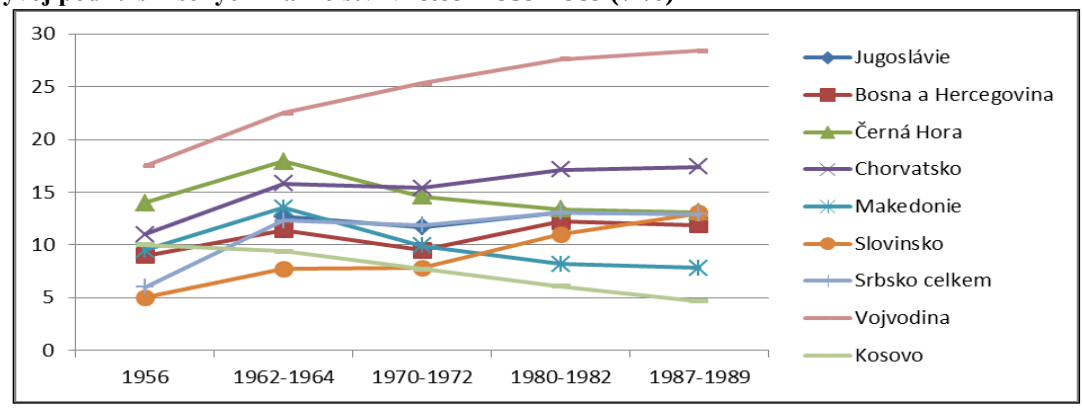

Zdroj: SZS: *Demografska statistika*, Beograd, 1961–1989. Cit. in: BOTEV, N.: Where East meets West…, s. 469.; MRDJEN, S.: Les mariages inter-ethniques…, s. 11.

S pomocí grafu vývoje relativního zastoupení smíšených manželství (obr. 1) lze vysledovat čtyři vývojová stádia proměn celkového počtu uzavřených smíšených manželství. Navzdory odlišné intenzitě uzavírání exogamních sňatků v jednotlivých oblastech můžeme konstatovat, že jejich počet do roku 1964 v celé Jugoslávii rostl (s výjimkou Kosova[196]). Tato celojugoslávská tendence v následující etapě do počátku 70. let ustrnula a exogamie se začala snižovat.[197] Ve vývoji počtu smíšených sňatků znamenalo období kolem roku 1970 zásadní mezník, neboť od tohoto okamžiku již nešlo v souvislosti s exogamními manželstvími mluvit o celojugoslávském trendu. I přesto, že se ve většině jugoslávských oblastí exogamie začala opět pozvolna zvyšovat, v některých (jižních) jugoslávských jednotkách (Černá Hora, Kosovo, Makedonie) setrvaly sňatky národnostně homogenní.[198]

[195] Vzhledem k tomu, že se podíl smíšených manželství nedal přesněji zdokumentovat, existovaly i jiné odhady, než jaké prezentoval Botev (12 % v roce 1989). Např. Thompson se domníval, že v BaH mohlo být z celkového počtu uzavřených manželství až 27 % exogamních. Srov. THOMPSON, M.: *A Paper House: The Ending of Yugoslavia*, Berkshire 1992, s. 91.

[196] V Kosovu v roce 1956 našlo 95,1 % Albánců své partnery v rámci vlastního národa. V roce 1989 to již bylo 98,3 %. Jinými slovy míra albánské exogamie poklesla ze 4,9 % (1956) na 1,7 % (1989). Viz MRDJEN, S.: La mixité en ex-yougoslavie…, s. 107.

[197] R. Petrovićová se domnívá, že důvod může spočívat v postupné degradaci mezietnických vztahů v Jugoslávii v souvislosti s růstem nacionalismu v jednotlivých republikách. PETROVIĆ, R.: *Etnički mešoviti brakovi u Jugoslaviji*, Beograd 1985, s. 61–74.

[198] V letech 1956–1990 připadlo na jedno smíšené manželství v Chorvatsku a Černé Hoře 7 endogamních, v BaH činil poměr 1:9, v Makedonii 1:10 a ve Slovinsku a užším Srbsku 1:11 a na Kosovu 1:13. Srov. MRDJEN, S.: La mixité en ex-yougoslavie…, s. 105.

Další přelom vymezilo období 1980–1982. V následujících letech podíl exogamních sňatků ve všech republikách, kromě Slovinska a AO Vojvodina, stagnoval či se snižoval, což tvrzení o rostoucí společenské integraci jugoslávské populace příliš nepodpořilo.
Z grafu ale nevyčteme, s jakou ochotou do smíšených manželství vstupovaly konstitutivní národy BaH v porovnání s demografickým chováním Srbů, Chorvatů a Muslimů v jiných republikách. Chorvaté a Srbové v BaH tvořili mnohem uzavřenější společenství, než stejné národy v ostatních republikách. Bosenští Srbové (a Srbové v Chorvatsku) příliš netoužili uzavírat manželství s etnicky odlišnými partnery. Přitom však platilo, že Srbové v jiných částech Jugoslávie představovali statisticky nejméně endogamní skupinu (tj. byli vůči smíšeným manželstvím nejvíce otevřeni).[199] Podobné chování shledáme i u Chorvatů, kteří vstupovali do smíšeného manželství mnohem častěji všude jinde než v BaH.

Současně je však třeba také zdůraznit, že míra endogamie mezi bosenskými Muslimy, kteří od roku 1971 tvořili nejpočetnější i nejvíce urbanizovaný konstitutivní národ v BaH, zůstávala ve srovnání se Srby a Chorvaty i nadále relativně vysoká. Tato skutečnost poukazovala ve srovnání s ostatními národy na mnohem vyšší stupeň etnocentrismu.[200] Muslimové uzavírali mezietnické sňatky nejméně s Chorvaty a jen o něco málo častěji se Srby. Naopak manželství Srbů s Chorvaty byla v rámci smíšených sňatků v BaH nejfrekventovanější.[201] V kontextu postupující modernizace se tak předpoklad zvyšování počtu exogamních sňatků bosenských Muslimů ne zcela naplnil. Proto můžeme konstatovat, že všechna tři národní společenství, s výjimkou některých městských sídel (obzvláště Sarajeva), zůstávala v období 1962–1989 v BaH značně uzavřená (endogamní).[202]

[199] Srov. BOTEV, N.: Pogled preko barikada: etnički mešoviti brakovi u bivšoj Jugoslaviji 1962–1989. In: HALPERN, J. M., KIDECKEL, D. A.: *Susedi u ratu. Jugoslovenski etnicitet, kultura i istorija iz ugla antropologa*, Beograd 2002, s. 292.
[200] Pouze 4–6 % muslimských novomanželů ročně vstupovalo v letech 1956–1990 do smíšených sňatků. tento výrazný odstup se nezměnil ani v momentu, kdy se Muslimové stali početně nejsilnějším národem v BaH. Podíl Srbů, kteří si v BaH vyhledávali etnicky odlišné protějšky, vzrostl z 9 % v roce 1956 na 13 % v roce 1990. Chorvaté vstupovali do smíšených sňatků ze tří konstitutivních národů BaH nejčastěji. V roce 1979 si 16 % chorvatských novomanželů vzalo životního partnera z řad jiného národa. Dle MRDJEN, S.: Les mariages inter-ethniques…, s. 8.
[201] Toto zjištění je zajímavé s ohledem na etnickou konfiguraci jednotlivých opštin, neboť kromě 17 etnicky homogenních okresů vymezujeme v BaH v letech 1948–1991 pouze 23 etnicky skutečně heterogenních opštin. Zbytek (tj. 67 opštin) tvořily oblasti, které lze označit za dvounárodnostní. O etnickém seskupení opštin viz podkapitola Typologie etnického uspořádání opštin BaH v kapitole č. 3.
[202] BOTEV, N.: Where East meets West…, s. 473–475.

1.3.3.2. Jugoslávci v rámci národnostní politiky socialistické Jugoslávie

Pokud bychom sledovali politiku jugoslávského vedení po roce 1945, právě v národnostní otázce bychom mohli nalézt řadu rozdílů oproti jinak důsledně dodržovanému sovětskému vzoru. Na rozdíl od Sovětského Svazu, kde se aplikoval model hlavního národa a jazyka, jugoslávské vedení vystoupilo s deklarací zrovnoprávnění všech národů, náboženských komunit a etnických menšin. Oproti dřívějším a v jihoslovanském prostoru běžně uplatňovaným asimilačním praktikám, se režim rozhodnul dokonce podpořit rozvíjení a konsolidaci národů dosud neakceptovaných (Makedonci, Muslimové a Černohorci). V této souvislosti režim programově upustil i od systematického budování tzv. jugoslávského národa, který mohl budit negativní reminiscence na období meziválečné Jugoslávie.[203] Podpora národnostního sebeurčení měla být v jugoslávském federativním uspořádání novým integračním prvkem – oproti dříve propagovanému unitárnímu modelu, který byl ideologicky podpořen jugoslávským národem – který měl režimu poskytnout tolik potřebnou etnickou stabilitu.[204]

Na druhou stranu režim také důsledně potíral jakékoliv projevy nacionalismu (za nimiž se obvykle skrývali skuteční či potenciální oponenti režimu), pod záminkou narušování jednoty a soužití „bratrských jugoslávských" národů.[205] Národnostní harmonii rovněž propagovala média, která záměrně vyzdvihovala podobnosti mezi národy a podporovala rozvíjení společné jugoslávské kultury.

Otázkou jugoslávské identity se zabývalo vedení na VII. kongresu SKJ v roce 1958. Tuto iniciativu rozhodně nechápejme v čistě národnostním slova smyslu, ale jako účelovou snahu co nejvíce rozvinout jugoslávský patriotismus, který neměl k vlastní národnostní kategorizaci tvořit protiváhu, nýbrž měl být jakýmsi pojítkem.[206] V souvislosti s přípravami nové ústavy v roce 1961 úřady zavedly identifikační alternativu tzv. *nerozhodnutí Jugoslávci,*

[203] V rámci této integrující myšlenky došlo k definování tzv. trojjmenného srbsko-chorvatsko-slovinského národa – jinak též jugoslávského a vytvoření jednotného jugoslávského státu, vedeného srbskou panovnickou dynastií. Na rozdíl od Srbů se Chorvaté ani Slovinci s tímto programem nikdy plně neztotožnili, neboť víceméně řešil pouze srbskou národní otázku a ostatní národnosti necítily dostatečné uspokojení vlastních ambicí.

[204] Viz PELIKÁN, J.: *Jihoslovanská krize. Kořeny a souvislosti*, Praha 1996, s. 7.

[205] ŠTĚPÁNEK, V.: Několik pohledů na nacionalismus – jeden z faktorů rozpadu Jugoslávie. In: FATKOVÁ, G., BUDILOVÁ, L., KOUBA, M., PAVLÁSEK, M., ŠTĚPÁNEK, V.: Balkán a nacionalismus. Labyrintem nacionální ideologie. Plzeň 2012, s. 42.

[206] Srov. Sedmi kongres Saveza komunista Jugoslavije, Beograd 1958, s. 1058. Cit. in: DUGANDŽIJA, N.: *Jugoslavenstvo*, Beograd 1985, s. 211.

která se ve stejném roce jako samostatná kategorie dokonce objevila i ve statistickém sčítání. Celkově nepatrný počet osob (317 124), které se v roce 1961 deklarovaly jako Jugoslávci, mohl svědčit o tom, že většina z nesrbských národů považovala nejednoznačně specifikovanou definici jugoslávství za tendenci k obnově srbského unitarismu. Z těchto důvodů strana slovy samotného Tita na VIII. kongresu SKJ v roce 1964 zavrhla matoucí představu, že by v důsledku akcentace jednoty jugoslávských občanů mělo postupně dojít k národnostní eliminaci a vytvoření nové umělé národnostní kategorie.[207]

Debaty o národnostní otázce otevřely na konci 60. let v Jugoslávii diskusi o smysluplnosti kategorie národnostně *nevyhraněných Jugoslávců* a jejímu opětovnému využití v následujícím statistickém sčítání v roce 1971. Kvůli obsahovým proměnám definice se k této kategorii doposud většinově hlásily osoby, které samy sebe vnímaly jako národnostně nerozhodnuté, neztotožnily se s nacionální kategorizací, či z určitých důvodů prostě nechtěly vyjádřit svůj etnický původ. Vzhledem k tomu, že Muslimové získali v tomto censu s definitivní platností možnost deklarovat se v rámci vlastní národnostní kategorie (viz dále), se jako Jugoslávci vyjádřili především ti, kteří se ztotožnili s jugoslávským federalismem a kteří se takto identifikovali ve smyslu politické a nikoliv etnické identity, tedy začali se spontánně cítit jako Jugoslávci.[208] Z těchto důvodů došlo v roce 1971 v rámci jugoslávské kategorie k významnému kvalitativnímu posunu a v jeho důsledku i kvantitativní změně, která se projevila v poklesu na 273 077 osob.[209] Příklon k anacionální jugoslávské variantě v roce 1971 tak mohl být interpretován jako známka vědomého odmítnutí odstředivých tendencí ve prospěch větší integrity jugoslávské federace. Tato „nově" vytvořená kategorie nebyla státem nikterak upřednostňována, což po formální stránce potvrzovaly i úvodní metodologické poznámky ke statistickým sčítáním.[210] Na druhou stranu regionální vedení některých republik (např. Slovinsko, Chorvatsko) považovala od 70. let

[207] Viz RUSINOW, D.: *The Yugoslav experiment*…, s. 167.
[208] Dle MIRIĆ, J.: *Sistem i kriza: prilog kritičkoj analizi ustavnog i političkog sistema Jugoslavije*, Zagreb 1985, s. 109–115.
[209] Oproti roku 1961 počet osob v této kvalitativně odlišné kategorii poklesl celkem o 14 %. Dle SZS: *Nacionalni sastav stanovništva*…, s. 11.
[210] V metodologickém úvodu sčítání v roce 1981 je doslovně uvedeno, že jestliže si respondent přeje vyjádřit se jako Jugoslávec, je sčítací komisař povinen takovou odpověď zaznamenat. A to i přesto, že občan svým příklonem ke kategorii Jugoslávec nedeklaruje vlastní příslušnost k žádnému národu či národnosti. Dle SZS: *Nacionalni sastav stanovništva*…, s. 6. O tom, jak se změny v kategorizaci obyvatel promítly v jednotlivých sčítáních, viz následující podkapitola.

jakoukoliv snahu podpořit kategorii Jugoslávci za nebezpečný pokus podkopat jejich mocenskou základnu a opětovně posílit úlohu federálního centra na úkor republik.[211]

1.3.3.2.1. Jugoslávci v 80. letech

Dlouhodobá relativní etnická stabilita se pravděpodobně projevila i ve vzrůstu zájmu o jugoslávskou kategorii. Při sčítání lidu v roce 1981 zvolilo 1 219 024 jugoslávských občanů kategorii Jugoslávec na úkor vyjádření své vlastní etnické identity. Tento nárůst (oproti roku 1971 se k ní přihlásilo pětkrát více obyvatel) zdaleka přesáhl původní předpoklady demografické prognózy prováděné na základě přirozeného přírůstku v této kategorii.[212] Její impozantní vzestup samozřejmě vyžadoval relevantní vysvětlení. Je zjevné, že ke zvýšení oproti roku 1971 (obr. 2) nedošlo na základě přirozeného pohybu obyvatelstva. Ke kategorii Jugoslávci se přihlásili jedinci, kteří se v předchozích sčítáních deklarovali v jiné, tj. národnostní identitě. Někteří pozorovatelé v průběhu 80. let proto konstatovali, že jde o pozoruhodné potvrzení sdílené politické identity, „smyslu pro soudržnost“ ve společnosti, sociokulturní homogenizaci etnicky rozličného obyvatelstva a v širším smyslu projev posilující politické integrace jugoslávské federace.[213]

Obr. 2: Podíl dospělých obyvatel Jugoslávie, kteří se vyjádřili jako Jugoslávci v letech 1961–1981 (v %)

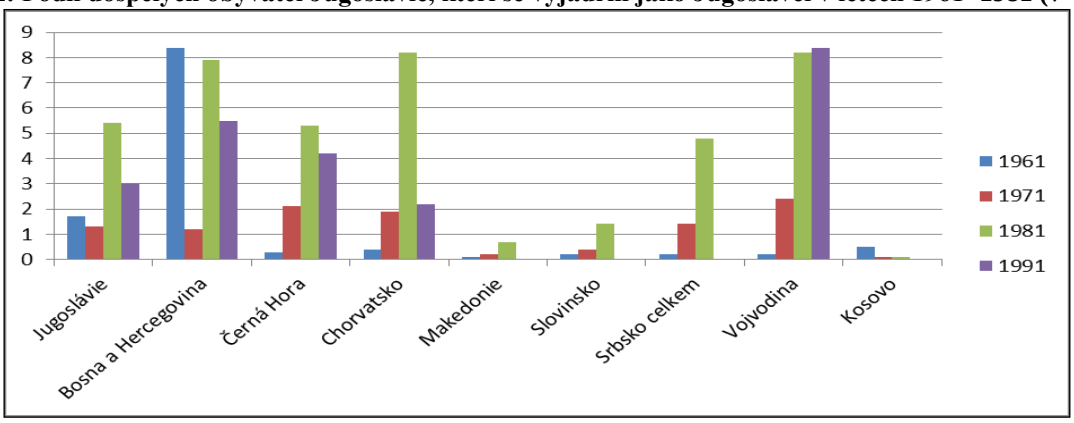

Zdroj: SZS: *Nacionalni sastav stanovništva*…, s. 11–13.

[211] Republiková vedení z řad tamního většinového národa (v případě BaH srbská politická reprezentace) se obávala, že jugoslávské obyvatelstvo příklonem k anacionální kategorii Jugoslávci sníží početní sílu jejich národa. Viz BURG, S. L., BERBAUM, M. L.: Community, Integration, and Stability…, s. 538.
[212] Dle PETROVIĆ, R.: The National Composition of the Population. In: *Yugoslav Survey*, Vol. 24, 1983, s. 26.
[213] Dle BURG, S. L., BERBAUM, M. L.: Community, Integration, and Stability…, s. 536.

Takto pojaté jugoslávství mohlo být interpretováno jako vyjádření „občanského vědomí“ či jako výraz čehosi, co jugoslávský politolog Jovan Mirić nazval „transnacionálním“ smyslem příslušnosti k jugoslávskému společenství.[214] Svým způsobem tak šlo o vliv kampaně, která především v souvislosti s krizí v Chorvatsku začala v 70. letech opětovně apelovat na jugoslávský federalismus. Ten však již měl oproti konci 50. let jiný význam, ve kterém byla vyzdvihována identifikace se systémem samosprávy pracujících a jednota společnosti, byť vnitřně rozčleněné na národy a národnosti Jugoslávie.[215]

Značný početní nárůst Jugoslávců ale taktéž zalarmoval zastánce čistě národnostní identifikace, kteří tento trend odsuzovali a vyjadřovali nad ním znepokojení, za což byli později označeni jako latentní nacionalisté. Kritici argumentovali, že v případě deklarovaných Jugoslávců se nejedná o skutečnou sebeidentifikaci, nýbrž že se tak někteří vyjadřují poněkud automaticky (lidé ze smíšených manželství), pod vlivem svého povolání (např. armáda) nebo z neznalosti. Značně kritický postoj zaujaly ty z republikových organizací, u nichž již převážily odstředivé separatistické tendence, a které tudíž na jugoslávskou identifikaci nazíraly jako na ohrožení svých partikulárních zájmů.[216]

S ohledem na debatu o jugoslávské identitě je přirozeně nutné posoudit, do jaké míry se s jugoslávstvím ztotožnili samotní členové komunistické strany. Ani zde ale situace nebyla zcela jednoznačná, což potvrzovaly dva kontrastní výklady počtu stranických příslušníků, kteří se deklarovali jako Jugoslávci. Burg s Berbaumem na základě dat Cvjetičanina konstatovali, že počet Jugoslávců ve straně převyšoval jejich celkový podíl na obyvatelstvu a proporčně se v průběhu času zvyšoval (6,5 % v roce 1981). Ve federálních institucích a organizacích činil podíl Jugoslávců se stranickou příslušností 19,5 % osob. Vysoký podíl Jugoslávců byl taktéž typický pro určité profese, především pak armádní činitele, mezi nimiž se v roce 1982 téměř 9 % hlásilo k jugoslávství.[217] Interpretace těchto dat potvrzovala, že členství ve straně podporovalo multinacionální politickou komunitu (tj. jugoslávství).[218]

Na druhou stranu ale i v tomto ohledu převládaly výkladové spory. Cvjetičaninovy údaje, které vyjadřovaly podílové zastoupení Jugoslávců ve straně, jsou vzhledem k jejich

[214] Srov. MIRIĆ, J.: *Sistem i kriza*…, s. 115.
[215] Viz RAMET, P. S.: *Nationalism and Federalism*…, s. 53–54.
[216] Srov. SEKULIĆ, D., MASSEY, G., HODSON, R.: Who were the Yugoslavs?..., s. 88.
[217] Viz CVJETIĆANIN, V.: *Klasno-socijalna struktura Saveza komunista Jugoslavije*. Belgrade 1984. Cit. in: BURG, S. L., BERBAUM, M. L.: Community, Integration, and Stability…, s. 539.
[218] Dle BURG, S. L., BERBAUM, M. L.: Community, Integration, and Stability…, s. 540.

celkovému podílu na jugoslávské populaci považovány za nadhodnocené. Mirić s využitím jiných údajů v této souvislosti vyvozoval dokonce zcela odlišné závěry. Podle něj totiž platilo, že čím vyšší úroveň orgánu komunistické strany, tím méně v něm bylo zastoupeno Jugoslávců.[219] Tato data mj. dokládají, že o kariéristických motivech, kvůli nimž se údajně komunističtí straníci jako Jugoslávci deklarovali, nemůže být v tomto případě řeč. Z hodnot je naopak patrné, že výběr jugoslávské anacionální kategorie nebyl v žádném případě preferován, ale naopak zcela evidentně opomíjen.[220]

V této souvislosti připomeňme, že v období nejvýraznějšího zastoupení Jugoslávců jejich podíl na obyvatelstvu socialistické Jugoslávie nepřesáhnul 5,5 %. Komunisté se tak i nadále identifikovali převážně národnostně. Stranická příslušnost, navzdory určitému nárůstu „straníků Jugoslávců" v 80. letech, proto neměla na ztotožnění se s jugoslávskou kategorií příliš velký vliv.

1.3.3.2.2. Faktory ovlivňující příslušnost k jugoslávské identitě

Shrneme li výše nastíněné poznatky, pak můžeme zopakovat, že národnostní určení jugoslávských obyvatel, ale i příklon k jugoslávství představovaly výrazně subjektivní, silně proměnlivé a osobní vyjádření, vycházející z vlastního přesvědčení, jež se v průběhu času proměňovalo.[221] Jugoslávská identita představovala výsledek modernizace a vzájemné interakce různých forem společenských vlivů. Zvýšení mezietnických styků, kontakty s jedinci, kteří se za Jugoslávce již považovali, dokončení vyššího vzdělání či utvářející se politické zkušenosti nejčastěji ovlivňovaly identifikaci s touto kategorií.[222] Je zřejmé, že takovou kombinaci nejvhodněji nabízelo městské multikulturní prostředí, odkud (obzvláště

[219] Z více než 300 tisíc tajemníků a členů sekretariátů se hlásilo v roce 1980 pouze 4,06 % k Jugoslávcům. Mezi členy Svazu komunistů na okresní úrovni bylo Jugoslávců ještě méně: 2,06 %. Jugoslávci byli vůbec nejslaběji zastoupeni na nejvyšší úrovni stranických orgánů republik a AO (1,04 %). Dle VUŠKOVIĆ, B.: Tko su Jugosloveni? In: *Naše Teme*, 1982. Cit. in: MIRIĆ, J.: *Sistem i kriza*…, s. 118.

[220] Srov. MIRIĆ, J.: *Sistem i kriza*…, s. 118–119.

[221] Nestálost a značnou proměnlivost ovlivněnou subjektivním rozhodnutím prokazatelně dokládají údaje o počtech snoubenců a nevěst, kteří se v matrikách identifikovali jako Jugoslávci. V roce 1971 se jich takto deklarovalo 1,1 %, v roce 1989 5,3 %. Srov. SZS: *Demografska statistika 1961–1989*, Beograd 1990; ostatně právě kvůli těmto ukázkovým změnám jsou veškeré odhady o počtu smíšených manželství mezi Jugoslávci a dalšími národnostními kategoriemi velmi nespolehlivé.

[222] Souvislost mezi podílem obyvatel s vyšším vzděláním a podílem Jugoslávců platila v Srbsku, Slovinsku či na Kosovu. Tato spojitost však již nefungovala v případě Chorvatska či v BaH. V případě Chorvatska na univerzitách rezonoval postupně sílící chorvatský nacionalismus. V BaH se za Jugoslávce velmi často považovaly osoby na základě svého původu ze smíšeného manželství.

v případě BaH)[223] pocházela většina nových Jugoslávců.[224] Urbanizace obecně představovala jednu z nejsilnějších a nejstálejších determinant jugoslávské identity. Toto nepříliš překvapivé konstatování se pojilo s asociací, že život ve městě na rozdíl od rurálního prostředí v sobě odráží kosmopolitnější přístup.[225]

V důsledku zvýšené územní mobility, jež přispěla k etnickému promíšení především urbánních sídel, se mnozí nově příchozí do měst začali deklarovat jako Jugoslávci. Identifikace s jugoslávstvím osobám z odlišného národnostního prostředí umožňovala úspěšněji navazovat a pěstovat společenské vztahy v místě nového bydliště a současně alespoň částečně snížit kulturní bariéry a další vzájemné rozdíly.[226] Coby Jugoslávci se proto mnohdy identifikovaly i osoby, které v určité oblasti zastávaly menšinové postavení. Volba jugoslávské identity představovala obrannou strategii, jež se často objevovala především v etnicky pestrých oblastech BaH, Chorvatska, či Srbska. Jugoslávci se tím úspěšně vyhýbali jak asimilaci ze strany zdejší většiny, tak naopak přiřazení ke zdejší minoritě. Proto také srbští nacionalisté považovali jugoslávskou volbu u srbské menšiny, která žila v Chorvatsku, za obrannou odpověď vůči negativnímu chování většinových Chorvatů. Podobně argumentovali i chorvatští nacionalisté v případě Chorvatů, kteří žili ve Vojvodině. Jugoslávská kategorie tak někdy sloužila k maskování skutečné identity.[227] Podle takového výkladu jugoslávství počet osob v této kategorii v roce 1981 významně narostl především kvůli bosenským a chorvatským Srbům, kteří se z důvodu diskriminace obávali dát najevo svou pravou identitu, a proto se schovali za jugoslávskou kategorii.[228]

[223] V BaH žili téměř všichni Jugoslávci v urbánních sídlech. Podobné tvrzení platilo např. i pro sousední Chorvatsko, kde Jugoslávci v 80. letech tvořili téměř 12 % městského obyvatelstva a pouze 4,4 % populace na venkově. Dle VUŠKOVIĆ, B.: Tko su Jugosloveni? In: *Naše Teme*, 1982. Cit. in: MIRIĆ, J.: *Sistem i kriza*…, s. 118; ROUX, M.: La population de la Yougoslavie en 1991. Inventaire avant le chaos. In: *Méditerranée*, Vol. 81, 1995, s. 41.

[224] Až 4/5 ekonomicky aktivních osob, které se deklarovaly jako Jugoslávci, pracovaly v terciérním sektoru, jenž je nejčastěji zastoupen právě v urbánních sídlech. Na počátku 80. let pracovalo ve službách 46,5 % ekonomicky aktivních osob socialistické Jugoslávie. Srov. DUGANDŽIJA, N.: *Jugoslovenstvo*…, s. 239.

[225] Jugoslávci v BaH demonstrovali svou otevřenost vůči jiným národům i v nejvyšší intenzitě uzavřených smíšených manželství. V roce 1979 počet exogamních sňatků, kde se jeden z manželů deklaroval jako Jugoslávec, dosáhl svého maxima (33,7 % ze všech uzavřených smíšených manželství). Dle MRDJEN, S.: La mixité en ex-yougoslavie…, s. 113.

[226] Srov. SEKULIĆ, D., MASSEY, G., HODSON, R.: Who were the Yugoslavs?..., s. 85.

[227] Srov. např. SIMIĆ, A.: The Civil War in Yugoslavia…, s. 48.

[228] Tento výrok potvrzuje pokles celkového počtu Srbů v Chorvatsku z 626 789 (14,2 %) v roce 1971 na 531 502 (11,5 %) v roce 1981 a současně vzrůst kategorie Jugoslávci v Chorvatsku z 84 118 (1,9 %) v roce 1971 na 379 057 (8,2 %) v roce 1981. Viz SIMIĆ, A.: Nacionalizam kao folk-ideologija…, s. 142; Simić však již nedodává, i přesto, že jeho práce vyšla v roce 1994, údaje za rok 1991, které jeho předpoklad zpochybňují.

V dynamicky rostoucím počtu osob, které se deklarovaly jako Jugoslávci, se odrážel početní růst potomků ze smíšených manželství. Jugoslávská kategorie potomkům exogamních sňatků nabízela vhodnou možnost, jak se vyhnout požadavkům rodičů na jejich národnostní sebeurčení a loajalitu (tj. důraz na převzetí národnostní identity nejčastěji ze strany otce, občas i matky[229]). Přijetím „neutrální" jugoslávské identity se tak děti ze smíšených manželství mnohdy vyhýbaly potencionálním konfliktům. K jugoslávské kategorii se ale nehlásili výhradně potomci, kteří pocházeli ze smíšených manželství.[230] Za Jugoslávce se považovali zastánci partyzánské ideologie, kteří se ztotožňovali s ideou zajistit mírové soužití a rovné podmínky všem etnickým skupinám zastoupeným na území Jugoslávie. Masivním příklonem k jugoslávství reagovali na nacionalismus vzmáhající se v průběhu 70. a 80. let.

V chápání jugoslávství se také odrážely generační rozdíly. Osoby mladšího věku mnohem častěji a důrazněji odmítaly identifikaci v národnostních kategoriích a naopak tíhly k nenárodnostnímu označení.[231] Podle sociologických bádání se mnoho mladistvých i nadále hlásilo ke kategorii Jugoslávci, přestože jugoslávská federace v 80. letech politicky, hospodářsky a společensky stagnovala. Mládež navzdory rostoucí krizi považovala Jugoslávii a jugoslávskou myšlenku za mnohem přitažlivější variantu, než v rámci striktně vymezené etnické či národnostní kategorizace podporu odstředivým nacionalistickým tendencím.[232]

V nacionalisticky vypjaté atmosféře 80. let se diskuse o statusu tzv. Jugoslávců vyhrotila. Základní osu vystupňovaných polemik tvořila otázka, kdo se za touto kategorií

Srbové v roce 1991 tvořili v Chorvatsku 581 663 (12,16 %) osob. Počet Jugoslávců přitom klesl mnohem rapidněji na 106 041 (2,2 %) osob, což naznačovalo, že jako Jugoslávci se dříve deklarovali i Chorvaté. Srov. SZS: *Nacionalni sastav stanovništva*…, s. 11–12.

[229] V rurálních regionech Jugoslávie, kde přetrvávala výrazná patrilineárnost, se ženy nejčastěji včleňovaly do mužovy širší rodiny. Jejich potomci pak většinou, nikoliv však automaticky, přijímali víru a etnickou identitu od otce. Srov. SIMIĆ, A.: Nacionalizam kao folk-ideologija…, s. 142.

[230] Několik empirických výzkumů v 80. letech tuto tezi naopak většinově vyvracelo. Např. v roce 1982 na letních dorosteneckých brigádách (*Omladinske radne akcije*) pocházelo 16 % mládeže ze smíšených manželství. Přitom však 40 % z celkového počtu brigádníků se prohlásilo za Jugoslávce. Dle OBRADOVIĆ, V.: Jugoslovenstvo u stavovima i izjašnjavanju omladine. In: Prilog na savjetovanju „Bratstvo-jedinstvo i zajedništvo mlade generacije danas". Beograd 1983, s. 140–144. Cit. in: MIRIĆ, J.: *Sistem i kriza*…, s. 116.

[231] Dugandžija cituje analýzu demografických charakteristik, která ukázala, že 71,58 % Jugoslávcům bylo méně než 40 let. Celkový podíl osob v Jugoslávii do 40 let činil v 80. letech 66,53 %. Dle Dugandžija, N: Jugoslovenstvo…, str. 239.

[232] Jugoslávští sociologové např. v roce 1987 zkoumali vztah mezi smíšenými manželstvími a jugoslávskou identitou. Ve výzkumu, v jehož průběhu respondenty žádali, aby rozlišili mezi „objektivní" a „preferovanou" národností, se 15 % mladých lidí v Jugoslávii deklarovalo jako Jugoslávci, přičemž dalších 36 % tuto kategorii na úkor vlastní etnicity upřednostňovalo. Dle FLERE, S.: Ethnic Attitudes of Youth in Yugoslavia: The Question of Ethnic Yugoslavism. Novi Sad University, Typescript. Cit. in: BURG, S. L., BERBAUM, M. L.: Community, Integration, and Stability…, s. 535.

„ve skutečnosti“ skrýval, resp. k jakému ze tří konstitutivních národů šlo Jugoslávce přiřadit. Sčítání z roku 1991, oproti předchozím censům, ve kterých se jako Jugoslávci vyjádřily osoby neochotné se deklarovat etnicky, tuto kategorii prezentovalo jako součást národnostního členění. A to přestože Jugoslávci nikdy neměli národnostní identitu či dokonce národnostní status.[233] Zcela do pozadí přitom byly zatlačeny názory samotných zastánců této kategorie, kteří nesdíleli stupňující se nacionalistickou ideologii. Srbové i Bosňáci[234] (a v menší míře Chorvaté) považovali většinu osob z jugoslávské anacionální kategorie za součást svého národního korpusu.[235] Jejich přisvojení a přepočet politickým elitám sloužil při zdůrazňování národnostní dominance v konkrétním regionu a ospravedlňování svého postupu v okamžiku eskalace napětí.[236]

1.3.3.3. „Muslimská otázka“ – postupné dotváření muslimského národa

Jestliže v pozdních 60. a na začátku 70. let představoval principiální ohrožení integrity a stability jugoslávské federace vzestup chorvatského nacionalismu a jeho politické důsledky, tak na konci 70. let a v průběhu 80. let se v socialistické Jugoslávii kromě kosovské krize pozvolna stupňovalo především mezietnické napětí v BaH.[237] Základní problém této jugoslávské republiky v poválečném období až do roku 1971 spočíval v neujasněném postavení početně silné muslimské komunity. Komunistické vedení po nástupu k moci vůči nim nezaujalo zcela jasné stanovisko; přistupovalo k nim ne jako k samostatné národní skupině, ale pouze jako ke specifické entitě.[238] Většina z jugoslávských funkcionářů tehdy

[233] KOVAČEVIĆ, M.: The Weak Points…, s. 19.
[234] Bosňácký kongres (sabor) nahradil v září roku 1993 dosavadní kategorii „Muslimové“ starším pojmenováním Bosňáci. S těmito pojmy pro období válečného konfliktu v BaH pracuji jako se synonymy.
[235] Srbští autoři pokládali osoby, které se v BaH v roce 1981 identifikovaly s Jugoslávci, za skryté Srby či Chorvaty. Rozborem demografického chování Muslimů a jejich rozdílnými vyjádřeními do doby uznání muslimského národa v roce 1971 se snažili doložit, že Jugoslávci v roce 1981 nemohli být latentními Muslimy. Např. srov. LALOVIĆ, M.: Brojno kretanje i prostorni razmeštaj naroda i narodnosti u Jugoslaviji (1948–1981). In: RANČIĆ, M. (ed.): *Pogledi na migracije*…, s. 136. Bosňácká demografie i nadále počítala s Jugoslávci, kteří v roce 1981 početně značně zesílili a zjevně již nemohli být vnímáni jako Muslimové, jako se skrytými Muslimy. Viz BURG, S. L.: The Political Integration of Yugoslavia's Muslims: Determinants of Success and Failure. In: *Carl Beck Papers in Russian and East European Studies*, Paper No. 203, Pittsburgh 1983, s. 48; BOŠNJOVIĆ, I.: Demografska prošlost i budućnost Bošnjaka…, s. 84.
[236] Viz kapitola č. 5 (*Etnické čistky jako prostředek k národnostní homogenizaci BaH*).
[237] Viz RAMET, P. S.: *Nationalism and Federalism*…, s. 176.
[238] Dle SHOUP, P.: *Communism and the Yugoslav*…, s. 109. Tato otázka pro muslimské obyvatelstvo po druhé světové válce nebyla prioritní, přičemž na ní neměly jednotný názor. Již tehdy však věděli, že nejsou ani Srbové ani Chorvaté. Vývoj muslimské národnostní otázky v jugoslávském prostoru představuje kvůli její značné politizaci od 80. let dodnes ne zcela relevantně prozkoumané téma.

pouze opatrně připouštěla (nikoliv potvrzovala), že muslimové tvoří odlišné společenství, u něhož se národní vědomí teprve pozvolna utváří. I proto se zpočátku pokoušeli slovanské muslimské obyvatelstvo přesvědčit, aby se v prvních sčítáních po druhé světové válce (1948, 1953) národnostně „rozhodlo" a přiřadilo se k Srbům či Chorvatům. I přesto to, že jugoslávské vedení od této veskrze neúspěšné snahy posléze upustilo,[239] velmi těžko posoudíme, nakolik se modifikace postoje k bosenským muslimům reálně projevila i na nižší regionální úrovni.[240] Zdůrazněme, že Titovo vedení postupující národnostní emancipaci nekladlo žádné překážky.

Přístup jugoslávské garnitury k muslimské otázce se začal výrazněji měnit v důsledku proměn na vnitropolitické scéně. Ty se pojily především s nečekaným odstraněním v pořadí druhého nejvýznamnějšího muže Jugoslávie Aleksandra Rankoviće z nejvyšších státních a stranických funkcí. Důvody jeho odvolání v roce 1966, které souvisely především s vnitrostranickým mocenským bojem, však byly veřejnosti stravitelněji prezentovány v rovině účelových obvinění z prosazování unitaristicko-centralistické politiky, „velkosrbského" nacionalismu a asimilačního tlaku.[241] V politické rovině odsun Rankoviće znamenal revizi tehdy ještě víceméně centralizované jugoslávské federace směrem k jejímu rozvolňování a k posilování pravomocí republik.[242]

Rankovićův pád se dotkl především postavení kosovských Albánců.[243] Přesto se někteří odborníci domnívají, že nepřímo mohl přispět i k redefinování postoje jugoslávského vedení k muslimské komunitě, jejíž elity v rámci sílící emancipace o sobě dávaly mnohem častěji vědět.[244] O přesných motivech proměny přístupu jugoslávského vedení vůči

[239] Jak již bylo výše uvedeno, v jugoslávském sčítání v roce 1961 se poprvé oficiálně objevila specifická kategorie pro muslimské obyvatelstvo: „Muslim–etnická příslušnost". Na šestém zasedání ÚV SKBaH v roce 1963 bylo definitivně konstatováno, že pokusy o národnostní zařazení bosenských muslimů k srbskému, resp. chorvatskému národnímu korpusu přinesly více škody než užitku. Srov. VI. plenum Centralnog komiteta SK BiH, Sarajevo 1963, s. 14, 37. Cit. in: PURIVATRA, A.: *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*, Sarajevo 1969, str. 28.

[240] Např. Dyker upozorňuje na projev bývalého prvního tajemníka ÚV SKBaH Đuro Pucara na IV. kongresu SKBaH v roce 1965, v němž kritizoval přetrvávající praktiky, jež po národnostně nerozhodnutých muslimech i nadále vyžadovaly vyjádřit se v určité národní kategorii, tj. jako Srbové či Chorvaté muslimské víry. V této souvislosti obvinil především některé bosenské učitele, kteří po svých muslimských žácích takovou národnostní deklaraci vyžadovali. Srov. DYKER, D. A.: The Ethnic Muslims…, s. 246.

[241] RUSINOW, D.: *The Yugoslav experiment*…, s. 180–191.

[242] O tom více viz ŠTĚPÁNEK, V.: *Jugoslávie - Srbsko – Kosovo*…, s. 186–192.

[243] Jeho odstranění je obvykle považováno za zlom ve vývoji Kosova v éře federativní Jugoslávie. Srov. PELIKÁN, J.: Novou cestou..., s. 92.

[244] Např. IRWIN, Z. T.: The Islamic Revival…, s. 444.

muslimskému obyvatelstvu se můžeme pouze dohadovat kvůli tomu, že tato problematika není dostatečně zpracována. Zůstává otázkou, zda jugoslávští komunisté změnili svůj přístup k muslimskému obyvatelstvu v důsledku obecně napjatých národnostních vztahů na přelomu 60. a 70. let, které v jugoslávských republikách vykrystalizovaly v nepokoje na Kosovu, v Makedonii a Chorvatsku,[245] či se jednalo jen o formalizaci spontánního procesu emancipace tohoto populačně sílícího společenství. Titova deklarace, v níž nedlouho po nuceném odchodu A. Rankoviće vyzdvihnul svébytnost národní identity slovanské muslimské komunity v Jugoslávii, tvořila předstupeň k definitivnímu uznání Muslimů za šestý jugoslávský národ.[246] V průběhu zasedání ÚV SKBaH v roce 1968 bosenští komunisté formálně potvrdili, že bosenští a další slovanští muslimové v Jugoslávii, doposud bez formálně definované pozice, získávají oficiální status národa.[247]

Výslednou afirmaci Muslimů ale taktéž značně ovlivnil jejich dynamicky se zvyšující podíl na celkovém počtu obyvatel oproti, na druhé straně, poklesu podílového zastoupení Srbů a Chorvatů v BaH. Tato prostá demografická skutečnost, která svou výraznou proměnou v období let 1961–1971 již překročila interní teoretické diskuse statistiků, v bosenskohercegovské společnosti dále rezonovala.[248] Nové společenské poměry, v nichž se promítala posilující svébytná identita bosenských Muslimů, se v rámci příprav sčítání a jeho samotném průběhu v roce 1971 projevily mnohem výraznější národnostní agitací. Ta se zaměřovala zejména na národnostně zdrženlivé osoby z muslimského prostředí, které se v předchozím sčítání přihlásily ke kategorii Jugoslávci–nezařazení.[249]

---

[245] V této souvislosti se objevily úvahy, že jugoslávské vedení vyšlo vstříc bosenským muslimům, aby vyhrocené společenské poměry nezasáhly i centrálně ležící a strategicky nejvýznamnější BaH. Tyto úvahy jsou ale spekulativního charakteru.

[246] Na souvislost projevu s Rankovićovým pádem upozorňují např. TRUD, Ž.: *Etnički sukobi u Jugoslaviji*…, s. 146–147; RAMET, P. S.: *Nationalism and Federalism*…, s. 178–180; IRWIN, Z. T.: The Islamic Revival…, s. 444; Husnija Kamberović sice taktéž reflektuje spojitost mezi proklamací muslimského národa a Rankovićovým pádem, nicméně jí vnímá spíše v obecnější rovině. Zároveň v té době hojně uvažovanou tezi, že by Ranković bránil vzniku muslimského národa, odmítá jako účelovou. Viz KAMBEROVIĆ, H.: Bošnjaci 1968: Politički kontekst priznanja nacionalnog identiteta. In: KAMBEROVIĆ, H. (ed.): *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka*. Zbornik radova, Sarajevo 2009, s. 60.

[247] „*…potvrzuje se, že Muslimové představují samostatný národ*“. Dle PURIVATRA, A.: *Nacionalni i politički razvitak*…, s. 30.

[248] Někteří autoři se domnívají, že pocity ohrožení vlastního postavení bosenských Srbů a Chorvatů a vyšší muslimská natalita mohly urychlit exodus Srbů a Chorvatů do svých „mateřských republik“ Srbska a Chorvatska. Např. TRUD, Ž.: *Etnički sukobi u Jugoslaviji*…, s. 151. Tato úvaha je ale opětovně spekulativní. V této souvislosti dodejme, že za hlavní motiv odchodu Srbů a Chorvatů z BaH lze i v tomto období považovat snahu zajistit si vyšší životní úroveň, kterou nabízely ekonomicky prosperující severní regiony Jugoslávie.

[249] O proměnách vyjádření muslimské komunity v jednotlivých sčítáních viz dále.

Právě finální konstituování Muslimů jako národa ruku v ruce s jejich progresivním početním růstem k sobě s definitivní platností přitáhly většinu do té doby národnostně ne zcela vyhraněných osob. Publikované výsledky statistického sčítání z roku 1971 potvrdily, že Muslimové v BaH již početně převážili do té doby populačně nejsilnější bosenské Srby. Tento fakt do značné míry dále posílil sebevědomí muslimské elity. A přestože BaH jako jediná jugoslávská republika neměla absolutní většinové zastoupení jednoho titulárního národa, objevil se mezi některými intelektuály muslimského původu dokonce i názor, že by území BaH mělo být považováno za jejich národní teritorium.[250]

Navzdory trvalému početnímu růstu Muslimů i oficiálnímu stvrzení jejich nacionality však rozpory a diskuse ohledně jejich svébytnosti a vztahu mezi islámem a národní identitou neskončily. Nejasnosti i nadále vyvstávaly především z klíčové otázky, zdali bosenští muslimové tvořili komunitu národnostně nevyhraněnou, víceméně konfesijní, či po svém uznání v roce 1968 již i v konečném výsledku entitu etnickou. Polemiku, ale i četnou kritiku vyvolal především nepříliš vhodně zvolený název Muslimové,[251] který *de facto* pojmenování národa ztotožnil s náboženským vyznáním.[252] Následkem formálního stvrzení tohoto národa došlo v samotné muslimské komunitě, v souvislosti se vzestupem politického islámu, k ideovému rozporu mezi obhájci sekulární národnostní identity v její moderní podobě a těmi, kteří za klíčový element nově uznané identity považovali naopak náboženství.[253] I když jugoslávské vedení striktně trvalo na rozlišování významu mezi malým „m“ a velkým „M“, rozdíl mezi náboženstvím a národností zůstával pro mnoho obyvatel Jugoslávie nejednoznačný. Jak dokládá ze svého terénního výzkumu v rurálním muslimském prostředí Hercegoviny Lockwood, národnost (*nacija*) často v kontextu etnicity odkazovala konkrétně

[250] Srov. FRIEDMAN, F.: *The Bosnian Muslims*…, s. 162.
[251] Např. zakladatel jugoslávské sociologie náboženství Esad Ćimić považoval tento výraz za zcela nevhodný. Kvůli ztotožnění víry a národnosti tento název taktéž kritizoval i historik Enver Redžić. Vůdce muslimské emigrace Adil Zulfikarpašić zase neúspěšně navrhoval označení Bošňáci, k němuž se muslimská elita vrátila až v průběhu etnického konfliktu. Na druhou stranu podle klíčového představitele bosenskohercegovských komunistů na konci 80. let Nijaze Durakoviće výraz Muslimové ve smyslu národní kategorie znamenal navzdory tehdejší kritice jediné schůdné řešení. Dle PERICA, V.: *Balkanski idoli*…, s. 188.
[252] Především bylo nutné rozlišovat mezi praktikujícími Muslimy (tj. „Muslimy – muslimy“) a „Muslimy – nemuslimy“, tj. zastánci sekulární nacionální identity (např. komunisty, kteří byli ze své podstaty ateisté). Současně ne všichni muslimové v BaH připadali k Muslimům (tj. muslimskému národu); mohlo se jednat o muslimské věřící jiných národností (Albánci atd.). Srov. PURIVATRA, A.: The National Phenomenon of the Moslems of Bosnia-Herzegovina. In: *Socialist Thought and Practice: A Yugoslav Quarterly: A theoretical, political and informative magazine*, Vol. 12, 1974, s. 36.
[253] Srov. PERICA, V.: *Balkanski idoli*…, s. 188.

k náboženství.[254] Se závěrem, že konfesní a etnická identita jsou ve své podstatě synonymní, vystupovali během 60. a 70. let i další hojně citovaní jugoslávští sociální vědci.[255]

1.3.3.3.1. Populační vývoj muslimského obyvatelstva Bosny a Hercegoviny a jeho kategorizace do oficiálního uznání v roce 1971

Rozbor populačního vývoje muslimského obyvatelstva po druhé světové válce není možné zcela relevantně uskutečnit právě kvůli rozdílným klasifikačním řešením etnické skupiny slovanských (potažmo bosenských) muslimů. Spíše váhavý postoj jugoslávského vedení v přístupu k muslimské komunitě se projevil v prvních poválečných sčítáních, která muslimské obyvatelstvo kategorizovala metodicky nejednoznačně a rozdílně. V censu roku 1948 měli muslimové v Jugoslávii možnost zvolit si mezi kategoriemi „národnostně rozhodnutí" („Srb–muslim", „Chorvat–muslim", „Makedonec–muslim", atd.) a „národnostně nerozhodnutí" muslimové. Tato klasifikace ale *de facto* existovala pouze v období realizace sčítání, neboť ti, kteří se deklarovali jako „národnostně rozhodnutí", byli ve výsledku připočteni k národnosti, jež danou kategorii uvozovala (tj. k Srbům či Chorvatům).[256]

Pokud bychom sečetli údaje obou těchto variant do jedné, získáme odlišnou hodnotu (875 689 osob), jež v kvantitativním přepočtu upravila podílové zastoupení zbylých národností. Tento způsob, který ve svých demografických studiích uplatňoval např. Ilijas Bošnjović,[257] je však sporný proto, že oněch téměř 100 tisíc národnostně rozhodnutých „Srbů–muslimů" a „Chorvatů–muslimů" se pro tuto kategorii rozhodlo svobodně na úkor možnosti přihlásit se přímo k národnostně nerozhodnutým muslimům.[258] Na druhou stranu

[254] Viz LOCKWOOD, W.: *European Moslems*…, s. 57.
[255] Např. demografka Ruža Petrovićová či sociolog Esad Ćimić. O jejich názorech podrobněji COHEN, L. J.: Bosnia's „Tribal Gods"…, s. 47.
[256] V BaH tak 71 991 „Srbů–muslimů" bylo přiřazeno k srbské národnosti a 25 295 „Chorvatů–muslimů" k národnosti chorvatské. Ke kategorii „národnostně nerozhodnutí" se v této socialistické republice přihlásilo celkem 778 403 osob. Srov. SZS: *Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948*… Podle sociologa Esada Ćimiće se národnostně (tj. jako „národnostně rozhodnutí") deklarovali výhradně někteří muslimští intelektuálové a politici, kteří tím chtěli především zdůraznit svůj odstup od religiozity. Dle ĆIMIĆ, E.: *Politika kao sudbina. Prilog fenomenologiji političkog stradalaštva*, Zagreb 1989. Cit. in: MRDJEN, S.: Narodnost u popisima…, s. 86. V této souvislosti zdůrazněme, že všichni členové ÚV KSBaH s muslimskými jmény se na přelomu 40. a 50. let deklarovali ještě jako Srbové. Viz DURAKOVIĆ, N.: *Prokletstvo Muslimana*…, s. 222.
[257] Srov. BOŠNJOVIĆ, I.: Demografska prošlost i budućnost Bošnjaka…, s. 82–87.
[258] V případě sečtení obou kategorií (= 875 689 osob) nás ale v souvislosti s následujícím sčítáním v roce 1953 zarazí, že početní nárůst muslimské populace v letech 1948–1953 (o 0,8 %) by byl oproti nárůstu Srbů (o 11 %) a Chorvatů (o 6 %) za stejné období zcela nepatrný, což zjevně neodpovídalo tehdejší realitě. Tato skutečnost poukazuje na to, že prosté teoretické sčítání všech osob, s jejichž identitou je spjat islám, je značně nepřesné a

zdůrazněme, že téměř 90 % bosenských muslimů svým příklonem ke kategorii „národnostně nerozhodnutí“ muslimové vyjádřilo svou neochotu ztotožnit se se srbským či chorvatským národem.[259]

Následující sčítání v roce 1953 však přiznalo kontroverze, které vznikly v důsledku dvojakosti v předchozím sčítání. Název „národnostně nerozhodnutí“ muslimové a jakékoliv reference k výrazu „Muslim“ či „muslimský“ nahradilo neutrální označení „Jugoslávci–nerozhodnutí“. K této kategorii se přihlásilo celkem 891 800 osob (31,31 % obyvatelstva BaH). Přestože početní nárůst z původně oficiálních 788 403 osob zcela evidentně způsobila samotná změna definice kategorie, můžeme stěží rekonstruovat, zda si tuto možnost zvolili všichni muslimové, či nakolik mohla být tato varianta atraktivní i pro Srby i Chorvaty.[260]

Teprve sčítání obyvatelstva v roce 1961 přineslo markantnější změny. V nabídce censu se poprvé objevila varianta „Muslim–etnická příslušnost“ (842 247 osob) psáno s velkým „M“, jež jako alternativa ke stávající kategorii „Jugoslávci–nezařazení“ přiblížila Muslimy k uznání za svébytný národ.[261] K definitivní afirmaci Muslimů jako suverénního národa BaH ale opět nedošlo. V metodologickém úvodu tohoto sčítání stálo, že označení „Muslim–etnická příslušnost“ znamenalo čistě etnickou přináležitost a nikoliv národnostní příslušnost.[262] Census z roku 1961 současně zahrnoval pouze drobně modifikovanou variantu „Jugoslávci–nezařazení“, k níž se v BaH přihlásilo 275 883 osob.[263] I přes to, že se k této

---

pochybné.

[259] Burg v této souvislosti staví situaci v BaH do protikladu se Srbskem, kde se 83 % slovanských muslimů přihlásilo k srbskému národu, s Chorvatskem, kde se 70 % slovanských muslimů deklarovalo jako Chorvaté a Makedonií (95 % slovanských muslimů se vyjádřili jako Makedonci). Dle BURG, S. L.: The Political Integration…, s. 21.

[260] Dyker se domnívá, že ke kategorii „Jugoslávci–nerozhodnutí“ se hlásili i Srbové a Chorvaté, kteří se nechtěli vymezovat národnostně. Srov. DYKER, D. A.: The Ethnic Muslims…, s. 214; Džemal Bijedić odhadoval, že další 3 % (26 700) muslimů se i nadále vyjadřovala jako „národnostně rozhodnutí“ v národnostních kategoriích Srbové či Chorvaté, což muslimští statistici využili k dalšímu přepočtu a navýšení podílu zastoupení muslimského obyvatelstva (891 800 + 26 700 = 918 500 osob). Srov. BIJEDIĆ, D.: Neka organizaciono-politička pitanja Saveza komunista Bosne i Hercegovine. In: *Politička dokumentacija–2*, Beograd 1960, s. 34. Cit. in: DYKER, D. A.: The Ethnic Muslims…, s. 214. S podobnou tezí vystupoval i Duraković, který rovněž předpokládal, že celkový počet muslimů musel být mnohem vyšší. Navíc upozorňoval, že mnozí muslimové se přiklonili k další možné variantě ve sčítání v roce 1953, k tzv. „nerozhodnuté národnosti“. Viz DURAKOVIĆ, N.: *Prokletstvo Muslimana…,* s. 220. Podle Burga k celkovému počtu muslimů bylo přičteno i údajně více jak 65 tis. Srbů a Chorvatů, kteří se na základě sčítání z roku 1953 hlásili k islámské víře (891 800 + 65 000 = 956 800 osob. Srov. BURG, S. L.: The Political Integration…, s. 39.

[261] Srov. TANKOVIĆ, Š., VOJNOVIĆ, S.: Bošnjaci i popis stanovništva…, s. 93, též PURIVATRA, A.: *Nacionalni i politički razvitak*…, s. 34, též DURAKOVIĆ, N.: *Prokletstvo Muslimana*…, s. 221.

[262] Dle Popis stanovništva 1961. Vitalna, etnička i migraciona obeležja…

[263] Oficiální název zněl již pouze „Jugoslávci“. Dle SZS: *Nacionalni sastav stanovništva*…

možnosti opětovně přikláněli v menším počtu i někteří Srbové a Chorvaté, lze konstatovat, že většinu tvořila muslimská populace.[264]

Z těchto údajů můžeme vyvodit, že do roku 1961 pojem „Jugoslávci" („Jugoslávci-nezařazení") zahrnoval převážně slovanské obyvatelstvo muslimského vyznání. Teprve ve sčítání v roce 1971 se k této kategorii začaly přiklánět osoby, které se považovaly za národnostně nevyhraněné.[265] Zatímco kategorie „Muslim–etnická příslušnost" oficiálně činila 25,7 % podílu obyvatelstva BaH, na základě maximalistické interpretace bosňáckých statistiků (jak jsme jí nastínili v pozn. 259) mohla muslimská komunita tvořit až 36 % (1 170 000 osob). Dodejme, že srbští demografové tuto kategorii i nadále striktně považovali za národnostně nevyhraněnou.[266]

Následující sčítání v roce 1971 potvrdilo, že počet osob, které se deklarovaly jako národnostně nevyhranění Jugoslávci, značně poklesl (43 796), na úkor prudkého vzestupu počtu Muslimů (1 482 430).[267] Jejich silný nárůst do značné míry způsobila změna vlastní sebeidentifikace[268] a proměny demografického chování jednotlivých národů: v prvé řadě především konstantně vysoký přirozený přírůstek muslimské populace,[269] přirozený úbytek srbské populace,[270] slaběji i Chorvatů a v neposlední řadě intenzivní vnější migrace.[271] Ve výsledku tak počet bosenských Srbů poklesl v absolutních číslech z 1 406 057 v roce 1961

[264] Vzhledem k tomu, že v tomto období se počet Muslimů značně zvyšoval, nemůžeme předpokládat, že by podíl Srbů a Chorvatů v této kategorii dosahoval výraznějšího zastoupení. V opačném případě by totiž Muslimové populačně ubývali, což je v tomto časovém horizontu vzhledem k jejich přirozenému přírůstku nemyslitelné.

[265] O tom více viz podkapitola Jugoslávci v rámci národnostní politiky socialistické Jugoslávie v kapitole č. 1.

[266] Srbští demografové při porovnání početního růstu zmiňovaných etnik v letech 1953–1961 (index růstu Srbů 111,2, Chorvatů 108,8 a Muslimů 94,4) zdůvodňují mírný pokles u Muslimů jako následek změny vyjádření se ve statistickém sčítání a v menší míře také jako důsledek muslimské emigrace do Turecka, jež se zintenzivnila po uzavření Balkánského paktu v roce 1954 (toto vystěhovávání začalo již v roce 1951 a trvalo až do konce 50. let). Náhlé zesílení dynamiky růstu (nárůst o 640 430 Muslimů) mezi lety 1961–1971 naopak vysvětlují již souhrou dříve nastíněných faktorů (emigrace Srbů a Chorvatů, vysoká natalita Muslimů aj.) In: SPASOVSKI, M., ŽIVKOVIĆ, D., STEPIĆ, M.: *Etnički sastav stanovništva*…, s. 47.

[267] Kromě toho, že Muslimové početně převýšili srbské obyvatelstvo v BaH, překonali i své největší relativní zastoupení ve sčítání z roku 1879 (tehdy jejich podíl činil 38,7 %). Dle *Glavni pregled političkoga razdielnja Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1879. V roce 1971 byli na celkovém počtu obyvatel BaH zastoupeni 39,6 %.

[268] Dle PETROVIĆ, R.: *Migracije u Jugoslaviji i etnički aspekt*, Beograd 1987, s. 47.

[269] Míra růstu dosahovala v tomto období 1,9 %. In: BOŠNJOVIĆ, I.: Demografska prošlost i budućnost Bošnjaka…, s. 83.

[270] Úbytek ve sledovaném období 1961–1971 činil -0,1 %. In: MATKOVIĆ, G.: Srpsko stanovništvou SFR Jugoslaviji. In: *Stanovništvo*, god. 33, 1995, s. 73.

[271] V roce 1971 žilo odhadem 14,4 % (více než půl miliónu) obyvatel BaH mimo její hranice. Intenzivní odchod Srbů a Chorvatů, kteří směřovali do svých mateřských republik, doplňoval naopak příchod Muslimů ze Srbska a Černé Hory. Dle BILANDŽIĆ, D.: *Historija Socijalističke Federativne*…, s. 351–353.

na 1 393 148 v roce 1971 a počet bosenských Chorvatů nepatrně vzrostl ze 711 665 v roce 1961 na 772 491 v roce 1971.

Obr. 3: Změny relativního zastoupení jednotlivých národů BaH v letech 1948–1991 (v %)

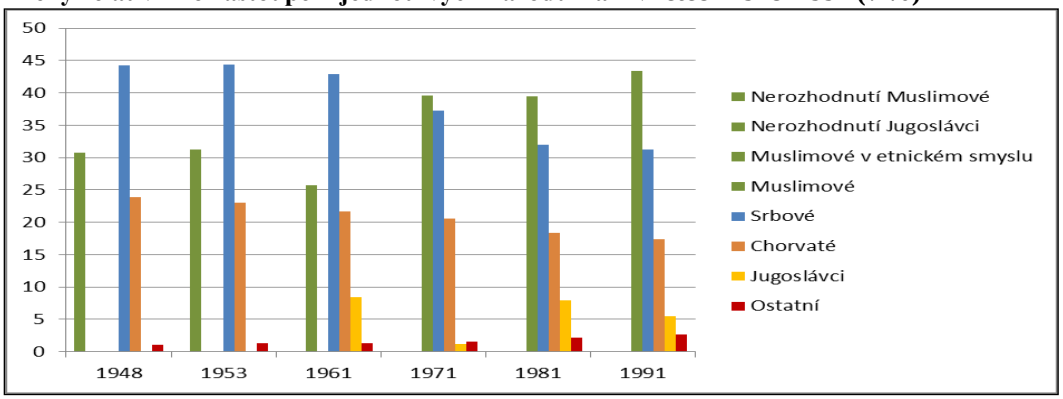

Zdroj: Jednotlivá jugoslávská sčítání v letech 1948–1991.

Rozporuplný přístup k muslimské otázce a Jugoslávcům v Jugoslávii mimo jiné způsobil, že srbští a muslimští demografové retrospektivně interpretovali výsledné počty jednotlivých etnik v absolutních číslech a tudíž i jejich podílové zastoupení v populaci BaH v prvních třech poválečných censech velmi rozdílně.[272] Muslimští demografové především na základě svých rozborů datovali počátek výrazného populačního růstu muslimského obyvatelstva zjevně dříve, než k němu skutečně začalo docházet (tj. již do období před druhou světovou válkou). Snažili se tím doložit, že Muslimové, nebýt druhé světové války, by se v BaH stali početně nejsilnějším etnikem za mnohem kratší dobu, čímž by v této zemi mohli mnohem dříve výrazněji ovlivňovat veřejný prostor. S jejich výkladem však nelze souhlasit ze dvou důvodů. Za prvé proto, že mnohem těžší ztráty v průběhu druhé světové války utrpělo nemuslimské (především srbské) obyvatelstvo.[273] Zároveň skutečně progresivní růst muslimské populace nastal v BaH až v poválečném období, kdy se vlivem jugoslávské

[272] Nejznámější bosňácký demograf Ilijas Bošnjović na základě odlišně pojaté metodologie nadhodnocoval podíl muslimského obyvatelstva na celkovém počtu ve všech sčítáních od roku 1931 do roku 1971. Na druhou stranu však ani srbští geografové (např. trio Spasovski, Živković, Stepić) nevyužívali datové báze zcela korektně. O tom podrobněji ŽÍLA, O.: Proměna etnické struktury obyvatelstva…s. 463–470.

[273] Podle Žerjaviće zahynulo v BaH v letech 1941–1945 celkem 316 tis. osob, z čehož 164 tis. tvořili Srbové, 75 tis. obyvatelstvo muslimského vyznání a 64 tis. Chorvaté. Dle ŽERJAVIĆ, V.: *Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*, Zagreb 1992, s. 61. Podle nejnovější studie srbského demografa S. Bogosavljeviće se počet srbských obětí v celé Jugoslávii pohyboval v rozmezí 460–590 tis., počet chorvatských obětí mezi 190–270 tis. a počet muslimských obětí mezi 70–95 tis.. Dle BOGOSAVLJEVIĆ, S.: Drugi svetski rat – Žrtve u Jugoslaviji. In: *Republika*, Beograd 1995. Cit. in: HAYDEN, R.: Schindler's Fate: Genocide, Ethnic Cleansing, and Population Transfers. In: *Slavic Review*, Vol. 55, 1996, s. 746.

modernizace začala zvyšovat životní úroveň (především ve městech) i v této hospodářsky nerozvinuté republice.[274]

[274] O tom více viz dále kapitola č. 2. (*Demografické chování jednotlivých národů BaH v letech 1945–1991*).

2. DEMOGRAFICKÉ CHOVÁNÍ JEDNOTLIVÝCH NÁRODŮ BOSNY A HERCEGOVINY V LETECH 1945–1991

2.1. PŘIROZENÝ POHYB OBYVATELSTVA BOSNY A HERCEGOVINY

V důsledku radikálních modernizačních proměn, které začaly po druhé světové válce, se v doposud hospodářsky zaostalé zemi s vysokou plodností[275] a většinovým agrárním obyvatelstvem náhle a relativně spěšně odehrála demografická revoluce. Hospodářská konjunktura Jugoslávie konce 50. a v průběhu 60. let, která se projevila v celkovém vzestupu životní úrovně obyvatelstva, výrazně transformovala přirozenou populační reprodukci. Právě intenzivní modernizace hospodářství měla zásadní vliv na úspěšný přechod bosenskohercegovského obyvatelstva k první fázi demografické revoluce, v jejímž průběhu rychle klesala úmrtnost a zvolna se snižovala i porodnost. Z obr. 4 je patrné, že vysoký početní růst obyvatelstva kulminoval na konci padesátých let, kdy vlivem výraznějšího snižování natality začal klesat přirozený přírůstek.[276] Biologicky progresivnímu obyvatelstvu BaH odpovídala jeho věková struktura, která v první modernizační etapě převažovala ve prospěch osob ve věku 0–14 let.[277] Od poválečné reprodukce, jež se svou živelností podobala růstu obyvatelstva na Kosovu, se přirozený přírůstek začal od 60. let konstantně snižovat.

[275] Plodnost žen v BaH dosahovala ještě ve 30. letech 20. století idnexu 170,1 oproti fertilitě žen na Kosovu (161,5). Dle BOUGAREL, X.: Bosnie-Herzégovine…, s. 94.

[276] Viz GREBO, Z.: Fertilitet stanovništva Bosne i Hercegovine i njegovo brzo opadanje u poslijeratnom periodu. In: *Stanovništvo*, Vol. XIV–XV, 1976–1977, s. 110.

[277] Osoby ve věku od 0 do 14 let tvořily z celkové populace 35,2%. Naopak podíl obyvatelstva staršího 50 let dosahoval pouze 12,6%. Data viz BREZNIK, D. (ed.): *Demografska kretanja i karakteristike stanovništva Jugoslavije prema nacionalnoj pripadnosti*, Beograd 1978, s. 98–107. BaH si navzdory postupnému snižování natality udržela v Jugoslávii druhou nejvyšší porodnost. Vyšší natalitu za republiky již měla v tomto období pouze Makedonie.

Obr. 4: Přirozený přírůstek konstitutivních národů BaH v letech 1953–1991 (v ‰)

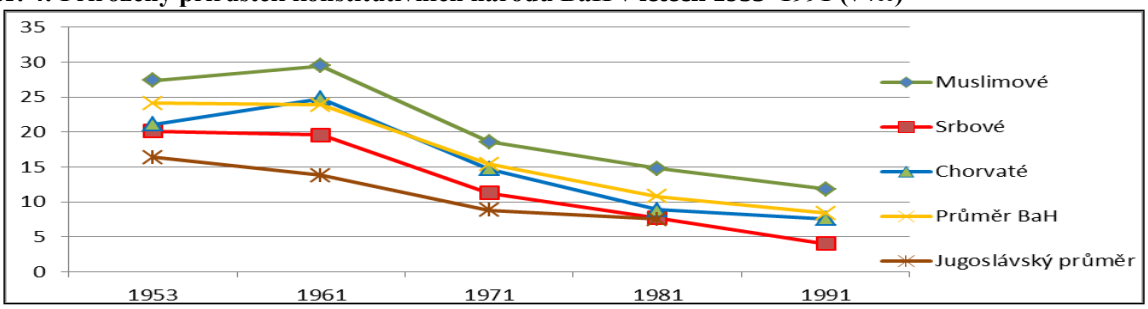

Zdroj: DZSrBiH: *Statistički godišnjak SR Bosne i Hercegovine 1990*, Sarajevo 1990

Změny v jednotlivých komponentech přirozené reprodukce obyvatelstva BaH po druhé světové válce se etnicky zřetelně rozrůzňovaly. Přestože se natalita od 60. let ve vztahu k předchozím obdobím výrazně snížila, existovaly v jejím rámci i nadále výrazné regionální i etnické rozdíly.[278] Bosenskohercegovské obyvatelstvo navzdory snížení natality i v 70. a 80. letech nejvíce přispívalo k celkovému populačnímu růstu Jugoslávie.[279] Na druhou stranu ale pozorujeme, že natalita Srbů a Chorvatů za celé sledované období 1953–1991 zůstala nižší než průměrná porodnost v BaH a až do roku 1981 vyšší než průměrná porodnost celé Jugoslávie (obr. 5).

Obr. 5: Natalita konstitutivních národů BaH v letech 1953–1990 (v ‰)[280]

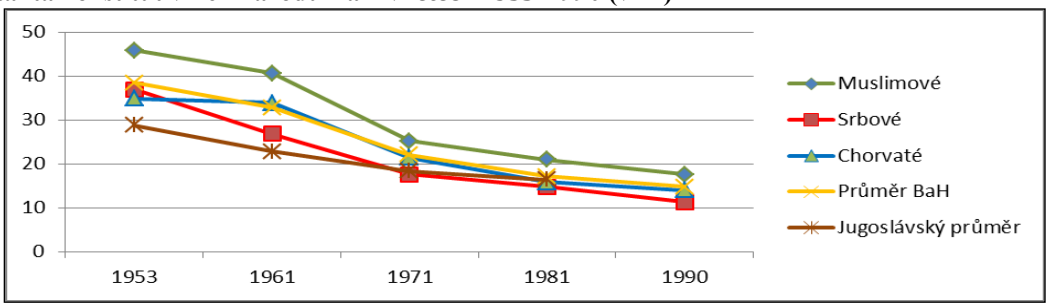

Zdroj: DZSrBiH: *Statistički godišnjak SR Bosne i Hercegovine 1990*, Sarajevo 1990

[278] V roce 1970 činil rozdíl mezi opštinou s nejnižší natalitou (Han Pijesak 7,4‰) a opštinou s nejvyšší natalitou (Cazin 33,6‰) neuvěřitelných 28,9 ‰. Dle MILOJKOVIĆ, A.: Planiranje porodice u SR Bosni i Hercegovini. In: *Izgradnja društvenih stavova o populacionoj politici u Jugoslaviji (Savezna konferencija SSRNJ)*, Beograd 1975, s. 180. I přesto, že se rozdíl v extremitě výkyvů mezi opštinami postupně snižoval, pozorujeme, že míra porodnosti dosahovala v Kalinoviku v roce 1989 pouze 6,9 ‰ a ve Velike Kladuši nedaleko Cazinu 24,1 ‰. Dle DZSrBiH: *Statistički godišnjak SR Bosne i Hercegovine*…, s. 312–321.

[279] MARKOTIĆ, A.: Demografski aspekt promjena…, s. 288.

[280] Srov. DZSrBiH: *Statistički godišnjak SR* Bosne…, s. 44.

Obr. 6: Mortalita konstitutivních národů BaH v letech 1953–1991 (v ‰)

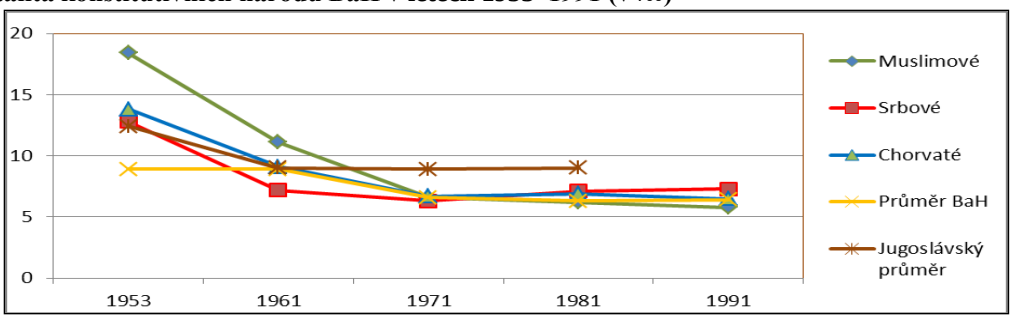

Zdroj: DZSrBiH: *Statistički godišnjak SR Bosne i Hercegovine 1990*, Sarajevo 1990

Přirozená reprodukce se mnohem rychleji snižovala u srbského a chorvatského obyvatelstva. V důsledku tak začalo obyvatelstvo těchto dvou národů výrazněji stárnout, což je patrné od roku 1971 (obr. 6). Přesto však jejich mortalita zpočátku dosahovala nižších hodnot, než jaké vykazovali Muslimové. Teprve od konce 60. let se úmrtnost všech tří konstitutivních národů nejprve vyrovnala a následně se mezi nimi začal mírně zvyšovat rozdíl ve prospěch muslimského obyvatelstva (od 70. let byla dokonce nižší než průměrná úmrtnost obyvatelstva BaH).

Výrazný pokles mortality muslimského obyvatelstva svědčil o zásadních kvalitativních proměnách jejich životní úrovně. Předpokládaná změna populačního chování u Muslimů, jak se dalo očekávat ze zahájené demografické tranzice, ale nenastala. Jejich hrubá míra porodnosti zůstala i nadále relativně vysoká.[281] Nízká mortalita v kombinaci s pozvolna se snižující porodností způsobila, že Muslimové měli oproti Srbům a Chorvatům v průběhu 80. let téměř dvakrát vyšší přirozený přírůstek (viz obr. 4). Teprve v poslední dekádě před rozpadem socialistické Jugoslávie se základní populační komponenty (porodnost a úmrtnost) muslimského obyvatelstva v BaH začaly připodobňovat zbylým dvěma konstitutivním národům.

V této souvislosti si proto nevyhnutelně musíme položit otázku, proč plodnost bosenských Muslimů (a obecně slovanských muslimů) zůstávala v socialistickém období výrazně vyšší a teprve postupně se připodobňovala k hodnotám zbývajících národů. Tento základní problém je pak nutně dále specifikován řadou úžeji zaměřených podotázek: Co způsobilo, že demografická revoluce u Muslimů začala s takovým zpožděním? Jaké

[281] Hrubá míra porodnosti muslimského společenství v BaH zůstávala extrémně vysoká (přes 40 ‰) do roku 1971, kdy poklesla na 25 ‰. Až na konci 80. let se natalita Muslimů snížila v průměru pod 20 ‰ (viz obr. 5).

faktory zapříčinily výraznější fertilitu muslimských žen? Do jaké míry se v ní promítnul socioekonomický statut jedince? Mohl ji ovlivnit větší důraz, který islám klade na vysokou porodnost či odlišná islámská kultura?

Jugoslávská demografie, která zkoumala populační charakteristiky jednotlivých národů v BaH, se ptala, zda a nakolik rozdíl v demografických indikátorech způsobila rozdílná etnicita a četné socioekonomické faktory.[282] Závěry jiných výzkumů populačního vývoje muslimů z jihovýchodní a východní Evropy přitom obecně shrnovaly, že jejich vyšší plodnost způsobila nevyvážená věková struktura, nižší úroveň vzdělanosti, vyšší negramotnost a slabé zapojení žen do pracovního procesu.[283] Taková charakteristika bezesporu platila i pro muslimské obyvatelstvo Jugoslávie po druhé světové válce. Setrvačnost vysoké natality však nelze objasnit pouze na základě odkazu k mladší věkové struktuře muslimského obyvatelstva, ani jí nelze klást jen do souvislosti se socioekonomickou situací. Z rozboru demografického chování muslimského obyvatelstva vyplývá, že jejich vyšší početní růst ovlivnila kombinace hned několika faktorů.

Patrně jeden z hlavních představovala vyšší negramotnost muslimského obyvatelstva, kterou se podařilo částečně zredukovat až na počátku 70. let (obr. 7). Míra analfabetismu v porovnání se Srby a Chorvaty ale i poté převažovala. Přestože nevzdělanost Srbů a Chorvatů z BaH dlouhodobě zůstávala taktéž nad jugoslávským průměrem, lze na základě vývojového trendu jugoslávského průměru vyslovit domněnku, že kulturní vliv ze sousedních republik křesťanské obyvatelstvo v BaH nejen silně ovlivňoval, ale že jej do značné míry následovalo. Bosenští Srbové a Chorvaté taktéž vcelku kopírovali i demografické chování svých národů v mateřských republikách.[284]

[282] Většina jugoslávských demografů se shodovala, že rozdíly v demografických charakteristikách jednotlivých národů představovaly výsledek jejich dlouhodobého populačního vývoje, jež ovlivnily elementy formující etnicitu (kulturní rozdíly, rozdíly v mentalitě, jazyk atd.), ale i stupeň socioekonomického rozvoje daného národa. Srov. např. BREZNIK, D. (ed.): *Demografska kretanja*…, s. 19–20.
[283] Srov. COURBAGE, Y.: Demographic Transition among Muslims in Eastern Europe. In: *Population: An English Selection*, Vol. 4, 1992, s. 183.
[284] BOUGAREL, X.: Bosnie-Herzégovine…, s. 97.

Obr. 7: Míra negramotnosti konstitutivních národů BaH (v %)

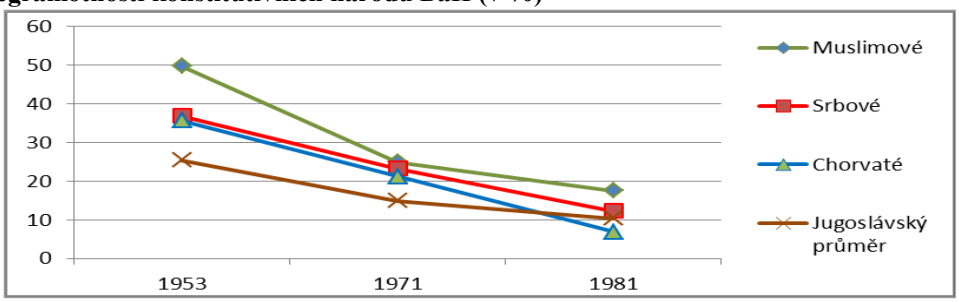

Zdroj: BOUGAREL, X.: Bosnie-Herzégovine…, str. 96.

V poválečném období v rurálních či horských oblastech početně převažovali Srbové a Chorvaté.[285] Další z příčin vyššího přirozeného přírůstku Muslimů je proto nutné hledat v nepřímém důsledku dopadů modernizačních změn, které se promítly v demografickém chování početně slábnoucí venkovské populace Srbů a Chorvatů. Již jsme konstatovali, že za vzděláním a prací z venkovských regionů hromadně a kontinuálně odcházely především mladší ročníky. Ty ale nemířily pouze do nejbližších jádrových sídel, ale často směřovaly přímo do „mateřských" republik Srbska a Chorvatska, či až za hranice jugoslávské federace.[286] Zopakujme, že navzdory snahám jugoslávské garnitury investičně podpořit menší sídla i venkovské regiony se kontrast mezi urbánním prostředím a rurálními oblastmi soustavně prohluboval. V regionech postižených výrazným exodem se tak roztočil začarovaný kruh, jenž oslaboval výsledný populační potenciál Srbů a Chorvatů v BaH. Ten se navíc dále snižoval v kontrastu se soustavně vysokou plodností muslimských žen, která nejvýrazněji přispěla k nastavení klasického demografického modelu progresivního, tj. pyramidového typu. Široká základna Muslimů v reprodukčním věku v kombinaci s mnohem nižší úmrtností umožnila jejich dynamický podílový nárůst, který dále umocnila jejich daleko menší prostorová mobilita (kromě spádové migrace ve směru vesnice – město).

[285] V literatuře se často ne zcela přesným způsobem interpretuje, který národ měl největší podíl městského obyvatelstva. „Klasické" tvrzení o Srbech jako nejvíce venkovském národu, který se živil především zemědělstvím, není – co se týče míry proporčnosti – úplně odpovídající. Největší podílové zastoupení městského obyvatelstva z celkového počtu osob daného národa totiž v roce 1991 zastávali právě Srbové (37 %), před Muslimy (36 %) a Chorvaty (26 %). Jenže počet muslimských obyvatel měst v absolutních hodnotách (685 064) téměř dvakrát převážil součet srbského a chorvatského městského obyvatelstva. Naopak na venkově součet Srbů a Chorvatů (1 423 677) zase převýšil počet muslimských venkovanů (1 217 892). Na základě proporčních údajů tak můžeme konstatovat, že za „nejvíce" rurální národ v BaH lze považovat Chorvaty. Data viz JAKŠIĆ, D.: *Republika srpska*…, s. 100–101.

[286] O migračních přesunech viz dále v kapitole.

V případě bosenských muslimů se zároveň nabízí jejich srovnání s Albánci na Kosovu, jejichž demografické chování se až do počátku 60. let se slovanskými muslimy nejen v BaH, ale i v Černé Hoře, Sandžaku či Makedonii *de facto* shodovalo. Porodnost těchto komunit byla v průměru dvakrát vyšší než u nemuslimských obyvatel socialistické Jugoslávie. Nicméně od 60. let se tento trend změnil; bosenští (a podobně i další jugoslávští) Muslimové se svým demografickým chováním začali spíše přibližovat evropskému modelu, kdežto populační vývoj kosovských Albánců se přibližoval blízkovýchodnímu modelu. Různorodost fertility slovanských a albánských muslimů v Jugoslávii samozřejmě nutí k zamyšlení, zda mezi mírou plodnosti a náboženským vyznáním existovalo určité souvztažné pouto.[287] S ohledem na postupné sbližování trendu fertility u křesťanů a slovanských muslimů je zřejmé, že společná kulturní (jazyková) identita převážila nad religiózními rozdíly.

2.2. ÚZEMNÍ POHYB KONSTITUTIVNÍCH NÁRODŮ BOSNY A HERCEGOVINY

2.2.1. Vnitřní migrace

I přesto, že obyvatelstvo BaH ve srovnání s jinými jugoslávskými republikami charakterizovala vysoká negativní migrační bilance, v rámci republiky se paradoxně přesunovalo s mnohem slabší intenzitou.[288] Většina interních územních přesunů obyvatel samozřejmě nejčastěji směřovala do městského prostředí či jeho bezprostředního zázemí. Vzhledem k tomu, že etnické rozmístění obyvatelstva v prostoru socialistické BaH vyplývalo z určitých zákonitostí historickogeografického vývoje,[289] měly směry vnitřní migrace selektivní účinky na jednotlivé etnické skupiny, a to s nejvyšší účastí srbského obyvatelstva.[290] Odchodem obyvatelstva z periferních rurálních a horských regionů se

[287] Jugoslávští komunisté o souvislosti mezi náboženstvím a fertilitou přirozeně nikterak neuvažovali. Případný vliv zbožnosti na plodnost naopak zpochybňovali tvrzeními, že etnická (náboženská) identita ztělesňuje až sekundární faktor, který funguje skrze primární úroveň vlastního socioekonomického postavení jedince. Viz DRC: *Fertility and Family Planning in Yugoslavia*, Belgrade 1980.

[288] Pouze každý třetí obyvatel BaH žil v roce 1981 jinde, než v místě svého narození. Tento údaj byl podobný prostorové mobilitě obyvatelstva na Kosovu. Viz MARKOTIĆ, A.: Demografski aspekt promjena…, s. 295.

[289] O tom podrobněji viz Vymezení tradičních území konstitutivních národů BaH a jeho proměny v kapitole č. 3. (*Prostorové a etnické změny uspořádání obyvatelstva v prostoru BaH v letech 1971–1991. Primární statistický rozbor na úrovni opštin*).

[290] Počet Srbů, kteří žili ve městech, se zvýšil z 6,2 % v roce 1948 na 36 % v roce 1991. Viz ĆOROVIĆ, R.: *Etnička struktura stanovništva Bosne i Hercegovine od 1879. do 2003. godine* [rukopis]: diplomová práce. Univerzitet u Beogradu, Geografski fakultet, Beograd 2004, s. 44.

výrazně zvyšovala hustota populace v městském prostředí především v centrální Bosně a severním nížinném prostoru.

Intenzivní přesuny do měst či do jeho zázemí dodatečně diferenciovaly demografické procesy na regionální úrovni. Tím se ale populační vývoj v jednotlivých regionech prudce rozrůzňoval, přičemž se velká část bosenského teritoria ocitla v depopulačním vývojovém stádiu.[291] V důsledku toho se prudce zvyšoval kontrast mezi populačním růstem klíčových opštin s centrálními městy (Sarajevo, Banja Luka, Mostar, Zenica a Tuzla), kde počet obyvatel v posledním desetiletí před rozpadem Jugoslávie dramaticky narostl, a mezi demograficky upadajícími rurálními opštinami.[292] Z toho můžeme usoudit, že veškeré vnitřní pohyby v BaH byly v druhé polovině 20. století provázány s výše rozebíraným deagrarizačním procesem.

Přestože se interpretace míry urbanizace BaH lišila na základě zvolené metodiky,[293] lze sledovat proměny koncentrace obyvatelstva v městských a venkovských sídlech (obr. 8). Dynamika urbanizačního procesu přitom naznačovala, že se budou regiony s úbytkem obyvatelstva konstantně geograficky rozšiřovat.[294]

Obr. 8: Vývoj urbanizace v BaH letech 1948–1991 (v %)

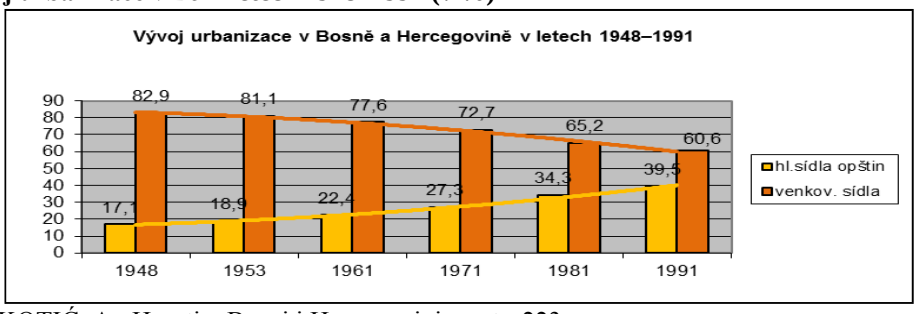

Zdroj: MARKOTIĆ, A.: Hrvati u Bosni i Hercegovini…, str. 223.

[291] K snížení počtu obyvatel v BaH v letech 1948–1981 došlo u 40,9 % sídel. Nejedná se ale o největší pokles počtu obyvatel na prostoru jugoslávské federace. Ten nastal v Chorvatsku, kde se početní stav snížil u 80,8 % sídel. In: JANIĆ, M., SPASOVSKI, M.: Demografski razvoj i populacioni potencijali planinske oblasti i oblasti nizije i pobrđa Jugoslavije. In: *Stanovništvo*, god. XXVIII–XXIX, 1990, s. 162.

[292] Marijanac uvádí, že ze 109 opštin v BaH bylo v roce 1981 emigračního typu 93 (85,3 %) a imigračního typu pouhých 16 (14,7 %) opštin. In: MARIJANAC, Z.: *Razvitak stanovništva*…, s. 144.

[293] Udávaná míra urbanizace se mezi jednotlivými demografy mírně odlišuje v důsledku rozdílné metodiky, kterou k výpočtu využily. Především záleželo na tom, jak bylo v jugoslávském případě město definováno. O rozdílných metodických konceptech viz Teoretický a metodologický základ výzkumu v další kapitole č. 3. Údaje o urbanizaci analyzují kromě citovaného A. Markotiće např. MARIJANAC, Z.: *Razvitak stanovništva*…, s. 129, ĆOROVIĆ, R.: *Etnička struktura stanovništva*…, s. 46, či BOUGAREL, X.: Bosnie-Herzégovine…, s. 105.

[294] Toto tvrzení posiloval populační růst okresních měst a dalších urbánních sídel opštin v letech 1948–1991. Zatímco městská centra se početně zvýšila téměř čtyřikrát, obyvatelstvo v ostatních sídlech opštin vzrostlo pouze o jednu čtvrtinu. Viz MARKOTIĆ, A.: Hrvati u Bosni i Hercegovini…, s. 223.

2.2.2. Vnější migrace

BaH představovala v jugoslávském srovnání výrazně vystěhovalecký region, který kvůli zápornému migračnímu saldu v letech 1945–1991 každoročně ztrácel v průměru přes 15 000 ze svých obyvatel.[295] Ze statistik je přitom zřejmé, že migrační bilance BaH byla negativní po celé období socialistické Jugoslávie, přičemž postupem času intenzita záporného migračního salda značně zesilovala.[296] Emigrace z BaH tvořila polovinu negativního migračního salda všech jugoslávských republik.[297] První výrazná vystěhovalecká vlna proběhla ihned po druhé světové válce, kdy horské nehostinné oblasti BaH hromadně opustilo velké množství Srbů a Chorvatů. Ti se přesunuli do vylidněných úrodných regionů Vojvodiny, odkud nuceně odešla německá menšina.[298]

Vysokou intenzitu vystěhovalectví z BaH paradoxně do značné míry způsobila původní modernizační strategie, jejímž cílem bylo industrializovat bosenskou společnost, tj. nabídkou práce ve městech podpořit přesun obyvatelstva ze zemědělství do jiných hospodářských sektorů. Nové průmyslové závody ale nedokázaly v úplnosti absorbovat živelný demografický růst obyvatelstva. Vzhledem k tomu, že se souběžně nezvyšovala nabídka pracovních příležitostí v menších sídlech rurálních oblastí, odliv obyvatelstva prakticky neustával a ani se nikterak zásadněji nesnižoval. Čím dál více mladších ekonomicky aktivních osob tak odcházelo za výdělkem a lepšími životními perspektivami do bohatších jugoslávských republik (Srbsko, Chorvatsko, Slovinsko) a od roku 1962 i do zahraničí.[299]

---

[295] Statisticky řečeno 1/5 přirozeného přírůstku obyvatelstva BaH se v letech 1948–1991 trvale vystěhovala z republiky. Data viz MARKOTIĆ, A.: Bosna i Hercegovina u medjurepubličko-pokrajinskim migracijama Jugoslavije. In: *Sveske*, god. 21, 1988, s. 90 a BOROVČANIN, D.: Emigracije u Bosni i Hercegovini…, s. 310.

[296] Údaje ze statistických sčítání ukazují, že přirozený přírůstek obyvatelstva BaH v letech 1948–1981 činil 2 108 906 osob. V absolutních hodnotách ale počet obyvatel za stejné období vzrostl pouze o 1 559 948 osob, což znamenalo, že téměř jedna čtvrtina osob se v tomto období vystěhovala z republiky. V období 1971–1981, kdy tento trend dostoupil vrcholu, vykazovalo 82,6 % opštin BaH negativní migrační bilanci. Vyšší emigraci v tomto období mělo pouze Kosovo (86,4 %). In: JANIĆ, M., SPASOVSKI, M.: Demografski razvoj i populacioni potencijali…, s. 168.

[297] Dle KRIVOKAPIĆ, B.: Savremene migracije Bosne i Hercegovine kao otežavajući faktor njenog ravnomjernijeg prostornog razvoja. In: *Geografski pregled*, god. XXVI – XXVII, 1984, s. 199.

[298] Z BaH v rámci kolonizační vlny odešlo 84 754 osob. Většina z nich pocházela z rurálních území Bosenské Krajiny, Hercegoviny, Romanije a Doboje. Dle BOROVČANIN, D.: Emigracije u Bosni i Hercegovini…, s. 308.

[299] Hospodářská reforma v roce 1962 oficiálně umožnila osobám, které chtěly dočasně pracovat v zahraničí, vycestovat do západní Evropy. Srov. BOROVČANIN, D.: Emigracije u Bosni i Hercegovini…, s. 311. Podle statistického sčítání z roku 1971 pracovalo v zahraničí 137 351 osob z BaH, v roce 1981 se počet zvýšil na 182 940 osob a v roce 1991 již v zahraničí dlouhodobě působilo 234 213 osob.

Velké rozdíly v hospodářské rozvinutosti jednotlivých oblastí tak tvořily jeden z nejsilnějších faktorů, který odchod obyvatelstva z BaH umocňoval.[300] Řada ekonomických studií potvrdila nepříliš překvapivou teorii o vzájemném vztahu a nepřímé úměře mezi hospodářskou vyspělostí určitého regionu (tedy úrovní nezaměstnanosti) a mohutností odlivu obyvatelstva.[301] Intenzivnější odchod za hranice republiky také zprostředkovaně prokázal údaj o nízkém podílu přistěhovalců, kteří se na celkovém počtu registrovaných obyvatel BaH podíleli pouze z 33%.[302]

Přestože migrační chování jednotlivce ovlivňoval kromě subjektivních faktorů jeho věk, pohlaví, socioekonomické postavení, ale i etnická příslušnost, nalezneme u jednotlivých etnických skupin podobné znaky. Ve studiích, které zkoumají územní pohyby jugoslávských obyvatel, se často zdůrazňuje, že jednotlivé národy měly tendenci se shlukovat do svých „demografických center". Tato teze odpovídala i migračnímu chování jednotlivých národů BaH. Muslimové, kteří vnímali BaH jako své národní teritorium, se v jejím rámci stěhovali ze tří konstitutivních národů nejméně a současně jako jediní dlouhodobě (do roku 1981) vykazovali pozitivní migrační saldo. Oproti tomu Srbové a Chorvaté opouštěli republiku čím dál častěji (obr. 9).[303] Tyto etnicky diferenciované migrační proudy ukazovaly, že Srbové měli na emigraci obyvatelstva z BaH největší podíl. BaH opustilo do roku 1991 celkově přes 650 tis. jejích obyvatel.

Vysokou prostorovou pohyblivost vykazovali také Jugoslávci, kteří tvořili 10,8 % (58 383) z celkového počtu emigrantů. Vzhledem k tomu, že nejčastěji směřovali do Chorvatska (49,7 %) a Srbska (42,1 %) a s ohledem na obecně nízkou mobilitu Muslimů, lze

[300] Srov. BOŠNJOVIĆ, I.: Migracije stanovništva Bosne i Hercegovine od 1940. i ranije do 1981. godine. In: ŠEHIĆ, N. (ed.): *Migracije i Bosna i Hercegovina*. Sarejevo 1990, s. 358–360.
[301] RAMET, P. S.: *Nationalism and Federalism*…, s. 144.
[302] Tento podíl byl po Kosovu druhý nejnižší. Průměrný podíl imigrantů činil v jednotlivých jugoslávských republikách v roce 1981 41 % migrantů. Největší relativní zastoupení přistěhovalců na celkovém počtu obyvatel mělo Slovinsko (47 %) a užší Srbsko (45,3 %). Srov. RANČIĆ, M. (ed.): *Pogledi na migracije*…, s. 40.
[303] Sčítání v roce 1981 evidovalo, že 538 602 osob z BaH žilo v jiných republikách. Z nich 261 853 (48,6 %) mířilo do Srbska (Vojvodina 26,9 % a „užší" Srbsko 20,8 %), 228 843 (42,5 %) do Chorvatska a 33 530 (6,2 %) do Slovinska. Dle SPASOVSKI, M., ŽIVKOVIĆ, D., STEPIĆ, M.: *Etnički sastav stanovništva*…, s. 32. V roce 1961 až 24,4 % Muslimů, 37,9 % Srbů a 37 % Chorvatů nežilo v místě svého narození. V roce 1981 již šlo o 32,4 % Muslimů, 44,2 % Srbů a 39,5 % Chorvatů. Viz BOUGAREL, X.: Bosnie-Herzégovine…, s. 97.

usuzovat, že převážná většina Jugoslávců měla jiný než muslimský původ, případně šlo o potomky ze smíšených manželství.[304]

Počet vystěhovaných byl pouze částečně redukován příchodem obyvatelstva, které sem nejčastěji směřovalo z Chorvatska a „užšího Srbska.[305] Výrazné zastoupení mezi nově příchozími měli Muslimové ze Sandžaku, kteří se většinou usazovali v místech, kde jejich národ již tvořil početní převahu.[306] Bez problému tak splynuli s pro ně nacionálně tolerantnějším prostředím a přispěli tak k postupně sílící etnické homogenizaci větších městských center.

Obr. 9: Mezirepubliková migrace (migrační saldo) nejpočetnějších národností BaH v letech 1961–1981

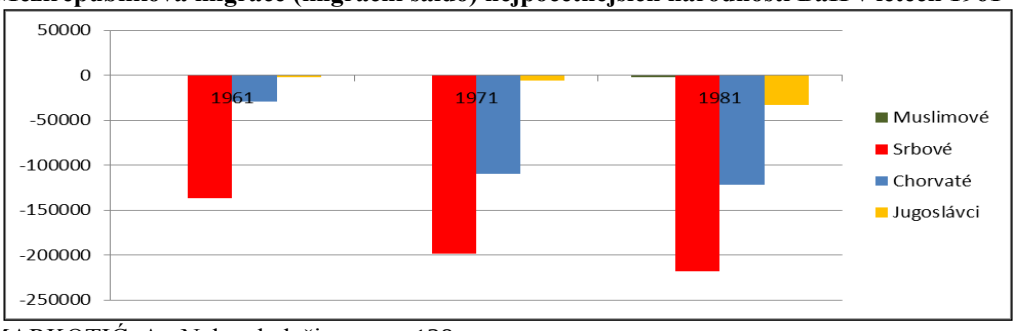

Zdroj: MARKOTIĆ, A.: Neka obeležja…, str. 138.

2.3. Odlišné demografické chování konstitutivních národů Bosny a Hercegoviny – změny v početním zastoupení v letech 1948–1991

Populační chování konstitutivních národů BaH bylo v absolutních hodnotách výrazně ovlivněno jak odlišným přirozeným přírůstkem, tak i rozdílným územním pohybem. V důsledku toho se v průběhu času modifikoval také výsledný podíl etnického složení země. Proporční změny byly ovlivněny i některými subjektivními faktory (např. změnami národnostní identifikace v jednotlivých statistických sčítáních, či výraznější agitací vůči potomkům ze smíšených manželství, aby se přiklonili ke své původní etnické identitě).[307]

[304] S tímto tvrzením ale nesouhlasí muslimská demografie, která Jugoslávce pokládala i v 80. letech za skryté Muslimy.
[305] Třetina imigrantů dorazila z Chorvatska a 27,5 % z „užšího“ Srbska. Dle BOŠNJOVIĆ, I.: Migracije stanovništva…, s. 360.
[306] Např. Sarajevo, Tuzla, Brčko aj. V r. 1991 žilo v BaH čtvrt miliónu Muslimů původem ze Sandžaku. Z toho 120 tisíc jenom v Sarajevu. In: TESAŘ, F.: Ozbrojený konflikt na území BaH…, s. 256.
[307] Viz SLACK, J. A., DOYON, R. R.: Population Dynamics and Susceptibility for Ethnic Conflict: The Case of Bosnia and Herzegovina. In: *Journal of Peace Research*, Vol. 38, 2001, s. 147.

Početní růst konstitutivních národů BaH a jeho vliv na jejich proporční zastoupení v zemi ukazují dva poslední obr. 10 a 11. První z nich demonstruje růst či pokles Muslimů, Srbů a Chorvatů za jednotlivá období mezi statistickými sčítáními v letech 1948–1991 a druhý doplňuje, jak se na základě demografického vývoje v poválečném období měnilo podílové zastoupení tří ústavodárných národů a Jugoslávců. Schematizovaný vývoj v obr. 11 názorně znázorňuje, ve kterém momentu (tj. v roce 1971) se kvůli odlišnému populačnímu chování začaly především mezi Srby a Muslimy utvářet třecí plochy. Tehdejší projekce následovného demografického vývoje – obzvláště v určitých regionech – přispívaly ke stupňování etnického napětí, jež v souvislosti s rozpadem federativní Jugoslávie v BaH vygradovalo krvavým občanským konfliktem. [308]

Obr. 10: Početní růst konstitutivních národů BaH na základě přirozeného přírůstku a migračních pohybů za jednotlivá období v letech 1948–1991[309]

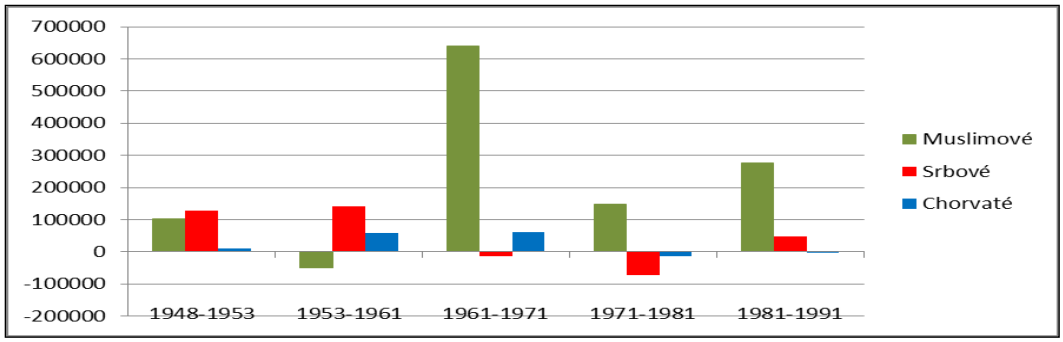

Zdroj: MARKOTIĆ, A.: Hrvati u Bosni i Hercegovini…, str. 224.

Obr. 11: Populační vývoj jednotlivých národů BaH v letech 1948–1991 (v %)

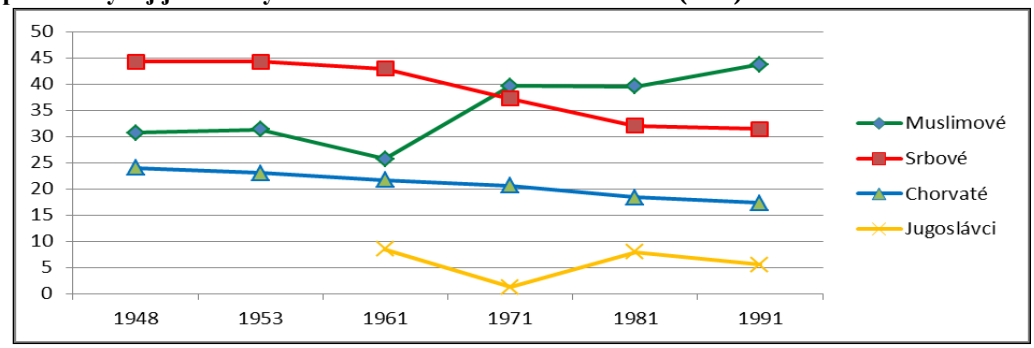

Zdroj: Jednotlivá jugoslávská sčítání v letech 1948–1991.

[308] O tom podrobněji viz podkapitola Populační vývoj konstitutivních národů BaH a jeho náchylnost k vyústění v etnický konflikt v této kapitole.
[309] Extrémní početní nárůst Muslimů v letech 1961–1971 způsobila změna oficiální statistické kategorizace. Viz podkapitola Muslimská otázka v této kapitole.

3. PROSTOROVÉ A ETNICKÉ ZMĚNY USPOŘÁDÁNÍ OBYVATELSTVA V BOSNY A HERCEGOVINY V LETECH 1971–1991: PRIMÁRNÍ STATISTICKÝ ROZBOR NA ÚROVNI OPŠTIN

3.1. TEORETICKÝ RÁMEC KVANTITATIVNÍ ANALÝZY PROSTOROVÝCH A ETNICKÝCH ZMĚN USPOŘÁDÁNÍ OBYVATELSTVA

3.1.1. Geografická polarizace prostoru

Dříve než přistoupíme k regionální diferenciaci území BaH, se stručně zmiňme o procesu tzv. *polarizace prostoru*, jež rozlišuje mezi centrálními, jádrovými a periferními, marginálními územími. Cílem vymezení periferií je nalezení oblastí, které nedosahují určité úrovně funkčně-prostorových a sociálně-prostorových vztahů. Mezi hlavní faktory určující postavení území v polarizovaném prostoru (jádro-periferie) lze zařadit polohu a objektivní i subjektivní faktory určující vlastní perifernost území.[310] Při růstu perifernosti dochází ke ztrátě klíčových funkcí a atributů příslušného územního celku a území začíná být v různém rozsahu a určitých aspektech v rámci systému na okraji zájmu.[311] V rámci regionální diferenciace bosenskohercegovského území je v této práci kladen důraz především na sociálně-prostorové podmínky, které způsobují sociální vyloučení obyvatelstva.[312]

Termíny „periferní“ a „marginální“ jsou v češtině příbuzné výrazy, které označují něco prostorově vzdáleného od určité „centrality“ či něco nedostatečného, nedůležitého až podřadného. Přestože v odborné geografické literatuře se tyto pojmy většinou prolínají či se ztotožňuje jejich význam, někteří odborníci je rozlišují.[313] Např. dle Andreoliho je periferní území sice v závislé a podřízené pozici vůči jádru, ale tvoří integrální součást ekonomického systému. Marginální území je vedle své závislosti a podřízenosti ze systému navíc vyčleněno

[310] Mezi objektivní faktory perifernosti patří např. fyzickogeografické, ekonomické, sociálně-demografické aspekty. V případě subjektivity hraje velkou roli individuální vnímání perifernosti místním obyvatelstvem. Srov. HAVLÍČEK, T., CHROMÝ, P., JANČÁK, V., MARADA, M.: Vybrané teoreticko-metodologické aspekty a trendy geografického výzkumu periferních oblastí. In: NOVOTNÁ, M. (ed.): *Problémy periferních oblastí*, Praha 2006, s. 6. Autoři ve svém příspěvku shrnují nejvýznamnější teoretické přístupy k výzkumu *polarizace prostoru*.

[311] KULDOVÁ, S.: *Územní diferenciace elementárního vzdělávání v Česku v 2. polovině 20. století. Vliv na lokální a regionální rozvoj* [rukopis]: disertační práce, Univerzita Karlova, Přírodovědecká fakulta, Praha 2010, s. 18.

[312] MUSIL, J., MÜLLER, J.: Vnitřní periferie v České republice jako mechanismus sociální exkluze. In: *Sociologický časopis*, roč. 44, 2008, s. 322.

[313] KOSTIĆ, M.: *Vnitřní periferie v Česku: příklad středočesko-jihočeského pomezí* [rukopis]: diplomová práce, Univerzita Karlova, Přírodovědecká fakulta, Praha 2004, s. 16.

a izolováno. Andreoli považuje marginalitu za negativnější vlastnost území než perifernost. Jako jeden z rozdílů mezi periferní a marginální oblastí uvádí názor, že do marginální oblasti se těžko někdo přestěhuje dobrovolně.[314] Tento kvalitativní rozdíl ve stupni okrajovosti lze pozorovat v BaH. Prostorově se rozšiřující periferní území, stále ještě provázaná s centrem v socialistickém období, se v daytonské éře ve vztahu jádro-periferie čím dál více propadala a některá dokonce vyčleňovala ze systému.

3.1.2. Administrativní uspořádání socialistické republiky Bosny a Hercegoviny v letech 1945–1991

Kvůli úpravám administrativního členění BaH a proměnám metodiky provedení sčítání obyvatelstva je poměrně obtížné srovnávat statistické údaje na lokální úrovni BaH za celé socialistické období. Vzájemnou relevantní komparaci především stěžuje klíčová reforma politicko-teritoriálních jednotek v 60. letech, nestejný počet opštin v průběhu jednotlivých statistických sčítáních a katastrální proměny jejich správního rozhraničení. Prostor BaH byl od roku 1952 administrativně členěn na 67 tzv. srezů, jejichž počet se v následujících deseti letech zredukoval na šest: sarajevský, banjalucký, mostarský, tuzlanský, dobojský a bihaćský srez. Tyto politicko-teritoriální jednotky, které zahrnovaly odpovídající počet přidružených okresů, zrušila administrativní reforma v roce 1963. Dosavadní funkce srezů převzaly samotné opštiny, jež se tak staly základní stavební jednotkou administrativní správy republiky. Sčítání v roce 1971 jich registrovalo 106, o desetiletí později jejich počet vzrostl na 109,[315] přičemž deset sarajevských opštin utvořilo specifickou jednotku Město Sarajevo (Grad Sarajevo).[316] Tento počet opštin zůstal s drobnými správními úpravami jejich vnitřního rozhraničení v platnosti až do rozpadu federativní Jugoslávie.

[314] ANDREOLI, M.: Development and Marginalization in Liguria Region. In: CHANG-YI, D. (ed.): *Marginality and Development Issues in Marginal Regions*, Taipei 1994. Cit. in: KOSTIĆ, M.: Vnitřní periferie v Česku…, s. 16.
[315] V sarajevském regionu došlo jednak k rozdělení opštiny Centar na dvě opštiny Stari grad a Centar, a jednak z okresu Novo Sarajevo vznikla odštěpením nová opština Novi Grad. Třetí nová opština Neum se oddělila od okresu Čapljina v Hercegovině.
[316] Viz JAKŠIĆ, D.: *Republika srpska*…, s. 18–19.

3.1.3. Několik metodických poznámek k rozboru statistických údajů a vymezení hodnocených územních jednotek

Z důvodů proměn správního členění a metodicky odlišně provedených censů je převážná většina datových analýz uskutečnitelná pouze v časovém horizontu let 1971–1991, v němž se téměř vůbec neměnila administrativní struktura země, ani rozloha sledovaných jednotek. Již hůře a pouze v určitých případech lze mezi sebou komparovat data v období 1961–1991. Toto srovnání ale není realizovatelné v úplnosti pro celou BaH, neboť v téměř třech desítkách opštin se mezi roky 1961 a 1971 změnily jejich teritoriální hranice.[317]

Pouze při srovnání indexu hustoty zalidnění[318] v letech 1948–1991 lze územní jednotky navzájem komparovat podle teritoriálního vymezení opštiny z roku 1991 (mapa 1). V tomto případě totiž disponujeme retrospektivně přepočtenými daty ze statistické ročenky Stanovništvo Bosne i Hercegovine, která údaje za opštiny a sídla všech jugoslávských sčítání převedla ke správnímu uspořádání z roku 1991.[319] Při vzájemném porovnání dat období let 1948–1991 tak přirozeně neberu ohled na změny administrativního vymezení opštin a sídel.

[317] Rozdíl v administrativním rozčlenění ve sčítáních 1961 a 1971 se týkal jinak geograficky vymezených opštin Glamoč, Bosansko Grahovo, Titov Drvar, Bosanska Dubica, Bosanski Novi, Prijedor, Sanski Most, Ključ, Mrkonjič grad, Jajce, Skender Vakuf, Kotor Varoš, Prnjavor, Doboj, Teslič, Gračanica, Lukavac, Vareš, Olovo, Zvornik, Tuzla, Lopare, Kalinovik, Trebinje, Čapljina, Donji Vakuf, Bugojno, Šipovo. Abych se kvůli absenci zdigitalizovaných mapových podkladů na nejnižší úrovni sídel (tzv. *naseljena mjesta*) vyhnul velmi těžko proveditelnému zpětnému přepočtu počtu osob v odpovídajících hranicích (tj. v území z roku 1991), většinou porovnávám údaje pouze v rozmezí dvou dekád před dezintegrací Jugoslávie a nikoliv za celou socialistickou éru.

[318] Index hustoty zalidnění ve sledovaném období let 1971–1991 se vypočítává následovně: hustota zalidnění v roce 1991 x 100/hustota zalidnění v roce 1971.

[319] Viz DZSrH: *Stanovništvo Bosne i Hercegovine*…

Mapa 1: Administrativní uspořádání socialistické republiky BaH v roce 1991

Zdroj: Vlastní zpracování autora.

Nezbytnou součástí metodické přípravy kvantitativního rozboru je výběr a zdůvodnění zkoumaných územních jednotek. K analýze formování regionální organizace BaH je třeba vybrat dostatečně vypovídající geografické regiony, které budou mít alespoň částečně obdobnou rozlohu a přibližně stejný počet obyvatel. Za takové lze považovat především jednotlivé opštiny. Jejich vyšší počet však vzájemné srovnání komplikuje. Z tohoto důvodu, pokud se chceme relevantně vyjádřit k vývojovým tendencím regionální diferenciace v socialistickém období, je proto nutné nalézt geograficky vyšší platformu, na níž teprve budou údaje za okresy mezi sebou vzájemně konfrontovány.

Vzhledem k tomu, že BaH nebyla oficiálně rozčleněná do větších regionálních celků (tj. makroregionů), nabízejí se pro naše účely tři možné koncepty její geografické regionalizace.[320] Výběr nakonec padl na takové regionální uspořádání, které seskupilo opštiny na základě provázanosti hospodářských vazeb do sedmi tzv. základních hospodářských komor (*osnovna privredna komora*).[321] Takto utvořené oblasti efektivně podpořily růst svých přirozených center, tj. metropolitních městských areálů. K retrospektivnímu srovnání vývoje počtu obyvatelstva a hustoty zalidnění na km^2 jsou tyto ekonomické regiony pro svou dobrou srovnatelnost z nastiňovaných alternativ nejvhodnější (mapa 2). I přesto, že míra integrity mezi nimi a v jejich rámci (tj. mezi jednotlivými okresy) se kvůli rozdílné ekonomické vyspělosti a různě rozvinuté sídelní struktuře výrazně lišila. Naopak komparace územních jednotek na nejnižší sídelní úrovni (tj. za jednotlivá tzv. *naseljena mjesta*) není prakticky uskutečnitelná z důvodu technické proveditelnosti (v roce 1991 v republice existovalo 5 587 sídel), z důvodů absence retrospektivní datové základny na dané úrovni a kvůli značným proměnám jejich katastrálních výměr.[322]

[320] První z uvažovaných návrhů, který předložila sarajevská geografka A. Pobrićová, rozčlenil prostor BaH do 4 makroregionů na základě převažujících fyzicko-geografických podmínek. I přes to, že toto vytyčení je srozumitelné a logické, nejsou makroregiony pro svou výraznou rozdílnost a absenci dalšího vnitřního členění ke statistické analýze příliš vhodné. Viz POBRIĆ, A.: Osnovne značajke…, s. 351–352. Lepší vzájemnou porovnatelnost regionů nabídl ve své studii R. Gnjato. Ten vytvořil návrh čtyř regionů (tzv. *planske regije*) s vnitřním rozčleněním, které měly v rámci statistické komparace větší výpovědní hodnotu. Srov. GNJATO, R.: Regionalna podjela Bosne i Hercegovine u funkciji prostorne organizacije privrednog razvoja. In: *Zbornik XII. kongresa geografa Jugoslavije*, Novi Sad 1987, s. 241–244. Jeho projekt, byť byl navrhován k hospodářským účelům, se jevil jako příhodný i k rozboru demografických údajů. Pro účely této práce však byl nakonec vybrán až třetí uvažovaný prostorový rámec (viz dále). Další možné přístupy regionalizace BaH shrnuje ve své práci GOLIĆ, B.: *Ekonomika prostora*…, s. 199–219.

[321] Banjalučka, Bihačka, Dobojska, Mostarska, Sarajevska, Tuzlanska a Zenička komora. Tyto ekonomické regiony, které vznikly v roce 1963 v důsledku hospodářské reorganizace BaH, měly primárně sloužit ke koordinaci a usměrňování socioekonomického rozvoje. Na jejich základě mělo postupně také začít oficiálně fungovat sedm prostorově identických makroregionů, k čemuž ale do konce existence federativní Jugoslávie nedošlo. Dle JAKŠIĆ, D.: *Republika srpska*…, s. 19, 57; KRIVOKAPIĆ, B.: Regionalni razvoj vanpoljoprivrednih djelatnosti BiH kao indikator društveno geografskog preobražaja u poratnom periodu. In: *Geografski pregled*, god. XVI–XVII, Sarajevo 1975, s. 60.

[322] V řadě případů bylo spojeno několik sídel do jednoho většího centra. Jindy se naopak část obce oddělila a vytvořila samostatné sídlo atd. Tyto změny ale v rámci geografické hranice jednotlivých opštin nehrály výraznější roli.

Mapa 2: Základní hospodářské komory socialistické republiky BaH

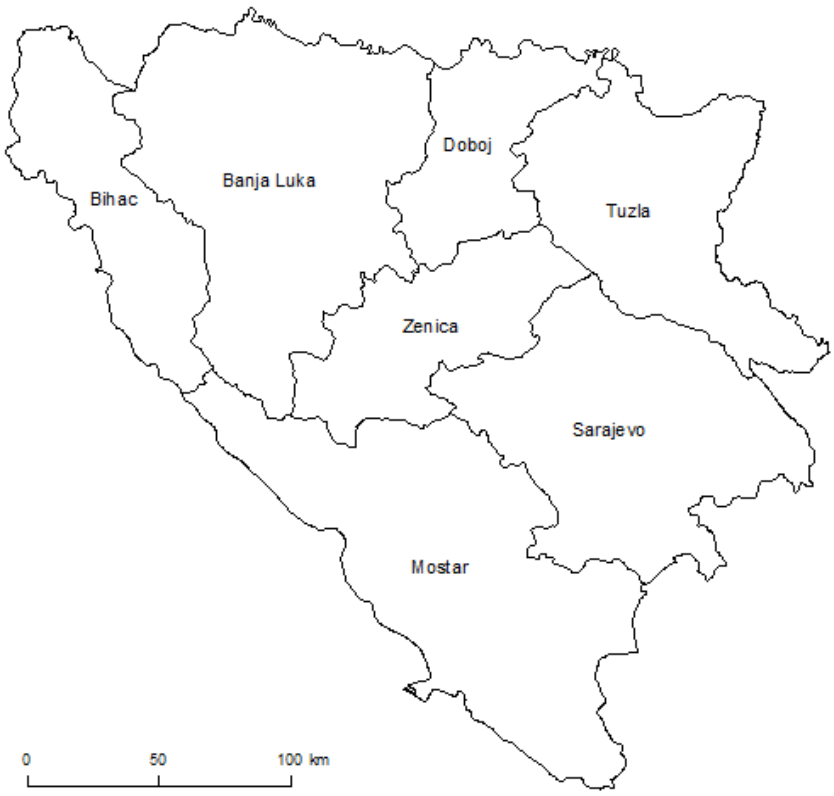

Zdroj: Vlastní zpracování autora.

3.1.4. Vymezení městské a venkovské sídelní struktury socialistické Bosny a Hercegoviny

Většina studií, které se problematikou osídlení zabývají, vyjadřují velikost sídla nejčastěji statisticky počtem jeho residentů.[323] Co se striktího rozlišení města od vesnice týče, není pouhý údaj o počtu obyvatel v konkrétní obci zcela dostatečně vypovídající bez kombinace s dalšími kritérii.[324] Přesto však toto kritérium lze v naší práci, která primárně sleduje demografické proměny v prostoru, považovat za dostatečně reprezentativní.

Sídelní struktura BaH se začala rozrůzňovat *de facto* až po druhé světové válce. Do té doby v podstatě neexistovaly rozdíly mezi městským a venkovským prostředím především v socio-kulturním smyslu. Chyběla zde totiž větší industriální centra, která by utvářela

[323] Velikost sídla ale také může být klasifikována např. počtem tamních domácností, počtem domů (bytů) atd.
[324] Venkovská sídla se kromě počtu svých obyvatel nejčastěji odlišují hospodářskou dělbou práce, ve které převládají zemědělské aktivity, a slabou střediskovou funkcí. Sídelní struktura každé země je jedinečná, tudíž se definice urbánního a rurálního prostředí mohou lišit.

zárodky moderní industriální (tj. urbánní) společnosti.[325] Teprve až bouřlivý poválečný rozvoj, v jehož rámci výrazně vzrostl počet obyvatel měst, začal prudce transformovat uspořádání osídlení i typologii sídel. Protože však urbanizační proces probíhal pomaleji než samotná industrializace,[326] vznikaly různé sídelní mezitypy.[327]

Stanovit přesnou hranici, kdy se z vesnického sídla stalo město, tak bylo prakticky nemožné.[328] Stejně tak bylo velmi obtížné na základě nejednotných definic rozlišit, co byla ještě vesnice a co již město. Při určování rozhraní mezi urbánním a venkovským sídlem hrál nejčastěji rozhodující roli právě konkrétní počet obyvatel sídla (minimálně dva tisíce osob) a jejich převládající způsob obživy.[329] Statistické srovnání sídelní struktury a odlišení městských a venkovských sídel v jednotlivých okresech BaH v letech 1971–1991 však ukázalo, že dokonce i některá okresní centra nedosahovala ani počtu dvou tisíc osob.[330] Protože se jednalo o okresní města, v kvantitativních srovnáních s těmito sídly pracuji jako se sídly „městského typu“.[331]

---

[325] Srov. KAMBEROVIĆ, H.: Prema modernom društvu…, s. 170.

[326] O tom podrobněji viz kapitola č. 1. (*Socioekonomický vývoj BaH v letech 1945–1991 a jeho vliv na populační chování místních konstitutivních národů*).

[327] Např. „vesnicko-městské sídlo“ (*seosko-gradske naselje*), „městsko-vesnické sídlo“ (*gradsko-seosko naselje*), „zemědělské město“ (*poljoprivredni grad*), „průmyslová vesnice“ (*industrijsko selo*). Dle ŠUVAR, S., Sociologije sela II, Zagreb 1988, s. 9.

[328] Dynamickou proměnu venkovského prostředí způsobovalo i umístění průmyslových center, která po druhé světové válce vznikala přímo ve vybraných vesnických sídlech. Řada z nich postupně přerostla v pracovní dělnické kolonie, které přitahovaly původně agrární obyvatelstvo z okolních vesnic. Takto populačně i územně se rozšiřující sídla získávala čím dál zřetelnější charakter urbánního osídlení.

[329] Žádná univerzální definice města ale v zásadě neexistuje. Srov. FREY, W. H., ZIMMER, Z.: Defining the City. In: PADDISON, R. (ed.): *Handbook of Urban Studies*. London, 2001, s. 14–36; totéž platilo i pro společnost v jugoslávské federaci. Viz ŠUVAR, S., Sociologije sela II…, s. 9. V v rámci klasifikace městských a venkovských sídel v bývalé Jugoslávii se proto setkáváme s rozličnými teoretickými přístupy. Mezi ně patří např. rozlišení města od vesnice na základě počtu obyvatel a převažující hospodářské činnosti. Každé sídlo do 300 obyvatel je v jeho vymezení vždy vesnicí. Obce čítající 300 až 999 obyvatel jsou považovány za smíšené (tzv. přechodný typ), pokud mají 70% a více nezemědělského obyvatelstva. Dále platí, že čím je sídlo populačně větší, tím menší procento nezemědělského obyvatelstva je třeba k tomu, aby bylo považováno za smíšené. Městská sídla musí mít minimálně dva tisíce obyvatel a 90 % nezemědělského obyvatelstva. Dle BAN, M.: *Naselja u Jugoslaviji i njihov razvoj u periodu 1948–1961*. Beograd 1970, s. 23; jiný přístup D. Vogelnika stanovil za určující kritérium rozlišení městského a vesnického sídla taktéž hranici počtu dvou tisíc obyvatel, z nichž ale v případě městského sídla nesměla více jak polovina jeho obyvatel pracovat v zemědělství. Srov. VOGELNIK, D.: *Urbanizacija kao odraz privrednog razvoja FNRJ*, Beograd 1961, s. 22–23.

[330] Celkem se jednalo o 21 okresních sídel, přičemž v šesti případech počet osob nepřesahoval dokonce ani jeden tisíc (Kalinovik, Kupres, Ljubinje, Lopare, Trnovo, Šekovići). O postavení těchto specifických sídel podrobněji viz MIŠKOVIĆ, M.: Funkcije gradskih naselja i gradova u SR BiH. In: *Geografski pregled*, god. XXII, Sarajevo 1978, s. 78.

[331] Cílem následující komparace totiž není přispět k diskusi o typologii a rozlišení měst a vesnic, ale názorně prezentovat postupné vylidňování venkova a naopak shlukování obyvatelstva ve městech či větších střediskových obcích.

3.1.5. Výběr indikátorů k rozboru regionální diferenciace socialistické Bosny a Hercegoviny

V rámci přípravy ke sledování geografických proměn prostoru BaH bylo třeba zvolit dostatečně reprezentativní indikátory k rozboru prostorového rozrůznění BaH v letech 1971–1991. I když může omezení vývojových analýz na studium změn v rozmístění obyvatelstva (tj. hustoty zalidnění) vyvolávat pochybnosti o jejich dostatečně „komplexní" reprezentativnosti, lze i pro hlavní období industriálního a urbanizačního vývoje BaH v souladu s pozorováními z jiných zemí předpokládat jejich relativně soubornou vypovídací schopnost.[332] S přihlédnutím k pracím jiných autorů[333] využívám k identifikaci periferních regionů BaH následujících indikátorů: srovnání změn hustoty zalidnění, počtu obyvatel, podílu rodáků, podílu zaměstnaných v primárním sektoru a základní údaje o věkové struktuře obyvatel (podíl osob do 14 let a osob starších 65 let). Zvolené ukazatele lze považovat za dostatečně vypovídající pro výzkum období socialistické industrializace. Teprve s nástupem postindustriálního vývoje se jejich výpovědní hodnota snižuje a nahrazují je kvalitativně odlišné charakteristiky.[334] Většina vybraných ukazatelů byla v disertační práci analyzována na měřítkové úrovni jednotlivých opštin v časovém horizontu let 1971–1991. V následné interpretaci regionální diferenciace území bylo přihlíženo především k prostorovým proměnám těchto použitých ukazatelů.

[332] HAMPL, M.: Diferenciace a zvraty regionálního vývoje Karlovarska: unikátní případ nebo obecný vzor? In: *Geografie – Sborník České geografické společnosti*, roč. 108, 2003, s. 175.
[333] Např. MUSIL, J., MÜLLER, J.: Vnitřní periferie v České republice…
[334] HAMPL, M.: Diferenciace a zvraty regionálního vývoje…, s. 175. V postindustriálním období se tedy charakter vybraných indikátorů mění. Větší důraz je kladen na ekonomické ukazatele: např. míra regionální variability HDP, počet obyvatel s vyšším stupněm vzdělanosti, počet zaměstnaných a nezaměstnaných osob na 1000 obyvatel atd.

3.2. DIFERENCIACE PROSTOROVÝCH PROMĚN ROZMÍSTĚNÍ OBYVATELSTVA BOSNY A HERCEGOVINY V LETECH 1971–1991

3.2.1. Využití indikátorů k identifikaci periferních oblastí Bosny a Hercegoviny

Mapy 3 a 4 znázorňují na základě indexu relativního růstu[335] v letech 1971–1991 proměny početního zastoupení obyvatel ve městech a ve venkovských sídlech v rámci jednotlivých opštin.[336] První kartogram ukazuje, jak se ve sledovaném období zvyšovala koncentrace obyvatelstva ve městech na úkor vysidlování venkova. Nejvýrazněji rostla městská sídla (a především centra opštin) na úkor propadu svých zázemí v sarajevských předměstích Pale a Trnovo, či v opštinách Šipovo, Laktaši, na Kupresu, či dokonce v odlehlém Kalinoviku.[337] Viditelně se projevoval vzestup tzv. středně rozvinutých sídel, která v tomto období mnohem silněji přitahovala obyvatelstvo ze svého bezprostředního zázemí. Naopak větší centrální sídla (Mostar, Banja Luka, Prijedor, Doboj, atd.) zůstávala již relativně populačně nasycená a spíše se zvyšovala hustota zalidnění na jejich předměstích. Nejextrémnější příklad početního nárůstu městského obyvatelstva představovala v rámci neúplného srovnání dat opštin z let 1961–1991 opština Cazin, která v roce 1961 měla pouze jedno zcela vzdáleně připomínající „městské“ sídlo Cazin se 795 obyvateli. O třicet let později již ovšem v rámci urbánního prostředí této opštiny žilo 23 989 osob.

[335] Index relativního růstu (IRR) vyjadřuje, zda určitý pozorovaný jev roste ve sledovaném období (1971–1991) a vymezeném území (tj. v opštinách) kvantitativně rychleji než druhý. Zohledňuje přitom početní vývoj celého zkoumaného teritoria. Jeho výpočet je proveden analogicky jako výpočet indexu hustoty zalidnění, tedy: hodnota pozorovaného jevu v roce 1991 x 100/hodnota pozorovaného jevu v roce 1971.

[336] Z tohoto srovnání byly přirozeně vyňaty městské opštiny Sarajeva (Sarajevo Centar, Hadžići, Ilidža, Ilijaš, Sarajevo Novo, Sarajevo Novi Grad) s výjimkou dvou příměstských opštin Sarajevo Pale a Sarajevo Trnovo. Samostatně nebyla sledována ani nově vzniklá opština Neum, která zůstala sloučena se svým původním okresem Čapljinou. Celkem se jednalo o sedm opštin.

[337] V rámci kvantitativní analýzy proměny osídlení bylo za město považováno každé sídlo s více než dvěma tisíci obyvatel, či sídlo, které představovalo administrativní centrum dané opštiny. V situaci, kdy konkrétní opština neměla jiné městské sídlo než centrum opštiny, bylo započítáno pouze toto centrální sídlo. V případě větších opštin byla sečtena všechna městská sídla s více než dvěma tisíci obyvatel. Podíly venkovského osídlení a urbánních sídel byly následně přepočítány podle indexu relativního růstu.

Mapa 3: Index relativního růstu městských osídlení opštin v letech 1971–1991

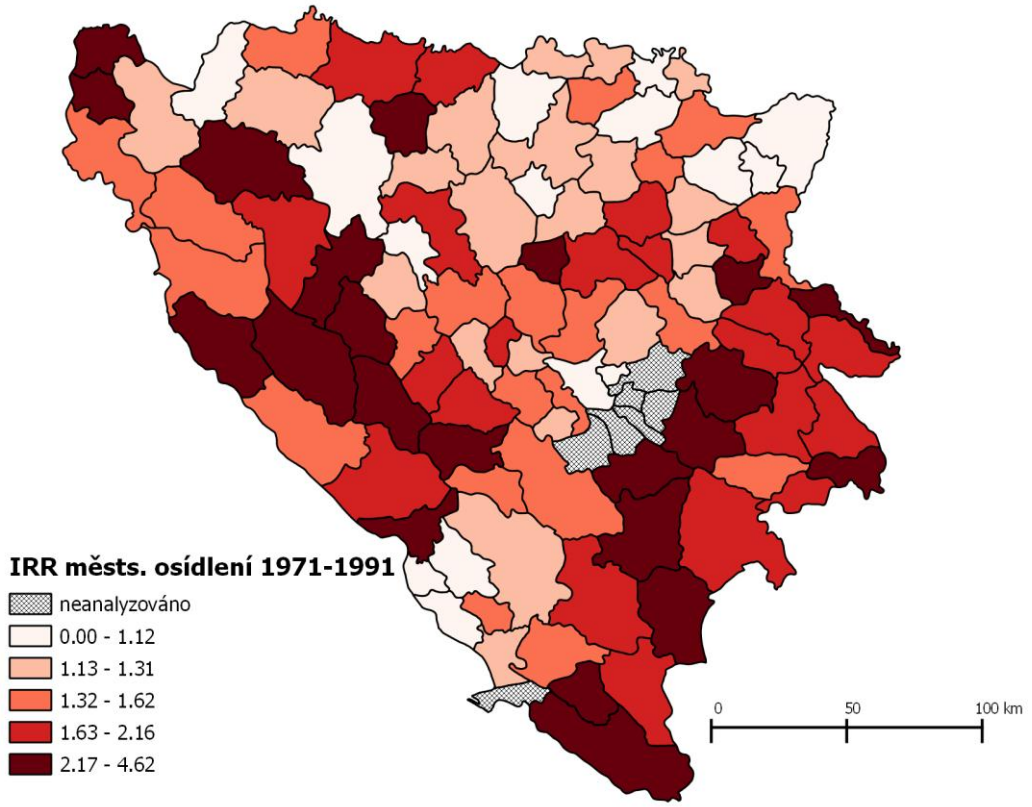

Zdroj: Kalkulace autora na základě údajů sčítání z let 1971 a 1991.

Ze 102 analyzovaných okresů se naopak pouze v několika případech západní Hercegoviny (Ljubuški, Široki Brijeg, Čitluk), střední Bosny (Breza, Visoko, Jajce) a Posáví (Bosanski Šamac, Derventa, Prnjavor) relativně zvyšoval počet obyvatel venkova na úkor početního růstu měst. Kromě opštiny Grude, kde většina obyvatel žila ve stejnojmenném městě, se ve vyjmenovaných ostatních případech skutečně ve sledovaném období zvýšil počet obyvatel venkova.

Hlavní příčina růstu venkova těchto opštin na úkor tamních měst spočívala v příhodných zemědělských podmínkách (což následně potvrzuje i kartogram počtu ekonomicky aktivních osob v primárním sektoru). Proto také v těchto okresech zůstávala struktura a počet venkovských obcí stabilní, resp. se v určitých regionech dokonce rozšiřovala (např. v Jajci, Kotor Varoši či Prnjavoru).

Mapa 4: Index relativního růstu rurálních oblastí v bosenskohercegovských opštinách v letech 1971–1991

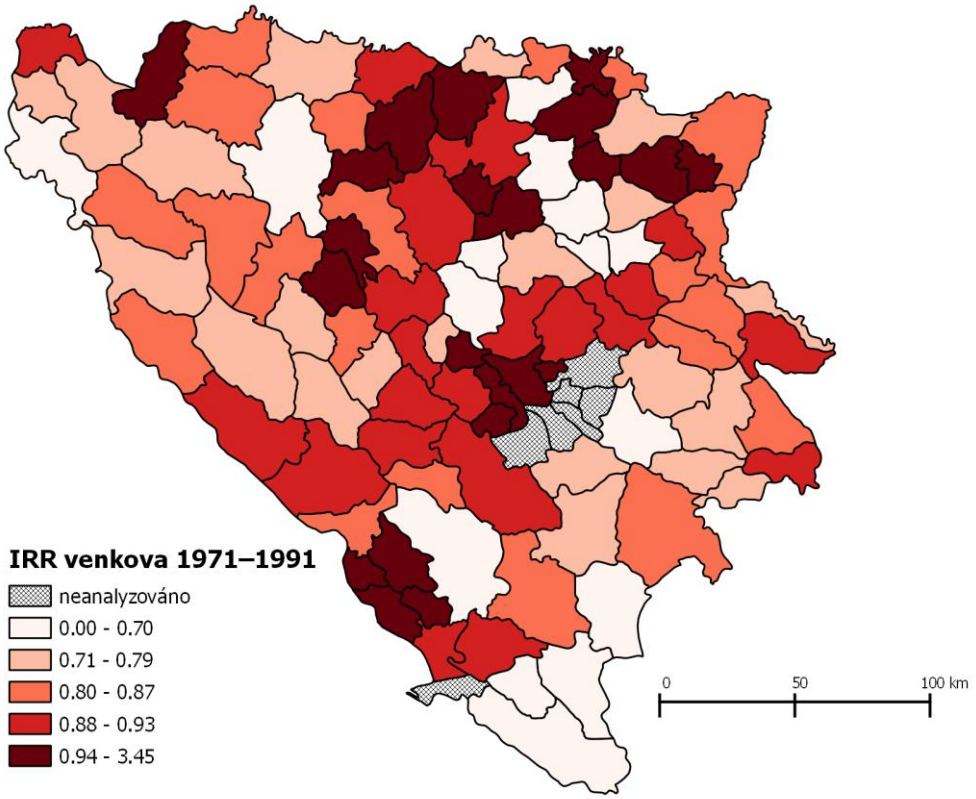

Zdroj: Kalkulace autora na základě údajů sčítání z let 1971 a 1991.

Nejlépe však rozsah a hloubku depopulačního procesu v rurálních částech opštin pozorujeme na základě znázornění změny indexu hustoty zalidnění v letech 1971–1991, který ale do svého propočtu nezahrnuje počet obyvatel ústředního sídla okresu a jeho rozlohu. Na základě takového výpočtu[338] je možné zcela zřetelně rozlišit dvě úbytkové oblasti, které začaly v období mezi roky 1971 a 1991 zjevně ztrácet své pozice a které jsme již zhruba vymezili v rámci územní diferenciace (západní a východní Hercegovina s přesahy do západní Bosny a do Podriní). Předchozí tezi o početně relativně saturovaných významných centrech dokládá populační růst obyvatelstva jejich zázemí (např. Mostar, Travnik, Jajce, Novi Travnik atd.). Není bez zajímavosti, že v tomto srovnání se do popředí nárůstu hustoty zalidnění dostaly především opštiny Kalesija, Zavidovići, Banovići, Zvornik, Žepče aj., v nichž se v období let 1971–1991 výrazně zvýšilo početní zastoupení muslimské populace.[339]

[338] Hustota zalidnění bez hlavního městského sídla opštiny je podíl celkového počtu obyvatelstva opštiny bez počtu obyvatel městského centra opštiny ku celkové rozloze opštiny bez výměry centrálního města.
[339] O následcích, které tento dynamický početní vzrůst vyvolával, viz dále.

Růst venkovských oblastí také zaznamenaly opštiny centrální Bosny, kde žilo promíšeně chorvatské a muslimské obyvatelstvo (Vitez, Gornji Vakuf, Busovača atd.). Není však překvapující, že na posledních deseti místech v pořadí opštin s nejvýraznějším propadem hustoty zalidnění (bez centra opštiny) se nacházely – kromě okresu Sarajevo-Trnovo s většinovou muslimskou populací – výhradně srbské okresy. Největší propad zaznamenaly Trebinje, Kalinovik a Ljubinje, z čehož lze usuzovat, že populační „vývoj" v těchto opštinách zajišťovala téměř výhradně stejnojmenná města. Toto kartografické zobrazení se relativně shoduje s retrospektivním přepočtem změny hustoty osídlení za jednotlivé opštiny v letech 1948–1991 z pohledu administrativního vymezení okresů v roce 1991.

5: Index změny hustoty zalidnění bez hlavního sídla opštiny v letech 1971–1991

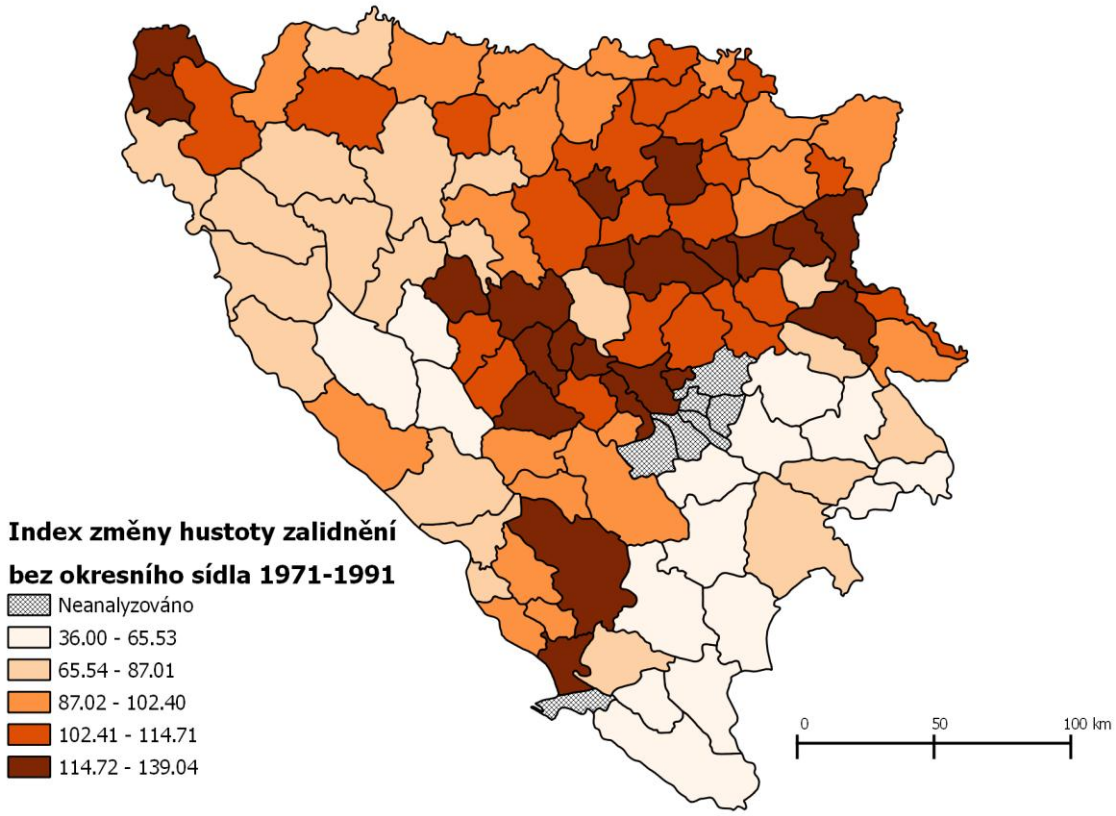

Zdroj: Kalkulace autora na základě údajů sčítání z let 1971 a 1991.

V případě analýzy prostoru BaH nelze při identifikaci periferních oblastí definovat kritickou hodnotu podílu ekonomicky aktivních osob v primárním sektoru v jednotlivých opštinách stejným způsobem, jako např. v případě Česka. V BaH byla úloha primárního

sektoru v podílovém zastoupení osob produktivního věku, ale i celkově v rámci hospodářské struktury do značné míry odlišná. Bosenskohercegovští zemědělci totiž zastávali v rámci sektorové zaměstnanosti mnohem významnější podíl i v ekonomicky vyspělých regionech, kde byl v důsledku socioekonomického pokroku očekáván jejich útlum na úkor ostatních hospodářských aktivit. Současně ale i v této socialistické republice platilo, že výsledný podíl zaměstnaných v jednotlivých sektorech hospodářství významně ovlivňovaly lokální podmínky v rámci jednotlivých oblastí. I v odlehlých regionech se většina osob v produktivním věku nemusela a priori živit zemědělstvím. Přesto je možné i zde vysledovat určité zákonitosti rozmístění zemědělských aktivit, které přispěly k výsledné identifikaci periferních oblastí. Zemědělstvím se živilo ekonomicky aktivní obyvatelstvo v Posáví a v Podriní s přesahem do východní Hercegoviny (mapa 6).[340]

Mapa 6: Podíl ekonomicky aktivních obyvatel zaměstnaných v primárním sektoru v roce 1991 (v %)

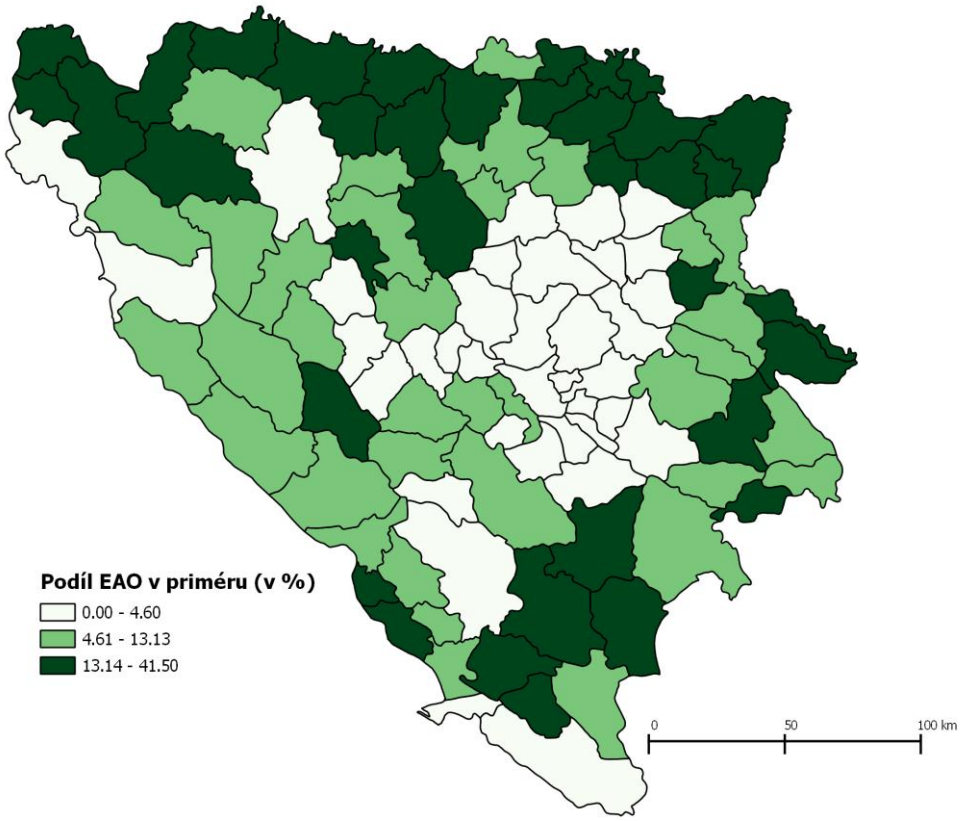

Zdroj: Kalkulace autora na základě údajů sčítání z roku 1991.

[340] Jev, který mapa 6 zobrazuje, bude důležitý v souvislosti s úspěšností repatriačního procesu po roce 1995.

Výrazný úbytek obyvatelstva v rurálních regionech potvrdily také poslední dva sledované indikátory – podíl rodáků a změna relativního složení věkových charakteristik obyvatelstva v jednotlivých opštinách. Při srovnání nejvyššího podílu rodáků v roce 1991 nás opětovně nepřekvapí, že z prvních desíti opštin bylo šest chorvatských, dvě srbské, jedna smíšená a pouze jedna muslimská. Ve většině případů se jednalo o relativně slabě zalidněné, hospodářsky nedostatečně rozvinuté oblasti, kde počet vystěhovalých převažoval příchozí obyvatelstvo. Mezi další okresy s migračně pasivní populací patřily např. Cazin, Bihać, Gračanica či Gradačac, kde převládalo muslimské obyvatelstvo. Na druhé straně spektra nacházíme kromě sarajevských městských částí, kde rodáci tvořili i méně než polovinu celkového počtu osob, překvapivě slabě rozvinuté okresy se srbskou většinou (Ljubinje, Han Pijesak, Sokolac, Kalinovik atd.) a většinově muslimské (Goražde s Višegradem).

Vzhledem k tomu, že statistiky, které zaznamenávaly počet nově příchozích, nesledovaly etnicitu imigranta, lze z údajů pouze velmi složitě a nepřímo rekonstruovat případnou etnickou příslušnost nově příchozího. Údaje o slabém podílu rodáků v hospodářsky zaostalých oblastech typu opštin Han Pijesak, Kalinovik atd. patrně souvisely s přesuny osob ze skutečně zcela izolovaných obcí v horách směrem do centra opštiny. Statistika je tedy následně registrovala jako přistěhovalé. Z toho můžeme usuzovat, že velmi slabý podíl rodáků v srbských opštinách Kalinovik, Gacko, Bileća atd. potvrzoval silný populační úbytek jejich venkovských zázemí. Obdobně se v případě většinově muslimského Goražde a Višegradu nejpravděpodobněji jednalo o příchozí z venkova do obou centrálních sídel. Domněnka, že v případě těchto opštin s muslimským obyvatelstvem sehrála roli imigrace Muslimů ze sousedního Sandžaku, se na základě rozboru statistik nepotvrdila. Celkový počet příchozích z jiných jugoslávských republik měl ve všech rozebíraných případech zcela zanedbatelnou roli.

Mapa 7: Podíl rodáků v jednotlivých okresech v roce 1991 (v %)

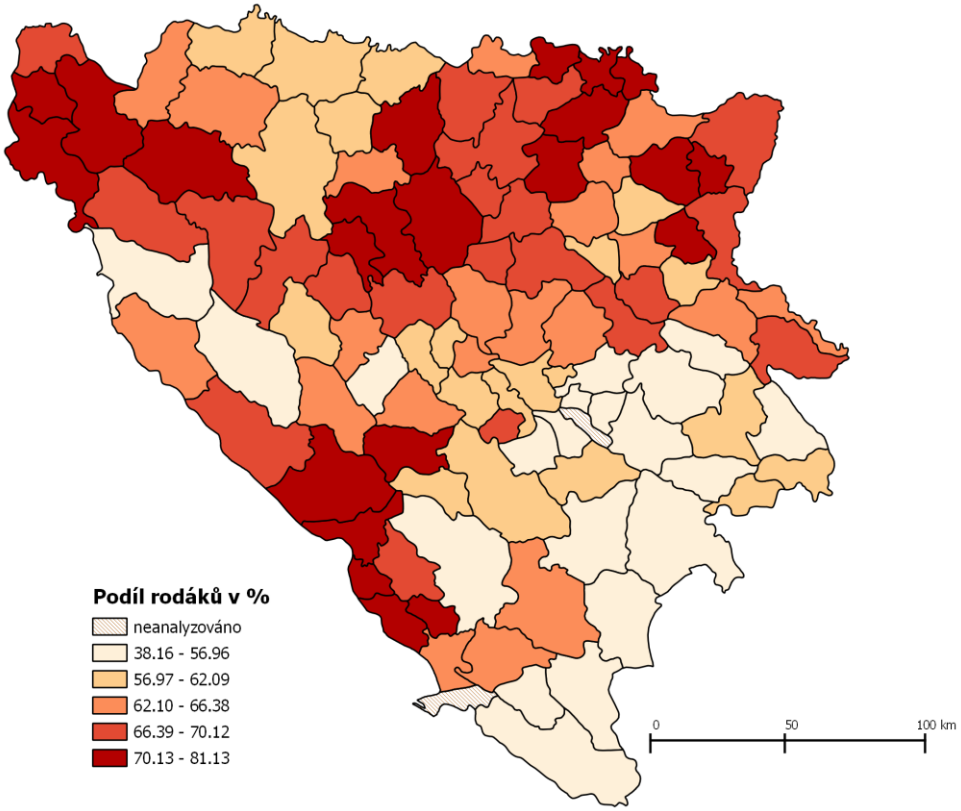

Zdroj: Kalkulace autora na základě údajů sčítání z roku 1991.

Posledním pozorovaným jevem bylo demografické vyjádření proporčního zastoupení věkových kategorií dětí do 14 let a osob starších 65 let (mapa 8). Ze socioekonomického vývoje socialistické BaH šlo usuzovat, že v periferních regionech se výsledný podíl dětí bude rapidně snižovat na úkor pozvolnějšího rozšiřování seniorské kategorie. Navzdory těmto předpokladům nelze ukazatele věkových kategorií k identifikaci periferních a jádrových oblastí považovat za dostatečně uspokojivé. V první mapce totiž kromě výrazného poklesu ve skutečně periferních opštinách (např. Kalinovik, Višegrad, Rudo, Ključ) došlo k značnému snížení podílu (o 40 %) dětské věkové kategorie i v hospodářsky relativně vyspělých opštinách Sanski Most, Čapljina, Brčko, Prijedor, atd.

Naopak nejnižší pokles dětí zaznamenaly sarajevské opštiny, Mostar, Velika Kladuša či některé okresy v úrodném Posáví. Kromě těchto vcelku předpokládaných příkladů ale velmi slabě pokleslo početní zastoupení dětí také např. v periferních opštinách Bosansko Grahovo či Titov Drvar. Oproti východním oblastem Bosny, odkud srbské obyvatelstvo

intenzivně odcházelo do sousedního Srbska (v těchto opštinách nedošlo k takovému propadu věkové populace 0–14 let pouze díky muslimské populaci), zůstávala věková struktura srbské populace v Drvaru či Grahovu relativně stabilní. V tomto případě měl pravděpodobně na slabší migrační odliv Srbů vliv rozvinutý dřevařský průmysl těchto okresů.

Podobně i další z kritérií identifikace periferních oblastí – věková struktura seniorů nad 65 let – ne zcela dostatečně potvrzovala okrajovost sledovaných oblastí. Bosenskohercegovské obyvatelstvo ve sledovaném období nejvýrazněji stárlo v zemědělských opštinách v pásu od Posáví do střední Bosny a v některých městech (např. Doboj, Zenica). Předpokládaný podílový nárůst této kategorie ve východní Bosně nenastal taktéž kvůli zdejšímu progresivnímu růstu Muslimů, kteří v průměru navyšovali oslabující věkovou strukturu zdejší stárnoucí srbské populace. Naopak pokles této kategorie o téměř 50 % v opštině Sarajevo Centar, který tak značně upravoval zdejší věkovou strukturu, byl způsoben výrazným přílivem nového ekonomicky produktivního obyvatelstva.

Mapa 8: Index změny podílu obyvatelstva ve věkových kategoriích 0–14 a nad 65 let v období let 1971 a 1991 (v %)

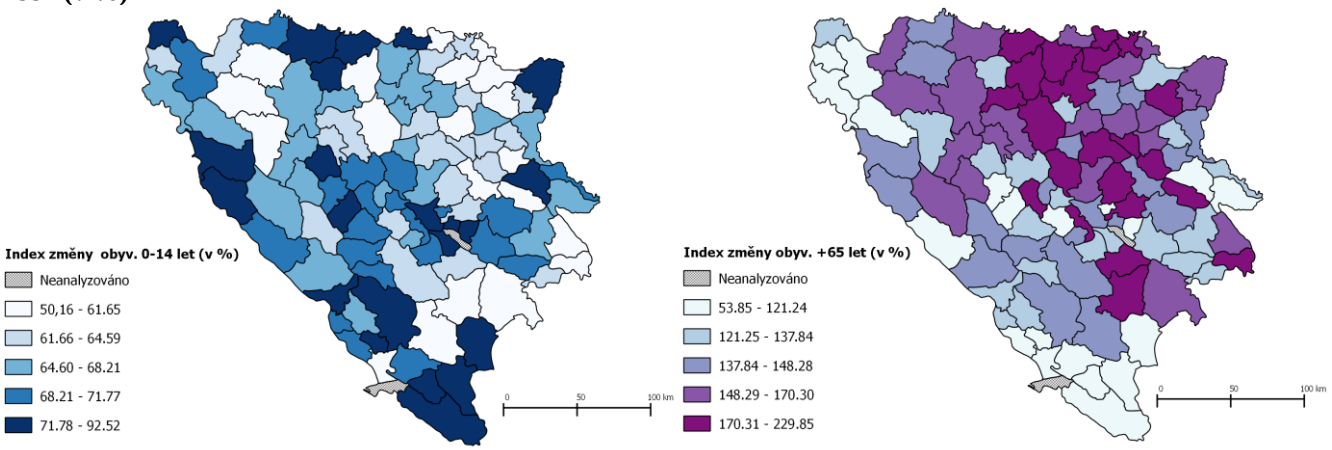

Zdroj: Kalkulace autora na základě údajů sčítání z let 1971 a 1991.

3.2.2. Typologie opštin podle jejich populačního vývoje

S přihlédnutím k předchozím zkoumaným charakteristikám, které prohlubovaly populační a socioekonomické rozdíly mezi jednotlivými územími, se na závěr pokusíme kategorizovat typologii opštin podle jejich vývoje. Cílem je prezentovat výsledné dopady přirozených a migračních pohybů na postupující diferenciaci prostorových proměn rozmístění obyvatelstva BaH v období let 1948–1991. V důsledku odlišné dynamiky populačního vývoje

opštin za celou socialistickou epochu pozorujeme, jak se hustota zalidnění BaH geograficky polarizovala.[341] Diferenciaci populačního vývoje v letech 1948–1991 je tedy možné nejlépe sledovat s pomocí početních proměn obyvatelstva, tj. změny hustoty zalidnění. Na základě kvantitativní analýzy populačních charakteristik[342] můžeme jednotlivé opštiny v rámci vymezených regionů rozčlenit na čtyři základní vývojové typy:[343]

1) Růstový typ opštiny charakterizoval relativně kontinuální a dlouhodobý růst, který byl spojen s intenzivním rozvojem průmyslových aktivit a v případě centrálních sídel vyšším rozvojem obslužných funkcí. Tento typ okresů, v nichž se koncentrovala většina výrobních aktivit země, tvořil motor populačního růstu celé země.
2) Za stabilizovaný typ lze označit takové opštiny, které si v rámci vymezeného makroregionu po celé sledované období udržovaly obdobné populační zastoupení a přibližně stejnou hustotu zalidnění. Ve většině těchto regionů se postupem času prohlubovala jejich vnitřní polarizace (tj. městské prostředí versus jeho zázemí).
3) Typ tzv. „nové“ periferie představoval okresy, kde po druhé světové válce sice došlo k zprůmyslnění a rozvoji určitých sekundárních aktivit, nicméně velká část z nich byla v důsledku rostoucích hospodářských potíží a nedostatečného přílivu investic postupně utlumena. Z počátku mírný, avšak pozorovatelný růst podílu obyvatelstva a hustoty zalidnění opštiny ve vymezeném makroregionu po čase ustal, začal stagnovat, či se s mírně sestupnou tendencí snižoval. Index vývoje obyvatelstva v období 1948–1991 většinou osciloval kolem nuly, což ve výsledku znamenalo růst podílu osob staršího věku a tudíž snižování průměrného národního důchodu a HDP na osobu. Mnoho z těchto okresů populačně sláblo kvůli své nevýhodné geografické poloze a nedostatečnému infrastrukturnímu napojení na významnější centra. Problémy

[341] Veškerá data v typologii opštin podle jejich populačního vývoje jsou převzata z DZSrH: *Stanovništvo Bosne i Hercegovine*….
[342] Ke srovnání jsme využili zmiňovanou regionalizaci BaH, která vytvořila sedm tzv. základních hospodářských komor (*osnovna privredna komora*) na základě provázanosti hospodářských vazeb mezi přilehlými opštinami. Ve statistickém rozboru byly za každou opštinu sledovány změny v jejím podílovém populačním zastoupení. Tedy jakému procentuálnímu zastoupení na celkovém počtu obyvatel odpovídal 1) absolutní počet obyvatel opštiny X v roce Y ve vymezeném regionu (tj. v hospodářské komoře) a 2) hustota zalidnění (počet obyvatel na rozlohu) a její změny v letech 1948–1991 (za pomoci indexu vývoje hustoty zalidnění v letech 1948 a 1991). Opštiny byly následně typologicky seřazeny podle identifikovaných čtyř typů.
[343] Typologické vymezení vývojových typů oblastí převzato z HAMPL, M.: Diferenciace a zvraty regionálního vývoje…, s. 177–179.

podmíněné polohou a případnou ekonomickou specializací se tak v 70. a 80. letech projevily především v růstu nezaměstnanosti.

4) Tzv. „klasické“ periferie tvořily převážně venkovské, ekonomicky slabé opštiny, v nichž obyvatelstvo pracovalo často (ne však bezpodmínečně) v zemědělství. Tyto okresy se vyznačovaly velmi slabým podílovým zastoupením obyvatel na příslušném regionu a klesající hustotou zalidnění ve sledovaném území. Populační potenciál těchto okresů kontinuálně slábnul. V roce 1991 se index růstu a hustoty zalidnění dostal již hluboko pod 100% úroveň z roku 1948. Tyto ryze depopulační opštiny vystihovala zcela nedostatečná struktura ekonomiky, hospodářská zaostalost, vysoká nezaměstnanost, výrazný podílový vzrůst seniorské kategorie a slabý podíl mladistvých, nižší vzdělanost a řada dalších negativních charakteristik. Převážnou většinu sídel v těchto opštinách nebylo po druhé světové válce rozhodně možné považovat za sídla městského typu. Jednalo se o veskrze izolované venkovské obce s rozšířenou administrativní působností, kam teprve v poválečném období začaly nesměle směřovat omezené investiční prostředky.

Mapa 9 ukazuje proměnu podílového zastoupení obyvatelstva v jednotlivých opštinách v rámci vymezeného regionu (tj. hospodářské komory). Můžeme tak názorně sledovat, jak se postupem času na základě populačních charakteristik rozrůzňovalo osídlení v prostoru. S přispěním demografického vývoje v jednotlivých regionech současně také identifikujeme růstové a okrajové oblasti. Druhý kartogram mapy 9 pak index změny hustoty zalidnění v letech 1948–1991 v jednotlivých opštinách udává v kontextu celé země.

Mapa 9: Index změny podílového zastoupení opštin v jednotlivých regionech BaH v letech 1948–1991 a změna hustoty zalidnění v opštinách mezi roky 1948 a 1991 (v %)

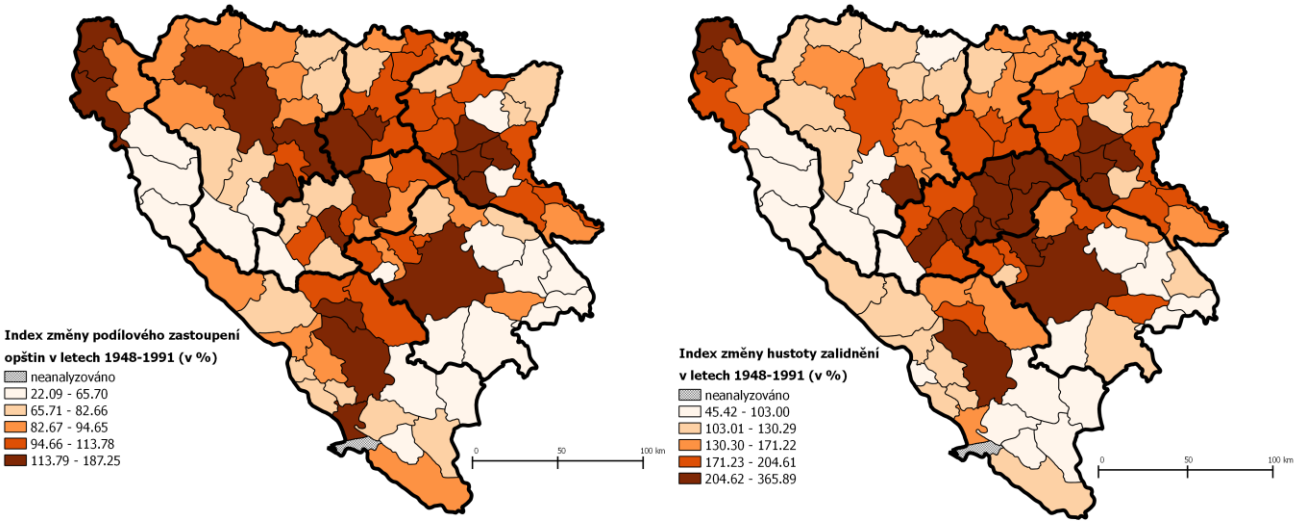

Zdroj: Kalkulace autora na základě údajů sčítání z let 1948 a 1991.

3.2.2.1. Vývojová typologie okresů v rámci vymezených hospodářských komor

V této části se budeme věnovat bližší charakteristice poměrů v jednotlivých makroregionech („hospodářských komorách“) na základě kvantitativního rozboru změn populačního zastoupení v jednotlivých okresech BaH.

3.2.2.1.1. Banjalucký makroregion (celkem 17 opštin)

V banjalucké hospodářské komoře pozorujeme, že kromě dvou přirozených center Banja Luka a Prijedor rostlo podílové zastoupení obyvatelstva ještě v opštinách Jajce a Kotor Varoš. V okresu Jajce, jenž svým počtem obyvatel v roce 1948 byl srovnatelný se severněji položenými opštinami (např. s okresem Bosanska Dubica), se v letech 1948–1991 extrémně zvýšila hustota zalidnění. Oproti tomu populační růst v severních okresech nebyl za celé sledované období – na rozdíl od Jajců – natolik progresivní. Populační a socioekonomický vývoj opštin Mrkonjić Grad a Ključ je řadí mezi tzv. nové periferie. K nápadnějšímu propadu v rámci regionální organizace v žádné z nich nedošlo především díky jejich poloze a příhodnému dopravnímu napojení na magistrálu Bihać – Sarajevo. Za klasické periferie lze naopak označit opštiny Glamoč, Laktaši, Srbac, Šipovo a Čelinac, které v banjaluckém regionu dlouhodobě vykazovaly slabé podílové zastoupení. I další využité ukazatele (vysoký podíl zaměstnaných v agrárním sektoru a osob v seniorském věku aj.) potvrzovaly v rámci

regionální organizace společnosti neměnící se okrajovost těchto území. Socioekonomický vývoj bez výraznějších výkyvů přiřazoval tyto zbylé opštiny (např. Prnjavor, Skender Vakuf atd.) v rámci regionálního srovnání ke stabilizovanému typu.

3.2.2.1.2. Bihaćský makroregion (celkem 7 opštin)

V tomto počtem opštin nejmenším regionu lze ukázkově pozorovat, jak se v socialistické éře v důsledku modernizačních změn zvýraznil rozdíl mezi skutečně periferními opštinami Bosansko Grahovo, Bosanski Petrovac a Titov Drvar a populačně dynamickým centrem Bihać a dvěma extrémně růstovými opštinami Cazin a Velika Kladuša s progresivní věkovou strukturou. V těchto opštinách byly po druhé světové válce lokalizovány nové průmyslové závody, současně se tu ale dařilo zemědělství. Vysoký počet osob zaměstnaných v primárním sektoru proto neodpovídal spojitosti mezi mírou zaměstnanosti v zemědělství a stupněm periferiality. S pomocí sledovaných ukazatelů v socialistické epoše pozorujeme, že okrajové okresy se mezi sebou začaly dále kvalitativně rozrůzňovat. Oproti Bosanskému Petrovci a Bosanskému Grahovu (klasické periferie), kde se hustota zalidnění a podílové zastoupení obyvatelstva těchto opštin v bihaćském makroregionu výrazně snižovaly, si Titov Drvar (typ nové periferie) naopak udržoval v průběhu celého období rovnoměrnou hustotu zalidnění.

3.2.2.1.3. Dobojský makroregion (celkem 9 opštin)

Populační vývoj v devíti opštinách hospodářské komory Doboj byl ve sledovaném období rovnoměrný. Celkový počet obyvatelstva v jednotlivých okresech, navzdory odlišnému proporčnímu zastoupení v každé opštině, rostl stejnoměrně. Velmi hustě zalidněná územní sídelní struktura se tak v této oblasti v období let 1948–1991 příliš nerozrůzňovala. Proto také žádnou z opštin nelze označit za vysloveně periferní. Kvůli své neměnnosti a relativně obdobné hustotě zalidnění byly všechny okresy dobojského regionu zařazeny do kategorie stabilizovaný typ.

3.2.2.1.4. Mostarský makroregion (celkem 18 opštin)

V mostarském regionu, jenž pokrýval výraznou část Hercegoviny a zasahoval částečně i do západní Bosny, bylo možné na základě rozvojové osy – pomyslně protínající území BaH

v podobě písmena T (viz dále) – pozorovat ústřední růstové opštiny. Kromě okresu Mostar, jehož podílové zastoupení populace v letech 1948–1991 v rámci celého regionu rostlo nejprogresivněji (index 187,3), se jednalo o opštiny Čapljina, Konjic a Jablanica. Klíčová silniční a železniční komunikace, která spojuje Sarajevo s přístavem Ploče v Chorvatsku, tento region pomyslně rozdělovala na dvě části. Přestože oba subregiony spadaly pod tradičně zemědělské oblasti, nacházíme mezi nimi jednu základní kvalitativní odlišnost. Ve východní Hercegovině se mnohem intenzivněji vylidňovala venkovská zázemí ve prospěch početního růstu tamních sídel městského typu. V západní části mostarského regionu se oproti tomu naopak zvyšovala hustota zalidnění ve venkovských sídlech. Kromě tří regionálních center (Trebinje, Livno, Široki Brijeg) díky nimž zůstávaly populační charakteristiky stejnojmenných opštin stabilní, se ve všech ostatních případech jednalo o periferní regiony. Nevesinje a Tomislavgrad byly v důsledku své nepřetržité stagnace ve zkoumaných charakteristikách zařazeny do typu nové periferie.

3.2.2.1.5. Sarajevský makroregion (celkem 16 opštin + Sarajevo jako celek)

Atypičnost tohoto regionu v rámci bosenského srovnání spočívala samozřejmě v tom, že zahrnovala klíčové hospodářské centrum BaH, hlavní město Sarajevo. Hospodářsky rozvinutý areál s vysokým stupněm investic vázal pětinu veškerých výrobních kapacit země, které vytvářely 20 % národního důchodu republiky.[344] V tomto ohledu tedy bylo zřejmé, že při vzájemné komparaci vybraných indikátorů budou všechny ostatní bosenskohercegovské regiony zaostávat. Kvůli přitažlivosti okresů, které tvořily město Sarajevo, žádná ze zbylých opštin v regionu v letech 1948–1991 nevylepšila své socioekonomické postavení a tudíž i své relativní zastoupení v makroregionu. S výjimkou okresů růstového Sarajeva proto můžeme za stabilizovaný typ označit sousední opštiny Breza, Fojnica, Goražde, Kiseljak a Visoko. Oslabující pozice okresů Foča, Rogatica, Sokolac, Vareš a Višegrad z nich v rámci regionálního systému vytvořila typ nových periferií. Tyto opštiny (především Vareš, Foča, Rogatica) přitom představovaly klasickou ukázku socialistické industrializace. Závody a doly vybudované již v období roztržky Stalina s Titem přitahovaly pracovní sílu nejen z okolních rurálních sídel, ale i ze širšího okolí. Monstrózní budování, které zvyšovalo zdejší

[344] Viz GOLIĆ, B.: *Ekonomika prostora*…, s. 103.

hustotu zalidnění i úlohu těchto okresů v rámci hospodářského systému regionu, však v průběhu 60. let ustalo, v důsledku čehož se populační potenciál těchto opštin začal propadat. Zbylé okresy patřily kvůli své geografické poloze, jež trvale znevýhodňovala jejich hospodářství, zabraňovala efektivnějšímu rozvoji a nepřímo způsobovala řadu strukturálních postižení, mezi klasické periferie. Opština Kalinovik v letech 1948–1991 zaznamenala ze všech okresů BaH nejhlubší propad jak hustoty zalidnění (index 45,4), tak svého podílového zastoupení v regionu (index 22,1).

3.2.2.1.6. Tuzlanský makroregion (celkem 19 opštin)

Ještě ukázkovější příklad důsledků masové výstavby těžkého průmyslu a s ní provázaných socioekonomických proměn představovaly některé opštiny tuzlanské oblasti. V okrese Banovići, kam byla z Brčka v rámci poválečné obnovy a budovatelského nadšení rekordně rychle přivedena železnice a s její pomocí zahájena intenzivní těžba rud a černého uhlí s navazující průmyslovou výrobou, vzrostla hustota zalidnění v letech 1948–1991 o 237 %. Tímto rapidním nárůstem se Banovići zařadily na druhé místo za podobně vysoce industrializovaný Novi Travnik. Z těchto důvodů patřil banovićský okres společně s dalšími průmyslovými opštinami Tuzla, Zavidovići a Kalesija do růstového typu. Za stabilní typ považujeme Brčko, Bijeljinu a okresy se středně rozvinutými městy Gračanica, Gradačac, Lukavac a Zvornik. Přestože by měla geografická poloha opštin Bratunac, Vlasenica a Srebrenik v rámci regionálního uspořádání předurčovat tyto opštiny k periferním postavení, jejich populační charakteristiky poukazovaly na něco jiného. Podílové zastoupení obyvatelstva v makroregionu zůstávalo díky vysokému přirozenému přírůstku tamní muslimské populace stabilní. Z těchto důvodů, a také proto, že ve sledovaném období dokonce intenzivně vzrůstala tamní hustota zalidnění, přiřazujeme tyto okresy taktéž ke stabilnímu typu. Naopak pozice opštiny Kladanj se na základě síly indexu změny podílového zastoupení opštin v regionech BaH jevila jako růstová či alespoň stabilizovaná. Pokud však přihlédneme k její slabé hustotě zalidnění a nevýraznému populačnímu podílu v oblasti, musíme jí zařadit mezi klasické periferie. Kromě Kladanje měly periferní postavení v hospodářském systému tohoto regionu ještě Srebrenica, Šekovići a Lopare. Ve zbylých dvou opštinách Ugljevik a Orašje sice rostla hustota zalidnění, přesto je chápeme jako nové

periferie, protože se jejich procentuální zastoupení počtu obyvatel v rámci makroregionu pozvolna snižovalo.

3.2.2.1.7. Zenický makroregion (celkem 12 opštin)

Taktéž zenický region, v němž zcela dominoval sekundární sektor, představoval ukázku výsledků socialistické industrializace v praxi. Nové průmyslové závody zde vytvořily pracovní příležitosti pro obyvatelstvo z celé BaH. Proto také z deseti příkladů nejvýraznější proměny co do růstu hustoty zalidnění zastupovaly v letech 1948–1991 zenický region celkem čtyři opštiny: Novi Travnik, Zenica, Bugojno a Vitez. Navzdory intenzivnímu zvyšování hustoty zalidnění i v opštinách Kakanj, Travnik, Zavidovići, Žepče a Busovača, zůstaly tyto okresy zařazeny do stabilního typu. Extrémně progresivní růst čtyř silně industriálních okresů totiž způsobil, že pozice zbylých opštin začaly v makroregionu oslabovat. Donji a Gornji Vakuf kvůli své poloze, která byla spádována do regionálního centra Bugojna, v socioekonomickém systému oslabovaly. Řadíme je tudíž mezi nové periferie. Typicky periferní postavení měla náhorní opština Kupres, jejíž pozice se na základě sledovaných indikátorů v průběhu let 1948–1991 konstantně propadala.

Mapa 10: Typologie opštin podle jejich populačního vývoje v letech 1948–1991

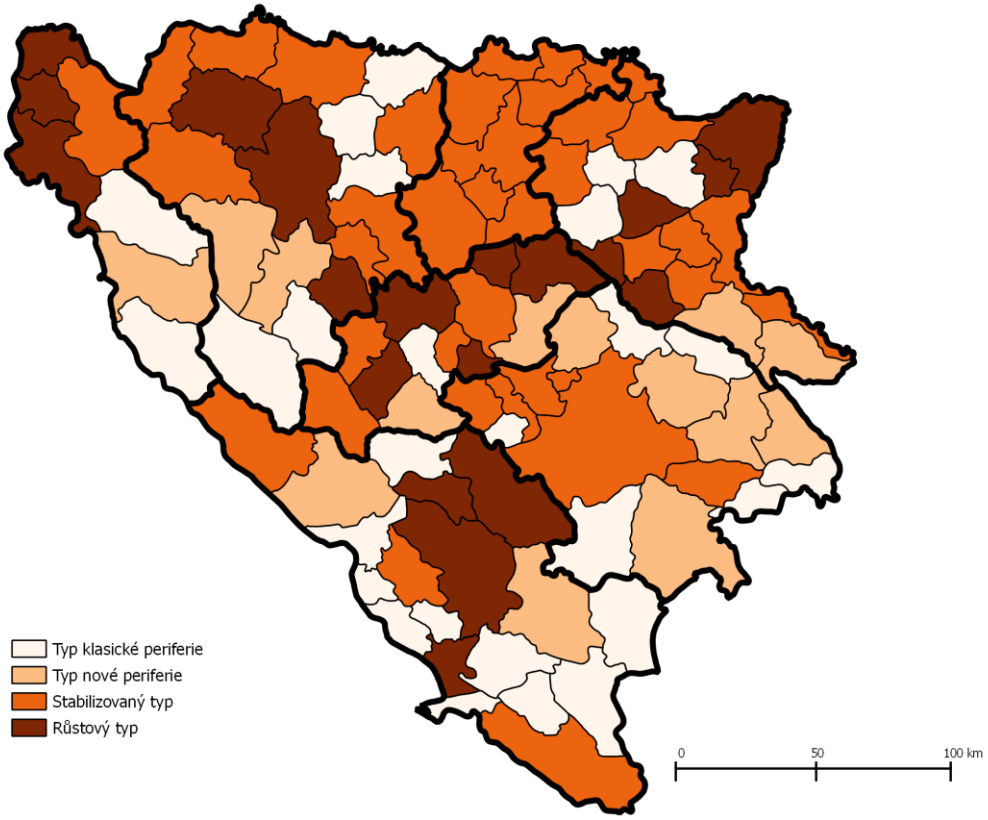

Zdroj: Kalkulace autora na základě údajů sčítání z let 1948 a 1991.

3.2.2.2. Územní kontrasty Bosny a Hercegoviny podle vývojové typologie rozmístění obyvatelstva

BaH představovala výrazně heterogenní zemi nejen etnicky, ale i prostorově. V její teritoriální struktuře lze v socialistickém období pozorovat prohlubující se nerovnoměrnost v geografickém rozložení hospodářských kapacit a tudíž i v rozmístění obyvatelstva. Především v jihozápadní (oblast západní Hercegoviny) a jihovýchodní části země (východní Hercegovina) pozorujeme v příkrém kontrastu s centrální Bosnou a severním úrodným Posávím prostorovou nerovnováhu regionálního ekonomického a demografického vývoje.

Prostor BaH lze v rámci regionální diferenciace rozčlenit dvěma základními možnými způsoby. V prvním případě v podobě tzv. severo-jižní zonality v podobě písmena T, který je stanoven především fyzickogeografickými podmínkami. Na severní hustě osídlené oblasti, které se rozprostírají od bihaćského regionu přes Banja Luku, Doboj, Tuzlu a Brčko až k Bijeljině a Zvorniku v Podriní, navazuje v kolmém směru úrodné a hospodářsky intenzivně

využívané údolí řeky Bosny s centry Zenica a Sarajevo. Vertikální část této osy na sebe vázala nejvýraznější podíl sekundárních a terciérních aktivit republiky (až polovina veškeré hospodářské výroby), čemuž odpovídal stupeň ekonomického rozvoje a rozmístění vybudovaných průmyslových a infrastrukturních objektů. V těchto regionech se koncentrovalo obyvatelstvo s relativně dynamickým demografickým chováním a vyšším vzděláním. Přestože tato zóna zaujímala zhruba jenom 20 % rozlohy BaH, žilo v ní 40 % obyvatelstva republiky. Národní důchod obyvatel v tomto území dosahoval o 50 % vyšší hodnoty než průměr celé BaH.[345]

Druhou formu dělení území státu lze vytyčit v souvislosti s početním a hospodářským růstem urbánních sídel a čím dál výraznějším zaostáváním periferních rurálních regionů. Mezi růstové regiony – kromě již výše vyjmenovaných – patřila především centra těžkého průmyslu ve střední Bosně (např. Kakanj, Visoko, Zavidovići, Busovača atd.) a samozřejmě hercegovský Mostar. Kvůli vyšší atraktivitě těchto ústředních sídel kontinuálně oslabovalo osídlení v přilehlých opštinách populačně i socioekonomicky. Rozvojová jádra (ať už na ose T či mimo její rámec) doplňovala rozlehlá a geograficky se dále rozšiřující území s určitými strukturálními problémy, jejichž dalšímu rozvoji bránily značně nepříznivé podmínky jak socio-demografické (nevyvážená věková a pohlavní struktura), tak ekonomické (malý podíl ekonomicky aktivních obyvatel zaměstnaných v progresivních odvětvích hospodářství, nedostatečná konkurenceschopnost).

Ve vývoji prostorového rozrůznění BaH vzrůstal v období socialistické industrializace kontrast mezi migračně přitažlivými centry republikového (Sarajevo, Banja Luka, Mostar, Tuzla) či regionálního významu (Brčko, Bijeljina, Zvornik, Zenica, Bihać, Prijedor) a oblastmi, které zůstaly mimo hlavní dopravní a hospodářské rozvojové osy (mapa 11). Regionální politika jugoslávských komunistů sice přispěla k iniciaci četných hospodářských aktivit i v méně dostupných oblastech, nicméně ty zůstaly víceméně izolované, slabě napojené na místní zdroje a nedostatečně integrované do ekonomického systému republiky. Nerovnoměrnost regionální diferenciace BaH měřená změnami v prostorovém rozložení obyvatelstva se tedy v období socialistické Jugoslávie do roku 1991 (podobně jako v některých dalších jugoslávských republikách) neustále zvyšovala.

[345] Dle GOLIĆ, B.: *Ekonomika prostora*…, s. 103.

Mapa 11: Zóny rozvoje Bosny a Hercegoviny

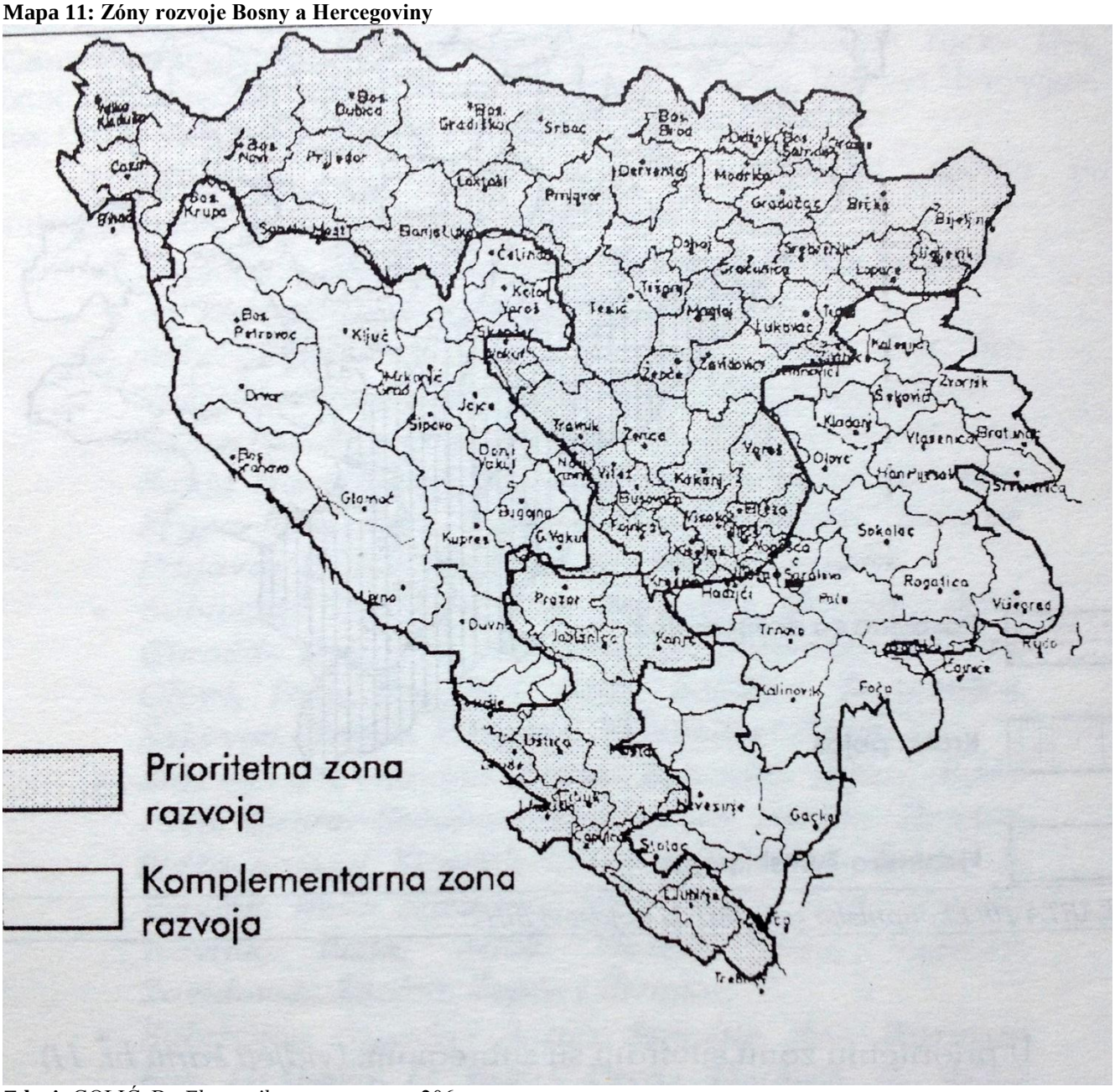

Zdroj: GOLIĆ, B.: *Ekonomika prostora*…, s. 206.

3.3. ETNO-DEMOGRAFICKÝ VÝVOJ V BOSNĚ A HERCEGOVINĚ V LETECH 1971–1991 A JEHO LATENTNÍ PŘEDPOKLAD K VYÚSTĚNÍ V ETNICKÝ KONFLIKT

BaH v rámci federativní Jugoslávie nepředstavovala pouze etnicky nejvíce heterogenní republiku, ale také zemi, kde v socialistickém období došlo k zásadní etno-demografické změně. Početně nejsilnější srbské obyvatelstvo v roce 1971 převýšili Muslimové.[346] Muslimský národ díky mnohonásobně dynamičtějšímu populačnímu vývoji v posledních dvou desetiletích společné existence Jugoslávie početně v některých okresech převýšil doposud nejsilnější Srby. V jiných opštinách se mnohonásobně zvýšil jejich vliv. Tuto fatální interakci rozdílných demografických trendů národů BaH v období socialistické Jugoslávie přitom však akademické texty příliš neanalyzují.[347]

Proměny v proporčním zastoupení konstitutivních národů je přitom třeba považovat za jeden z klíčových elementů, jenž na přelomu 80. a 90. let s přispěním dalších negativních faktorů (především hospodářského úpadku, paralyzace federální vlády, růstu politických tenzí a nacionalismu) zvyšoval mezietnické napětí. Demografická dynamika (tj. početní růst Muslimů a úbytek Srbů) sice sama o sobě netvořila a priori rozbušku ke konfliktu, nicméně k eskalaci etnického napětí a následnému rozpoutání občanské války rozhodně přispěla, a to v souvislosti s vývojem politické, společenské a hospodářské situace v BaH a jugoslávské federaci na počátku 90. let. V atmosféře nacionalistické propagandy, šíření strachu a vzájemné mezietnické démonizace sehrálo povědomí o demografickém úpadku důležitou roli nejen v úvahách o novém geopolitickém uspořádání země, ale i při přímé mobilizaci „svého“ národa.

[346] Muslimové současně jako jediný ze tří konstitutivních národů BaH žili většinově zastoupeni v BaH (83,6 % všech jugoslávských Muslimů v roce 1991). Oproti tomu bosenští Srbové (16,1 %) a Chorvaté (16,5 %) za svá přirozená „centra“ považovali sousední republiky Srbsko a Chorvatsko. Dle FZS: *Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991*…

[347] Většina odborných prací sice zdůrazňuje vliv, jaký mělo komplikované národnostní složení země na eskalaci napětí a následné etnické čistky, nicméně etnickým složením země se podrobněji zabývají až v časovém horizontu 80. let 20. století. Proměny dosti komplikovaného demografického vývoje tří ústředních národů na lokální úrovni přitom zpravidla nejsou nikterak detailněji rozebírány. Mezi výjimky, které v etnicky heterogenním prostředí BaH zkoumaly spojitost mezi dlouhodobým demografickým vývojem a jeho potencionálním sklonem k etnickému konfliktu, patří studie X. Bougarela a autorů A. Slacka s R. Doyonem. Viz BOUGAREL, X.: Bosnie-Herzégovine…; SLACK, J. A., DOYON, R. R.: Population Dynamics and Susceptibility…

3.3.1. Rozdílná populační dynamika: měření náchylnosti ke konfliktu v etnicky rozmanitém prostředí

Dříve než provedeme rozbor dat národnostního složení,[348] je nutné teoreticky uchopit a zarámovat vztah mezi změnami podílového zastoupení konstitutivních národů (tj. změn etnického složení) a pravděpodobnost jeho přerodu v etnický konflikt. Přihlédneme-li v této souvislosti k základní premise modernistických teorií, podle nichž se vytváří ideální prostředí pro nacionalismus tam, kde se politické a etnické hranice liší, představovala BaH (v rámci socialistické Jugoslávie) ideální příklad.[349] Odborníci, kteří zkoumali kolektivní jednání etnických skupin, konstatovali, že demografický nerovnoměrný vývoj (společně s historickými, kulturními, ekonomickými faktory, atd.) by neměl být tolik vnímán jako přímá příčina k následné kolektivní reakci, ale spíše jako její bezprostřední předchůdce. Potencionálně vyhrocenou reakci určité komunity na neuspokojivý populační růst v etnicky různorodém prostředí vždy v konečném výsledku ovlivňují a usměrňují konkrétní činy jejích politických představitelů.[350]

V národnostně heterogenních společenstvích, v nichž vzrůstá mezietnické napětí v důsledku protikladného či nerovnoměrného demografického chování jednotlivých etnických skupin, lze uplatnit teorii tzv. etnické konkurence (*Ethnic competition theory*). Její základ tvoří teze, že určité okolnosti, které zvyšují konkurenci mezi etnicky odlišnými skupinami, mohou umocňovat náchylnost k vyostřenému hromadnému činu. Tenze se obzvláště stupňují tehdy, pokud etnicky odlišné obyvatelstvo, které společně sdílí jeden žitý prostor, mezi sebou začne v důsledku rozdílného populačního vývoje horlivěji soupeřit o moc a o zajištění dominantního postavení (např. v podobě přisvojování pozice v administrativě, kontrole

[348] Rozbor v kapitole č. 3 (*Prostorové a etnické změny uspořádání obyvatelstva v prostoru BaH v letech 1971–1991. Primární statistický rozbor na úrovni opštin*) prokáže, že navzdory multietnickému složení BaH, ze 106 sledovaných opštin převládala v 83 případech homogenní či dvounárodnostní etnická konfigurace. Za skutečně etnicky heterogenní opštiny (tj. ty, kde každý z konstitutivních národů dosahoval minimálně 10 %) lze považovat 23 z nich. Celkem v 50 opštinách žili dohromady Muslimové se Srby, v 12 okresech Muslimové a Chorvaté a ve 4 opštinách Srbové a Chorvaté.

[349] Širší diskusi na toto téma viz TOMEŠ, J.: *Ozbrojené konflikty po konci studené války* [rukopis]: disertační práce, Univerzita Karlova, Přírodovědecká fakulta, Praha 2008; samotná etnická heterogenita ale ještě nutně nemusí předurčovat konfliktní scénář – řada entit se vyznačuje vysokou multietnicitou, v rámci nichž relativně bez problémů koexistují různé skupiny.

[350] Viz HECHTER, M., FRIEDMAN, D., APPELBAUM, M.: A Theory of Ethnic Collective Action. In: *International Migration Review*, Vol. 16, 1982, s. 430–431.

bezpečnostních složek, zajištění jiných pracovních postů, možností bydlení atd.).[351] Nepříznivý demografický vývoj tak způsobuje významné změny a pnutí ve společnosti, které mohou zpětně posloužit jako podklad k mobilizaci vlastní etnické skupiny. V jejím důsledku se pak zvyšuje nejen mezietnická konkurence, ale roste tím i riziko vzájemných tenzí.[352]

V okamžiku, kdy různorodý demografický vývoj zcela zjevně zvyšuje etnické napětí a vyhrocuje vzájemné rozpory ve sledované oblasti,[353] lze míru této etnické konkurence v daném regionu kvantifikovat právě změnami početního zastoupení jednotlivých etnických skupin.[354] Platí přitom, že stupeň etnické konkurence ve zkoumaném teritoriu vzrůstá v okamžiku, kdy početně a proporčně posiluje pouze do té doby početně slabší etnická skupina na úkor poklesu či stagnace početního zastoupení druhé doposud silnější skupiny. V okamžiku, kdy žádný z konstitutivních národů neměl absolutní většinu – a tudíž nedokázal BaH v úplnosti kontrolovat – vzrůstala v zemi důležitost relativního počtu obyvatel a jeho geografického rozložení. Vzhledem k tomu, že polovinu okresů BaH společně sdíleli Muslimové se Srby, musíme se zaměřit především na kvantifikaci jejich etnické interakce.

3.3.1.1. Uplatněné parametry ke kalkulaci populačních proměn

K měření náchylnosti ke konfliktu je třeba zvolit takové parametry, které by dokázaly vhodným způsobem kvantifikovat populační proměny v jednotlivých regionech a predikovat jejich následný vývoj. Navzdory růstu nacionalismu se etnické hranice v určitých oblastech i nadále překrývaly. A právě v těchto etnicky smíšených opštinách se v důsledku odlišného populačního vývoje jednotlivých konstitutivních národů zvyšovala etnická konkurence a demografická interakce.

[351] Dle OLZAK, S.: *The dynamics of Ethnic Competition and Conflict*, Standford 1994, s. 7. Cit. in: SLACK, J. A., DOYON, R. R.: Population Dynamics and Susceptibility…, s. 144.
[352] Srov. DOSTÁL, P.: Ethnicity, mobilization and territory: an overview of recent experiences. In: *Acta Universitatis Carolinae. Geographica*, Vol. 34, 1999, s. 47–48.
[353] Význam populačních údajů zásadně vzrostl ve chvíli, kdy se politické elity jednotlivých národů snažily demonstrativně vymezit etnické hranice „svých" teritorií. Nacionalisté kromě konkrétních dat o etnickém složení k vytyčení území argumentovali celkovým rozsahem katastrálních výměrů sídel, kde jejich národ dosahoval absolutní většiny a údaji o rozloze pozemků v soukromém vlastnictví. O tom podrobněji viz kapitola č. 4. (*Konstitutivní národy BaH a jejich interpretace „národních čísel": kartografie a statistika*).
[354] Viz SLACK, J. A., DOYON, R. R.: Population Dynamics and Susceptibility…, s. 146.

3.3.1.1.1. Index etnické konkurence

S pomocí kvantitativní analýzy etno-demografických změn v letech 1971–1991 tak nejprve lokalizujeme opštiny, v nichž se na základě odlišného populačního vývoje zvyšoval index etnické konkurence, v důsledku čehož se potencionálně mohlo zhoršovat tamní mezietnické soužití. Index etnické konkurence se vypočítá podle následujícího vzorce:

$$\frac{N_2}{N_1} X \frac{N_2}{P}$$

v němž N_2 označuje absolutní počet druhého početně nejsilnějšího národa v opštině, N_1 nejpočetnější národ v opštině a P celkový počet obyvatel okresu. Index etnické konkurence kolísá od hodnoty 0 (etnická homogenita) k hodnotě 0,5 (pokud jsou oba dva porovnávané národy v rovnováze).[355]

Přestože je kromě rostoucího napětí mezi Srby a Muslimy potřeba přihlédnout i k vzájemnému uspořádání mezi Srby a Chorvaty a Muslimy s Chorvaty, za určující lze při následné eskalaci považovat především soužití Muslimů se Srby, kteří společně obývali téměř polovinu všech opštin.[356]

Vzhledem k tomu, že index vypočítává etnickou konkurenci v opštině mezi dvěma nejsilněji zastoupenými národy, musíme tyto početně nejsilnější národy v jednotlivých opštinách ve dvou sledovaných obdobích 1971 a 1991 nejprve určit a kvantifikovat jejich vzájemný etnický vztah (tj. vypočítat index etnické konkurence).[357]

---

[355] Dle SLACK, J. A., DOYON, R. R.: Population Dynamics and Susceptibility…, s. 151. Úroveň etnické diverzity ve vymezeném území ale může být měřena různými způsoby. Např. Yeoh nabízí výpočet tzv. indexu etnické fragmentace (F). Tento vzorec kvantifikuje stupeň etnické heterogenity (jeho hodnota se pohybuje v rozmezí od 0 – kompletně homogenní území k 1 – území, kde by každý jednotlivec hypoteticky patřil k odlišné etnické skupině). Dle YEOH, K. K.: Phenotypical, linguistic or religious? On the concept and measurement of ethnic fragmentation. In: *Malaysian Journal of Economic Studies*, Vol. 40, 2003, s. 28.

$$F = 1 - \sum_{i-1}^{n} \binom{ni}{N} \binom{ni-1}{N-1}$$

Kvůli lepší srozumitelnosti a výraznější vypovídací schopnosti jsem nakonec k výpočtu soužití v etnicky heterogenních regionech využil indexu etnické konkurence.

[356] Srbové a Muslimové společně sídlili v 50 opštinách. V 12 okresech společný prostor sdíleli Muslimové s Chorvaty a pouze ve čtyřech případech Srbové s Chorvaty. Ve zbývajících opštinách byly buď zastoupeny všechny tři národy, nebo se jednalo o etnicky homogenní okresy. O tom více viz dále měření demografické interakce.

[357] Na základě identifikování prvního a druhého početně nejsilnějšího národa v opštině teoreticky vzniklo šest modelových variant: Muslimové + Srbové; Muslimové + Chorvaté; Srbové + Muslimové; Srbové + Chorvaté; Chorvaté + Srbové a Chorvaté + Muslimové. Zastoupení Jugoslávců v roce 1971 a 1991 jsme vyloučili ve snaze zpřehlednit situaci. V etnicky čistě homogenních opštinách (např. Titov Drvar, Široki Brijeg, Posušje, Grude

Index etnické konkurence v jednotlivých opštinách tedy sám o sobě ve sledovaném území nereprezentuje dostatečně komplexně vývoj podílového složení národů a jeho případný sklon ke konfliktnímu vyústění. Ze srovnání dvou časových horizontů sice stanovíme míru zvýšení či snížení intenzity etnické konkurence, nicméně nezjistíme, který národ v průběhu času populačně nepřevážil, či zdali se naopak dominance většinového etnika dále posilovala. Proto také ke zhodnocení demografického vývoje tří konstitutivních národů a jeho případného sklonu v konfliktní vyústění v etnicky rozmanitých prostředích musíme použít další vhodné indikátory.

3.3.1.1.2. Měření demografické interakce

K paralelnímu výpočtu míry demografické interakce mezi jednotlivými národy ve vymezeném období se nám nabízejí dva k tomu vhodné ukazatele: tzv. index demografické nevýhody (IDN) a index relativního růstu (IRR). Výsledná hodnota tzv. indexu demografické nevýhody ve sledovaném období poukazuje na míru intenzity populačního úpadku národa. V níže nastíněném vzorci M91 znamená počet Muslimů v roce 1991, S91 počet Srbů v témže roce a P91 celkový počet obyvatel ve sčítání roku 1991. V druhé závorce jsou analogicky doplněny údaje za rok 1971. Index IDN kolísá v rozmezí hodnoty 0–200. Rozsah populačních ztrát srbské národa je ve výsledném indexu zvážen počtem Srbů v roce 1971.[358]

$$\text{IDN}=\left(\left(\left(\frac{M_{91}-S_{91}}{P_{91}}\right)-\left(\frac{M_{71}-S_{71}}{P_{71}}\right)\right)\text{X}\ \frac{S_{71}}{P_{71}}\right)\text{X}\ 100$$

Druhá z uvažovaných možností, tzv. relativní index růstu (IRR):

$$\text{IRR}=\left(\frac{N_2 \text{x}\ P_1}{N_1 \text{x}\ P_2}\right)$$

kvantitativně vyjadřuje, zda jedna etnická skupina roste rychleji než druhá s ohledem na celkový vývoj obyvatelstva v dané územní jednotce (tj. opštině). N = počet příslušníků uvedené národnosti, P – celkový počet obyvatel dané jednotky, 1, 2 časové horizonty (1971 a

atd.) se index etnické konkurence samozřejmě rovná nule, či osciluje v její bezprostřední blízkosti.

[358] Viz SLACK, J. A., DOYON, R. R.: Population Dynamics and Susceptibility…, s. 153–155. Tyto kalkulace byly analogicky provedeny i v srbsko-chorvatských a chorvatsko-muslimských okresech.

1991).[359]

K výpočtu populačních změn mezi jednotlivými národy byl nakonec využit index demografické nevýhody, který se lépe graficky znázorňuje v kartogramu.[360] Index demografické nevýhody nicméně nenaznačuje trend populačního chování. Rozdílná populační dynamika dvou sledovaných národů (početní růst či pokles, jenž se promítl ve změnách národnostní proporční struktury) je ukázána s pomocí indexu relativního růstu, jenž identifikuje základní scénáře demografického vývoje příslušných národů BaH.

3.3.2. Rozdílná populační dynamika Muslimů a Srbů v socialistické Bosně a Hercegovině: obecné hodnocení

Muslimové, kteří v průběhu 80. let přesáhli 40% zastoupení na celkovém počtu obyvatel, i nadále populačně expandovali. Muslimské elity na počátku 90. let s touto demografickou výhodou zjevně počítaly a snažily se zajistit si výraznější mocenský vliv. Ohromná dynamika, které provázela politický rozklad jugoslávské federace v letech 1990–1992, zostřovala teze o charakteru národnostního soužití v BaH. Původní multikulturální pojetí BaH, tak jak jej prosazovaly muslimské elity, se od počátku jugoslávské krize v 90. letech změnilo a kolísalo mezi ideou nezávislé a integrální multietnické a multikulturní země a ideou muslimského státu, jenž počítal s demografickou výhodou muslimského národa.[361] Myšlenka, že by Srbové měli žít v menšinovém postavení v muslimském státě, byla pro převážnou část z nich zcela nepředstavitelná. Opětovně však zdůrazněme, že tato překotně se odvíjející krize v letech 1990–1992 není relevantně na základě primárních pramenů zpracována.

Demografická hrozba byla srbskými nacionalistickými elitami využita jako efektivní nástroj k mobilizaci srbských voličů. Srbští nacionalisté, kteří se v souvislosti s již nezastavitelným rozpadem jugoslávské federace pokusili násilně realizovat svůj separatistický program, rozpoutali následně v BaH válku. Klíčovou myšlenku jejich programu, tj. odmítnutí stát se menšinou v nechtěném státě, ale srbské obyvatelstvo BaH téměř jednohlasně

[359] Srov. JELEN, L.: Změny etnické struktury v kavkazském regionu od konce 80. let: primární statistický rozbor. In: *Geografie – Sborník České geografické společnosti*, roč. 114, 2009, s. 139.
[360] Kategorizace indexu demografické nevýhody byla ustanovena na základě kvantilů.
[361] VRCAN, S.: The Religious Factor and the War in Bosnia and Herzegovina. In: MOJZES, P. (ed.): *Religion and the War in Bosnia*, Atlanta 1998, s. 117.

podpořilo. Chorvatské elity z BaH, zcela ve vleku Tudjmanovy politiky, se v rozhodujícím referendu na jaře roku 1992 přiklonily na stranu nezávislosti země. Uvědomovaly si, že se jim tak pravděpodobněji podaří realizovat jejich vlastní geopolitické představy o výsledném uspořádání BaH.

Závažnost demografických proměn byla mimo jiné umocněna v důsledku jugoslávské národnostní politiky. Ta v této republice paritně přerozdělovala politickou moc, tj. ústřední pozice a další rozhodující posty ve státní správě a bezpečnostních složkách podle principu národnostního klíče.[362] V předchozích částech textu jsme ale již naznačili, že tato parita nebyla z dlouhodobého pohledu zcela striktní. V rozhodovacích pozicích a bezpečnostních složkách BaH početně dominovali Srbové a Chorvaté. Zůstávalo tedy pouze otázkou času, než vitální populační růst Muslimů dospěje k vytvoření dostatečného tlaku na posílení dosud neadekvátního zastoupení této etnické skupiny v politických a administrativních funkcích BaH. Příležitost ke změně stávajícího proporčního zastoupení se naskytla v okamžiku vyhlášení nové ústavy v roce 1974. Tato ústava, která potvrdila v předchozí dekádě zahájené decentralizační trendy, rozvolnila jugoslávské státní struktury do podoby volné konfederace a přesměrovala značné množství rozhodovacích pravomocí z centra na svazy komunistů příslušných republik a autonomních oblastí. Díky posíleným kompetencím tak začala narůstat atraktivita republikových a regionálních politických postů na úkor federálních funkcí.[363] A protože tyto pozice byly obsazovány podle zmiňovaného etnického klíče, výsledné uznání Muslimů za šestý jugoslávský národ a jejich početní převaha posilovaly jejich postavení a vliv nejen na bosenské, ale i na jugoslávské vnitropolitické scéně.

Dynamický populační růst Muslimů se promítl i ve změně jejich početní přítomnosti ve Svazu komunistů (dříve Komunistické straně) BaH. Stranické proporční zastoupení muslimských příslušníků ve sledovaném období progresivně vzrůstalo.[364] I když podíl

[362] Tedy podle proporčního zastoupení etnických skupin, jak na republikové, tak i na nižší administrativní úrovni, a to na základě oficiálních výsledků statistických sčítání. Srov. např. FRIEDMAN, F.: *The Bosnian Muslims*…, s. 160–161; RAMET, P. S.: *Nationalism and Federalism*…, s. 35–36.
[363] Např. RUSINOW, D.: *The Yugoslav experiment*…, s. 326–332.
[364] Přesto však stále stranická příslušnost Muslimů (33,9 %) neodpovídala jejich proporčnímu zastoupení (39,6 %) v roce 1971. Téměř polovině Srbů (47 %) měla stranickou příslušnosti, přestože jejich podílové zastoupení v roce 1971 dosahovalo 35 %. SCHÖPFLIN, G. S.: Nationality in the Fabric of Yugoslav Politics. In: *Survey*, Vol. 25, 1980, s. 16. Cit. in: FRIEDMAN, F.: *The Bosnian Muslims*…, s. 183.

Muslimů – straníků prudce narůstal, Srbové si v absolutních číslech udrželi ve straně nejpočetnější zastoupení po celé období existence socialistické Jugoslávie.[365]

Proměny v početním zastoupení jednotlivých národů, jež na municipální úrovni vytvořily tlak k přerozdělení správních funkcí a klíčových zaměstnaneckých postů, zvyšovaly etnický antagonismus. Ten v plné míře projevil v průběhu socioekonomické krize jugoslávské federace, jež měla velmi negativní dopad především v slabě rozvinutých republikách, tj. i v BaH. Hospodářský úpadek, který zvyšovalo téměř úplné zastavení přílivu dotací z centra, se promítl v dalším poklesu již tak nedostatečné nabídky pracovních příležitostí a v tlaku na propouštění z nerentabilních továren. K tomu však došlo v nejméně příhodném okamžiku, kdy se v řadě opštin měnilo proporční zastoupení jednotlivých národů. Nacionalistické uvažování v bosenskohercegovské společnosti, jež v průběhu 80. let rapidně zesílilo, se proto mj. odrazilo i ve vzájemném obviňování, který národ je ekonomickým kolapsem více postižen a kdo za hospodářský a společenský propad země nese zodpovědnost.

3.3.3. Etnické uspořádání Bosny a Hercegoviny a jeho změny na úrovni opštin v letech 1971–1991[366]

Pokud chceme porozumět, k jak závažným etno-demografickým změnám docházelo v letech 1971–1991 a obecně v celém socialistickém období v BaH na lokální úrovni, je třeba detailně prostudovat prostorové rozmístění tří konstitutivních národů a jeho proměny. Přestože BaH byla právem považovaná za multietnickou republiku, nelze její etnickou heterogenitu vnímat ve smyslu prostorově rovnoměrné promíšenosti. Následujících šest typologických vzorců tak poupravuje „klasické“ tvrzení o multietnickém charakteru této jugoslávské republiky a upozorňuje na rozdíly v etnickém uspořádání jednotlivých okresů. Navzdory odlišnému demografickému chování a různým migračním pohybům jednotlivých

[365] Pokud porovnáme počet členů Svazu komunistů BaH podle jednotlivých národů, zjišťujeme, že od roku 1965 index růstu členské základny u Muslimů oproti Srbům rostl mnohem dynamičtěji (v roce 1973 index růstu dosahoval u Muslimů 134 proti Srbům, kteří stagnovali na hodnotu 102; v roce 1984 se index růstu u Muslimů zvýšil na 309 oproti srbskému indexu 224). Podíl komunistů muslimské národnosti teprve na konci 80. let odpovídal jejich proporčnímu zastoupení v bosenskohercegovské populaci. Dle HABERL, N. O.: *Parteiorganisation und nationale Frage in Jugoslawien*, Berlin 1976. Cit. in: RAMET, P. S.: *Nationalism and Federalism*…, s. 125.

[366] Vzhledem k proměnám správního vymezení jednotlivých opštin a absenci oficiálně uznaného muslimského národa před rokem 1971 nelze relevantně a s dostatečnou výpovědní hodnotou srovnávat data ze sčítání, která roku 1971 předcházela.

národů, které se v letech 1971–1991 projevily v dílčích proměnách etno-demografického složení na lokální úrovni (tj. v rámci sídelní struktury jedné opštiny), se etnická konfigurace opštin příliš nezměnila (v 90 opštinách ze 106 zůstal zachován stejný typ). Ve zbývajících 16 případech se v opštinách posilovala heterogenita[367] a v důsledku úbytku srbské populace se naopak etnická různorodost snižovala.[368]

Z analýzy prostorových změn rozmístění obyvatelstva BaH na úrovni opštin lze konstatovat následující: přestože většina bosenského obyvatelstva do konce existence socialistické Jugoslávie žila v etnicky homogenním venkovském prostředí, jejich počet se ve venkovských oblastech v důsledku demografického vývoje postupně redukoval na úkor početního růstu městského, etnicky heterogenního prostředí. K tomu značně přispíval rurální exodus, který je považován za hlavní příčinu růstu etnické heterogenity ve městech. Z druhé strany však upozorněme, že tendenci k odchodu z rurálních homogenních oblastí mělo spíše etnicky menšinové obyvatelstvo, čímž se naopak na venkově posilovala tamní etnická stejnorodost.[369] Ačkoliv celkový počet etnicky homogenních opštin v letech 1971–1991 klesal, stupeň homogenity ve sledovaném období narůstal.[370]

3.3.3.1. Typologie etnického uspořádání opštin Bosny a Hercegoviny

V rámci studia etnického složení 106 sledovaných územních jednotek (okresů) BaH si kvůli jejich značným vzájemným rozdílům etnického seskupení, nelze vystačit pouze s označením etnicky heterogenní či etnicky homogenní opština. Následující převzatá a upravená Bougarelova typologie vymezuje šest základních vzorců národnostní konfigurace (mapa 12).[371]

[367] Např. Konjic, Teslić, Bijeljina atd. Ve všech případech v důsledku poklesu početního zastoupení Srbů a vzrůstu muslimské populace.
[368] Např. Rogatica, Bosanska Krupa, Sanski Most, Kakanj.
[369] BOUGAREL, X.: Bosnie-Herzégovine…, s. 106.
[370] Etnická homogenita se v období let 1971–1991 nejvýrazněji posilovala v muslimských opštinách Cazin a Velika Kladuša. Téměř 100 % etnicky homogenní ale zůstaly některé chorvatské opštiny: např. Posušje, Grude, či Čitluk.
[371] Utvořená typologie byla převzata a upravena ze studie BOUGAREL, X.: Bosnie-Herzégovine…, s. 101.

1) *Homogenní společenství:* takové, v němž byla převládající národní skupina zastoupena více než 80 % z celkového počtu obyvatel konkrétní opštiny. V této kategorii došlo v letech 1971 a 1991 k poklesu počtu opštin z 21 na 17.[372]

2) *Většinové dvounárodní společenství:* dominantní národní skupina byla zastoupena 60–80 % z celkového počtu obyvatel, nebo tamní většinový národ více než dvakrát převažoval v pořadí druhou etnickou skupinu. Třetí konstitutivní národ nepřesahoval 10 % celkového počtu osob dané opštiny. Počet opštin v letech 1971 a 1991 vzrostl z počtu 33 na 38. V tomto typu uspořádání měli více než 60% zastoupení Muslimové v 17 opštinách, Srbové v 13 a Chorvaté ve čtyřech okresech.

3) *Dvounárodní etnicky vyvážené společenství:* převládající národ dosahoval max. 60 % z celkového počtu obyvatel dané územní jednotky, či populačně dvakrát nepřevyšoval početně v pořadí druhý nejsilnější národ. Třetí konstitutivní národ nepřesahoval více jak 10 % z celkového počtu osob konkrétní opštiny. Od roku 1971 stoupl počet takových opštin z 26 na 28 v roce 1991.

4) *Heterogenní dvounárodní společenství:* ani jeden z konstitutivních národů nepřesáhnul 60 % z celkového počtu tamních obyvatel. Početně nejsilnější národ dvakrát nepřevyšoval druhou největší etnickou skupinu. Zdejší početně druhá nejsilnější národní skupina dvakrát předstihovala třetí konstitutivní národ, který ale současně byl zastoupen minimálně 10 % z celkového počtu osob konkrétní opštiny. Od roku 1971 (7 opštin) došlo k poklesu na 5 opštin v roce 1991.[373]

5) *Heterogenní etnicky vyvážené společenství:* jednotlivé národy byly podílově relativně vyváženy. První národ neměl větší než 50 % zastoupení a druhý početně nejsilnější národ dvakrát nepřevyšoval třetí národ. Třetí konstitutivní národ byl současně

[372] Ze 17 etnicky homogenních orkesů byly v roce 1991 tři většinově muslimské: Cazin, Velika Kladuša, Živinice; sedm většinově srbských: Bileća, Bosansko Grahovo, Čelinac, Laktaši, Ljubinje, Srbac, Šekovići, Titov Drvar a šest většinově chorvatských: Čitluk, Grude, Ljubuški, Posušje, Široki Brijeg, Tomislavgrad.
[373] Bosanski Brod, Doboj, Novi Travnik, Travnik

zastoupen minimálně jak 15 % celkového počtu osob konkrétní opštiny. Od roku 1971 (12 opštin) se jejich počet zredukoval na 10 opštin.[374]

6) *Heterogenní společenství s většinovým národem:*[375] nejpočetnější národ byl v opštině přítomen minimálně 50 % a maximálně 60 %. Současně byl dvakrát početně silnější než v pořadí druhý národ. Muselo také platit, že druhý a třetí konstitutivní národ byly zastoupeny minimálně 10 %. V této kategorii se počet 7 opštin v roce 1971 o jeden okres k roku 1991 rozšířil.[376]

[374] Brčko, Bugojno, Jajce, Kotor Varoš, Maglaj, Modriča, Mostar, Stolac, Vareš, Tuzla.
[375] Tento typ představuje rozšíření původní Bougarelovy koncepce. Kategorie „Heterogenní etnicky vyvážené společenství" byla příliš široká a tudíž nedostatečně vhodně rozlišovala mezi opštinami, kde byly tři konstitutivní národy skutečně relativně rovnoměrně zastoupeny a těmi okresy, které sice byly svou povahou multietnické, nicméně zde jeden národ početně znatelně převažoval zbývající dva.
[376] Banja Luka, Čapljina, Gradačac, Konjic, Odžak, Teslić, Zavidovići, Zenica.

Typologie etnického uspořádání okresů BaH v roce 1991

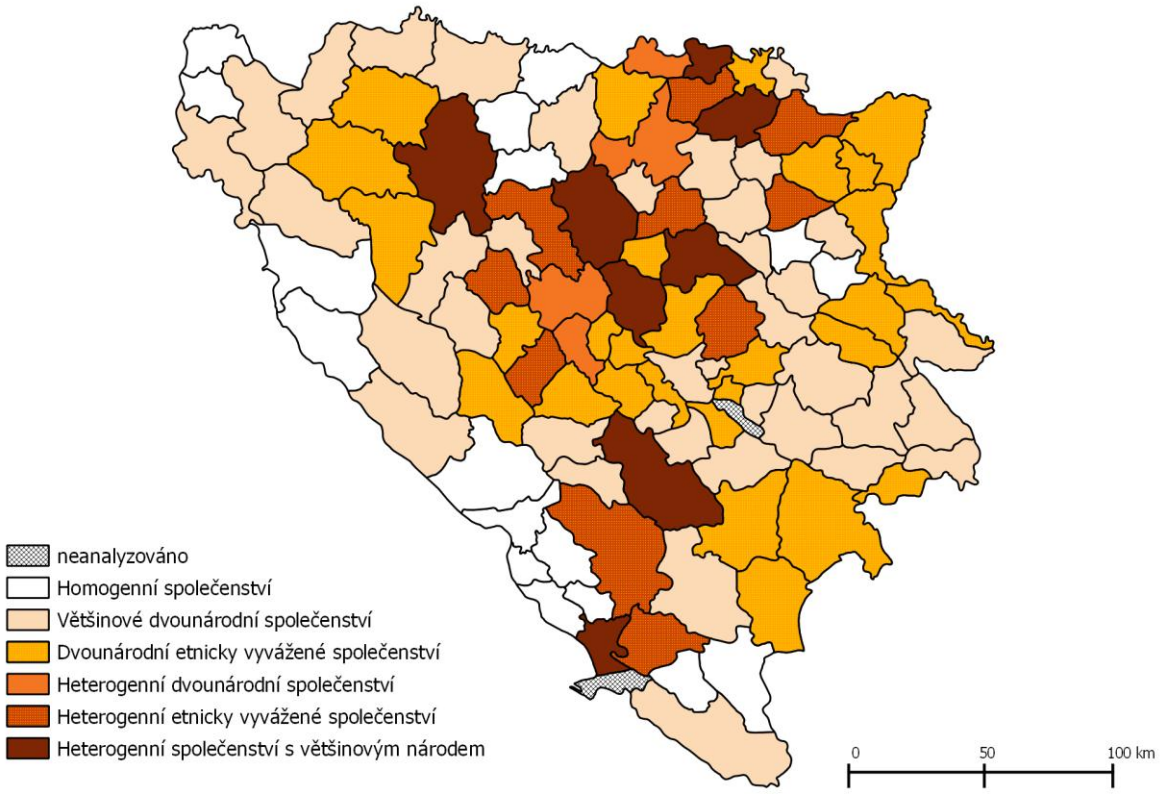

Zdroj: výpočty autora na základě dat ze sčítání obyvatelstva v roce 1991.

3.3.3.2. Měření náchylnosti ke konfliktu: výsledky

Navzdory relativně slabým změnám v typologii etnického uspořádání na úrovni opštin v období 1971–1991, se v jejich rámci ve stejné době modifikovalo podílové zastoupení konstitutivních národů. Tyto změny v některých oblastech teprve signalizovaly, jinde již *de facto* potvrzovaly výsledky obměny demografických trendů tří ústředních národů BaH.

3.3.3.2.1. Výsledky měření indexu etnické konkurence

Z mapy 11, která ukazuje úroveň mezietnického soužití v roce 1991, je patrný vysoký stupeň etnické konkurence v několika územních shlucích. Nejvyšších hodnot, které se přibližovaly hraniční hodnotě 0,5 (tj. téměř vyrovnaného podílového zastoupení), dosáhly opštiny Ključ (0,453), Busovača (0,416) a Prijedor (0,408). Oblast bosenské Krajiny (od Ključe k Doboji) tedy ve sledovaném období let 1971–1991 poukazovala na všeobecné zvýrazňování etnické heterogenity tamního srbsko-muslimského osídlení. Obdobný vývoj se

odehrál v dalších dvou územích ve východní Bosně v pásu od Bijeljiny přes Vlasenicu k Čajniče a Foči a v okolí města Sarajeva (příměstské opštiny Ilijaš a Ilidža). Posledním regionem se zvyšující se mírou heterogenity byla středozápadní oblast Bosny, kde se stupeň etnické různorodosti zvyšoval mezi tamními Muslimy a Chorvaty. V těchto vymezených regionech se tedy etnické hranice překrývaly.

Mapa 12: Úroveň etnické konkurence v BaH v roce 1991

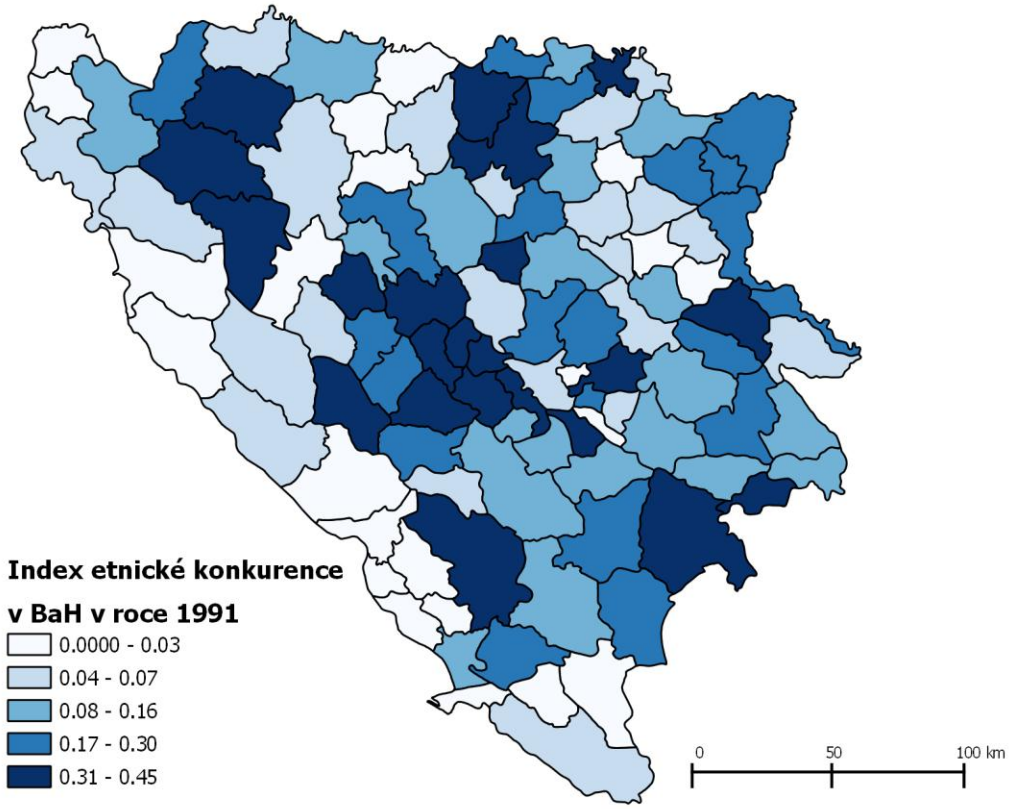

Zdroj: výpočty autora na základě dat ze sčítání obyvatelstva v roce 1991.
Pozn.: Úroveň etnické konkurence v BaH v roce 1991 je vypočtena pomocí tzv. indexu etnické konkurence.

Pokud údaje analogicky vypočítaného indexu etnické konkurence roku 1971 následně odečteme od indexu z roku 1991, dostáváme výslednou hodnotu růstu/poklesu míry etnické konkurence (mapa 13). V 38 opštinách se tento index mezi etniky zvýšil.[377] Ve zbývajících okresech se naopak konkurenční prostředí podle výpočtů snižovalo. Při pohledu

[377] V rámci intervalu nejvyššího vzrůstu etnické konkurence se z celkového počtu 15 opštin zvyšovala konkurence mezi Muslimy a Srby ve čtyřech z nich, v šesti mezi Srby a Muslimy, ve čtyřech případech mezi Chorvaty a Muslimy a v jednom mezi Srby a Chorvaty. Nejvyššího vzrůstu konkurence v letech 1971–1991 dosahovaly opštiny Ključ, Sarajevo-Ilidža, Busovača, Kotor Varoš a Doboj.

na kartografické zobrazení nás však zarazí, že v místech, kde bychom čekali potvrzení růstu mezietnického napětí (tj. především ve východní Bosně), nic takového nenalezneme. Živelný populační nárůst muslimské populace v tamních regionech, který s výjimkou Foči výrazně převážil početní přítomnost srbského obyvatelstva, totiž ve výsledku stupeň etnické heterogenity zmírnil. Neznamenalo to však, že by se poklesem relativního zastoupení jednoho národa a početního růstu druhého etnické tenze příliš snižovaly. Vyčíslená redukce mezietnického napětí (např. v severní části Podriní, kde nastal nejintenzivnější pokles) tak byla pouze zdánlivá. Naopak značný úbytek Srbů v opštinách Bratunac, Zvornik, Vlasenica, či Srebrenica, ale např. i v opštině Bosanska Krupa vytvořil křehkou etno-demografickou realitu, která v následné eskalaci napětí naznačila, kudy se bude politika etnických čistek rozvíjet.[378]

Mapa 13: Změna indexu etnické konkurence v BaH v letech 1971 a 1991

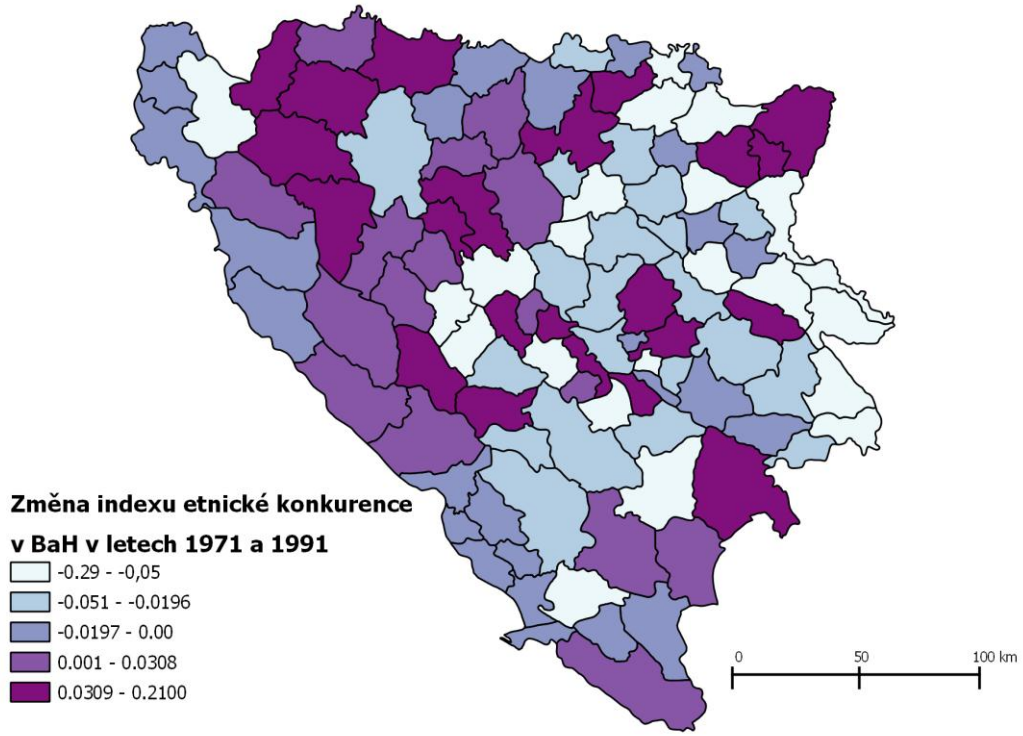

Zdroj: výpočty autora na základě dat ze sčítání obyvatelstva v roce 1971 a 1991.
Pozn.: Změna indexu etnické konkurence v BaH v letech 1971–1991 vyjadřuje rozdíl mezi indexem etnické konkurence v roce 1971 a v roce 1991.

[378] K prvním etnickým čistkám došlo právě v oblasti Podriní. Viz kapitola č. 10. (*Terénní šetření: vybrané případové studie – Foča a Zvornik*).

3.3.3.2.2. Výsledky měření indexu demografické nevýhody

V rozboru statistických údajů jsme nejprve ze 106 opštin vyloučili 17 etnicky homogenních. Následně jsme podle početního zastoupení konstitutivních národů a jejich populačního vývoje v letech 1971–1991 určili, kolik opštin bylo muslimsko-srbských, srbsko-chorvatských, chorvatsko-muslimských či etnicky promíšených. Za stejné období byl u národů, které byly zastoupeny v dané opštině vypočítán index relativního růstu, jenž demonstroval trend jejich demografické dynamiky. Obdobně byl index vypočten i u dvou nejpočetněji zastoupených národů (či případně i třetího národa, který měl minimálně 15% zastoupení) v multietnických opštinách.

Již jsme konstatovali, že s ohledem na následující vývoj, tj. eskalaci napětí a přerod do skutečné války, je nutné sledovat populační vývoj především v 50 dvounárodnostních opštinách, v nichž žili Srbové a Muslimové. Z tohoto počtu pouze v sedmi z nich v roce 1991 klesl podíl muslimského obyvatelstva a slabě vzrostl počet Srbů.[379] Ve všech zbývajících okresech naopak podílové zastoupení Muslimů progresivně vzrůstalo.

Ve sledovaném období pokleslo z celkového počtu 106 opštin relativní zastoupení Muslimů v pouze 25 případech. Tato hodnota se výrazně odlišovala od populačního útlumu Srbů, jejichž podílové zastoupení se naopak v 99 případech snížilo. Ve zbylých sedmi hospodářsky středně či slabě rozvinutých opštinách jejich počet nepatrně vzrůstal či stagnoval. V tomto ohledu upozorněme především na opštiny, v nichž se na základě výpočtu indexu relativního růstu dvou sledovaných národů výrazně proměnila výsledná hodnota (viz mapa 14).

[379] Proporční zastoupení Muslimů klesalo (nepatrně) pouze v devíti příkladech. Ve čtyřech opštinách (Sarajevo Pale, Bileća, Goražde a Vlasenica) se ale snižoval i podíl srbské populace.

Mapa 14: Demografické interakce v muslimsko-srbských opštinách v letech 1971–1991

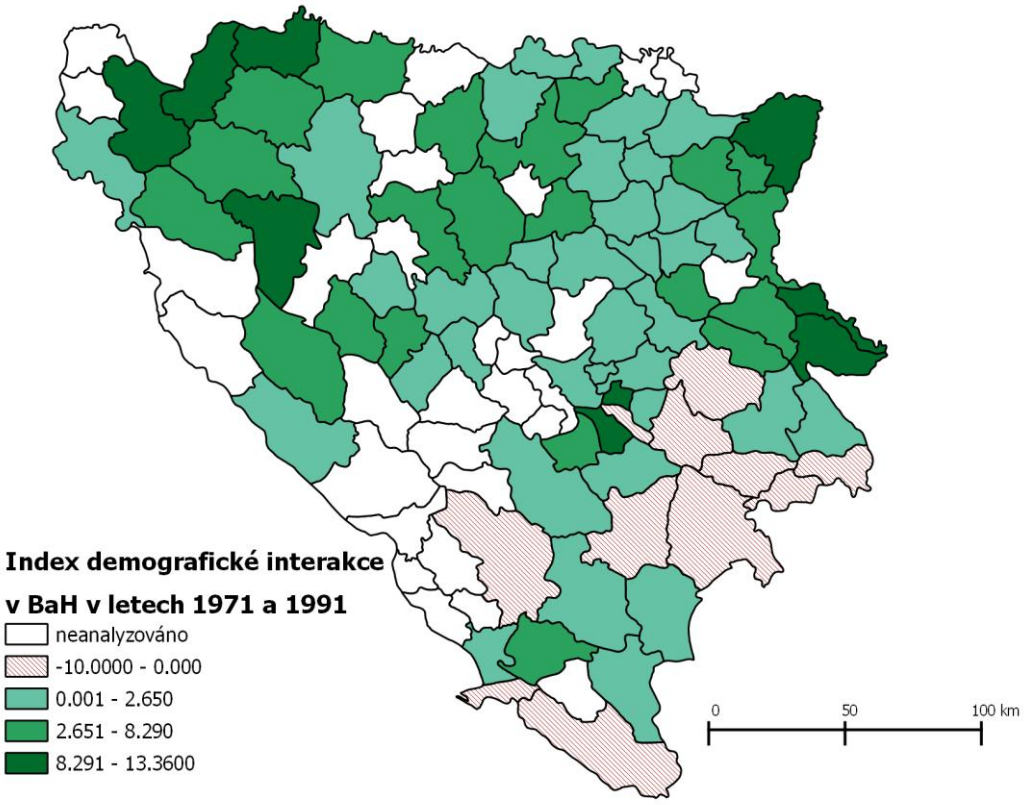

Zdroj: výpočty autora na základě dat ze sčítání obyvatelstva v roce 1971 a 1991.
Pozn.: Demografická interakce v muslimsko-srbských opštinách v letech 1971–1991 je vypočtena pomocí tzv. indexu demografické nevýhody.

Druhým nejpočetněji rozšířeným typem dvounárodnostních opštin bylo 12 okresů muslimsko-chorvatských.[380] Chorvaté v žádném z okresů, kde byli signifikantně zastoupeni (s výjimkou Mostaru a Jajce), početně neposilovali. Naopak Muslimové vůči Chorvatům mírně posílili v 10 z 12 společných okresů a ve všech multietnických opštinách, v nichž byly oba tyto národy zastoupeny (mapa 15). Poslední typ opštin se srbsko-chorvatskou přítomností tvořily pouze čtyři okresy. Stejně tak i v tomto případě byly do srovnání zařazeny další multietnické opštiny, kde zastoupení srbského a chorvatského národa převýšilo v obou případech 15 %. Pouze ve dvou z nich (Skender Vakuf a Kupres) Chorvaté mírně posilovali na úkor Srbů (mapa 16).

[380] Kromě nich byly do srovnání zařazeny i multietnické opštiny, v nichž zastoupení jak chorvatského, tak muslimského národa převýšilo (v obou případech) 15 %.

Mapa 15: Demografické interakce v muslimsko-chorvatských opštinách v letech 1971–1991

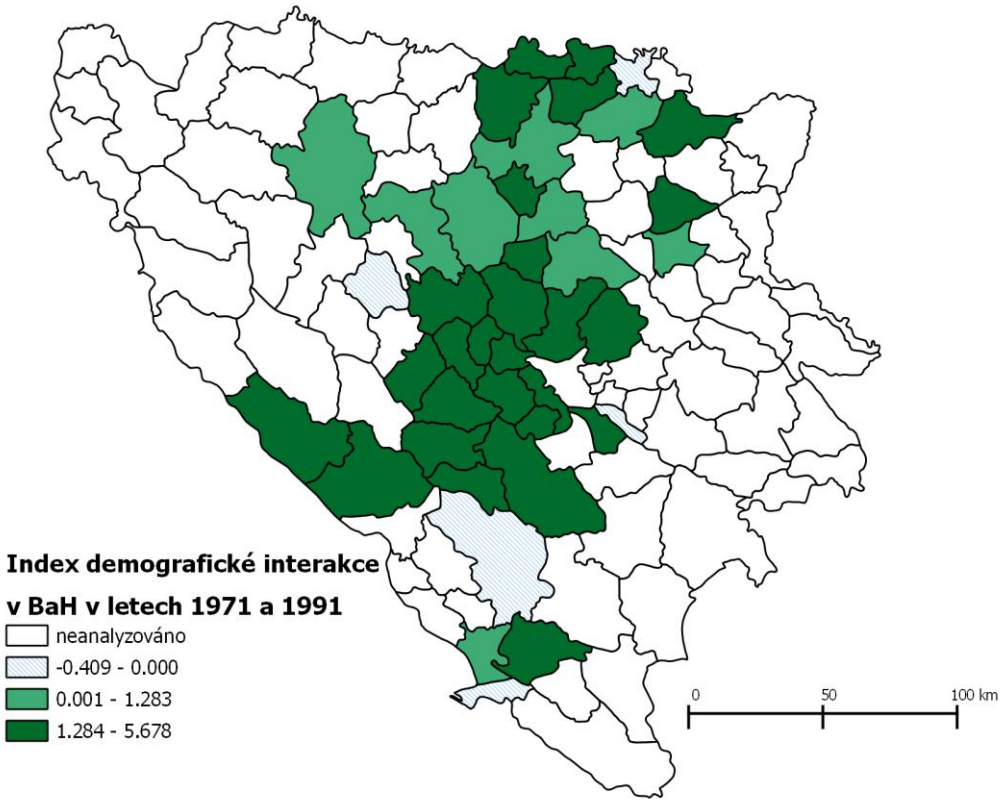

Zdroj: výpočty autora na základě dat ze sčítání obyvatelstva v roce 1971 a 1991.
Pozn.: Demografická interakce v muslimsko-chorvatských opštinách v letech 1971–1991 je vypočtena pomocí tzv. indexu demografické nevýhody.

Mapa 16: Demografické interakce v srbsko-chorvatských opštinách v letech 1971–1991

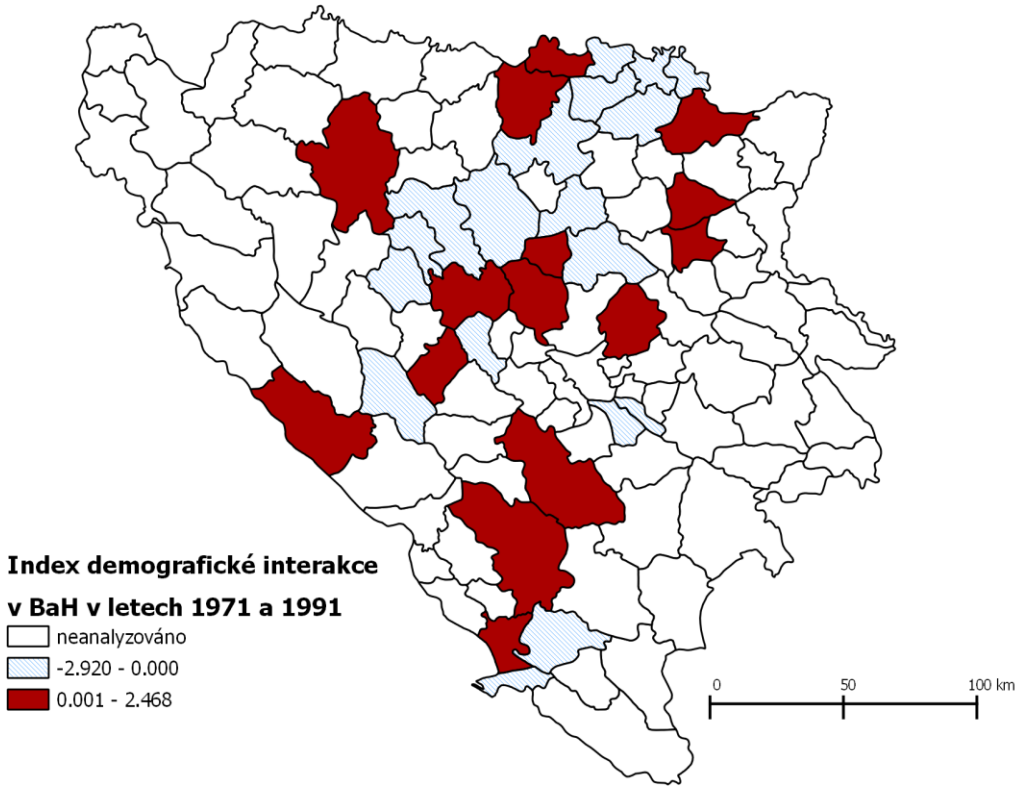

Zdroj: výpočty autora na základě dat ze sčítání obyvatelstva v roce 1991.
Pozn.: Demografická interakce v srbsko-chorvatských opštinách v letech 1971–1991 je vypočtena pomocí tzv. indexu demografické nevýhody.

3.3.4. Scénáře demografického vývoje konstitutivních národů Bosny a Hercegoviny

Tři sledované činitele (index etnické konkurence, index demografické nevýhody a relativní index růstu) nám umožní, kromě lokalizace oblastí, ve kterých v posledních dekádách existence socialistické Jugoslávie vzrůstala/klesala etnická heterogenita, nastínit uvažované scénáře populačního vývoje konstitutivních národů BaH. V jejich rámci platí, že ve většině opštin měli určující postavení dva ze tří konstitutivních národů (tj. v 65 opštinách ze 106 sledovaných).[381] Následující obr. 12 ukazuje 13 teoreticky uvažovaných modelů demografického vývoje na příkladech populačního chování nejčastěji

[381] Sledovali jsme tak vždy pouze signifikantní (tj. minimálně 15%) zastoupení jednotlivých národů. V okamžiku, kdy např. Srbové v Livnu byli podílově zastoupeni až na třetím místě s 11 % v roce 1971 a 9 % v roce 1991, nebyla míra demografické interakce mezi nimi a početně druhými Muslimy měřena.

zastoupených Muslimů a Srbů. Tytéž modely, které se opírají o index relativního růstu, jsou teoreticky platné i pro vztah Srbů s Chorvaty a Chorvatů s Muslimy.

Obr. 12: Scénáře demografického vývoje v muslimsko-srbských opštinách v letech 1971–1991

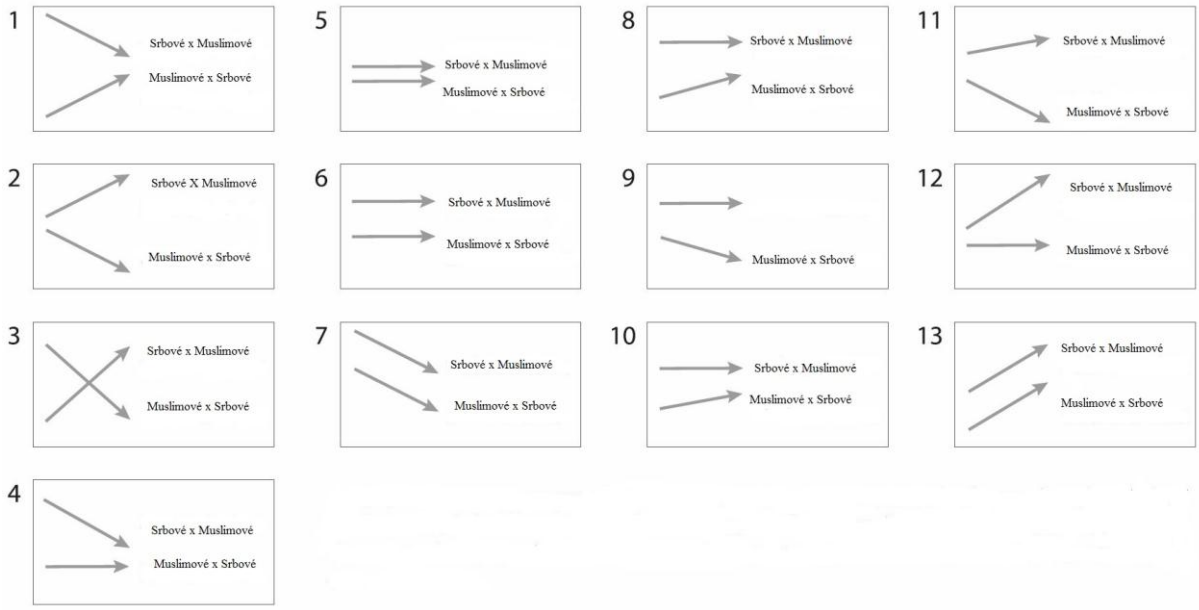

Pozn.: Šipky naznačují populační vývoj konkrétního národa ve sledovaném období 1971–1991. Pokud je populační vývoj s pomocí ukazatele platný pro jeden z národů v prvním řádku, pak populační vývoj v druhém řádku je charakteristický pro druhý národ.

Z kvantitativního rozboru v muslimsko-srbských opštinách je zřejmé, že nejčastěji se opakují pouze úvodní tři typy z prvního sloupce tabulky. V těchto případech je scénář demografického vývoje v důsledku početního útlumu Srbů a populačního progresu muslimské populace nastaven pro prvně jmenované vždy nevýhodně. První scénář[382] charakterizuje pozvolné snižování relativního zastoupení Srbů na úkor proporčního růstu Muslimů. Navzdory progresivnímu nárůstu ale celkový počet Muslimů ve většině těchto okresů zůstával i nadále v menšinovém postavení. Existovaly však určité výjimky, kde se počet původně většinových Srbů a menšinových Muslimů sbližoval. V opštinách Bijeljina, Ključ, Bosanski Novi, Bosanska Dubica, kde index demografické nevýhody nejintenzivněji vzrůstal, se prudce snižovala dosavadní srbská dominance. Není proto divu, že právě v těchto regionech vzrůstala míra etnické konkurence (mapa 17). V relativně krátkodobém výhledu hrozilo, že se Srbové

[382] Tento model byl zaznamenán celkem v 16 opštinách.

dostanou do minoritního postavení, které by se při zachování stávajícího trendu mohlo dále prohlubovat.

Mapa 17: Scénář č. 1

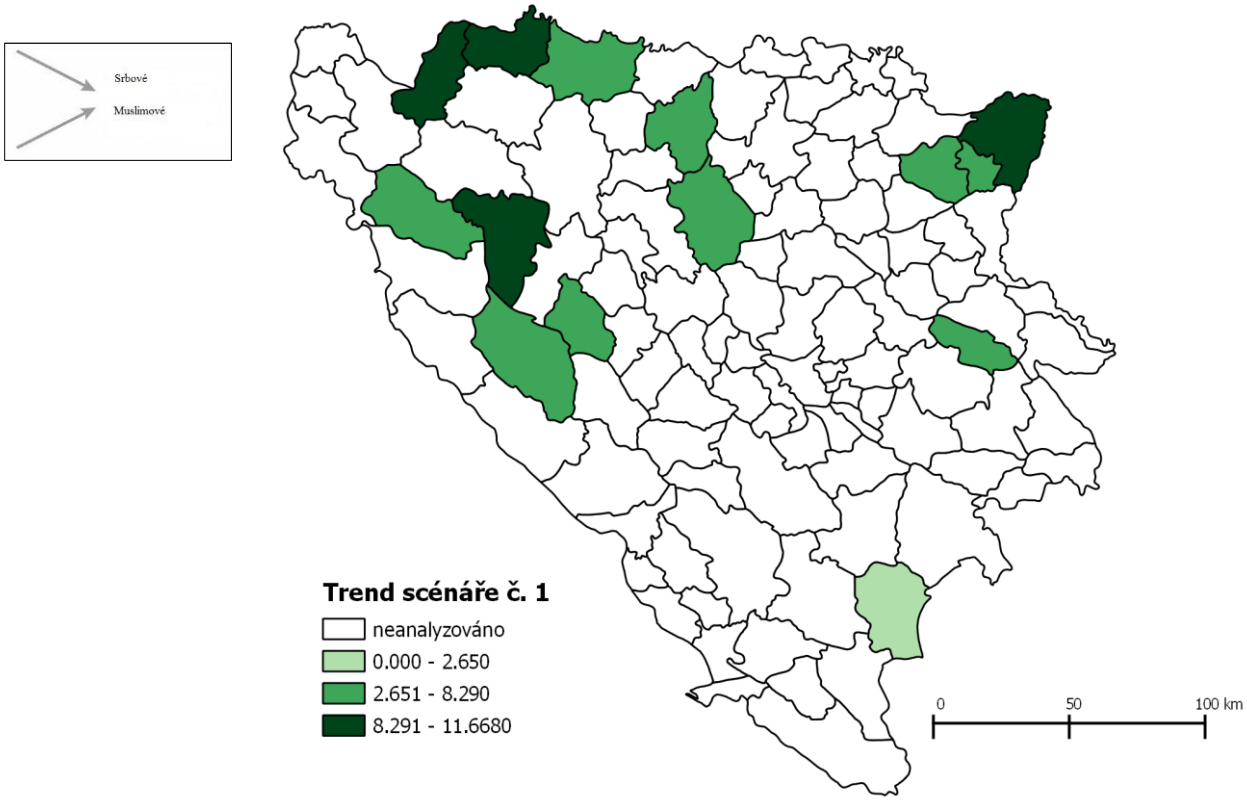

Zdroj: výpočty autora na základě dat ze sčítání obyvatelstva v roce 1991.
Pozn. Tónování barev udává míru demografické nevýhody srbského národa vůči posilující muslimské populaci.

V případě druhého nejčastěji zastoupeného modelu (mapa 18) se původně relativně vyrovnané proporční zastoupení muslimského a srbského etnika postupem času změnilo v populační propad Srbů a dynamický růst Muslimů.[383] Velmi dobře je to pozorovatelné v tzv. bihačské kapse, kde srbská přítomnost v opštinách Bihać či Bosanska Krupa výrazně oslabovala. K ještě dramatičtějšímu poklesu ale došlo v rurálních okresech Bratunac, Srebrenica a Zvornik, ve kterých se kdysi většinoví Srbové po delší čas potýkali se stagnací a následným populačním úpadkem. Extrémní propad ve Srebrenici a Bratunci způsobil, že v těchto okresech dříve dominantní Srbové se ocitli v nevýhodném menšinovém postavení. Pokles početní přítomnosti Srbů nastal i v centrální Bosně (Maglaj, Kladanj) či v okolí

[383] Tomuto modelu odpovídal populační vývoj ve 22 opštinách.

Sarajeva (opštiny Trnovo, Hadžići a Sarajevo Centar), kde si Muslimové udržovali silné pozice dlouhodobě.

Mapa 18: Scénář č. 2

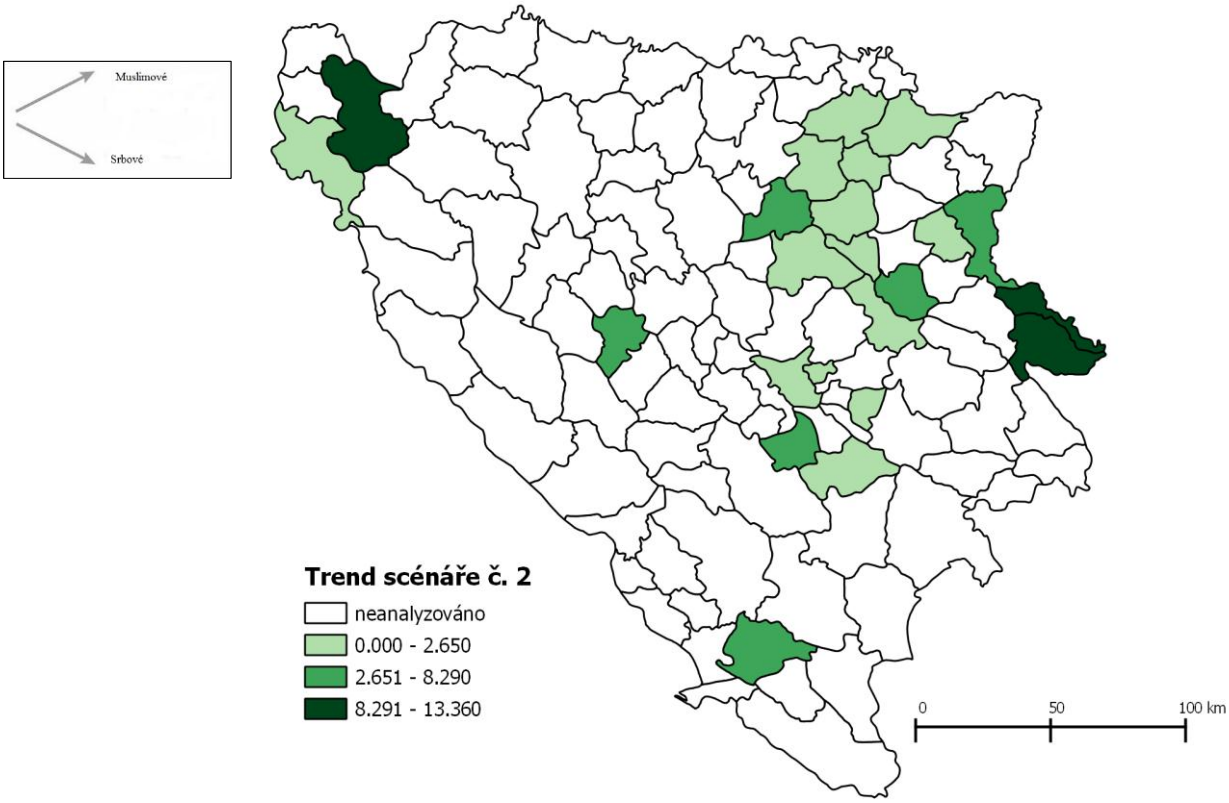

Zdroj: výpočty autora na základě dat ze sčítání obyvatelstva v roce 1991.
Pozn. Tónování barev udává míru demografické nevýhody srbského národa vůči posilující muslimské populaci.

Třetí model Srbům naznačoval demografickou realitu nejpalčivěji, neboť původně méně početně zastoupení Muslimové v časovém horizontu dvaceti let stagnující srbskou populaci převážili (mapa 19). Ztráta dominantního postavení v Prijedoru, Sanském Mostu, Doboji, Vlasenici a především v některých opštinách Sarajeva (Sarajevo Novo, Ilidža, Vogošća) značně v těchto regionech oslabila jejich vliv. Ve Vlasenici a opštině Sarajevo-Vogošća se dokonce zcela otočilo relativní zastoupení obou národů. Muslimové v těchto dvou okresech si v průběhu posledních dvou dekád před rozpadem Jugoslávie zajistili absolutní většinu.

Populační dynamiku dle indexu relativního růstu jsme v kartografických výstupech podepřeli indexem demografické nevýhody. S jeho pomocí lze vizuálně dobře pozorovat

rozmístění opštin, v nichž se Srbové nacházeli v krajně nepříznivém a do budoucna varovném demografickém postavení. Přestože není samozřejmě možné detailně prognózovat další demografický vývoj, jenž byl násilně pozměněn etnickým konfliktem, můžeme na základě uvedených scénářů populačních tendencí vyslovit domněnku, že především ve třech detailněji nastíněných modelech by se stávající trend patrně dále prohluboval.

Mapa 19: Scénář č. 3.

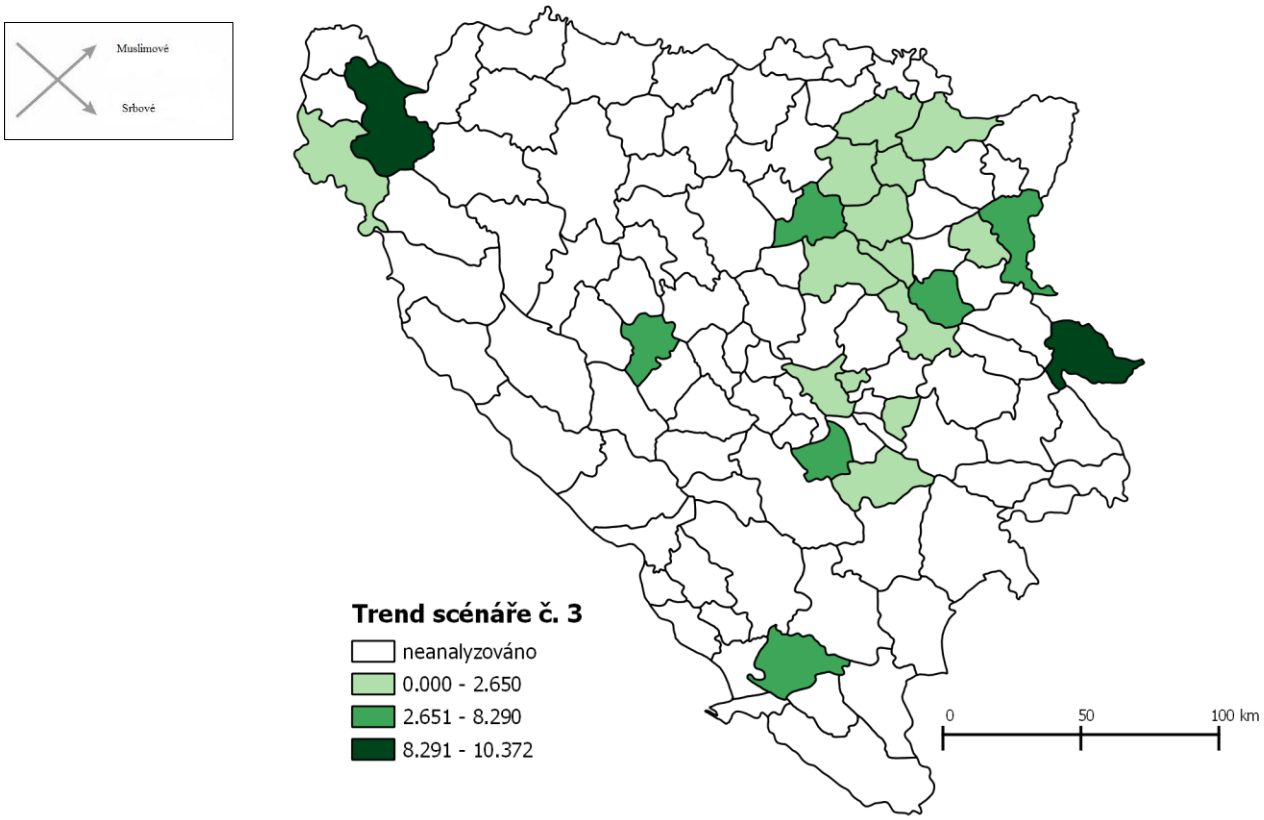

Zdroj: výpočty autora na základě dat ze sčítání obyvatelstva v roce 1991.
Pozn. Tónování barev udává míru demografické nevýhody srbského národa vůči posilující muslimské populaci.

Demografický vývoj v případě muslimsko-chorvatských opštin se nejčastěji podobal druhému, čtvrtému, šestému a devátému typologickému scénáři. To znamená, že populační chování obou národů v těchto okresech víceméně stagnovalo, či se nepatrně snižovalo jejich podílové zastoupení. V podstatě totéž, tedy rovnoměrný a stagnující scénář č. 5 a 6, platil i v případě srbsko-chorvatského soužití. Pouze ve Skender Vakufu mírně stoupal počet Chorvatů na úkor poklesu srbského většinového obyvatelstva.

V opštinách, v nichž určitý národ zastával menšinové postavení, či jeho pozice postupně oslabovaly, pozorujeme zřejmou zákonitost. V parlamentních volbách v roce 1990 většina tamních voličů podpořila na úkor stran občanských strany nacionalistické, které se prezentovaly jako obhájci zájmů tři konstitutivních národů Bosňáků-Muslimů (SDA), Srbů (SDS) a Chorvatů (HDZ). Výraznou podporu nacionalistům současně zajišťovaly především ekonomicky slabě rozvinuté rurální regiony, v nichž žilo víceméně etnicky homogenní a méně vzdělané obyvatelstvo. Toto pravidlo mírně oslabovalo pouze ve větších urbánních sídlech, kde v průměru 20–30 % městských obyvatel považovalo nacionalistickou rétoriku za ohrožení dosavadních národnostních principů (tj. důrazu na multietnickou toleranci), na nichž fungovala titovská Jugoslávie.[384] Převažující většina ve městě žijících osob však již podporovala nacionalistické strany.[385]

3.3.5. Geografické proměny tradičních území konstitutivních národů Bosny a Hercegoviny v letech 1971–1991

Na závěr této podkapitoly se pokusíme předchozí rozebírané proměny zasadit do kontextu vymezení tradičních území jednotlivých národů BaH a jejich proměn v socialistickém období. Polarizace populačního potenciálu jednotlivých národů BaH v období po druhé světové válce, kterou formovaly odlišný přirozený přírůstek a rozdílné migrační pohyby, se promítla v proměně geografického uspořádání a rozsahu tradičních území jednotlivých národů. V etnickém rozmístění obyvatelstva v prostoru BaH přirozeně platily určité zákonitosti historickogeografického vývoje. V městském prostředí sídlilo v průměru početně mnohem více Muslimů[386] oproti Srbům, kteří naopak většinově obývali

[384] Nacionalisté měli nejmenší podporu v Tuzle (48 % tamních voličů hlasovalo pro občanské strany), opštině Novo Sarajevo (43 %) a Sarajevo Centar (39 %), Vareši (38 %), Jajci (31 %) a dalších městských částech Sarajeva. Viz BOUGAREL, X.: Bosnie-Herzégovine…, s. 122–135.

[385] Nacionalistické strany si zajistily největší podporu v některých čistě chorvatských opštinách (např. v Posušje volilo občanské strany pouze 1,9 % voličů, v Širokem Brijegu 4,4 % osob), v muslimských opštinách (Cazin 6,2 %, Velika Kladuša 9,2 %) a srbských okresech (Gacko 8 %). Strany vystupující na nenacionálním principu měly slabou podporu rovněž v oblastech, kde se v důsledku demografického vývoje zvyšovalo mezietnické napětí (Kupres 4,2 %, Čajniče 5,5 %, Bratunac 7,2 %, Vlasenica 7,5 %, Bosanska Krupa 9 %). Viz BOUGAREL, X.: Bosnie-Herzégovine…, s. 122–135.

[386] Již v období před první světovou válkou můžeme u muslimského obyvatelstva v BaH pozorovat výraznou tendenci přesunu z rurálních oblastí, kde tvořili menšinu, do oblastí kde žili většinově, tj. převážně do urbánních sídel.

výše položené a geograficky rozsáhlejší rurální území. Národnostní faktor tak upozorňoval na stanovenou zákonitost v hustotě osídlení.

Regiony, v nichž dominovalo muslimské obyvatelstvo, zcela evidentně vykazovaly vysokou a stále se zvyšující hustotu osídlení obyvatelstva. Muslimové výrazně posilovali svůj populační potenciál nejen v urbánních sídlech, ale i v jejich přilehlých urbánně-rurálních zónách. Početně oslabovali pouze v některých regionech, nejčastěji na úkor oblastí osídlených Chorvaty (v Posáví, západní Hercegovině a střední Bosně) a v menší míře i v oblasti Bosanská Krajina, kde většinově žilo srbské obyvatelstvo. V procentuálním vyjádření ale tento pokles často nepřesáhl ani jedno procento. Koncentrace chorvatského obyvatelstva zůstávala konstantní, kdežto ve většinových oblastech srbské populace byla hustota zalidnění velmi nízká. Ze srovnání hustoty zalidnění jednotlivých 109 opštin v roce 1991 pozorujeme, že mezi 20 nejhustěji osídlenými opštinami neměla ani jedna srbskou majoritu a pouze dvě (Vitez, Orašje) byly s většinou chorvatskou. Ve zbylých 18 opštinách (např. sarajevské opštiny, Tuzla, Zenica, Breza, Živinice atd.) si tedy většinu udržovali Muslimové.[387]

Muslimské obyvatelstvo tradičně obývalo čtyři hlavní oblasti BaH. Kromě střední Bosny, kde žili v širokém pásu podél řeky Bosny v ose Sarajevo – Visoko – Zenica, se jejich osídlení rozprostírala ještě severněji v oblasti Posáví (Derventa, Teslić, Tuzla a Brčko). Území mezi Sarajevem a Zenicou bylo v posledních letech před rozpadem Jugoslávie považováno za „demografický motor“ BaH se stabilním přirozeným přírůstkem, progresivní a vyváženou věkovou strukturou a pozitivním migračním saldem.[388] Další historické území s výrazným zastoupením muslimského obyvatelstva představovala Cazinská Krajina v severozápadní Bosně s největším městem Bihać (někdy nazývána jako tzv. bihaćská kapsa). Poslední oblastí, kde se počet Muslimů od konce druhé světové válce začal dynamicky zvyšovat, tvořilo údolí řeky Driny (především ve městě Goražde, Ustikolina a Čajniče).

[387] Těchto 20 opštin zabíralo necelých 10 % celkové rozlohy BaH. Naopak skupina 20 nejméně osídlených opštin zaujímala rozlohu celkem téměř 30 % teritoria BaH. Z nich bylo 15 srbských (nejmenší hustota zalidnění v opštinách Čajniče, Pale, Trebinje atd.), 3 muslimské (Rogatica, Foča, Trnovo) a 2 chorvatské (Tomislavgrad, Neum). Pokud bychom sečetli rozlohu nejhustěji osídlených opštin (4 720 km^2 [cca 10 % rozlohy BaH]) a rozlohu opštin nejméně osídlených (14 333 km^2 [cca 30 % rozlohy BaH]) vychází nám, že Srbové byť populačně slábnoucí si udržovali větší teritoriální pozice než Muslimové. Data dle DZSrH: *Stanovništvo Bosne i Hercegovine*…

[388] Viz MARKOTIĆ, A., TOMIĆ, L.: Demografsko-ekonomski procesi na brdsko-planinskom području Bosne i Hercegovine. In*: Geografski pregled*, god. XXXV, 1991, s. 76.

Tato čtyři teritoria v roce 1948 ještě neutvářela široce kompaktní osídlení. Jednalo se o geograficky rozptýlené regiony, v nichž si i nadále (kromě zmiňovaných tří příkladů) relativní většinu udržovali Srbové. Ke konci existence federální Jugoslávie však v těchto oblastech (od Zvorniku k Foči) již početně převažovali Muslimové. Můžeme však pozorovat, že tyto čtyři regiony zformovaly neměnný základ, jakési „demografické muslimské centrum", které v následujících dekádách početně nejen posilovalo, ale zvětšovala se také jeho celková geografická rozloha. Muslimové začali populačně ovlivňovat některé přilehlé, doposud v absolutních hodnotách většinově srbské oblasti, např. Bosenskou Krajinu kolem regionů s centry Prijedor a Sanski Most, či chorvatská území od střední Bosny přes údolí řeky Neretvy směrem k Mostaru.

Národnostní prostor Muslimů dosahoval oproti srbským a chorvatským teritoriím díky výraznějšímu urbánnímu charakteru vyššího stupně hospodářského rozvoje. Muslimové vzhledem k vyšší urbanizaci oproti srbské a chorvatské populaci současně vykazovali nižší stupeň etnické homogenity, což potvrzuje hypotézu J. Karačićové o vyšší etnické heterogenitě v případě vyspělejšího prostředí.[389]

Naopak v rozmístění Srbů a Chorvatů se *de facto* odrážel jejich nepříznivý demografický vývoj. Relativní zastoupení Srbů se trvale snižovalo. Výši jejich přirozeného přírůstku překonali v posledním desetiletí před rozpadem Jugoslávie dokonce i méně početní Chorvaté. Přitom však Srbové v BaH (a na Kosovu) měli dlouhodobě v průměru dvakrát vyšší přirozený přírůstek než Srbové v užším Srbsku, ve Vojvodině a v Chorvatsku. Zjednodušeně lze říci, že rozsáhlá celistvá území, která většinově obývali po druhé světové válce, se na rozdíl od muslimského prostoru začala výrazně redukovat a fragmentovat. Z původně rozlehlých území Srbové tvořili většinu hlavně v oblasti Bosanské Krajiny s centrem Banja Luka a oproti roku 1948 v mnohem rozparcelovanějším území východní Bosny a východní Hercegoviny. Přišli tak o těsnou relativní většinu, kterou měli ještě v roce 1948 v tehdejším

[389] J. Karačićová porovnávala opštiny dle jejich tehdejšího stupně rozvoje a národnostního složení. Z jejich porovnání vyvodila následující srozumitelnou pravidelnost: v oblastech intenzivnějšího hospodářského rozvoje (ve všech velikých hospodářských a městských centrech jako jsou Sarajevo, Mostar, Banja Luka, Tuzla, Doboj atd.) postupně docházelo k vyššímu promíšení obyvatel a etnická heterogenita obyvatelstva se zvyšovala. Naopak u nerozvinutých regionů (periferní, horské oblasti) zůstávalo národnostní složení obyvatelstva homogenní. V žádném případě ale nelze z daného stavu vyvodit závěr o převládající nerozvinutosti oblastí pouze jednoho národa. Nerozvinutost byla rovnoměrná ve všech etnicky homogenních oblastech. In: KARAČIĆ, J.: Ekonomski aspekti…, s. 91–93.

administrativním uspořádání Sarajeva a jeho bezprostředního okolí. Podobná situace se odehrála i v údolí řeky Driny.

Následkem populačního růstu a slabé migrační aktivity začali Muslimové pozvolna početně převažovat ve většině městských center opštin, kde doposud žádný z národů neměl absolutní většinu. V těchto často hustě zalidněných, geopoliticky a ekonomicky významných centrech se v důsledku toho snižovalo podílové zastoupení Srbů (i Chorvatů). Převážná většina takových center, v nichž došlo k proporčním populačním proměnám, ležela v srbsko-muslimské kontaktní zóně. Rozšiřovala se tak zónová území, kde Srbové a Muslimové mezi sebou přicházeli čím dál častěji do kontaktu. V období let 1981–1991 se proměnila relativní etnická většina v šesti významných a populačně silných opštinách (12,82 % obyvatel BaH): Doboj, Prijedor, Novo Sarajevo, Mostar, Ilidža a Derventa. V roce 1981 měli Srbové ještě relativní většinu na Ilidži, v Novom Sarajevu, Doboji a Prijedoru. V roce 1991 zde již početně převládali Muslimové. Pro úplnost dodejme, že Srbové posílili pouze v Derventě, kde měli dosud relativní většinu Chorvaté. K proměně došlo také i v Mostaru, kde Chorvaty v roce 1991 početně překonali Muslimové.

S geografickým rozšiřováním měst se okolní rurální území postupně napojovala na městská sídla a zároveň se začala propojovat vzájemně i mezi sebou, čímž se utvářely rozsáhlejší areály spádované do městských center. Muslimský prostor tak v posledním desetiletí existence socialistické Jugoslávie geograficky výrazněji propojil venkovská zázemí větších měst. V důsledku rozrůstání urbánního prostředí byla často připojována okolní venkovská sídla se svými pozemky, kde však žilo obyvatelstvo etnicky odlišné od většinové populace ve městě. Výsledky takových proměn se projevily ve statistickém sčítání v roce 1991, v němž se málopočetné rurální oblasti, které byly osídleny etnicky odlišným obyvatelstvem, *de facto* zcela ztratily.

Chorvaté si své populační postavení udrželi především v západní Hercegovině, a to i přesto, že tento region trpěl vůbec nejvýraznější emigrací z celé Jugoslávie, čímž se redukoval zdejší přirozený přírůstek.[390] Počet Chorvatů se přitom nesnižoval pouze v BaH,

[390] Např. v roce 1991 pracovalo 30 % obyvatel Tomislavgradu v zahraničí. Srov. DZSrBiH: *Građani R BiH na privremenom radu – boravku u inostranstvu. Rezultati za republiku po opštinama*, Statistički bilten 235, Sarajevo 1994.

ale i v samotném Chorvatsku.[391] Pokud nebereme v potaz etnicky heterogenní Mostar, převažovalo v tomto území rurální osídlení, které doplňovala menší urbánní sídla. Chorvaté kromě Hercegoviny a několika opštin střední Bosny (Kreševo, Kiseljak, Busovaća atd.) ještě tradičně obývali jak severní Posáví, tak i samotný sarajevský region, kde však jejich počet výrazně převýšovali Muslimové a Srbové. Celkově v těchto čtyřech oblastech žilo v roce 1991 celkem 70 % bosenských Chorvatů.[392]

[391] Počet Chorvatů v celé Jugoslávii proto v 70. letech klesl ze 4 526 782 na 4 428 135 osob. Dle SZS: *Statistički godišnjak Jugoslavije 1979*, Beograd 1979.
[392] Dle ALLCOCK, J.: Rural-urban Differences and the Break-up…, s. 119.

4. ROZDÍLNÉ INTERPRETACE ÚDAJŮ O NÁRODNOSTNÍM SLOŽENÍ BOSNY A HERCEGOVINY: KARTOGRAFIE A STATISTIKA

4.1. KARTOGRAFIE A JEJÍ VYUŽITÍ PŘI PREZENTACI ETNICKÉHO SLOŽENÍ OBYVATELSTVA BOSNY A HERCEGOVINY

Prezentace map etnického složení před rokem 1991 a zdůrazňování etnické promíšenosti bosenskohercegovského teritoria mohou bez širšího kontextu obsahovat značné nebezpečí dezinterpretace. V rámci rozboru etnodemografické charakteristiky BaH proto velmi záleží, na jaké hierarchické úrovni předválečnou etnickou strukturu země ve výsledku kartograficky zobrazujeme. Z makroregionálního pohledu panovala mezi konstitutivními národy nad oficiálními výsledky posledního celojugoslávského statistického sčítání v roce 1991 relativní shoda.[393] Politické elity jednotlivých národů prezentované údaje, jejichž oficiální vydání již sarajevský statistický úřad zařizoval samostatně v průběhu konfliktu, víceméně nezpochybňovaly, a to i z poválečné perspektivy postdaytonské BaH.

Reálná hrozba zkreslení (tj. v mapě nedostatečně věrně zachycené reality) výsledného kartografického díla ale nastává v okamžiku, pokud etnickou strukturu zkoumáme či kartograficky ztvárňujeme na hierarchicky nižší úrovni, tj. konkrétně v jednotlivých regionech (opštinách). Mapy etnického složení na regionální úrovni zobrazovaly v barvách příslušného národa všechny opštiny, kde daný národ v absolutních číslech převažoval. Tento způsob vyjádření však byl do značné míry zavádějící, neboť většinově dominující národ mohl být prostorově koncentrován např. pouze v jednom či několika málo sídlech v celé opštině. Na zbylém území mohly žít osoby jiné národnosti, které ale kvůli jejich početně slabšímu zastoupení (tj. celkově nepřesahovaly 50 % podílu v rámci vymezeného území) mapový výstup nezohledňoval.

V některých mapách byly dokonce v barvách převažujícího národa zobrazovány i opštiny, v nichž konkrétní národ ani 50% hranici nepřekonal. Sofistikovanější kartografická díla používala k rozlišení podílového množství zastoupení určitého národa tónování. Podkladová barva nicméně vždy korespondovala s národem, který měl v daném místě alespoň relativní většinu. Opštiny s etnicky vyváženým složením obyvatelstva, kde žádný z národů

[393] Publikované výsledky ale z municipálního pohledu již obsahovaly nejasnosti a značné nepřesnosti. O tom podrobněji viz úvodní kapitola.

v absolutních hodnotách nedominoval, mapy často ponechaly prázdná, či je zobrazovaly v neutrálních barvách. Tím ale přispívaly k zavádějící představě, že homogenita (tj. převaha zastoupení jednoho národa) v socialistické BaH představovala normu a etnicky heterogenní oblasti byly naopak atypické.[394]

Každé kartografické dílo v sobě samozřejmě na základě nutné generalizace nese zjednodušení, a tudíž i zkreslení. Pro mapy etnického složení BaH obecně platilo, že všechny kartogramy národnostní kompozice, které byly sestaveny v jednotkách vyšší úrovně než opštiny, takový stupeň zkreslení obsahovaly. Již jsme konstatovali, že předválečné rozmístění obyvatelstva trefně vystihoval Bougarelův výraz „levhartí kůže“, který dokázaly nejvěrněji zachytit mapy etnické kompozice obyvatelstva na mikroregionální úrovni sídel. Těm se kartograficky nejvhodnějším způsobem dařilo znázorňovat faktické etnické rozložení obyvatelstva.

Ve výsledku tedy nelze zcela ignorovat národnostní statistiky, stejně tak však není v druhém extrému možné konstruovat z důvodu přehlednosti mapy, které by v úplnosti a zcela přesně odpovídaly etnickému složení BaH. Statistiky etnického složení je však nutné vždy uvádět do kontextu s chápáním (post) jugoslávské reality, tj. s jejím vývojem před, v průběhu a po skončení válečného konfliktu.[395]

Významnou roli v tom, že byla prezentace výsledného národnostního složení zavádějící, sehrálo – kromě kartografického zobecňování – především upravené administrativní vymezení jednotlivých regionů BaH v 50. a 60. letech. Nové uspořádání správního členění této socialistické republiky a jeho následné mapové ztvárnění na úrovni okresů totiž zkreslovalo skutečné etnické složení obyvatelstva. Nejzjevnějším příkladem rozdělení etnicky uceleného území byla Srby osídlená oblast pohoří Ozren v severovýchodní Bosně nedaleko strategicky významného města Doboj. V samotném pomyslném středu homogenního, byť slabě osídleného rurálního prostoru vymezila reforma teritoriálního rozhraničení z roku 1963 hranice mezi opštinami Lukavac, Maglaj a Zavidovići, které byly

[394] Srov. BLACK, J.: *Maps and Politics*. London 2002. Cit. in: JANSEN, S.: National Numbers…., s. 47–48.

[395] Kartografická disciplína (obzvláště pak na Balkáně) nemůže být vnímána jako zcela izolovaná od politiky. Kartografové, kteří si do určité míry mohou zvolit, co v mapě ukáží a co nikoli, vybírají k mapovému ztvárnění mezi statistikou a realitou určitý zvolený překryv. Výslednou podobu kartografické díla tak mohou značně ovlivnit. Proto je třeba zdánlivou objektivitu kartografických zobrazení BaH posuzovat vždy kriticky. Dle HARLEY, J. B., LAXTON, P. (eds.): *The new nature of maps: essays in the history of cartography*, Baltimore 2001. Cit. in: JANSEN, S.: National Numbers…., s. 48.

současně hranicemi mezi třemi ze sedmi bosenskohercegovských regionů. Jelikož v takto vytyčených opštinách měli Muslimové výrazně vyšší početní zastoupení[396] na mapách etnického složení po opštinách byly zbarvovány zelenou barvou (viz srovnání následujících dvou kartogramů v mapě 20).[397] K zodpovězení otázky, zdali šlo skutečně o hlavní záměr, či případně jaké jiné pohnutky a důvody k novému rozhraničení vedly, by však bylo nutné provést další výzkum archivních materiálů.

Mapa 20: Kartogram etnického složení BaH v roce 1991 dle a) jednotlivých sídel a b) okresů

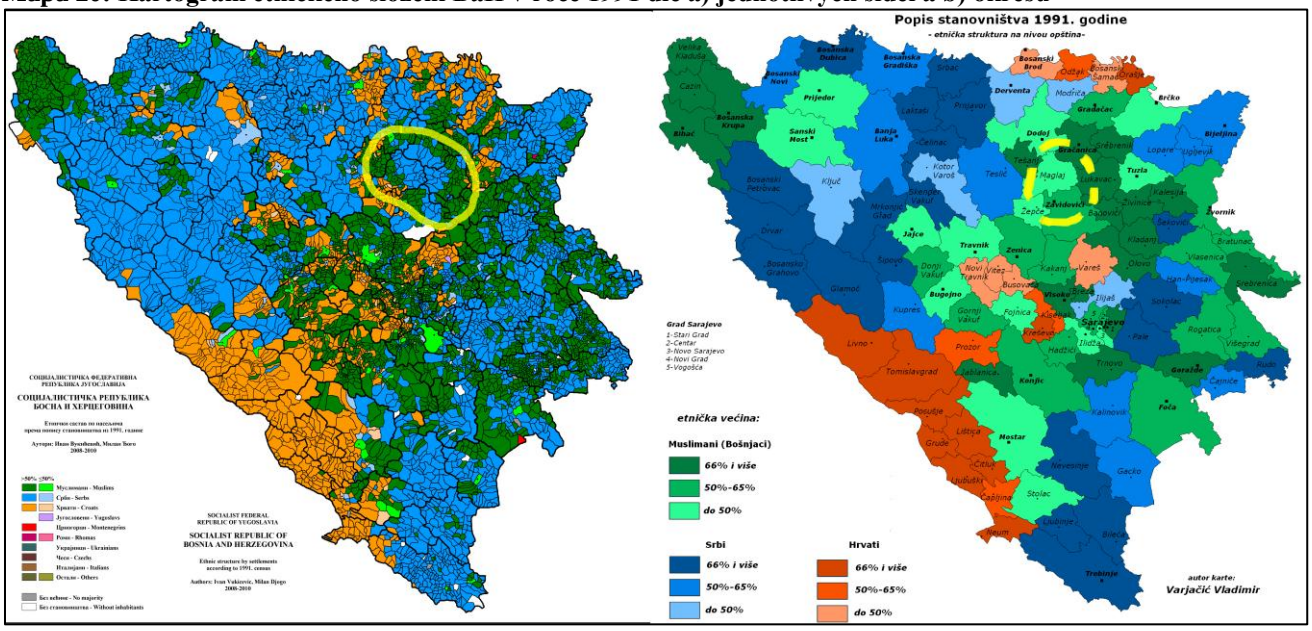

Zdroj: Etnički sastav SR BiH po naseljima 1991. godine [cit. 2012–12–18]. Dostupné z: <http://sh.wikipedia.org/wiki/Datoteka:BiH_-_ES_N_1991_1.gif>; Etnički sastav SR BiH po opštinama 1991. godine [cit. 2012–12–18]. Dostupné z: <http://sh.wikipedia.org/wiki/Datoteka:DemoBIH1991.png>.

4.2. Interpretace údajů národnostního složení Bosny a Hercegoviny

Kartografická ztvárnění etnického uspořádání BaH je proto důležité posuzovat velmi obezřetně. Bosňácká i srbská nacionalistická propaganda k prosazení svých cílů využívala zpolitizovaného výkladu, jenž prezentovanou realitu značně zkresloval účelovým výběrem pouze některých faktů. Vyhrocené diskuse se primárně točily kolem otázky, který národ si

[396] Např. v opštině Zavidovići žilo v roce 1981 celkem 29 tis. Muslimů a 11 tis. Srbů, v Lukavci 35 tis. Muslimů a 12 tis. Srbů, v Maglaji 17 tis. Muslimů a 13,5 tis. Srbů. Data SZS: *Nacionalni sastav stanovništva*…

[397] Zobrazení administrativního rozhraničení BaH uvádí JAKŠIĆ, D.: *Republika srpska*…, s. 25–27; celá oblast Ozrenu měla v roce 1991 cca 55 tisíc obyvatel, z nichž 90 % bylo srbské národnosti. Viz JAKŠIĆ, D.: *Republika srpska*…, s. 116–117.

může ten který region BaH více nárokovat.[398] Vzhledem k tomu, že podílové zastoupení etnického složení obyvatelstva BaH prodělalo v průběhu 20. století radikální transformaci, byly ke stvrzení vlastního „historického" práva použity účelně vybrané, zkreslené, či zavádějící argumenty.

V předchozí kapitole jsme upozornili, že v tradičním uspořádání rozmístění obyvatelstva v prostoru BaH lze vysledovat určité kontrastní zákonitosti. Relativně většinoví Muslimové, kteří ze tří konstitutivních národů žili nejpočetněji zastoupeni v urbánním prostředí, nedisponovali adekvátním rozsahem teritorií, kde by měli absolutní většinu. Naopak Srbové, jejichž počet se v absolutních i relativních číslech v posledních dvou dekádách před vypuknutím konfliktu značně snížil, obývali geograficky mnohem rozsáhlejší, ale svým potenciálem také mnohem méně významná území.

Ještě v roce 1981 Srbové využívali 51,4 % rozlohy půd v soukromém vlastnictví.[399] Ve stejném roce Muslimové vlastnili pouze 27,3 % a Chorvaté 17,7 % rozlohy soukromých půd.[400] Neméně důležitý je také údaj o počtu sídel, kde určité etnikum mělo absolutní většinu.[401] Srbové v absolutním měřítku početně převažovali v 2 439 sídlech s celkovým výměrem 53,3 % rozlohy BaH.[402] Muslimové absolutně dominovali v 2 179 sídlech s rozlohou 25,8 % teritoria BaH.[403] Chorvaté, kteří v 80. letech již populačně značně ztráceli, převládali v 1 016 sídlech s celkovou rozlohou 16,6 % bosenskohercegovského teritoria.[404] Pouze v 223 sídlech z celkových 5 857 nedosahoval ani jeden z konstitutivních národů absolutní většiny (obr. 13).[405]

[398] Požadavek byl odvozován podle toho, které etnikum mělo v určité oblasti většinu. Nároky na konkrétní etnický prostor byly vznášeny na základě národnostní absolutní dominance (50 % a více obyvatel) v konkrétních sídlech. O zavádějící interpretaci a z toho vyplývajících hrozbách takto uvažovaného konceptu viz dále.
[399] Toto procento nezahrnovalo znárodněné a kolektivizované pozemky, lesy, či vojenské újezdy.
[400] Srov. SPASOVSKI, M., ŽIVKOVIĆ, D., STEPIĆ, M.: *Etnički sastav stanovništva*…, s. 55–57. Tři konstitutivní národy držely celkem 96,4 % celkové rozlohy půd v osobním vlastnictví; ostatní etnické skupiny si mezi sebou rozdělily necelá 4 %.
[401] Ze statistických sčítání lze ověřit, že Srbové na základě součtu rozloh katastrálního vymezení sídel, kde absolutně dominovali, obývali 53,3 % rozlohy BaH. Vzhledem k tomu, že jsem neměl příležitost nahlédnout do katastrálních spisů, nemohu citovaný údaj o osobním vlastnictví soukromých půd (51,4 % z celkového rozsahu soukromých půd) jednoznačně potvrdit, ani vyvrátit.
[402] V 1 705 sídlech (70 %) jejich zastoupení dosahovalo 90 a více %.
[403] V 1 264 sídlech (58 %) jejich zastoupení dosahovalo 90 a více %.
[404] V 628 sídlech (61,8 %) jejich zastoupení dosahovalo 90 a více %.
[405] Viz SPASOVSKI, M., ŽIVKOVIĆ, D., STEPIĆ, M.: *Etnički sastav stanovništva*…, s. 55–57. Přepočítaná data, která autoři citují, jsou převzata ze statistického sčítání v roce 1981. Viz SZS: *Nacionalni sastav stanovništva*…

Obr. 13: Přehled relativního podílu sídel a jejich rozlohy v roce 1981 dle etnické příslušnosti (v %)

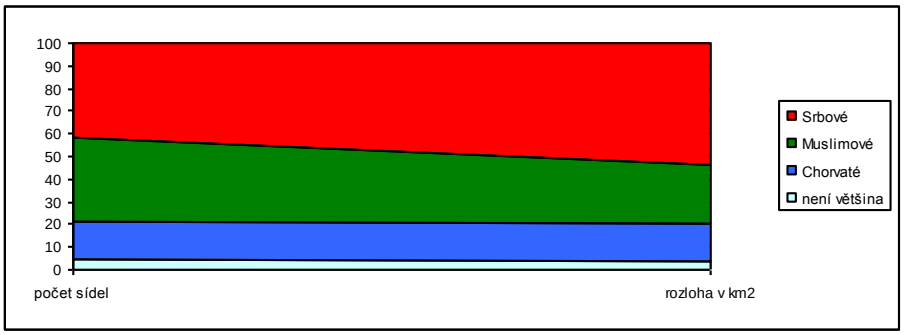

Zdroj: SPASOVSKI, M., ŽIVKOVIĆ, D., STEPIĆ, M.: *Etnički sastav stanovništva*…, s. 55.

Přestože Srbové měli ve svém osobním vlastnictví téměř dvakrát více půdy než Muslimové, jejich neuspokojivý demografický vývoj, který znevýhodňovala redukovaná populační základna z druhé světové války, záporné migrační saldo a kombinace dalších pro ně nepříznivých faktorů (změny administrativního uspořádání, mnohem výraznější přirozený přírůstek a pozitivní migrační saldo Muslimů aj.), do značné míry dále snížil hustotu osídlení v prostoru, ve kterém zastávali většinu.[406] Jinak řečeno procentuálně byl podíl srbského obyvatelstva na celkovém počtu obyvatel mnohem nižší než procentuální vymezení katastrů obcí, v nichž měli Srbové absolutní většinu. Srbové navzdory svému početnímu poklesu i v roce 1991 obývali 50,8 % rozlohy BaH a pravděpodobně si až do roku 1991 udrželi těsnou kontrolu i nad absolutní většinou soukromé půdy BaH.[407] Počet obcí a jejich teritoriální struktura zůstaly s rokem 1981 v podstatě identické. Pouze mírně vzrostla kategorie sídel, kde žádný z národů absolutní většiny nedosahoval.

[406] Srbští autoři tento fakt považují za základní populačně-teritoriální paradox BaH. Srov. SPASOVSKI, M., ŽIVKOVIĆ, D., STEPIĆ, M.: *Etnički sastav stanovništva*…, s. 56; STEPIĆ, M.: *Srpsko pitanje*…, s. 44.

[407] Toto tvrzení můžeme potvrdit na základě dvou tezí: za prvé rozmístění obyvatelstva v roce 1991 bylo relativně obdobné roku 1981 a za druhé v této dekádě rozhodně nedocházelo k přesunům obyvatelstva do méně úrodných venkovských krajů obývaných srbským obyvatelstvem.

Obr. 14: Přehled relativního podílu sídel a jejich rozlohy v roce 1991 dle etnické příslušnosti (v %)

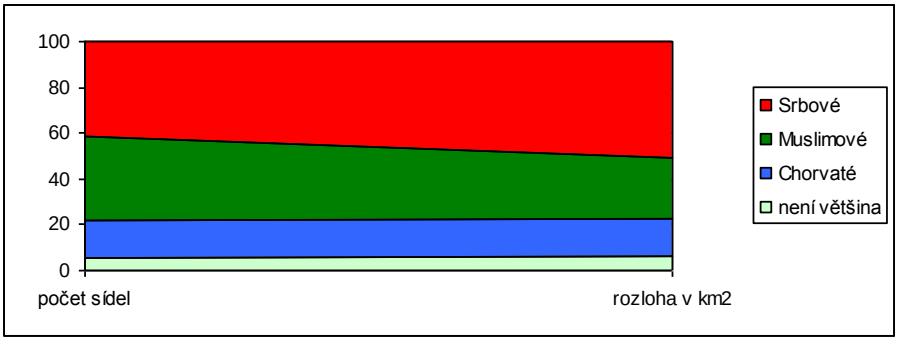

Zdroj: JAKŠIĆ, D.: *Republika srpska*…, s. 102.

Přesvědčivější než údaj o absolutní většině a následném přepočtu územního rozsahu „svého“ etnického území je počet a rozloha skutečně homogenních sídel, tj. obcí, kde žilo více než 92 % stejné národnosti. Pokud srovnáme výsledky statistického sčítání z roku 1991, pak etnicky homogenní sídla Srbů tvořila 40,6 % rozlohy BaH, Muslimů 15 % a Chorvatů pouze 10,9 % teritoria republiky (obr. 15).[408]

Obr. 15: Rozloha etnicky většinových území (% teritoria BaH) v roce 1991[409]

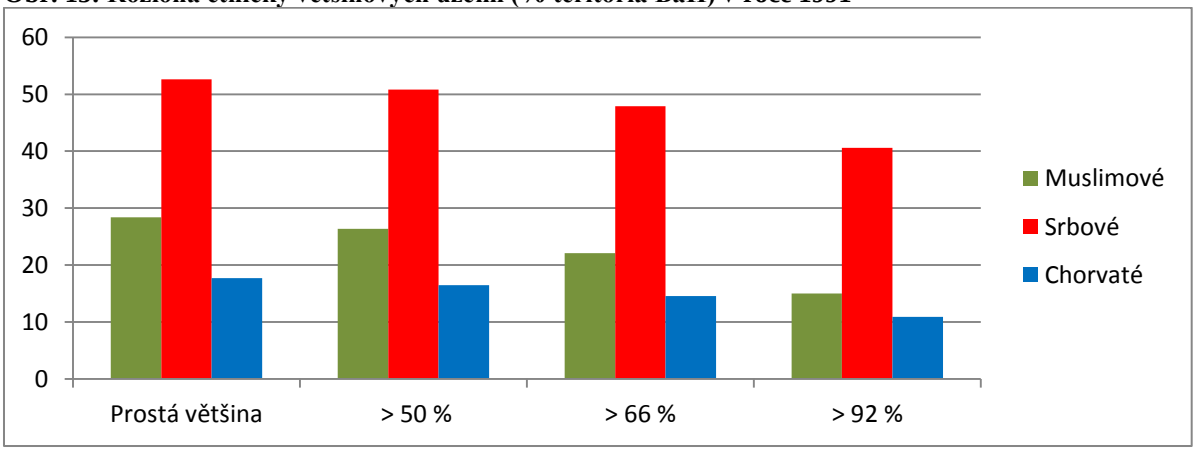

Zdroj: JAKŠIĆ, D.: *Republika srpska*…, s. 102**.**

[408] Srbové měli více než 92% zastoupení v 1 838 sídlech, která dosahovala rozlohy 20 526 km^2, a žilo zde 579 804 Srbů. Počet etnicky homogenních sídel Muslimů byl 1 316 v rozsahu pouze 7 652 km^2, kde ale žilo 764 325 obyvatel. Chorvaté etnicky kontrolovali 521 obcí s rozlohou 5 562 km^2 a počtem obyvatel 310 680. Jakšićův přepočet na základě dat dle DZSrBiH: *Popis stanovništva 1991, Stanovništvo prema nacionalnoj pripadnosti i površina naselja*. Sarajevo 1992; JAKŠIĆ, D.: *Republika srpska*…, s. 102.

[409] Obr. 15 ukazuje počet osob konkrétního národa ve čtyřech kategoriích: prostá etnická většina, absolutní většina (50%), absolutní etnická (66 %) a etnická homogenita (92 %) teritoriální rozlohu těchto sídel (v %) v územním rozsahu celé BaH.

Tato data je však nutno porovnat ještě s jedním grafem, jenž v odstupňovaných kategoriích prezentuje početní zastoupení konkrétního národa v sídlech, ve kterých převažuje (obr. 16). Z něj je zřejmé, že srbská dominance v prostoru BaH je korigována jejich slabším početním zastoupením ve vymezených sídlech.

Obr. 16: Počet osob konkrétního národa v etnicky většinových územích (% teritoria BaH) v roce 1991

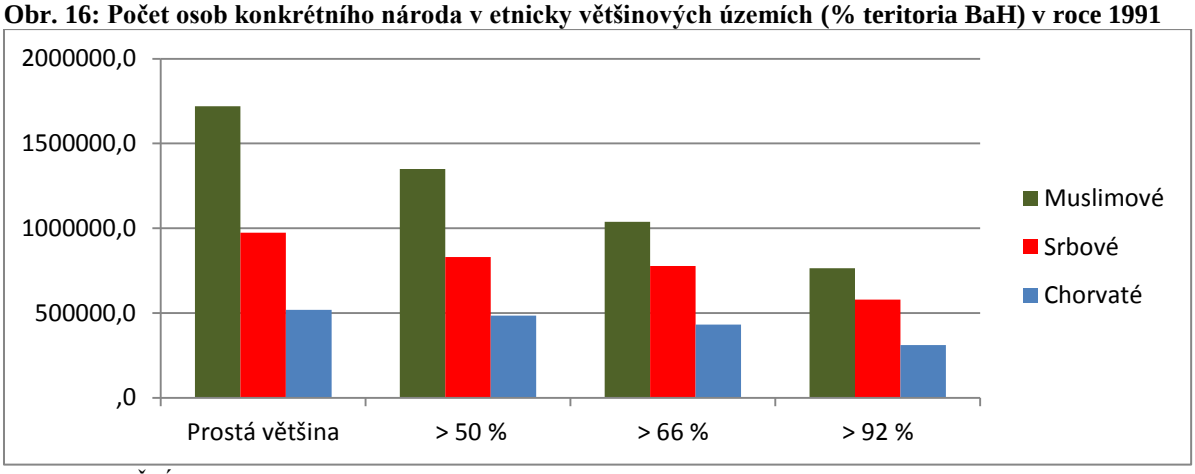

Zdroj: JAKŠIĆ, D.: *Republika srpska*…, s. 102**.**

Citované hodnoty vztahující se k držbě pozemkového vlastnictví považovaly srbské nacionalistické elity za nesporný fakt, který podle zahraničních pozorovatelů nabýval až „mystické“ důležitosti. Západní autoři se domnívali, že srbská argumentace o uspořádání prostoru byla vystavěna s pomocí využití moderní verze feudálního principu, jenž vycházel z historického vlastnictví půdy.[410] Teoretický postup, jak se k této hodnotě srbské elity údajně dostaly, nabízí Toal s Dahlmanem.[411] Osobně se přikláním k druhé hypotetické možnosti, kterou američtí geografové pouze velmi stručně zmínili. Ta přitom pravděpodobněji a mnohem věrohodněji podává odpověď na otázku výpočtu kontrolované rozlohy. Kalkulace totiž zjevně vycházela nikoliv z měřítka opštin, ale z řádově nižšího měřítka, tj. z mikro-

[410] Např. Aleksa Buha, ministr zahraničních věcí Republiky srbské, v roce 1993 v Ženevě na Mezinárodní konferenci pro bývalou Jugoslávii (ICFY) požadoval pro Srby území na základě historického práva, které šlo ověřit v registrech katastrálních pozemků. Radovan Karadžić ve své geopolitické vizi se podle Susan Woodwardové odvolával na vlastnická práva Srbů v rozsahu 64 % teritoria BaH. Srov. WOODWARD, S.: Balkan Tragedy…, s. 213, 477.

[411] Podle nich výsledek vycházel z propočtu, kde za základ byla využita procentuální rozloha 34 opštin, v nichž Srbové dominovali v roce 1991 (ve 29 z nich dosahovali absolutní většiny). Srbští politici poté k rozloze údajně přičetli bosňácká území (obzvláště regiony ve východní Bosně), která historicky považovali za srbská. Na základě této úvahy Toal s Dahlmanem usoudili, že Srbové prezentovali zkreslené a realitě neodpovídající hodnoty. Dle TOAL, G., DAHLMAN, C.: The ‘West Bank of the Drina’: land allocation and ethnic engineering in Republika Srpska. In: *Transactions of the Institute of British Geographers,* 2006, s. 320.

úrovně jednotlivých sídel. Výsledný podíl rozlohy, se kterou Srbové kalkulovali, tak byl vypočítán na základě součtu všech katastrálních ploch sídel, v nichž měli absolutně většinové postavení.

Jenže stejně jako v případě kartografické generalizace, i v této argumentaci nacházíme zavádějící zkreslení. Tvrzení, že Srbové obývali 50,8 % rozlohy země, znamenalo, že i když ve vymezeném území konkrétního sídla žilo teoreticky pouze 50,1 % Srbů a zbytek obyvatelstva tvořil jiný národ (či národy), celý katastrální výměr obce byl statisticky započten k rozloze srbských oblastí. Tato statistická deformace stejně tak ovlivňovala i přepočty územní kontroly zbylých dvou konstitutivních národů. Vzhledem k tehdejšímu trendu populačního vývoje, tj. především prognóze dalšího dynamického růstu muslimského obyvatelstva, se Srbové a částečně i Chorvaté usilovně drželi dokazování absolutní početní většiny ve vymezených oblastech.

Argumentace o teritoriálním ustanovení území s absolutní většinou obyvatelstva a držbě půdy se jevila jako účelová, nicméně by neměla být zcela ignorována. Poskytuje nám odpověď, proč se srbské elity v některých regionech, které se v kartografickém generalizovaném ztvárnění jevily jako muslimské, takové kategorizaci urputně bránily. V okamžiku, kdy politické elity konstitutivních národů poukázaly na nesrovnalosti v etnickém teritoriálním vymezení některých regionů, se údaje o národnostním složení dostávaly do jiného kontextu, jenž mohl být interpretován jako agresivní postup a vstupní podklad k následné realizaci etnických čistek.[412] V tomto momentu se tak obloukem vracíme k předchozímu tvrzení, že velmi záleží, na jaké hierarchické úrovni data etnického složení BaH demonstrujeme. Převážná většina odborné literatury o BaH k prezentaci etnického složení země využívá kartogramů na municipální úrovni, které více vyhovovaly Muslimům, než kartogramy mikroregionální sídelní úrovně, jež se naopak více hodily Srbům a Chorvatům.

Vzestup nacionalistické rétoriky na přelomu 80. a 90. let 20. století vyvolal mezi národy BaH principiální rozpory ohledně některých výkladově protichůdných prvků. Retrospektivně laděné spory kromě výše probíraných nesrovnalostí[413] ale rezonovaly i

[412] O údajích o národnostním složení BaH viz kapitola č. 5 (*Etnické čistky jako prostředek k národnostní homogenizaci BaH*).

[413] První se týkala rozebírané spornosti vymezení etnicky většinových území. Druhá nesrovnalost vyplývala

v dalších provázaných otázkách: v rovnoměrnosti zastoupení jednotlivých národů v bezpečnostních složkách (vojsko a policie), v korektnosti přerozdělování finančních prostředků z federálního rozpočtu mezi jednotlivé republiky, či v údajné diskriminaci minoritních etnik.[414]

Již provedený detailní rozbor kvantitativních dat zároveň poukázal na určující skutečnost, která charakterizovala tehdejší bosenskou realitu a přetrvala v nezměněné podobě dodnes. Jakkoliv matematicky přesně se mohlo zpracování statistických údajů jevit, celkový výsledek zcela zásadně ovlivňoval lidský faktor. Dříve jsme uvedli, že sebeidentifikaci dotazovaných ve statistických sčítáních charakterizovala výrazná subjektivita, účelovost, proměnlivost a momentální rozpoložení respondenta. Dotazovaný uváděl svou národnost svobodně, přičemž měl právo jí nezodpovědět. Často se ve zvolené kategorii odrážela kombinace výběru, zájmu či tlaku.[415] Statistické formuláře, které sčítací komisaři shromažďovali, mnohdy za celou rodinu vyplnil otec, který jako hlava rodiny v dotazníku odpovídal podle vlastního uvážení a nikoliv podle skutečného vyjádření jednotlivých členů rodiny.[416]

Zjevně se tak prokazuje klasická teze, že statistická vědecká disciplína je přesnou vědou o nepřesných číslech, resp. že záleží, s jakými daty demografové do matematických výpočtů vstupují. V okamžiku, kdy je kvantitativní statistická analýza provedena na podkladu účelově vybraných vstupních dat, může být interpretace zjištěných závěrů snadno zneužita k dokázání předem vytyčeného cíle.

---

z taktéž výše probíraných odlišných postojů jednotlivých národů k některým charakteristickým národnostním prvkům (počet smíšených manželství, muslimská otázka, Jugoslávci), k jejichž specifičnosti v této bývalé socialistické republice výrazně přispěla heterogenní etnická situace.

[414] Současně mezi srbskými a chorvatskými nacionalisty opětovně vystupňovaly debaty o interpretaci celkového a proporčního počtu obětí v průběhu druhé světové války. Srbové v rozepřích upozorňovali na masakry svého národa ze strany NDH, Chorvaté zase kontrovali tvrzením o násilnostech, kterých se měli v průběhu druhé světové války dopouštět partyzáni. O tom více viz HAYDEN, R.: Recounting the dead: The rediscovery and redefinition of war-time massacres in Late- and Post.Communist Yugoslavia. In: WATSON, R. S. (ed.): *Memory, history, and opposition under state socialism*, Santa Fe 1994, s. 167–182.

[415] To platilo i v případě rozebíraných smíšených manželství, v nichž identita potomka nebyla vrozená, ale postupně se utvářela na základě vlastního rozhodnutí. Např. Botev během svého výzkumu o smíšených sňatcích zjistil, že údaje v matričních statistikách neodpovídaly výsledkům oficiálního statistického sčítání. Viz BOTEV, N.: Pogled preko barikada…, s. 280. Nikde taktéž nebylo předepsáno, zda je mateřská etnicita nezbytně zděděná v dětství, jako je tomu v některých náboženstvích (např. židovská identita je přenesena skrz matku, zatímco ortodoxní přes otce). Srov. ZARKOVIC, M.: *The Demographic Struggle for Power*, London 1997, s. 198.

[416] Viz JANSEN, S.: National Numbers…., s. 63.

5. ETNICKÉ ČISTKY JAKO PROSTŘEDEK K NÁRODNOSTNÍ HOMOGENIZACI BOSNĚ A HERCEGOVINĚ

Kolaps jugoslávské federace vygradoval v BaH krvavým válečným střetem, v jehož průběhu bojující strany usilovaly o zabezpečení „etnicky čistých" teritorií pro vlastní národy. Oporu pro prostorové vymezení území a jejich následnou obranu hledaly válečné strany z velké části v předválečném rozmístění konstitutivních národů. Národnostní složení některých oblastí před válkou současně sehrálo zásadní roli v legitimizaci válečných zisků, tj. kontroly etnicky „vyčištěných" území. Občanský konflikt v BaH zpočátku prostorové rozmístění konstitutivních národů *de facto* kopíroval. Teprve v dalším sledu pak válčící strany (a zpočátku tak postupovala hlavně VRS)[417] realizovaly své cíle s úmyslem zkonsolidovat a zabezpečit pro svůj národ co nejrozsáhlejší a dobře kontrolovatelné území. Jednaly tak podle logiky tzv. *bezpečnostního dilematu*, tzn. zajistit co nejefektivnější kontrolu obsazených území rozšířením o oblasti se strategickým významem (především se jednalo o životně důležitou infrastrukturu), a následně tak utvořit ucelená a bezpečně udržitelná teritoria.[418]

V průběhu občanského konfliktu v BaH vstoupil do celosvětového diskursu nový termín tzv. „etnická čistka".[419] Tento výraz vychází z původně vojenského eufemismu „čistění prostoru" (*čišćenje terena*), který prováděli ustašovci během druhé světové války.[420] Přestože se sousloví etnické čistky v kontextu bosenského konfliktu a bývalé Jugoslávie poprvé objevilo v článku reportéra New York Times Chucka Sudetice v roce 1992,[421] v srbském

[417] Vojska Republike srpske – Armáda Republiky srbské. O nich více dále v textu.
[418] Srov. MELANDER, E.: *Ethnic Cleansing in Bosnia-Herzegovina, 1992–1995*, University of Essex 2007, s. 21 [cit. 2012–9–4]. Dostupné z: <http://privatewww.essex.ac.uk/~ksg/dscw2007/Melander.pdf>.
[419] Výraz etnická čistka je v češtině doslovným překladem anglického spojení ethnic cleansing.
[420] Cílem etnických čistek, ke kterým docházelo na Balkáně i v předchozích stoletích, však nebylo zmasakrování nežádoucích osob, ale primárně jejich vyhnání. Nový obsahový rámec dal tomuto fenoménu ustašovský režim, který Srby nejen vyháněl, ale i záměrně fyzicky likvidoval. Srov. ROUX, M.: A propos de la 'purification ethnique' en Bosnie-Herzégovine. In: *Hérodote*, Vol. 67, 1992, s. 51.
[421] Ch. Sudetic citoval vyjádření jednoho ze západních diplomatů týkajících se etnických čistek, které prováděli Srbové v oblasti Podriní ve východní Bosně. Srov. SUDETIĆ, C.: Breaking Cease-Fire Serbs Launch Attacks into Bosnia. In: *New York Times*, 15. 4. 1992 [cit. 2009–12–15]. Dostupné z: <http://www.nytimes.com/1992/04/15/world/breaking-cease-fire-serbs-launch-attacks-into-bosnia.html>. Formu etnické čistky v kontextu bosenského konfliktu poprvé oficiálně definovala rezoluce Rady bezpečnosti OSN č. 771 k datu 13. 8. 1992. Viz UN: *United Nations Security Council Resolution 771 (Concerning Information on Violations of International Humanitarian Law in the Territory of the Former Yugoslavia)* 13. 8. 1992 [cit. 2012–8–15]. Dostupné z: <http://www.ohr.int/other-doc/un-res-bih/pdf/s92r771e.pdf>

prostředí se tento termín používal již v 80. letech v souvislosti s postavením Srbů na Kosovu.[422]

Jednotná definice etnické čistky, která by v sobě tuto praktiku obsáhla a komplexně vystihovala v celé své šíři, *de facto* neexistuje. Jedno z nejhojněji citovaných vymezení pojmu etnická čistka podává A. Bell-Fialkoff, který jej definoval jako formu čistky v určitých aspektech odlišného obyvatelstva. V jejím pojetí je z konkrétního území plánovaně a záměrně vyháněno obyvatelstvo, které se odlišuje jedním či několika charakteristickými rysy (etnický původ, náboženství, rasa atd.). Aby mohlo být odstranění nežádoucích obyvatel kvalifikováno jako čistka, musí být alespoň jeden z vyjmenovaných specifických rysů důvodem k vyhnání.[423]

Výraz etnická čistka tedy primárně znamená eliminaci etnicky odlišné skupiny obyvatel z teritoria, jež doposud sdílela společně s dominantní etnickou skupinou.[424] Platí přitom, že lokalitu, ze které je vyháněno početně slabší etnikum či etnikum se strategicky nevýhodnou pozicí, považují obě etnické skupiny za vlastní. Jakákoliv cílená národnostní homogenizace určitého teritoria, jíž má být dosaženo násilným vyhnáním nežádoucích osob (a jejich případnou fyzickou likvidací), tedy v sobě obsahuje některou z forem etnické čistky.[425] Přestože byl tento termín v BaH původně formulován jako strategie slibující „humánní vystěhování“ (tj. jako transfer či výměna obyvatelstva) etnicky odlišné populace z území, která se stala předmětem sváru mezi jejími třemi konstitutivními národy, respektování a zajištění tohoto příslibu v průběhu válečného konfliktu žádná z bojujících stran nedodržela.

Metody etnické čistky a nucených populačních přesunů obyvatelstva doprovázely mnoho konfliktů ve 20. století. Velmoci dokonce tyto praktiky nejednou schvalovaly ve snaze

[422] Dle TOAL, G., DAHLMAN, C. T.: *Bosnia Remade. Ethnic Cleansing and Its reversal*, New York 2011, s. 3.
[423] Takto definované chápání čistky Bell-Fialkoffem tvoří součást širšího kontinua odstraňování obyvatelstva z určitého území v rozsahu od genocidy k „dobrovolné“ emigraci. Bell-Fialkoff v tomto ohledu stanovuje následující pořadí: genocida → deportace-vyhnání (čistka) → přesun → výměna → emigrace pod nátlakem. Dle BELL-FIALKOFF, A.: *Ethnic Cleansing*. London, 1996, s. 3–4.
[424] Viz The UN and the Situation in the Former Yugoslavia, New York 1995, s. 65–66. Cit. in: HAIDER, H.: (Re)Imagining Coexistence: Striving for Sustainable Return, Reintegration and Reconciliation in Bosnia and Herzegovina. In: *The International Journal of Transitional Justice*, Vol. 3, 2009, s. 91.
[425] Srov. MANN, M.: Explaining Murderous Ethnic Cleansing: the Macro-Level. In: GUBERNAU, M., HUTCHINSON, J. (eds.): *Understanding Nationalism*, Cambridge 2001, s. 38.

zajistit a udržet stabilitu ve státech či oblastech, které etnické střety postihly.[426] Pod tlakem bouřlivých událostí v bývalé Jugoslávii v průběhu devadesátých let se ale situace v tomto ohledu výrazně změnila. Především s ohledem na dramatický vývoj situace v BaH se projevila tendence přehodnotit předchozí postoje a veškeré formy etnických proměn označit za nehumánní a protizákonné.[427] Nový přístup se výsledně projevil i v nově uplatňovaném pojmu etnická čistka, s nímž ve svých zprávách začala pracovat OSN a Mezinárodní tribunál pro bývalou Jugoslávii.[428] Formální uznání definice etnické čistky neukončilo vzrušené debaty o nosnosti tohoto termínu. Řada odborníků i nadále tento pojem odmítala jako výraz zaběhnutý převážně v novinářské praxi (a tudíž ne zcela dostatečně vědecky podložený), či jej považovala za umírněnější výraz pro genocidu.[429]

5.1. TERMÍN ETNICKÁ ČISTKA A GENOCIDA

Mezi badateli dodnes neexistuje shoda nad výkladem etnických čistek, k nimž došlo během občanské války v BaH, ani nad jejich terminologií a kategorizací. Rozpory se týkají zejména rozsáhle diskutované otázky, zda pojem etnická čistka lze ztotožnit s genocidou, resp. zdali lze tomuto jevu připisovat jako genocidě stejnou váhu. V tomto ohledu výklad válečného dění v BaH značně problematizovala už samotná právní definice genocidy z roku 1948,[430] do jejíhož široce pojatého vymezení zapadala rozsáhlá škála násilných činů. Důkaz, že ke genocidě došlo, totiž v rámci její definice není odvislý od celkového počtu obětí, ale od doložení úmyslného záměru kompletně či částečně určitou komunitu zničit.

Největší kontroverze vyvolává otázka, zda existoval dopředu vypracovaný plán, jehož obsahový záměr spočíval – jak na to poukazovali bosňáčtí i mnoho západních autorů – v záměrném etnickém „vyčištění“ konkrétních území či přímo v likvidaci jeho nežádoucích

[426] Viz MANN, M.: *The Dark Side of Democracy: Explaining Ethnic Cleansing*, Cambridge 2004, s. 1–33.
[427] Srov. BELLONI, R.: *State Building*…, s. 125.
[428] Viz např. UN: *The situation in Bosnia and Herzegovina*, General Assembly UN, A/RES/48/88, 84th plenary meeting, 20. 12. 1993 [cit. 2012–9–29]. Dostupné z: <http://www.un.org/documents/ga/res/48/a48r088.htm>.
[429] Srov. HAYDEN, R.: Schindler's Fate…, s. 742.
[430] Právní definice z roku 1948 vymezovala genocidu jako jeden z násilných aktů, které byly spáchány se záměrem celkově či částečně zničit určitou národní, etnickou, rasovou nebo náboženskou skupinu. Definice přitom zahrnovala A) zabití příslušníků této skupiny; B) způsobení vážných tělesných či zdravotních problémů příslušníkům této skupiny; C) záměrnou destrukci podmínek k životu, která kalkuluje s úplnou či částečnou fyzickou destrukcí; D) vnucování takových opatření, která omezí porodnost nežádoucí skupiny;
E) nucený přesun dětí z nežádoucí skupiny do jiné skupiny. Viz UN: *Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide*, Resolution 260 (III) A, 9. 12. 1948 [cit. 2012–8–31]. Dostupné z: <http://www.hrweb.org/legal/genocide.html>.

obyvatel; respektive, zda etnické čistky prováděné v první fázi války tvořily nedílnou součást důsledné realizace strategických plánů bosenskosrbské elity, či představovaly „pouze" doprovodný prvek při zajišťování bezvýhradné kontroly na nárokovaných územích.[431] Součástí tematicky širokého spektra diskusí, které jsou zaměřeny na příčiny rozpadu Jugoslávie, podstatu následných válečných konfliktů a vlastní přístup Srbska a Chorvatska vůči BaH jsou i debaty o přímém angažování Miloševićova režimu.

Přirovnání páchaných násilností ke genocidě podle právní definice OSN z roku 1948 se šířilo ihned po vypuknutí prvních přímých srážek na konci března roku 1992. Velká část západních pozorovatelů, odborníků a novinářů podporovala tezi, že k násilnostem ze strany srbských sil došlo v rámci předem připraveného scénáře. Poukazovala tím na záměrný genocidní charakter. Ten podle jejich interpretace vznikl na základě geopolitických plánů Srbska a Chorvatska zlikvidovat BaH a její nejpočetnější národ Bosňáky.[432] Tito autoři svými závěry, jež opírali o často účelově vybraná či jednostranná svědectví západních žurnalistů působících v průběhu války v BaH, význačně ovlivňovali veřejné mínění na Západě, a znemožnili tak dát interpretačnímu rámci konfliktu větší nestrannost a objektivitu.[433] Převažující mínění o charakteru bosenského konfliktu na Západě efektivně posilovali Bosňáci, kteří na mezinárodním poli v souvislosti s hledáním příčin vzniku konfliktu velmi

[431] Nejčastěji je v této souvislosti odkazováno na tzv. srbský plán RAM, který údajně předpokládal obsazení BaH proražením dvou koridorů, které by jednak propojily oblasti Krajiny a jednak spojily centrum tohoto regionu Banja Luku se západní Hercegovinou. Jeden z koridorů měl tedy vést posávskou nížinou na severu, což srbské velení veskrze realizovalo, druhý z koridorů, jenž měl směřovat střední Bosnou v linii Kupres – Mostar, se již Srbům prorazit nepodařilo. Viz dokumenty, které otiskl časopis Vreme, 9. 3. 1992. Cit. dle UDOVIČKI, J., ŠTITKOVAC, E. Bosnia and Herzegovina: The Second War. In: UDOVIČKI, J., RIDGEWAY, J. (eds.): *Burn this House. The Making and Unmaking of Yugoslavia*, London 2000, s. 180–181.

[432] Mezi nejcitovanější práce, které vinu za rozpoutání války a za největší masakry a etnické čistky viděly pouze na straně Srbů (a Srbska) a které zdůrazňovaly, že záměrem srbské elity bylo Bosňáky jako národ vyhladit, patří především již zmiňované: GUTMAN, R.: *A witness to genocide*…; CIGAR, N. L.: *Genocide in Bosnia*…; VULLIAMY, E.: *Seasons in hell*…; GOW, J.: *The Serbian project*…

[433] O (především negativní) roli médií v bosenském konfliktu pojednává P. Brock, jenž na základě rozsáhlé analýzy mediálních pramenů rozebírá pozadí uskutečněných čistek, staví je do kontrastu s výkladem událostí podle jednotlivých žurnalistů a vyslovuje se (často velmi kriticky) k hodnověrnosti jimi prezentovaných zpráv. Řadu renomovaných a na Západě uznávaných novinářů (včetně např. držitelů Pulitzerovy ceny z roku 1993 za reportáže právě z BaH Roy Gutmana z Newsday a Johna F. Burnse z New York Times) za jejich žurnalistickou práci velmi tvrdě kritizuje. Viz BROCK, P.: *Media Cleansing: Dirty Reporting Journalism & Tragedy in Yugoslavia*, Los Angeles 2005. Na jednostranný přístup médií ke konfliktu v BaH poukazovala např. i analýza amerického novináře T. Brooka, jenž prozkoumal 1 500 novinových článků vyšlých na Západě v roce 1992. Na základě jejich rozboru došel k závěru, že protisrbské novinové příspěvky převažovaly v poměru 40:1. NIKIFOROV, V.: *Između Kremlja i Republike Srpske*, Beograd 2000, s. 9. Cit. dle MITROVIĆ, M.: Etničko čišćenje kao strategija država na prostoru bivše SFRJ. In: *Tokovi istorije*, č. 1–2, 2005, s. 192.

aktivně zdůrazňovali srbský agresivní záměr vůči oficiálně nezávislé BaH.[434] Na genocidní záměr vojenských akcí znepřátelených stran ale poukazovali v průběhu konfliktu i Srbové a Chorvaté.[435]

Právní vymezení pojmu genocida z roku 1948 lze v souvislosti s občanskou válkou v BaH v řadě ohledů považovat za příliš široké. A to i přesto, že případný rozdíl mezi genocidou a etnickou čistkou do značné míry komplikuje skutečnost, že vysídlení určité skupiny obyvatel jen málokdy probíhá bez použití určité formy násilí.[436] Podle Evropského soudu pro lidská práva ani politický úmysl vytvořit etnicky homogenní oblast, ani operace, které mohou být vedeny s cílem uskutečnit tuto politiku, nemohou být jako takové označeny za genocidu. Mezinárodní soudní dvůr k tomu konstatoval, že zatímco zde existují značné podobnosti mezi genocidní politikou a politikou obecně známou pod pojmem etnická čistka, musí být činěn jasný rozdíl mezi fyzickým zničením a rozptýlením (*dissolution*) skupiny. Vyhnání skupiny nebo části skupiny samo osobě není pro klasifikaci genocidy dostatečné.[437] Obdobně se za rozlišování pojmů genocida a etnická čistka zasazuje mnoho odborníků, kteří se obávají směšování těchto pojmů, jehož výsledkem je zavádějící nekorektnost a z ní

[434] Obzvláště agilní a úspěšný byl v tomto ohledu bosenský ministr zahraničí Haris Silajdžić, jenž při návštěvách Washingtonu prezentoval muslimský pohled na vznik a dosavadní průběh konfliktu. Srov. TOAL, G., DAHLMAN, C.: Has Ethnic Cleansing succeeded? Geographies of Minority Return and its Meaning in Bosnia-Herzegovina. In: *Dayton – Ten Years After: Conflict Resolution, Co-operation Perspectives*, Sarajevo 2005, s. 4. V sarajevském prostředí byla vydána řada publikací, které z bosňáckého pohledu objasňovaly příčiny rozpoutání války. Pojem etnická čistka je těmito autory považován za synonymum výrazu genocida, případně za výmysl srbských agresorů, s jehož pomocí se jim podařilo zakrýt jejich skutečný záměr, tj. realizaci genocidy na osňáckém národu. Např. ZBORNIK RADOVA: *Genocid u BiH*…; ČEKIĆ, S.: *The agression against*…

[435] Např. Srbové roku 1992 a 1993 upozorňovali, že vůči jejich národu je v oblasti Podriní ze strany bojujících Muslimů páchána genocida. Viz YSCWCG: Memorandum on War Crimes and Genocide in Eastern Bosnia (communes of Bratunac, Skelani and Srebrenica) Committed Against the Serbian Population from April 1992 to April 1993, Belgrade 1993 [cit. 2009–12–20]. Dostupné z: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N93/325/70/IMG/N9332570.pdf?OpenElement>.

[436] Někteří autoři proto dokonce etnickou čistku chápali jako šířeji pojatý koncept, který je termínu genocida nadřazen. Např. již citovaný sociolog M. Mann, jenž považuje genocidu za podkategorii etnické čistky, zdůrazňoval, že záleží na rozsahu, v jakém je postižená skupina z původně promíšené komunity odstraňována („čištěna"), a na stupni intenzity násilí, které toto vypuzení doprovázelo. S pomocí těchto dvou faktorů vytvořil vlastní klasifikaci, jež rozlišuje jednotlivé formy etnické čistky (žádná, částečná, totální) a intenzitu násilí (žádná, institucionální nátlak, policejní represe, násilné represe, neplánovaná četná zabití a plánované hromadné zabíjení). Na základě své vlastní klasifikace přiřazuje konflikt v BaH k průsečíku totální etnické čistky a plánovaného hromadného zabíjení, z čehož vyvozuje, že v průběhu konfliktu došlo ke genocidě. Dle MANN, M.: *The Dark Side of Democracy*…, s. 11–13.

[437] Dle KLEČKOVÁ, R.: *Subsidiární formy ochrany v mezinárodním právu uprchlickém* [rukopis]: disertační práce, Masarykova univerzita, Právnická fakulta, Brno 2010 [cit. 2012–9–29]. Dostupné z: <http://is.muni.cz/th/41613/pravf_d/DPfinal.txt>.

plynoucí jednostranné interpretace.[438] Např. R. Hayden klade tyto dva termíny do souvislosti s jinými událostmi 20. století, s jejichž pomocí demonstruje, jak výkladově křehká je rovina chápání pojmu genocida.[439] N. Naimark zdůrazňuje kvalitativní rozdíl mezi etnickou čistkou a genocidou, a to i přesto, že se tyto dva zločiny mohou za jistých okolností vyskytovat pospolu.[440] Jako dva terminologicky odlišné pojmy chápe etnickou čistku a genocidu i již citovaný A. Bell-Fialkoff.[441] Podle S. Rosièrea se etnická čistka od genocidy odlišuje především tím, že genocida usiluje o vyhlazení národa jako takového, kdežto cílem etnických čistek je převážně „vyčistit" území od určitého národa.[442]

Jediný příklad v průběhu bosenského konfliktu, který svým brutálním rozsahem a charakterem vybočuje z běžných definic etnické čistky, představuje srebrenická kauza. Ostatní jakkoliv ve své podstatě hrůzné činy prováděly jednotlivé válčící strany ve snaze vyčistit jimi kontrolovaný prostor a zajistit si v něm výsadní postavení. Cílem etnické homogenizace tedy bylo donucení nežádoucího obyvatelstva k odchodu, a nikoliv jeho záměrné totální vyhlazení.

5.2. PROBLEMATIKA ZKOUMÁNÍ ETNICKÝCH ČISTEK V BOSNĚ A HERCEGOVINĚ

Základní problém výzkumu etnických čistek, ostatně jako i veškerého dění v průběhu konfliktu v BaH, spočívá v obrovské politizaci této problematiky a všeprostupující propagandě. Navzdory nepřebernému množství primárních pramenů a sekundární literatury,

[438] Výkladové rozdíly mezi těmito dvěma pojmy a také okolnosti, jak s nimi bylo v BaH nakládáno, nabízí v diskusi odborné literatury ve svých studiích např. M. Čalić či S. Ramet. Srov. ČALIĆ, M-J.: Ethnic Cleansing and War Crimes, 1991–1995. In: INGRAO, C., EMMERT, T. A.: *Confronting the Yugoslav Controversies. A Scholars' Initiative*, Indiana 2009, s. 6–7; RAMET, S. P.: *Thinking about Yugoslavia*, New York 2005, s. 15–17.

[439] Genocida představuje podle R. Haydena morální hrůzu minulého století kvůli výjimečnosti holocaustu. Záměr Hitlera spočíval v úplném vyhlazení Židů, nikoliv pouze v jejich vyhnání z určité oblasti. Etnická čistka oproti tomu představuje spíše vyhnání (násilnou deportaci, nucený populační transfer) než vyhlazení a netvoří výjimku, ale běžný jev v průběhu konkrétních bojových událostí. Hayden navíc dodává, že pokud důsledně aplikujeme širokou definici genocidy na další události v průběhu dvacátého století, seznáme, že tvořila efektivní nástroj k výstavbě národních států, které jsou dnes respektovanými členy světového společenství. Viz HAYDEN, R.: Schindler's Fate…, s. 738–742.

[440] Genocida tak v jeho pojetí znamená plánované vyvraždění určité etnické, náboženské či národní skupiny osob. Cílem je tedy tuto skupinu zlikvidovat. Naproti tomu záměr etnické čistky spočívá v odstranění určitého národa a mnohdy i veškerých připomínek jeho existence z konkrétního teritoria. Srov. NAIMARK, N. M.: *Plameny nenávisti*, Praha 2006, s. 9.

[441] Viz BELL-FIALKOFF, A.: Ethnic Cleansing…, s. 1–4.

[442] Srov. ROSIÈRE, S.: Communauté internationale face au nettoyage ethnique: Dayton dans une perspective historique. In: SANGUIN, A., L. (ed.): *L'ex–Yugoslavie dix ans après Dayton*, Paris 2005, s. 32.

jež se k bosenské válce váže, existuje výrazná nevyváženost v četnosti zastoupení zdrojů, které vypovídají o působení znepřátelených stran během války. Z výše konstatovaného je zřejmé, že nejrozsáhleji doloženy jsou příklady etnických čistek spáchaných na muslimském národu.[443] Jak trefně konstatovali S. Burg s P. Shoupem, krutosti spáchané v průběhu etnických čistek na územích, která kontrolovali Srbové, byly zdokumentovány v mnohem větším rozsahu a důsledněji, než ty, jejichž obětí se stali samotní Srbové a Chorvaté.[444] Rozsah etnických čistek tak není v celé své šíři relevantně prozkoumán. Stejně tak nebyl doposud realizován komplexní a detailní rozbor násilných činů spáchaných během války. Tuto skutečnost je třeba mít při porovnávání intenzity a rozsahu násilností mezi jednotlivými národy bezpochyby na zřeteli.

Většina západních prací, které zkoumaly postup a rozsah etnických čistek, postupovala při jejich rozboru a charakteristice chronologicky. V tomto ohledu je nutné zdůraznit, že dynamika vývoje konfliktu výrazně ovlivnila finální interpretaci dopadů vojenských operací a rozsahu etnických čistek. Proto také jakousi ústřední a značně zevšeobecňující tezi, která je z této časové posloupnosti vyvozována, tvoří zdůraznění, že etnické čistky zpočátku prováděli (téměř) výhradně Srbové a v menší míře Chorvaté. Bosňáci etnické čistky prováděli (pokud vůbec) takřka výlučně v reakci na předchozí násilí.[445]

Zůstává otázkou, zda takto pojímané schéma představuje důsledek na Západě převažujícího chápání konfliktu jako snahy sousedního Srbska a Chorvatska rozparcelovat si mezi sebou prostor BaH. Násilnosti, kterých se v průběhu války dopouštěli Bosňáci, západní pozorovatelé často přehlíželi, marginalizovali, či je chápali jako součást nezbytné obrany před postupujícím protivníkem. Aureola jediné oběti umožňovala poukazovat na rozdělení rolí v průběhu válečných střetů, tedy na to, kdo v tomto konfliktu představoval agresora a kdo

[443] K čistkám, které byly páchány na bosňáckém obyvatelstvu, disponujeme svědectvími mnoha zahraničních žurnalistů, ale např. o srbských či chorvatských obětech etnických čistek se málo kdy dozvídáme z jiných než srbských či chorvatských zdrojů, což samozřejmě snižuje jejich vypovídací hodnotu. Nejčastěji o nich referuje pravoslavná a katolická církev. K tomu srov. především jednotlivé příspěvky sborníku MOJZES, P. (ed.): Religion and the War in Bosnia. Atlanta 1998. O rozsahu, intenzitě a formách etnických čistek také referoval zvláštní zpravodaj Výboru Spojených národů pro lidská práva T. Mazowiecki. Srov. MOJZES, P. (ed.): *Religion and the War in Bosnia*, Atlanta 1998.

[444] Dle BURG, S., SHOUP, P.: *The war in Bosnia and Herzegovina: ethnic conflict and international intervention*, Armonk 1999, s. 173.

[445] Optikou tohoto chronologického vidění nazírá na průběh bosenského konfliktu převážná většina citovaných autorů, kteří se věnovali výzkumu praktik etnických čistek. Např. M. Mann, G. Toal a C. Dahlman, A. Bell-Fialkoff, R. L. Hunter, N. Naimark, S. Rosière, atd. Výsledná hodnocení forem etnických čistek se však u jednotlivých autorů liší.

jeho oběť.[446] Podle názoru některých autorů dokonce Bosňáci během bosenské války etnické čistky *de facto* nemohli provádět, neboť v jejich zájmu jakožto dominantního etnika bylo zachovat celistvost BaH.[447] Přestože je druhá část této teze ve své podstatě pravdivá, domněnka, že Bosňáci z jimi kontrolovaného prostoru nevyháněli nemuslimské obyvatelstvo, naznačuje nepochopení mnohotvárnosti bosenského konfliktu. E. Melander ve své typologii etnických čistek dokonce pro jednu z jejích forem, ke které docházelo na územích pod kontrolou vojensky slabší strany v defenzívě, vyčleňuje samostatný výraz *rearguard cleansing* („čistka v týlu“). Podle něj bylo tímto způsobem odstraňováno etnicky nežádoucí obyvatelstvo, které žilo nedaleko obranných linií či sídlilo na stěžejních dopravních tazích spojujících frontové linie s opěrnými body v zázemí.[448]

Pokud navíc přistoupíme na tezi, že Bosňáci etnické čistky prováděli téměř výlučně v reakci na předešlá příkoří, musíme si pak ovšem také položit otázku, zdali jimi napáchané násilnosti s ohledem na předchozí pozici oběti oslabovaly výslednou míru nehumánnosti činů, kterých se dopustili. Mezi válčícími stranami zároveň velmi těžko rozlišujeme, nakolik se v případě jimi provedených etnických čistek jednalo o „strategický“ čin v průběhu vojenských bojových akcí, pomstu, či úmyslný likvidační akt. Přestože je třeba mezi jednotlivými epizodami etnických čistek rozlišovat ve stupni spáchaného násilí, jejich záměr zůstával vždycky stejný: vypudit z určitého území etnicky odlišné obyvatelstvo. Proto se domnívám,

[446] Zajímavou odpověď na otázku týdeníku Dani, zda stálé naléhání na to, že jeden národ v BaH byl obětí genocidy, může být východiskem pro uspořádání státu, dává předseda židovské komunity v Sarajevu Jakob Finci. „Syndrom oběti je něco, co každého na Balkáně činí hrdým. Jednoduše každý se tu buší do prsou, že se stal obětí v poslední válce či v některé z předchozích, každý hovoří o svém utrpení. Vím, že jedním z důvodů tohoto stavu je přesvědčení, že oběť nemůže páchat zlo. Nikdo není připravený, aby převzal ani nejmenší část viny. Jednoduše, ta neustálá hra s kartou oběti není něco, co by mohlo přinést nějaký užitek.“ Viz FINCI, J.: Pogrešno igranje na kartu žrtve. In: *BH Dani* 27. 4. 2007 [cit. 2009–12–13]. Dostupné z: <http://www.bhdani.com/default.asp?kat=txt&broj_id=515&tekst_rb=4>.

[447] Např. ve výkladu válečného dění v BaH americkým historikem N. Naimarkem zarazí, že mnohdy neméně brutální činy Bosňáků, jež sloužily k obdobnému cíli, tedy k donucení nemuslimské obyvatelstvo k odchodu, označoval výlučně výrazem válečné zločiny. Srov. NAIMARK, N. M., *Plameny*…, s. 158, 161. O tom, jak výkladově lze obsah pojmu etnická čistka ohýbat, svědčí i vyjádření amerického velvyslance v Chorvatsku Petera Galbraitha. Ten v rozhovoru pro BBC konstatoval, že vyhnání Srbů z Krajiny nebylo etnickou čistkou. Etnická čistka v jeho chápání tvořila praktiku, kterou podporoval výlučně Bělehrad, a tudíž jí v exjugoslávském prostoru uskutečňovali pouze bosenští a chorvatští Srbové. Exodus chorvatských Srbů v důsledku chorvatské vojenské akce Bouře v rámci jeho interpretace představoval pozitivní krok k vyřešení jugoslávské krize. Dle RFE/RL: *OMRI Daily report II*, No. 155, Part II, 10. 8. 1995 [cit. 2012–9–15]. Dostupné z: <http://www.friends-partners.org/friends/news/omri/1995/08/950810II.html(opt,mozilla,pc,english,,new)>.

[448] MELANDER, E.: *Ethnic Cleansing*…, s. 9–10. O tomto typu viz dále Strategické zájmy Bosňáků a jejich realizace.

že přespřílišná snaha zdůrazňovat pouze rozsah průvodních násilností není s ohledem na komplexitu občanské války případná.

Intenzita zločinů páchaných s cílem etnicky homogenizovat ovládaná území se nadto začala měnit a vyrovnávat podle vývoje konfliktu, a to zejména od momentu, kdy vzájemné napětí mezi doposud vojensky spolupracujícími Bosňáky a Chorvaty přerostlo v reálné vojenské střety. Zodpovědnost za etnické čistky a válečné zločiny se proto mezi třemi bojujícími národy rovnoměrněji „rozložila" následkem rozštěpení původní bosňácko-chorvatské koalice v roce 1993 a vypuknutím konfliktu v tzv. Cazinské Krajině mezi Bosňáky, kteří podporovali Fikreta Abdiće, a Bosňáky věrnými Sarajevu.

Pozorovatelé a odborníci sice usilovali o alespoň kusé změření rozsahu etnických čistek a násilných migrací, nicméně způsobem, jakým tak činili, nepřímo přisuzovali kolektivní vinu za napáchané surovosti celým národům. Výsledná paušalizace je ale extrémně zavádějící.[449] Vzájemné vztahy mezi etnickými skupinami byly nejčastěji zkoumány souhrnně za celé válečné období (1992–1995) v teritoriích BaH, v nichž se bojovalo. K pochopení různorodosti bosenského konfliktu je přitom mnohem racionálnější studovat průběh etnických čistek na nižší lokální úrovni (tj. na úrovni opštin) a skrze jednotlivé fáze, které průběh občanské války (a rozsah a intenzitu etnických čistek) charakterizovaly.[450]

5.3. Strategie etnické homogenizace v Bosně a Hercegovině

Většina odborníků se víceméně shoduje v názoru, že prosazovaná etnická homogenizace prostoru během války v BaH představovala shora řízenou strategii. Již jsme konstatovali, že koexistence bosenské society v uspořádání po prvních pluralitních volbách v roce 1990 odporovala ideologiím a etno-teritoriálním aspiracím politických stran, které v nich zvítězily. V extrémně vyhrocené nacionalistické atmosféře, v níž se stupňovaly vzájemné fóbie mezi konstitutivními národy, spočíval záměr SDS, HDZ, ale svým způsobem i SDA násilně separovat společnost.[451] Etnické čistky tak nepředstavovaly vedlejší následek

[449] Tato paušalizace ale fungovala i obráceně. Etnicky menšinové obyvatelstvo se kvůli zprávám o zvěrstvech, která na jiném místě BaH páchaly paravojenské jednotky jeho národnosti, ocitlo pod tlakem národnostně odlišné většiny. O prvku pomsty viz dále.
[450] MELANDER, E.: *Ethnic Cleansing*…, s. 6.
[451] O tom podrobněji viz kapitola č. 1. (*Socioekonomický vývoj BaH v letech 1945–1991 a jeho vliv na populační chování místních konstitutivních národů*).

probíhající války, ale naopak její zamýšlený cíl.[452] Někteří autoři se však domnívají, že hnací síla etnických čistek nepramenila přímo z etnické nenávisti, ale naopak, že nacionalistická politika úmyslně tyto pocity vyvolávala a rozdmýchávala vzájemnou nesnášenlivost až do její patologické krajní podoby.[453] V analýzách bosenského konfliktu se také nedostatečně zdůrazňuje skutečnost, že mezietnická harmonie mezi třemi národy v BaH oslabovala v okamžiku, kdy každá z nacionalistických stran zintenzivnila své kontakty s vůdčími náboženskými představiteli.[454] Nejvyšší hodnostáři pravoslavné a katolické církve a stejně tak hlava islámského společenství v BaH sehráli v nacionalistické agitaci, ale i v etnických mobilizačních strategiích ústředních politických představitelů stěžejní roli.[455]

Nekritické přijímání interpretace průběhu konfliktu tak, jak ji podávají nacionalističtí politici, však současně odmítá vše, co do jejich konceptů nezapadá. Nizozemský antropolog M. Bax na příkladu dlouhodobého výzkumu venkovských oblastí Hercegoviny prováděného v letech 1984–1999 doložil, že tendence k etnické homogenizaci tohoto regionu mohou být na účet politice etnických čistek připsány jen částečně. Tamní válečné srážky (v letech 1992–1995) probíhaly často na pozadí lokálních vendet a dlouhodobých, třebaže částečně v minulosti utlumených konfliktů mezi františkánským řádem a diecézním duchovenstvem v Mostaru.[456] V jeho výkladu tak bosenský konflikt získal rozmanitější kontury, jež naznačovaly, že válečné střety nemusely probíhat výhradně podél etnických linií, ale i v rámci jednotlivých národů.[457] Tuto tezi podpořil i zmiňovaný konflikt mezi Bosňáky v západní Krajině.

K etnické homogenizaci v průběhu války současně nepřímo přispěli i mezinárodní vyjednavači. Jeden z hlavních důvodů, proč již tak značně napjaté vztahy mezi Bosňáky a Chorvaty přerostly v otevřené střety, jež doprovázely etnické čistky, spočíval v předloze

[452] Srov. MAZOWIECKI, T.: *MAZOWIECKI Izvještaji*…, s. 42.
[453] Dle VRCAN, S.: The Religious Factor and the War…, s. 117.
[454] Srov. COHEN, L. J.: Bosnia's „Tribal Gods"…, s. 58.
[455] O tom podrobněji PERICA, V.: *Balkanski idoli*…; MOJZES, P. (ed.): *Religion and the War*…
[456] Hercegovští františkáni, kteří v průběhu druhé světové války podporovali ustašovce, nesouhlasili se vznikem socialistické Jugoslávie a snili o restauraci chorvatského státu. Jejich organizace přežila období jugoslávské federace především díky podpoře silné gastarbeiterské skupiny a tzv. zázraku v Međugorje v roce 1981. Františkáni organizovali v 70. letech lokální hnutí za církevní autonomii, která se protivila oficiální katolické politice diecéze v Hercegovině. Svými vyhraněnými postoji rebelovali nejen proti mostarskému biskupovi, ale nepřímo i proti samotnému Vatikánu. PERICA, V.: *Balkanski idoli*…, s. 270.
[457] Srov. BAX M.: Warlords, Priests and the Politics of Ethnic Cleansing: a Case-study from Rural Bosnia Hercegovina. In: *Ethnic and Racial Studies*, Vol. 23, 2000, s. 16–29.

mírového tzv. Vance-Owenovova plánu, který navrhoval rozdělení země dle etnického klíče.[458] Jednotlivé bojující strany tak za pomoci etnické homogenizace regionů usilovaly o co nejvýhodnější výchozí pozice pro nadcházející mírové rozhovory.[459]

5.4. ETNICKÉ ČISTKY NA LOKÁLNÍ ÚROVNI

Jak již bylo v textu zmíněno, realizace etnických čistek podléhaly vývoji válečné situace a probíhaly s různou intenzitou. K násilnostem v prostoru BaH ale mnohdy nedocházelo pouze v jednorázových vlnách. Kvůli proměnám frontových bojových linií se do řady míst mohli vrátit dříve vyhnaní etnicky menšinoví obyvatelé. Příslušníci národa, jehož vojska oblast původně etnicky čistila, byli naopak donuceni k odchodu. Platilo přitom, že ochota k případnému návratu po skončení války se u vyhnaných jedinců prudce snižovala, pokud sami u praktik etnických čistek aktivně asistovali.

Následkem národnostní homogenizace se na lokální úrovni upevňovala nová a mnohdy nezvratná realita. K jejímu utváření přispívalo jak místní původní, tak v průběhu konfliktu nově příchozí obyvatelstvo, které po skončení války brojilo proti návratu utečenců.[460] Vnitřní přesídlenci se sem v průběhu konfliktu uchýlili z bezpečnostních důvodů, či sem byli lokálními politickými elitami záměrně dosídleni. Právě neochota těchto utečenců, kteří obývali cizí obydlí a sami netoužili po návratu do původních domovů, živená obratnou manipulací ze strany tamních politiků tvořila – především zpočátku období poválečné rekonstrukce – jednu z hlavních překážek slabé úspěšnosti repatriačního procesu.[461]

V rámci kapitoly o národnostní politice v socialistické Jugoslávii jsme uvedli, že se názory západní odborné veřejnosti na počátek konfliktu v BaH dělily do dvou protichůdných táborů. Tj. mezi zastánce tvrzení, že důvody rozpoutání konfliktu primárně vyplývaly ze zdejší „dlouholeté etnické nenávisti“, a ty, kteří vyzdvihovali období, v nichž jednotlivé národy žily vedle sebe v míru (tzv. *paradise lost approach*).[462] V důsledku těchto kontrastních

[458] O následcích Vance-Owenova plánu viz dále.
[459] Viz MITROVIĆ, M.: Etničko čišćenje…, s. 181.
[460] Místním obyvatelům byla minimálně velmi nepříjemná představa opětovně navazovat kontakty se svými bývalými sousedy, s nimiž se do vypuknutí války stýkali, spolupracovali a přátelili, a kteří odsud museli za dramatických okolností utéct. Ti, co mohli zůstat, si uvědomovali, že je od vyhnání zachránila pouze příslušnost ke stejnému národu, z něhož se rekrutovali příslušníci vojenských a paramilitárních jednotek, kteří dané území etnicky čistili. Viz pozorování v terénu. Terénní deník 2010–2012.
[461] O tom podrobněji viz kapitola č. 9. (*Příčiny slabé návratnosti bosenskohercegovských utečenců*).
[462] O národnostní situaci v BaH v socialistickém období podrobněji viz kapitola č. 1. Zdůrazněme, že se jedná

názorů se na vnitřní charakter konfliktu a míru násilností na lokální úrovni vyskytovala velmi rozdílná stanoviska. Západní představitelé si v rámci svého přístupu k jugoslávské krizi nedostatečně uvědomovali, že bosenští Srbové a Chorvaté inklinovali k separatismu proto, že se na základě hluboce zakořeněných historických zkušeností z jihoslovanského prostředí velmi obávali stát se v nástupnickém státě minoritou.[463] V důsledku násilné realizace tohoto separatistického programu Srbskou demokratickou stranou, který podpořila drtivá většina bosenských Srbů, se následně v BaH rozhořel skutečný válečný konflikt.

Vzhledem k tomu, že všechny tři nacionalistické strany SDA, SDS a HDZ usilovaly o vytvoření národního státu, a nikoliv skutečně demokratického společenství všech národů, je naprosto klíčové položit si otázku, jak vůči sobě od vypuknutí války vystupovalo samo národnostně různorodé obyvatelstvo.[464] Nakolik byly vzájemné vztahy mezi jednotlivými národy narušeny nacionalistickou propagandou, kterou neúnavně podporovala média? Jak rychle se doposud relativně funkční soužití v etnicky smíšených komunitách proměňovalo pod tlakem válečného vývoje, resp. s jakou prudkostí erodovala koexistence heterogenního společenství? A dělo se tak přímo úměrně k postupujícímu konfliktu? Docházelo tedy ke skutečným násilným střetům mezi místními obyvateli od samého vypuknutí války, anebo bojové střety v obcích iniciovaly až vojenské jednotky, které sem v rámci svého postupu dorazily odjinud? Do jaké míry se na „čištění“ v lokálních komunitách v BaH podíleli místní obyvatelé, tedy etnicky odlišní sousedé, kteří doposud sdíleli jeden žitý prostor?[465]

Na tyto otázky se velmi těžko hledají jednoznačné odpovědi. Chybí mikroregionální studie či hlubší sondy, které by podrobněji analyzovaly mezietnické vztahy v lokálních společenstvích. Většina primárních pramenů se převážně týká politických a socioekonomických souvislostí občanské války. Publikované výpovědi, vzpomínky na prožité

---

o dva krajní koncepty, které se přirozeně různě proměňovaly v čase.

[463] SMAJLOVIĆ, L.: From the heart of the heart of the former Yugoslavia. In: *The Wilson Quarterly*, Vol. 19, 1995.

[464] Snaha vytvořit národní stát byla v BaH v roce 1992 zcela očividná. Tvrzení jednotlivých nacionalistických stran o zajištění práv početně slabších národností zůstávalo v rovině prostých proklamací. Myšlenka národního státu rovněž posílila v důsledku vývoje v sousedním Chorvatsku, kde nově schválená ústava změnila původní státotvorný status srbského národa v národnostní menšinu. Dle HAYDEN, R.: Schindler's Fate…, s. 741.

[465] Tímto výrazem označuji prostor, který sdílelo a v němž se navzájem ovlivňovalo etnicky různorodé společenství. Tato prostorová jednotka se tak stává viditelnou a jasně identifikovatelnou v různých sférách sociálního povědomí. Viz CHROMÝ, P., JANČÁK, V., MARADA, M., HAVLÍČEK, T.: Venkov – žitý prostor: regionální diferenciace percepce venkova představiteli venkovských obcí v Česku. In: *Geografie – Sborník České geografické společnosti*, roč. 116, 2011, s. 28.

hrůzy či negativní zážitky obyvatel BaH z válečného období jsou vesměs prezentovány pouze ze strany bosňáckého národa. Reminiscence na prožitá utrpení mnohdy sloužila nejen k doložení spáchaných válečných zločinů ze strany Srbů, ale i k potvrzení jejich záměru etnické homogenizace, či dokonce genocidních úmyslů. O pocitech, vnitřním rozpoložení a smýšlení srbských a chorvatských utečenců, kteří jako vnitřní přesídlenci živořili na jiných místech v BaH, toho příliš nevíme. Jejich strádání zcela překryly reference o hrůzných událostech z Podriní či západní bosenské Krajiny během první fáze etnických čistek od dubna do září roku 1992.[466]

Přesto však lze k výše položeným otázkám učinit několik základních konstatování. Pravděpodobně nejčastěji byla válka do lokálních společenství zavlečena zvenčí v důsledku přesunů vojenských jednotek či paramilitárních vojsk, které v příslušném regionu začaly nově operovat.[467] Na druhou stranu však platilo, že s gradací konfliktu, jenž určitým způsobem zasáhl v podstatě každého občana BaH, se mezi třemi konstitutivními národy do extrému vystupňovaly vzájemné etno-stereotypy a zažité předsudky. Veškeré zbytky racionálního uvažování překryla za přispění všudypřítomného násilí válečná psychóza, která znemožňovala zaujmout jakýkoliv věcný postoj.

Vztahy v etnicky smíšených komunitách, které doposud přímo nezasáhlo válečné dění, přesto mnohdy zůstávaly relativně nekonfliktní. S ohledem na probíhající boje bylo soužití v rurálních komunitách sice samozřejmě napjaté, nicméně vcelku stabilizované. Nemuselo se tedy od počátku a priori vyhrocovat do podoby vzájemné destrukce. To, že nakonec i v těchto národnostně různorodých sídlech sousedské vazby nevydržely pod tlakem zvenčí zavlečeného násilí a přetvořily se v otevřené nepřátelství, pozorovatelé připisovali hlavně vnějším faktorům. Platilo přitom, že zvěrstev, k nimž následně došlo, se ve skutečnosti dopouštěli pouze někteří, a to za určitých specifických okolností.[468] I když se do heterogenních venkovských oblastí střední Bosny konflikt dostal z velké části z vnějšku, do té doby

[466] O chronologickém průběhu etnických čistek viz dále.
[467] Srov. jednotlivé zprávy o etnických čistkách ve sborníku: MAZOWIECKI, T.: *MAZOWIECKI Izvještaji*…
[468] Tone Bringaová ukazuje ve výborném dokumentu z roku 1993 na příkladu jednoho z venkovských sídel ve střední Bosně relativně harmonické etnicky smíšené prostředí Bosňáků a Chorvatů. CHRISTIE, D., BRINGA, T.: *We are All Neighbours*, A Granada production, 52 mins, London 1993. S obdobnými závěry vystupuje F. Tesař v případě jednoho z detailněji zdokumentovaných masakrů v obci Ahmići ve střední Bosně. Srov. TESAŘ, F.: *Etnické konflikty*…, s. 122.

spolupracujícím bosňáckým a chorvatským vojenským jednotkám nic nebránilo koordinovaně vyhánět tamní menšinové Srby.

Křehký mír ale také často narušovaly násilnosti, které nezřídka reagovaly na spáchané násilí a teror v sousedních regionech. Drastický průběh válečného dění v jiných oblastech způsobil, že se v lokálních srážkách čím dál častěji začal objevovat prvek pomsty. Roztáčela se tak spirála všudypřítomného násilí, jež čím dál více osob pobízela reagovat na vzniklou situaci brutálním způsobem.[469] Doposud relativně poklidné soužití bylo současně efektivně atakováno záměrnými násilnostmi. Již citovaná Udovički si na příkladu z opštiny Bosanska Krupa všímá, s jakou rychlostí se v důsledku úkladné vraždy šířila nedůvěra a panika mezi doposud poklidně koexistujícími etniky.[470]

Jiné prameny a sekundární literatura zase poukazují na asistenci sousedů, kteří polovojenským milicím ukazovali domy svých etnicky odlišných sousedů.[471] S ohledem na selektivní dokumentaci válečných zločinů ale nelze dostatečně relevantně posoudit, v jakém rozsahu místní obyvatelstvo paramilitárním jednotkám napomáhalo, a zdali tak činilo dobrovolně, či ze strachu o vlastní osud.[472] V řadě oblastí se naopak ukazovalo, že paramilitární jednotky i lokální elity musely mnohdy vynaložit značné úsilí, aby místní obyvatelstvo donutily spolupracovat. Podle názoru některých novinářů největší překážkou pro nacionalisty bylo přesvědčit místní Srby, zvyklé žít v relativní harmonii s Muslimy a Chorvaty, aby se vojenských operací zúčastnili, či do nich alespoň nezasahovali.[473] V tomto

[469] Např. z výpovědí muslimských uprchlíků z opštiny Han Pijesak vyplynulo, že některé z útoků Srbů vůči nim byly vedeny za účelem pomsty. Jedna z Muslimek vyprávěla, že na její dům zaútočil rozhořčený Srb – otec syna, který byl zastřelen v Sarajevu. UDOVIČKI, J., ŠTITKOVAC, E. Bosnia and Herzegovina…, s. 186.

[470] V létě v roce 1992 nalezl srbský rolník svou ženu zavražděnou ve stodole společně s usmrcenými kravami. Vedle těla mrtvé manželky ležel kus papíru s podpisem jeho muslimského souseda, jenž hospodařil na druhém břehu řeky Uny. Rolník nemohl zjistit, zda podpis byl pravý. Styl písma muslimského zemědělce neznal; nikdy od něj nic nečetl. I přes to, že si postižený nemohl být jist, kdo mu ženu ve skutečnosti zabil, zpráva o násilné smrti se spěšně a nekontrolovatelně šířila oblastí Cazinu. Neznámý strůjce (či strůjci) vraždy tak dosáhl svého, neboť se ve zdejší společnosti prohlubovala panika a nedůvěra mezi dvěma národy, která posléze přerostla v přímé vojenské potyčky. Dle UDOVIČKI, J., ŠTITKOVAC, E. Bosnia and Herzegovina…, s. 181–182.

[471] Např. UN: *The Fall of Srebrenica*… Podobně je často poukazováno na zločiny v oblasti bosenské Krajiny. Podle P. Maasse, který navštívil jednu z vesnic v této oblasti, bylo několik desítek Muslimů popraveno svými srbskými sousedy. MAASS, P.: *Love Thy Neighbour: a Story of War*, London 1996, s. 76–79. Situaci v oblasti bosenské Krajiny (Kozarac, Prijedor) líčí i další žurnalisté, např. WESSELINGH, I., VAULERIN, A.: *Bosnie, la Mémoire a vif: Prijedor, laboratoire de la purification ethnique*, Paris 2003.

[472] V této souvislosti častý argument, že srbští usedlíci paramilitárním bojůvkám ochotně napomáhali proto, že si takto s místními Bosňáky vyřizovali své osobní účty, lze rozhodně považovat za silně tendenční. Např. NAIMARK, N. M., *Plameny*…, s. 148, 150.

[473] WESSELINGH, I., VAULERIN, A.: *Bosnie, la Mémoire a vif*…, s. 47.

ohledu se politickým elitám nejefektivněji vyplácelo šířit mezi obyvatelstvem strach a nedůvěru.

Přestože většina obyvatel BaH tvrdí, že sousedské vztahy v etnicky smíšených komunitách byly před válkou, ale mnohdy i v jejím průběhu korektní, je v BaH a sousedním Chorvatsku hojně rozšířena představa, že etnicky stejnorodé obyvatelstvo v sídle, na nějž se chystaly zaútočit vojenské jednotky, bylo ze strany těchto vojsk na blížící se nebezpečí předem upozorněno. Ve studiích se v této souvislosti objevují četná tvrzení typu „Srbové to věděli", s jejichž pomocí Bosňáci poukazovali, že místní Srbové byli o útoku srbských vojenských sil dopředu zpraveni.[474] Podnět k preventivnímu odchodu ale mnohdy mohl vycházet z úplně jiných okolností, jak nastiňuje na příkladu rozboru masakru v Ahmići F. Tesař.[475]

Hranici mezi sousedskými střety, konfliktem, jemuž sousedé asistovali, a vojenským postupem armád, který rozvrátil lokální mezietnickou toleranci znesvářených stran, tedy poměrně těžko stanovíme. Stejně tak nelze závěry z průběhu a rozsahu etnických čistek, k němuž v určitém regionu BaH došlo, zevšeobecňovat a uplatňovat na území celé země.

5.5. FORMY ETNICKÝCH ČISTEK

Analýza jednotlivých rysů etnických čistek ukazuje, jakými postupy ti, kteří čistky prováděli, naplňovali předsevzatý cíl vytvořit národnostně homogenní území. I přesto, že v rámci etnických čistek obecně platí, že dominující obyvatelstvo se zbavuje fyzické přítomnosti nechtěné a znevýhodněné skupiny, při jejich realizaci (tj. v užitých metodách a stupni násilností) v prostoru BaH pozorujeme značné rozdíly. Samotné „čištění" totiž z velké části nebylo vedeno státem či státy, ale armádami nebo milicemi, které byly oficiálně na exjugoslávských státech nezávislé.[476] V prostoru BaH tak v průběhu války operovalo poměrně rozsáhlé množství různých vojenských formací, či paramilitárních jednotek všech

[474] Tyto všudypřítomné domněnky dodnes vyvolávají bouřlivé diskuse, v nichž je každý z národů přesvědčen o vlastní pravdě. O tom podrobněji viz JANSEN, S.: Remembering with a Difference…, s. 200–2003.

[475] Původní teze, že Chorvaté těsně před útokem opustili Ahmići proto, že byli o ataku předem zpraveni, na základě jeho terénního výzkumu vyznívá jinak. Chorvaté údajně uprchli z vesnice proto, že byli informováni o chystaném útoku mudžáhidů. Chorvaté, kteří se nemuseli obávat o své muslimské sousedy, podle interpretace Tesaře obtelefonovali pouze místní Chorvaty. TESAŘ, F.: *Etnické konflikty*…, s. 118–119. Ze strany chorvatských sil se ale mohlo jednat i o záměrnou dezinterpretaci.

[476] Prakticky se však poměrně zřetelně projevovalo spojení mezi JNA a vznikající VRS a podřízenost HVO vojenským chorvatským silám HV.

bojujících stran, které se chovaly zcela či téměř svrchovaně a nezávisle. Tomu odpovídala i míra brutality, za niž se tyto skupiny nikomu nemusely zodpovídat.[477] Teprve po čase byly jejich suverénní aktivity utlumeny a usměrněny – byť ne zcela kompletně – pod vojenským velením jednotlivých armád.

Již jsme uvedli, že krutosti páchané na civilních osobách sloužily k šíření atmosféry strachu a paniky, aby ti, kteří se k odchodu ještě neodhodlali, tak co nejrychleji učinili. Navzdory chaotickému průběhu válečného konfliktu lze z průběhu etnických čistek, které doprovázely postup armádních vojsk, generalizovat určitou fázovitost. Konflikt se vyvíjel od bezprostředních násilných činů jednotlivců přes řádění četných bojových band ve větším rozsahu až po určitou systematizaci v odstraňování etnicky odlišných osob, během níž bylo nežádoucí obyvatelstvo označeno a spočítáno.[478]

Armádní či paravojenské jednotky využívaly k vyhánění nežádoucího obyvatelstva různých metod: pronásledování, bití, mučení, znásilňování, urychlené popravy bez soudu, nucené přemístění, konfiskace majetku atd.[479] Ústřední roli v rámci etnické homogenizace ale sehrála především destrukce domovního fondu, která spolu s vyštváním nežádoucích osob vytvářela novou realitu. Kromě bytových jednotek byly usilovně ničeny a poškozovány i sakrální budovy a jiné kulturní objekty, a to obzvláště na silně etnicky promíšených územích. Charakter multietnického prostředí v sobě nejčastěji odrážela větší urbánní sídla. Jejich systematická destrukce, tj. rozvrat dosavadního městského způsobu života (tzv. *urbicide*), znamenala samotnou zkázu oné původní heterogenity.[480] Obdobným způsobem (a s mnohem větší intenzitou) byla ničena sídla etnicky menšinových obyvatel v rurálních oblastech.

[477] Přehled o jednotlivých paramilitárních jednotkách a jejich aktivitách v letech 1992–1994 podává závěrečná zpráva UN. Dle UN: *Final report of the United Nations Commission of Experts established pursuant to security council resolution 780 (1992) Annex III. A, Special forces United Nations*, New York 1994. [cit. 2010–8–16]. Dostupné z: <http://ess.uwe.ac.uk/comexpert/ANX/III-A.htm>.

[478] ROUX, M.: A propos de la 'purification ethnique'…, s. 50.

[479] Politické elity ve snaze donutit nežádoucí obyvatelstvo k odchodu využívaly i různých důmyslných lstí. Např. srbští političtí představitelé z města Bosanski Novi oznámili UNHCR, že tamní Muslimové požádali o azyl v zemích západní Evropy. Zmocněnec Vysokého představitele pro uprchlíky pro ně následně zorganizoval odvoz, během něhož se však ukázalo, že šlo ze strany Srbů o trik, jak se „humánním" způsobem zbavit nežádoucího obyvatelstva, které odmítalo opustit své domovy. Černou práci při vynuceném odchodu tak v tomto případě provedl sám UNHCR. Dle MAASS, P.: *Love Thy Neighbour*…, s. 72.

[480] Pojem *urbicide* v sobě zahrnuje veškeré formy destrukce města a jeho nežádoucích obyvatel (ničení městské infrastruktury, zabíjení, znásilňování aj.). Dle COWARD, M.: Urbicide in Bosnia. In: Graham, S. (ed.): *Cities, War, and Terrorism: Towards an Urban Geopolitics*, Oxford 2003, s. 157, 165, 166.

Praktiky etnických čistek postupně nabyly charakteru prostorového násilí v území celé BaH.[481]

Ztráta původního domova nejen v geografickém slova smyslu, ale i způsobu zde vedeného života,[482] vyvolala u utečenců pocity vykořenění, které nemohla zmírnit ani následná úspěšná restituce majetku. Další záměr etnických čistek totiž spočíval v promyšleném a systematickém nabourávání předválečných vzpomínek utečenců relativizováním jejich hodnoty. Původní pocit bezpečí, který jim poskytovalo bydliště před válkou, byl drasticky poznamenán záměrným ničením obydlí a jeho okolí. V neposlední řadě válka dramaticky narušila původní sociální vazby a zpochybnila význam pojmu sousedství.

Autoři, kteří se výzkumem etnických čistek zabývali, komplexněji nezkoumali otázku, do jaké míry znalost etnické situace v místě bydliště předznamenala vlastní rozhodnutí národnostně menšinové osoby opustit svůj domov ještě před vypuknutím války a začátkem samotného etnické čistky.[483] Vyhrocený nacionalismus totiž na počátku devadesátých let z velké míry přinutil i doposud národnostně tolerantní obyvatele uvažovat podle dichotomie „my versus oni“, případně k ní přinejmenším přihlížet. Alespoň zevrubná představa o etnickém složení širšího areálu v okolí svého domova[484] často přispěla – obzvláště v případě etnicky menšinových obyvatel – k rozhodnutí raději se přesunout do „bezpečí“, tj. do oblastí, kde měl jejich národ většinové zastoupení.

Někteří odcházeli preventivně, jiní místo opouštěli až v důsledku cíleného tlaku tamních politických elit.[485] V prvním případě tento „ochranný“ typ odchodu nelze označit

[481] Chápání etnických čistek jako tzv. *urbicide* bylo rozšířeno o termín, který odkazoval k rurální zkáze, tzv. *domicide*. Zatímco genocida podle G. Toala a Dahlmana představuje negaci života jako národní, etnické, rasové nebo náboženské identity, *domicide* popírá život v jeho sociálně prostorovém kontextu. Dle TOAL, G., DAHLMAN, C.: Post-Domicide Bosnia and Herzegovina: Homes, Homelands and One Million Returns. In: *International Peacekeeping*, Vol. 13, 2006, s. 246. O ničení majetku viz kapitola č. 9. (*Příčiny slabé návratnosti bosenskohercegovských utečenců*).

[482] Viz kapitola č. 8. (*Bosenští utečenci a jejich percepce „domova“*).

[483] Viz JANSEN, S.: National Numbers…., s. 48.

[484] Téměř kdokoliv, kdo se dnes v BaH rozhovoří o válce, jejích příčinách, průběhu a následcích, začíná své vyprávění zdůrazněním, jak vypadala původní etnická struktura v místě, o kterém vypráví. Samozřejmě nejlépe informovaní o tom, „kdo je kdo“, byli obyvatelé menších rurálních sídel. Znalost národnostního složení urbánních sídel přirozeně nemohla ani zdaleka dosahovat takové úrovně. Městští obyvatelé dobře znali bezprostřední okolí svého bydliště, tj. především své sousedy v domě, bloku či v ulici.

[485] Bosňáci intenzivně upozorňovali, že Srbové v řadě případů své domovy na území budoucí Federace BaH opouštěli „dobrovolně“, tj. ještě před tím, než do jejich sídel dorazila válka. Ať už s tímto zobecňujícím tvrzením souhlasíme či nikoliv, velmi těžko stanovíme poměr mezi těmito preventivními odchody a násilným vyhnáním. Z pohledu srbského výkladu šlo v případě brzkého odchodu o „ochranný“ akt. Srbové se totiž vcelku oprávněně obávali, že by mohli být tvrdě postiženi ve chvíli, kdy se Bosňákům či Chorvatům podaří vojensky posílit.

za „klasickou“ formu etnické čistky. Záměrný tlak, kvůli němuž národnostně odlišné obyvatelstvo muselo odcházet, ale již praktikám čistek odpovídal. Hranice mezi „dobrovolným“ odchodem, útěkem, násilným vyhnáním a jinými formami válkou způsobených migrací v tomto ohledu zůstávala velmi prostupná.[486] Ve všech případech nicméně platilo, že obyvatelstvo se řídilo a podřizovalo znalosti národnostní situace ve svém bezprostředním okolí. Údaje o etnickém složení jednotlivých regionů se staly určující obzvláště v případech, kdy žádný z tamních národů nedosahoval absolutní většiny. S využitím „národních čísel“ ve smíšených regionech zesiloval důraz na vymezení zřetelných etnických linií, podél nichž pak napětí eskalovalo.

5.6. VÝSLEDNÝ ROZSAH ETNICKÝCH ČISTEK

Pokud chceme alespoň přibližně kvantifikovat, kolik osob kterého národa opustilo v absolutních hodnotách své domovy, musíme nejprve retrospektivně přepočítat etnické složení z roku 1991 v podmínkách nového prostorového uspořádání daytonské BaH. Tento propočet je ale z metodického hlediska obzvláště obtížný.[487] Mezi publikovanými kalkulacemi početního zastoupení Bosňáků, Srbů, Chorvatů a ostatních národností ve Federaci BaH a Republice srbské podle sčítání z roku 1991 proto existují zcela markantní rozdíly, které nám následně velmi znesnadňují stanovení předpokládaného absolutního počtu utečenců konstitutivních národů podle místa jejich původu.[488]

[486] Viz JANSEN, S.: National Numbers…., s. 48–49.

[487] Rozdíly ve zpětných kalkulacích početního zastoupení konstitutivních národů mezi jednotlivými autory „způsobila“ mírová dohoda, která více než tři desítky opštin rozdělila mezi Federaci BaH a Republiku srbskou. Vzhledem k tomu, že rozhraničení bylo ustanoveno na mapě 1:50 000, se velmi těžko určovalo, které entitě některá z nejasně vymezených míst vlastně patří. Největší problém se týká hustě zalidněných městských opštin Sarajevo Ilidža, Sarajevo Novo a Sarajevo Stari grad, jimiž entitní linie přímo prochází (hranice dokonce pomyslně protíná některé domy a byty). Vzhledem ke značné hustotě zalidnění těchto městských částí je zřejmé, že přepočtené hodnoty podle nového rozhraničení mohou být značně rozdílné.

[488] V sekundární literatuře se nejčastěji setkáme s uvedenými propočty tří demografů: dvou Srbů Z. Marijance a D. Jakšiće a Chorvata A. Markoviće (seznam titulů těchto tří autorů viz závěrečná bibliografie). První čeho si povšimneme v jejich retrospektivních výpočtech národnostního složení entit, jsou značně rozdílné údaje v absolutních hodnotách. Data v relativních hodnotách však přesto mají u Bosňáků a Chorvatů tendenci se shodovat. Největší nepoměr vznikl u proporčního zastoupení Srbů, jenž Jakšić v případě Federace BaH uvádí mnohem nižší. Na základě vlastních kalkulací se domnívám, že k realitě nejblíže mohou mít odhady A. Markotiće, jenž také jako jediný od oficiálních statistických údajů racionálně odečetl počet osob, které se v době sčítání v roce 1991 nacházely v zahraničí (naprostá většina z nich se do BaH po vypuknutí konfliktu nevrátila). Jeho propočty (viz dále) tak nejvěrohodněji vykreslují předpokládanou realitu etnického složení země v roce 1991.

Tab. 1: Přepočet zastoupení tří konstitutivních národů BaH podle daytonského uspořádání k roku 1991[489]

		Bosňáci		Srbové		Chorvaté	
A. Markotić	**FBaH**	1 333 345	55%	550 850	22,70%	490 454	20%
	RS	480 413	30%	742 643	45,60%	136 088	8,35%
	Celkem	1 852 430	44,5 %	1 311 626	31,5 %	670 868	16,1 %

Zdroj: MARKOTIĆ, A.: Ratni učinci na promjene…, s. 756.

Přesto se však můžeme pokusit s využitím Markotićových údajů precizněji kvantifikovat útěk etnicky nežádoucích osob, a posoudit, jak se promítl do národnostní struktury Federace BaH a Republiky srbské po skončení války. Mezinárodní pozorovatelé se ve svých odhadech shodovali, že z prostoru Federace BaH uprchlo přibližně 90 % Srbů a z oblasti Republiky srbské bylo vyhnáno až 95 % Bosňáků a Chorvatů.[490] Pokud bychom tyto relativní odhady přepočítali k početnímu zastoupení národů v roce 1991, shledáme, že z území Federace uprchlo téměř 500 tis. Srbů a z teritoria Republiky srbské skoro 460 tis. Bosňáků a 130 tis. Chorvatů.

Samotná zpětná kalkulace etnické situace v roce 1991 v rámci nově vymezených entit je ale do jisté míry zavádějící, neboť navozuje podle definice etnické čistky mylnou představu, že z těchto území výhradně utíkalo národnostně minoritní či jinak znevýhodněné obyvatelstvo. Převážná část utečenců sice prchala z míst, kde tvořila menšinu, nicméně mezi odchozími bylo i mnoho zástupců většinového národa, kteří své domovy opouštěli pod přímým či nepřímým tlakem válečných událostí.[491] Přestože z důvodu absence relevantních pramenů jen velmi těžko posoudíme, v jakém rozsahu a s jakou mírou násilností se na etnických čistkách podíleli zástupci jednotlivých národů, nemůžeme ignorovat skutečnost, že své domovy opouštělo obyvatelstvo všech tří konstitutivních národů.

Navzdory poněkud klamné výpovědní hodnotě uváděných údajů je současně zjevné, že v relativních číslech počet vyhnaných osob z řad jednotlivých národů poměrně korespondoval s proporčním zastoupením konstitutivních národů v roce 1991 a vývojem konfliktu. Výrazně větší počet vyhnaných Bosňáků byl do značné míry způsoben – kromě

[489] Přepočet se zabývá pouze třemi konstitutivními národy: Bosňáky, Srby a Chorvaty. Jugoslávci byli vyřazeni, v důsledku čehož součet v tabulce nečiní 100 %. Přepočet ostatních autorů je uveden v příloze č. 3.

[490] Např. ROSAND, E.: The Right to Return Under International Law Following Mass Dislocation: The Bosnia Precedent. In: *Michigan Journal of International Law*, Vol. 19, 1998, s. 1100.

[491] Např. Srbové z Federace utíkali i z oblastí, které byly před válkou většinově srbské (Titov Drvar, Bosansko Grahovo, Glamoč, Bosanski Petrovac). Podobně většinoví Bosňáci z příslušných opštin východní Bosny, či většinoví Chorvaté z posávských okresů opouštěli své domovy v důsledku postupu srbských vojsk.

střetů se Srby – konfliktem s Chorvaty ve střední Bosně a vojenskými srážkami bosňáckých armád následkem vyhlášení tzv. Autonomní oblasti Západní Bosna v okolí města Velika Kladuša. Již uvedená teze o dobrovolnosti srbského odchodu se však prizmatem kvantitativních údajů jeví jako zavádějící a nepravdivá. Velké množství Srbů muselo zcela zjevně své domovy opustit taktéž v důsledku obdobné kombinace přímých válečných událostí, etnickým čistkám, tlaku, strachu ze msty atd.[492]

5.7. STRATEGICKÉ ZÁJMY NÁRODNOSTNÍCH ELIT: PŘÍKLADY ETNICKÝCH ČISTEK A JEJICH REALIZACE

Souvztažnost mezi populačním vývojem konstitutivních národů BaH a vyvíjejícím se charakterem bosenského konfliktu je třeba opřít o chronologický výčet empirických dat (tj. jednotlivých záznamů o etnických čistkách).[493] Kvůli nerovnoměrnému populačnímu vývoji Srbů a Muslimů, jeho proměně v posledních dvou dekádách existence jugoslávského státu a eskalaci politického a socioekonomického napětí se tak posléze vypuknuvší válečný konflikt v BaH odvíjel až s neúprosnou prostorovou logikou. Teritoria, ve kterých Muslimové Srbům v posledních dekádách před vypuknutím konfliktu nejvíce demograficky konkurovali a jež se současně nacházely v těsné blízkosti regionů se srbskou dominancí (či do nich byly na základě rozhodnutí parlamentu srbského národa již přímo začleněny),[494] se staly prvními cíli vojenských útoků.[495] Mezi oblasti, ve kterých se prudce zvyšovala etnická konkurence a demografická interakce, patřily okresy, v nichž následně došlo k těm nejdrastičtějším atakům vůči civilnímu obyvatelstvu (viz mapy 12 a 13).[496]

---

[492] Zároveň těžko posoudíme, do jaké míry byla srbská propaganda efektivní a „exkluzivní“ v přesvědčování svého obyvatelstva, aby opustilo oblasti pod bosňáckou či chorvatskou kontrolou. Tedy nakolik srbské obyvatelstvo utíkalo pod tlakem tamních válečných událostí, nakolik – jak jsme rozebírali výše – preventivně a nakolik se srbským politikům dařilo přesvědčit Srby, aby svůj rodný kraj natrvalo opustili.

[493] Za poměrně relevantní, byť ne zcela důsledně vyvážené zdroje, je třeba v tomto ohledu považovat již citované zprávy zvláštního zpravodaje Výboru Organizace spojených národů pro lidská práva T. Mazowieckiho, reporty nevládních organizací Human Rights Watch, Amnesty International, či International Human Rights Law Institute. Údaje o etnických čistkách z různých zdrojů shromažďovali a analyzovali mnozí odborníci (např. Melander, Toal, Dahlman aj.).

[494] O srbském postupu více viz dále v textu.

[495] Slack s Doyenem na základě svých výpočtů potvrdili zjevnou korelaci mezi stupněm násilností a oslabením početního zastoupení srbského národa v letech 1961–1991. Srov. SLACK, J. A., DOYON, R. R.: Population Dynamics and Susceptibility…, s. 157.

[496] Resp. z těchto okresů disponujeme nejdetailněji zmapovanými násilnými událostmi. Nejvyššího indexu etnické konkurence v roce 1991 mezi srbským a muslimským obyvatelstvem dosahovaly opštiny Ključ, Prijedor, Foča, Čajniče, Sanski Most, Doboj, Derventa. Index etnické konkurence v roce 1991 mezi muslimskými a

Zároveň ale zdůrazněme, že závěry o rozsahu a lokalizaci etnických čistek, které by byly stavěny pouze na základě demografického vývoje, by nepředstavovaly zcela komplexní mozaiku průběhu války. Domněnka, že v oblastech slabé etnické heterogenity (tj. minimální etnické konkurence) nedojde k etnickým čistkám, je tedy nesprávná, resp. neúplná. K bezpodmínečnému zajištění prostoru bylo z vojenského hlediska mnohdy třeba připojit další strategicky významná území s klíčovými pozemními komunikacemi, bez nichž by obrana kontrolovaných oblastí mohla být ohrožena. Strategické důvody způsobily, že k etnickým čistkám mohlo dojít i v místech, kde tomu národnostní složení ani další demografické charakteristiky nenapovídaly.

Etnické čistky se během konfliktu v teritoriu BaH neděly téměř vůbec nahodile, nebyly prostorově rovnoměrně zastoupeny, ani časově stejnoměrně rozloženy. Naopak byly zacíleny do několika konkrétních oblastí ve třech hlavních fázích etnické homogenizace. První z nich se prakticky odehrála v období od dubna do září roku 1992. Druhá fáze zahrnuje násilnosti spáchané taktéž mezi dubnem a zářím roku 1993.[497] Vzhledem ke společné chorvatsko-bosňácké ofenzívě v srpnu a září roku 1995 je nutné vyčlenit ještě třetí fázi etnických čistek.[498]

5.7.1. Strategické zájmy srbských elit a jejich realizace

Srbské síly od počátku vypuknutí skutečného konfliktu do konce roku 1992 velmi rychle vojensky opanovaly 60–70 % teritoria země. Tento údaj, který ukazuje, že Srbové násilně zabrali rozsáhlejší území, než jaké tvořil jimi většinově obývaný prostor v roce 1991, je nutno podrobit srovnání s předválečným geografickým rozložením obyvatelstva v zemi. V září roku 1991 byly vyhlášeny čtyři tzv. Srbské autonomní oblasti (SAO Bosanska Krajina, SAO Semberija, SAO Romanija, SAO Hercegovina).[499] Tyto samozvaně deklarované správní struktury, jež byly kontrolovány místními srbskými autoritami, vznikly výhradně v regionech

chorvatskými obyvateli byl nejvyšší v opštinách Busovača, Vitez, Novi Travnik, Fojnica, Mostar.

[497] Melander vymezuje pouze tyto dvě první fáze. Dle MELANDER, E.: *Ethnic Cleansing*…, s. 5, 21.

[498] Případně i čtvrtou v souvislosti s postdaytonským odchodem Srbů ze Sarajeva. O tom podrobněji viz kapitola č. 9. (*Příčiny slabé návratnosti bosenskohercegovských utečenců*). Přestože bosenský konflikt trval nepřerušeně více jak tři roky, hlavní bojové akce se kvůli vysoce členitému, hornatému terénu vedly především v letních měsících.

[499] Tu tvořily dvě oddělené části, první v oblasti Trebinje a přilehlých opštinách a druhá s okresy Čajniče a Rudo (viz mapa 22).

s většinově srbským zastoupením.[500] Při převzetí politické a vojenské moci, které bosňáčtí političtí představitelé přirozeně považovali za uzurpaci, nedošlo k použití násilí proti tamnímu etnicky menšinovému (převážně muslimskému) obyvatelstvu. Ponechme v tomto okamžiku stranou otázku zákonnosti vzniku těchto autonomních jednotek a zaměřme se na problematiku jejich teritoriálního vymezení.

K vytyčení rozhraní těchto čtyř vzájemně nepropojených jednotek posloužily administrativní hranice opštin, které kopírovaly tamní etnicky většinové složení obyvatelstva (podle zobrazení na úrovni opštin). Odpovídaly také i etnické realitě na úrovni sídel (mapa 21). Ze statistických dat národnostního složení přitom zřetelně vyplývá, že jednotlivé SAO byly na počátku vymezeny výhradně podle většinových pozic srbského obyvatelstva.[501] Patrně proto k nim zpočátku nebyly přiřazeny strategické okresy Prijedor, Sanski Most, Doboj aj., kde se Srbové v důsledku svého nepříznivého demografického vývoje ocitli až na druhém místě.[502] Z kartografických zobrazení tohoto typu ale nelze vyčíst, jak pronikavě se místy proměnilo relativní zastoupení početně slábnoucích Srbů a na druhé straně Muslimů, kteří naopak v těchto regionech dynamicky navyšovali svou početní přítomnost (mapa 21). Početní růst muslimského národa omezoval, jak jsme již konstatovali, prostorově silně limitovaný územní rozsah srbského národa. Proto také se tyto čtyři autonomní jednotky Srbů rozkládaly většinou v horských, málo populačně osídlených okresech, které sice pokrývaly 40 % rozlohy země, ale žilo v nich pouze 22 % veškeré populace.[503]

[500] V těchto oblastech fungovala od okamžiku vyhlášení dvojí moc: dosavadní orgány příslušného okresu (bez účasti SDS, místo nichž byly kooptovány nové osoby) a orgány tzv. srbského okresu. Na hranicích okresů, které byly začleněny do SAO, začaly na řadě míst hlídkovat patroly členů a sympatizantů SDS. Dle TESAŘ, F.: Ozbrojený konflikt na území BaH…, s. 285.

[501] V každé z celkově 33 opštin v rámci uspořádání SAO žilo v průměru 68 % Srbů (vlastní přepočet). Ve všech okresech měli Srbové absolutní většinu (kromě Ključe, Kotor Varoše a velmi těsně na Kupresu, kde dosahovali pouze relativně většinového zastoupení).

[502] Tyto okresy Srbové nedokázali politicky ovládnout. Např. v Prijedoru měli Srbové sice 42% zastoupení, nicméně SDS obdržela pouze 28 % hlasů. Zbytek srbských voličů hlasoval pro stranu Ante Markoviće.

[503] Druhým nejpočetněji zastoupeným etnikem ve vymezených autonomních oblastech byli Muslimové (21,6 %) a Chorvaté (6,5 %). Zbylý podíl tvořili Jugoslávci. Hranice těchto SAO ale nebyly nijak administrativně přesně oficiálně stanoveny. Dle ROUX, M.: A propos de la ‘purification ethnique’…, s. 56.

Mapa 21: Srbské autonomní oblasti v BaH v září 1991

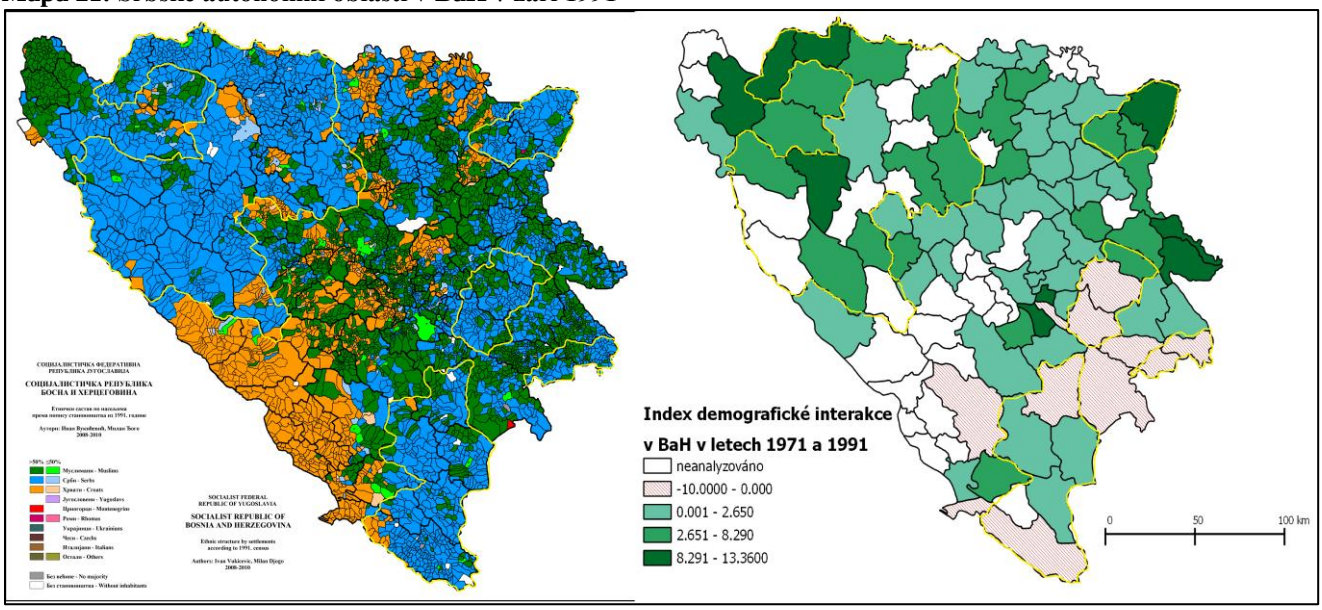

Zdroj: Etnički sastav SR BiH po naseljima 1991. godine [cit. 2012–12–18]. Dostupné z: <http://sh.wikipedia.org/wiki/Datoteka:BiH_-_ES_N_1991_1.gif>.

Situace se velmi rychle dále radikalizovala. 15. října 1991 parlament BaH proklamoval suverenitu,[504] na základě čehož Srbové,[505] kteří tento akt odmítli, skupštinu opustili a o devět dní později vytvořili vlastní ústavodárný orgán (tzv. parlament srbského národa v BaH).[506] V listopadu roku 1991 SDS zorganizovala vlastní referendum, v němž si srbské obyvatelstvo BaH mohlo určit, zda si přeje zůstat v rámci Jugoslávie.[507] Na základě jeho kladného vyjádření vyhlásil 21. 11. 1991 parlament srbského národa již celkem pět srbských autonomních oblastí v BaH, které jako federální jednotky sice i nadále spolutvořily BaH, nicméně zůstávaly nedílnou součástí jugoslávské federace.[508] Původní teritoriální rozsah

[504] Tzv. Memorandum o suverenitě Republiky BaH zakotvovalo suverenitu BaH v rámci Jugoslávie. Tedy vyhlašovalo nadřazenost republikových zákonů nad zákony federálními.

[505] Připomínám, že tímto termínem jsou myšleny politické elity, které se opíraly o masivní podporu svho národa.

[506] Zdůrazněme, že jediné možné řešení, jak se vyhnout krvavému konfliktu, spočívalo v dohodě mezi třemi konstitutivními národy, z nichž ani jeden netvořil v BaH většinu. Podle srbské interpretace však vytvoření muslimských bezpečnostních složek a další příklady porušování ústavy BaH nutily Srby zformovat vlastní parlament. Srov. PAŠALIĆ, S.: *Antropogeografska stvarnost*…, s. 22.

[507] Otázka zněla: „Hlasujete pro rozhodnutí přijaté Srbským shromážděním 24. října, podle něhož by Srbové měli zůstat součástí Jugoslávie, která zahrnuje Srbsko, Černou Horu, SAO Krajina, Slavonie, Baranja a Srem a všechny ostatní regiony, které se budou chtít připojit?“. WESSELINGH, I., VAULERIN, A.: *Bosnie, la Mémoire a vif*…, s. 42.

[508] Viz Odluka o verifikaciji proglašenih srpskih autonomnih oblasti u Bosni i Hercegovini (Sarajevo, 21. 11. 1991.). In: TUDJMAN, M., BILIĆ, I.: *Planovi, sporazumi, izjave o ustavnom ústrojstvu Bosne i Hercegovine 1991–1995*, Zagreb 2005, s. 39. Parlament srbského národa v BaH vyhlásil v lednu 1992 Srbskou republiku BaH, kterou tvořily jednotlivé vyhlášené SAO. Tato republika se jako celek považovala za jednu

SAO, který měl podle srbského (a chorvatského) záměru regionalizovat a decentralizovat území BaH na základě národnostního principu, ještě odpovídal tamní většinové početní přítomnosti Srbů. Deklarace o SAO z konce listopadu ale původní počet zahrnutých okresů značně rozšířila o opštiny, v nichž již Srbové nedosahovali absolutní většiny a dokonce v některých případech zastávali i výrazně menšinové postavení (Banovići, Živinice), což již zcela zásadně odporovalo původní regionalizaci podle národnostního principu (mapa 22).[509]

Mapa 22: Srovnání srbských autonomních oblastí v BaH v září a listopadu 1991

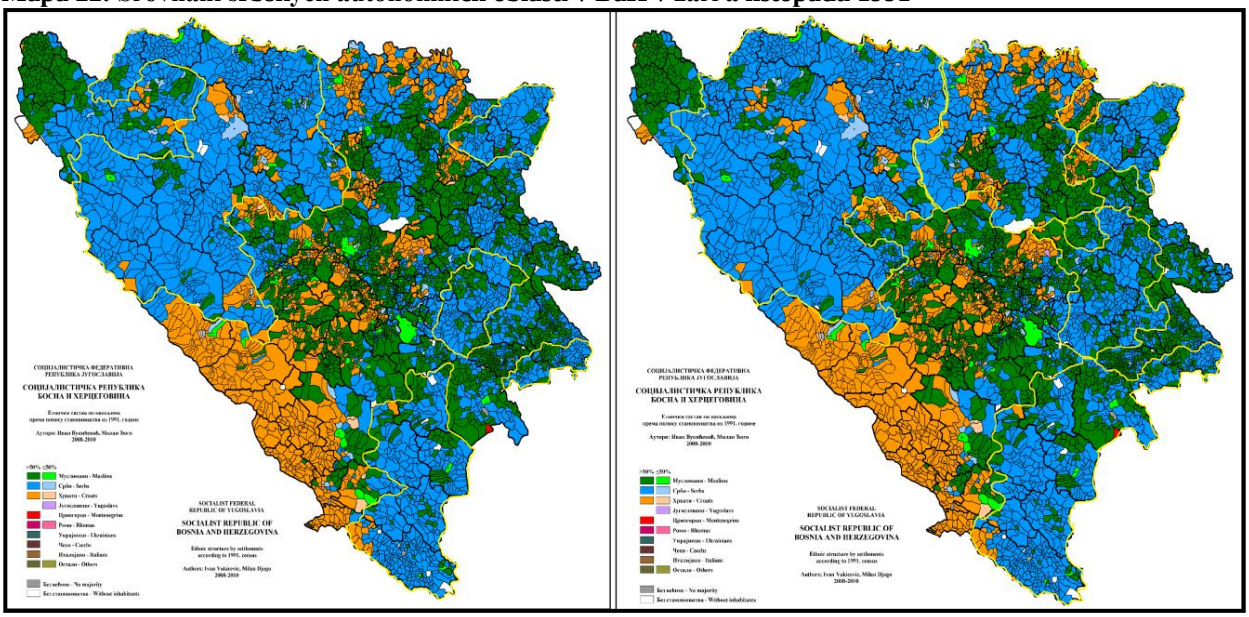

Zdroj: Etnički sastav SR BiH po naseljima 1991. godine [cit. 2012–12–18]. Dostupné z: <http://sh.wikipedia.org/wiki/Datoteka:BiH_-_ES_N_1991_1.gif>.

Údaj o srbském záboru dvou třetin území BaH na konci roku 1992 je tedy potřeba podrobit detailnějšímu rozboru. Srbové v průběhu roku 1992 vojensky rozšířili svou územní kontrolu podle odhadu ze stávajících cca 40 % rozlohy země, v nichž před vypuknutím války absolutně převažovali, o dalších 25 %. K co nejefektivnějšímu zajištění nárokovaných území již byly intenzivně využívány praktiky etnických čistek. Kromě cíle propojit z etnického

z federálních jednotek svazové Jugoslávie. Deklaraci doprovázelo vyhlášení suverenity zákonů přijatých parlamentem srbského národa nad zákony parlamentu BaH.

[509] Např. v oblasti bosenské Krajiny se její součástí staly opštiny Bosanska Krupa a Donji Vakuf. K Hercegovině byla nově přiřazena Foča a oblasti se srbským obyvatelstvem v dalších okresech (Neum a Stolac). Zcela nově vznikla tzv. Romanijsko-birčanska AO, jež zahrnovala např. okresy Vlasenica, Olovo, Šekovići a srbskou část Rogatici. SAO Semberija byla rozšířena do přilehlých oblastí, kde žili Srbové, přičemž však srbské osídlení Zvorniku nebylo v dokumentu explicitně uvedeno. Viz Odluka o verifikaciji proglašenih srpskih autonomnih oblasti…, s. 39–40.

pohledu už takto neadekvátně rozšířené SAO, měly být podle strategického plánu SDS připojovány další oblasti, které v roce 1991 většinově obývali výhradně Muslimové (celý východní pás podél řeky Driny – tj. opštiny Zvornik, Bratunac, Srebrenica, Vlasenica, Rogatica, Višegrad, Goražde a Foča). Srbové tedy zjevně primárně usilovali o kontrolu nad Podriním kvůli napojení na Srbsko,[510] ale také proto, aby odřízli muslimskou centrální Bosnu od muslimských obyvatel v Sandžaku. Útoky srbských vojenských sil[511] od počátku dubna roku 1992 směřovaly právě do těchto regionů.

Bojům v Podriní však chronologicky předcházely první těžké střety již v průběhu března roku 1992 a to v Bosanském Brodu a Kupresu.[512] Především průběh těžkých bojů v Posáví mezi Srby a Chorvaty (zpočátku hlavně v opštině Derventa)[513] svědčil o tom, že se konflikt od samého počátku vedl nejen v oblastech s výraznou mezietnickou demografickou interakcí, ale paralelně měl za cíl i zajištění strategických uzlů, bez nichž by nebylo možné vést další vojenskou ofenzívu. Válka (a první brutální čistky) vypukla v plném rozsahu poslední březnový den roku 1992 v Bijeljině, odkud se v rychlém sledu šířila celým Podriním.[514]

Po následných vojenských neúspěších v Sarajevu, Tuzle a Mostaru se pozornost bosenskosrbské armády o to více zaměřila na bezvýhradné ovládnutí území v bosenské

[510] Spojení se Srbskem (a Černou Horou) zajišťovaly jižně od Bijeljiny čtyři hlavní silniční komunikace, tři z nich přes řeku Drina ve městech Zvornik, Višegrad a Foča a jedna ve městě Trebinje.

[511] Výrazem srbské vojenské síly označuji utvářející se Armádu Republiky srbské (VRS), která byla oficiálně vyhlášena 12. května 1992, a bosenským Srbům nakloněné vojenské jednotky Jugoslávské lidové armády (JNA).

[512] Obě tato sídla měla pro strategické cíle srbského vedení velmi důležitý význam. Bosanski Brod představoval významnou spojnici mezi BaH a Chorvatskem, odkud spojeným silám Chorvatů a Bosňáků proudily dodávky zbraní a vojenského materiálu. Tento most přes Sávu zůstal poslední (kromě Brčka), jež ještě Srbové nekontrolovali či nezničili. Kupres pro změnu představoval důležitý bod na komunikaci mezi západní Hercegovinou a střední Bosnou. V logice eskalujícího konfliktu se v tomto místě musely od počátku vést mezi Srby a Chorvaty tvrdé boje, neboť pro Chorvaty se jednalo o nejdůležitější dopravní spojnici s Bugojnem a dalšími chorvatskými opštinami v centrální části země. Srbové naproti tomu tuto silnici považovali za důležitou součást zamýšlené druhé vojenské osy, která směřovala z Banja Luky na Mostar.

[513] Chorvaté, kteří kontrolovali Derventu, tak Srbům znemožňovali propojit koridor ze západu od Prnjavoru a Srbce k Bosanskému Brodu a dále do Doboje a Modriči. Toto město, v němž v roce 1991 žilo 41 % Srbů, dobyly srbské vojenské síly v červnu 1991. Tamní těžké boje dorpovázely etnické čistky, které prováděly paravojenské jednotky Srbů, ale i Chorvatů. Boje probíhaly i v okresech Bosanski Brod a Bosanski Šamac.

[514] Bijeljina představovala klíčové město v severovýchodní Bosně, kudy procházela jedna z nejdůležitějších komunikací propojující Posáví se Srbskem, ale i s okresy v Podriní. Toto sídlo smutně proslulo prvními mediálně reflektovanými etnickými čistkami, které zde prováděli Arkanovi Tygři. Na počátku dubna Srbové dobyli opštiny Zvornik, Višegrad a Foča. Kromě arkanovců se na etnických čistkách v podmaněných územích podílely Šešeljovy jednotky, paramilitární skupina Bílí Orli a další skupiny.

Krajině (opštiny Prijedor, Sanski Most, Ključ)[515] a na navazující vojenskou expanzi v Posáví. Dobytí dvou klíčových uzlů Doboje a Derventy v květnu a červnu 1992 umožnilo srbským silám dále postupovat k strategicky nejdůležitějšímu městu posávského regionu Brčku, které kontrolovali Chorvaté.[516] Boje v těchto oblastech země měly sloužit k propojení území, které Srbové již v BaH kontrolovali s oblastmi v držení chorvatských Srbů.

Drastický průběh etnických čistek, které páchaly srbské síly, byl k podzimu roku 1992 výrazně utlumen. Srbové se následně spíše zaměřili na konsolidaci a udržení kontrolovaných (a již etnicky homogenních) území. Tento stav víceméně platil až do koordinovaného ofenzivního postupu chorvatských a bosňáckých sil v roce 1995 v západní Hercegovině a Krajině. Srbové v tomto období zintenzivnili své vojenské aktivity v regionech Podriní, které jim doposud odolávaly (Srebrenica, Goražde). Melander v této souvislosti poukazuje na skutečnost, že opštiny s etnicky menšinovým obyvatelstvem, jež se ocitly směstnány mezi okresy pod kontrolou dominantního odlišného národa, byly nejvíce náchylné k následnému ataku a etnickým čistkám.[517] Taková situace přesně nastala ve Srebrenici (a vedlejším Bratunci a Goražde) po dobytí sousedního Višegradu a Zvorniku.[518]

5.7.2. Strategické zájmy chorvatských elit a jejich realizace

Podle etnoteritoriálního schématu, jaký SDS využívala v opštinách se srbskou většinou, i Chorvaté urychleně iniciovali vytvoření paralelních politických a vojenských struktur v „chorvatských“ okresech. 12. listopadu 1991 bylo nejprve vyhlášeno Chorvatské společenství Bosanska Posavina, které zahrnovalo osm opštin v severním Posáví.[519] Absolutní či relativní početní převahou přitom Chorvaté disponovali pouze ve čtyřech z nich. O týden později představitelé HDZ proklamovali v západní Hercegovině tzv. Chorvatské společenství Herceg-Bosna se sídlem v Mostaru (mapa 23). Tato nová entita, jež představovala

[515] Tyto opštiny ležely na další ze stěžejních komunikací, jež propojovala srbská území v bosenské Krajině přes Drvar s oblastmi, které kontrolovali chorvatští Srbové.
[516] Bosenskou Krajinu a severovýchodní Bosnu (Bijeljinu) spojovaly dvě dopravní komunikace, přes Brčko a Tuzlu. Vzhledem k srbské porážce v Tuzle se pozornost srbského vojska o to více zaměřila na Brčko.
[517] MELANDER, E.: *Ethnic Cleansing*…, s. 68–69.
[518] Viz strategická koncepce Bosňáků dále v textu
[519] Dle TOAL, G., DAHLMAN, C. T.: *Bosnia Remade*…, s. 104.

maximalistické vyjádření chorvatských strategických zájmů, zahrnovala celkem 30 opštin západní Hercegoviny a centrální Bosny.[520]

Mapa 23: Chorvatské společenství Herceg-Bosna

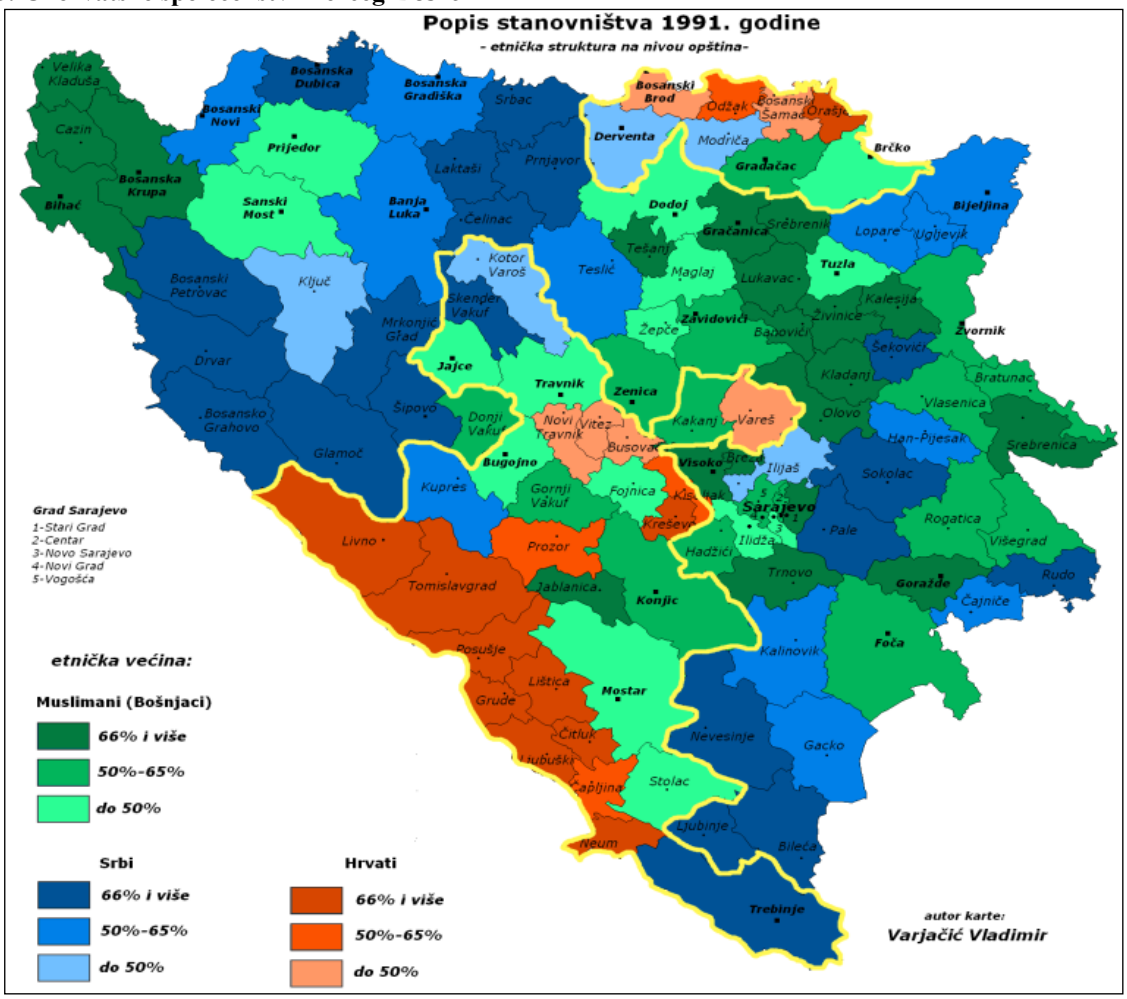

Zdroj: Etnički sastav SR BiH po opštinama 1991. godine [cit. 2012–12–18]. Dostupné z: <http://sh.wikipedia.org/wiki/Datoteka:DemoBIH1991.png>.

Tato teritoriální jednotka zahrnovala kromě „chorvatských" území i regiony, v nichž Chorvaté měli jen relativní většinové zastoupení (Vitez, Busovača, Vareš), či dokonce oblasti, kde byli zastoupeni pouze menšinově (Jablanica, Konjic, Kakanj, Gornji Vakuf).[521] Z iniciativy místních špiček HDZ byla vytvořena vojenská domobrana, tzv. Chorvatská rada

[520] V rámci oficiální deklarace přitom nepadlo nic o obraně teritoriální integrity BaH. Srov. Odluka o uspostavi Hrvatske zajednice Herceg-Bosna (Grude, 18. 11. 1991). In: TUDJMAN, M., BILIĆ, I.: *Planovi, sporazumi, izjave o ustavnom ústrojstvu Bosne i Hercegovine 1991–1995*, Zagreb 2005, s. 37–38.

[521] Chorvaté zastávali absolutní většinu v celkem 12 opštinách. V dalších více než dvaceti okresech však měli na základě své početní přítomnosti strategické zájmy.

obrany (HVO). HDZ kvůli hrozícímu nebezpečí války, kromě modernizace dopravních komunikací na „svém“ teritoriu, urychleně budovala i infrastrukturu novou, která propojovala střední Bosnu s Chorvatskem skrze město Tomislavgrad.[522]

HVO v koordinaci s chorvatskou armádou (HV)[523] v květnu 1992 úspěšně zastavila srbské síly v postupu Hercegovinou a následným protiútokem je vytlačovala zpět, přičemž v rámci svého postupu etnicky čistila zdejší srbské vesnice. K etnickým čistkám v koordinaci s Bosňáky docházelo i v dalších opštinách střední Bosny (kromě Konjicu v Zenici, Zavidovići, Žepče, aj.) a samozřejmě v Posáví, kde se soustavně bojovalo o Brčko.

Chorvatští nacionalisté se zasazovali o vysoce decentralizovanou BaH rozdělenou do kantonů podél etnických linií se značnou mírou autonomie. I přesto, že s Bosňáky v prvním roce konfliktu účelově spolupracovali,[524] jejich zcela opačný postoj k administrativnímu uspořádání BaH musel nutně vyústit do vzájemného střetu zájmů. Tomu nasvědčovala i rostoucí intenzita zpočátku drobných potyček, které se však na podzim roku 1992 výrazně vystupňovaly.[525] Válečné střety mezi Chorvaty a Bosňáky naplno propukly až týden po publikování mírového návrhu Vance-Owen z ledna roku 1993, jenž podporoval teritoriální rozdělení země podél etnických linií.[526] Tento plán přisoudil Chorvatům opštiny s absolutní či relativní muslimskou většinou: Konjic, Jablanica, Gornji Vakuf, Donji Vakuf, Bugojno a Travnik. Chorvaté nadto ještě požadovali opštiny, které plán přiřkl Bosňákům (Vareš, Žepče). Chorvaté i Bosňáci, přestože s plánem nesouhlasili, se podle mírového návrhu

[522] Jednalo se např. o nově budované úseky Tomislavgrad – Jablanica, Tomislavgrad – Prozor, Gornji Vakuf – Novi Travnik, Prozor – Fojnica. Dle TESAŘ, F.: Ozbrojený konflikt na území BaH…, s. 286.

[523] Zodpovědnost za většinu provedených etnických čistek v Hercegovině nesla HVO, jež byla fakticky podřízená HV, přestože její vojenská přítomnost v BaH zůstávala limitovaná. Viz MELANDER, E.: *Ethnic Cleansing*…, s. 51. V BaH operovaly ještě tzv. Chorvatské obranné síly (HOS), vojenská odnož Chorvatské strany práva, jež byly na počátku konfliktu mezi Chorvaty a Bosňáky v roce 1993 rozpuštěny a začleněny pod HVO. Na rozdíl od HVO, která bojovala za rozdělení BaH a vytvoření Velkého Chorvatska, HOS požadovala vytvoření společné federace Chorvatska a BaH. I HOS se ve spolupráci s muslimskými oddíly Zelených baretů intenzivně podílely na etnických čistkách. K nejhrůznějším čistkám vůči srbskému obyvatelstvu, za něž tyto jednotky zodpovídaly, došlo v opštině Konjic (především v obci Bradina a okolí). Vzhledem k tomu, že se tento okres rozprostíral mezi chorvatskými opštinami Prozor a Kreševo, provedené etnické čistky přesně odpovídaly strategickým cílům jak chorvatské, tak muslimské bojující strany.

[524] Vojenská utilitární kooperace byla omezena především na oblasti, v nichž měli Chorvaté své vlastní strategické zájmy.

[525] Např. v říjnu roku 1992 došlo k prudkým srážkám mezi Chorvaty a Bosňáky ve střední Bosně v opštině Prozor, odkud se musela stáhnout bosenská armáda, načež byli vyhnáni zdejší Muslimové.

[526] Viz Vance-Owenov mirovni plan: Nacrt dogovora o Bosni i Hercegovini (Ženeva, 02/05. 01. 1993.). In: TUDJMAN, M., BILIĆ, I.: *Planovi, sporazumi, izjave o ustavnom ustrojstvu Bosne i Hercegovine 1991–1995*, Zagreb 2005, s. 198–201.

snažili zajistit výhradní kontrolu v přisouzených územích, v důsledku čehož boje zachvátily většinu okresů střední Bosny.

Velmi tvrdé boje probíhaly od jara roku 1993 v opštinách Gornji Vakuf, v údolí řeky Lašvy (Busovača, Vitez, Travnik), v povodí řeky Bosna (Kiseljak, Kreševo, Žepče) a v Hercegovině (Mostar, Stolac). Vzájemné střety mezi Chorvaty a Bosňáky pomyslně vyvrcholily v okrese Vareš, jenž si až do října 1993 – navzdory změnám v politickém vedení opštiny – udržel výjimečný stupeň mírového soužití mezi tamními Chorvaty a Bosňáky. Výjimku představoval i fakt, že nedobrovolný odchod Chorvatů na konci října roku 1993 primárně způsobili z Kiseljaku příchozí zastánci tvrdé linie z řad HDZ, s nimiž sem dorazili i jim loajální speciální jednotky HVO.[527] Nové politické vedení okresu, které v této oblasti spolupracovalo se srbskými vojenskými silami, nahradilo zdejší umírněné chorvatské představitele. Napětí mezi místními Chorvaty a Bosňáky navíc gradovalo, když sem ve větším počtu začali přicházet chorvatští utečenci ze sousedních okresů.

Vareš svou polohou tvořil z pohledu Chorvatů exklávu obklopenou bosňáckým územím, jež byla od kompaktního chorvatského území odříznutá údolím řeky Bosny. Snaha HVO prorazit na jaře roku 1993 z Kiseljaku koridor směrem na sever k Vareši nevyšla. HDZ, která již své pozice koncentrovala téměř výhradně v západní Hercegovině, v důsledku neúspěchu v oblasti střední Bosny evidentně upřednostnila upevnění a obranu spojnice okresů Kiseljak – Busovača – Vitez.[528] Politická elita HDZ ve Vareši proto následně činila takové kroky, jež měly bosňácké síly záměrně vyprovokovat k odvetě, v jejímž důsledku by chorvatské obyvatelstvo tuto opštinu co nejrychleji opustilo. Patrně pod vlivem tohoto plánu došlo ke konci října 1993 k brutálnímu útoku na muslimskou obec Stupni Do nedaleko Vareše, kde byly zmasakrovány více než tři desítky osob.[529] Paralelně v tomto období vyhnaly

[527] Záminkou k příchodu nového politického vedení a jim oddaným vojenským jednotkám (tzv. „Maturice“) se stal útok bosensko-muslimských sil v chorvatské obci Kopijari na konci září 1993. Dle KOSTIĆ, R.: Strategies of livelihood in post-war Bosnia-Herzegovina: a study of the economic predikament of returning home. In: *Working Paper 4, Legacy of War and Violence project*, Göteborg 2003, s. 13.
[528] Srov. MELANDER, E.: *Ethnic Cleansing*…, s. 62–65.
[529] Dle ICTY: Prosecutor v. Ivica Rajić, a.k.a. Viktor Andrić. Ivica Rajić Sentencing Judgement, 2006 [cit. 2012–9–19]. Dostupné z: <http://www.icty.org/x/cases/rajic/tjug/en/raj-tj0060508e.pdf>; k masakru v obci stupni do viz BURNS, F.: U. N's grim documentation at a massacre site in Bosnia. In: *New York Times* 28. 10. 1993 [cit. 2012–9–19]. Dostupné z: <http://www.nytimes.com/1993/10/28/world/un-s-grim-documentation-at-a-massacre-site-in-bosnia.html?pagewanted=all&src=pm>.

speciální jednotky HVO z celého varešského okresu téměř všechny zbylé místní Bosňáky, jichž zde před válkou žilo téměř sedm tisíc.

HDZ již tak všudypřítomný strach a obavy místních Chorvatů dále umocňovala hrozbami očekávané odplaty ze strany Bosňáků a etnickým kolektivním trestem. Mezi varešskými Chorvaty měla propaganda HDZ účinný efekt. Posilovaly ji navíc šířící se zvěsti o brutalitě, s jakou v kraji postupovali radikální islamisté 7. brigády bosensko-muslimské armády. I z těchto důvodů 7 150 osob posléze opštinu Vareš kolektivně opustilo.[530] 7. brigáda mudžahedínů, která tvořila regulérní součást 3. korpusu Armády BaH, během následného záboru systematicky zapálila všechny opuštěné chorvatské a srbské vesnice a zabíjela Chorvaty, kteří v tomto městě setrvali.[531] Intenzitu etnických čistek posilovala skutečnost, že tato opština měla pro Bosňáky určující strategický význam, neboť tudy procházela významná komunikace, jež spojovala jimi kontrolovaná území střední Bosny s teritorii na severovýchodě země (oblast Tuzly atd.).

5.7.3. Strategické zájmy bosňáckých elit a jejich realizace

Bosňáci měli absolutně většinové zastoupení v 33 opštinách, nicméně v dalších dvaceti opštinách se svým počtem k absolutní majoritě přibližovali. Ze tří konstitutivních národů byli nejen nejpočetnější, ale v teritoriu BaH nejvíce geograficky roztroušení. V rámci co nejefektivnějšího zajištění svých strategických území se Muslimové kvůli své početnosti nacházeli ve složité situaci. Za oblasti jejich eminentního strategického zájmu můžeme totiž označit téměř polovinu z celkového počtu opštin BaH v rozloze větší než 50 % teritoria země. Z těchto důvodů ale současně byli nejvíce ohroženi ze strany zbylých dvou konstitutivních národů. Vzhledem k početnímu zastoupení, prostorovému rozložení a absenci sousedního mateřského státu zastávali Bosňáci ideu jednotné, nedělitelné a centralizované BaH, v níž by ohled na etnicitu nehrál při vymezování administrativních hranic žádnou roli. Avšak na druhé straně i oni reagovali na vznik SAO a Herceg-Bosny utvořením „vlastních“ okresů, které

[530] Přestože se jednalo z naprosté většiny o Chorvaty, utekli i zbylí zde žijící Srbové. Dle MAZOWIECKI, T.: *MAZOWIECKI Izvještaji*…, s. 272.
[531] Srov. KOSTIĆ, R.: Strategies of livelihood…, s. 13–14.

z velké části sestávaly z urbánních částí stávajících opštin, nebo obnovením dříve existujících a později zrušených opštin.[532]

Strategické zájmy Bosňáků byly v první fázi konfliktu přirozeně usměrněny a limitovány jejich oslabenou (a tudíž výrazně defenzivní) pozicí, kterou způsobila nedostatečná vybavenost zbraněmi a další vojenskou technikou. Přesto se však oficiálně 15. dubna 1992 zformovaným jednotkám Armády BaH (ARBiH) podařilo po klíčovém úspěchu v Tuzle zastavit srbský postup, obnovit kontrolu nad městem Kalesija, ubránit města Gradačac a Čelić a zahájit vlastní ofenzívu na sever směrem k Brčku. S ohledem na neuspokojivou vojenskou sílu se bosňácké elity primárně zaměřovaly na bezvýhradné ovládnutí jimi kontrolovaného prostoru a jeho etnickou homogenizaci (např. opštiny Lukavac, Konjic, Jablanica, Zavidovići, Žepče, Goražde, Gračanica atd.).[533] Z něj pak bosensko-muslimské jednotky podnikaly bojové výpady, jejichž cílem bylo co nejvýrazněji zasáhnout protivníka na „jeho" území. K etnickým čistkám ze strany Bosňáků docházelo také v důsledku upevňující se fronty, kde se bosensko-muslimská armáda snažila pojistit si své pozice vyháněním obyvatel srbských vesnic, které se rozkládaly na jimi kontrolovaném území.[534] Postupně se tak utvářela další ohniska úspěšného odporu vůči srbským silám, odkud bosensko-muslimská armáda vedla *de facto* guerillovou válku.[535]

Taková situace nastala v Bosňáky kontrolované Srebrenici, odkud bosensko-muslimské jednotky intenzivně podnikaly vůči tamním srbským vesnicím výpady. Tyto útoky byly v rámci bosňácké obranné strategie (a jejího důrazu na posílení – tj. „vyčištění" – kontrolovaných území) atypické svou brutalitou a rozsahem systematicky provedených etnických čistek. Jenom v roce 1992 muslimské vojenské formace napadly přibližně

[532] Prvním takovým pokusem bylo organizování referenda na konci roku 1991 v Bijeljině, které mělo rozhodnout o vytvoření okresu Bijeljina-město. Viz TESAŘ, F.: Ozbrojený konflikt na území BaH…, s. 286.

[533] Bosňáci úspěšně udrželi pod svou kontrolou opštinu Goražde, odkud utekla většina Srbů (v roce 1991 jich zde žilo téměř 10 tis.). Satelitní snímky oblasti poukazovaly na zničené domy. Původní tezi, že tyto domy byly cílem srbského ostřelování ze sousedního břehu řeky Driny, vyvrátil americký generál Michael Rose. Ve skutečnosti šlo o domy srbských utečenců, které neporušilo ostřelování, ale na materiál je rozebrali místní Bosňáci. SIMPSON, J.: Rose's War, In: *Panorama television*, London 1994. Cit. in: BROCK, P.: Media Cleansing…, s. 135 (ibook version).

[534] Etnicky „čištěna" tak byla zázemí větších měst, které měli pod kontrolou Bosňáci (Sarajevo – obec Hadžići, Zenica – obec Drivuša, Tuzla – obce Bukvik, Kladanj). Dle TESAŘ, F.: *Dopady migrací v rámci území bývalé Jugoslávie*. *Stručný přehled migrací v postjugoslávském prostoru v letech 1991–2005,* Praha 2005, s. 14.

[535] Bosňáci se úspěšně bránili v několika opštinách v Podriní, odkud byly srbské vojenské síly vytlačeny. Podobný úspěch na lokální úrovni zaznamenali Bosňáci v bosenské Krajině (Kotor Varoš, Skender Vakuf) a v Posáví.

50 srbských vesnic (např. Gladovići, Žabokvica, Brežani, Bjelovac),[536] aniž by byla odůvodněna vojenská nutnost těchto akcí. Přestože většinu etnických čistek, za něž v prvním roce války nesli odpovědnost Bosňáci, charakterizovala izolovanost, ničení a násilnosti v okolí Srebrenice byly systematické. Vojenské jednotky pod velením bosňáckého velitele Nasera Oriće prováděly ze Srebrenice, jíž posléze jako ochrannou zónu zaštítila OSN, výpady do okolních srbských vesnic i v následujících letech.

Praktiky etnických čistek začali Bosňáci intenzivněji využívat v okamžiku rozpoutání konfliktu ve střední Bosně, kde bojovali proti Chorvatům (např. v opštinách Fojnica, Travnik, Bugojno, Konjic, Zenica, Kakanj, atd.), ale i zbylým Srbům (např. Vareš). Bosňácké vojenské operace se v roce 1993 soustředily na strategicky významnou komunikaci Mostar – Jablanica – Prozor – Bugojno – Jajce. Pokud by se jim podařilo získat nad touto komunikací kontrolu, odřízli by Chorvatům napojení ze západní Hercegoviny na jejich enklávy v okolí Vitezu. Nejrozsáhlejší bosňácká vojenská operace „Neretva 93“ proto etnicky čistila ty části opštin, které se dotýkaly frontové linie s bosenskými Chorvaty.

Teprve v průběhu roku 1994, kdy v rámci hledání mírového řešení zaujaly aktivnější roli USA, došlo k obnovení spolupráce Bosňáků s Chorvaty a podpisu dohody o vytvoření bosňácko-chorvatské federace. Ta byla stvrzena společným vojenským postupem HV, HVO a ARBiH v roce 1995, kdy došlo na bosenskohercegovském území k proražení srbských pozic. Kooperující vojska v průběhu září obsadily rozsáhlé oblasti západní a střední Bosny, které doposud kontrolovali Srbové (Donji Vakuf, Bosansko Grahovo, Drvar, Bosanski Petrovac, Ključ, Sanski Most, Jajce, Mrkonjić Grad, aj.). Tato masivní ofenzíva vyvolala poslední fázi etnických čistek. Dobyté opštiny opustila téměř absolutní většina tamních Srbů, kterou nahradili nově příchozí Chorvaté či navrátivší se vyhnanci.

[536] Srov. YSCWCG: Memorandum on War Crimes and Genocide…

6. ZHODNOCENÍ DEMOGRAFICKÝCH NÁSLEDKŮ VÁLKY

Etno-demografickou situaci v BaH po uzavření mírových dohod v roce 1995 nelze zkoumat, aniž bychom nevyčíslili počet obětí, nekvantifikovali, kolik osob opustilo své domovy a neposoudili, v jakém rozsahu celkové populační ztráty v průběhu války ovlivnily budoucí demografický vývoj země.[537] Občanský konflikt, který vyvolal nucené migrační přesuny obyvatel, zcela zásadně změnil nejen prostorové rozmístění bosenské populace, ale i její základní demografické charakteristiky. Radikální etno-demografické proměny v prostoru Bosny a Hercegoviny včetně přímých demografických ztrát[538] občanské války nebyly v důsledku dlouhodobého odkladu provedení poválečného sčítání nikterak podrobněji statisticky reflektovány, natož detailněji zpracovány. Kvůli absenci komplexních a potvrzených údajů tak veškeré demografické jevy mohou být rekonstruovány pouze na základě odhadů.

Do října 2013 odkládané sčítání, jehož definitivní výsledky budou publikovány až v roce 2015, navíc zainteresovaným stranám ponechalo volné pole působnosti ve velmi subjektivním a tudíž i rozdílném výkladu dílčích, *ad hoc* utvářených a silně zkreslených statistik. Vzájemně si odporující tvrzení přispívala k dalšímu štěpení společnosti podle etnického principu a umožňovala na základě nepřesných populačních charakteristik obyvatelstva vyvozovat nesprávná, zavádějící a často velmi účelově zmanipulovaná hodnocení demografických následků války.[539]

Právě na tyto interpretační nesrovnalosti se zaměřuje tato kapitola. Jejím cílem je rozbor odlišných pohledů, s jakými odborníci patřící k jednotlivým konstitutivním národům BaH (Bosňáci, Srbové a Chorvaté) v důsledku přerušení kontinuity statistické evidence

[537] Poslední ze stanovených cílů – vliv celkových populačních ztrát na budoucí demografický vývoj země – bude detailněji rozebrán v kapitole č. 11. (*Prostorové dopady nucených migračních pohybů a současné národnostní složení země*).

[538] Přímé demografické ztráty lze definovat jako úmrtnost v průběhu války v užším smyslu (tj. zabití a zemřelí v důsledku válečných událostí), či v širším smyslu (kromě předchozích kategorií i nezvěstní). Srov. např. PAŠALIĆ, S.: *Demografski gubici*…, s. 4. Kromě přímých obětí rozlišujeme i tzv. oběti nepřímé, které v průběhu války nezahynuli následkem válečného dění, ale kvůli různým neštěstím, která se pojila s válkou (smrt z hladu, z nedostatku léků atd.).

[539] Ostré polemiky, kromě výsledných populačních ztrát, nejčastěji probíhají ohledně hodnocení úspěšnosti repatriace, resp. o tom, kam a za jakých podmínek se nejpočetněji a dlouhodobě nejúspěšněji vraceli příslušníci toho kterého národa a naopak kolik bosenskohercegovských občanů doposud žije v zahraničí (tedy kolik jich v teoretické rovině stále čeká na realizaci repatriačního procesu). O tom kapitola č. 11. (*Prostorové dopady nucených migračních pohybů a současné národnostní složení země*).

posuzují celkový počet obětí. Jednotliví demografové pak na základě utvořených odhadů počtu obětí válečného konfliktu určovali, v jakém rozsahu populační ztráty daného národa ovlivnily jeho souhrnný demografický potenciál.

V tomto ohledu se nám nabízí srovnání s hodnocením válečných ztrát za druhé světové války. Kalkulace celkového počtu obětí, jež v průběhu světového konfliktu zahynuly na území socialistické Jugoslávie, zůstávaly po téměř celé socialistické období vysoce nadhodnocené. Oficiálně zveřejněný údaj cca 1,7 milionu obětí jugoslávští komunisté prezentovali ve snaze získat co nejvyšší reparace.[540] S touto záměrně navýšenou hodnotou se v politice a publicistice operovalo po téměř celou socialistickou epochu. A to navzdory skutečnosti, že již v roce 1948 a následně v roce 1953 došlo k prvním poválečným sčítáním. Nikdo z jugoslávských demografů však výslednou sumu počtu obětí, kterou Jugoslávie uváděla na mezinárodní scéně, bez ohledu na výsledky realizovaných censů nikterak nezpochybňoval. Jugoslávské vedení se současně záměrně vyhnulo tomu, aby byl veřejně publikován přehled počtu zabitých podle etnické příslušnosti, který jugoslávští demografové utvořili v roce 1964.[541] Teprve uvolnění atmosféry na konci 80. let a oživení nacionalismu vedly k tomu, že se válečné ztráty začaly znovu propočítávat. V této době vznikly dvě relativně objektivní a širší akademickou veřejností respektované demografické práce, které celkový počet obětí upravily a zredukovaly.[542] Odhady o počtu obětí druhé světové války v jugoslávské společnosti nicméně představovaly z hlediska existence Titova režimu neutrální téma.

Uskutečnění censu těsně po uzavření mírových dohod v Daytonu by sice z důvodu neznalosti údajů, kolik osob celkově uprchlo za hranice země, nedokázalo přesně kvantifikovat přesný počet obětí, nicméně by minimálně vymezilo poválečné demografické a socioekonomické kapacity země. S pomocí srovnání předválečného a poválečného počtu obyvatel by demografové současně mohli přeci jen relevantněji stanovit výsledný rozsah populačních ztrát v průběhu války.

---

[540] BOGOSAVLJEVIĆ, S.: Drugi svetski rat – žrtve. Jugoslavija. In: POPOV, N. (ed.): *Srpska strana rata: trauma i katarza u istorijskom pamćenju*. Beograd 2002, s. 491.

[541] Tento přehled odhadoval, že v průběhu druhé světové války nejvíce obětí měli Srbové (58 %), následovaní Chorvaty (14 %), Slovinci (7 %) a Muslimy (5,4 %). Jugoslávská veřejnost se mohla s obsahem demografického shrnutí válečných ztrát seznámit až v roce 1989. Dle BOGOSAVLJEVIĆ, S.: Drugi svetski rat…, s. 501.

[542] Srov. KOČOVIĆ, B.: *Žrtve drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, London 1985 a ŽERJAVIĆ, V.: *Gubici stanovništva Jugoslavije*…

Politická a společenská situace v BaH po roce 1995 se ale od období po roce 1945 značně odlišovala. Daytonská mírová dohoda zcela záměrně nestanovila, kdo z konfliktu vychází jako vítěz a kdo jako poražený.[543] Mezinárodní společenství, jež zvnějšku nadiktovalo politické uspořádání a řídilo průběh poválečné rekonstrukce, deklarovalo, že ke statistickému sčítání může dojít až po úspěšném splnění klíčových mírových podmínek, tj. po oficiálním uzavření daytonské *Přílohy* 7, která se týkala repatriace utečenců.[544] Dosud poslední statistické sčítání z roku 1991,[545] jež evidovalo promíšené etnické rozmístění obyvatelstva BaH, vytvořilo mezinárodnímu společenství určující datovou základnu, na jejímž základě toužilo zemi svou rekonstrukční strategií přivézt zpět k původnímu stavu.

6.1. Problematika absence poválečného statistického sčítání v Bosně a Hercegovině

Bez znalosti základních statistických indikátorů, tj. početního stavu obyvatelstva, jeho demografických charakteristik a geografického rozmístění v zemi, nelze vytvářet žádné dlouhodobější strategické rozvojové koncepce, kalkulovat hospodářský a obchodní potenciál země a predikovat její budoucí demografický vývoj.[546] Absence primárních populačních ukazatelů může vést například ke ztrátě zájmu zahraničních investorů.[547] Nepopiratelným argumentem pro sčítání je i skutečnost, že Evropská unie nepřijímá za své členy státy,

[543] HLADKÝ, L.: Daytonská mírová smlouva a její uvedení do života. In: *Středoevropské politické studie*, roč. VIII, 2006, s.316 [cit. 2010–09–01]. Dostupné z: <http://www.cepsr.com/clanek.php?ID=275>.

[544] Provedení censu tedy bylo plánováno na období, až se do předválečných domovů vrátí všichni utečenci. O *Příloze 7* detailněji viz kapitola…

[545] Demografové v rámci retrospektivních demografických analýz v zemích bývalé Jugoslávie oceňují skutečnost, že konflikty v postjugoslávském prostoru vypukly až těsně po provedení posledního celojugoslávského statistického sčítání. Srov. NEJAŠMIĆ, I.: *Stanovništvo Hrvatske: Demografske studije i analizi*, Zagreb 2008, s. 10. Sčítání v roce 1991 sice bylo celojugoslávské, nicméně jeho výsledky již jednotlivé statistické úřady publikovaly samostatně a výhradně pouze za své republiky.

[546] S ohledem na *de facto* protektorátní charakter BaH po roce 1995 a dlouhodobé odkládání provedení sčítání se nabízí zajímavá paralela s obdobným stavem po roce 1878, kdy tuto teritoriální jednotku okupovalo Rakousko-Uhersko. Rakouská správa první podrobné sčítání realizovala už rok od převzetí kontroly, další v letech 1885, 1895 a dva roky po anexi BaH v roce 1910. Odkládání sčítání lidu po skončení občanské války v roce 1995 vypovídá přinejmenším o nejasných cílech velmocenských států, které jí vládly. Mezinárodní společenství se minimálně projevilo jako špatný hospodář, kterého nezajímá analýza potenciálu, příležitostí, limitů, ale i hrozeb socioekonomického vývoje.

[547] Každý investor si před tím, než někam vloží své finanční prostředky, přirozeně přeje znát, jaké jsou v daném prostoru tržní kapacity, jaký je populační potenciál v konkrétních oblastech, jaká je jejich věková a pohlavní struktura a řadu dalších demografických a s tím souvisejících ekonomických informací. Pokud nejsou známy přesné počty osob žijících v jednotlivých regionech a jejich demografická (tj. věková a pohlavní) struktura, nelze smysluplně a efektivně v těchto oblastech plánovat a realizovat jakýkoliv regionální rozvoj.

u kterých není jasný počet jejich obyvatel. Celkový objem finančních prostředků z přístupových fondů, které unie kandidátským zemím poskytuje, se totiž odvozuje od populačního potenciálu kandidátské země.[548]

Avšak toto sčítání je potřebné nejen vzhledem k budoucnosti (tj. výhledem k potencionálnímu členství v Evropské unii), ale zejména proto, že kromě určení absolutního počtu obyvatel poskytne i přehledovou charakteristiku jednotlivých demografických komponent, souhrnný objem vnějších a vnitřních migrací a přesnější kvantifikaci celkového počtu úspěšných navrátilců včetně těch, kteří se sice fyzicky vrátili, nicméně se v místě repatriace oficiálně neregistrovali.[549] Z výsledků sčítání bude možné rekonstruovat věrohodnější odhad celkového počtu obětí a souhrnný rozsah demografických proměn, jež konflikt v BaH způsobil (tedy tzv. nepřímé populační ztráty).[550] Zároveň bude možné efektivněji odhadnout, kolik osob se v diaspoře usídlilo natrvalo. Soupis obyvatelstva je v neposlední řadě důležitý k vytvoření základní podkladové materie údajů, jež poslouží k sestavení pravidelného ročně aktualizovaného civilního registru. Na jeho základě budou moci statistici přesněji projektovat další populační vývoj bosenskohercegovské populace.[551]

Krajně zkreslené datové materiály, které doposud slouží jako podkladová báze pro další statistický výzkum, představují primární příčinu, proč je celkový počet obyvatel BaH značně nadhodnocen. Aktuální odhady absolutního počtu osob a veškeré každoročně aktualizované charakteristiky demografických jevů, které provádí obě entitní statistická

[548] Viz rozhovor s ředitelem *Centra pro demografická studia* v Banja Luce. Srov. FILIPOVIĆ, M.: MARINKOVIĆ, D.: RS treba da formira registar stanovništva. In: *Glas srpske* 7. 2. 2010 [cit. 2010–2–10]. Dostupné z: <http://www.glassrpske.com/novosti/vijesti_dana/Drasko-Marinkovic-RS-treba-da-formira-registar-stanovnistva/lat/34905.html>.

[549] O těchto neevidovaných navrátilcích více viz kapitola č. 9. (*Příčiny slabé návratnosti bosenskohercegovských utečenců*).

[550] Dragiša Bjeloglav, bývalý vedoucí Evropské komise pro přípravu sčítání v BaH, nadto považuje za velkou chybu, že jednotlivé státy bývalé Jugoslávie svá sčítání lidu nekoordinovaly ve stejný okamžik (a samozřejmě to, že BaH v požadovaném momentu – v roce 2011 – vůbec nepřistoupila ke sčítání). Časově synchronizovaná sčítání by totiž dokázala komplexněji analyzovat nucené migrační pohyby a další území přesuny mezi exjugoslávskými státy. Takto však nedisponujeme časově sladěnými datovými údaji, s jejichž pomocí bychom mohli účinněji demonstrovat, co se po skončení válek v postjugoslávském prostoru s utečenci následně dělo. Dragiša Bjeloglav v rozhovorech zdůrazňoval, že částečný podíl viny za tento stav nese i samo mezinárodní společenství. Viz GLAS SRPSKE: *Dragiša Bjeloglav - Nema privlačenja investicija bez popisa* [cit. 2012–4–14]. Dostupné z: <http://www.glassrpske.com/novosti/vijesti_dana/Dragisa-Bjeloglav-Nema-privlacenja-investicija-bez-popisa/lat/62063.html>

[551] O tom více viz CES: *Konferencija Europskih statističara. Preporuke za popis stanovništva i stambenog fonda u 2010. godini*, Ženeva 2006, s. 13. [cit. 2011–08–08]. Dostupné z: <http://www.bhas.ba/census/Census-Preporuke-Bh.pdf>.

pracoviště, jsou totiž založeny na více než deset let starých populačních propočtech, které ustanovily přibližný počet obyvatel v zemi po skončení války. Tyto publikované výstupy obou statistických úřadů, jak následně ukážeme, spolu jednak vzájemně nikterak nekorespondovaly (často se dokonce zcela ignorovaly) a jednak byly extrémně nepřesné.[552] Vzájemně nesouvztažné propočty sloužily v obou entitách jako datová základna, z nichž se připočtením přirozeného přírůstku a evidované migrace (migračního salda) v aktuálním roce vypracovával výsledný odhad celkového počtu obyvatel v dané entitě. Statistické úřady ale vedle těchto každoročních aktualizací vytvářejí i jiné demografické přehledy, které pracují s nižšími odhady celkového počtu obyvatel země.[553] Kromě nepřesných statistických podkladů lze za další důvod, proč je celkový počet obyvatel nadhodnocen, považovat snahu lokálních autorit v jednotlivých okresech vykazovat co největší počet obyvatel kvůli vyšším finančním dotacím.[554] Někteří odborníci za navyšováním počtu obyvatel viděli i záměr celostátní vlády.[555]

Za hlavní, oficiálně uváděný důvod odkladu plošného sčítání obyvatelstva, byl udáván údajně stále pokračující proces návratu utečenců do předválečné domoviny. Vládní kabinet na celostátní úrovni sestavený po volbách v roce 2000 veškeré úvahy o provedení pravidelného sčítání po deseti letech, tj. v roce 2001, rázně zamítnul.[556] Kromě poukazování na probíhající repatriační proces vláda současně poměrně nepřesvědčivě argumentovala údajným nedostatkem finančních prostředků ve státní pokladně.[557] Bosenští politici patrně

[552] O statickém úřadu obecně viz úvodní kapitola.

[553] Oficiálně udávané odhady počtu obyvatel BaH oscilují v publikacích statistických úřadů většinou v rozmezí 3,5–4,1 miliónu osob. Existují ale i jiné demografické přehledy, které uvádí mnohem nižší celkový počet obyvatel (cca 3,2–3,5 miliónu obyvatel). Pracovníci statistického úřadu nicméně po čase považovali zpracovávání nových odhadů, v nichž by museli zpětně složitě propočítávat některé demografické ukazatele, za zbytečné. Správně poukazovali, že jedině brzká realizace sčítání lidu umožní přesnější rekonstrukci nedávné minulosti. Dle ĆOROVIĆ, Radoslav. Osobní rozhovor. Sarajevo 19. 5., 1. 7. 2011.

[554] Okresní úřady současně vykazují i co největší počet navrátilců, aby na sebe negativně neupozorňovaly. O tom podrobněji viz kapitola č. 10. (*Terénní šetření: vybrané případové studie*).

[555] Např. Dražen Simić se domníval, že obě entity operovaly s nadhodnocenými údaji počtu obyvatel, které zjevně neodpovídaly skutečnému stavu, proto, aby opticky snižovaly výslednou hodnotu HDP na osobu. Nelepšící se ekonomická úroveň nejenže zajišťovala kontinuální příliv finančních prostředků v rámci rekonstrukční pomoci, ale i odkládala povinnost státu splácet zvyšující se zahraniční dluh. Srov. SIMIĆ, D.: *Koliko Bosna ima stanovnika? Jedina zemlja bez popisa stanovništva*, Sarajevo 2001 [cit. 2010–10–16]. Dostupné z.: <http://www.aimpress.ch/dyn/pubs/archive/data/200104/10428-003-pubs-sar.htm>.

[556] Politický program aliance, v níž převažovali Bosňáci záměrně vyzdvihující multietnický přístup, zdůrazňoval především urgentní zajištění návratu utečenců.

[557] Toto odůvodnění ale s přihlédnutím k obrovskému množství investic ze Západu znělo značně absurdně. Podle Simiće by realizace sčítání v tomto roce stála okolo 10 milionů KM. Srov. SIMIĆ, D.: *Koliko Bosna ima*

předpokládali, že potřebnou sumu peněz automaticky dodá mezinárodní společenství. Samotný Západ ale s ohledem na příznivě se odvíjející repatriační proces a také kvůli obavám z politických následků okamžité provedení censu rovněž odmítl. Mezinárodní představitelé si jasně uvědomovali, že předčasné uskutečnění censu by nejen narušilo mírové stanovy, tj. nebylo by splněno stěžejní daytonské ujednání ohledně návratnosti uprchlíků (*Příloha 7*), ale – a to především – legitimizovalo by výsledky etnických čistek.

Přestože argumenty mezinárodního společenství o odkladu sčítání mohly být do značné míry chápány jako pochybná vysvětlení, faktem zůstává, že do oficiálního ukončení implementace daytonské dohody měly být jednotlivé vlády sestavovány na základě etnického klíče podle sčítání z roku 1991 (o tomto tzv. článku 48 viz dále). Brzké provedení poválečného sčítání by sice jasně demonstrovalo, že se utečenci ještě nevrátili a že je potřeba vynaložit vyšší energii k jejich návratu, nicméně by ale vytvořilo nový podklad k proporčnímu obsazování administrativních funkcí. Sčítání by tak nejen prokázalo neúspěch menšinového návratu, ale rovněž by tím potvrdilo novou etnicky homogenní realitu v jednotlivých regionech.

Navíc hrozilo, že by nesplnění ústředního cíle mírové dohody mohlo ohrozit i samotnou autoritu mezinárodního společenství a nepřímo tak i relevantnost dalších mírových operací a poválečných rekonstrukcí jinde na světě. Zvyšující se počty registrovaných menšinových navrátilců v letech 2000 až 2002 mimo to Západu poskytovaly značnou naději, že se snad konečně zdařilo prolomit stávající etnicky homogenní prostory, tj. že idea obnovení multietnické BaH ještě zcela nepropadla. Optimistické představy, které pramenily ze zdárného zahájení masové repatriace, ale zůstaly omezeny pouze na dobu let 2000–2002.

K opakovanému odkládání sčítání docházelo následkem extrémního zpolitizování této otázky, ve které jsou veškeré racionální argumenty, jako praktické socioekonomické potřeby, odsunuty zcela do pozadí. Neutuchající neshody a třenice kolem sčítání poukazovaly současně na skutečnost, že cenzus v rozdělené bosenské společnosti tvoří pouze další z nástrojů politických elit hojně využívaný k politické mobilizaci společnosti. Přitom je zcela evidentní, že vlastní *Příloha 7* představovala v diskuzích nad censem a jeho metodickém

stanovnika… Pro srovnání předpokládané finanční náklady provedeného sčítání v říjnu 2013 se vyšplhaly na 46 mil. marek (23 mil. euro). Tuto hodnotu přenesla např. agentura Anadolija [cit. 2013–10–1]. Dostupné z: <http://www.6yka.com/novost/44702/agencija-za-statistiku-bih-sutra-prve-informacije-o-toku-popisa-stanovnistva-u-bih>.

postupu až do roku 2012 (kdy byl přijat zákon o provedení sčítání) pouze zástupný problém; reálné příčiny odkladu sčítání (či spíše blokování jeho provedení) v tomto období musíme proto hledat jinde.

Tvůrci a realizátoři daytonské dohody v okamžiku přípravy textu pravděpodobně očekávali hladší průběh plnění jednotlivých podmínek mírového procesu, především v otázce repatriace utečenců. Právě optimistické předpoklady patrně ovlivnily i jejich stěžejní a z pohledu nastavení mírové dohody logické prohlášení, že přerozdělení veškerých správních postů v zemi bude až do doby oficiálního uzavření kapitoly *Příloha 7* založeno na výsledcích sčítání z roku 1991 (tzv. článek 48).[558] Prodlužující se délka trvání repatriačního procesu – nejzazší datum ukončení repatriačního procesu bylo stanoveno na rok 2014[559] – ale toto tvrzení značně zproblematizovala. Teze o realizaci sčítání teprve v okamžiku zdárného ukončení *Přílohy* 7 totiž sama o sobě obsahovala potenciál k další politizaci repatriační otázky.

Všechny tři konstitutivní národy si přitom zcela zřetelně uvědomují, že census tvoří stěžejní (a tudíž nebezpečný) nástroj, jenž jasně vymezí a především stvrdí aktuální etno-demografické rozložení obyvatelstva v zemi. Z výsledků sčítání bude zřejmá početní síla konstitutivních národů v jednotlivých teritoriích, což místním politickým elitám umožní účinněji prosazovat své cíle a představy. Vzhledem k tomu, že jednotlivé posty ve správní struktuře BaH jsou přerozdělovány na základě etnických kvót, regionální politici budou moci na jejich základě efektivněji nejen kontrolovat zdroje ve vymezených administrativních jednotkách, ale i např. prostřednictvím národnostních symbolů dokládat svou dominantní působnost v daném teritoriu.

---

[558] Nejvíce zpolitizovanou otázku a ústřední bod sváru představoval konkrétně tzv. článek 48 ukotvený v předloze *Zákona o realizaci statistického sčítání*, jenž nařizoval do finálního ukončení implementace daytonské dohody sestavovat vládu na základě etnického klíče podle sčítání z roku 1991. Jinými slovy soupis obyvatelstva z roku 1991 doposud slouží jako základ etnických kvót, na jejichž základě se přerozdělují podle jednotlivých národností posty ve státní správě. Srov. BHAS: *Prijedlog zakona o popisu stanovništva, domaćinstava i stanova u BiH. 21. sjednica Predstavničkog doma Parlamentarne skupštine BiH*, Sarajevo 2012 [cit. 2012–12–13]. Dostupné z: <https://www.parlament.ba/sadrzaj/plenarne_sjednice/predstavnicki_dom/default.aspx?wsrid=35&wsid=449&langTag=bs-BA&pril=b>.

[559] MHHR: *Revidirana strategija Bosne i Hercegovine za provedbu Aneksa VII Dejtonskog mirovnog sporazuma*, Sarajevo 2010, s. 28 [cit. 2010–12–15]. Dostupné z: <http://www.mhrr.gov.ba/PDF/Izbjeglice/Revidirana%20Strategija%20BiH%20za%20provedbu%20Aneksa%20VII%20DMS.pdf>.

Bosňáci odmítali do oficiálního ukončení repatriačního procesu (tj. dokud se úspěšně nezrealizuje *Příloha 7*) článek 48 zrušit. Naopak srbští a chorvatští politici se nařízení, že etnická struktura obyvatelstva z roku 1991 bude i po provedení nového sčítání nadále sloužit jako základ pro sestavení vlády, ostře protivili. Především Bosňáci se Srby se pak vzájemně obviňovali, kdo Zákon o realizaci statistického sčítání více blokoval.[560]

Navzdory manipulacím, dezinterpretacím a zjevným lžím či polopravdám, které jednotlivé národní bloky v souvislosti se soupisem obyvatelstva šířily, se pokusme určit reálné příčiny jeho dlouhodobých odkladů. Bosňáckým politikům, jejichž národ byl v posledním sčítání nejsilněji početně zastoupen (43 %), aktuální stav, kdy se jednotlivé vlády na všech administrativních úrovních sestavují na základě etno-demografického klíče z roku 1991, přirozeně vyhovuje. Bosňáci se totiž obávají, že by výsledky sčítání mohly výrazně oslabit argumenty, jimiž operují ve snaze dosáhnout co největší centralizace země. Muslimská elita opakovaný odklad plošného sčítání obyvatelstva zdůvodňuje především tím, že se ještě všichni uprchlíci a přemístěné osoby nevrátili do předválečných domovů. Tento názor se shodoval s postojem, jaký zastávalo mezinárodní společenství. Západní představitelé rovněž odmítali (a i nadále odmítají) připustit, že je tento proces již v podstatě ukončen.

Za těmito argumenty se však ve skutečnosti skrývají určité obavy. Provedení sčítání, které napomůže zrekonstruovat reálný počet obětí bosenského konfliktu, ukončí vyhrocené spekulace a diskuze o této otázce. Oproti donedávna stále se opakujícím stereotypním tvrzení medií o „stovkách tisíc“, především muslimských zabitých, bude konečný počet potvrzených obětí s velkou pravděpodobností o poznání nižší. Cenzus současně umožní přesněji stanovit proporční ztráty jednotlivých národů během konfliktu, o čemž se od konce války rovněž vedou úporné diskuze. Nutno však dodat, že předpokládané nižší počty obětí v žádném případě nijak nezmírňují tragédii etnického konfliktu. V tomto případě jde spíše o snahu poupravit mediální obraz válečného dění v BaH, který vykresloval konflikt v černobílých barvách. Bosňácké politické elitě se s pomocí mediální kampaně (v níž zdůrazňovala obrovské početní ztráty na své straně) podařilo úspěšněji prosadit vlastní pohled na rozdělení rolí v průběhu válečného střetu, tedy kdo v tomto konfliktu představoval agresora a kdo oběť.

[560] Viz desítky článků ústředních tištěných médií (Oslobođenje, Dnevni Avaz, Nezavisne novine), ale i internetových zpravodajských portálů (Radio Sarajevo, klix.ba, depo.ba aj.) v letech 2010–2013.

Cenzus také mimo jiné ukáže, jak úspěšně probíhal návrat uprchlíků mezi jednotlivými konstitutivními národy. V tomto místě nutno zopakovat jednu z klíčových otázek výzkumu, jíž se detailněji zaobírám v kapitole věnované výstupům z terénních šetření, a to otázku, zda úspěšněji a demograficky strukturálně vyváženěji se vraceli Bosňáci do Republiky srbské či Srbové do Federace BaH.[561] Statistiky mezinárodních organizací zaznamenávaly úspěšnější menšinový návrat do Federace BaH, což zapadalo do mediálního obrazu horších životních podmínek pro navrátilce do Republiky srbské.[562] Realita se ale bude od novinářského ztvárnění s největší pravděpodobností odlišovat.[563] Reálný obraz etnického rozložení obyvatelstva, jenž sčítání nabídne, potvrdí fakt, že etnické čistky prováděly všechny konfliktu se účastnící strany.

Srbové, kteří by sice mohli využít prokázané rozdíly v úspěšnosti návratnosti k dokazování, že rozhodně nebrání repatriaci Bosňáků do Republiky srbské,[564] budou muset na druhé straně zároveň reflektovat přítomnost bosňáckých navrátilců ve „svém“ etnickém prostoru. Navzdory pravděpodobně nejúspěšnější repatriaci Bosňáků ale nelze očekávat, že by jejich počet výrazněji narušil absolutní dominanci srbského národa v Republice srbské. Srbové právě kvůli stvrzení své početní převahy a tudíž mocenské kontroly požadovali provedení sčítání (včetně uvedení národnostní příslušnosti) co nejdříve.

Na druhou stranu se ale i oni společně s Chorvaty musejí obávat, že nadcházející soupis obyvatelstva potencionálně prokáže novou demografickou realitu BaH. Celkový podíl Bosňáků pravděpodobně již přesahuje 50 %. V této souvislosti se už také v médiích objevila z bezpečnostního hlediska velmi riskantní argumentace, že národ, který bude mít v BaH absolutní většinu, má podle mezinárodních standardů právo na vytvoření národního státu.[565]

[561] Bosenští Chorvaté, jak ukáže kapitola č. 10. (*Terénní šetření: vybrané případové studie*), se vraceli v nejmenším počtu.
[562] O tom více viz kapitola č. 11. (*Prostorové dopady nucených migračních pohybů a současné národnostní složení země*).
[563] Bosňáčtí politici sčítání podle Steva Pašaliće, ředitele Centra demografických a společenských výzkumů RS (Centar za populaciona i društvena istraživanja Republike Srpske), obstruují, aby se neodhalilo reálné etno-demografické složení obyvatelstva ve Federaci BaH, kde podle jeho propočtů žije 2,4 mil. osob, z nichž pouze 4 % tvoří Srbové. Dle PAŠALIĆ, Stevo. Osobní rozhovor. Zvornik 20. 10. 2011.
[564] Ve srovnání se slabou návratností Srbů do Federace, kteří s výjimkou oblastí Drvaru, Bosanského Grahova, Bosanského Petrovce a Glamoče opětovně neusadili v této entitě.
[565] Např. OSMOVIĆ, M.: Mladi se izjašnjavaju kao Bosanci i Hercegovci, smanjuje se broj Bošnjaka, Hrvata i Srba. In: *Dnevni List* 2. 11. 2012 [cit. 2012–12–17]. Dostupné z: <http://www.dnevni-list.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=31515:mladi-se-izjanjavaju-ka>.

Připomeňme, že mimo jiné i takové argumenty vedly k rozpoutání občanského konfliktu v roce 1992.

Ačkoliv ústava BaH uznává tři konstitutivní národy, hlavní sporné body (a to nejen) v otázce provedení soupisu obyvatelstva leží mezi Bosňáky a Srby. Chorvatské postoje a názory na sčítání ovlivňují jejich obavy z pozvolna slábnoucí demografické a politické síly.[566] Absence censu Chorvatům do značné míry taktéž vyhovovala. Vládnoucí HDZ totiž mohlo podle vlastní aktuální politické potřeby s počtem bosenských Chorvatů taktéž obdobně manipulovat. Politici HDZ ve snaze získávat finanční podporu z rozpočtu sousedního Chorvatska celkový počet v BaH žijících Chorvatů (a obzvláště válečných veteránů, invalidů či rodin pozůstalých) značně nadsazovali. Naopak v případě diskusí o strádání v průběhu konfliktu HDZ prezentovalo celkový počet bosenských Chorvatů v co nejnižších číslech, aby o to více vynikla teze o enormní emigraci (a tedy utrpení, kterým si v BaH chorvatský národ prošel).[567] V souvislosti s neodkladnou realizací sčítání a s ohledem na slábnoucí institucionální pozici, kterou Chorvaté v rámci Federace BaH zastávají, v rétorice chorvatských politiků převážila snaha k chorvatskému národu v BaH připočítávat i osoby, které emigrovaly do sousedního Chorvatska, přestože si ponechaly své předválečné domovy jako místa k trávení letní dovolené.[568]

6.1.1. Národnostní identifikace a její kategorizování v postdaytonské Bosně a Hercegovině

Součástí diskusí o provedení sčítání a jeho metodice byla i debata, kolik etnických kategorií bude chystaný census obsahovat. První pokusné sčítání, jež proběhlo v roce 2003 pouze ve Federaci BaH, nabídlo v rámci národnostní identifikace jen čtyři možné varianty.[569]

[566] Slábnoucí pozicí Chorvatů v bosenskohercegovské společnosti se zabývám v kapitole č. 11. (*Prostorové dopady nucených migračních pohybů a současné národnostní složení země*).
[567] Srov. SIMIĆ, D.: *Koliko Bosna ima stanovnika*…
[568] Mnozí z nich si ponechali dvojí občanství, tj. kromě chorvatského disponovali i nadále bosenským občanstvím. V rámci dohody o uskutečnění censu byl přijat závazek, že budou evidovány všechny osoby s trvalým či dočasným pobytem v BaH bez ohledu na to, zdali se v okamžiku realizace sčítání nachází na území státu. Vzhledem k této obligaci tak budou započítány i osoby, které se většinu roku v BaH nevyskytují. Jejich počet však bude zpracován paralelně a nebude zahrnut do celkového počtu obyvatel Bosny a Hercegoviny. Srov. BHAS: Zakon o popisu stanovništva, domaćinstava i stanova u Bosni i Hercegovini 2013. godine. In: *Službeni Glasnik Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 2012 [cit. 2013–4–14]. Dostupné z: <http://www.fzs.ba/Dem/Popis/Zakon_o_popisu-bh.pdf>.
[569] V souvislosti se zkušebním sčítáním se v největších městech Federace BaH objevily reklamy, které

Vedle nabídky tří konstitutivních národů zůstala všechna další etnika shrnuta do poněkud pejorativně označené kategorie „ostatní“ (*ostali*), přestože poslední sčítání v roce 1991 umožnilo výběr z celkem 25 možností etnické příslušnosti.[570] Hlavním důvodem, proč došlo ke sloučení jednotlivých menšin dříve participujících na značně heterogenní etnické mozaice země, bylo jejich nepatrné početní zastoupení. Z testovacího sčítání zmizela i kolonka Jugoslávci, aniž by byla oficiálně nahrazena jinou (občanskou) kategorií, jež by poskytla alternativu těm, kteří se netoužili v převládajícím nacionalistickém diskursu identifikovat ani s jedním ze tří konstitutivních národů.[571]

Pracovníci federálního statistického úřadu výsledky testovacího sčítání zapracovali do projektovaných demografických modelů, které poté publikovali v rámci pravidelně vydávaného bulletinu.[572] Tento statistický přehled kategorizoval obyvatele Federace BaH na základě exkluzivistického trinacionálního schématu, jež jednotlivé nacionální elity v Daytonu vyjednaly jako ustanovený konstitutivní základ státu.[573] Největší problémy s vlastní identifikací v takto nastaveném vymezení měli přirozeně potomci ze smíšených manželství. Ti si museli zvolit národnost otce či matky, ale nemohli vykazovat obojí. Daná situace byla o to paradoxnější, pokud přihlédneme ke skutečnosti, že bosenskohercegovští obyvatelé mnohdy disponovali dvěma pasy (tj. dvojím občanstvím), ale ne dvojí (či smíšenou) národností. Osobám, které se odmítly vyjádřit v rámci vymezených tří možností národnostní kategorizace, proto nezbývalo než se přiřadit ke kategorii ostatní.[574]

---

propagovaly plánovaný pokusný soupis obyvatelstva. Plakát ukazoval sedící rodinu za stolem s nápisem: „Válka je u konce. Všichni jsme doma se svými nejmilejšími, začal opětovný koloběh všedního života. Nadešel čas učinit to, co jsme prováděli s desetiletou periodicitou“. Plakát dále upozorňoval, aby každý z dotazovaných terénním pracovníkům vyhověl a participoval tak na projektu pilotního sčítání. Dle MARKOWITZ, F.: Census and Sensibilities in Sarajevo. In: *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 49, 2007, s. 45.

[570] Srov. ZSRBiH: *Etnička obilježja stanovništva. Rezultati za republiku i po opštinama. Statistički bilten 233*, Sarajevo 1991.

[571] Srov. Kantoni po brojkovima. Federalni statistički zavod Sarajevo 2005.

[572] Srov. MARKOWITZ, F.: Census and Sensibilities…, s. 45; tzv. *Kantoni po brojkovima* poprvé vyšly již v roce 1999.

[573] Na otázku „*Jaká je vaše národnostní příslušnost?*“ se dotazovatelé ve skutečnosti ptali: „*Jste Bosňák, Srb či Chorvat?*“ Kdo se odmítl ztotožnit s předloženými možnostmi, připadnul kategorii ostatní. Markowitz ve své studii uvádí několik příkladů, jakým způsobem postupovali terénní komisaři v rámci národnostní identifikace. Např. jedna z dotazovaných žen, na otázku jaké je národnostní příslušnosti, odpověděla, že je Češka. Komisař odvětil, že tuto kategorii ve svém formuláři nemá uvedenou. Zeptal se jí tedy jaké je víry. Po odpovědi, že je katolička, ji sčítací komisař zahrnul pod kategorii Chorvaté. Srov. MARKOWITZ, F.: Census and Sensibilities…, s. 58–59.

[574] S obdobným přístupem vytvářeli registr obyvatelstva v roce 1996 i srbští statistici Statistického úřadu Republiky srbské. Dle MARINKOVIĆ, D.: *Demografski problemi*…, s. 54.

Ústava BaH zařazuje bosenské občany do jednotlivých národnostních skupin, tj. uznává na úkor individuálních práv především kolektivní práva národů. Většina státních politických funkcí je tudíž dostupná pouze příslušníkům konstitutivních národů. Bosenská konstituce (*Příloha 4*)[575] tak zjevně diskriminuje občany, kteří ani do jednoho ze tří státotvorných národů nepatří.[576] Tyto osoby nemohou kandidovat (nedisponují pasivním volebním právem) do nejvyšších státních funkcí.[577]

Zástupci židovské obce Jakob Finci a romského sdružení Dervo Sejdić již tento problém předložili k posouzení Evropskému soudu pro lidská práva ve Štrasburku. I přes nařízení soudu, aby bosenská vláda diskriminační ustanovení zrušila, a konstatování, že jak ústava, tak i volební zákon odporují Evropské konvenci, není tzv. případ Finci-Sejdić doposud vyřešen.[578] Hlavní příčina spočívá v extrémně odlišných postojích tří národnostních bloků k hlubším ústavním proměnám, které jsou s tímto procesem nedílně spjaty. Zdůrazněme, že patovou situaci politickosprávního uspořádání BaH absence sčítání (a veškeré neshody ohledně jeho metodickém provedení) dále prohlubuje.

6.1.2. Spory o národnostní kategorie v nadcházejícím sčítání

Ohniskem sporu bosňáckých a srbských politických elit byla s článkem 48 spjatá otázka, zda do připravovaného sčítání zařadit uvedení národnostní, náboženské a jazykové příslušnosti. Statistický úřad Evropské unie (Eurostat) tyto tři elementy označuje při sčítání lidu za nepovinné; každá vláda se může sama svobodně rozhodnout, zda je do sčítání začlení či nikoliv.[579] Bosňácké strany se domáhaly provedení sčítání bez těchto tří prvků, chorvatští a srbští politici naopak důrazně požadovali, aby do sčítání začleněny byly. Zdůrazněme, že v případě absence tří klíčových identifikačních elementů by nemohlo dojít k definitivnímu

[575] Srov. OHR: *General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina. Annex 4*, Dayton 1995 [cit. 2010–10–10]. Dostupné z: <http://www.ohr.int/dpa/default.asp?content_id=372>.
[576] Nemusí se přitom striktně jednat pouze o představitele etnických menšin, ale právě o potomky smíšených manželství či o osoby, které prostě tři vymezené kategorie z rozličných důvodů odmítají.
[577] Například do kolektivního prezidentského orgánu jsou voleni tři zástupci z řad Bosňáků, Srbů a Chorvatů. Osoba, která se neidentifikuje ani s jedním ze tří národů nemůže být zvolena. Zástupci kategorie ostatní nemohou kandidovat ani do horní komory parlamentu Sněmovny národů (Dom naroda).
[578] K tomuto problému více viz rozhovor se D. Sejdićem a J. Fincim. KARABEG, O.: Ko su građani drugog reda u BiH. In: *Slobodna Europa*, 8. 1. 2011. [cit. 2011–07–29]. Dostupné z: <http://www.slobodnaevropa.org/content/most_gradjani_drugog_reda_finci_sejdic/2270186.html>.
[579] Dle DW: *BiH jedina u Europi bez popisa stanovništva 2011.?* 10. 1. 2011 [cit. 2011–08–08]. Dostupné z: <http://www.dw-world.de/dw/article/0,,6393712,00.html>.

uzavření emotivních debat okolo demografických následků války (tj. stanovení celkového počtu obětí a uprchlíků) a dále by se také nepodařilo zjistit, jaké je aktuální etnické rozložení obyvatelstva v obou entitách. Stejně tak bychom nemohli určit úspěchy repatriačního procesu, tzn. kolik utečenců, kterého národa, kam a v jaké intenzitě se vrátilo nazpět. Není rovněž zřejmé, podle jakých jiných kritérií by se v národnostně rozdělené zemi obsazovaly jednotlivé správní posty.

Až sestavení vlády na celostátní úrovni v únoru 2012 po šestnácti měsících od říjnových voleb v roce 2010 prolomilo v otázce sčítání doposud neoblomně zastávaná stanoviska. Nová vláda, která v důsledku intenzivního tlaku Vysokého představitele označila census za jednu ze svých programových priorit, se vcelku urychleně shodla na jeho výsledné podobě a realizaci v dubnu roku 2013.[580] Zpolitizovaný spor nad třemi identifikačními prvky skončil vynuceným kompromisem: schválené sčítání bude deklaraci národnostní a náboženské příslušnosti sice obsahovat, nicméně vyplnění tohoto údaje bude dobrovolné.[581] Klíčová otázka censu č. 24 o národnostním vyjádření předkládá čtyři pevně dané eventuality: Bosňák, Chorvat, Srb a možnost „nedeklaruje se“. Následující dotaz č. 25 o náboženské příslušnosti nabízí podobně ukotvené možnosti: islámská, katolická, pravoslavná, agnostik, ateista a varianta „nedeklaruje se“. Na otázku etnické a náboženské příslušnosti je terénní pracovník povinen zapsat přesnou odpověď respondenta. Pokud se dotazovaný nechce národnostně a nábožensky deklarovat, musí v obou případech uvést výraz „nedeklaruje se“. Obě odpovědi však nesmí zůstat nevyplněny. Prázdné kolonky v těchto dvou otázkách pak slouží k vyjádření jiné než dopředu nabízené možnosti.[582] Spory se rovněž točily kolem otázky č. 26 o mateřském jazyku. Oproti dobrovolné deklaraci národnostní a náboženské příslušnosti, je zodpovězení otázky o mateřském jazyku z nabídky „bosenský“, „chorvatský“

[580] Viz BHAS: Zakon o popisu stanovništva… Ředitel Statistického úřadu BaH Zdenko Milinović za největší problém označil v samotné teoretické přípravě censu zhotovení podkladového mapového materiálu. Po válce se totiž neobnovil kartografický ústav, chybí technika, ale i vzdělaní odborníci. Srov. FENA: *MILINOVIĆ, Z.: Kasno je da se kvalitetno pripremi i provede popis stanovništva u 2011*, 8. 3. 2011 [cit. 2011–3–10]. Dostupné z: <http://www.sarajevo-x.com/bih/drustvo/clanak/110308071>.

[581] Srov. BHAS: Zakon o popisu stanovništva… I nadále však byly jednotlivé prvky sčítání kritizovány. Kritici především upozorňovali na skutečnost, že otázka č. 24 sporně sjednocovala etnickou a národnostní příslušnost (“Etničko/nacionalno izjašnjavanje“). Srov. Dle BHAS: *Popisnica (P–1). Probni popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Bosni i Hercegovini 2012. godine*, Sarajevo 2012 [cit. 2013–4–10]. Dostupné z: <http://www.bhas.ba/popis2011/P1_bh.pdf>.

[582] Dle BHAS: *Uputstvo za popisivače i općinske instruktore. Probni popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Bosni i Hercegovini 2012. godine*, Sarajevo 2012 [cit. 2013–4–10]. Dostupné z: <http://bhas.ba/census/Uputstvo_za_popisivace_bh.pdf>.

a „srbský“ jazyk nakonec povinné.[583] Z toho lze usuzovat, že klíčovou rozlišovací úlohu může s velkou pravděpodobností sehrát ve sčítání jazyk.

Připravované sčítání měl ověřit tzv. zkušební census, který proběhl na podzim roku 2012. Přestože jeho cílem bylo výhradně testovat metodiku, organizaci a logistiku skutečného sčítání, do médií unikla informace, že z 15 tisíc dotazovaných se údajně cca 35 % deklarovalo jako „Bosňané“ či „Hercegovci“.[584] Různé alternativní kategorie, které prosazují převážně věkově mladší obyvatelé větších měst Federace BaH, se v posledních letech čím dál častěji objevují v protikladu k diskursu tripartijního národnostního schématu. Vzhledem k tomu, že ale varianta Bosňan v bosenské ústavě oficiálně neexistuje, budou tito jedinci stejně tak jako i všichni další, kteří se nedeklarují jako Bosňáci, Srbové či Chorvaté připojeni ke kategorii ostatní.[585]

Skutečnost, že převážná většina osob, které se deklarovaly jako Bosňané, může s velkou pravděpodobností patřit k bosňáckému národnímu korpusu, zalarmovala bosňácké elity. Reálně totiž hrozí, že celkový početní stav Bosňáků bude příklonem k bosenské kategorii rozmělněn, což ve výsledku tento konstitutivní národ výrazně oslabí. Neprodleně se proto zintenzivnila národnostní mobilizační kampaň, která vyzývala „občansky“ orientované osoby ke striktní deklaraci v etno-národnostním smyslu, tj. ve shodě se svým konstitutivním (tj. bosňáckým) národem.[586] Důraz na bezvýhradnou národnostní identifikaci v rámci třenic

[583] Dle BHAS: *Uputstvo za popisivače i općinske instruktore*…

[584] Tyto informace zveřejnila řada internetových portálů, např. RADIO SARAJEVO: *Mladi se izjasnili kao Bosanci i Hercegovci* [cit. 2013–4–12]. Dostupné z: <http://www.radiosarajevo.ba/novost/93691/>; či portál SOURCE: *Rezultata probnog popisa neće biti, a portali pišu o „rezultatima“* [cit. 2013–4–12]. Dostupné z: <http://www.source.ba/clanak/1479569116213/>. Únik neověřených údajů je velmi pravděpodobně součástí probíhajících politických střetů, které se kolem soupisu obyvatelstva odehrávají. Statistický úřad jejich relevanci nikterak nekomentoval s odkazem, že cílem zkušebního sčítání nebylo zjišťovat etnické složení testovaného vzorku osob. Dle PAMUK, M.: Fadil Fatić: Brojni nedostaci probnog popisa. In: *Oslobodjenje*, 18. 12. 2012, Sarajevo 2012 [cit. 2013–1–14]. Dostupné z: <http://www.oslobodjenje.ba/vijesti/intervju/brojni-nedostaci-probnog-popisa>. O účelovosti publikovaného údaje svědčí i tvrzení, že mezi těmito vesměs mladými osobami jsou jak Bosňáci, tak i Srbové a Chorvaté. Tato informace však s ohledem na různá sociologická šetření prováděná ve Federaci BaH a Republice srbská, kde se jako Bosňané vyjadřovali především mladí pocházející z kulturně bosňáckého prostředí, nebude příliš relevantní.

[585] Mezi občany BaH, kteří se identifikují jako tzv. Bosňané, se řadí především mladší ročníky vysokoškolsky vzdělaných Bosňáků a v menší míře i Srbů a Chorvatů, kteří žijí v největších městech, a kteří odmítají toporný nacionalistický diskurs. Tuto kategorii osob, jejichž identita je více teritoriální než národnostní, ke své politice vehementně využívá především Lagumdžijova SDP tvořená z více než 95 % Bosňáky.

[586] V této souvislosti se objevily desítky komentářů, které varovaly, že Bosňáci mohou mírovým způsobem přijít o svůj politický vliv a mocenskou kontrolu v jednotlivých oblastech. Srov. např. TOLJAGA, D.: ‘Samogenocid’ na popisu stanovništva BiH. In: *Aljazeera Balkans*, Sarajevo 2012 [cit. 2013–4–11]. Dostupné z: <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/samogenocid-na-popisu-stanovnistva-bih>.

o mocenské postavení jednotlivých konstitutivních národů opětovně posílil. Vzhledem k tomu, že sčítání, jehož provedení bylo naplánováno na duben 2013, se z technických důvodů odložilo na říjen stejného roku, význam národnostních identifikačních údajů v bosenské parcelované společnosti v důsledku všstranné propagandy nepolevoval.

6.2. Žonglování s čísly: odhady počtu obětí konfliktu v Bosně a Hercegovině a jejich odlišná interpretace

Jakoukoliv zmínku o poválečné rekonstrukci BaH v médiích obligátně doprovází bilance obětí tři a půl roku trvajícího nacionálního konfliktu. V prvních poválečných letech odhady počtu mrtvých oscilovaly mezi neobyčnejně širokým rozpětím 25–329 tis. mrtvými (nejčastěji pak v rozmezí 200–250 000).[587] Pravidelně uváděné, avšak nikterak podložené a značně nadsazené hodnoty nekriticky přejala i nejvlivnější média. Až s téměř desetiletým zpožděním začaly i největší světové tiskové agentury stereotypně se opakující údaj v tichosti opouštět; stále častěji citovaly nový výrazně korigovaný údaj cca 100 tis. obětí (2,4 % počtu obyvatel BaH v roce 1991). Již těsně před ukončením války jeden z pozorovatelů G. Kenney přitom velmi trefně konstatoval, že otázkou není, zdali je počet 250 tisíc obětí přemrštěný údaj, ale nakolik je tento údaj nadhodnocený.[588]

Ostré diskuse, jednostranné závěry a hysterické reakce na ně prokazují, že zhodnocení etno-demografických následků války (včetně přímých válečných ztrát) zůstává v bosenskohercegovské společnosti navýsost citlivým a silně zpolitizovaným tématem. Vyhrocené debaty o celkovém počtu obětí konfliktu se staly jedním ze základních bodů sváru a vzájemného osočování mezi jednotlivými etniky a brzdou v normalizaci pokřivených mezietnických vztahů. Výše v textu jsme zdůrazňovali, že odklad statistického sčítání umožňuje, aby si každý konstitutivní národ celkovou výši populačních ztrát interpretoval po svém. A pokud nad udávaným souhrnným počtem obětí v posledních letech panuje alespoň částečná shoda, výrazně se i nadále liší názory, jakého podílu na celkové výši ztrát dosahovala jednotlivá etnika. Debata o počtu obětí soustavným nadhodnocováním výsledných čísel navíc do značné míry snižovala podstatu hrůznosti násilné smrti každého jednotlivce.

[587] O jednotlivých údajích podrobně viz dále v kapitole.

[588] G. Kenney byl vysoce postaveným úředníkem odboru pro Jugoslávii Ministerstva zahraničí USA, jenž na svůj post rezignoval z důvodu nesouhlasu s americkou politikou vůči BaH. Srov. KENNEY, G.: Bloody Bosnia. In: *Washinton Monthly*, 1995, s. 50.

Ani jedna studie, jež se opírá o statistické materiály shromážděné rozličnými institucemi, tak za žádných okolností nemůže být zcela relevantní a přesná. Nápadnější shodu v prezentovaných závěrech mezi autory pozorujeme pouze v několika málo příkladech. Výstupy z kvantitativních analýz se vzájemně odlišovaly především proto, že se jejich tvůrci opírali o různorodé primární zdroje, mnohdy subjektivně vybrané, jejichž relevance byla v řadě ohledů silně pochybná. V sestavování statistik u jednotlivých tvůrců se rovněž projevovala značná nevyváženost; demografové často upřednostňovali pouze jeden datový zdroj s tím, že ostatní přehlíželi či přímo ignorovali.

Studie korespondovaly pouze ve vstupním datu, k němuž byly všechny analýzy prováděny, tj. k roku posledního celosvazového sčítání, které posloužilo jako podklad pro následnou komparaci. Navzdory relativní objektivitě posledního sčítání některé z publikovaných výsledků již doprovázely určité rozporuplnosti, které jsme detailněji rozebírali v úvodu práce.[589] Všichni autoři současně souhlasí, že jejich výstupy kvůli nekompletní datové základně představují pouze rozpracovanou a neucelenou fázi výzkumu.[590]

Kromě „klasických" pramenů (např. publikovaná data ze sčítání z roku 1991 a neúplné a neoficiální poválečné censy) analytické statě využívají soupisů pohřešovaných a potvrzených počtů zemřelých (databáze Mezinárodního výboru Červeného kříže), seznamů exhumovaných osob, datových bází četných mezinárodních organizací (UNHCR aj.), údajů bosenských institucí (např. Zdravotní ústav v Sarajevu), voličských seznamů (OSCE) či např. datových materiálů americké humanitární organizace Lékaři za lidská práva.

Závažným nedostatkem všech výstupních odhadů je absence důslednější kritiky pramenů. Vzhledem k tomu, že se tyto statistické analýzy opírají téměř výhradně o kvantitativní materie, měly by být primární statistické podklady detailněji rozebrány. Někteří z autorů je sice v úvodních konstatováních popisují, činí tak ale téměř vždy výhradně v rovině vnější charakteristiky pramene (tj. v rámci popisu metodiky, jíž byla data shromažďována). Vlastní výpovědní hodnotu a hodnověrnost využité primární báze již dále nezkoumají a neověřují.

[589] Sčítání se obzvláště nezdařilo vypořádat se s počtem pracujících, kteří přechodně pobývali v zahraničí. Census realitu nezachycoval zcela přesně, neboť do výsledného počtu obyvatel konkrétní oblasti započítával i osoby, které se dlouhodobě zdržovaly jinde a které se jen velmi stěží v průběhu války navracely zpět.
[590] Dle ČALIĆ, M-J.: Ethnic Cleansing and War Crimes…, s. 139.

Většina vydaných publikací se potýkala s dvěma základními potížemi. Autoři analýz počtu obětí bosenského konfliktu se nedokázali vyhnout četným duplikátům (např. v registrech zemřelých), které vedly k výpočtu několikanásobně vyšších hodnot, než jaké odpovídaly realitě. Kromě složitě ověřitelné, byť mnohdy precizně shromážděné pramenné základny, tu zřetelně vyvstával druhý přehmat, kterým je jejich pouze zdánlivá objektivnost. Struktura jednotlivých studií většinou *de facto* kopíruje postoje, jaké autoři sami vůči válce v BaH zaujímali.

Černobílé hodnocení příčin vzniku konfliktu a jeho válečného průběhu se projevilo v autorském výběru zdrojů, jejich mnohdy účelově vedené kompilaci a z ní sestavovaných závěrů. Především ve studiích autorů ze zemí bývalé Jugoslávie se promítají četné historické skutečnosti, jejich vlastní politické názory, ale i osobní prožitky a zkušenosti z průběhu válečného období.[591] Už kvůli menší zatíženosti a tudíž výraznější ochotě analyzovat všechny možné primární zdroje a nikoliv pouze ty, které vyhovují odborníkově představě reality, by měly být propočty demografů mimo jugoslávský region teoreticky objektivnější. Toto konstatování ale u zahraničních odborníků neplatí, neboť i jejich výsledky svědčí o utváření analýz na základě určitého politického zadání.

Z četných polemik o relevanci zveřejněných výstupů vyplývá, že nejčastěji uváděné obtíže spočívaly v neujasněné definici jednotlivých pojmů, které souvisí s oběťmi konfliktu, či ve zpochybňované metodologii, s jakou jednotliví autoři při sestavování odhadu počtu obětí postupovali. Demografové vlastními šetřeními většinou polemizovali s prezentovanými závěry jiných autorů.[592]

6.2.1. Odlišné interpretace počtu obětí války v Bosně a Hercegovině u jednotlivých národů

O možném počtu obětí bosenského konfliktu se začalo intenzivně diskutovat již v samotném průběhu války. Každý z národů ve snaze prezentovat se jako jediná oběť veškeré údaje o válečných ztrátách uměle navyšoval. Bojující strany se soustřeďovaly téměř výhradně na prezentaci ztrát na své straně, nikoliv na celkové a proporční ztráty jednotlivých etnik.

[591] TABEAU, E., BIJAK, J.: War – related Deaths…, s. 192.

[592] Nemusí se v každém případě jednat o specialisty jiné národnosti. Značné spory v interpretaci počtu obětí mezi sebou v Sarajevu vedou bosňáčtí badatelé. Četné konference, prezentace studií či panelové diskuse věnované této problematice pravidelně doprovází prudké debaty, hádky či verbálně vyostřené konflikty.

Především Bosňáci se snažili (v souvislosti s tím, jak Západ nazíral na vývoj bosenského konfliktu) prezentováním vysokých početních ztrát získat náklonnost veřejného mínění západního světa.[593] Postupem času se udávaný počet převážně bosňáckých mrtvých ustálil na hodnotě cca 200–250 tisíc osob.

Západní média tento nepodložený a krajně sporný údaj bez jakýchkoliv pochybností přejala, aniž by se jejich novináři snažili válečné ztráty na všech bojujících stranách relevantněji přezkoumat.[594] Hodnověrnost těchto udávaných hodnot svými šetřeními zpochybnily až dvě na sobě nezávislé výzkumné skupiny, populační experti Ewa Tabeau a Jacob Bijak,[595] které zaměstnává kancelář žalobce ICTY v Haagu, a nezávislý bosňácký vyšetřovatel, profesí novinář, Mirsad Tokača.[596] Diskuse o počtu obětí od okamžiku publikování výstupních zpráv těchto dvou badatelských týmů v roce 2005, které odhadují, že počet obětí osciluje kolem sta tisíc, téměř utichly.[597] Obdobně jako při rozboru demografické literatury na území bývalé Jugoslávie můžeme i jednotlivé pohledy na počty obětí kategorizovat do dvou základních celků:

1) odhady v bosenském (potažmo jugoslávském) prostoru (tj. odhady bosňáckých, srbských a chorvatských demografů)

2) odhady vzniklé mimo postjugoslávský region

[593] Např. bosenský premiér H. Silajdžić na počátku roku 1993 konstatoval, že doposud zahynulo 18 tisíc Bosňáků. O pět měsíců později počet zabitých Bosňáků vzrostl na 200 tisíc osob. Tato západními médii nekriticky přijatá hodnota byla v následujících letech dále navyšována. Jestliže byl počet 18 000 v lednu 1993 korektní, potom pozdější údaj 200 000 reprezentuje navýšení o 182 000 mrtvých Muslimů, což bylo 36 400 za měsíc, 1 214 za den. Tuto extrémně navýšenou hodnotu zkonfrontujme s vyjádřením téhož politika, který CNN tvrdil, že během intenzivního ostřelování Tuzly zahynulo v průběhu jediného dne v průměru maximálně 71 osob. Pokud vezmeme v úvahu, že válka trvala 42 měsíců, což je 1260 dní, a 71 mrtvých bylo přibližná hranice nejvyššího maxima, vyjde nám celkem nejvíce 89 460 obětí. Srov. KOVAČEVIĆ, M.: The Weak Points…, s. 35; Kenney zase cituje vyjádření Silajdžiće z prosince 1992, kdy k počtu 18 tis. mrtvých připočetl 111 tisíc nezvěstných dle dat Zdravotního ústavu. V průměru by bylo zabito více jak 160 osob denně. Viz KENNEY, G.: The Bosnia calculation: How many have died? Not nearly as many as some would have you think. In: *The New York Times Magazin*, 23. 4. 1995, New York 1995, s. 42.

[594] Rozborem nepodložených kvantitativních odhadů a jejich rozličnými variacemi, které se objevovaly v ústředních západních médiích, se ve své práci zabývá Peter Brock. Viz BROCK, P.: Media Cleansing…, s. 137–141.

[595] Viz TABEAU, E., BIJAK, J.: War – related Deaths…

[596] Mirsad Tokača je ředitelem nevládní organizace Výzkumné a dokumentační centrum (Istraživačko dokumentacioni centar-IDC) založené v roce 2004. Srov. TOKAČA, M.: *Istraživačko dokumentacioni centar*…

[597] Rozborem těchto dvou studií se zabývám v další části textu.

ad 1.)

6.2.1.1. Odhady počtu obětí v bosenskohercegovském (respektive postjugoslávském) prostoru

6.2.1.1.1. Bosňácké odhady počtu obětí

Studie bosňáckých autorů se prvořadě opíraly o data, která v průběhu války shromažďoval sarajevský Zdravotní ústav.[598] Seskupené údaje využili ředitel Zdravotního ústavu Arif Smajkić a respektovaný demograf Ilijas Bošnjović k sestavení prvního poválečného odhadu počtu obětí bosenského konfliktu (258 tisíc).[599] Bošnjović následně provedl vlastní propočet, v němž počet zabitých stanovil na 252 tisíc mrtvých.[600] Bosňácký demograf i v těchto propočtech postupoval metodicky obdobně, tj. kompiloval převážně data Zdravotního ústavu. Kvůli sporné výpovědní hodnotě vstupních údajů lze jeho odhady považovat za značně nadhodnocené.

Dalším z pravidelně citovaných bosňáckých autorů je mostarský ekonom Murat Prašo, podle nějž bylo v průběhu války zabito 329 tisíc osob.[601] Prašo svou studii obohatil o údaje, která shromáždil z území pod kontrolou srbských vojenských sil. Jeho přemrštěný odhad patrně do značné míry ovlivnily metodické nejasnosti, které provázely poslední celosvazové sčítání obyvatelstva. Autor do výpočtů počtu obětí evidentně zakalkuloval i cca 234 tisíc obyvatel BaH, kteří v době realizace censu pracovali dlouhodobě v zahraničí, a tudíž v okamžiku vypuknutí konfliktu v zemi nepobývali.[602] Jediný umírněnější odhad počtu zabitých poskytl na základě svých výzkumů Sead Hadžović (230 tisíc mrtvých).[603]

---

[598] Údaje publikované touto státní institucí (*Zavod za javno zdravstvo*), jež neshromažďovala data z území pod srbskou kontrolou, tudíž upřednostňovaly muslimský počet obětí. Ústav vydal dva souhrnné přehledy, v nichž byl celkový počet obětí evidentně navýšen z důvodu značného množství duplikátů. Registr zabitých osob, jenž zahrnoval dohromady vojáky i civilisty, rovněž neobsahoval osobní údaje mrtvých, pouze agregovaná data. První přehled stanovil předběžný počet obětí na 156 824 osob (1. 1. 1996), druhý pak na hodnotě 278 800 (25. 3. 1996). In: Institute for Public Health, Bulletin 1. 1. 1996, Sarajevo 1996; Institute for Public Health, Bulletin 25. 3. 1996, Sarajevo 1996. Cit in: TABEAU, E., BIJAK, J.: War – related Deaths…, s. 192.

[599] Srov. BOŠNJOVIĆ, I., SMAJKIĆ, A.: Stanovništvo i demografski gubici. In: *Zdrastveno-socijalne posljedice rata u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1997, s. 13.

[600] Srov. BOŠNJOVIĆ, I.: Demografski gubici…; v jiné studii Bošnjović odhadoval pouze počet bosňáckých obětí na 157 313 osob. Dle BOŠNJOVIĆ, I.: Demografska prošlost i budućnost Bošnjaka, Hrvata i Srba…, s. 84.

[601] Viz PRAŠO, M.: Demographic consequence of the 1992–95 War. In: *Most*, č. 93, 1996. Jeho práci lze jen stěží akceptovat jako vědecký počin především proto, že nikde neosvětluje, jakým způsobem (s jakou metodikou) při svých výpočtech postupoval, byť pro výpočet bosňáckých a chorvatských obětí vycházel ze stejných dat jako Bošnjović, tj. od sarajevského Zdravotního ústavu.

[602] Ačkoliv svůj postup Prašo v sestaveném odhadu neupřesňuje, srbský demograf Kovačević naznačuje způsob, jakým se Prašo patrně ubíral. Pokud od projekce populace roku 1995 (odhad 4 498 000) podle Kovačeviće odečteme součet předpokládaného počtu obyvatel v roce 1995 (2 298 000) a počtu uprchlíků v exilu (1 259 000),

Tento od ukončení války vesměs jednotný bosňácký pohled se na počátku 21. století rozštěpil do dvou kontrastních názorových proudů. První pokračoval v linii nadhodnocených odhadů počtu zabitých, především bosňáckých obětí, a ztělesňovali jej např. Amor Mašović,[604] či Smail Čekić.[605] Jiný pohled na interpretaci válečných ztrát nabídl již výše zmiňovaný Mirsad Tokača, jenž ve spolupráci se svým týmem značně zredukoval odhad počtu usmrcených osob.

Federální komise pro zmizelé osoby, které předsedá Mašović, odhadovala, že výsledná hodnota počtu obětí konfliktu v BaH bude přesahovat 200 tisíc zabitých.[606] Smail Čekić, profesí historik, jenž se dlouhodobě zabývá výzkumem „agrese proti nezávislé republice BaH" a studiem rozsahu „genocidy" spáchané vůči bosňáckému národu,[607] se ztotožňuje se stejným odhadem, tj. 200 tisíc obětí.[608] Jeden z jeho badatelských výstupů se rovněž věnuje počtům obětí bosenského konfliktu.[609] Čekić sice v této objemné studii přenechává odhad počtu obětí jiným autorům,[610] nicméně se velmi ostře vymezuje vůči dle něj početně silně podhodnoceným výsledkům šetření E. Tabeau a M. Tokači. Podle Čekiće ani tak nevadí, že se tito autoři v souvislosti s válečným děním v BaH vyhýbají termínu genocida. Problém ale vidí v tom, že výsledky jejich výzkumů redukují akt „bosenské (bosňácké) genocidy" na pouhé „etnické čistky", čímž podle něj dokládají, že se tato postjugoslávská republika nepotýkala s jednostrannou agresí, ale s komplikovanou „občanskou válkou". Smail Čekić uzavírá, že takové „benevolentní" výzkumy, které mají tendenci nahrazovat dle něj korektní termíny

---

dostaneme se k velmi podobné hodnotě 341 000. Je tedy zřejmé, že jeho metoda v sobě skrývala „past" oněch 234 tisíc pracovníků v zahraničí. Pokud bychom počet těchto pracovníků odečetli od konečného výsledku, dostali bychom zcela odlišnou hodnotu, která se bude mnohem více přibližovat skutečnosti. Srov. KOVAČEVIĆ, M.: The weak Points…, s. 23.

[603] Dle HADŽOVIĆ, S.: Sastavni dio ciljeva rata protiv BiH – genocid i etničko čišćenje. In: *Ratovi u Jugoslaviji 1991–1999: zbornik saopštenja i diskusije sa okruglog stola*, Beograd 2002.

[604] Předseda Federální komise pro zmizelé osoby (Federalna komisija za nestale osobe).

[605] Ředitel Institutu výzkumu zločinů proti lidskosti a mezinárodnímu právu (Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava). Tento bosňácký institut je přičleněn k Sarajevské univerzitě.

[606] Z rozhovoru s A. Mašovićem 6. 3. 2006 [cit. 2007–4–5]. Dostupné z: <http://bosnjaci.net/>.

[607] Srov. ČEKIĆ, S.: *The agression against…*

[608] Čekić tento údaj prosazoval např. při příležitosti promoce publikace demografky E. Tabeau Rat u brojkama, která se konala 17. října roku 2009 v Sarajevu. Pro srovnání dodejme, že úplně stejnou hodnotu tento autor prezentoval ve svém textu v Oslobođenje v roce 1993! Viz Oslobođenje, 9. 3. 1993. Cit. in: BURG, S., SHOUP, P.: *The war in Bosnia…*, s. 440.

[609] Srov. ČEKIĆ, S.: *Research of Genocide Victims…*, s. 82.

[610] Čekićova rozsáhlá studie shrnuje většinu nejčastěji diskutovaných kvantitativních odhadů, a to jak jihoslovanských, tak i zahraničních odborníků. Viz ČEKIĆ, S.: *Research of Genocide Victims…*, s. 83–90. Institut výzkumu zločinů proti lidskosti a mezinárodnímu právu dodnes nevydal vlastní odhad počtu zabitých v průběhu bosenské války, což jim v bouřlivých diskusích jejich protivníci s gustem připomínají.

„genocida“ a „agrese“ výrazy „etnické čistky“ a „občanská válka“, ignorují elementární rozdíl mezi „spravedlností“, jež má následovat po „genocidě“, a „usmířením“, k němuž má dojít po „konfliktu“.[611]

Touto optikou viděná válka v BaH postavila do popředí kritiky především Mirsada Tokaču, ředitele Výzkumného a dokumentačního centra, jehož prezentovaná zjištění, ale i uplatňovanou metodiku Čekićův institut tvrdě odsuzuje.[612] Cíl Tokačovy práce spočíval v seskupení osobních údajů osob zabitých v průběhu války, jejichž smrt zavinily přímé vojenské operace.[613] Základní metoda bádání spočívala v navracení „identity“ zemřelé osobě, tedy v tom, že osobní údaje každé z obětí byly synchronizovány s údaji matrik z roku 1991. Jedině tak se dle Tokači šlo vyvarovat přemrštěných odhadů počtu obětí, které jejich tvůrci nepřesvědčivými metodami a z nespolehlivých datových materiálů vypracovávali (Prašo, Bošnjović atd.).[614] Ředitel Výzkumného a dokumentačního centra ale na druhou stranu připouštěl, že tato pozitivistická metodika, se kterou jeho tým prováděl výzkum, mohla nevyhnutelně přehlédnout ty oběti, jejichž zmizení nemohlo být řádně ohlášeno, protože nikdo z jejich rodiny (tedy nikdo, kdo by mohl o takovém zmizení podat zprávu) taktéž nepřežil.[615]

[611] Dle ČEKIĆ, S.: *Research of Genocide Victims*…, s. 116–117. Zdůrazněme, že během konfliktu došlo dle ICTY k aktu genocidy v případě srebrenického masakru. Hrůzné události ve Srebrenici nicméně představují důsledek občanské války a nikoliv agrese Srbska.

[612] Hlavní chyba Tokačova výzkumu dle Čekiće tkvěla jednak v absenci dat shromážděných na základě vlastního výzkumu a jednak v nekritické akceptaci údajů z jiných zdrojů. Čekić dále kritizuje údajné manipulace s kategoriemi obětí (tj. s vojenskými a civilními postiženými). Dle ČEKIĆ, S.: *Research of Genocide Victims*…, s. 128, 135–141.

[613] Tokača definuje oběť jako jedince, který je zabit v přímé souvislosti s válečnými událostmi. Výzkum IDC se tedy nezabýval demografickými ztrátami způsobenými konfliktem. Dle TOKAČA. M.: Vrijedi pročitati do kraja. In: *Nezavisne novine* 12. 03. 2006.

[614] Tokača k tomu dodával, že to vypadá, jako když v BaH existuje zvláštní typ soutěže, v níž platí přímá úměra: čím větší počet obětí, tím větší rozměr spáchaných zločinů. Srov. BITNO: *Igranje mrtvima: Svi se natječu tko će objaviti veći broj žrtava* [cit. 2012–02–14]. Dostupné z: <http://www.bitno.ba/vijesti/bosna-i-hercegovina/igranje-mrtvima-svi-se-natjecu-tko-ce-objaviti-veci-broj-zrtava>.

[615] Dle ČALIĆ, M-J.: Ethnic Cleansing and War Crimes…, s. 139; kritiku Čekićova týmu nicméně Tokača odvracel slovy, že prezentuje nikoliv počet obětí, ale konkrétní soupis jmen zabitých osob. Tokača sice přiznával, že odhady počtu obětí se mohou částečně lišit a že jeho tým se může mýlit, nicméně že tyto mýlky nemohou dvakrát či třikrát zvýšit celkový počet stanovených obětí. Stejně tak Tokačův tým neoznačil údaje počtu obětí konfliktu shromažďované od roku 2004 za kompletní, ale jako „realitě se přibližující“, či za „minimální“ ustanovenou hodnotu. Srov. AHMETAŠEVIĆ, N.: Bosanska knjiga mrtvih. In: *BIRN-Justice report*, 25. 10. 2009 [cit. 2012–10–4]. Dostupné z: <www.bim.ba/bh/68/10/3361/?tpl=58>.

Tokačův tým navzdory pronikavé kritice ze strany bosňáckých intelektuálů,[616] sestavil v rámci projektu „Ztráty obyvatelstva 1991–1995“ soupis přibližného počtu obětí občanského konfliktu, který západní demografové poměrně respektovali.[617] „Bosenská kniha mrtvých“, jak se zveřejněný výstup zkoumání editora Tokači oficiálně jmenuje, čítá 95 940 ověřených a potvrzených zemřelých osob.[618] Z nich bylo cca 66 % Bosňáků, 26 % Srbů, 7,5 % Chorvatů a 0,5 % ostatních.[619] Vážnost jeho publikovaných údajů nepřímo posílily ve stejné době vydané závěry E. Tabeau a J. Bijaka (viz dále).[620] Na obou výstupech, které byly prováděny odděleně a zcela odlišnými metodologickými postupy, je zajímavá výsledná relativní shoda nad celkovým počtem obětí. Hlavní důvod spočíval v relativní míře prokazatelnosti jejich výzkumů, tj. že za každým údajem nalezneme skutečnou osobu, její jméno a příjmení, datum a místo narození, národnost, datum a místo zabití a informaci o tom, zda se jednalo o civilní či vojenskou oběť. Závěrem zdůrazněme, že stejně jako výsledky výzkumu M. Tokači nepřijala konzervativní bosňácká elita, obdobně negativně publikované závěry hodnotili Srbové a v menší míře i Chorvaté.

6.2.1.1.2. Srbské odhady počtu obětí

Srbští demografové v BaH se a priori stanovením počtu obětí bosenského konfliktu nezabývali. Jejich práce se spíše orientovaly na kritiku stávajících studií, utváření přehledů o sídlech a regionech, z nichž museli Srbové utéci, a obecné hodnocení demografického vývoje Republiky srbské.[621] Mezi stěžejní studie, které srozumitelně demonstrovaly, proč je navýsost složité stanovit přibližný počet osob usmrcených v průběhu válečného konfliktu, patří především stať demografa Miladina Kovačeviće.[622] Autor se ve svém textu, ačkoliv má

[616] Kromě Smaila Čekiće a Amora Mašoviće jeho práci ostře odsuzovali i další muslimští intelektuálové (např. Nijaz Duraković, Rusmir Mahmutčehajić či Emir Ramić).
[617] Současně zdůrazněme, že Tokačův výzkum, vzhledem k tomu, že byl hrazen především z norských a švýcarských finančních prostředků, nemusel tolik podléhat politickému zadání, které by mohlo ovlivnit jeho bádání.
[618] V knize je po jednotlivých opštinách uveden abecední seznam jmen obětí s příslušnou charakteristikou. Oběti byly rozděleny na vojenské (55 %) a civilní (45 %). Srov. TOKAČA, M. (ed.): *Bosanska knjiga mrtvih. Ljudski gubici u Bosni i Hercegovini 1991–1995,* Sarajevo 2012.
[619] Srov. TOKAČA, M.: *Istraživačko dokumentacioni centar*…
[620] Srov. TABEAU, E., BIJAK, J.: War – related Deaths…, s. 206.
[621] Obecnému zhodnocení demografického vývoje na území Republiky srbské se věnovali především Z. Marijanac, D. Marinković, S. Pašalić, B. Đurđev. Příslušné citace viz bibliografie disertační práce.
[622] Autor je vědeckým pracovníkem republikového statistického úřadu v Bělehradu. KOVAČEVIĆ, M.: The Weak Points…

spíše informativní než samostatně analyticky tvůrčí charakter, snaží poukázat na zjevné nesrovnalosti v již vytvořených odhadech počtu obětí.[623]

Výjimku v rámci obecných zhodnocení demografických ztrát během bosenského konfliktu představuje bělehradský Institut pro výzkum srbského utrpení během 20. století.[624] Jeho ředitel Milivoj Ivanišević v roce 2005 stanovil počet srbských obětí války kolem 34 tisíc osob.[625] Na základě posledních aktualizovaných údajů byl celkový počet zabitých Srbů v roce 2012 snížen na 30 700.[626] Ani v případě tohoto počinu ale nelze hovořit o přílišné relevanci, neboť není zřejmé, jakou metodikou jeho tvůrci soupis prováděli. Badatelský tým Ivaniševiće současně vymezenou hodnotu nedává do širšího kontextu celkového počtu obětí, či alespoň do srovnání s odhady počtu obětí zbylých dvou konstitutivních národů. Proto nelze ani tento vydaný materiál považovat za seriózní a relevantní pramen.[627]

Údaje o srbském počtu obětí, které Ivaniševićův institut prezentuje, v rámci zpolitizované vědecké diskuse probíhající v bosenském prostředí přirozeně kolidují se závěry Tokačova týmu. Největší konkrétní rozpory ohledně početních ztrát v průběhu války mezi bosňáckou a srbskou demografickou obcí se kromě srebrenické kauzy týkaly celkového počtu sarajevských Srbů zabitých v době srbského obležení města. Tokačova zpráva uvedla, že v průběhu války byl v Sarajevu zabit relativně malý počet Srbů, což samozřejmě v Republice srbské vyvolalo negativní odezvu.[628] Srbští odborníci navíc dlouhodobě vystupují s tezí, že není příliš rozumné v občanské válce rozdělovat oběti na vojenské a civilní, jako tak činí Tokačův institut, ale i zahraniční autoři.[629]

---

[623] KOVAČEVIĆ, M.: The weak Points…, s. 21–34.

[624] Srov. Institut za istraživanje srpskih stradanja u 20. vijeku [cit. 2012–12–18]. Dostupné z: <http://www.serb-victims.org/en/component/option,com_frontpage/Itemid,1/>; činnost institutu se v posledních letech zaměřila především na rozbor situace, která předcházela dění ve Srebrenici v létě roku 1995, s důrazem na stanovení počtu srbských obětí v okolí Srebrenice v letech 1992–1993.

[625] Srov. IVANIŠEVIĆ, M.: Zašto se prečutkuju srpske žrtve u Bosni i Hercegovini. In: *Republika Srpska – deset godina dejtonskog mirovnog sporazuma*, Banja Luka 2005, s. 707.

[626] Srov. Institut za istraživanje srpskih stradanja u 20. vijeku…

[627] S podobným závěrem lze vystoupit i po prostudování Ivaniševićovy další publikace, která se krajně deskriptivním a v mnoha ohledech zpochybnitelným způsobem věnuje nuceným migracím srbského národa z BaH. Srov. IVANIŠEVIĆ, M.: *Expulsion of The Serbs*…

[628] Tokačův tým stanovil počet zabitých Srbů v Sarajevu na celkových 3 597. Podle dat Ivaniševićova institutu nicméně v Sarajevu zahynulo celkem 8 504 Srbů. Srov. IVANIŠEVIĆ, M.: *Saopštenje Instituta za istraživanje srpskih stradanja u 20. vijeku*, Beograd 2012 [cit. 2012–3–15]. Dostupné z: <http://www.serb-victims.org/content/view/776/304/>.

[629] Viz rozhovor s Milivojem Ivaniševićem. SRNA: *Umanjen broj srpskih žrtava u proteklom ratu*? 6. 2. 2012 [cit. 2013–4–15]. Dostupné z: <http://www.nezavisne.com/novosti/bih/Umanjen-broj-srpskih-zrtava-u-proteklom-ratu-126949.html>.

Posledním z uvedených srbských demografů je Stevo Pašalić, který se v rámci svých terénních výzkumů započatých již v průběhu války zaměřil na dokumentaci oblastí, z nichž srbské obyvatelstvo muselo v letech 1992–1995 utéci.[630] Pašalić, který mj. následně svědčil v Haagu jako jeden z demografických expertů v souvislosti s žalobou proti R. Karadžićovi, ve svých dalších výzkumech podobně jako S. Čekić (byť z úplně opačné pozice) zpochybňoval důvěryhodnost výstupů E. Tabeau a M. Tokači a vznášel vůči jejich závěrům řadu vcelku konstruktivních námitek.[631] V rámci expertní zprávy vypracované pro Haag Pašalić odhadoval počet srbských obětí v rozmezí 32,5–34,5 tisíce osob,[632] což v rámci celkového počtu zabitých (dle něj cca 110 tisíc) změnilo proporční strukturu na 60,5 % Bosňáků, 31,5 % Srbů a 8 % Chorvatů a ostatních.[633]

6.2.1.1.2. Chorvatské odhady počtu obětí

Pokud je v otázce zhodnocení demografických následků války v BaH z bosňáckých demografů nejčastěji citován Ilijas Bošnjović a ze srbských Stevo Pašalić, pak v chorvatském prostředí to je zcela bezesporu Ante Markotić, jenž dlouhodobě působil na univerzitě v Mostaru.[634] Přestože se Markotić stanovením přímých populačních ztrát v průběhu bosenského konfliktu nikdy výhradně nezabýval, jeho studie, v nichž se věnoval dopadům nucených migrací, tj. demografickým následkům války a uvažovaným projekcím budoucího populačního vývoje příslušných tří konstitutivních národů, se nepřímo vyslovovaly i k této záležitosti.[635] Markotić především upozorňuje na alarmující pokles početní přítomnosti chorvatského národa v BaH obecně a obzvláště pak ve střední Bosně a Republice srbské.

---

[630] Stevo Pašalić dříve působil jako jeden z členů dnes již zrušeného Státního dokumentačního centra výzkumu válečných zločinů proti příslušníkům srbského národa (Državni dokumentacioni centrar za istraživanje ratnih zločina protiv pripadnika srpskog naroda) se sídlem v Banja Luce. Pašalić, který v této publikaci vystupuje s tezí spáchané genocidy vůči srbskému národu v BaH, nestanovil ani přibližný odhad počtu zabitých PAŠALIĆ, S.: *Antropogeografska stvarnost*…, s. 5, 143.

[631] O podrobnějším rozboru výzkumu E. Tabeau viz dále v textu.

[632] Z nich bylo 22,5 tisíce vojáků a 10–12 tisíc civilistů. Viz PAŠALIĆ, S.: Demografski ekspertni izvještaj. Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju, Hag 2011. Cit. in: PAŠALIĆ, S.: *Demografski gubici*…, s. 7.

[633] Tyto odhady Pašalić utvořil na základě kompilace tištěných primárních zdrojů a svých terénních šetření. Dle PAŠALIĆ, S.: *Demografski gubici*…, s. 7.

[634] Profesor Ante Markotić se badatelsky zabýval demografickým vývojem BaH, přičemž se specializoval obzvláště na Hercegovinu a bosenské Chorvaty.

[635] Markotić v jedné ze svých studií z roku 1999 např. konstatoval, že odhad počtu zemřelých a nezvěstných byl snížen na 110 tisíc osob. Dle MARKOTIĆ, A.: Ratni učinci na promjene…, s. 764. Markotićovy statě, esejistické úvahy i drobné črty byly shrnuty do sborníku: MARKOTIĆ, A: *Bosna ostaje bez svjedoka*…

Jedním z mála chorvatských odborníků, který stanovil vlastní odhad počtu obětí války v BaH, byl Vladimir Žerjavić. Tento chorvatský ekonom a demograf, který na sebe upozornil propočtem celkového počtu jugoslávských obětí druhé světové války,[636] odhadoval 220 tis. zabitých.[637] Mezi chorvatské odborníky, kteří se mj. badatelsky věnovali studiu demografické situace soudobé BaH, patří ještě Slavo Kukić, profesor sociologie na univerzitě v chorvatské části Mostaru.[638] Chorvatský historik Ivo Goldstein ve své práci přebírá údaje uváděné Žerjavićem.[639]

6.2.1.1.3. Odhady počtu obětí podle bosňáckých, srbských a chorvatských autorů

Z následujícího obr. 17, který shrnuje výše nastíněné údaje jednotlivých odborníků, lze vyvodit několik skutečností. Pokud srovnáme jednotlivé odhady Bošnjoviće a Smajkiće (258 tisíc), Bošnjoviće (270 tisíc), Praša (329 tisíc) a Žerjaviće (220 tisíc) zjistíme, že byť všichni využívali totožné statistické materiály (registry Zdravotního ústavu), jejich závěry se výrazně lišily. Ani u jednoho z nich není zcela zřejmé, jakou metodiku tito tvůrci využili. Zbývající autoři své propočty opřeli buď o odlišnou datovou základnu, či pramenná báze jejich šetření zůstala neznámá.

Časový odstup nehrál v přesnější kvantifikaci početních ztrát výraznější roli. Např. u Bošnjoviće počet bosňáckých obětí postupem času vzrůstal, kdežto počet srbských obětí soustavně klesal na úkor růstu počtu obětí chorvatských (a muslimských). Největší válečné ztráty na straně Bosňáků je třeba hodnotit prizmatem značné komplikovanosti a nepřehlednosti bosenského konfliktu. Občanská válka v BaH se odehrávala ve sledu několika epizod, v nichž každá strana konfliktu zastávala určitou negativní roli. Vznikly zde tři základní variantní situace: srbské válečné zločiny a jejich bosňácké a chorvatské oběti, chorvatské válečné zločiny a jejich bosňácké a srbské oběti a bosňácké válečné zločiny a

[636] Viz ŽERJAVIĆ, V.: *Gubici stanovništva Jugoslavije*…

[637] V případě jeho odhadů se ale nejednalo o dlouhodobější seriózní výzkum (oproti analýze počtu obětí druhé světové války), který uveřejnil v populárním týdeníku. Dle ŽERJAVIĆ, V.: Tragična bilanca. In: Globus, č. 370, Zagreb, January 9, 1998, s. 24–27. Cit. in: ČEKIĆ, S.: *Research of Genocide Victims*…, s. 84.

[638] Kukić ve své publikaci Demografske promjene i položaj manjina u Bosni i Hercegovini nevytváří vlastní odhad, ale cituje (poněkud překvapivě) hodnotu sestavenou Zdravotním ústavem v roce 1996 (278 000 zabitých a nezvěstných). Srov. KUKIĆ, S.: *Demografske promjene*…, s. 13.

[639] Goldstein ve své knize Hrvatska povijest udává, že v průběhu války v BaH zahynulo celkem 215 tisíc osob, z nichž bylo 160 tisíc Bosňáků, 30 tisíc Chorvatů a 28 tisíc Srbů. Dle GOLDSTEIN, I.: *Hrvatska povijest*, Zagreb 2003, s. 409.

jejich srbské a chorvatské oběti. Navíc je třeba mít na paměti, že zde probíhaly ještě válečné střety jen mezi samotnými Muslimy (Bosňáky), na což bosňáčtí autoři dostatečně neupozorňují.[640] Současně oba dva zástupci chorvatského národa, jejichž odhady se velmi podobaly, se svými propočty snažili doložit, že celkové ztráty Chorvatů přesáhly počet zabitých Srbů.

Tab. 2: Odhady obětí konfliktu v BaH v letech 1992–1995. Přehled bosenských a jugoslávských zdrojů.

	Zdravotní ústav		Bosňácké odhady					
	1. 1. 1996	**25. 3. 1996**	**Bošnjović a Smajkić**	**Bošnjović**	**Prašo**	**Hadžović**	**Čekić a Mašović**	**Tokača**
zabití a nezvěstní	156 824	278 800	258 000	252 200	329 000	230 000	200 000	96 940
Bosňáci		140 800	138 800	153 000	218 000	163 300		63 320
Srbové		97 300	89 300	72 000	83 000	21 850		24 944
Chorvaté		28 400	19 600	31 000	21 000	21 850		7 195
ostatní		12 300	10 300	14 000	7 000			480

	Srbské odhady		Chorvatské odhady	
	Ivanišević	**Pašalić**	**Žerjavić**	**Goldstein**
zabití a nezvěstní		110 000	220 000	218 000
Bosňáci		66 550	160 000	160 000
Srbové	30 700	34 650	25 000	28 000
Chorvaté		8 800	30 000	30 000
ostatní			5 000	

Zdroj: Data jednotlivých citovaných autorů.

Obr. 17: Odhady obětí konfliktu v BaH v letech 1992–1995. Přehled jugoslávských zdrojů

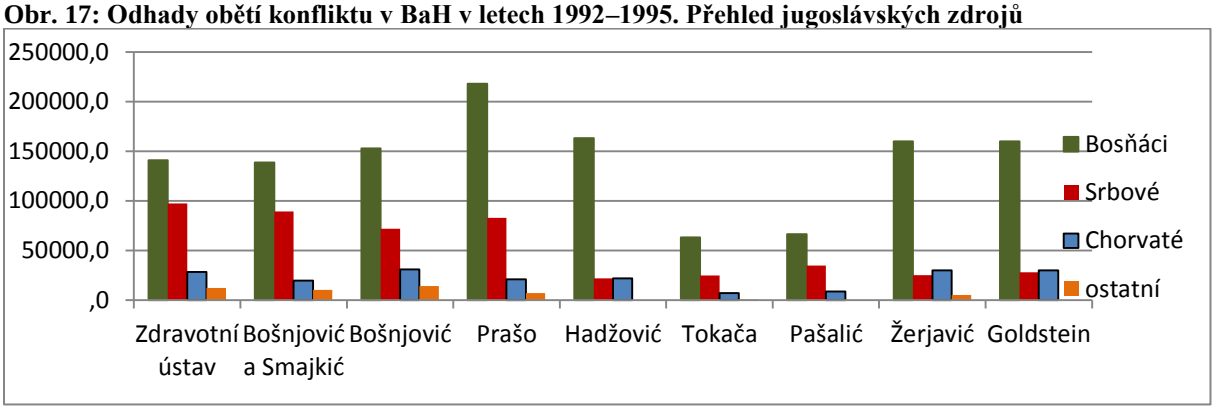

Zdroj: Data jednotlivých citovaných autorů.

[640] Kvantifikaci počtu obětí je tedy nutné chápat jako součet tří typů konfliktu a) účelové koalice Bosňáků s Chorvaty proti Srbům b) Bosňáků a Chorvatů proti sobě navzájem a odděleně i proti Srbům c) vzájemného destruktivnímu konfliktu Bosňáků v severozápadní Bosně (oblast Cazinské Krajiny).

ad. 2.)

6.2.1.2. Počty obětí konfliktu podle zahraničních odborníků

Zahraniční odborníci, kteří sestavovali vlastní odhad počtu obětí bosenského konfliktu, se opírali o rozmanitější pramennou základnu. U většiny z nich ale rovněž není zřejmé, které zdroje v rámci svého výzkumu využili, z jakých důvodů upotřebili tyto a jiné ne, s jakou metodikou s nimi pracovali, ani nakolik upřednostňovali jeden protěžovaný statistický podklad na úkor ostatních.

Jeden z vůbec prvních propočtů zabitých osob v průběhu bosenské války podal výzkumný institut SIPRI se sídlem ve Stockholmu již v roce 1993.[641] Jeho pracovníci dospěli k poměrně vysokému odhadu 169 100 obětí, u kterého dále nebyly rozlišovány oběti muslimské, srbské či chorvatské. Přestože z hlediska statistických a demografických standardů těžko stanovíme, nakolik jimi prezentované údaje byly hodnověrné, můžeme jejich výši (jedná se o počet osob zabitých v průběhu 16 měsíců od vypuknutí války) pokládat za silně nadsazenou.[642] Podobný závěr lze uplatnit při rozboru výsledků tzv. Komise expertů vyšetřujících válečné zločiny v bývalé Jugoslávii, obzvláště v BaH.[643] Činnost této komise, které předsedal Cherif Bassiouni, skončila v roce 1994 s kalkulací 200 tisíc obětí.[644] Veřejně přístupná zpráva CIA z konce roku 1995 stanovila počet civilních obětí na hodnotě 156 500 osob.[645] Podle francouzského demografa Jean-Paul Sardona v jugoslávských válkách zahynulo celkem 200–300 tisíc osob.[646]

K těmto nadhodnoceným propočtům dodejme, že ani jedna z mezinárodních institucí (především UNHCR) působících v BaH nedisponovala údaji o počtech zabitých osob

---

[641] Srov. SIPRI (Stockholm International Peace Research Institute) [cit. 2010–7–1]. Dostupné z: <http://www.sipri.org/>.

[642] Dle TABEAU, E., BIJAK, J.: War – related Deaths…, s. 196.

[643] BASSIOUNI, M. C.: Former Yugoslavia: Investigating Violations of International Humanitarian Law and Establishing an International Criminal Tribunal. In: *Fordham International Law Journal*, Vol. 18, 1994. Tato Komise byla hrazena z fondů nejen OSN, ale i např. ze Sorosovy Open Society Foundations.

[644] Metodický postup komise byl založen na sumarizaci statistik zabitých a pohřešovaných. Dle BASSIOUNI, C.: *Genocide in Bosnia and Herzegovina. Hearing before the Commission on Security and Cooperation in Europe*, Washington 1995 [cit. 2012–9–09]. Dostupné z: http://ia600309.us.archive.org/24/items/genocideinbosnia00unit/genocideinbosnia00unit.pdf>.

[645] Dle této zprávy bylo na území pod kontrolou Bosňáků a Chorvatů zabito pouze deset tisíc osob (*sic*). Srov. CIA: *Humanitarian Costs of the Fighting in the Balkans*, Washington 1995. Cit. in: BURG, S., SHOUP, P.: *The war in Bosnia*…, s. 169.

[646] Dle SARDON, J.-P.: Demographic Change in the Balkans since the End of the 1980s. In: *Population: An English Selection*, Vol. 13, 2001, s. 51.

v průběhu občanského konfliktu.[647] Navíc dle vyjádření mezinárodního vedení Červeného kříže, jež ovšem rovněž nemělo k dispozici přesné údaje, počet obětí osciloval v rozmezí 20–30 tisíc osob na všech stranách konfliktu.[648] V protikladu k výše citovaným nadsazeným kalkulacím prezentoval vlastní propočty v roce 1993 Raju Thomas, jenž početní ztráty stanovil v rozmezí 40–70 tisíc osob. Patrně nejodvážnější odhad počtu obětí pak vydal již v roce 1995 George Kenney, který dle svých vlastních propočtů stanovil přímé válečné ztráty v rozmezí 25 až 60 tisíc osob.[649] Kenneyho odhad, v němž se mj. domnívá, že podíl zabitých osob tří konstitutivních národů bude proporčně relativně vyvážený, dvojice demografů Tabeau-Bijak na základě vlastních kalkulací hodnotila jako silně podhodnocený.[650]

Norský demograf O. Brunborg,[651] se sice přímo rekonstrukcí celkového odhadu počtu obětí nezabýval, nicméně svými cennými poznatky přispěl do diskuse o metodice těchto šetření. Brunborgův teoretický přístup, jenž spočíval v poměrně prostém propojení dat jednotlivců z různých zdrojů, nabízel nejefektivnější způsob, jak zkalkulovat počet obětí.[652] Z důvodu značné náročnosti verifikace demografických proměn v jednotlivých lokalitách tímto způsobem se Brunborg zaměřil pouze na ověření efektivity této metody na několika vybraných dílčích sondách.[653]

Jeho metodický postup upravili, rozvedli a následně aplikovali na celém území BaH výše uvedení demografové pracující pro Mezinárodní trestní tribunál pro bývalou Jugoslávii

[647] Viz BURG, S., SHOUP, P.: *The war in Bosnia*…, s. 169.
[648] Dle KENNEY, G.: Bloody Bosnia..., s. 49.
[649] Srov. KENNEY, G.: The Bosnia calculation: How many have died?..., s. 42–43.
[650] Dle TABEAU, E., BIJAK, J.: War – related Deaths…, s. 197. Kenney se nicméně bránil, že jeho údaje byly uzavřeny k datu konce roku 1994, tedy události jara 1995 v jeho odhadu zahrnuty nebyly. KENNEY, G.: The Bosnian Calculation Revisited. In: *DYSKE* 18. 12. 2005 [cit. 2012–4–8]. Dostupné z: <http://www.dyske.com/index.php?view_id=875>.
[651] Brunborg zpracovával pro Mezinárodní trestní tribunál pro bývalou Jugoslávii demografické studie o populačních ztrátách Srebrenice. Srov. např. BRUNBORG, H. Izvještaj o broju nestalih i mrtvih iz Srebrenice. 2000. Cit. in: TABEAU, E. (ed.): *Rat u brojkama*…
[652] Brunborg vycházel z teze, že osoba evidovaná v roce 1991 s určitými charakteristikami (datum narození, místo narození, adresa trvalého bydliště atd.) musí totožnými kritérii odpovídat osobě v roce 1997, aby mohla být označena za jednoho a totéž jedince. K identifikaci a následnému propojení určité osoby byl pro rok 1991 samozřejmě využit census, pro rok 1997 pak voličský registr. Podle místa, kde se volič k volbám registroval (předválečné bydliště, jiná adresa v BaH, ve Svazové republice Jugoslávie, v Chorvatsku či jinde ve třetích zemích) pak graficky demonstroval, k jakým etnickým proměnám v období let 1991–1997 v určité oblasti došlo. Srov. BRUNBORG, H.: *Contribution of Statistical Analysis to the Investigations of the International Criminal Tribunals*. Session I-PL 4, Montreaux 2000. s. 8 [cit. 2006–12–13]. Dostupné z: <http://www.portal-stat.admin.ch/iaos2000/brunborg_final_paper.doc>. O volebních výsledcích jako další metodě výzkumu etnické situace soudobé BaH bude pojednáno dále.
[653] BRUNBORG, H.: *Contribution of Statistical Analysis…*, s. 10.

(ICTY) E. Tabeau a J. Bijak.[654] Jejich cíl spočíval v seskupení údajů o *všech* zemřelých v prostoru BaH v letech 1992–1995.[655] V prvé řadě se Tabeau se svým týmem musela rovněž vypořádat s odlišnými a často zcela protikladnými prameny, jež znemožňovaly učinit pregnantní závěry. Nejčastěji používaná metoda spočívala v porovnání jmen, příjmení a dalších osobních údajů (hlavně rodných čísel) osob zaregistrovaných statistickým sčítáním z roku 1991 se seznamy zabitých či pohřešovaných (např. databáze Mezinárodního výboru Červeného kříže) či voličskými seznamy v roce 1997 přichystanými OSCE. Na první pohled v zásadě nekomplikovaná a jen obtížně zpochybnitelná metoda v sobě skrývala četná úskalí, kvůli nimž se badatelům ne vždy podařilo uspět. Data z předválečného a poválečného období se velmi těžko vzájemně porovnávala, neboť neobsahovala identické položky.

V důsledku skenování špatně čitelných registračních formulářů ze sčítání roku 1991 obsahovala jména a příjmení četné nepřesnosti, stejně tak byly neúplné či zcela chyběly informace o datech narození a rodných číslech stovek osob. Porovnání limitovala i skutečnost, že jednotné rodné číslo, které úředníci v bývalé Jugoslávii zavedli v roce 1981, ve svých záznamech Mezinárodní výbor Červeného kříže nepoužívá.[656] Záznamy o rodných číslech ze sčítání roku 1991 se také značně lišily od údajů, jež shromáždila OSCE při přípravě seznamu voličů pro volby v letech 1997 a 1998. Výpovědní hodnotu podobných srovnání ovšem relativizuje také to, že registrace do voličského seznamu v roce 1997 nebyla povinná.[657]

Na tomto místě se tak dostáváme k jedné z největších slabin celé práce. Vstupní data, na jejichž základě v rámci populačních analýz vznikaly výsledné závěry, můžeme jen velmi

[654] Výsledky svých výzkumů autoři shrnuli do publikace Rat u brojkama. Tento editovaný sborník obsahuje studie, v nichž se demografové soustředili na porovnání etnických proměn v rozmezí let 1991 a 1997 a na analýzu populačních ztrát v tomto období, tj. v prvé řadě se pokusili kvantifikovat celkový počet obětí a všech pohřešovaných. Podtitul názvu (*Demografické ztráty v konfliktech na území bývalé Jugoslávie v letech 1991–1999*) je ale poněkud zavádějící, a to hned z několika důvodů. V prvé řadě se publikace zaobírá výhradně přímými populačními ztrátami (tj. vojenskými a civilními oběťmi), případně hodnotí důsledky tzv. nucených migrací (tj. etnickou homogenizaci prostoru). Nezkoumá už ale, jaké demografické ztráty konflikt v teritoriu BaH způsobil úhrnem, tj. kolik dětí by se narodilo, pokud by válka nepropukla. Srov. TABEAU, E. (ed.): *Rat u brojkama*…

[655] Tabeau s Bijakem pro pojem oběť vydělují pět základních kategorií: 1) Regulérní úmrtí v důsledku stáří, nemoci či dalších s válkou nesouvisejících příčin 2) Úmrtí v důsledku špatných životních podmínek během konfliktu 3) Úmrtí civilistů během konfliktu 4) Úmrtí vojáků a dalšího vojenského personálu 5) Pohřešované osoby (jak civilisté, tak vojáci). Dle TABEAU, E., BIJAK, J.: War – related Deaths…, s. 191, 198.

[656] TABEAU, E. (ed.): *Rat u brojkama*…, s. 58.

[657] Srov. PAŠALIĆ, S.: *Demografski gubici*…, s. 6.

těžko ověřit.[658] Ani ten nejpřesnější statistický rozbor neposkytne korektní výsledky, stojí-li na nepřesných, neúplných či jinak zavádějících vstupních datech. Přesto však, a to je stěžejní problém jejich výzkumu, výsledky šetření v jednotlivých opštinách tvoří jeden z nosných podkladů v rámci soudních procesů vedených v Haagu.

Z analýz datových bází je zřejmý konzervativní přístup, jenž se nejzřetelněji projevuje ve statích věnovaných vyčíslení úplného počtu obětí. Autoři kvantifikovali pouze skutečně ověřitelné oběti. Nicméně připouštěli, že výsledný počet obětí může být o poznání vyšší (řádově o několik tisíc více). Výsledné závěry autorů ale bosenští demografové z pozic dvou zcela kontrastních stanovisek zpochybňují. Zastánci prvního z nich výstup Tabeau a spol. především kritizují za realitě neodpovídající proporční rozdělení ztrát mezi tři konstitutivní národy a za navýšení celkového počtu obětí. Např. podle Pašaliće se tým Tabeau, navzdory snaze každou osobu zaregistrovanou sčítáním v roce 1991 ověřit pomocí dostupných osobních údajů po roce 1995, dopustil určitých statistických pochybení; řada osob v soupisech totiž zůstává i nadále zdvojena.[659] Zastánci druhého názorového proudu se naopak domnívají, že výsledky badatelského kolektivu kolem Tabeau celkový počet obětí podhodnocují. Demografové v čele s Tabeau se podle jejich názoru dopustili řady závažných metodických pochybení, která krajně znehodnotila relevantnost prezentovaných výsledků.[660]

Ke dni 15. 6. 2003 autoři porovnáním s dnešními zdroji evidence obyvatel (např. voličské seznamy) ověřili 53,1 % předválečné populace BaH (dle censu roku 1991). 2 212 052 osob (50,6 % těch, kteří byli zaznamenáni censem roku 1991) bylo v těchto voličských seznamech nalezeno, čímž se předpokládá, že jsou naživu. Oproti tomu 107 395 osob (2,5 % censu) je registrováno v různých seznamech úmrtí, zabití či pohřešovaných.[661] Vzhledem k tomu, že 1 923 osob bylo evidováno jak na voličském seznamu, tak na seznamech mrtvých,[662] mohl podobný problém nastat i v případě dalších evidovaných osob. Celkově byl počet obětí konfliktu Tabeau a Bijakem snížen na 102 622 osob, z nichž

[658] Tabeau veškeré demografické propočty založila na pochybném nadneseném údaji OSN, že v roce 1995 v BaH žilo 3,4 miliónu obyvatel. Dle TABEAU, E. (ed.): *Rat u brojkama*…, s. 128. V následující podkapitole se pokusíme tento údaj korigovat.
[659] Dle PAŠALIĆ, S.: *Demografski gubici*…, s. 6.
[660] Dle ČEKIĆ, S.: *Research of Genocide Victims*…, s. 111–115.
[661] Existuje však reálná obava, že mnoho těchto osob může být zdvojeno.
[662] Jelikož nemohli určit, co s nimi v dnešní době je, byli vyjmuti z realizovaného registru. Srov. TABEAU, E., BIJAK, J.: War – related Deaths…, s. 203.

47 360 jsou oběti vojenské a 55 261 oběti civilní.[663] Pouze 67 530 ověřených osob je považováno za přímé oběti konfliktu.[664] Autoři tyto přímé oběti konfliktu rozdělují dle etnické příslušnosti následovně:

Obr. 18: Přehled počtů obětí konfliktu v BaH dle Tabeau a Bijaka

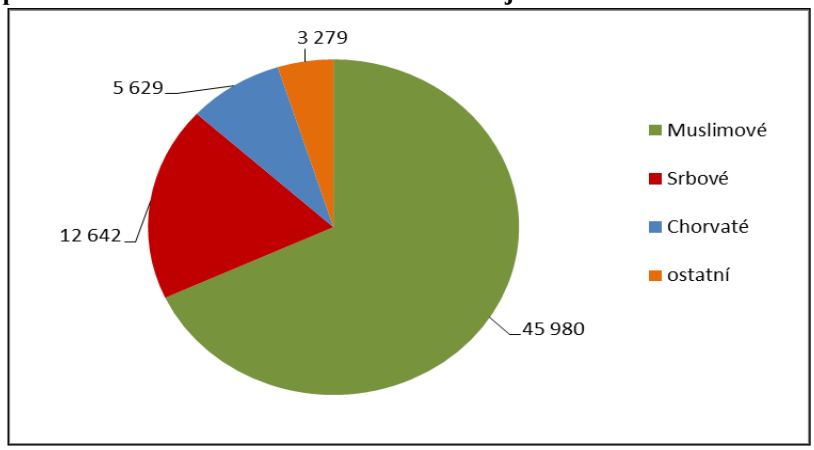

Zdroj: TABEAU, E., BIJAK, J.: War – related Deaths…, s. 204.

Výstupní studie badatelského týmu E. Tabeau se jako jediné ze studií zahraničních autorů věnovaly otázce rozdělení počtu obětí podle etnické příslušnosti. Ostatní odborníci se zabývali pouze stanovením celkového početního odhadu ztrát v průběhu konfliktu. Chronologicky prezentované výsledky propočtů odhadu celkového počtu obětí jihoslovanských a zahraničních autorů jsou shrnuty v obr. 19.

[663] Viz TABEAU, E., BIJAK, J.: War – related Deaths…, s. 207.
[664] Tento údaj je chápán jako spodní hranice předpokládaného počtu obětí; tyto oběti tedy měly oficiálně potvrzenou identitu.

Obr. 19: Přehled odhadů počtu zabitých a nezvěstných osob

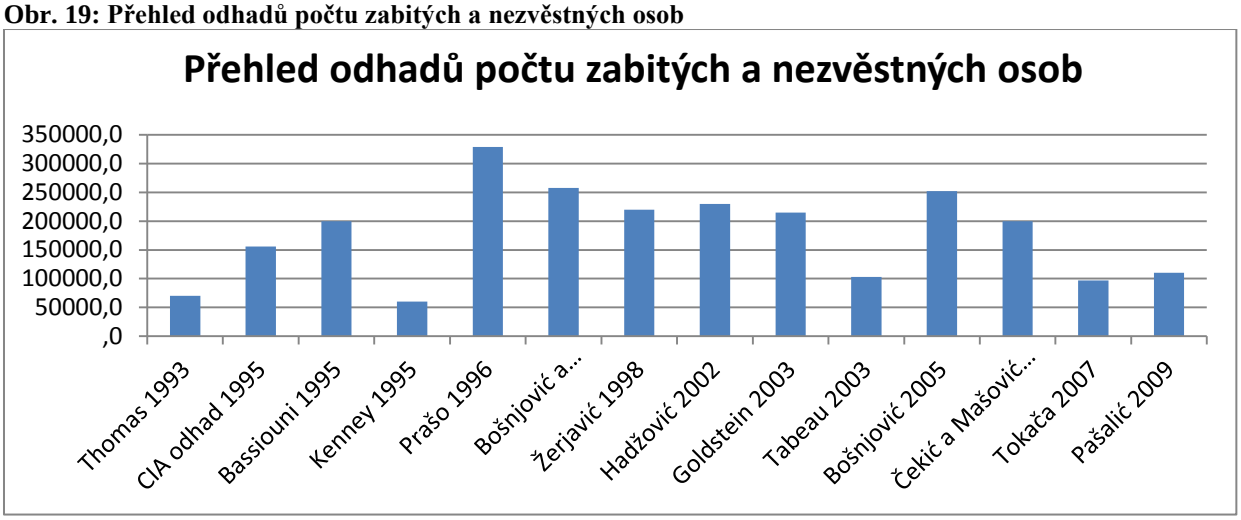

Zdroj: Data jednotlivých citovaných autorů.

Závěrem tedy zopakujme, že jedině exaktní výsledky oficiálního censu nám jednak následně umožní relevantněji rekonstruovat celkové válečné ztráty a jednak porovnat shromážděné statistické výstupy návratu utečenců mezinárodních subjektů s reálným stavem, a zpětně tak potvrdit či vyvrátit relevanci a výpovědní hodnotu těchto seskupených kvantitativních dat. Všichni tvůrci se tak shodují pouze na jedné věci, a to, že jejich data nejsou doposud zcela kompletní, takže by jejich interpretace měla být chápána jako stále nedokončená práce.

6.2.2. Rozsah nucených migrací v Bosně a Hercegovině[665]

Kromě stanovení celkového počtu přímých populačních ztrát je v rámci hodnocení demografických dopadů konfliktu nutné v prostoru BaH vymezit i sumární rozsah nucených migrací. Kvůli absenci relevantních statistických materiálů samozřejmě taktéž velmi těžko stanovíme přesný počet osob, které musely nedobrovolně opustit své domovy. Mezi zahraničními pozorovateli a bosenskými odborníky převládá konsensus, že v důsledku válečných událostí ze svých domovů utekla více jak polovina ze 4,4 miliónu bosenské populace dle sčítání v roce 1991.[666] Pokud navíc k přesunům obyvatelstva připočteme i

[665] V rámci této sekce kvantifikuji rozsah tzv. nucených migračních pohybů na území BaH. Teoretický aspekt nucených migrací a základní terminologii těchto nedobrovolných masových pohybů jsou uvedeny v následující kapitole č. 7. (*Zhodnocení průběhu návratnosti utečenců*).

[666] Počet uprchlíků a „vnitřních uprchlíků“ (přemístěných), kteří museli v důsledku válečných událostí v letech 1992–1995 opustit svá bydliště osciluje na škále od 2 do 2,7 miliónu osob. Nejvyšší hodnotu 2,7 miliónu uvedla

odchod Srbů v roce 1996 z Federace BaH do Republiky srbské (cca 80 tisíc osob) můžeme konstatovat, že své domovy opustilo celkem 58 % obyvatel země.[667] Z toho 1–1,3 miliónu uprchlíků nalezlo útočiště v sousedních zemích bývalé Jugoslávie, okolních evropských státech či v zámoří.[668] Celkově hostilo uprchlíky z BaH přes 100 zemí světa.[669] Polovina uprchlíků tam nakonec obdržela trvalý pobyt, zbytek se dobrovolně či nedobrovolně vrátil zpátky do BaH.[670] Ministerstvo pro lidská práva a uprchlíky v roce 2008 odhadovalo, že v 18 zemích světa (především USA, Německo, Rakousko, Švédsko, Srbsko, Chorvatsko a Slovinsko) žije 1,4 miliónu osob původem z BaH.[671]

Obr. 20: Uprchlíci z BaH podle národnostního složení a země přijetí[672]

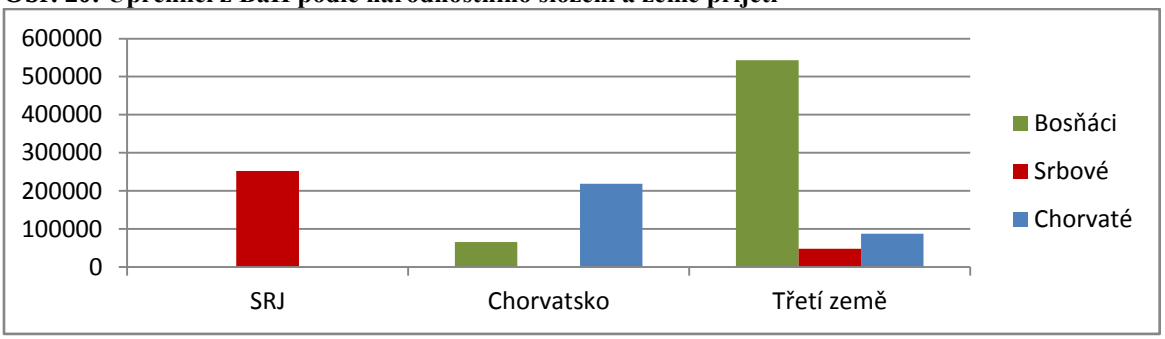

Zdroj: UNHCR: *Working Document on Repatriation and return 1997*, Geneva 1997.

ve svém prohlášení S. Ogata, Vysoká představitelka UNHCR. Dle ITO, A.: Politicisation of Minority Return in Bosnia and Herzegovina – The First Five Years Examined. In: *International Journal od Refugee Law*, Vol. 13, 2001, s. 98. Doplňme, že z BaH by v letech 1992–1995 – nebýt války – emigrovalo při stávajícím trendu migračního salda z roku 1990 celkem cca 40 tisíc osob.

[667] Jinými slovy občanská válka ze svých domovů nevyhnala pouze cca 40 % osob. Viz ROSAND, E.: The Right to Return…, s. 1100.

[668] Cca 618 tisíc uprchlíků uteklo z oblasti budoucí Federace BaH a 683 tisíc osob opustilo teritorium budoucí Republiky srbské. Srov. COX, M.: The right to return home: international intervention and ethnic cleansing in Bosnia and Herzegovina. In: *International and Comparative Law Quarterly*, Vol. 47, 1998, s. 621.

[669] Srov. NENADIĆ, M. et al.: *Uporedna analiza pristupa…*, s. 45; utečenci v hostitelských zemích získali buď azyl či statut tzv. dočasné ochrany (o tom podrobněji viz kapitola č. 9. [*Příčiny slabé návratnosti bosenskohercegovských utečenců*]).

[670] Přesné hodnoty však opětovně velmi těžko stanovíme, neboť neexistovala jednotná statistická evidence. Badatelé, kteří zkoumali bosenské uprchlíky, se proto potýkali s četnými nástrahami. Mnoho z příchozích do zemí západní Evropy se v místě hostitelského státu nikterak neregistrovalo; značné množství uprchlíků se do své vlasti vracelo spontánně (či se přesunovalo dále), aniž by na to upozornili příslušné úřady. Registrační procedura, která trpěla řadou metodických nedostatků, nedokázala spolehlivě zaevidovat, odkud uprchlíci přesně přicházeli (z kterých států a regionů), některé státy uprchlíky evidovaly podle státní příslušnosti, jiné podle místa narození. O tom podrobněji viz KOSER, K., WALSH, M., BLACK, R.: Temporary Protection…, s. 446.

[671] Bosnian Ministry of Human Rights and Refugees: Overview over situation of Bosnian emigration, Sarajevo 2008. Cit. in: VALENTA, M., RAMET, P. R.: Bosnian Migrants: An Introduction. In: VALENTA, M., RAMET, P. R. (eds.): *The Bosnian Diaspora. Integration in Transnational Communities*. Ashgate 2011, s. 5.

[672] Lukić ale ve své studii uvádí, že sčítání v Srbsku zaregistrovalo 516 bosňáckých uprchlíků na teritoriu Srbska. Dle LUKIĆ, V.: *Izbjegličke migracije iz…*, s. 65.

Přestože nedisponujeme zcela relevantními údaji, můžeme z analýzy publikovaných dat UNHCR (obr. 20), který registroval cca 1,2 miliónu uprchlíků, vyvodit následující. Za hranice země uteklo celkově 609 tisíc Bosňáků. Absolutní většina z nich (95 %) zamířila do třetích zemí. Celkový počet Bosňáků se tak s ohledem na jejich početní stav v roce 1991 zredukoval o 38 %. BaH dále opustilo celkem 300 tisíc Srbů (snížení početního stavu o 26 %), kteří z 80 % směřovali do Srbska (potažmo Svazové republiky Jugoslávie) a 307 tisíc Chorvatů (pokles o 57 %), z nichž se více jak polovina (55 %) přesunula do sousedního Chorvatska.[673] Se závěrem, který se při pohledu na dvakrát vyšší počet bosňáckých uprchlíků oproti srbským a chorvatským utečencům nabízí, ale musíme počkat, neboť je třeba ještě porovnat objem nucených migračních proudů v rámci teritoria BaH.

Tyto tzv. vnitřně přemístěné osoby tvořily 1–1,2 miliónu osob z celkového počtu všech utečenců. Ze statistických materiálů lze vypozorovat, že navenek chaotické protisměrné migrační pohyby mezi jednotlivými regiony, které způsobil postup válečných front, měly zjevnou logiku. Vnitřní vysídlenci se povětšinou přesunovali a shlukovali v urbánních prostorách určitých regionů pod kontrolou vlastního národa.[674] Doprovodným charakteristickým znakem bosenského konfliktu tak byl radikální vzrůst koncentrace obyvatelstva žijícího v městském prostředí (značná přelidněnost) na úkor populačně se vyprazdňujícího venkova.[675]

Navzdory skutečnosti, že nedisponujeme exaktními statistikami, které by evidovaly přesné počty utečenců a jejich národnostní příslušnost, můžeme závěrem konstatovat, že své domovy nedobrovolně opustilo nejvíce Bosňáků (cca 1 milión osob). Utečenců srbské národnosti bylo kolem 800 tisíc a chorvatské asi 400 tisíc.[676] Dle národnosti a jejich hlavního cíle lze vyčlenit tři hlavní migrační proudy. Muslimští/bosňáčtí nucení migranti nejsilněji

[673] Srov. MARKOTIĆ, A.: Ratni učinci na promjene…, s. 760; BELLONI, R.: *State Building*…, s. 126.
[674] Vnitřní přesídlenci svá provizorní útočiště nacházeli v četných kolektivních centrech, ve veřejných budovách (školy, sportovní centra, kasárna, letní tábory atd.). Ještě deset let po válce v těchto komunitních centrech žilo okolo 300 tisíc utečenců. Srov. TOAL, G., DAHLMAN, C.: The Effort to Reverse Ethnic Cleansing…, s. 440.
[675] Viz kapitola č. 3. (*Prostorové a etnické změny uspořádání obyvatelstva v prostoru BaH v letech 1971–1991. Primární statistický rozbor na úrovni opštin*).
[676] Podobně jako v případě interpretace počtu obětí se závěry o celkovém množství osob jednotlivých národů, které musely utéci, odlišují. Např. demografové N. Špirić a Z. Marijanac se na základě svých propočtů domnívají, že ze svých domovů nuceně odešlo 830 tisíc Srbů, 797 tisíc Bosňáků a 350 tisíc Chorvatů. Dle ŠPIRIĆ, N., MARIJANAC, Z.: *Stanovništvo Republike Srpske*…, s. 92. S těmito údaji se shoduje i S. Pašalić, který navíc konstatoval, že tato data předložil haagskému soudnímu tribunálu, jenž je uznal za dostatečně validní. Viz PAŠALIĆ, S.: *Demografski gubici*…, s. 8.

mířili do třetích zemí (Německo, Rakousko, Švédsko, USA, aj.) a sousedního Chorvatska. Cca 40 % bosňáckých utečenců našlo útočiště především ve velkých městech budoucí Federace BaH a jejich okolí (Tuzla, Sarajevo, Zenica, Travnik, Bihać, aj.). Chorvatský proud byl nejintenzivněji spádován rovněž do zahraničí, především do sousedního Chorvatska. V rámci vnitřních přesunů chorvatští utečenci mířili jak do oblasti západní Hercegoviny, tak do regionu střední Bosny. Téměř dvě třetiny srbských vysídlenců se usadily v oblastech budoucí Republiky srbské, zbytek směřoval téměř výhradně do sousedního Srbska a Černé Hory.

7. ZHODNOCENÍ PRŮBĚHU NÁVRATNOSTI UTEČENCŮ

Cílem této kapitoly je nejprve obecně charakterizovat roli západních protektorů v poválečném mírotvorném procesu BaH a následně konkrétně zanalyzovat postupný vývoj návratových strategií mezinárodního společenství, jejich dílčí modifikace v důsledku slabé úspěšnosti a hledání nových přístupů a nástrojů, jež měly slabou návratnost dokázat rozproudit. Klíčovou, byť značně diskutabilní otázkou v tomto ohledu zůstává, zdali protektoři k mírotvornému procesu v BaH přistupovali se značně optimistickými až naivními představami, či zda nedocenili komplikovanost situace, která v zemi podpisem kompromisní mírové smlouvy vznikla, anebo k zajištění proklamovaných slibů zůstávali prostě lhostejní. Stejně tak je nutné posoudit, nakolik se změnil přístup okupační správy k proklamované repatriaci v kontextu restriktivnější imigrační politiky jednotlivých západoevropských států v 90. letech 20. století. Dříve než přistoupíme k avizované problematice, shrnuji v úvodní části kapitoly teoretické poznatky repatriační problematiky.

7.1. OBECNÝ RÁMEC REPATRIAČNÍHO PROCESU

7.1.1. Teoretický aspekt nucených migrací

V migračních pohybech v průběhu dvacátého století podílově výrazně posiluje globální úkaz: tzv. nucené migrace.[677] Přestože v odborné literatuře neexistuje všeobecně platná definice tohoto fenoménu, obecně lze konstatovat, že se jedná o pohyb osob, který je konán pod nátlakem. Tato forma migrace se neuskutečňuje na základě vnitřní motivace migranta, naopak – migrant je donucen dát se na útěk v důsledku hluboké státní krize, či po vypuknutí ozbrojeného konfliktu apod.[678]

Koncept nucené (nedobrovolné) migrace jako jeden z prvních podrobněji rozvedl ve své typologii migrace W. Petersen, který v rámci různých „migračních tříd“ rozlišil migrace dle stupně svobody volby na migrace nucené a násilné.[679] K průkopníkům

[677] HARRELL-BOND, E., B.: The Sociology of Involuntary Migration: An Introduction. In: *Current Sociology*, Vol. 36, 1988, s. 1.
[678] Srov. KUHLMAN, T: *Forced Migration: an Economist's Perspective*, Amsterdam 2000, s. 2 [cit. 2010–10–20]. Dostupné z: <http://dare.ubvu.vu.nl/bitstream/1871/1564/1/20000010.pdf>.
[679] Srov. PETERSEN, W.: A General Typology of Migration. In: *American Sociological Review*, Vol. 23, 1958, s. 261–262. Petersonova typologie bývá v odborné literatuře často citována, avšak v praxi se k ní další badatelé kloní jen zřídka, a to zejména kvůli jejímu příliš zjednodušujícímu a obecnému charakteru.

formulování teorie nucených migrací lze zařadit i E. F. Kunze, jenž rozlišil dva základní typy uprchlických pohybů – „dobrovolný“ (*anticipatory*) a „akutní“ (*acute*).[680] A. Richmond se ve svém výzkumu zaměřil na propojení těchto dvou kategorií migrace (dobrovolné a nucené), přičemž zdůraznil, že není vhodné od sebe stoprocentně oddělovat ekonomické a socio-politické příčiny migračních pohybů. Stejně tak dělení migrací na dobrovolné a nedobrovolné je neudržitelné. Richmond klade důraz na rozdílnou distribuci ekonomické a politické moci a hovoří o tzv. „proaktivních“ a „reaktivních“ pohybech podle možnosti svobody volby. Reaktivní migraci tvoří uprchlíci, nucená pracovní síla, lidé bez domova apod., proaktivní migraci naopak lidé, kteří se vrací (sezónní pracovníci, klasičtí emigranti aj.).[681]

Podle webového projektu Forced Migration Online (FMO) a Mezinárodní asociace pro studium nucené migrace (IASFM) lze pod nucenou migrací chápat „*obecný termín, který se vztahuje k pohybům uprchlíků a vnitřně vysídlených osob (vyhnaných v důsledku konfliktů), jakož i osob, vysídlených z důvodu přírodních nebo enviromentálních pohrom, chemických nebo jaderných katastrof, hladomoru nebo rozvojových projektů*“.[682] Z této definice nám vyplývá i základní dělení na nucené migrace vyvolané živelnými katastrofami (sucha, záplavy atd.) a nucené migrace vyvolané mezilidskými vztahy (migrace v důsledku porušování lidských práv a migrace v důsledku občanské války).

V nedávné době vypracoval odlišnou typologii nucených migrací T. Kuhlman, který se v ní zaměřil především na roli hlavních aktérů (podněcovatelů nucené migrace), jejich motivaci a použité prostředky. Došel přitom k závěru, že většinu nedobrovolných migrací přímo nebo nepřímo způsobuje stát (vláda, popř. různé organizace s podporou státu).[683]

[680] K dobrovolnému dochází v případě, kdy utečenec svoje bydliště opouští určitým způsobem „připraven“, k nucenému v momentu, kdy je rozhodnutí o odchodu odvislé od krizové situace, ve které se ohrožený jedinec nachází. Srov. KUNZ, E. F.: The Refugee In Flight: Kinetic Models And Forms of Displacement. In: *International Migration Review*, Vol. 7, 1973, s. 131–132.

[681] U proaktivního typu migrace existuje velký stupeň svobody volby, reaktivní migrační typ možnost volby nemá. Srov. RICHMOND, A. H.: Sociological Theories of International Migration: The Case of Refugees. In: *Current Sociology*, Vol. 36, 1988, s. 19–20.

[682] Srov. webové stránky Forced Migration Online (FMO), provozované Centrem pro uprchlická studia při Katedře pro mezinárodní rozvoj Univerzity v Oxfordu: FMO: *What is forced migration?* [cit. 2010–10–20]. Dostupné z: <http://www.forcedmigration.org/whatisfm.htm>.

[683] Srov. KUHLMAN, T: *Forced Migration:*…, s. 2–3.

7.1.2. Základní terminologie repatriace

K označení osob, poznamenaných nucenou migrací se používá řada termínů, jež nejsou často zcela přesně vymezeny či se významově překrývají. Na základě výzkumné praxe, potřeb státních úřadů a zkušeností nevládních či mezinárodních organizací, jež se věnují nuceným migrantům, lze nicméně rozlišit následující typy nedobrovolných migrantů:[684]

7.1.2.1. Uprchlík (Refugee)

Odborná terminologie nucené migrace rozlišuje dvě základní kategorie: „uprchlík" a „vnitřně přemístěná osoba".[685] Definici statutu uprchlíka schválily Spojené národy v roce 1951 v tzv. Úmluvě o právním postavení uprchlíků. Pojem uprchlík se vztahuje na kteroukoliv osobu, která se v důsledku událostí, které nastaly před 1. 1. 1951, „*nachází mimo svou vlast a má oprávněné obavy před pronásledováním z důvodů rasových, náboženských nebo národnostních nebo z důvodů příslušnosti k určitým společenským vrstvám nebo i zastávání určitých politických názorů, je neschopna přijmout, nebo odmítá vzhledem ke shora uvedeným obavám, ochranu své vlasti*".[686] Klíčový význam v definici zastává strach uprchlíka z perzekuce.[687] Z právního hlediska se uprchlíkem stává osoba v okamžiku, kdy v hostitelské zemi obdrží azyl, tj. stvrzení svého právního postavení. Právo odlišuje uprchlíka od „žadatele o azyl" (*asylum seeker*), což je osoba, která na posouzení žádosti teprve čeká.[688]

Politický vývoj v následujících desetiletích ale ukázal, že fenomén nucených migrací nepředstavuje pouze důsledek druhé světové války, jenž by byl spjat výlučně s Evropou.[689] Úmluva v sobě navíc zahrnovala časovou rovinu, v níž byly za uprchlíky považovány pouze

[684] Srov. FMO: *What is forced migration*…
[685] Tento termín je doslovným překladem z anglofonní literatury (*internally displaced person* – IDP). Čeština nedisponuje zavedeným vlastním samostatným obratem. Jako synonyma používám výrazy „vnitřní uprchlík", „přesídlenec", „vysídlenec", nebo např. „přesídlená či přemístěná osoba".
[686] Srov. OSN: *Úmluva o právním postavení uprchlíků z roku 1951* [cit. 2010–10–19]. Dostupné z: <www.osn.cz/dokumenty-osn/soubory/uprchlici.pdf>.
[687] Srov. POLJAKOVÁ, M.: *Mezinárodně právní ochrana uprchlíků* [rukopis]: diplomová práce, Západočeská univerzita v Plzni, Právnická fakulta, Plzeň 2000, s. 80 [cit. 2010-03-26]. Dostupné z: <www.unhcr.cz/dokumenty/vyzkum_03.pdf>.
[688] UNHCR: *Žadatelé o azyl* [cit. 2012–12–19]. Dostupné z: <http://www.unhcr-centraleurope.org/cz/komu-pomahame/zadatele-o-azyl.html>.
[689] Konvence z roku 1951 se ve svém rozsahu geograficky omezovala pouze na Evropu. Dle BETTS, A.: *Forced Migration and Global Politics*. Chichester 2009, s. 6.

osoby, které se v takovém statutu nacházely před lednem 1951. OSN proto musela později svůj přístup k uprchlické otázce revidovat, sjednotit a dobově uzpůsobit.[690] O revizi se postaral tzv. Protokol o právním postavení uprchlíků z roku 1967, který odstranil časové a geografické ohraničení.[691] Úmluva o právním postavení uprchlíků z roku 1951 (pozměněná Protokolem z roku 1967) tvoří dodnes základní nástroj mezinárodního práva pro uprchlíky.[692] Netřeba proto příliš zdůrazňovat, že tato dohoda zcela neodpovídá překotným událostem po rozpadu bipolárního světa, které iniciovaly masové nucené migrace.

Nejdůležitější právní prostředek sloužící k ochraně uprchlíků, který Úmluva obsahuje, je tzv. princip *non-refoulement* („zákaz vykázání“). Tato ústřední zásada hostitelským státům zakazuje vracet uprchlíky do země původu, pokud by nedošlo ke zlepšení tamní bezpečnostní situace a jejich život by mohl být i nadále v ohrožení.[693] Západoevropské státy většině bosenských uprchlíků nicméně udělovaly specifický status tzv. „dočasné ochrany“, který limitoval práva uprchlíka pouze na dobu trvání konfliktu.[694]

Za uprchlíky z BaH jsou považováni občané, kteří museli po 30. dubnu roku 1991 v důsledku obav o svůj život (pro svou odlišnou víru, národnost, či příslušnost k určité sociální skupině) odejít ze svých domovů a kteří se doposud důstojně a bezpečně nevrátili zpět a ani se v místě svého přemístění trvale neusadili.[695]

7.1.2.2. Vnitřně vysídlená osoba (Internally displaced person)

„Přesídlenec“ sice taktéž svůj domov opustil nedobrovolně, neodešel ale pryč ze země, čímž na rozdíl od „uprchlíka“ formálně nezískal právní ochranu dle mezinárodních zákonů a

[690] Srov. UN: *Convention relating to the Status of Refugees*, 28. 6. 1951 [cit. 2009-01-12]. Dostupné z: <http://untreaty.un.org/cod/avl/ha/prsr/prsr.html>.
[691] Viz UNHCR: *Convention and Protocol relating to the Status of Refugees*, United Nations, Treaty Series, Vol. 606, 1967 [cit. 2010–10–19]. Dostupné z: <http://www.unhcr.org/4dac37d79.html>.
[692] Srov. LUKIĆ, V.: *Izbjegličke migracije iz*…, s. 20.
[693] „Žádný smluvní stát nevyhostí jakýmkoliv způsobem nebo nevrátí uprchlíka na hranice zemí, ve kterých by jeho život či osobní svoboda byly ohroženy na základě jeho rasy, náboženství, národnosti, příslušnosti k určité společenské skupině či politického přesvědčení.“ Srov. OSN: *Úmluva o právním postavení*…; principem *non-refoulement* se ve své magisterské práci zabývá J. Malyško. Viz MALYŠKO, J.: Príncip non refoulment v medzinárodnom práve [rukopis]: diplomová práce, Masarykova univerzita, Právnická fakulta, Brno 2007, s. 5 [cit. 2010–03–25]. Dostupné z: <http://is.muni.cz/th/76939/pravf_m/>.
[694] O tomto statusu podrobněji viz dále v textu.
[695] Dle MARRI: *Legal and actual status of refugees, displaced persons and returnees to Bosnia and Herzegovina*, 2005, s. 6 [cit. 2012–9–19]. Dostupné z: <http://www.lex-ngo.org/dokumenti/access_to_rights_en.pdf>.

konvencí.[696] V BaH se zpravidla jednalo o osoby, které našly útočiště v rámci vlastního etnika.[697] Tito vnitřní přesídlenci zůstávali až téměř do konce 20. století stranou zájmu příslušných mezinárodních institucí. UNHCR začal přemístěným osobám samovolně poskytovat ochranu a asistenci teprve v 70. letech 20. století na *ad hoc* bázi, tedy „šité na míru" jednotlivým případům bez dlouhodobější ucelené strategie.[698]

Teprve v roce 1992 byl pod UNHCR zřízen post Zvláštního zástupce generálního tajemníka OSN pro vnitřně přemístěné osoby. Ustavení této funkce se shodovalo se začátkem bosenského konfliktu. Vysoký komisař pro uprchlíky současně dostal za úkol vnitřní uprchlíky legislativně zapracovat do právního rámce ochrany utečenců. Ustanovené směrnice Guiding Principles on Internal Displacement, které deklarovaly právní statut vnitřně přemístěných osob a poprvé výstižně a srozumitelně formulovaly povinnosti samotného státu vůči vnitřním vysídlencům, nakonec vstoupily v platnost až v roce 1998.[699]

Výraz přesídlenec v postkonfliktních společnostech má značně negativní sociální konotaci. Ta asociuje chudou osobu bez vlastního domova, jež živoří v místě přemístění bez definitivního vyřešení své nejisté situace.[700] Daytonská dohoda tyto vysídlence, kteří neopustili teritoriální území BaH, progresivně považovala za integrální součást utečeneckého korpusu.[701] Mezinárodní uprchlické právo do té doby repatriaci chápalo výhradně v rovině

[696] IDMC: *The Definition of an internally displaced person (IDP)* [cit. 2012–11–19]. Dostupné z: <http://www.internal-displacement.org/idp>.

[697] Vzhledem k neujasněným definicím můžeme v jihoslovanské terminologii ještě zaznamenat následující termín: vyhnané osoby (*prognana lica*), tj. jedinci, kteří museli utéci před vojenskou akcí, v jejím průběhu či důsledku. Jugoslávští autoři v rámci definice přemístěné osoby rozlišují mezi pojmy přemístěné osoby (*raseljena lica*) či dočasně přemístné osoby (*privremeno raseljena lica*). Např. D. Marinković tyto dva termíny považuje za rozdílné, na rozdíl od V. Lukićové, která je chápe jako synonyma. Za přemístěné osoby (*raseljena lica*) jsou považováni jedinci z bývalých jugoslávských republik, kteří kvůli své národnosti, konfesní příslušnosti atd. museli opustit místo svého trvalého bydliště, ale neobdrželi žádné mezinárodně-právní záruky. Dočasně přemístěné osoby (*privremeno raseljena lica*) odpovídají anglickému ekvivalentu IDP (*internally displaced person*). Jde o tzv. vnitřně přemístěné osoby, jejichž statut jim zabezpečuje určitou minimální mezinárodně-právní ochranu a pomoc. Dle MARINKOVIĆ, D. : *Demografski problemi…,* s. 26; LUKIĆ, V.: *Izbegličke migracije…,* s. 19. Typologií utečenců se ve svých výzkumech zabýval i chorvatský sociolog M. Mesić. Srov. MESIĆ, M.: Tipovi izbjeglica…

[698] Dle BETTS, A.: *Forced migration and global politics*…, s. 7.

[699] Srov. UNHCR: *Guiding Principles on Internal Displacement*, Geneva 2004 [cit. 2012–9–25]. Dostupné z: http://www.unhcr.org/43ce1cff2.html>.

[700] Srov. STEFANSSON, A. H.: Homes in the Making…, s. 126.

[701] Ustanovení *Přílohy 7* platí jak pro uprchlíky, tak pro vnitřně přemístěné osoby („*Agreement on Refugees and Displaced Persons*"). Viz OHR: *General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina. Annex 7*, Dayton 1995 [cit. 2009–06–10]. Dostupné z: <http://www.ohr.int/dpa/default.asp?content_id=375>.

zabezpečení návratu uprchlíků do země jejich původu.[702] Změnu postoje mezinárodního společenství lze považovat za inovativní prvek, který byl prosazován v době, kdy se teprve utvářely kontury nově koncipovaného utečeneckého paradigmatu. Otázka ochrany vnitřních uprchlíků nicméně nadále zůstává kontroverzním tématem, protože implicitně předpokládá aktivitu zahraničních či mezinárodních organizací na území cizího suverénního státu.[703] Zajištění návratu vnitřních uprchlíků dnes nicméně tvoří nedílnou součást repatriačních procesů vedených pod záštitou OSN.

7.1.2.3. Žadatelé o azyl (asylum seekers)

Pokud uprchlík požádá v cizí zemi o azyl (poskytnutí mezinárodní ochrany), stává se žadatelem o azyl, a naplní-li definici Úmluvy a je ve své žádosti úspěšný, stává se azylantem (uznaným uprchlíkem). Vzhledem k prudkému nárůstu žádostí o azyl v 80. a 90. letech se ve vyspělých zemích světa rozpoutala rozsáhlá debata o oprávněnosti mnoha žádostí o udělení azylu. V praxi je totiž mnohdy velmi těžké rozlišit ekonomicky motivovanou migraci od politicky motivovaného útěku.[704]

7.1.2.4. Navrátilec (Returnee)

Za navrátilce označujeme veškeré utečence (uprchlíky a vnitřně přemístěné osoby), kteří se odhodlali k návratu do předválečného domova.[705] Úřady formálně stvrzený návrat ale ještě v žádném případě nemusel znamenat, že repatriační proces skutečně uspěl. Vlastní fyzický návrat bez obnovy socioekonomických vazeb a úspěšné reintegrace do místní komunity totiž nelze považovat za garanci definitivního vyřešení repatriační otázky.

[702] Např. mírové smlouvy uzavřené v souvislosti s konflikty v Kambodži (1991), Mozambiku (1991), Salvadoru (1992) či Guatemale (1996) oficiálně stvrzovaly právo na návrat pouze do země původu, a nikoliv do svého předválečného domova. Dle PHUONG, C.: Forcible displacement in peace agreements.In: *The international council on human rights policy. Review Meeting Peace Agreements: The Role of Human Rights in Negotiations Belfast*, 2005, s. 5.

[703] ŠIMÁK, J.: *Návrat uprchlíků a přemístěných osob*…, s. 17.

[704] Do diskurzu vstoupily pojmy jako „ekonomický uprchlík" či „falešný žadatel o azyl". Tyto kategorie zpochybňují legitimitu žádostí o politický azyl u osob pocházejících z oblastí, jež nejsou jednoznačně vnímány jako život ohrožující a zároveň naznačují ekonomický zájem domnělých uprchlíků. Srov. JANKŮ, K.: *Moderní migrace. Stěhování se zvláštním významem*. In: Sociální studia, roč. 1, 2006, s. 17.

[705] Dle MARRI: *Legal and actual status of refugees*…, s. 7.

O úspěšnosti tohoto procesu rozhodovala velmi široká škála faktorů, které ovlivňovaly jeho výslednou udržitelnost.[706]

7.1.3. Daytonská mírová smlouva a její právní uspořádání

Daytonská dohoda,[707] sjednaná na vojenské letecké základně Wright-Patterson nedaleko města Dayton v americkém státě Ohio a posléze ratifikovaná v Paříži v prosinci roku 1995, ukončila více než tři a půl roku trvající krvavý občanský konflikt.[708] Její hlavní architekt, americký diplomat Richard Holbrooke, konstatoval, že Západ se primárně soustředil na samotné ukončení války („*to end a war*“) s okamžitým cílem stabilizovat dramatické poměry v zemi.[709] Tomu odpovídala i její výsledná struktura. Mírová smlouva je vnitřně rozčleněná do jedenácti *Příloh* (tzv. *Annexů*), jež rozdělují a vymezují kompetence mezinárodního společenství a místních institucí do dvou kategorií: vojenské (*Příloha 1–2*) a občanské/civilní (*Příloha 3–11*). Tvůrci mírové dohody se značnou detailností definovali především vojenskou *Přílohu 1*; ostatní (občanské) *Přílohy* formulují své záměry a cíle poměrně nejednoznačně, což se projevilo v nejasnostech kdo, z jaké pozice a jakou formou bude jednotlivá opatření prosazovat.

Přestože ustanovení postupu poválečné obnovy zůstalo během mírových jednání až na druhém místě, jeho výsledné nastavení bosenskou společnost zcela zásadně ovlivnilo. *Přílohy 3–11* se netýkaly ukončení válečného stavu, jemuž se mírové dohody tradičně věnují, ale směřovaly k politickému projektu „budování státu“, jehož nedílnou součástí byla rekonstrukce původně multietnického společenství.[710] Západní vyjednavači neuvažovali o jiném řešení bosenské otázky než o zachování celistvosti a nedělitelnosti této bývalé jugoslávské republiky. Výsledná dohoda tak utvářela stát, jenž nebyl produktem všeobecného

[706] O tom podrobněji viz kapitola č. 9. (*Příčiny slabé návratnosti bosenskohercegovských utečenců*).
[707] Oficiálně tzv. Všeobecná rámcová dohoda o míru v BaH – General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina (GFAP). Srov. OHR: *General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina*…
[708] Slavnostní ceremoniál definitivního stvrzení smlouvy se odehrál 14. 12. 1995 v Paříži. I přes snahu Francouzů nazývat dohodu pařížskou se ustálil název dle místa jejího dojednání.
[709] Holbrookova publikace ostatně sama nese název „To end a war“. HOLBROOKE, R.: *To End a War*…
[710] BILDT, C.: The Important Lessons of Bosnia. In: *Financial Times*, 3. 4. 1996. Cit. in: CHANDLER, D.: From Dayton to Europe. In: CHANDLER, D. (ed.): *Peace without politics?: ten years of international state-building in Bosnia*, London 2006, s. 33.

konsensu či angažovanosti zdejšího obyvatelstva. Významný podíl bosenské populace jej považoval za zvnějšku vnucený projekt.[711]

Západ navíc direktivně určil, kdo bude za jednotlivé strany v Daytonu vyjednávat mírové podmínky. Zástupci bosenských Srbů a bosenských Chorvatů zůstali záměrně opomenuti. Mírovou dohodu uzavřeli bosenský prezident Alija Izetbegović a prezidenti sousedních zemí – Svazové republiky Jugoslávie (SRJ) Slobodan Milošević a Chorvatska Franjo Tudjman. Daytonská smlouva se tak formálně jevila jako regionální úmluva mezi suverénními sousedními státy – BaH, SRJ a Chorvatskem.[712]

Již jsme uvedli, že mezinárodní společenství primárně usilovalo o uzavření takového míru, jenž zúčastněným stranám ponechá pocit, že sice nikdo nevyhrál, ale také nikdo neprohrál. Daytonská ustanovení vzhledem k tomuto smírčímu pojetí představují poměrně komplikovaný a v řadě ohledů i rozporuplný text.[713] Na jedné straně se totiž snaží udržet jednotný stát (BaH) a na straně druhé fakticky stvrzuje národnostní parcelaci země skrze výrazné vnitřní administrativní rozčlenění.[714] V tomto ohledu tak *de iure* legitimizují praktiky válčících stran, v důsledku jejichž působení vznikla jednotlivá etnicky homogenní území.

Daytonskou BaH tvoří křehký, asymetrický federativní model, který je podepřen čtrnácti dílčími ústavami.[715] Nesouměrnost se projevuje ve specifickém úkazu souběžné existence unitární republiky a federace v rámci jednoho státu. Někteří autoři proto BaH dokonce považují za konfederaci.[716] Státní teritorium je v bosenské ústavě *de facto* rozděleno na Federaci BaH (51 % rozlohy země) a Republiku srbskou (49 % rozlohy země), jež od sebe formálně odděluje tzv. Mezientitní hraniční linie.[717] K jejich zformování došlo již v průběhu

[711] BILDT, C.: *Peace Journey*…, s. 139.
[712] Daytonská ustanovení byla závazná i pro sousední postjugoslávské státy. Srov. WILLIAMS, R. C.: The Significance of Property Restitution to Sustainable Return in Bosnia and Herzegovina. In: *International Migration*, Vol. 44, 2006, s. 42.
[713] Aby vůbec k podpisu dohody mohlo dojít, museli vyjednavači v průběhu daytonských jednání úmyslně odsunout do pozadí celou řadu sporných teritoriálních otázek. Především se kvůli obavám ze zmaření jednání v Daytonu explicitně nezabývali ustanovením konečného statutu Brčka.
[714] Srov. OHR: *General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina. Annex 4*…; COX, M.: The Dayton Agreement in Bosnia and Herzegovina: A Study of Implementation Strategies. In: *British Yearbook of International Law*, Vol. 69, 1999, s. 204–205.
[715] Ústava na státní úrovni (ta je zakotvena v *Příloze 4* daytonské dohody), dvě ústavy entitní, deset ústav federálních Kantonů a ústava Brčka, speciálního distriktu (tzv. kondominia).
[716] Dle BOSE, S.: The Bosnian State…, s. 326.
[717] Tzv. Inter-Entity Boundary Line (IEBL). Jejímu rozhraničení se konkrétně věnuje *Příloha 2*. Srov. OHR: *General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina. Annex 2*, Dayton 1995 [cit. 2009–04–13]. Dostupné z: <http://www.ohr.int/dpa/default.asp?content_id=370>.

konfliktu, kdy z obou budoucích entitních teritorií uteklo či bylo vyhnáno více než 90 % tamního etnicky menšinového obyvatelstva.[718] Navíc se v prostoru Federace BaH od sebe striktně oddělili Chorvaté a Bosňáci. Vznikla tak tři více či méně etnicky ucelená teritoria. Kompromisní charakter daytonské dohody současně záměrně oslabil pravomoci centrální vlády na úkor rozsáhlejších kompetencí, které byly přiřčeny jednotlivým entitám.[719] Federace BaH a Republika srbská sice nedisponují plnohodnotnou státní suverenitou, nicméně jsou široce autonomní s vlastními složkami státní moci včetně policie.[720]

7.1.3.1. Pojetí návratu v rámci daytonské mírové dohody

Mezinárodní společenství předpokládalo, že pokud ze svých domovů během války utekly dva miliony osob, bude se chtít obdobný počet utečenců vrátit domů.[721] Ústřední část daytonské dohody v této souvislosti tvořila *Příloha 7*, jež garantovala zabezpečení *svobodného návratu* uprchlíků a vnitřně přemístěných osob do jejich *předválečných* domovů a restituci majetku.[722] Každý utečenec měl přitom právo dobrovolně se rozhodnout, zda se vrátí domů, či zůstane přemístěn na jiném místě v BaH.[723] Daytonská dohoda pověřila UNHCR, jenž zaštiťuje a řídí repatriaci běženců, vypracováním plánu k brzkému návratu všech utečenců.[724]

V Daytonu zformulovaná teze, jež zdůrazňovala zajištění návratu *všech* utečenců (tj. včetně vnitřně přemístěných osob) do *původních* domovů (*homes of origin*), je tedy oproti tradiční definici repatriace uprchlíků v mnohém konkrétnější.[725] Stěžejní klauzule daytonské

[718] Srov. JANSEN, S.: The Privatisation of Home…, s. 179.
[719] Ústava rozhodnutí centrálních politických představitelů fakticky omezila pouze na oblasti zahraniční, monetární a imigrační politiky. Srov. OHR: *General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina. Annex 4*...
[720] *Příloha 4* dokonce deklarovala státní příslušnost nejen k BaH, ale i k jednotlivým entitám. Viz OHR: *General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina. Annex 4*…
[721] Viz PHUONG, C.: 'Freely to Return': Reversing Ethnic Cleansing in Bosnia-Herzegovina. In: *Journal of Refugee studies*,Vol. 13, 2000, s. 167.
[722] Dle OHR: *General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina. Annex* 7…
[723] Západní vyjednavači původně uvažovali, že si utečenci budou moci zažádat (v případě neochoty k návratu) o finanční náhradu. Touto deklarovanou volbou se ale sama *Příloha 7* mohla stát instrumentem k dalšímu zpevnění výsledků etnických čistek. Možnost finanční náhrady za pomoci tzv. Majetkového fondu nakonec Západ vůbec nerealizoval a finančně odškodňoval pouze ty, kteří o majetek přišli, či jej zpětně získali značně poškozený.
[724] Srov. OHR: *General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina. Annex* 7…
[725] „Bosenskou" formu návratu Toal s Dahlmanem označují výrazem *domicile return* („návrat do místa původu"). Srov. TOAL, G., DAHLMAN, C.: The Effort to Reverse Ethnic Cleansing…, s. 439.

dohody konstatovala, že bez něj nemůže být v BaH dosaženo trvalého míru.[726] Tento výrazný posun v dosavadní mezinárodněprávní praxi řada autorů hodnotila jako radikální posun a mimořádně progresivní krok.[727] Na druhé straně důraz na návrat do původního domova znamenal nový precedent, ve kterém si samo mezinárodní společenství nastavilo měřítko úspěchu velmi vysoko.[728] Podle některých odborníků tento striktní závazek dokonce představoval chybně nastavenou prioritu.[729]

7.2. ZÁPADNÍ PROTEKTOŘI A JEJICH ROLE V POVÁLEČNÉM MÍROTVORNÉM PROCESU BOSNY A HERCEGOVINY

Poválečná mírotvorná obnova BaH představuje od skončení rekonstrukčního období po druhé světové válce příklad nejrozsáhlejšího mezinárodně koordinovaného projektu. Daytonská dohoda svým pojetím, strukturou a deklarovanými cíli byla více než „jen" tradiční mírovou smlouvou. Její výjimečnost spočívala v tom, že poválečnou rekonstrukční obnovu země měly – na rozdíl od obdobných misí v Kosovu či Východním Timoru pod přímou patronací OSN – provést mezinárodním společenstvím *ad hoc* utvořené a kontrolované instituce vybavené nebývalou rozhodovací silou.

Extrémně rozvolněné pojetí mírotvorného procesu v BaH dalo mezinárodním aktérům, kteří se nemuseli nikterak zodpovídat bosenskému obyvatelstvu, volné pole působnosti v realizaci poválečné tranzice podle svých představ. Vágnost daytonských ustanovení současně umožňovala protektorům trvale odkládat jakýkoliv převod rozhodovacích pravomocí do bosenských rukou. Daytonská dohoda tak utvořila neprůhledné „neformální opatrovnictví", jež znemožňovalo určit, kdo nese za dílčí řídící kroky zodpovědnost.[730]

Mezinárodní společenství se od počátku zahájení mírové rekonstrukce BaH snažilo tamní obyvatelstvo přesvědčit, že jeho působení v zemi je apolitické a slouží výhradně k řízení poválečné rekonstrukce a obnově základních funkcí státu. Jenže v jejich přístupu,

[726] Srov. OHR: *General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina. Annex* 7…
[727] Např. JANSEN, S.: The Privatisation of Home…, PHUONG, C.: 'Freely to Return'…, BOSE, S.: *Bosnia after Dayton*…, s.109–110, PHILPOTT, C.: Though the dog is dead, the pig must be killed: finishing with property restitution to Bosnia-Herzegovina's IDPs and refugees. In: *Journal of Refugee Studies*, Vol. 18, 2005, WILLIAMS, R. C.: The Significance of Property Restitution…
[728] Dle CATER, C. K., COUSENS, E. M.: *Towards peace in Bosnia*…s. 72.
[729] BLACK, R.: Return and Reconstruction: Missing Link or Mistaken Priority in Post-Dayton Bosnia and Herzegovina? In: *SAIS Review*, Vol. 21, 2001, s. 177–199.
[730] CHANDLER, D.: State-building in Bosnia…, s. 18.

ve kterém se minimálně zpočátku střetávaly dvě protikladné mírotvorné strategie,[731] nakonec převládl sklon prezentovat utváření bosenských státních struktur jako Západem vnucený čistě administrativní proces, jenž sám o sobě nevyžaduje politický konsensus mezi konstitutivními národy BaH.

Mezinárodní správa z takto pojatého postupu bosenskohercegovské občany *de facto* vyloučila.[732] První poválečné volby v roce 1996,[733] v nichž oproti očekávání Západu zvítězily stejně jako před válkou tři hlavní nacionalistické strany, západní protektory utvrdily, že tamní elektorát neplnil jejich představy. Tyto volby a následný politický a socioekonomický vývoj architekty daytonské dohody donutil přehodnotit své vize a zaujmout vůči BaH rigidnější postoj. V rámci poválečné obnovy se zcela odklonili od v podstatě stejně spíše rétorického přístupu, jenž zdůrazňoval podporu zájmů obyvatelstva, k politice technického plnění daytonské dohody řízené experty z Bruselu či Washingtonu prostřednictvím Úřadu Vysokého představitele (OHR).

Navzdory daytonským proklamacím byl ale reálný vliv OHR na politické řízení země a rekonstrukční proces v prvních poválečných letech pouze teoretický. Slabá pozice Vysokého představitele vyplývala z rozporů mezi velmocemi, které se přely o rozsah jeho kompetencí, a také v otázce, komu bude tento zmocněnec zodpovědný. Spojené státy ještě před uzavřením daytonské dohody zamýšlely kontrolovat jak vojenskou, tak i civilní realizaci mírové dohody, k čemuž plánovaly pověřit OHR silným mandátem.[734] Na nátlak západoevropských vlád ale řízení úřadu OHR nakonec přenechaly Evropanům, pročež zamýšlenou exkluzivní pozici Vysokého představitele výrazně zredukovaly, a znemožnily tak

[731] M. Søberg kategorizuje dva základní mírotvorné přístupy: „end-date“ a „end-state“. Podle prvního z nich nejefektivnější metoda budování demokracie znamená co nejrychlejší přenos pravomocí na lokální aktéry, kteří by se měli na jejím utváření výhradně podílet. Zastánci tohoto přístupu (především politologové D. Chandler, C. Cater a E. Cousens) se zasazovali za časově krátkodobý mandát mezinárodního společenství, který by utvořil takové prostředí, v němž by se lokální autority přímo zodpovídaly obyvatelstvu. Zmiňovaní autoři v této souvislost poukazovali na rekonstrukční období po druhé světové válce, kde v projektech ekonomické, politické a sociální obnovy země bylo německé a japonské obyvatelstvo mnohem výrazněji zaangažováno. Druhý přístup zastával názor, že liberální demokracie může být vystavěna shora, tj. že Západ by měl prosadit své ideje liberální kultury ještě před prvními poválečnými volbami. SØBERG, M.: Empowering Local Elites…, s. 46.

[732] Dle CHANDLER, D. (ed.): *Peace without politics?...*, s. 2.

[733] Daytonská usnesení stanovila, že regulérní volby mají proběhnout do devíti měsíců od podpisu smlouvy. Dle OHR: *General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina. Annex 3*, Dayton 1995 [cit. 2010–10–10]. Dostupné z: <http://www.ohr.int/dpa/default.asp?content_id=371>.

[734] CHANDLER, D.: From Dayton to Europe. In: CHANDLER, D. (ed.): *Peace without politics?...*, s. 32.

této instituci zpočátku zastávat aktivnější roli.[735] OHR tudíž chyběly nástroje, jimiž by efektivně ovlivňoval, usměrňoval či odvolával rozhodnutí bosenských politických protagonistů. Až konference *Rady pro nastolení míru* (PIC)[736] v Bonnu v roce 1997 Vysokého představitele vybavila konkrétními silovými nástroji exkluzivní moci, s nimiž mohl autoritativně prosazovat svá rozhodnutí.[737] Z instituce s původně časově omezeným ročním mandátem, v jehož rámci měla mírotvornému procesu asistovat, a nikoliv jej dirigovat, se v průběhu bosenského tranzičního období stala ústřední řídící síla.[738]

Zahraniční zmocněnec na základě tzv. bonnských pravomocí nabyl oprávnění zablokovat takové zákony, které podle jeho uvážení odporovaly daytonským ujednáním.[739] S okamžitou platností mohl rovněž odvolat (či sankcionovat) kteréhokoliv politika, jenž podle jeho názoru obstruoval plnění mírových dohod. Vysocí představitelé této pravomoci ale využívali s výjimkou Paddy Ashdowna spíše příležitostně.[740] Odvolání právoplatně zvoleného politika představovalo kontroverzní krok, který zřetelně poukazoval na úroveň skutečné suverenity státu.[741] Zásahy Vysokého představitele, jimiž tento zmocněnec Západu obcházel ustanovený zákonodárný proces, přirozeně vyvolávaly negativní reakce u veřejnosti, která odvolané politiky demokraticky zvolila a podporovala.[742]

---

[735] Proto také první Vysoký představitel Carl Bildt ve svých pamětech zdůrazňoval zásadní rozdíl mezi rozsahem úkolů, jež se s jeho funkcí pojily, a vlastní silou a zdroji, které získal k jejich uskutečňování. BILDT, C.: *Peace Journey*…, s. 173–174.

[736] Viz slovníček pojmů.

[737] K odůvodnění posílení pravomocí využila *Rada pro nastolení míru* článek V. *Přílohy 10*, který zdůrazňoval, že OHR představuje konečnou instanci v rámci výkladu naplňování občanských záležitostí v době konání mírového procesu. Srov. OHR: *General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina. Annex 10*, Dayton 1995 [cit. 2010–09–23]. Dostupné z: < http://www.ohr.int/dpa/default.asp?content_id=366>.

[738] SØBERG, M.: Empowering Local Elites…, s. 46.

[739] Srov. OHR: *Peace implementation Conclusions. Bonn Conclusions.Bosnia and Herzegovina 1998: Self-sustaining Structures*, Bonn 1997 [cit. 2009–10–9]. Dostupné z: <http://www.ohr.int/pic/default.asp?content_id=5182#11>; Vysocí představitele toto oprávnění v letech 1996–2009 uplatnili v různé podobě celkově 800krát. Dle BELLONI, R.: Bosnia: Dayton is Dead! Long Live Dayton! In: *Nationalism and Ethnic Politics*,Vol. 15, 2009, s. 362.

[740] Nejaktivněji si v této souvislosti počínal v pořadí čtvrtý Vysoký představitel Paddy Ashdown, jenž v období 2002–2004 zbavil úřadu více jak osmdesát politických představitelů. Srov. DÉRENS, J. A., GESLIN, L.: C*omprendre des Balkans. Histoire, sociétés, perspectives*, Paris 2008, s. 179.

[741] Paddy Ashdown potvrdil protektorský postoj Západu vůči BaH již ve své inaugurační řeči v roce 2002, v níž konstatoval, že existují pouze dva způsoby, jak může nejvyšší západní zmocněnec v BaH činit svá rozhodnutí. Buď bude co nejdůsledněji vyvažovat názory tří konstitutivních národů, či bude činit to, co „považuje za správné pro BaH jako takovou". Ashdown svou preferencí druhé možnosti dal jasně najevo, že o této zemi se rozhoduje zvenčí. Srov. OHR: *Inaugural Speech by Paddy Ashdown, the new High Representative for Bosnia & Herzegovina*, Sarajevo 2002 [cit. 2012–2–25]. Dostupné z: <http://www.ohr.int/ohr-dept/presso/presssp/default.asp?content_id=8417>.

[742] Viz např. odvolání starosty okresu Drvar Mile Marčety v případové studii srbské návratnosti do opštiny

Záměr mírotvorného procesu se tak postupně rozšířil od čistě fyzické rekonstrukce následků války ke snaze komplexně vyřešit uprchlickou otázku, reintegrovat a usmířit obyvatelstvo, realizovat neoliberálně nastavené ekonomické reformy a vybudovat institucionální kapacity země.[743] Snaha mezinárodních protektorů importovat a prosadit liberální demokratický systém neliberálními metodami (skrze direktivní nařízení Vysokého představitele) byla úspěšná pouze v omezeném rozsahu. V rané rekonstrukční fáze se podařilo obnovit ústřední infrastrukturu země, navázat dopravní spojení mezi entitami, vytvořit jednotný měnový systém, unifikovat poznávací značky aut tak, aby bylo nerozlišitelné, odkud automobil je, a integrovat oddělené vojenské složky do sjednocené armády BaH.

Oktrojovaná rozhodnutí OHR ale ve své podstatě redukovala motivaci lokálních politiků k dosažení politického kompromisu. Liberální intervencionismus bosenským politikům umožňoval zúčastnit se mezinárodních iniciativ, za jejichž úspěch či neúspěch *de facto* nenesli žádnou zodpovědnost. Západní protektoři, kteří se kromě nápravy fyzických následků války a obnovy hospodářských kapacit intenzivně soustředili na budování základů občanské společnosti, v této souvislosti obraceli pozornost výhradně na jednotlivce a neziskové organizace respektující jejich postoje.[744] Veškeré společenské aktivity, které se neshodovaly se zásadami jimi nastavené mírové obnovy, byly z jejich strany víceméně ignorovány či negovány.

Protektorátní správa svým postupem přispívala k dalšímu zpevňování protikladných postojů politických elit tří konstitutivních národů a podtrhovala nedořešenost bosenského konfliktu. Úsilí velmocí vytvořit z válkou rozvrácené BaH suverénní a národnostně tolerantní stát selhalo, neboť se s touto ideou většina jejích obyvatel nedokázala identifikovat. Bosňácká elita kladla od počátku důraz především na suverenitu, co nejvýraznější centralizaci skrze zrušení entit a utvoření kvazi občanské společnosti, v níž by se etnická identita Srbů a Chorvatů co nejvíce oslabila. Tyto veskrze účelově proklamované postoje posilovala domněnka, že Bosňáci mohou v zemi mít nadpoloviční početní zastoupení.[745] Bosňáckou

---

Drvar.

[743] COX, M.: *State Building and Post-Conflict...*, s. 12.

[744] Dle BELLONI, R.: Bosnia: Dayton is Dead…, s. 363.

[745] O tom podrobněji viz kapitola č. 6. (*Zhodnocení demografických následků války*). Zastánci centralizace daytonské uspořádání země kritizují proto, že dohoda podle nich namísto striktního ustanovení jednotné BaH a následné integrace společnosti *de facto* politicky institucionalizovala rozdělení země podél etnických linií. Srov. BURG, S. L.: Bosnia Hercegovina: A case…, s. 141.

elitou prosazovaný koncept unitárního státu založený na navenek široce rozprostřené *bosenské* identitě je ale kvůli odporu dvou dalších konstitutivních národů zcela nereálný.

Bosenští Srbové a Chorvaté, kteří takové pojetí považují za kouřovou clonu k rozmělnění vlastní početní síly, se za daných podmínek naopak zasazovali za silně decentralizované státoprávní uspořádání, tj. za stát postavený na národnostních oblastech s co největšími kompetencemi. Zatímco Srbové se postupem času změnili z odpůrců daytonského uspořádání v jeho nejvýraznější zastánce, neboť jim umožňuje výše vyřčené. Chorvaté ze stejných důvodů požadují revizi daytonské dohody, protože nemají práva, kterými disponují Srbové. Na rozdíl od Bosňáků se ale ústavní reformy, v níž si nárokují vznik třetí „chorvatské" entity, domáhají proto, aby zabránili vlastní marginalizaci ze strany početně silnějších Bosňáků ve Federaci BaH.[746]

7.3. Vývoj repatriační strategie protektorátní správy Bosny a Hercegoviny[747]

7.3.1. První fáze (1995–1997) – slabá angažovanost Západu v repatriačním procesu

Napjatá politická a bezpečnostní poválečná situace v BaH, rozdílné, mnohdy protikladné představy velmocí a jejich neochota se výrazněji silově angažovat, ale i chybné predikce vývoje společenských poměrů v zemi bránily s optimismem očekávanému okamžitému návratu utečenců. Clintonova administrativa dokonce původně předpokládala, že multilaterální pořádkové jednotky dokáží transformovat bosenskou společnost během jednoho kalendářního roku.[748] Vojenské síly IFOR (od roku 1996 SFOR) měly vymýtit během války rozšířený mýtus „*že Bosňané nemohou žít společně v jednom státě*".[749]

Již tak mylnou domněnku Západu, že se utečenci budou ochotně a spontánně vracet do předválečných domovů, doprovázel stejně nesprávný předpoklad, že téměř okamžitě dojde

[746] Uvažované reformní návrhy podrobně analyzuje R. Belloni. Viz BELLONI, R.: *State Building*…, s. 54–58.
[747] Ve vývoji repatriační koncepce mezinárodního společenství lze od roku 1995 identifikovat v časové posloupnosti pět rozdílných fází. Chronologická struktura je převzata ze studie D. Heimerlová, jejíž generalizované pojetí je rozšířeno a detailněji rozpracováno. Srov. HEIMERL, D.: The return of refugees and internally displaced persons : from coercion to sustainability? In: CHANDLER, D. (ed.): *Peace without politics?: ten years of international state-building in Bosnia*, London 2006, s. 72.
[748] Dle COHEN, L. J.: Bosnia's „Tribal Gods"…, s. 44.
[749] ROSAND, E.: The Right to Return…, s. 1112.

k jejich úspěšnému začlenění v místě původu. To, co migrantům v hostitelské zemi trvá v průměru 10–15 let (tj. než se usadí a konsolidují svůj stav), měli navrátilci zvládnout v mnohonásobně kratším čase.[750] Upozorněme, že návrat do předválečného domova po skončení války a obnova kontaktů a původních sociálních vazeb bývá obvykle mnohem problematičtější a náročnější než integrace migranta v exilu.[751]

Přestože mezinárodní představitelé z maření repatriace vinili téměř výhradně lokální politické elity, zajistit návrat utečenců v prvních poválečných letech nedokázali ani oni sami. Ačkoliv převládal názor, že etnickou reintegraci a usmíření bosenské společnosti lze dosáhnout pouze skrze (menšinovou) repatriaci utečenců, daytonské uspořádání (tj. rozdělení etnicky homogenních teritorií BaH) přeci jen zajistilo částečnou stabilizaci situace.[752] A tyto křehké bezpečnostní poměry v jednotlivých územích se západní představitelé obávali jakkoliv narušit. Proto také jednotky Severoatlantické aliance odmítaly poskytovat ochranu potencionálním menšinovým navrátilcům s tvrzením, že k asistenci během návratu utečenců a zajišťování jejich bezpečnosti nemají dostatečný mandát.[753] Ten rovněž chyběl i mezinárodním organizacím pověřeným řízením návratu uprchlíků a rekonstrukční činností (zejména UNHCR, Světová banka a UNDP).[754] Těmto organizacím proto nezbývalo než bez výhrady podporovat méně ošemetný většinový návrat, který na konferenci *Rady pro nastolení míru* (PIC) v Ženevě v prosinci roku 1996 vyhlásila tehdejší Vysoká komisařka pro uprchlíky (UNHCR) Sadako Ogata.[755] Jenomže podpora většinového návratu v prvních dvou letech naopak přispěla ke konsolidování nacionální homogenizace jednotlivých oblastí, čímž se *de facto* akceptoval převažující negativní postoj utečenců k návratu do míst, kde by se ocitli v menšinovém postavení.[756]

---

[750] Dle ROGGE, J.: Repatriation of refugees: a not so simple 'optimum' solution. In: ALLEN, T., MORSINK, H. (eds.): *When Refugees Go Home*, London, 1994. Cit. in: BLACK, R., GENT, S.: Sustainable Return in Post-conflict Contexts. In: *International Migration*, Vol. 44, 2006, s. 20.

[751] Srov. UNHCR: *The State of the World's Refugees*, Geneva 1997, s. 153.

[752] Dle CRPC: *Return, Local Integration & Property Rights*. UNHCR 1999 [cit. 2010–10–30]. Dostupné z: <http://www.unhcr.org/refworld/pdfid/3d64e2dd2.pdf>.

[753] Srov. BLACK, R.: Return and Reconstruction…, s. 188. V BaH zůstalo po podpisu daytonské mírové dohody rozmístěno 60 tisíc vojáků. ICG: *Minority Return or Mass Relocation*?..., s. 2.

[754] Dle HEIMERL, D.: The return of refugees…, s. 73.

[755] Komisařka ve svém vyjádření obhajovala prioritu většinové návratnosti v roce 1997 slovy, že „*v podmínkách BaH je lépe proveditelná i bezpečnější*". Srov. OHR: *Bulletin No. 29*, 17. 12. 1996 [cit. 2010–09–23]. Dostupné z: <http://www.ohr.int/ohr-dept/presso/chronology/bulletins/default.asp?content_id=4954#3>.

[756] Většinu ze statisticky registrovaných navrátilců v letech 1996–1997 tvořili přesídlenci, kteří již v daném místě přemístění žili a kteří svou pozici pouze potvrdili nahlášením trvalého pobytu.

Okupační správa země přešlapovala v rámci repatriační otázky na místě, neschopna zaujmout ohledně plnění *Přílohy 7* důsledný a rozhodný postoj. K chaosu přispívalo i nesmyslné množství mezinárodních a neziskových subjektů, které participovaly na mírotvorném procesu v BaH.[757] Mezinárodní dozor byl kvůli neměnné vnitropolitické situaci, neutěšeným bezpečnostním poměrům a minimálnímu počtu menšinových navrátilců nejprve prodloužen o dva roky (tzv. konsolidační období) a poté, v prosinci roku 1997, odložen na neurčito.

7.3.1.1. Konkrétní programy mezinárodního společenství na podporu menšinového návratu[758]

Ihned po skončení války se objevily první pilotní programy na podporu menšinové návratnosti. Jejich výsledný efekt byl ale spíše kontraproduktivní, a proto se od nich záhy upustilo.[759] K jednomu z mála relativně úspěšných projektů lze přiřadit zprovoznění autobusových linek, které měly obnovit dopravní spojení mezi entitami pod patronací UNHCR. Díky tomu měli utečenci poprvé po skončení války příležitost navštívit svá původní

[757] Na obnově BaH se podílelo více jak sto tisíc cizinců, desítka fondů a organizací OSN a asi 200 neziskových organizací. Dle FRANZ, B.: Returnees, Remittances, and Reconstruction: International Politics and Local Consequences in Bosnia. In: *The Whitehead Journal of Diplomacy and International Relations*, Vol. 11, 2010, s. 51. Podle Blacka v BaH zpočátku působilo dokonce cca 500 zahraničních neziskových organizací a okolo 1 500 domácích organizací. Dle BLACK, R.: Return and Reconstruction…, s. 180. Sampson v rámci „mapování" občanské společnosti v BaH registroval v roce 1997 téměř 400 západních rozličných dobrovolných skupin a občansko-společenských organizací. Srov. SAMPSON, S.: Weak States, Uncivil Societies and Thousands of NGOs: Benevolent Colonialism in the Balkans. In: TONRQUIST-PLEWA, B., RESIC, S. (eds.): *The Balkans in Focus: Cultural Boundaries in Europe*, Nordic Academic Press 2003, s. 27.

[758] Samotný termín „minoritní návrat" se poprvé objevil v drobných zmínkách ve třetí a čtvrté zprávě OHR zaslané generálnímu tajemníku OSN v roce 1996. Srov. OHR: *3rd Report of the High Representative for Implementation of the Bosnian Peace Agreement to the Secretary-General of the United Nations. Article 45*, Sarajevo 1996 [cit 2010–12–12]. Dostupné z: <http://www.ohr.int/other-doc/hr-reports/default.asp?content_id=3666>; OHR: *4th Report of the High Representative for Implementation of the Bosnian Peace Agreement to the Secretary-General of the United Nations.Article 54*, Sarajevo 1996 [cit. 2010–12–12]. Dostupné z: <http://www.ohr.int/other-doc/hr-reports/default.asp?content_id=3667>.
OHR: *4th Report of the High Representative for Implementation of the Bosnian Peace Agreement to the Secretary-General of the United Nations.Article 54*, Sarajevo 1996
[cit. 2010–12–12 Dostupné z: <http://www.ohr.int/other-doc/hr-reports/default.asp?content_id=3667>.

[759] Jednalo se o nesmělé a zcela neúspěšné pokusy repatriovat meninovým způsobem několik set rodin. UNHCR své aktivity zpočátku zaměřoval především na získávání relevantních informací o stavu původních nemovitostí utečenců prostřednictvím krátkodobých návštěv. ICG ale z terénu upozorňovala, že návštěvy původních obyvatel u vnitřně přemístěných vzbuzovaly hysterii. Přesídlenci, kteří nemovitosti obývali ilegálně, se odmítali vystěhovat a pod vlivem tamních politiků se případnému návratu menšinových utečenců vehementně bránili (demonstrace, fyzické útoky, destrukce bytového fondu). ICG: *Going Nowhere Fast*, Sarajevo 1997, s. 24 [cit. 2010–12–10]. Dostupné z: <http://repository.forcedmigration.org/pdf/?pid=fmo:1739>.

obydlí, byť zpočátku výhradně ve vojenském konvoji.[760] Navzdory usnadnění pohybu obyvatel však velmi těžko stanovíme, nakolik zvýšená mobilita utečence motivovala k případnému návratu.[761]

7.3.1.1.1. Iniciativa „Otevřená města"

Mezinárodní společenství po prvních zcela neúspěšných pokusech hledalo program, s jehož pomocí by přimělo první menšinové repatrianty k návratu. V tomto ohledu se nejvíce protežovanou aktivitou nakonec stal projekt tzv. „Otevřená města" (*Open Cities*) řízený a financovaný UNHCR. Komisař UNHCR vybral několik okresních sídel, která veřejně deklarovala závazek podpořit menšinové navrátilce, za což měla získat větší finanční pomoc.[762] Prioritu tohoto záměru, v jehož rámci se mělo menšinově vrátit cca 50 tisíc utečenců, podtrhoval fakt, že na něj bylo vyčleněno 80 % z celkového objemu finančních prostředků, s nimiž disponoval UNHCR v BaH.[763]

Ambiciózní a nákladný projekt ale totálně neuspěl.[764] Sídla, jež obdržela status „Otevřeného města",[765] nevykazovala o nic vyšší minoritní návratnost než města mimo toto postavení.[766] Nejvíce diskutabilní na celém projektu byla kritéria, na základě nichž byla jednotlivá „Otevřená města" zvolena. Podle mezinárodních představitelů při udělování statusu primárně rozhodovala „skutečná ochota daných měst dostát avizovaným závazkům".[767] Tato prázdná teze nicméně neobstojí při srovnání, jaká města byla do projektu nakonec zahrnuta.

---

[760] Mezientitní autobus suploval v daný moment nemožnou dopravu vlastním automobilem. Ta přicházela v úvahu teprve po zavedení jednotných poznávacích značek v roce 1998, jež snížily množství incidentů. Dle ENGLBRECHT, W.: Bosnia and Herzegovina – no future without reconciliation. In: *Forced Migration Review*, Vol. 11, 2001, s. 19.

[761] Viz ITO, A.: Politicisation of Minority Return…, s. 116.

[762] USCRI: *U.S.Committee for Refugees World Refugee Survey 1999 - Bosnia and Herzegovina*, Washington 1999 [cit. 2010–11–29]. Dostupné z: <http://www.unhcr.org/refworld/docid/3ae6a8d230.html>.

[763] Rozpočet UNHCR v BaH činil v roce 1998 pro představu cca 87 miliónů dolarů. In: ICG: *Minority Return or Mass Relocation*?..., s. 16.

[764] Z celkového počtu 1 790 zaznamenaných minoritních navrátilců do roku 1998 se jich ještě před spuštěním projektu vrátilo 1 208, po zahájení iniciativy pouhých 582 osob. Viz ICG: *Minority Return or Mass Relocation*?..., s. 18.

[765] Ve Federaci BaH v roce 1997 obdrželo status „otevřeného města" šest okresních sídel: Busovača, Konjic, Bihać, Goražde, Kakanj a Vogošća; v případě Republiky srbské šlo o města Šipovo a Mrkonjić Grad. In: ICG: *Minority Return or Mass Relocation*?..., s. 16.

[766] Konference *Rady pro nastolení míru* v Bonnu na konci roku 1997 přesto přivítala podle ní pozitivní příklady měst Konjic, Busovača či Vogošća. Tedy sídel, kde byl menšinový návrat extrémně neúspěšný (*sic*). Srov. OHR: *Peace implementation Conclusions*...

[767] Srov. OHR: *General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina. Annex* 7…

Naopak sídla, kam se menšinoví repatrianti v určitém počtu navraceli (Jajce, Drvar, Travnik), zůstala nepochopitelně mimo tento projekt. Do programu se nadto dostala města (např. Goražde či Vogošća), jejichž začlenění bylo v souvislosti s vystupováním tamní politické elity nanejvýš vysoce kontroverzní.

Z celkového krachu této iniciativy lze vyvodit dva závěry. Jednak se ukazovalo, že množství finančních prostředků věnovaných fyzické obnově sídel samo o sobě neiniciovalo menšinový návrat. Zvýšené donace naopak posilovaly vliv lokálních politiků, kterým se dařilo efektivněji prosazovat vlastní partikulární zájmy.[768] Je s podivem, že v příslušné dokumentaci k iniciativě chybí jasná specifikace, na co konkrétně, kromě fyzické rekonstrukce válkou zničených domů, měla být finanční pomoc upotřebena. Lze se pouze domnívat, že UNHCR – vzhledem k tomu, že se jednalo o 80 % rozpočtu této organizace – zamýšlel vyčleněné finance využít k zajištění možného návratu komplexnějším způsobem. Terénní pracovníci si museli být vědomi, jaké faktory minoritní repatriaci bránily (nedostatek pracovních příležitostí, zajištění bezpečnosti aj.). Program se přesto na obnovu ekonomických aktivit, jež by přispěly k udržitelnosti návratu, nikterak nezaměřoval. Tato nevydařená a ve výsledku extrémně finančně nákladná iniciativa pouze dokládala ideovou prázdnotu mezinárodního společenství při hledání vhodné repatriační strategie.[769]

7.3.1.1.2. Sarajevská deklarace

S podobným záměrem – jako v případě projektu „Otevřená města“ – vystoupili západní představitelé v únoru roku 1998 na konferenci PIC v Sarajevu. Tzv. Sarajevská deklarace měla z hlavního města (znovu) vytvořit „ukázkový model multietnického soužití a tolerance“ tím, že se vrátí minimálně 20 tisíc menšinových utečenců (tj. Srbů a Chorvatů).[770] Jejich úspěšným návratem byla podmíněna další finanční pomoc městu. Deklarace se primárně snažila odstranit válečné majetkové zákony, jež podle Západu představovaly jednu

[768] Příliv kapitálu elity přerozdělovaly svému voličskému elektorátu předstírajíce, že napomáhají menšinovému návratu. Viz PHUONG, C.: ‘Freely to Return’…, s. 172.
[769] UNHCR během dvouletého působení této iniciativy investoval téměř 120 miliónů dolarů, tedy cca 7 tisíc dolarů na obyvatele BaH (téměř 200 tisíc Kč). TOAL, G., DAHLMAN, C. T.: *Bosnia Remade*…, s. 215.
[770] Viz OHR: *Sarajevo Declaration and Implementation Reports*, Sarajevo 1998 [cit. 2010–10–26]. Dostupné z: <http://www.unhcr.org/refworld/pdfid/451a59d64.pdf>; Zdůrazněme, že na území Sarajeva, které připadlo Federaci BaH, žilo v roce 1991 téměř 150 tisíc Srbů a Chorvatů. Dle ZSRBiH: *Nacionalni sastav stanovništva*…

z největších překážek repatriace.[771] V Sarajevu totiž po válce žily ilegálně tisíce bosňáckých utečenců původně z oblastí Republiky srbské, ale i z regionů kontrolovaných Chorvaty. Pokud měla být obnovena multietnicita města, museli by tito přesídlenci opustit jimi nezákonně obývané nemovitosti.

Vzhledem k tomu, že se ale ve většině případů odmítli vrátit do předválečných domovů, bylo nutné pro ně hledat jiné řešení situace.[772] Není proto překvapující, že ve stejném období se začala extrémně rozrůstat chaotická domovní zástavba především z jižní strany sarajevského údolí (např. čtvrti Soukbunar, Širokača, Mahmutovac). Vysídlení Bosňáci v těchto místech stavěli (mnohdy bez vědomí katastrálního úřadu) za finanční podpory muslimských politických elit nové domy.[773] Zamýšlená podpora menšinového návratu ze strany sarajevských autorit, která představovala jeden z cílů deklarace, byť explicitně nevyřčených, se neuskutečnila.[774] Ani v případě hlavního města tedy nedošlo k obrození původně multietnického charakteru.

7.3.2. Druhá fáze (konec roku 1997–1998) – změna přístupu okupační správy k návratovému procesu

Repatriační strategie mezinárodního společenství se pod vlivem prozatímních nevalných výsledků začala ubírat novým, radikálnějším směrem. Změna přístupu souvisela s angažovanějším postojem, který Spojené státy zaujaly po Clintonově znovuzvolení v roce 1996.[775] Washington vycházel z předpokladu, že pokud se zásadně nezmění jeho politika

[771] Přestože tato iniciativa obdobně neuspěla, lze jí považovat za spouštěcí mechanismus, v jehož důsledku nově přijaté restituční zákony již iniciovaly zvýšený pohyb vysídlenců po celé BaH. O válečných majetkových zákonech více viz kapitola č. 9. (*Příčiny slabé návratnosti bosenskohercegovských utečenců*).

[772] Do Republiky srbské se v roce 1998 menšinově vrátilo pouze 6 765 Bosňáků, v roce 1999 cca 10,5 tis. Přitom ale jenom z oblastí východní Republiky srbské v Sarajevu na konci války žilo dle odhadů cca 55 tis. Bosňáků. Dle UNHCR: *Statistics Package: Total Minority Returns in/to BiH from 1996 to 31 December 2005*, Sarajevo 2005 [cit. 2009–4–12]. Dostupné z: <http://unhcr.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=279:statistics-2005-december&catid=134:statistics-2005&Itemid=139>.

[773] Např. resp. 214, nar. 1956, vš, rozhovor Sarajevo 2010; resp. 216, nar. 1963, sš, rozhovor Sarajevo 2010; resp. 217, nar. 1948, sš, rozhovor Sarajevo 2011; resp. 222, nar. 1970, sš, rozhovor Sarajevo 2011.

[774] Do konce září roku 1998 se do kantonu Sarajevo oficiálně vrátilo pouze 1 300 menšinových navrátilců, tj. necelých 7 % z avizovaných 20 tis. Srov. ICG: *Too Little Too Late: Implementation of the Sarajevo Declaration*, Sarajevo 1998 [cit. 2010–12–12]. Dostupné z: <http://www.crisisgroup.org/en/regions/europe/balkans/bosnia-herzegovina/044-too-little-too-late-implementation-of-the-sarajevo-declaration.aspx>.

[775] Srov. ITO, A.: Politicisation of Minority Return…, s. 113.

(a obecně přístup celé PIC), nebude v dohledné době možné z BaH stáhnout vojenské síly.[776] Mezinárodní společenství si rovněž konečně začalo uvědomovat, že v případě selhání a nesplnění předsevzetí schválených v Daytonu reálně ohrožuje svou autoritu nejen v této zemi, ale i v jiných oblastech světa; nehledě na promarněný čas a značné množství již investovaných finančních prostředků. Ke změně postoje nutilo mezinárodní představitele i rozhodnutí západoevropských zemí v dohledné době zahájit nucenou repatriaci bosenských utečenců.

Restriktivnější přístup Západu se projevil na konferenci PIC v portugalské Sintře v květnu roku 1997, kde se s definitivní platností rozhodlo o příklonu k menšinové repatriaci.[777] Protektoři se totiž obávali, aby etnicky segregovaná bosenská společnost v budoucnu opět neinklinovala ke konfliktu. Dosud uplatňovaný přístup „shora" se výrazně proměnil v tom, že mezinárodní organizace začaly svou činnost nově usměrňovat podle zájmů samotných navrátilců. Ti se doposud museli jejich představám pouze podřizovat. K tomuto účelu OHR a UNHCR v roce 1997 vytvořily speciální mezirezortní platformu, tzv. Operační skupinu RRTF (*Return and Reconstruction Task Force*). Koordinační orgán vymezil strategické osy pomoci a finanční podpory výhradně podle toho, kam se utečenci začali skutečně navracet.[778] Pozorovatelé se shodovali na tom, že šlo o první významnou inovaci, která v následujících letech dokázala pozvolna a alespoň zčásti obnovit některá etnicky heterogenní teritoria.[779]

7.3.2.1. „Dobrovolná" repatriace bosenských uprchlíků z hostitelských zemí

V důsledku eskalace napětí v bývalé Jugoslávii počet žadatelů o azyl na Západě od roku 1992 prudce vzrůstal. Dosavadní přístup k migrantům se západoevropským státům v kontextu vyhroceného vývoje na počátku 90. let jevil jako nevhodný. Imigrační politika evropských zemí ale na pozměněnou realitu reagovala s určitým zpožděním. Jednotlivé vlády pod tlakem veřejného mínění nejprve masový příliv uprchlíků akceptovaly a relativně tolerovaly. Vzrůstaly však obavy, že zvyšující se počet žadatelů o azyl zcela markantně

[776] Srov. HEIMERL, D.: The return of refugees…, s. 75.
[777] Dle OHR: *Peace implementation Conclusions*...
[778] Srov. FISCHEL DE ANDRADE, J. H.; DELANEY, N. B.: Minority Return to South-Eastern Bosnia and Herzegovina: A Review of the 2000 Return Season. In: *Journal of Refugees Studies*.č. 3, Oxford 2001, s. 319.
[779] Srov. BELLONI, R.: *State Building*…, s. 139.

přeroste celkové množství do té doby v průměru udělovaných povolení k pobytu.[780] Evropské státy se z těchto důvodů proto čím dál otevřeněji stavěly proti dalšímu přijímání migrantů, ale i proti dlouhodobé přítomnosti uprchlíků na jejich územích. UNHCR ve snaze předložit uspokojivou alternativu začal již v roce 1992 prosazovat možnost časově omezeného statusu tzv. dočasné ochrany.[781]

Tento status představoval výsledný kompromis mezi evropskými vládami, z nichž většina nebyla přijímání uprchlíků vůbec nakloněna, a UNHCR, jenž naopak od evropských vlád vyžadoval zajištění určité formy právní ochrany.[782] Nově přijatá právní formulace se lišila od azylového statutu, který obdržela osoba definovaná podle Úmluvy z roku 1951 jako uprchlík.[783] Příchozí migrant v rámci dočasné ochrany především oproti uprchlíkovi disponoval omezenějšími právy.[784] Hostitelské státy jej ale v době trvání konfliktu nemohly – podobně jako uprchlíka – násilně vykázat, neboť by porušily princip *non-refoulement*.[785] Platnost režimu dočasné ochrany byla omezena výhradně na dobu trvání konfliktu. Evropské vlády avizovaly, že okamžitě po skončení války se přijatí „dočasní" utečenci budou muset vrátit do svých domovů.[786] Jejich budoucí repatriace se tudíž stala integrální součástí sjednané dočasné ochrany.[787]

Situaci komplikoval fakt, že každý z evropských států si ukončení nedůsledně definované kategorie dočasné ochrany vykládal po svém. Některé země považovaly dočasnou ochranu za časově limitovanou a po určité době takovým osobám udělovaly trvalý pobyt (např. Nizozemsko, Dánsko). Patrně nejliberálněji vůči bosenským utečencům postupovalo Švédsko, kde většina z migrantů bezprostředně po svém příchodu podstoupila azylovou

[780] Masový příliv uprchlíků změnil imigrační politiku evropských států i vůči žadatelům o azyl z „nejugoslávských" zemí, kteří teprve čekali na posouzení své žádosti. Dle KOSER,K., BLACK, R.: The End of the Refugee Cycle?..., s. 4.

[781] UNHCR: *Statement of Mrs. S. Ogata to the International Meeting on Humanitarian Aid for Victims of the Conflict in the former Yugoslavia*, Geneva 1992 [2012–4–18]. Dostupné z: <http://www.unhcr.org/cgi-bin/texis/vtx/search?page=search&docid=3ae68fac1a&query=the%20state%20of%20the20world%20refugee>.

[782] V tomto ohledu režim dočasné ochrany splňoval hlavní humanitární požadavek, který UNHCR zformoval na červencové konferenci v Ženevě roku 1992. Viz BAGSHAW, S.: Benchmarks or Deutschmarks…, s. 568; BLACK, R.: Return and Reconstruction…., s. 187.

[783] Dle PHUONG, C.: Forcible displacement in peace…, s. 5.

[784] Především měl upřeno právo na práci a tím i možnost obživy.

[785] COX, M.: The Right to Return…, s. 617.

[786] Viz KOSER, K., WALSH, M., BLACK, R.: Temporary Protection…, s. 445.

[787] Dle WIDGREN, J.: Rückkehr nach Bosnien-Herzeogivna. Lektionen für eine europäische Migrationpspolitik. In: Internationale Politik, No. 4, 1999, p. 31. Cit. in: HEIMERL, D.: La politique de l'Allemagne à l'égard des réfugiés ex-yugoslaves. In: *Hommes et Migrations*, Vol. 28, 2002, s. 34.

proceduru (získala trvalý pobyt) a nikdy status dočasné ochrany ani neobdržela.[788] Většina států (především pak Německo, Rakousko a Švýcarsko) však příchozí migranty, kteří získali dočasnou ochranu, po ukončení občanské války nejprve vybízela a posléze i striktně nutila k návratu zpět do BaH.[789]

UNHCR na takové hostitelské vlády naléhal, aby se s nařízením nuceného odchodu do BaH neunáhlovaly. Mohl však argumentovat výhradně humanitárními důvody. Z právního pohledu bosenští uprchlíci neměli legálně zajištěnu možnost v hostitelských zemích setrvat.[790] Navíc zastřešující Úmluva z roku 1951 státy, na jejichž území běženci pobývají, pouze vyzývá (a nikoliv direktivně nenařizuje), aby migrantům zajistily bezpečný návrat do jejich vlasti.[791]

Zcela na místě je tedy otázka, na základě jakých faktorů a podmínek tyto státy určovaly vhodný okamžik, kdy již mohla být bezpečná repatriace bosenských uprchlíků zahájena.[792] Koordinovaly své rozhodnutí o iniciaci repatriace s mezinárodními organizacemi, které návrat utečenců oficiálně zaštiťovaly a dirigovaly? Lze považovat shora nařízenou repatriaci za skutečně bezpečnou? A především – nebylo rozhodnutí o zahájení bezpečného návratu migrantů v režimu dočasné ochrany přeci jen s ohledem na situace v BaH předčasné?

Evropské státy, které se potýkaly s velkým množstvím bosenských uprchlíků, začaly brzy po podpisu daytonské dohody netrpělivě naléhat na UNHCR, aby vypracoval konkrétní návrh repatriace utečenců. Obzvláště Německu, Rakousku či Švýcarsku vadila rozvleklost, s jakou přípravy na zahájení repatriačního procesu postupovaly.[793] UNHCR pod tlakem evropských vlád nakonec předložil tzv. Repatriační plán. Ten definoval tři minimální podmínky,[794] na základě jejichž splnění mohl být v hostitelských zemích odvolán status

[788] Dle EASTMOND, M.: 'Nationalist Discourses…, s. 163.
[789] Nejvíce uprchlíků z BaH kromě Německa (viz dále) hostilo na konci roku 1996 Chorvatsko (288 tis.), Svazová republika Jugoslávie (253 tis.), Rakousko (80 tis.), Švédsko (61,5 tis.), Švýcarsko (26,7 tis), Slovinsko (33,4 tis.), Nizozemsko (23,5 tis.), Dánsko (23 tis.), Velká Británie (13 tis.), Norsko (12 tis.) atd. Bosňáci tvořili absolutní podíl (51 %, 610 tis.), Chorvaté (26 %, 307 tis.), Srbové (21 %, 253 tis.) a ostatní (2 %, 23 tis.). Srov. ICG: *Going Nowhere Fast*…, s. 10.
[790] COX, M.: The Right to Return…, s. 618.
[791] Viz CHIMNI, B.: From resettlement to involuntary repatriation: towards a critical history of durable solutions to refugee problems.In: *Refugee Survey Quarterly*, Vol. 23, 2004, s. 60.
[792] Srov. BAGSHAW, S.: Benchmarks or Deutschmarks…, s. 570–571.
[793] HEIMERL, D.: La politique de l'Allemagne…, s. 35.
[794] 1) Implementace vojenských opatření, které obsahovala *Příloha 1* Daytonské dohody; 2) vyhlášení amnestie s výjimkou osob obviněných z těžkých zločinů podle definice ICTY a 3) ustanovení mechanismů k zajištění ochrany lidských práv. Srov. BIJLEVELD, A. V., BIJLEVELD, A. W.: Operational Plan for Durable Solutions

dočasné ochrany. Vysoká komisařka pro uprchlíky Sadako Ogata na konci roku 1996 oznámila, že již není nutné v hostitelských zemích nadále udržovat speciální režim dočasné ochrany. Ve svém prohlášení vyzvala k zahájení organizovaného dobrovolného návratu do předválečného domova[795] těch utečenců, kteří se mohli vracet do etnicky většinového prostředí.[796]

V 25 hostitelských zemí Evropy pobývalo v roce 1996 cca 835 tis. bosenských uprchlíků bez trvalého řešení jejich postavení.[797] Většina těchto migrantů přitom ale uprchla z oblastí, které aktuálně kontroloval jiný národ, tudíž by se po svém návratu ocitla v etnicky minoritním postavení. Výzvy UNHCR, aby zpočátku byly repatriovány výhradně osoby, které pocházely z etnicky většinového prostředí, ale evropské státy (a především Německo) neuposlechly. Ignorovaly tak veškerá varování, že nucená repatriace pouze dále posílí etnickou homogenizaci země a přispěje k další eskalaci společenského pnutí.[798] Svým rozhodnutím urychleně repatriovat veškeré uprchlíky s nedořešeným statusem nebraly ohled na bezpodmínečné zlepšení životních podmínek v BaH, ani se neohlížely na etnickou identitu a místo původu těchto utečenců. Zahájením předčasně řízené repatriace (v případě Německa již v říjnu roku 1996) nejenže porušily princip bezpečného návratu, který deklarovala daytonská dohoda,[799] ale nerespektovali splnění ani jednoho ze tří avizovaných kritérií.[800] Navrátilci, kteří neobdrželi v hostitelských zemích trvalý pobyt (a to byla většina), se tudíž do rodné země rozhodně nevraceli dobrovolně.[801] Mezi oficiálními prohlášeními

within the Framework of Annex 7 of the General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina and Related Regional Return and Repatriation Movements. In: *In Defense of the Alien*, Vol. 19, 1996.

[795] Definice „domova“ se spokojila s konstatováním, že jde o místo, kde utečenec fyzicky přebýval před započetím války. Dle BLACK, R.: Conceptions of "Home" and the Political Geography of Refugee Repatriation: Between Assumption and Contested Reality in Bosnia-Herzegovina, In: *Applied Geography*, Vol. 22, 2002, s. 128.

[796] Dle UNHCR: *Statement by Mrs. Sadako Ogata to the Plenary Session of the Peace Implementation Council*, London 1996 [2011–5–19]. Dostupné z: <http://www.unhcr.org/3ae68fbb0.html>.

[797] Dle WALSH, M., BLACK, R., KOSER, K.: Repatriation from the European Union to Bosnia-Herzegovina: the Role of Information. In: BLACK, R., KOSER, K. (eds.): *The End of the refugee cycle?: refugee repatriation and reconstruction*, New York, Oxford 1999, s. 110.

[798] Rozhodnutí nuceně repatriovat utečence z evropských hostitelských zemí současně vyvolalo odpor a obavy mezi vnitřně přemístěnými v BaH. Ti se obávali, že repatriovaní utečenci budou ze strany mezinárodního společenství mnohem více finančně podpořeni (především v rámci domovní rekonstrukce). Ekonomický status navrátilců z Evropy byl v porovnání s přesídlenci v BaH na mnohem lepší úrovni. Srov. BLACK, R.: Return and Reconstruction…, s. 183.

[799] BELLONI, R.: *State Building*…, s. 132.

[800] Viz BAGSHAW, S.: Benchmarks or Deutschmarks…, s. 573.

[801] Srov. KONING, M.: *Return Migration to Bosnia and Herzegovina. Monitoring the Embeddedness*

mezinárodních protektorů, jež primárně zdůrazňovali cíl zvrátit výsledky etnických čistek, a reálnými kroky evropských vlád se tak od počátku zahájení repatriace projevoval značný kontrast.

Mohutná repatriační vlna v letech 1997–1998 (ze zahraničí se do BaH vrátilo cca 230 tis. uprchlíků)[802] zcela zásadně ovlivnila druhou fázi repatriačního procesu.[803] Nedobrovolná repatriace a příchod uprchlíků do oblastí pod kontrolou jejich národa znamenaly pro protektory prosazovanou menšinovou návratnost další těžkou ránu.[804] Repatriovaní uprchlíci ze zahraničí zůstávali dále jako *de facto* vnitřně přemístění.[805] Oficiálně jim ale tento status vnitřně přemístěná osoba nebyl stvrzen, v důsledku čehož neměli nárok na práva a záruky této kategorie.[806] Repatrianti, kteří se rozhodli setrvat v přemístění, nemohli využít nabízené rekonstrukční programy, případně obdrželi pouze sporadickou finanční pomoc.[807] Mnoho z nich po svém návratu přežívalo v provizorních podmínkách kolektivních center, či obývalo domy po jiných uprchlících, kteří se nevrátili. Jejich nedořešené a frustrující postavení se projevilo v nárůstu spontánní menšinové repatriace v následující repatriační etapě (viz dále).

7.3.2.2. Řízená repatriace: „trvalé přemístění" vs. minoritní návrat

Interní debata mezinárodního společenství se s ohledem na návrat více jak dvou set tisíc nedobrovolných repatriantů ze západní Evropy točila kolem dvou klíčových otázek. Buď přijmout poválečný etno-demografický stav jako nezměnitelnou realitu a financovat integraci utečenců v místě přemístění na úkor zjevně neúčinné podpory jejich návratu do původních

---

of Returnees, Amsterdam 2008, s. 6.

[802] Těchto 230 tisíc uprchlíků představovalo 51 % všech repatriantů ze třetích zemí, kteří se v letech 1996–2010 do BaH navrátili. Dle UNHCR: Statistics Package. Sarajevo 2010 [cit. 2010–9–10]. Dostupné z: <http://unhcr.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=407:statistics-2010-september-&catid=142:statistics-2010&Itemid=139>.

[803] HEIMERL, D.: The return of refugees…, s. 75.

[804] Polovina repatriantů z Německa v příjezdových dotaznících na konci roku 1998 oznámila, že se nedokáže (a ani nechce) vrátit do předválečných domovů. Viz IOM: *Back to Bosnia and Herzegovina: initial findings of a survey of refugees*, Sarajevo, 1998. Cit. in: BLACK, R.: Conceptions of "Home"…, s. 129.

[805] UNHCR odhadovalo, že 70 % repatriantů ze zahraničí se nevrátilo do místa svého původního bydliště, ale přesunulo se do oblasti, kde jejich národnost měla většinu. Dle UNHCR: *Bosnia and Herzegovina, Repatriation and Return Operation 1998*. In: ICG: *Minority Return or Mass Relocation*?..., s. 7.

[806] BELLONI, R.: *State Building*…, s. 132.

[807] Stefansson například upozorňuje, že přístup mezinárodního společenství značně frustroval vnitřně přemístěné Srby v Banja Luce. Dle nich Západ veškerou pozornost a finanční podporu věnoval pouze etnicky menšinovým navrátilcům. Srov. STEFANSSON, A. H.: Homes in the Making…, s. 130.

domovů,[808] nebo důsledně podporovat návrat všech utečenců včetně menšinové formy repatriace. V takovém případě by ale vnitřně přemístěné osoby musely opustit přechodná bydliště a znovu si přivlastnit původní nemovitosti. Jen tak jim mohly mezinárodní organizace zajistit rekonstrukční pomoc.[809]

Přestože ve vyjádřeních mezinárodního společenství převažovala podpora druhého přístupu, její nedostatečné výsledky mezinárodní protektory nutily ponechávat i nadále otevřenou první alternativu. Nabízené řešení změnit dočasný status přesídlenců na trvalý,[810] se západním protektorům sice nezamlouvalo, nicméně se v repatriační terminologii začalo používat častěji, aniž by již znělo výslovně kontroverzně.[811] Přesto však ani v tomto období nedošlo k oficiálnímu stvrzení této uvažované eventuality, v důsledku níž by se dále konsolidovaly etnicky homogenní regiony.

Mezinárodní organizace ke statutu trvalého přemístění zaujímaly i nadále ambivalentní postoj.[812] UNHCR považoval „přemístění za důležitou součást v rámci hledání trvalého řešení pro přemístěné osoby a uprchlíky“. Oproti tomu Operační skupina (RRTF), jejíž názor v repatriačním diskursu nakonec převážil, zdůrazňovala, že „(trvalé) přemístění není řešením uprchlického problému, neboť vede k posilování etnické polarizace.[813] Proklamace práva na návrat v kombinaci s nedůsledně vystupujícím mezinárodním společenstvím a jeho neochotou definitivně uznat jako trvalé řešení „přemístění“ produkovaly nejhorší možný výsledek: podkopávaly daytonský cíl zvrátit etnické čistky, zatímco nadále ponechávaly tisíce bosenskohercegovských obyvatel v neurčitém a dlouhodobě neudržitelném stavu vnitřního přemístění.[814]

[808] Daytonská dohoda tuto alternativu zůstat v „přemístění“ dokonce ve smlouvě oficiálně avizovala. Srov. OHR: *General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina. Annex* 7…
[809] Viz TOAL, G., DAHLMAN, C.: Has Ethnic Cleansing succeeded?..., s. 8.
[810] Termín „vnitřně přemístěná osoba“ poukazoval oproti výrazu „trvalé přemístění“ na nedořešenost situace. Vnitřní vysídlenci zůstávali nadále „přemístění“, přičemž stále čekali na „vyřešení“ svého statusu (tj. na návrat či potvrzení převodu svého trvalého bydliště).
[811] PHUONG, C.: ‘Freely to Return’…, s. 175.
[812] Srov. ITO, A.: Politicisation of Minority Return…, s. 116.
[813] Srov. RRTF: *Report December 1997: Resources, repatriation and minority return*, Sarajevo 1998, [cit. 2010–09–15]. Dostupný z WWW: <http://www.ohr.int/ohr-dept/rrtf/key-docs/reports/default.asp?content_id=5606>.
[814] BELLONI, R.: Peacebuilding at the Local Level: Refugee Return to Prijedor. In: CHANDLER, D. (ed.): *Peace without politics?: ten years of international state-building in Bosnia*, London 2006, s. 133.

7.3.3. Třetí fáze (konec roku 1998–1999) – úspěšné zahájení menšinové repatriace

Západ si uvědomoval, že pokud v dohledné době nedojde v rámci předpokládané další repatriační vlny z evropských států k razantnímu průlomu menšinového návratu, zůstane absolutní většina utečenců trvale přemístěna, čímž se s definitivní platností stvrdí etnická homogenita země.[815] Připomeňme, že v roce 1998 kategorie vnitřních přesídlenců čítala přibližně 860 tisíc osob a dalších cca 375 tisíc uprchlíků přečkávalo v nejistém postavení v zahraničí.[816] Mezinárodní protektoři se pod tíhou navracejících utečenců z hostitelských zemí rozhodli opětovně revidovat svůj přístup k repatriaci, v němž začali striktně dbát na zajištění práv jednotlivců.[817] Repatriační proces měl být s konečnou platností „odpolitizován" přesunem pozornosti od kolektivních práv utečenců k právům individuálním, tj. k restituci majetku.[818] Prosazením nových majetkových zákonů, depolitizací restitučního procesu prostřednictvím vytvořené strategie PLIP a důslednou kombinací politického a právního nátlaku (tzv. politiky nulové tolerance) tak došlo k průlomu v doposud slabé minoritní návratnosti. Mezinárodní představitelé skrze strategii PLIP hrozili odvoláním z funkce v případě obstrukce či neochoty plnit nařízení soudního vystěhování, čímž liknavě vystupující regionální policii a politické představitele nutili k větší „ochotě" ke spolupráci. [819]

Metodologie PLIP se od předchozích *ad hoc* návratových strategií odlišovala v tom, že místo důrazu na menšinový návrat upřednostňovala neutrální aplikaci platného zákona.[820] Jinými slovy kromě úsilí depolitizovat restituční proces se jej tato strategie snažila i institucionalizovat a důsledně uplatnit ve všech opštinách v zemi.[821] Morální impuls anulovat výsledky etnických čistek byl přetaven do byrokratické agendy, která důrazem na restituci a díky ní minoritní repatriaci podporovala etnické znovu-promíšení.[822]

---

[815] Srov. CATER, C. K., COUSENS, E. M.: *Towards peace in Bosnia*…, s. 73.
[816] RRTF, RRTF 1999 Action Plan, s. 2.; cit. TOAL, G., DAHLMAN, C. T.: *Bosnia Remade*…, s. 221.
[817] STEFANOVIC, D., LOIZIDES, N.: The Way Home: Peaceful Return of Victims of Ethnic Cleansing. In: *Human Rights Quarterly*, Vol. 33, 2011, s. 423.
[818] PHILPOTT, C.: Though the dog is dead…, s. 45.
[819] Srov. OHR: *PLIP Međuagencijski okvirni dokument*, Sarajevo 2000, s. 7 [cit. 2010–12–1]. Dostupné z: <http://www.ohr.int/plip/key-doc/default.asp?content_id=5512>. OHR následně skutečně využil bonnských pravomocí a z funkcí odvolal třicet starostů a dalších vysoce postavených úředníků, kteří se realizaci PLIP protivili. Srov. ICG: *The Continuing Challenge of Refugee Return*…, s. 2. O PLIP podrobně viz překážky návratnosti – návrat majetku v kapitole č. 9.
[820] Srov. OHR, *PLIP Međuagencijski okvirni dokument*…, s. 5.
[821] Roberto BELLONI, *Peacebuilding at the Local Level*…, s. 136.
[822] Viz Gerard TOAL – Carl DAHLMAN, *Post-Domicide Bosnia and Herzegovina: Homes, Homelands and One Million Returns*, in: International Peacekeeping, Vol. 13, 2006, s. 250.

Jenže stěžejní akcentace restituční otázky zastiňovala další nezbytné a mnohdy opomíjené problematické aspekty repatriace. Navzdory relativně zdařilé proceduře navracení majetku se totiž ukazovalo, že počet úspěšných restituentů neodpovídá počtu navracejících se repatriantů. Právoplatně stvrzení vlastníci se ve vrácené nemovitosti mnohdy odmítali opětovně natrvalo usadit.[823] Přesto však zdárně pokračující restituce přispěly k rozpohybování doposud začarovaného kruhu problematiky ubytování. Úspěšně vyřešené restituční požadavky totiž nutily přesídlence, kteří ilegálně obývali cizí majetek, k nucenému odchodu.[824] Tyto osoby mohly mít v rámci restitučního procesu svoje vlastní pohledávky, čímž se nejen dále hromadně proměňovala majetková práva, ale taktéž se opětovně intenzivně zvýšily migrační přesuny v prostoru BaH.

7.3.3.1. Nárůst menšinové repatriace – příčiny a okolnosti

V důsledku důraznějšího přístupu okupačních správců se dosavadní slabé výsledky repatriačního procesu začaly pozvolna měnit. Počet statisticky zaznamenaných menšinových navrátilců od konce roku 1998 dynamicky vzrůstal. Ponechme stranou otázku, kolik utečenců se ve skutečnosti vrátilo,[825] a zaměřme se na rozbor faktorů, které doposud extrémně slabou minoritní repatriaci konečně podnítily. Výraznější angažovanost Západu se v tomto období projevila skrze aktivnější přístup vojenských jednotek NATO (SFOR), které se poprvé podílely na prosazení civilních aspektů mírové dohody.[826] Razantnější postup jednotek SFOR vyplýval z nekompromisní pozice, kterou mezinárodní společenství zaujalo vůči hlavním politickým stranám na konferencích v Sintře a Bonnu. Bezpečnostní situaci v zemi vylepšily kromě agilnějšího postupu SFOR i politické proměny v Republice srbské, kde srbské ultranacionalisty nahradili alespoň zdánlivě umírněnější politici.[827]

Dodnes nezodpovězenou otázkou zůstává, nakolik se energický přístup Západu skutečně sám o sobě zasloužil o zahájení menšinového návratu a nakolik mu poté dokázal i

[823] O dalších potížích repatriace viz kapitola č. 9. (*Příčiny slabé návratnosti bosenskohercegovských utečenců*).
[824] HEIMERL, D.: The return of refugees…, s. 77.
[825] O tom pojednává kapitola č. 9. (*Příčiny slabé návratnosti bosenskohercegovských utečenců*) a kapitola č. 10. (*Terénní šetření: vybrané případové studie*).
[826] Důrazněji vystupující SFOR realizovala v roce 1997 vůbec první vojenskou akci proti osobám obžalovaným z válečných zločinů, jež působily ve veřejných funkcích v Prijedoru. Rázný zásah značně napomohl zlepšení bezpečnostních podmínek v regionu. Viz WESSELINGH, I., VAULERIN, A.: *Bosnie, la Mémoire a vif*…, s. 114.
[827] R. Karadžiće nahradila B. Plavšić a posléze M. Dodik, kterého v té době Západ vehementně podporoval.

efektivně asistovat. Přístup „shora“, tj. pohledem západních představitelů, je totiž v této souvislosti nutné zkonfrontovat s přístupem „zdola“, tj. z pozice samotného (menšinového) navrátilce. Řada studií, které zkoumaly repatriaci utečenců, totiž ukazuje, že většina z nich se odhodlala k návratu spontánně, z vlastního rozhodnutí, bez dozoru a výzev či mnohdy dokonce mezinárodnímu společenství navzdory.[828] Dlouhodobě neúnosné podmínky v kolektivních centrech či v bydlištích bez vlastnických práv podněcovaly mnohé z přesídlenců k rozhodnutí vrátit se.[829] Tyto pocity frustrace z nejistého postavení v místě přemístění, netrpělivost a touha po domově se transformovaly do bezprostředních „spontánních“ iniciativ organizovaných vysídleneckých skupin, které přispěly k prolomení minoritní návratnosti nesrovnatelně výraznějším způsobem než oktrojované iniciativy UNHCR.

7.3.3.2. Tzv. „spontánní“ menšinové návraty

Za jednu z nejúspěšnějších lokálních iniciativ OHR v rámci repatriačního procesu lze podle International Crisis Group označit tzv. Koalici pro návrat, jež vznikla v roce 1996.[830] Ta utvořila sdružující platformu pro regionální občanské organizace založené samotnými utečenci, jejichž záměrem bylo vrátit se do předválečného domova.[831] Vzhledem k tomu, že UNHCR návrat těchto utečenců neorganizoval, ustálil se termín „spontánní“ návrat.[832] Tento výraz ale nepředstavoval příliš vhodné označení, neboť nereflektoval systematickou práci četných neziskových organizací, jež repatriaci asistovaly,[833] ani přípravu, která návratu

[828] Belloni, Heimerlová, Eastmondová, Čukurová, Klecková, Stefansson, Jansen aj. Příslušné citace viz biografie disertační práce.

[829] Repatrianti uváděli, že většinu finančních prostředků, které získali v rámci repatriační pomoci od hostitelských zemí, vyčerpali na pokrytí nákladů za dočasné ubytování a zajištění základní životních potřeb. Viz COX, M.: The Right to Return…, s. 662.

[830] ICG: *A Hollow Promise? The Return of Bosnian Serb Displaced Persons to Drvar, Bosansko Grahovo and Glamoc*, Sarajevo 1998, s. 11 [cit. 2010–12–12]. Dostupné z: <http://www.crisisgroup.org/~/media/Files/europe/balkans/bosnia-herzegovina/Bosnia%2012.pdf>.

[831] Koalice pro návrat tvořila zastřešující organizaci pro 136 utečeneckých asociací napříč BaH. Srbové z Drvaru a Bosanského Grahova sehráli při jejím založení význačnou roli. Budoucí starosta Drvaru Mile Marčeta stál v čele sekce Západní Bosenská Krajina. ICG: *A Hollow Promise?...*, s. 11.

[832] Tento termín tedy označoval typ návratu, jenž nebyl součástí organizovaného postupu mezinárodních humanitárních organizací.

[833] BELLONI, R.: *State Building*…, s. 136–137.

předcházela ze strany politických elit, okresních úřadů, mezinárodních organizací, ale i zainteresovaných utečenců a jejich neformálních vedoucích představitelů.[834]

Opština Prijedor se v roce 1998 stala první oblastí v Republice srbské, kam v hromadnějším počtu směřovali Bosňáci. Ve stejném roce se k menšinovému návratu odhodlali srbští utečenci do opštiny Drvar, kterou kontrolovali Chorvaté. Na konci devadesátých let se začali ve větším počtu vracet i Bosňáci do okresu Zvornik, jenž leží v Republice srbské. K prvním samovolným návratovým vlnám došlo paradoxně ve stejném období, ve kterém ostatní mezinárodně sponzorované programy definitivně selhaly.

Je ironií, že předstupněm úspěchu „spontánního" návratu Bosňáků do Prijedoru či Zvorniku byl předchozí kritizovaný postup mezinárodního společenství. Nuceně repatriované osoby ze západoevropských zemí, které se nemohly či nechtěly v daný moment vrátit přímo domů, se usazovaly v etnicky většinovém prostředí. Často přečkávaly nedaleko entitní hranice, jež je od předválečného domova dělila. Do těchto míst je přilákaly nabídky lokálních elit, které si jejich prostřednictvím upevňovaly politickou podporu. Zájemci o návrat se v těchto přechodných bydlištích sdružovali ve společenstvích, mnohdy podle místa původu (tj. podle příslušného regionu). Čelní organizátoři přesídlenců měli politickou stranickou příslušnost (nejčastěji SDA), či do lokálních voleb vstupovali v rámci vlastních stranických iniciativ.[835]

Signifikantním ukazatelem skutečného zájmu vrátit se navzdory komplikované politické situaci byla volební účast *in absentia*. Každý bosenský volič si mohl podle daytonských usnesení[836] vybrat, zda ve volbách bude hlasovat (osobně, či absenční formou) v místě původu, či v novém poválečném domově.[837] Většina bosňáckých přesídlenců se registrovala v předválečném domově. Oproti tomu přemístění Srbové, ale i Chorvaté se k volbám zapisovali již v místě svého nového bydliště (s výjimkou Srbů, kteří projevili zájem

[834] Např. menšinový návrat Bosňáků organizovala a řídila politická strana SDA, jíž kontrolovaná média bedlivě dokumentovala repatriační průběh. Srov. PRAŠO, M. (ed.): *Problemi povratka*…, s. 16. Srov. ICG: *Minority Return or Mass Relocation*…, s. 26.
[835] ITO, A.: Politicisation of Minority Return…, s. 106.
[836] Dle OHR: General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina. Annex 3…
[837] V souvislosti s přípravou prvních poválečných voleb se nejvíce diskutovala otázka, zda voliče registrovat podle místa aktuálního pobytu, či na základě voličských seznamů z roku 1991. Přestože řada expertů druhou možnost kritizovala, OSCE, která měla přípravu voleb na starosti, se nakonec rozhodla pro tuto variantu. Dle SHOUP, P.: The elections in Bosnia and Herzegovina. In: *Problems of Post-Communism*, Vol. 44, 1997, s. 4.

o návrat do oblastí západní Bosny – Drvar, Bosansko Grahovo).[838] Nepřekvapí proto, že v Prijedoru, Zvorniku, ale i Foči volební výsledky neodpovídaly reálnému etnickému složení okresu, resp. že ve skupštině a správních radách opštiny byli často početně zastoupeni příslušníci vyhnaného národa z daného okresu. Výsledný úspěch menšinového návratu Srbů do Drvaru, ale i sousedním Bosanském Grahovu, spočíval v tom, že se organizátorům uprchlických asociací podařilo přesvědčit přesídlence o smysluplnosti volby v předválečném bydlišti.[839]

Utečenecké asociace, které sdružovaly vnitřně přemístěné osoby, sloužily jako koordinační orgán, jenž připravoval a následně řídil kolektivní repatriační přesun.[840] Příslušné organizace tudíž disponovaly poměrně silným sociálním kapitálem, díky němuž se utečenci k repatriaci odhodlali.[841] V této souvislosti zmiňme hypotézu tzv. *společného úsilí komunity* (tzn. stupeň sociálního kapitálu utečence), která předpokládá, že utečenci žijící sice v místě přemístění, ale udržující pravidelný kontakt se svými bývalými sousedy, budou návrat zvažovat mnohem více než utečenci, kteří se naopak soustředili výhradně na navázání vztahů v novém prostředí.[842]

Organizace vnitřních přesídlenců „*v exilu*“ byly zformovány ve všech oblastech, kam se posléze s úspěchem repatrianti vraceli. Utečenecká asociace v Prijedoru podnítila dohodu o recipročním návratu mezi bosňáckými přesídlenci, kteří vyčkávali v sousední opštině Sanski Most a srbskými utečenci na území prijedorské opštiny původem ze Sanského Mostu.[843] Na základě této úmluvy se během léta začali v sídle Kozarac, kam v květnu roku 1998 okresní úřad umožnil návrat, objevovat první bosňáčtí navrátilci. Úspěšnost návratnosti Srbů do Drvaru byla taktéž podmíněna organizovaností a soudržností komunity v místě přemístění. Mezinárodní společenství „spontánnímu“ návratu napomohlo pouze tím, že opštiny, které vyhlásily podporu menšinové návratnosti, označilo za prioritní oblasti v rámci rekonstrukční obnovy.[844] Mnozí autoři[845] se pokoušeli na základě rozboru úspěšné menšinové repatriace

[838] ICG: *A Hollow Promise?*..., s. 12; podrobněji viz politika nacionalistických stran.
[839] Viz kapitola č. 10. (*Terénní šetření: vybrané případové studie*).
[840] Dle MARČETA, Mile. Osobní rozhovor. Sarajevo 26. 10. 2011; SELIMOVIĆ, Omer. Osobní rozhovor. Zvornik 21. 10. 2011; GREBIĆ, Hasan. Osobní rozhovor. Zvornik 19. 10. 2011.
[841] I když se některé studie zabývají účinky sociálního kapitálu v místě přemístění, jeho role v iniciaci repatriačního procesu není dodnes v odborné literatuře relevantně prozkoumána.
[842] Dle STEFANOVIC, D., LOIZIDES, N.: The Way Home…, s. 411.
[843] BELLONI, R.: Peacebuilding at the Local Level…, s. 135.
[844] Takto byla například v roce 1998 vyhlášena podpora návratu v opštině Drvar. ICG: *A Hollow Promise?*...,

v konkrétních opštinách vyvodit určitá zevšeobecňující konstatování a poučení, jež by šla uplatnit v dalších regionech BaH. Návratnost utečenců ale byla v každém okrese natolik individuální,[846] že z ní nelze vyvozovat jakékoliv všeobecně platné závěry o celkovém úspěchu či neúspěchu repatriačního procesu a poválečné obnově země. Přesto však můžeme učinit několik důležitých zevšeobecňujících konstatování.

„Spontánní" návrat způsobila geografická blízkost, zlepšující se bezpečnostní podmínky, možnost reciproční výměny přesídlenců a především organizovanost početně silných přesídleneckých komunit. Utečenci se vraceli dobrovolně a hromadně navzdory výrazně nepřátelskému prostředí, v němž základní principy repatriace (dobrovolnost, bezpečnost a důstojnost) zůstávaly potlačeny. Je zajímavé, že tento typ návratnosti dosáhl největšího úspěchu v okresech, v nichž byla výchozí situace pro menšinové repatrianty nastavena z bezpečnostního pohledu obzvláště nepříznivě.[847]

Západním protektorům a zejména USA příklad z Prijedoru ukázal, že aktivnější vojenská přítomnost je důležitá k prosazení předsevzatých závazků a současně, že nemusí nutně vést (jak se toho v předešlých letech obávaly) k vlastnímu ohrožení mezinárodních jednotek.[848] Následně tak zesílil vliv vojenských jednotek NATO, což se projevilo například v důraznější iniciativě vytlačit z veřejného života příslušníky místních politických elit obviněných z válečných zločinů. Na druhou stranu však rozhodně nelze tvrdit, že by mezinárodní společenství začalo bezprostředně po zvýšení vojenského tlaku ochotně či přímo

---

s. iii.

[845] Např. DONAIS, T.: A tale of two towns…, BELLONI, R.: Peacebuilding at the Local Level…, ITO, A.: Return to Prijedor…, LIPPMAN, P.: Promoting Return of Refugees….

[846] Každá opština má specifickou strategickou a dopravní geografickou polohu (tj. do jaké míry je svou infrastrukturou napojena na okolní regiony a jak je daná oblast vzdálená od jádrových území), jež ovlivňuje její socioekonomický rozvoj, v každé převládá jiný typ krajiny a tudíž částečně i jiné druhy převažující hospodářské činnosti, každá je na jiném stupni ekonomického rozvoje, všechny se odlišují rozdílnou územní rozlohou a nesrovnatelným demografickým potenciálem. Opštiny se odlišují i rozdílností v průběhu a intenzitě občanského konfliktu na jejich území, odlišnými formami a rozsahem etnických čistek a v neposlední řadě i velmi rozličnou „kvalitou" menšinové repatriace.

[847] Pracovníci mezinárodních organizací dlouhodobě považovali prijedorský okres za jeden z „nejúspěšněji" etnicky vyčištěných regionů, kde přítomnost radikálních nacionalistů a osob obviněných z válečných zločinů odrazovala etnicky menšinové utečence od repatriace. Podobně nahlíželi na společenské poměry ve Zvorniku, kde na jaře roku 1992 došlo k jedněm z prvních etnických čistek. Situace v Drvaru se sice odlišovala tím, že odsud Srbové utekli před vojenským postupem HVO a Armády BaH až na sklonku války v roce 1995, nicméně i tato opština byla kompletně, byť ne obdobně brutálně etnicky vyčištěna. Za připomenutí rovněž stojí, že nepříznivá ekonomická situace v příslušném regionu (obzvláště pak v neúrodném Drvaru) nepředstavovala pro rozhodnuté zájemce o návrat výraznější překážku, jež by je od repatriace odradila.

[848] V průběhu plnění podmínek mírové smlouvy nebyl zabit ani jeden voják. BELLONI, R.: *State Building*…, s. 138.

asistovat náročné menšinové repatriaci. Početný návrat Bosňáků do opštin Prijedoru a Zvorniku a Srbů do Drvaru mezinárodní společenství naopak do jisté míry i zaskočil. Protektoři v jednu chvíli dokonce propadli panice a obvinili hromadně se vracející repatrianty z příliš unáhleného jednání a ohrožování mírového procesu.[849]

Úsudky, které zahraniční pozorovatelé vyvozovali např. ze zdárného menšinového návratu cca 10 tisíc Bosňáků do sídla Kozarac nedaleko Prijedoru, však byly až příliš optimistické.[850] Vycházely z předpokladu – na základě několika konkrétních případů –, že se menšinové návratnosti začne dařit v okamžiku, kdy z rozhodujících politických postů místních úřadů budou odstraněni nacionalističtí předáci. Zároveň platilo, že sociální kapitál uprchlických komunit lze sice považovat za klíčový faktor úspěšné menšinové repatriace, nicméně jej není možné chápat jako náhražku v zajištění základní bezpečnosti vůči lokálním institucím a politickým představitelům.[851] Současně se menšinovoví navrátilci vraceli do *de facto* izolovaných ostrovů jinak etnicky většinového prostoru.

Mezinárodní představitelé z pozitivního vývoje situace v daných opštinách usoudili, že jimi redefinovaný postup byl ve své podstatě správný. Pokud však zhodnotíme situaci komplexněji, zjistíme, že úspěšnou návratnost nezapříčinila jejich vlastní, zvýšená aktivita, ale naopak výrazná angažovanost autonomních organizací pro vnitřně přemístěné osoby.[852]

7.3.4. Čtvrtá fáze (od konce roku 1999–2003) – vrchol repatriačního procesu

Zvýšený tlak mezinárodních protektorů na návrat uprchlíků a především pak ochota samotných utečenců konečně přispěly k nárůstu počtu menšinových repatriantů.[853] Dokladem zdárnosti tohoto procesu, byli i první zaregistrovaní navrátilci v nejproblematičtějších

[849] Bosňáčtí navrátilci podle svědectví bývalého pracovníka UNHCR v Banja Luce odhodlaně pokračovali ve své akci bez ohledu na to, zdali byla zajištěna jejich bezpečnost. ITO, A.: Return to Prijedor: politics and UNHCR. In: *Forced Migration Review*, Vol. 10, 2001, s. 35.

[850] Např. ICG zaznamenala při rozhovorech s pracovníky mezinárodních organizací operujících v oblasti Prijedoru jejich pozitivní domněnky: „*kdyby většina míst v BaH vypadala tak jako tady v Prijedoru, můžeme bez obav řízení repatriačního procesu ponechat samotným obyvatelům BaH*.“ ICG: *The Continuing Challenge of Refugee Return*…, s. 25. Podobně o úspěchu se hovořilo i v případech Drvaru a Zvorniku, viz ICG: *Minority Return or Mass Relocation*?..., s. 41.

[851] STEFANOVIC, D., LOIZIDES, N.: The Way Home…, s. 428.

[852] BELLONI, R.: Peacebuilding at the Local Level…, s. 129.

[853] Počet menšinových repatriantů vzrostl v roce 2000 o 50 %. Dle *UNHCR statistiky* [cit. 2011–10–16]. Dostupné z: <unhcr.ba>

regionech především na východě Republiky srbské (např. Goražde, Foča).[854] Mezinárodní organizace proto pokračovaly v nastavené strategii i za pomoci masivní mediální kampaně, v níž orodovaly za návrat a obnovu multietnické bosenské společnosti.[855] Tato kampaň vyzdvihovala úroveň dosažené bezpečnosti v jednotlivých regionech a útočila na místní média, s jejichž pomocí lokální elity v některých oblastech minoritní repatriaci dále brzdily. Během tohoto období OHR s asistencí SFOR rušil televizní a rozhlasové stanice, které propagovaly etnickou homogenizaci a odrazovaly utečence od návratu.[856]

Mezinárodní společenství více jak čtyři roku od podpisu mírových dohod již skutečně urgentně potřebovalo prezentovat úspěch svého postupu. Ten se nejlépe nabízel ve vykazování kvantitativního počtu menšinových repatriantů, kteří se po roce 2000 přeci jen začali vracet. Jejich zvyšující se počet – každý nový navrátilec byl vítán jako dílčí příspěvek do znovu vybudovávané mozaiky multietnické společnosti – podle západních protektorů „prokazatelně" demonstroval úspěšnost poválečné obnovy země.[857] Údaje o počtech menšinových repatriantů se postupně staly ústředním parametrem, jímž mezinárodní společenství měřilo výslednou zdařilost poválečné rekonstrukce a usmíření.[858]

V tomto ohledu progresivně rostoucí počet minoritních navrátilců vybízel ke krajně optimistickým prognózám. Západní protektoři předpokládali – vzhledem ke vzrůstajícímu trendu (v roce 2000 se vrátilo 67 tisíc utečenců, v roce 2001 již 92 tisíc osob a v roce 2002 počet repatriantů kulminoval na hodnotě 102 111)[859] –, že v následujícím roce 2003 se může vrátit dalších cca 150 tisíc utečenců.[860] Původní předpoklady ale nevyšly a počet menšinových navrátilců v následujícím roce prudce poklesl o více jak polovinu (o 56 %), přičemž se tento trend snižoval až do roku 2005, kdy návrat prakticky ustal.[861]

Pomiňme teď skutečnost, že reálná návratnost utečenců byla navzdory oficiálně udávaným hodnotám mezinárodních organizací nesrovnatelně nižší,[862] a zaměřme se

[854] FISCHEL DE ANDRADE, J. H.; DELANEY, N. B.: Minority Return…, s. 318.
[855] Kampaň využívala různé reklamní prvky, které cílily na podporu návratu „domů" (snímky domova, zobrazení klíčů od vlastního domu, slogan „*Dosta je*" („*už toho bylo dost*") atd.).
[856] Srov. TOAL, G., DAHLMAN, C.: Post-Domicide Bosnia…, s. 251.
[857] ITO, A.: Politicisation of Minority Return…, s. 121.
[858] STEFANSSON, A. H.: Coffee after cleansing?..., s. 65.
[859] Dle *UNHCR statistiky* [cit. 2011–10–16]. Dostupné z: <unhcr.ba>
[860] Dle IVANIŠEVIĆ, B.: *Legacy of War: Minority returns in tha Balkans*. New York 2004.
[861] Viz *UNHCR statistiky* [cit. 2011–10–16]. Dostupné z: <unhcr.ba>
[862] Této problematice se detailně věnují následující kapitoly.

na zodpovězení otázky, jaké faktory výrazné snížení počtu navrátilců způsobily. Za nejmarkantnější negativní činitel lze označit nepatřičně upřednostněný fyzický návrat utečence a restituci majetku bez obnovy socioekonomických podmínek, jež by zabezpečily udržitelnost repatriace. Západní protektoři začali teprve po roce 2000 důrazněji podporovat programy, jejichž cílem byla tolik potřebná sociální a ekonomická integrace utečenců. Pochopení, že zajištění socioekonomických podmínek v místě návratu má stejnou váhu jako samotný fyzický návrat, nicméně přišlo příliš pozdě či bylo ignorováno.[863]

Další nepříznivou okolnost představovalo obecně neefektivní přerozdělování extrémně štědrých finančních prostředků a jejich strmá redukce ke konci této repatriační fáze.[864] Po rozproudění repatriace se navíc ukazovalo, že mezinárodní organizace nejsou schopny pokrýt poptávku po zajištění rekonstrukční pomoci a vyhovět všem žádostem navrátilců. Již v roce 2000 se jim nedostávalo až 90 % z přislíbených finančních prostředků na rekonstrukci.[865]

Objem finanční pomoci věnované rekonstrukci BaH se výrazně zredukoval v důsledku geopolitických proměn ve světě, nových ohnisek konfliktů (Kosovo, později Irák, Afghánistán, aj.), a tudíž zvýšené tamní angažovanosti Západu. UNHCR kvůli sníženému rozpočtu dokázal obnovit pouze 15–20 % z celkového počtu domů a bytů, kam se utečenci měli vrátit.[866] Obdobně do té doby aktivní program USAID musel po roce 2002 operovat s radikálně omezeným rozpočtem.[867]

[863] Viz kapitola č. 9. (*Příčiny slabé návratnosti bosenskohercegovských utečenců*).
[864] Až do roku 2002 se příliv finanční podpory pohyboval v rozmezí od 587 miliónů dolarů do jedné miliardy dolarů (v roce 1999) ročně. Srov. TOAL, G., DAHLMAN, C.: The Effort to Reverse Ethnic Cleansing…, s. 458. V prvních dvou poválečných letech činila suma pomoci přepočtená na jednoho obyvatele 1 400 dolarů, což byla nejvyšší vynaložená částka v rámci mezinárodních rekonstrukčních projektů (s výjimkou Iráku) od konce druhé světové války vůbec. Daný průměr na osobu byl dokonce vyšší než finanční pomoc Německu (1946–1947), Japonsku (1946–1947), Kosovu (2000–2001) či Afghánistánu (2002–2003). Dle TOAL, G., DAHLMAN, C.: Post-Domicide Bosnia…, s. 251. Průměrná suma 1 400 dolarů na osobu dokonce minimálně čtyřikrát překročila rekonstrukční pomoc v rámci Marshallova plánu (275 dolarů – přepočítáno na dnešní cenové poměry). Dle BELLONI, R.: Civil Society and Peacebuilding in Bosnia-Herzegovina. In: *Journal of Peace Research*, Vol. 38, 2001, s. 165.
[865] ICG: *Bosnia's refugees logjam breaks*…, s. 2.
[866] Rozpočet UNHCR se v letech 1999 až 2002 snížil z 200 miliónů dolarů na 80 miliónů dolarů. Pracovníci UNHCR v souvislosti s očekávaným návratem utečenců odhadovali, že je potřeba obnovit cca 65 tisíc domů a bytů. UNHCR ale na základě svých prostředků dokázal obnovit maximálně 15–20 % z nich. Dle BELLONI, R.: *State Building*…, s. 140.
[867] Dle TOAL, G., DAHLMAN, C.: The Effort to Reverse Ethnic Cleansing…, s. 453.

Kromě poklesu významu, který proces mírové obnovy BaH v globálním kontextu zaznamenal, se do proměny přístupu Západu výrazně promítla optimistická interpretace vykazovaných výsledků jak v repatriačním, tak v restitučním procesu. Mezinárodní protektoři na základě nadsazených hodnot učinili několik nerozvážných rozhodnutí, v jejichž důsledku nad repatriačním procesem a jeho výsledky následně ztratili kontrolu. Pod dojmem úspěšné repatriační kampaně začali z terénu pozvolna stahovat své pracovníky, omezovali působení lokálních kanceláří a předávali odpovědnost za celou návratovou agendu do rukou domácích institucí.[868]

S odkazem na zdařilé uzavření majetkové restituce ukončila na konci roku 2003 svou činnost komise CRPC.[869] Její aktivity a databáze převzalo v roce 2000 utvořené Ministerstvo pro lidská práva a uprchlíky.[870] OHR obdobně na konci roku 2003 zavřel i mezinárodní fórum RRTF, za nějž převzalo zastřešující odpovědnost taktéž Ministerstvo pro lidská práva a uprchlíky. Pod taktovkou OHR postupně v rámci ministerstva vzniklo několik regionálních center, jež se svou strukturou nápadně podobaly zrušenému RRTF.[871] Přestože někteří z pracovníků UNHCR vyzdvihovali konkrétní příklady úspěšnosti těchto center (komisí),[872] jejich výslednou účinnost lze v rámci efektivní podpory návratu označit za velmi slabou.[873] Uzavírání kanceláří po BaH se nevyhnulo ani UNHCR, jenž zredukoval své zastoupení pouze na Sarajevo.[874]

Mezinárodní protektoři nadále zdůrazňovali, že budou v rámci plnění *Přílohy 7* asistovat a činnost nově posílených domácích institucí na celostátní úrovni (především

[868] Srov. WILLIAMS, R. C.: The Significance of Property Restitution…, s. 50.
[869] O činnosti této komise viz dále v této kapitole.
[870] Ministerstvo postupně převzalo řadu z pravomocí entitních ministerstev, které se zabývaly výhradně repatriačním procesem. Ve Federaci BaH tzv. *Ministerstvo sociálních věcí, přemístěných osob a uprchlíků* a v Republice srbské *Ministerstvo pro přemístěné osoby a uprchlíky*. O tom více viz kapitola č. 9. (*Příčiny slabé návratnosti bosenskohercegovských utečenců*).
[871] OHR na lokální úrovni (tj. na úrovni opštin) zákonem vytvořil *Komise podporující návrat, rozvoj a integraci*, které představovaly ekvivalent zrušených kanceláří RRTF. Jejich úkol obdobně spočíval ve shromažďování údajů od všech autorit, jež se v repatriačním procesu angažovaly (kromě samotných utečenců pracovníci jednotlivých sekcí úřadu opštiny, regionální politici atd.) Srov. OHR: *BiH Institutions Assume Responsibility for Return Process*, Sarajevo 2003 [cit. 2010–12–2]. Dostupné z: <http://www.ohr.int/ohr-dept/presso/pressr/default.asp?content_id=31466>.
[872] Srov. McMINN, M.: Municipality Return Commissions. In: *Refugee Studies Centre*, 2005 [cit. 2010–10–18]. Dostupný z WWW: <http://repository.forcedmigration.org/show_metadata.jsp?pid=fmo:4206>.
[873] Viz pozorování v terénu. Terénní deník 2010–2012, opštiny Vlasenica, Rogatica, Sanski Most aj.
[874] V roce 2003 byla zavřena kancelář v Doboji, v roce 2004 ve Zvorniku, v roce 2005 v Tuzle. Stejně tak došlo k redukci pracovníků UNHCR v Banja Luce. Viz *UNHCR* [cit. 2011–10–16]. Dostupné z: <unhcr.ba>

utvořené Ministerstvo pro lidská práva a uprchlíky) monitorovat. V důsledku uzavírání lokálních kanceláří ale nejenže úplně ztratili přehled o reálných výsledcích repatriace v jednotlivých regionech, ale v této otázce přišli i o svůj dosavadní vliv. Následující kapitoly poukáží na to, že Západ svým unáhleným převedením kompetencí k řízení repatriačního procesu na bosenské instituce nepřímo přispěl k jeho definitivnímu ukončení.

7.3.5. Pátá fáze (2004–současnost) – uzavírání repatriačního procesu

V září 2004 bylo dle UNHCR a Ministerstva pro lidská práva a uprchlíky v repatriačním procesu dosaženo významného milníku. Kombinací minoritních a především majoritních návratů se do původních domovů oficiálně vrátil jeden milión uprchlíků a přemístěných, tedy přibližně polovina ze všech vyhnaných v důsledku bosenského konfliktu.[875] Zhruba 55 % těchto repatriantů se ale usadilo v méně problematickém etnicky většinovém prostředí. O rok později UNHCR vítězoslavně registroval celkem 450 tisíc minoritních repatriantů.[876] Navzdory těmto pozitivním zprávám měly menšinové návraty od roku 2003 prudce sestupnou tendenci.[877] Z odhadovaného počtu zbývajících 400 tisíc uprchlíků si podle analýzy Ministerstva pro lidská práva a uprchlíky z roku 2008 o rekonstrukci zažádalo pouze 23,5 tisíce osob, což dokládá, že převážná většina těchto bývalých běženců je v hostitelské zemi již plně integrována.[878]

Z tohoto pohledu by asi bylo logické prohlásit, že repatriační proces se ocitl ve svém závěru. Případní další navrátilci již totiž budou vykazované absolutní údaje o navrátilcích za jednotlivé opštiny pouze nepatrně korigovat. Až do dnešních dnů však nikdo nic takového nedeklaroval. Jak již bylo v textu výše řečeno, zásadní argument proti přiznání skutečnosti, že je návrat u konce, se promítá v obavě, že by tak bylo potvrzeno homogenní etnické rozdělení země.[879] Tato skutečnost stojí v úplném protikladu cíleného úsilí etnicky reintegrovat bosenskou společnost, které deklarovala daytonská mírová dohoda. Hlavní

[875] Do původních domovů se vrátilo 440 147 uprchlíků ze zahraničí a 560 326 vnitřních přesídlenců. Viz UNHCR: *One millionth returnee goes home in BiH*, Geneva, Sarajevo 2004 [cit. 2012–09–14]. Dostupný z: <http://www.unhcr.org.ua/en/2011-08-26-06-58-56/news-archive/30-archive/261-one-millionth-returnee-goes-home-in-bosnia-a-herzoegovina>.
[876] Z nich se 270 tisíc menšinově vrátilo do Federace BaH, 160 tisíc do Republiky srbské a 21 tisíc do distriktu Brčko. Dle *UNHCR statistiky* [cit. 2011–10–16]. Dostupné z: <unhcr.ba>
[877] Viz kapitola č. 11. (*Prostorové dopady nucených migračních pohybů a současné národnostní složení země*).
[878] NENADIĆ, M. et al.: *Uporedna analiza pristupa…*, s. 9.
[879] Viz kapitola č. 6. (*Zhodnocení demografických následků války*).

důvod, proč *Příloha 7* nebyla doposud oficiálně ukončena, nespočívá v neukončenosti repatriačního procesu (jak se snaží soustavně zdůrazňovat západní protektoři a bosňáčtí politici), ale v tom, že skrze něj lze efektivně ovlivňovat politické dění v sousední entitě. Konstitutivní národy musí být do oficiálního ukončení *Přílohy 7* ve veřejných institucích proporčně zastoupené podle výsledků statistického sčítání z roku 1991.[880]

Základní příčina postupného útlumu návratového procesu tkví v saturaci zájemců o repatriaci. Zjednodušeně řečeno ti, kdo měli zájem se vrátit, jsou již zpět. V dohledné době nelze očekávat vzedmutí početnější repatriační vlny. Pod vlivem trvale klesajících počtů navracejících se utečenců vypracoval UNHCR v roce 2006 doporučení pro domácí instituce, aby se více zaměřily na udržitelnost návratnosti než na fyzickou rekonstrukci domovů a sídel.[881] Na jejich základě byl přeformulován klíčový dokument tzv. *Revidovaná strategie pro naplňování Přílohy 7 daytonské mírové smlouvy*,[882] jehož zásadní ideový posun se promítl v požadavku sociální (a nikoliv výhradně etnické) reintegrace a udržitelnosti návratu.[883] Úspěšnost plnění záměrů této strategie však není a nemůže být z výše nastíněných a v disertační práci dále rozebíraných důvodů jakkoliv efektivní.

[880] Srov. např. Ustav Republike srpske, amandman 85 [cit. 2012–4–1]. Dostupné z: <http://skupstinabd.ba/ustavi/rs/Ustav_bosanski.pdf>.
[881] HAIDER, H.: (Re)Imagining Coexistence…, s. 113.
[882] Ministerstvo zhotovilo strategii již v roce 2008, ale k oficiálnímu schválení došlo až po dlouhém politickém boji na konci roku 2010. Srov. OHR: *Komunike Upravnog odbora Vijeća za implementaciju mira*, Sarajevo 2010 [cit. 2012–12–19]. Dostupné z: <http://www.ohr.int/pic/default.asp?content_id=45572>.
[883] Srov. MHHR: *Revidirana strategija Bosne i Hercegovine*…

8. BOSENŠTÍ UTEČENCI A JEJICH PERCEPCE „DOMOVA“

8.1. KULTURNÍ VÝZNAM „DOMOVA“ V BOSNĚ A HERCEGOVINĚ

I přes to, že se počet městského obyvatelstva v BaH mezi roky 1948–1991 více než zdvojnásobil, většina osob (61 %) nadále setrvávala na venkově.[884] Tento trend kopíroval se zpožděním celojugoslávský model.[885] U venkovského a maloměstského obyvatelstva socialistické Jugoslávie můžeme pozorovat obdobný záměr, tj. snahu zajistit si adekvátní vlastní bydlení. Dům tvořil ústřední bod, kolem kterého se točil rodinný život domácností bývalé Jugoslávie a místo, kam se investovaly našetřené finanční prostředky, jež poukazovaly na sociální statut rodiny i její kulturní hodnoty.

Po druhé světové válce většina obyvatel rurálních oblastí BaH ještě stále žila v patrilineárních široce rozvětvených rodinách. Teprve v průběhu socialistické modernizace se jednotlivé domácnosti, do jejichž společného hospodaření byli zapojeni i další příbuzní z manželovy příbuzenské linie, začaly přizpůsobovat evropskému typu nukleární rodiny. Mnohem rychleji k tomuto přechodu přirozeně docházelo ve větších městech, ve kterých se již plně etablovaly elity společnosti, jimž ke spokojenosti plně postačoval vlastní byt.

Norská antropoložka Tone Bringaová konstatuje, že pro většinu bosenskohercegovských obyvatel představovala výstavba vlastního domu celoživotní projekt. Muži i ženy léta tvrdě pracovali, aby naplnili svou životní touhu opatřit si svůj vlastní dům. Stavbu svého obydlí, jež mohla trvat i více jak dvacet let, často financovali z výdělku práce v zahraničí. Úspěšné dokončení výstavby mj. pro muže, manžela a otce symbolizovalo stvrzení společenského postavení a materiálního statutu v rámci komunity daného sídla.[886]

Další důvod, proč měl vlastní dům ve venkovské společnosti takový význam, nabízí hypotéza vyplývající ze situace, jež nastala se změnou vlastnických poměrů po roce 1945. Do té doby soukromý zemědělec většinou ukládal případný ušetřený kapitál do půdy, tj. do rozšiřování svého pozemkového vlastnictví.[887] I přes to, že pokusy jugoslávských komunistů zemědělce plně kolektivizovat selhaly, venkované mohli půdu vlastnit pouze

[884] V roce 1948 žilo ve městech BaH cca 19 % obyvatel, v roce 1991 necelých 40 %. Dle MARKOTIĆ, A.: Hrvati u Bosni i Hercegovini…, s. 223.
[885] V jugoslávských městech žilo v roce 1948 celkem 20 % obyvatel, v roce 1981 již 46,5 %. Srov BERTIĆ, I.: *Veliki geografski atlas Jugoslavije*. Zagreb 1987, s. 52.
[886] BRINGA, T.: *Biti Musliman*…, s. 91–92.
[887] JELAVICH, B.: *History of the Balkans, 20. century*, Camridge 1983, s. 315.

v omezené rozloze. O to více svou pozornost přeorientovali na stavbu, rozšíření či úpravu svých nemovitostí.

Teprve v okamžiku, kdy si uvědomíme, jak dlouho a s jakou pečlivostí byl dům budován a jaký měl pro venkovské obyvatelstvo symbolický význam, pochopíme tragiku systematického vypalování obydlí v průběhu občanské války a katastrofální dopady pro jejich obyvatele.[888] Za každou z desítek tisíc bosenských ruin totiž stojí zničené celoživotní úsilí jednotlivců, jeden konkrétní zmařený životní projekt.[889] Válčící strany tak postupovaly ve snaze jednou provždy skoncovat s fyzickou přítomností etnicky menšinových osob. Tomu odpovídala i promyšlená a důsledná destrukce, která měla znemožnit jakoukoliv případnou obnovu.[890] Nešlo o pouhé vyhnání civilního obyvatelstva, ale o vytvoření takové atmosféry strachu, jež měla případné zájemce od návratu natrvalo odradit.[891]

8.2. MEZINÁRODNÍ SPOLEČENSTVÍ A JEHO CHÁPÁNÍ POJMŮ „NÁVRAT“ A „NAVRÁTILEC“

V předchozí kapitole jsme zdůraznili, že v případě nastavení mírového řešení v BaH bylo spojení mezi úspěšnou poválečnou rekonstrukcí země, návratem utečenců a jejich reintegrací obzvláště těsné; životaschopnost státního uspořádání BaH mohla podle Západu zajistit jedině striktní obnova předválečného stavu, tedy znovuvytvoření multietnické společnosti. Z rétoriky Mezinárodního společenství plynul jasný vzkaz: pokud má být BaH obnovena jako „domov“ pro všechny své obyvatele, musí se nejprve tito jedinci vrátit domů. V této souvislosti UNHCR již v roce 1996 vypracoval plán repatriace uprchlíků, kde pojem „domov“ jednoduše znamenal místo, kde repatriant před válkou žil.[892]

Antropoložka L. Hammond ze svého výzkumu návratu Tigrajů ze sousedního Súdánu do Etiopie vyvozuje důležitý všeobecně platný závěr. Konstatuje, že termíny „návrat“ (*return*) a „navrátilec“ (*returnee*) v sobě nesou (z pohledu mezinárodní komunity) zakódované určité

[888] BRINGA, T.: *Biti Musliman*…, s. 91–92.
[889] STEFANSSON, A. H.: The House War: The Politics, Practice and Meaning of Home in Bosnia and Herzegovina. In: *Working paper No. 10*, Göteborg 2004, s. 7 [cit. 2010–10–16]. Dostupné z: <http://www.gu.se/digitalAssets/809/809981_WP10Stefansson.pdf>.
[890] O míře destrukce domovního fondu viz kapitola č. 9. (*Příčiny slabé návratnosti bosenskohercegovských utečenců*).
[891] UHEREK, Z.: *Češi v BaH*…, s. 187–194.
[892] JANSEN, S.: The Privatisation of Home…, s. 180.

hodnotící soudy, jež reflektují konzervativní představu, jak by měli lidé opětovně žít. Tato představa vychází z předpokladu, že mezi místem a lidmi, kteří tu žili, existovalo přirozené spojení.[893] V přístupu tvůrců daytonské dohody podobně silně rezonovala úvaha, že jestliže lidé tvoří společenství, které odvozuje vlastní identitu (kromě kolektivně sdílené kultury) také od určitého místa, pak samotný návrat utečenců musí výrazně přispět k obnově „přirozeného pořádku světa". Návrat do teritoria, v němž utečenec před válkou žil (tj. „domova"), by sám o sobě měl napomoci ke zklidnění situace i ke zlepšení jeho mnohdy bídné životní úrovně.

Tyto úvahy se bezprostředně odrazily v ústřední myšlence *Přílohy 7*: co nejrychlejší repatriace uprchlíků a vnitřně přemístěných osob domů přispěje ke konečnému urovnání konfliktu v BaH.[894] Z pohledu Západu takto nastavená repatriační politika představovala „dobro" nejen pro utečence (zaručení práva na návrat domů), ale i pro vlády států, jež bosenské uprchlíky hostily (redukce ekonomické zátěže). Mimo to ovšem byla chápána i jako „obecné dobro", způsob, jakým by svět „měl být".[895] V neposlední řadě pak Západem deklarovaná podpora návratu, kterou nelze sledovat izolovaně od pragmatických zájmů vlád klíčových mocností, akcentovala i jistý morální postoj, totiž snahu napravit výsledky etnických čistek.

8.3. OCHOTA K NÁVRATU A ROZDÍLNÉ VNÍMÁNÍ „DOMOVA"

Pomiňme nyní jednotlivé objektivní i subjektivní překážky, s nimiž se musel k návratu ochotný jedinec potýkat[896] a věnujme pozornost pojmu „domov". Na otázku, co to je „domov", nelze samozřejmě nalézt jedinou, všeobecně platnou definici. Definice „domova" tvoří komplexní a velmi osobní záležitost ukotvenou skrze identitu, paměť, území či konkrétní lokalitu. „Domov" nepředstavuje pouze fyzické prostředí a základ lidské existence, ale je tvořen sítí sociálních vztahů a kulturních vazeb. V širším slova smyslu se tedy jedná o dynamický konstrukt, jenž nemusí být vázán pouze ke konkrétní lokalitě, ale třeba také k určité komunitě.[897] Kromě evokace představy příslušnosti ke konkrétnímu místu

[893] HAMMOND, L.: Examining the Discourse of Repatriation: Towards a More Proactive Theory f Return Migration. In: BLACK, R., KOSER, K. (eds.): *The End of the refugee cycle?: refugee repatriation and reconstruction*, New York, Oxford 1999, s. 229.
[894] Viz OHR: *General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina. Annex* 7…
[895] JANSEN, The Privatisation…, s. 180.
[896] O nich podrobně viz následující kapitola č. 9. (*Příčiny slabé návratnosti bosenskohercegovských utečenců*).
[897] EASTMOND, M.: Transnational Returns…, s. 144.

či skupině obyvatel se ale „domov“ utváří a udržuje rovněž skrze naraci.[898] Odborná literatura, která analyzuje repatriační politiku (tj. vlastní proces návratu „domů“), současně zkoumá rozličné příklady a nuance konceptu „domova“.[899]

8.3.1. Repatriace uprchlíků podle konceptu „domov“ a „vlast“

Chápeme-li pojmy „návrat“ a „navrátilec“ podle výkladu mezinárodního společenství, tj. ve smyslu opravdového návratu do svého bydliště, místa, ve kterém utečenec před válkou žil („domova“), pak v případě návratu nejen vnitřně přemístěných obyvatel, ale i uprchlíků z třetích zemí vyvstává zásadní konceptuální problém. Repatriace utečenců totiž nemůže být ztotožňována s návratem (a tedy s obnovením přirozeného pořádku, resp. předchozího stavu), pokud jednotlivé konstitutivní národy přistupují rozdílně ke dvěma lišícím se pojmům „domov“ a „vlast“ („domovina“) a pokud nedošlo k vytvoření „domova“ v rozsahu celého teritoria BaH. V tomto místě tedy narážíme na odlišnou percepci „domova“ jednotlivými etniky, resp. na rozdíly v konceptualizaci dvou pojmů širší a užší představy domova – tj. „domova“ a „vlasti“.[900] Jinými slovy právě v důsledku rozdílného vnímání „domova“, jež ovlivňovalo rozhodnutí repatrianta, v kterém místě zůstane, nemusel návrat utečenců do BaH nutně znamenat i jejich skutečný návrat na předchozí místo a do předešlých sociálních vazeb.

Představy bosenských utečenců o původním „domově“ v důsledku prožitých hrůz a nejistot nabývaly postupem času čím dál více zromantizovaných podob, jejichž středobod se točil kolem teze o poklidném a bezproblémovém životě před válkou. Takto pojatou percepci „domova“, kterou smetly dramatické okolnosti, za nichž muselo bosenské obyvatelstvo nuceně opouštět svá obydlí, vystřídal krajně negativní postoj. V jeho důsledku začali utečenci lokalitu, jež tvořila předválečný „domov“, považovat za nebezpečné a život ohrožující místo.[901] Národnostně homogenní území, jež se utvořila během války v důsledku etnických čistek, odrazovala do země repatriované uprchlíky od faktického návratu „domů“.

[898] Dle HUTTUNEN, L.: ‘Home’ and ethnicity…, s. 179.
[899] Koncepty „domova“ se v souvislosti s BaH zabývali např. BLACK, R.: Conceptions of “Home”…, s. 126–128; BRINGA, T.: *Biti Musliman*…, s. 43–89; JANSEN, S., LÖFVING, S.: Introduction: Movement, violence, and the making of home. In: *Focaal – European Journal of Anthropology*, Vol. 49, 2007, atd.
[900] JANSEN, S.: The Privatisation of Home…, s. 179; dva významově odlišné termíny „domov“ a „vlast“ („domovina“) jsou podrobně analyzovány v rámci následující kapitoly č. 9. (*Příčiny slabé návratnosti bosenskohercegovských utečenců*).
[901] HUTTUNEN, L.: ‘Home’ and ethnicity…, s. 188.

Repatriantovi nezbývalo nic jiného než se jako přesídlenec usadit na jiném místě a v případě přetrvávajícího zájmu se doopravdy vrátit na takovou příležitost čekat v tamním prostředí. Prodlužující se délka čekání na skutečný návrat nicméně přispěla k další modifikaci vnímání toho, co vlastně pro vnitřního vysídlence domov znamená. Pojetí „domova" se tedy pro samotného repatrianta stalo značně problematickým a silně zmanipulovaným pojmem.

Obtížně se svým životem v přemístění vyrovnávali zejména někteří muslimští utečenci, kteří se s novým prostředím sžívali mnohdy velmi složitě, resp. na rozdíl od Srbů a Chorvatů se v novém místě odmítali adaptovat a přijmout jej za svůj trvalý „domov".[902] V důsledku rozdílného pojetí „domoviny" nejméně polovina repatriantů z třetích zemí zůstala při svém návratu „v půli cesty", tedy jako tzv. vnitřně přemístění na území, kde většinu tvořila jejich vlastní národnost. Tento typ tzv. neúplného či neúspěšného návratu[903] nejenže nezvrátil výsledky samotných etnických čistek, ale naopak je dále utvrdil.

Utečenec, jenž nepočítal s okamžitým návratem, se ve svém novém působišti v BaH pokoušel vybudovat alespoň základy „normálního života". Opíral se přitom především o dva klíčové prvky: snahu zajistit si živobytí a začlenit se do zdejší společnosti.[904] Prodlužující se období strávené v přemístění a úspěšná adaptace v tamním prostředí pozvolna měnilo jeho chápání „domova"; přesídlenec se s novým prostředím postupně ztotožnil, z přechodného bydliště se tak stala jeho trvalá adresa (nový „domov"). Ačkoliv se mezinárodní společenství domnívalo, že zdařilá restituce by alespoň částečně mohla přispět k pokusu o rekonstrukci předválečného pojetí „domova",[905] samotné navrácení nemovitosti přirozeně nemohlo obnovit utečencův „domov" v širším slova smyslu. Tento fakt potvrdilo úspěšné završení restitučního procesu v roce 2005, které postoje utečenců nikterak nezměnilo.[906] Restituent již o obnovu „domova" v původním rozsahu většinou neusiloval a naopak následný prodej či výměna restituované nemovitosti mu umožnila se zdárně v novém „domově" definitivně usadit.

[902] Např. resp. 184, nar. 1951, zš, rozhovor opština Kalesija 2011; resp. 224, nar. 1962, zš, rozhovor Sarajevo 2011; resp. 187, nar. 1962, zš, rozhovor opština Olovo 2011.
[903] Viz kategorizace (typologie) návratnosti v rámci následující kapitoly č. 9. (*Příčiny slabé návratnosti bosenskohercegovských utečenců*).
[904] Více viz STEFANSSON, A.: Refugee return to Sarajevo and their challenge to contemporary narratives of mobility. In: LONG, L. D., OXFELD, E. (eds.): *Coming Home? Refugees, migrants, and those who stayed behind*, Philadelhia 2004, s. 174.
[905] STEFANSSON, A. H.: Homes in the Making…, s. 123.
[906] O restituci majetku viz následující kapitola č. 9. (*Příčiny slabé návratnosti bosenskohercegovských utečenců*).

8.3.2. „Mýtus návratu“

Jakýkoliv utečenec stojí po podpisu mírové dohody před klíčovým rozhodnutím, zda se po letech strávených v jiném prostředí vrátí „domů“. Nejinak tomu bylo v BaH, kde většina přesídlenců zůstávala v této otázce vnitřně značně rozpolcená. Z jedné strany u nich stesk, vzpomínky a touha po domovské krajině tak, jak si ji zapamatovali, udržovaly v místě přemsítění sympatie k návratu. Z druhé strany však většinou převládla pragmatičtější úvaha, že fyzickou a v případě útěku do města mnohdy i ekonomickou bezpečnost jim může zajistit pouze jejich aktuální bydliště. Představy budoucího návratu se přesto úplně nevzdávali, nadále touto myšlenkou žili a vnitřně se přesvědčovali, že jednou možná nastane příležitost vrátit se.[907]

Někteří autoři v souvislosti s těmito vizemi operují termínem tzv. „mýtu návratu“ (*myth of return*).[908] Ten sice primárně souvisí spíše s uprchlickou problematikou,[909] platný je nicméně i v námi sledovaném případě, tedy i pro utečence, kteří neopustili hranice BaH. Odborníci v rámci tohoto konceptu zkoumají především otázku, zdali adaptace a integrace v místě přemístění může – v konfrontaci se vzpomínkami na původní „domov“ – být úspěšná a dlouhodobě udržitelná, popř. trvalá.[910]

Např. přední specialista na nucené migrace R. Zetter konstatuje, že uprchlíci si vesměs minulost, od níž odvozují svou identitu, evokují ve značně zromantizované formě.[911] Utečenec, jenž návrat v daném okamžiku nepovažoval za aktuální a chápal jej spíše v symbolické rovině (tj. jako neurčitou pomyslnou touhu), si jeho pomocí současně taktéž idealizoval i svou vzdálenou budoucnost. Na základě této teze tak můžeme zkoumat, do jaké míry utečenci propojují své zromantizované vzpomínky z minulosti s výhledy do imaginární budoucnosti a udržují tak tento „mýtus návratu“ živý.

Sociální antropoložka M. Al-Rasheedová, jež zkoumala postavení uprchlické komunity iráckých Arabů v Londýně, dodává pro naše účely ještě jeden zevšeobecňující a

[907] Viz pozorování v terénu. Terénní deník 2010–2012, opštiny Sarajevo, Kladanj, Olovo, Sanski Most aj.
[908] Např. dále citovaní Zetter, Al-Rasheedová, Kunz.
[909] Kunz pozoruje „mýtus návratu“ u převládající většiny uprchlíků rozprostřených po světě.
Viz KUNZ, E. F.: Exile and Resettlement: Refugee Theory. In: *International Migration Review*, Vol. 15, 1981, s. 43.
[910] Metodologii spojenou s „mýtem návratu“ uvádí JANSEN, S., LÖFVING, S.: Introduction: Movement, violence…, s. 9.
[911] Dle ZETTER. R.: Reconceptualizing the myth of return: continuity and transition amongst the Greek-Cypriot refugees of 1974. In: *Journal of Refugee Studies*, Vol. 12, 1999, s. 4.

velmi důležitý poznatek. Intenzita vazeb a impulzů vůči původnímu „domovu“ se mění na základě utečencova předchozího politického a socioekonomického statutu.[912] Mé terénní výzkumy v BaH zároveň poukázaly na zřetelnou nepřímou úměru vzájemného vztahu utečencovy tužby po návratu a jeho stávajícího socioekonomického statutu a životní úrovně v místě přemístění. Čím vyšší životní úrovni se utečenec v novém bydlišti těšil, tím nižší pravděpodobnosti pochopitelně dosahovalo jeho odhodlání vrátit se. Proto také dobře situovaní přesídlenci žijící ve větších městských centrech nepokládali návrat do rurálních periferních regionů či do menších a středních sídel za smysluplný.[913]

Antropolog A. Stefansson v rámci svého výzkumu citoval jednoho ze svých informátorů, jenž sám již sociálně a ekonomicky plně integrovaný v Sarajevu, v kontrastu k politicky a ekonomicky napjaté situaci v místě původu, hraničním městě Trebinje v Republice srbské, označil případný návrat do tohoto sídla za „zločin vůči vlastní rodině“.[914] Na druhou stranu jsem během terénního šetření zaznamenal, že někteří utečenci, kteří přečkali válku ve městech (např. v Banja Luce), kde úspěšně vybudovali svou kariéru, se i přesto vrátili do hůře dostupných vesnic na venkově. Svého majetku ve městě se ale nezbavovali, naopak jej na základě pronájmu využívali jako vhodný doplněk či hlavní zdroj rodinného rozpočtu.[915]

Oproti tomu čím byla pro utečence životní situace v urbánním prostředí nesnesitelnější (vykázán z nelegálně obývaného obydlí, nemohl sehnat práci, neměl napojení na příbuzné v zahraničí atd.), tím se touha po návratu do venkovského regionu zvyšovala. Vnitřně přemístěné osoby původem z venkova, které přebývaly v jiných vesnických sídlech, se často odhodlaly k návratu především proto, že v místě přemístění neměly možnost úspěšně ekonomicky zakotvit. Tedy kromě toho, že žily v nemovitostech, které jim nepatřily, obdělávaly jen pronajatou půdu, případně pouze živořily bez možnosti se nějak uživit.[916]

[912] Srov. AL-RASHEED, M.: The Myth of Return: Iraqi Arab and Assyrian Refugees in London. In: *Journal of Refugee Studies*, Vol. 7, 1994.
[913] Viz pozorování v terénu. Terénní deník 2010–2012, opštiny Sarajevo, Banja Luka, Konjic, Sanski Most, Prijedor aj.
[914] Srov. STEFANSSON, A. H.: The House War…, s. 5.
[915] Resp. 100, nar. 1948, sš, rozhovor opština Sanski Most 2011; resp. 80, nar. 1950, sš, rozhovor opština Bosanski Petrovac 2011; resp. 26, nar. 1943, zš, rozhovor opština Foča 2010.
[916] Resp. 45, nar. 1939, zš, rozhovor opština Donji Vakuf 2010; resp. 71, nar. 1950, zš, rozhovor opština Zvornik 2011.

Někteří informátoři v rurálních opštinách Han Pijesak, Sokolac, Čajniče, Vlasenica atd. své postoje vysvětlovali vcelku lapidárně. Ve chvíli, kdy se jim v místě přemístění nedařilo znovu začít od nuly (především tam nenašli možnost obživy), zbývaly jim *de facto* pouze dvě možnosti. Buď dále přežívat v tamních podmínkách, nebo se vrátit zpět. Vybírali tak mezi dvěma podobně chudými venkovskými periferními místy. V takovém případě se většinou rozhodli pro návrat, neboť tam měli alespoň svůj vlastní dům, pozemek a půdu, kterou mohli obdělávat.[917]

Pokud předešlá tvrzení propojíme s Al-Rasheedovou tezí, shledáme, že idea „mýtu návratu" může v některých případech dobře posloužit jako vhodný nástroj k politické mobilizaci. Tak například pro sarajevskou společnost, jíž tvořily tisíce ve městě usazených utečenců, se myšlenka návratu do místa původu stala politickým a morálním imperativem, prostředkem, pomocí něhož se chtěla vzepřít výsledkům etnických čistek a napravit křivdy minulosti.[918] Nutno dodat, že právě tento postoj, živený sarajevskými médii,[919] představuje typický příklad, jenž soustavně jitří vzájemné mezietnické vztahy a znemožňuje mezi Bosňáky a Srby zahájit konstruktivnější dialog.

Skutečnost, že většina bosňáckých utečenců usazených v Sarajevu o návratu sice mluví, ale opravdu vrátit se nechce, mj. potvrzují ještě dva poznatky. Za prvé, navrácený nemovitý majetek často posloužil jako vhodný materiální zdroj, pomocí něhož byla financována koupě bytové jednotky v novém bydlišti (např. právě v Sarajevu). Za druhé, provedený terénní výzkum v oblastech, odkud Bosňáci prchali do Sarajeva (Foča, Kalinovik, Rogatica, aj.), prokazatelně potvrzoval jejich neochotu k návratu do původního bydliště. Nejčastější odpovědí, proč se utečenci nechtějí vrátit, představuje slovní spojení: „není tu perspektiva" („*nema perspektive*").[920] Daný stav však Bosňákům nebrání, aby si mnoho z nich v místě původu udržovalo svá obydlí (pokud je neprodali) jako víkendové chalupy (tzv. *vikendice*).[921] Na závěr dodejme, že koncept „mýtu návratu" ale v BaH nemusel platit

[917] Resp. 1, nar. 1960, zš, rozhovor opština Čajniće 2009; resp. 13, nar. 1963, zš, rozhovor opština Han Pijesak 2009; resp. 52, nar. 1954, zš, rozhovor opština Vlasenica 2011.
[918] STEFANSSON, A. H.: The House War…, s. 5.
[919] Ústřední sarajevské deníky Dnevni Avaz a Oslobodjenje jsou ovládány podnikateli napojenými na bosňácké politické strany.
[920] Resp. 59, nar. 1945, sš, rozhovor opština Kalinovik 2011; resp. 92, nar. 1953, zš, rozhovor opština Sokolac 2011.
[921] Viz např. Případová studie menšinového návratu Bosňáků v rámci kapitoly č. 10. (*Terénní šetření: vybrané případové studie*).

zcela striktně. Živelné socioekonomické a s tím provázané etno-demografické proměny, které vyvolaly po druhé světové válce intenzivní přesuny obyvatel, způsobily, že značná část osob se již před občanskou válkou cítila „doma“ jinde, než kde se narodila.[922]

„Původní mýtus návratu“ tak do jisté míry, byť již pouze ve zromantizované podobě, přispěl k tomu, že se přesídlenci nechtěli svých původních obydlí zbavovat. Právě nostalgie, neochota zříci se toho, co po dlouhá léta intenzivně a se vší pečlivostí budovali, jim bránila majetek prodat či vyměnit. O svá vrácená obydlí se dále starali i přes to, že se do nich odmítli natrvalo vrátit. Nejčastěji se dohodli s některým z místních bývalých sousedů, který o dům pečoval a hlídal jej výměnou za možnost využívat jejich půdu. Takováto kooperace se mnohdy rozrostla do podoby konkrétního „zaměstnání“, kdy bývalý soused („*komšija*“), sám nejednou bez práce, například pásl vlastníkův dobytek, fungoval v roli zemědělského zásobitele i domovního správce a hlídače. V takové situaci velmi dobře zafungovaly důvěrné sousedské vazby tolik typické v jugoslávské společnosti v socialistickém období.[923]

Důležitým předpokladem pro intenzivnější formu spolupráce je geografická blízkost a dostupnost (kvalita infrastruktury) nového a původního bydliště. Např. řada Srbů žijících ve Vlasenici (RS) si nechává obhospodařovat své statky v sousedním městě Kladanj (Federace BaH), kam pravidelně (nejčastěji v průměru jednou týdně) dojíždí na návštěvu. Z mé osobní rozpravy mj. vyplynul zajímavý fakt, že většina z nich v původním bydlišti nepřespává a po kontrole a krátkém odpočinku odjíždí zpět do Vlasenice.[924] Na druhou stranu takovouto formu spolupráce (správcovství) jsem zaznamenal i v ze Sarajeva geograficky vzdálených vesnicích opštin Foča, Han Pijesak, aj.[925] Nová sarajevská elita, původem z těchto regionů, zrekonstruovala své nemovitosti, které nadále využívá spíše rekreačně. O jejich údržbu se staraly osoby stejného národa jako majitel, které se sem po válce vrátily. Z podnětu movitého vlastníka byla nejednou opravena do vsi vedoucí silnice, obnoveny zdejší sakrální objekty a upraven celkový ráz vesnice tak, aby co nejvěrněji odpovídal předválečné podobě.

[922] Viz kapitola č. 1. (*Socioekonomický vývoj BaH v letech 1945–1991 a jeho vliv na populační chování místních konstitutivních národů*).
[923] Resp. 107, nar. 1942, zš, rozhovor opština Sanski Most 2011; resp. 40, nar. 1960, zš, rozhovor opština Donji Vakuf 2011.
[924] Resp. 109, nar. 1952, sš, rozhovor opština Vlasenica 2011; resp. 115, nar. 1963, sš, rozhovor opština Vlasenica 2011.
[925] Resp. 23, nar. 1975, zš, rozhovor opština Foča 2010; resp. 29, nar. 1964, zš, rozhovor opština Foča 2010; resp. 18, nar. 1971, zš, rozhovor opština Han Pijesak 2009.

Mnozí přesídlenci si péčí o rodný dům udržují příležitost se v budoucnu nadobro vrátit (např. na důchod). Do té doby tyto objekty slouží hlavně jako místo, kde se během letních měsíců setkávají nejednou po celém světě rozptýlení rodinní příslušníci i další známí a přátelé z diaspory.

V největších bosenských městech (Sarajevo, Banja Luka, Mostar, Tuzla aj.) můžeme také pozorovat fenomén, kdy i na nejlukrativnějších místech v centrech dodnes zejí desítky domů prázdnotou, a nikdo v nich evidentně nebydlí. Řadu z nich majitelé opravili a zrenovovali, jiné se již nikomu pro jejich zchátralý stav zrekonstruovat nepodaří. Nepřítomní majitelé odmítali tyto nevyužívané domy z důvodu směsice nostalgie, pragmatismu, ale i lhostejnosti prodat, někdy je dokonce nechtěli ani pronajímat.

Toto stanovisko je typické především u Bosňáků původem z Banja Luky. Naopak mnohem „ekonomičtější" postoj k předválečnému majetku zaujali Srbové, kteří během války či těsně po ní odešli ze Sarajeva. Většina z nich při první příležitosti své byty a domy prodala, či je alespoň úspěšně komerčně pronajímala. S rozbořenými domy, které doposud hyzdí řadu městských center (např. centrum města Jajce), však nelze bez svolení vlastníka nic dělat. Majitel destruované nemovitosti (a jejího příslušného pozemku), jenž často žije buď v zahraničí či plně saturován v některém z velkých měst BaH, neměl o její rekonstrukci, či prodej zájem. S prodejem zpravidla vyčkával, až dojde k předpokládanému zvýšení ceny v důsledku atraktivity lokality. Kromě morálních a pragmatických důvodů, proč majitelé odmítali dům pronajmout, hrály často roli i obavy, že by přesídlenci nemovitosti prostě vybydleli.[926] Mimo to zrekonstruovaný, byť prázdný dům představoval symbol hrdosti a ukázku ekonomického úspěchu utečence v zahraničí či jinde v BaH.

Tato skutečnost vnitřní přesídlence pobuřovala, neboť do doby prosazení striktních majetkových zákonů sami v domech po uprchlících přebývali a teprve v důsledku úspěšné restituce se museli vystěhovat. Např. srbští utečenci, kteří dorazili do Banja Luky, si kvůli nižšímu socioekonomickému statutu a kvůli zvyšující se poptávce po bydlení, která přirozeně zvyšovala tamní ceny na trhu nemovitostí, nemohli dovolit pořídit si kvalitnější bydlení. Tato sociální skupina se opětovně ocitla v krajně nepříznivém postavení, mnohdy stěsnaná v malých předražených bytech městských činžáků stojících nejednou těsně vedle honosných

[926] Srov. STEFANSSON, A. H.: Homes in the Making…, s. 127–128.

domů s celoročně zataženými roletami.[927] O to více domy, jež zely prázdnotou, působily v jinak přeplněných velkých bosenskohercegovských městech (nejen Banja Luka, ale i např. Mostar, Tuzla aj.) nepatřičně. Přemístění Srbové v Banja Luce, navzdory nesnázím se zajištěním bydlení a vlastní obživy, se přesto vytrvale odmítali vrátit do Federace BaH, kde před válkou žili.[928] Bezvýchodnost situace a vědomí vlastní bezprizorní pozice posilovaly jejich frustraci a nepřispívaly k uklidnění mezietnických vztahů.

8.3.3. Vnímání „domova“ pohledem přesídlenců ve středních a menších sídlech

Odlišnější a hůře zachytitelný je způsob, jakým „domov“ chápali přemístění všech národností, kteří se usídlili ve středních a menších urbánních sídlech. Zde nelze nalézt určitý jednotící a všeobecně platný vzorec; vždy záleží na individuálním postoji, intenzitě vlastní touhy po návratu a také na tom, ze kterého místa v BaH přesídlenci původně pocházeli. Obecně můžeme říci, že pravděpodobnost návratu se snižovala (kromě samotných „klasických překážek“) s horšící se dostupností sídla (zvětšující se vzdálenost od regionálního centra, kvalita infastruktury), s rostoucím stupněm jeho perifernosti či s nepříznivějšími přírodními podmínkami pro zemědělství (málo výnosné půdy horských oblastí). Posledně jmenovaný faktor hraje důležitou roli v rozdílu intenzity návratu mezi úrodnými venkovskými oblastmi (např. Posaví) a rurálními regiony, kde jsou podmínky k zemědělství často silně limitovány (Hercegovina, Podriní).[929]

Ještě těžší je zhodnotit kvalitativní rozdíly v úspěšnosti menšinové návratnosti do urbánního a venkovského prostředí. Při posuzování udržitelnosti návratu ze socioekonomického pohledu nelze uplatnit poznatky z jiných zemí západní a střední Evropy. Předpoklad, že lepší podmínky k životu (větší nabídka práce) převládají v urbánním prostředí, nemusel nutně znamenat, že se bosenskohercegovští obyvatelé budou intenzivněji vracet právě do měst.

Postdaytonská BaH se v důsledku válečné destrukce a neúspěšné ekonomické transformace trvale potýká s politickou, ekonomickou a sociální krizí. Oficiální míra

[927] Viz pozorování v terénu. Terénní deník 2010–2012, Banja Luka.
[928] Např. resp. 234, nar. 1942, sš, rozhovor Banja Luka 2012; resp. 238, nar. 1942, vš, rozhovor Banja Luka 2012.
[929] O tom více viz poslední kapitola č. 11. (*Prostorové dopady nucených migračních pohybů a současné národnostní složení země*).

nezaměstnanosti dosahovala v roce 2013 neuvěřitelných 44,5 %.[930] Neuspokojivá transformace ekonomického systému (tj. propad průmyslové výroby) a extrémně neúspěšná privatizace se nejvíce projevily ve středních a menších městech, kde před válkou převládala úzce specializovaná výroba. Ve všech navštívených sídlech (např. Donji Vakuf, Foča, Zvornik, Drvar, Bosanski Petrovac, Glamoć, Novi Travnik aj.) průmyslová výroba dosahovala maximálně 5 % předválečné úrovně. Absolutní většina zdejších zprivatizovaných výrobních podniků skončila v konkurzu.[931]

Ekonomické kalkulace, které utečenci brali v potaz při úvahách, zda se vrátit, napomáhají vysvětlovat, proč se častěji navraceli do vesnic než do měst.[932] Zároveň ale zdůrazněme, že jde především o návrat do úrodnějších agrárních oblastí, intenzivně zemědělsky využívaných a hospodářsky a dopravně napojených na větší městská centra. „Domov" na venkově, na rozdíl od městského prostředí, kde zkrachovala většina průmyslu, umožňuje nezaměstnanému navrátilci se uživit z vlastních zdrojů v kombinaci se skrovnou penzí, jinými sociálními dávkami či s pomocí příbuzných v zahraničí. A to přestože mnozí zemědělci hospodaří v zaminovaných oblastech.[933]

Na druhou stranu však převážná většina repatriantů svůj další život spojila s urbánním prostředím. K preferování městského způsobu života přispěl i další poněkud podceňovaný faktor proměny vnímání „domova", jenž taktéž souvisel s ekonomickou a politickou tranzicí, jejími hospodářskými důsledky a rozpadem jednotného jugoslávského hospodářského trhu. V socialistické Jugoslávii se zdaleka ne všichni venkovští obyvatelé, obzvláště v těch venkovských sídlech, jež se nacházela v zázemí středních a větších měst, živili pouze v agrárním sektoru. Zemědělství naopak v řadě případů sloužilo pouze jako doplněk k regulérnímu zaměstnání v sekundárním či terciárním sektoru. Proto také byla většina vesnických sídel v socialistické BaH infrastrukturně napojena na města a do značné části z nich pravidelně i několikrát denně zajížděl autobus. Rozhodnutí zůstat ve městě, do kterého se rodina přesunula v průběhu války, či se usadit v jeho blízké vzdálenosti tak představovalo logické vyústění předválečné inklinace k městu.

[930] Viz SEEBiz: *Rekordna nezaposlenost u BiH 2013* [cit. 2013–09–12]. Dostupné z: <http://www.seebiz.eu/rekordna-nezaposlenost-u-bih/ar-68282/>.
[931] Resp. 41, nar. 1956, vš, rozhovor opština Donji Vakuf 2011; resp. 121, nar. 1960, vš, rozhovor opština Novi Travnik 2011; resp. 130, nar. 1963, vš, rozhovor opština Glamoć 2011.
[932] ICG: *The Continuing Challenge of Refugee Return*…, s. 11.
[933] Viz kapitola č. 9. (*Příčiny slabé návratnosti bosenskohercegovských utečenců*).

8.3.4. Odlišné vnímání „domova“ podle jednotlivých věkových kategorií

Další faktor ovlivňující návrat představuje demografická struktura repatriantů. Nejsilnější touhu po předválečném domově vykazovaly starší ročníky utečenců. Tito lidé v místě původu prožili celý svůj život a přáli si zde pokojně strávit i jeho zbytek. Na venkov se navrátivší senioři většinou na otázku, proč se rozhodli vrátit, odpovídali: „protože zde je můj domov“, „tady jsem se narodil a tady chci být i pochován“, či pouze „zde jsem strávil celý svůj život“.[934] Někteří penzisté ani této otázce neporozuměli, nechápali, že se někdo může ptát na něco pro ně tak samozřejmého.[935]

Ochotu k návratu nejčastěji vyjadřovali konzervativněji založení jedinci, kteří žili do vypuknutí války tradičním způsobem, navyklí na koloběh života propojený se zemědělským ročním cyklem. V období, kdy jako přemístění stěsnaní v urbánních sídlech neměli vlastní půdu a tudíž ani možnost vlastní obživy, toužili po okamžiku, kdy se budou moci vrátit. Své vyhnání a nucený přesun do uprchlických táborů či za příbuznými do měst vnímali značně bolestně. Život ve městě nebyl jejich svobodným výběrem, ale krajní nutností velící spasit se útěkem před postupující válečnou frontou. Městskému pro ně cizímu prostředí se nedovedli přizpůsobit a svou nedořešenou situaci nesli velmi těžce. Návrat, i přes všechny z něj vyplývající další existenční problémy, pro ně přeci jen znamenal určité zklidnění situace a alespoň částečné obnovení určitých jistot.[936] Chvíle, kdy navrátilec převzal klíče od svého domu, byla řadou z nich hodnocena jako jeden z nejhezčích okamžiků života. Klíč ztělesňoval symbol, že právoplatný vlastník domu již není dále bezprizorným utečencem.[937]

Právě touha starších osob po návratu k tradičnímu způsobu života a např. i obavy z možného promeškání další úrody hrály rozhodující úlohu v již rozebíraném „spontánním“ návratu kupříkladu v regionech jihovýchodní části Republiky srbské. Po roce 2000 překročily první skupinky repatriantů entitní hranici a zamířily do vesnic v opštinách Foča, Čajniče, Gacko aj.[938] Bezprostředně po svém příchodu se repatrianti v prvé řadě starali o samotnou

[934] Např. resp. 4, nar. 1940, zš, rozhovor opština Čajniće 2009; resp. 21, nar. 1944, zš, rozhovor opština Foča 2010; resp. 64, nar. 1952, zš, rozhovor opština Kalinovik 2011.
[935] Např. resp. 19, nar. 1938, zš, rozhovor opština Foča 2010; resp. 132, nar. 1937, zš, rozhovor opština Glamoć 2011.
[936] Z interview z rurálních oblastí napříč BaH (např. opštiny Konjic, Kalinovik, Foča, Čajniče, Rogatica, Sanski Most, Donji Vakuf aj.
[937] Dle STEFANSSON, A. H.: Homes in the Making…, s. 124.
[938] De FISCHEL DE ANDRADE, J. H.; DELANEY, N. B.: Minority Return…, s. 318.

půdu, o zasetí a tedy zajištění obživy. Otázka, kde složí hlavu, měla v danou chvíli druhořadý charakter. Proto také zpočátku v místě návratu vznikaly pouze improvizované stanové osady, z nichž navrátilci teprve s odstupem a pozvolna obnovovali s finanční pomocí rekonstrukčních programů svá obydlí.[939] Nutno ale dodat, že návrat starších osob nemá v rámci demografických prognóz příliš příznivý potenciál, neboť tito repatrianti se vrací prožít v rodním kraji zbytek života a nezakládají zde rodiny.

S novým prostředím se o poznání hůře sžívali i lidé ve středním věku, kteří rovněž patřili do kategorie potencionálních zájemců o budoucí návrat. Mnohdy se sami ke spontánně se vracejícím starším osobám připojili. I tato věková kategorie své přemístění nesla zpočátku velmi nelibě. Až postupem času převážili pragmatické výhody městského prostředí: bezpečnost, kterou se nedařilo minimálně zpočátku v rurálním prostředí menšinovým navrátilcům zajistit a celkově lepší životní podmínky. Příslušníci této skupiny, kteří se v novém prostředí, tj. městech úspěšně adaptovali, také ze všech věkových kategorií dodnes udržují nejintenzivnější kontakt s předválečným bydlištěm. Buď navštěvují své rodiče, kteří se odhodlali k návratu, či tam jezdí ve dnech volna odpočívat.[940]

Naopak mladší ročníky utečenců, děti narozené v průběhu konfliktu, nepociťují k místu původu svých rodičů tak silnou náklonost. Své dospívání již většinou prožily v urbánních zónách, či uprchlických táborech mimo rurální oblasti, kde také získaly vzdělání. Adaptace a sociální integrace do městské společnosti proběhla vzhledem k jejich věku naprosto bezproblémově. Proto také se tato generace, podobně jako lidé v industrializačním období socialistické Jugoslávi, kteří dojížděli za vzděláním a prací do měst, jen velmi těžko mohla vracet ke svým prvotním kořenům, tj. zpět do venkovských, často periferních regionů, kde jedinou možnou formu obživy zajišťovalo zemědělství. I přes to, že mnozí zůstávali nezaměstnaní, neuvažovali o alternativě odchodu do venkovských oblastí svých rodičů či prarodičů. Plně se již přizpůsobili městskému způsobu života.

Pokud bychom v této souvislosti rozšířili svůj pohled za hranice BaH, pak mladší generace uprchlíků, které se již plně adaptovaly v hostitelské zemi, si velmi dobře

[939] D'ONOFRIO,L.: Welcome Home?..., s. 16. O tom, jak návrat prakticky probíhal, pojednává kapitola č. 7. (*Zhodnocení průběhu návratnosti utečenců*).
[940] Resp. 38, nar. 1965, sš, rozhovor opština Foča 2010; resp. 139, nar. 1966, sš, rozhovor opština Rogatica 2011.

uvědomovaly (a uvědomují) komplikovanou situaci svých vrstevníků v BaH.[941] Ze svého nového „domova" mají možnost pozorovat, jak převážná část bosenských mladistvých touží po životě, jaký oni sami v zahraničí vedou. Možnost obdržet kvalitní vzdělání, naučit se cizí jazyk, dosáhnout vyššího životního standardu i vyšší pravděpodobnost získání lukrativnějšího pracovního postu představují příklady důvodů, proč by převážná většina osob mladích 35 let BaH nejradši nadobro opustila.[942]

8.3.5. Nucená urbanizace[943] jako sociální konflikt: vnímání „domova" městského a venkovského utečence

Etnický konflikt, v jehož důsledku z domovů utekla více jak polovina populace BaH, zapříčinil reorganizaci země podél etnických linií. Bosenskohercegovští obyvatelé jsou v prostředí postdaytonské BaH nuceni na svůj každodenní život nazírat výhradně prizmatem vlastní etnické příslušnosti. Tento způsob uvažování, jenž prostupuje všemi sférami života, ukazuje, do jaké míry politická propaganda, násilí spáchané v průběhu konfliktu, poválečná diskriminace i nedostatečné zajištění bezpečnosti ovlivnily smýšlení jednoho národa o druhém, resp. v jakém rozsahu uvažování lidí obecně monopolizoval všudypřítomný důraz na etnicitu.[944] Menšinoví repatrianti, jako představitelé „nepřátelského" národa, byli nejednou v místě návratu přijímáni negativně a také byli často považováni v rámci etnické kategorizace za zástupce původců všech problémů, jež vyplývaly z konfliktu.

Detailnější analýza terénních průzkumů nicméně naznačuje, že bosenskohercegovská společnost není rozdělena výhradně podél etnických linií, ale rovněž podle svého sociálního původu. Jinak řečeno striktní důraz na etnickou kategorizaci nemusel hrát pokaždé primární roli; v městském prostředí její působení často přehlušil problém sociální nepřizpůsobivosti příchozích venkovanů stejné národnosti a odpor k jejich odlišnému chování ze strany městských, vzdělanějších a kulturně vyspělejších starousedlíků.

---

[941] ČUKUR, M., EASTMOND, M.: *Education and new national identities: local responses to post-war curricula in two local settings in Bosnia-Herzegovina*, Konjic 2003 [cit. 2011–4–26]. Dostupné z: <http://www.gu.se/digitalAssets/809/809977_WP12EastmondCukur.pdf>.

[942] V sociologickém šetření v roce 2010 svou ochotu nadobro opustit BaH vyjádřilo 67,06 % osob ve věku 18–35 let. Dle UNDP: *Early Warning System, Quarterly Report*, Sarajevo 2010, s. 60 [cit. 2011–11–12]. Dostupné z: <http://www.undp.ba/upload/publications/EWS_EN_final.pdf>.

[943] Tento výraz uplatňují američtí geografové G. Toal a C. Dahlman. Srov. TOAL, G., DAHLMAN, C.: The Effort to Reverse Ethnic Cleansing…, s. 449.

[944] Viz KOLIND, T.: Non-ethnic Condemnation…, s. 124.

Přestože koncept kulturních obyvatel měst bránící svou „civilizovanost“ proti nevzdělaným a krutým venkovanům je přinejmenším zjednodušující a příliš schematizovaný, z druhé strany lze konstatovat, že bosenskohercegovskou společnost (i celou Jugoslávii) charakterizoval ostrý předěl mezi městským a venkovským obyvatelstvem již před eskalací válečného konfliktu.[945] Násilně vyvolané pohyby migrantů nejen etnicky homogenizovaly společenství ve městech i na venkově, ale současně je i sociokulturně promísily.[946] Srbové ze Sarajeva odešli mj. do rurálních regionů Republiky srbské (do zázemí měst Bijeljina, Višegrad, Zvornik); bosňácká populace se naopak houfně z venkovských regionů sestěhovala do sarajevské kotliny. Tyto oba migračně vynucené toky doprovázelo svévolné obsazování cizího majetku.

Utečenci se museli přizpůsobovat podmínkám v pro ně doposud neznámém prostředí (město vs. venkov). Adaptace venkovanů, kteří utekli do měst, byla značně obtížná nejen pro ně samotné, ale i pro zdejší původní obyvatelstvo. Starousedlíci pod tlakem přílivu venkovanů přijímali novou tvář města s velkou nelibostí. Sociální konflikt v prvním období po nucených přesunech rezonoval mezi kulturně značně odlišnými obyvateli, kteří pod tlakem okolností a proti své vůli museli sdílet společný žitý prostor.[947] Prudkost a intenzita nucené migrace vyústily v nebývalou konfrontaci vykořeněných osob stejného národa. Tito lidé vyhnaní ze svého kulturního prostředí se z ekonomického pohledu nacházeli mimo svá přirozená místa výdělku. Jejich dovednosti a zkušenosti nemohly být v novém působišti plně rozvinuty a neměly prostor pro využití. [948]

Vyhrocený spor dvou kulturních forem, jež po desetiletí žily od sebe relativně odděleně, se přetavil do formy latentního konfliktu. Zjevné rozdíly ve zvycích, oblečení a chování urbánní a rurální populace, jež se v důsledku konfliktu ocitla směstnaná ve stejném prostoru, představovaly trvalý zdroj napětí a vzájemné nevraživosti. Např. Sarajevané

[945] Srov. TESAŘ, F.: *Etnogeneze a etnicita národů Bosny a Hercegoviny* [rukopis]: diplomová práce, Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, Praha 1996, s. 83.
[946] Srov. HALLERGÅRD, C.: Bosnia and Herzegovina: problems and progress in the return process. In: *Forced Migration Review*, Vol. 21, 1998, s. 22.
[947] Srov. CATTARUZZA, A.: Sarajevo, capitale incertaine. In: *Balkanologie*, Vol. V, 2001, s. 72.
[948] Tento válkou vynucený fakt dodnes tvoří jedno z hlavních omezení ekonomického zotavení. Dle HALLERGÅRD, C.: Bosnia and Herzegovina: problems and progress in the return process. In: *Forced Migration Review*. č. 1, Oxford 1998, s. 22.

nazývali příchozí z venkova výrazem *primitivci*, či ještě pejorativněji *papci* (j. č. *papak*), tedy doslovně „kopyta“, či „paznehti“.

Původní obyvatelé města přistupovali k nově příchozím, kteří nesdíleli jejich životní hodnoty, s četnými předsudky.[949] Navíc mezi starousedlíky s rostoucím počtem příchozích utečenců vzrůstal pocit existenciálního ohrožení. Nově příchozí z venkova byli sociálně stigmatizováni a podobně jako menšinoví navrátilci považováni za osoby druhé kategorie. Svůj bezprizorní stav, jenž jim asocioval bezdomovectví, si velmi dobře uvědomovali. Snažili se proto vystupovat jako „místní“ nebo jako „migranti“ za prací či za vzděláním, nikoliv a priori jako vnitřně přemístění.[950]

Sociokulturní napětí v Sarajevu a Banja Luce posilovala i otázka, zda se přistěhovalcům podaří úspěšně se ve městě integrovat, a také obava, zda se město v případě neúspěchu reintegrace nerozdrobí na různé vzájemně slabě propojené části. Tato situace v obou městech *de facto* skutečně nastala, byť ne vždy na základě sociokulturních rozdílů, ale i v důsledku určité menšinové repatriace. Některé okrajové městské části Sarajeva či Banja Luky si žijí vlastním životem, jenž není spádován do městského centra. Sociální rozpor je v případě Sarajeva ještě obohacen o jeden aspekt, tj. o příchod muslimského obyvatelstva ze sousedního regionu Sandžak, jenž se rozprostírá na hranicích mezi Srbskem a Černou Horou. Muslimové, kteří z tohoto regionu intenzivně směřovali do Sarajeva a jiných většinově bosňáckých měst, měli ve svém chování zakotvené ještě odlišnější vzorce, než na jaké byli (v případě příchozích muslimských venkovanů) běžní Sarajevané doposud zvyklí.

Kromě problematického soužití venkovanů, kteří dorazili do měst, si jen velmi těžko můžeme představit, jak svůj odchod z měst do nových působišť v rurálních regionech prožívalo původně městské obyvatelstvo. Především Srbové ze Sarajeva se s novými působišti v regionech opštin Zvornik, Višegrad, Bijeljina aj. museli sžívat nadmíru těžce.[951] Kulturní zvyky a širší škála nabídky práce v největším bosenském městě byly velmi drasticky

[949] Pro ilustraci: žurnalista Joe Sacco ve svém reportážním komiksu, zaznamenávajícím těžkosti života bosňáckých obyvatel obležené enklávy Goražde, v závěru velmi trefně ztvárnil pocity starousedlých Sarajevanů. Věta „Sarajevo bylo plné Goražde“ pregnantně vyjadřuje poválečnou situaci v hlavním městě, kde původní Sarajevané při svých procházkách v centru na Ferhadiji a Baščaršiji nenacházeli své známé, ale cizí podezřele a venkovsky vyhlížející nové obyvatele sarajevské metropole. Těmto nově příchozím Sarajevo, navzdory stupni poničení a ošuntělosti, připadalo jako město plné života a možností. Srov. SACCO, J.: *Bezpečná zóna Goražde. Válka ve východní Bosně 1992–1995*, Brno 2007, s. 224–225.

[950] Srov. STEFANSSON, A. H.: The House War…, 129.

[951] Viz kapitola č. 10. (*Terénní šetření: vybrané případové studie*).

konfrontovány s neutěšenými poměry v nehostinných periferních regionech východní části Republiky srbské.

Uprchlí městští obyvatelé si obsazení svých domovů v urbánních sídlech nejednou vysvětlovali i jako určitý druh závisti. Život ve městě totiž příchozím venkovanům nejednou musel připadat jako značné ulehčení jejich dosavadní existence. Např. někteří Bosňáci ze Stolce si takto vysvětlovali obsazení svých domů Chorvaty z rurálního, velmi nehostinného okolí tohoto sídla. Podobně smýšleli i další residenti uprchlí z měst.[952] Kromě toho městský způsob života symbolizoval i naplnění jejich celoživotního snu o odchodu do pohodlnějšího prostředí, který nedokázali (a ani nemohli) dříve realizovat. Vhodná příležitost se jim naskytla až teprve v momentě zahájení bojových akcí.

Očividné společenské a kulturní rozdíly, jež z násilné urbanizace vyplývaly, dokonce přehlušily projevy etnické stigmatizace. Obyvatelstvo, byť se identifikovalo na základě své etnické příslušnosti, striktně rozlišovalo, z jakého kulturního prostředí kdo pochází. V již zmiňované opštině Stolac zdejší Bosňáci rozeznávali Chorvaty z venkovského prostředí, nově do města příchozí Chorvaty a Chorvaty, kteří ve Stolci žili před válkou. Poslední jmenované Bosňáci v rozhovorech označovali výrazem *pravi stolčani*, tj. opravdoví obyvatelé města Stolac, proti kterým neměli větší negativní předsudky.[953]

V důsledku sociálního napětí mezi městskými obyvateli, pocházejícími z kulturně odlišných prostředí, dnes můžeme místy dokonce sledovat i určité pokusy o etnické usmíření. Sociální antropoložka M. Eastmondová zaznamenala zkušenost jednoho bosňáckého páru, jenž obnovil svůj domov v Banja Luce. Srbský soused nad jejich návratem vyjádřil skutečnou radost, respektive zaradoval se nad tím, že má konečně zpět své „civilizované“ sousedy (tj. příslušníky městské střední třídy, k níž patřil i on sám) a že se zbavil přemístěných Srbů z venkova, kteří v domě bydleli v době jejich nepřítomnosti a kteří mu svým odlišným stylem života krajně nevyhovovali.[954] Toal s Dahlmanem uvádějí jiný příklad z Derventy, kde si místní původní Srbové stěžovali na nově příchozí srbské sousedy a pozitivně vzpomínali a

[952] Srov. KOLIND, T.: Non-ethnic Condemnation…, s. 125.
[953] Dle KOLIND, T.: Non-ethnic Condemnation…, s. 124–125.
[954] Srov. EASTMOND, M.: Transnational Returns…, s. 152.

hodnotili své bývalé chorvatské a muslimské sousedy.[955] Podobné příklady lze zaznamenat i v pracích autorů, kteří zkoumali život v postdaytonském Sarajevu.[956]

Do svého nového působiště s sebou rurální obyvatelstvo, kromě odlišných způsobů chování, nezřídka přinášelo i kriminalitu a radikálnější postoje.[957] Frustrovanou masu vykořeněných venkovanů i po ukončení konfliktu umně využívaly nacionalistické strany jako přirozeného a velmi snadného cíle své pokračující mobilizační kampaně. Méně vzdělané vrstvy pochopitelně na populistická hesla, s jejichž pomocí nacionalisté posilovali své postavení, slyšely nejvíce.

8.3.6. Vnímání „domova“ z pohledu uprchlíka v hostitelské zemi a role diaspory[958] při návratu

V souvislosti s bosenskými uprchlíky lze pozorovat zvláštní paradox. Zatímco velká část z nich (obzvláště první generace) vyjadřovala svou ochotu k návratu do vlasti, čemuž v rámci repatriačních programů napomáhaly hostitelské země, velmi málo běženců své odhodlání trvale se vrátit do BaH nakonec skutečně realizovalo. Přestože cíl této práce nespočívá v rozboru bosenské uprchlické komunity a jejího chování v hostitelských zemích, je s ohledem na jeden z ústředních vytyčených cílů disertace (*zhodnocení úspěšnosti návratu utečenců do předválečných domovů, tedy i repatriace uprchlíků*) nutné se alespoň minimálně vyslovit k roli, jakou diaspora v rámci tohoto procesu sehrála, a vlastní ochotě bosenských uprchlíků k návratu.

Diasporu lze formálně chápat jako transnacionální skupinu migrantů žijících v hostitelských zemích, jejichž ekonomické, politické, sociální a emoční vazby zůstávají nadále spjaty s jejich mateřskou zemí.[959] V této zobecňující tezi se ale příliš nezohledňuje specifická forma násilné migrace, která do zahraničí nasměřovala tisíce uprchlíků. V případě jejich příchodu do hostitelské země nelze v prvních letech s určitostí hovořit o transnacionální identitě. Současně z výzkumů věnovaných bosenské diaspoře není příliš zřejmé, nakolik v hostitelské zemi pobývající utečenci skutečně toužili po návratu do BaH a nakolik už mezi

[955] Srov. TOAL, G., DAHLMAN, C.: Has Ethnic Cleansing succeeded?..., s. 10.
[956] Viz např. citované práce A. Stefanssona.
[957] Srov. STEFANSSON, A. H.: Homes in the Making…, s. 129.
[958] Výraz diaspora v práci využívám pouze v souvislosti s bosenskými uprchlíky.
[959] Dle FAIST, T.: Transnationalization in International Migration: Implications for the Study of Citizenship and Culture. In: *Ethnic and Racial Studies*, Vol. 23, 2000, s. 189–190.

nimi po uplynutí jisté doby převážila tendence k setrvání a následné asimilaci.[960] Politolog T. Hasić bosenské uprchlíky, kteří v hostitelských zemích neměli vyřešený svůj statut, považoval za součást tzv. „nejisté diaspory" (*Limbo Diaspora*). Jednalo se o osoby, které se z různých důvodů nedokázaly v hostitelské zemi plně integrovat, nepřijaly působiště za svůj nový „domov" a které považovaly svůj tamní pobyt za dočasný s tím, že si udržovaly velmi těsné spojení se zemí svého původu.[961] Sociální antropoložka L. Huttunenová si podobného kolísání v otázce, co pro tyto utečence představuje „domov", všimla v rámci výzkumu bosenských uprchlíků ve Finsku. Kvůli rozpakům, s jakými bosenští uprchlíci přistupovali k zemi původu a azylové zemi, označila komunitu válečných běženců termínem „váhající diaspora" (*hesitant diaspora*).[962] V situaci, v níž uprchlíci souběžně budují „nový život" mimo BaH, přičemž si současně ponechávají otevřenou možnost k návratu, tak smysl „domova" získává zcela nový rozměr. Socioložka Al-Aliová na základě studia bosenských uprchlíků ve Velké Británii a Nizozemsku ale pozoruje, že spíše než aby utečenci vedli tento „dvojí život", mnoho z nich se nachází v nejasné situaci mezi dvěma možnostmi: bosenští uprchlíci se necítili „doma" ani v hostitelské zemi, ani v zemi původu.[963]

Přesto můžeme konstatovat, že touhu po domově mezi azylanty v hostitelských zemích podněcovaly specifické faktory, se kterými se přesídlenci jinde v BaH, či azylanti v bývalých jugoslávských republikách nepotýkali v takové míře. Ochotu pokusit se vrátit do BaH posilovala především neschopnost se v hostitelské zemi plně integrovat, jazyková bariéra, kulturní rozdílnosti, neuznání ze strany většinové (cizí) společnosti, ale i uprchlické komunity,[964] a rovněž vysoká nezaměstnanost. Mnoho z azylantů v důsledku své závislosti

[960] Srov. např. studie EASTMOND, M.: 'Nationalist Discourses…; HASIĆ, T.: Ethnic Conflict and the Right…; HUTTUNEN, L.: 'Home' and ethnicity…; STEFANSSON, A. H.: Homes in the Making…; JANSEN, S.: Misplaced Masculinities: Status Loss and the Location of Gendered Subjectivities amongst 'Non-transnational' Bosnian Refugees. In: *Anthropological Theory*, Vol. 8, 2008; AL-ALI, N.: Loss of Status or New Opportunities? Gender Relations and Transnational Ties among Bosnian Refugees. In: BRYCESON, D., VUORELA, U. (eds.): *The Transnational Family: New European Frontiers and Global Networks*, Oxford 2002; AL-ALI, N.: Transnational or A-National: Bosnian Refugees in the UK and the Netherlands.In: AL-ALI, N., KOSER, K. (eds.): *New Approaches to Migration: Transnational Communities and the Transformation of Home*, London 2001.

[961] Dle HASIĆ, T.: Ethnic Conflict and the Right…, s. 37.

[962] Viz HUTTUNEN, L.: 'Home' and ethnicity…, s. 190.

[963] Srov. AL-ALI, N.: Transnational or A-National…, s. 97.

[964] Úřady hostitelských států nakládaly s bosenskou uprchlickou komunitou jako s jednotnou a uzavřenou skupinou, přestože ve skutečnosti byla značně heterogenní a plná socio-kulturních rozdílností. O tom podrobněji např. ŠŤASTNÁ, P.: *Proměny etnického povědomí migrantů z vybraných zemí SFRJ v Dánsku* [rukopis]: bakalářská práce, Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, Praha 2012, s. 33.

na sociální podpoře, nemožnosti nalézt zaměstnání, zákazu pracovat, či vykonávání podřadné práce propadalo čím dál hlubší apatii a nespokojenosti.[965] Přetrvávající hrozba socioekonomické marginalizace v hostitelské zemi a zlepšující se bezpečnostní situace v BaH po skončení války naopak odhodlání k návratu posilovaly.[966]

Bosenská diaspora, navzdory své ne zcela vyjasněné pozici, sehrála či doposud sehrává klíčovou roli v rámci pomoci příbuzným v BaH. Bosenští uprchlíci, kteří se úspěšně usadili v hostitelských zemích, výrazně napomáhali zájemcům o návrat během vlastní repatriační procedury, ale i po jejich fyzickém návratu. Kontakty a vazby v rámci široce rozvětvené rodiny měly zásadní význam již v bývalé Jugoslávii. Napojení na příbuzné zůstávalo stále velmi silné i v závěru existence socialistické Jugoslávie, přestože v agrárních oblastech již pomalu převládal nukleární typ rodiny.[967] Význam příbuzenských vztahů, které se opíraly o důvěru a vzájemnou výpomoc, ještě vzrostl v době občanského konfliktu, v jehož rámci byly extrémně narušeny sousedské vazby a zpřetrhány doposud efektivně fungující sociální sítě. Rodinné vazby vzhledem k absenci jiné formy sociálního kapitálu nabyly na významu.[968] V azylové zemi úspěšně adaptovaní utečenci cítili specifický závazek k příslušníkům vlastní rodiny, kteří živořili v mnohdy krajně nehostinných podmínkách.

Životní úroveň převážné většiny (obzvláště etnicky menšinových) repatriantů je tudíž v místě návratu do značné míry odvislá od finanční podpory členů rodiny, kteří zůstali v cizině či v některém z městských center v BaH.[969] Tato vázanost na peněžní prostředky diaspory (např. v roce 2002 se odhadovalo, že diaspora zasílá sumu 720–750 miliónů euro ročně)[970] však znamená, že trvalý (udržitelný) návrat utečenců je do značné míry velmi těsně provázán s těmi, kteří zapustili své kořeny v novém „domově“, tj. jinde v BaH či

[965] Dle AL-ALI, N.: Loss of Status or New Opportunities?..., s. 88.
[966] Viz EASTMOND, M.: ‘Nationalist Discourses…, s. 174.
[967] Srov. BRINGA, T.: *Biti Musliman*…, s. 41. Mezi nejbližší rodinné příbuzné patřili kromě manželky, dětí, rodičů a prarodičů i sourozenci se svými rodinami.
[968] Viz AL-ALI, N.: Loss of Status or New Opportunities?..., s. 87.
[969] Srov. BLACK, R., GENT, S.: Sustainable Return in Post-conflict Contexts. In: *International Migration*, Vol. 44, 2006, s. 28–29; HUTTUNEN, L.: Sedentary Policies…, s. 53.
[970] UNDP: *Human Development Report 2002*, Sarajevo 2002, s. 22 [cit. 2008–7–1]. Dostupné z: <http://hdr.undp.org/es/informes/nacional/europaci/bosniaherzegovina/Bosnia_and_Herzegovina_2002_en.pdf>.

v zahraničí.[971] Sociologická šetření potvrzovala, že většina repatriantů z třetích zemí udržovala pravidelné kontakty s těmi, kteří setrvali v zahraničí.[972]

Úspěšnost menšinového návratu byla do značné míry odvislá od množství a intenzity rodinných vazeb, které navrátilce pojily s „vnějším světem" (tj. s příbuznými žijícími v diaspoře či v městech BaH). Příbuzní, kteří posílají peníze (v průměru až 200 KM měsíčně),[973] z nichž vyžijí jejich blízcí v BaH, tak *de facto* suplují nefunkční sociální systém země. Zasílaný finanční obnos tvoří v porovnání se sociálními dávkami největší a také nejpravidelnější formu podpory životní existence navrátilců.[974] Minoritní repatrianti bez podpory zvnější živořili na okraji společnosti jako sociálně nejvíce ohrožená kategorie obyvatelstva.[975]

Snaha finančně a materiálně zajistit svou rodinu současně mnohdy odkládala konečné rozhodnutí uprchlíka, zda se sám odhodlá k návratu. Mnozí rodiče-uprchlíci se svým vlastním návratem vyčkávali do doby, než se jejich děti v hostitelském státu budou moci postavit na vlastní nohy, tj. hlavně do doby ukončení jejich studií, nabytí plnoletosti, získání slušně placené práce atd. Teprve v okamžiku, kdy měli zaopatřené děti (či alespoň nabyli tohoto pocitu), byli ochotní se definitivně přesunout zpět do BaH.[976]

Spoléhání se na finanční výpomoc ze zahraničí, jež zajišťuje navrátilcovo přežití, *de facto* pokračuje v zaběhnuté tradici gastarbeiterství z období socialistické Jugoslávie.[977] Značná (ne-li rostoucí) početní síla bosenské diaspory v důsledku tíživé ekonomické situace v BaH zároveň dosvědčuje, jak důležitou roli hraje v postdaytonském systému utečenecká komunita. Příbuzní v cizině mohou kromě materiální podpory navíc vypomoci v případě, že někdo z příbuzných touží odejít ze země (v rámci podání žádosti o sloučení rodiny).[978] Pro řadu bosenských obyvatel varianta emigrace, jež se může právě díky příbuzenským

[971] Dle STEFANSSON, A. H.: Homes in the Making…, s. 125.
[972] Srov. např. KONING, M.: *Return Migration to Bosnia*…, s. 18.
[973] Viz UNDP: *Human Development Report 2002*…, s. 22.
[974] Srov. KOSTIĆ, R.: Strategies of livelihood…, s. 31.
[975] O tom podrobněji kapitola č. 9. (*Příčiny slabé návratnosti bosenskohercegovských utečenců*).
[976] Např. resp. 188, nar. 1953, vš, rozhovor opština Olovo 2011; resp. 195, nar. 1961, zš, rozhovor opština Dobretići 2011; resp. 197, nar. 1959, sš, rozhovor opština Vareš 2011.
[977] Viz kapitola č. 2. (*Demografické chování jednotlivých národů BaH v letech 1945–1991*).
[978] Utečenci, kteří po válce přebývali v prostoru BaH, si mohli v rámci tzv. schématu sloučení rodiny zažádat u některých hostitelských států o akceptaci svého příchodu do hostitelské země. Dle HUTTUNEN, L.: Sedentary Policies…, s. 42, 47.

vztahům uskutečnit, představuje poslední možnost jak pro sebe a své nejbližší zajistit lepší budoucnost.

Na druhou stranu se samozřejmě ne každý navrátilec či vnitřně přemístěný jedinec mohl spolehnout na pomoc svých potomků či širší rodiny ze zahraničí. V takových případech by ochota vrátit se do předválečného domova patrně z velké části vyzněla úplně naprázdno, nebýt značné finanční podpory ze strany vlád, jež přijímaly v průběhu konfliktu bosenské uprchlíky. Bez peněžních prostředků by se uprchlíci vraceli a obnovovali svá obydlí v BaH poměrně těžko.

Uprchlíci, kteří se usadili v bývalých jugoslávských republikách, vykazovali mnohem nižší ochotu se v budoucnu do BaH eventuálně vrátit. Z převážné většiny se jednalo o příslušníky srbské a chorvatské národnosti, kteří se dokázali úspěšněji než uprchlíci v západoevropských zemích integrovat. Pouze někteří senioři zůstávali v otázce repatriace nerozhodnutí.[979] Na tomto postoji nic neměnila ani skutečnost, že i oni se určitým způsobem angažovali v repatriačním procesu (většina z nich si minimálně podala žádost k navrácení svého majetku).[980]

Z výzkumů lze konstatovat, že vůle a ochota k návratu se zvyšovala s věkem a naopak snižovala s dosaženým stupněm vzdělání. Senioři měli jistou „výhodu“, že na rozdíl od ekonomicky aktivních osob nemuseli v místě návratu řešit palčivou otázku vlastní obživy. Osoby v důchodovém věku nedostatečná (či spíše nulová) nabídka pracovních příležitostí nemusela od návratu odrazovat.

8.4. Závěr aneb lze v Bosně a Hercegovině obnovit původní pojem domova?

Lze vůbec po skončení občanské války, jež vyhnala více jak polovinu bosenských obyvatel, obnovit „domov“ v původním rozsahu? Přestože většina navrátilců získala zpět svůj majetek, nevedla tato skutečnost k tomu, že by restituenti obnovili v úplnosti svůj „domov“. Dokonce i ti, kteří se skutečně vrátili, se s dříve dobře známým prostředím sžívali poměrně těžko.

[979] Např. V. Lukićová a M. Nikitović, kteří zkoumali demografické a socioekonomické charakteristiky uprchlíků z BaH v Srbsku, uváděli, že k repatriaci byly nejčastěji ochotné osoby starší 60 let. Naopak mladší, vzdělanější utečenci, sezdané páry a jedinci, kteří by se museli vracet tzv. menšinovým způsobem, svou repatriaci odmítali. Viz LUKIĆ, V., NIKITOVIĆ, V.: Refugees from Bosnia…, s. 102.
[980] Dle JANSEN, S.: The Privatisation of Home…, s. 182.

V souvislosti s válečnou zkušeností a jejími destruktivními následky, proměnou místní společenské struktury, změnami charakteru sídla a jeho zástavby i okolní krajiny se totiž výrazně proměnil jak geografický prostor a ráz domova, tak i jeho celkové vnímání. Oblasti, které se nacházely podél linií střetů, se válečnou destrukcí a podřízením všeho vojenské taktice místy až extrémně proměnily. Kromě vypálené domovní zástavby a rozvrácené infrastruktury byly okolní lesy vykáceny na palivové dříví, pole, louky a ovocné sady divoce zarostly, rozvalené sakrální objekty pohltily keře. Obavy z minového nebezpečí i ponurost oživující vzpomínky na proběhlé hrůzy etnických čistek efektivně odstrašovaly případné navrátilce. Význam mnoha silnic vzhledem k novému geopolitickému pořádku poklesl, jinde zase nabyl na důležitosti.

Zároveň by ale bylo chybou konceptualizovat „domov“ pouze jako prostorový termín a ponechat stranou jeho další dimenze. „Domov“ představuje, vzhledem k tomu, že se povětšinou zdůrazňuje právě jeho geografický atribut, nadčasovou a neměnící se jednotku. V kontextu poválečné radikální transformace společnosti ale takto pojímaný koncept není příliš vhodný. Nejenže se totiž změnil zmiňovaný geografický prostor, ve kterém utečenci dříve žili, ale změnili se i jeho dřívější obyvatelé. Utečenci v místě přemístění s nostalgií nevzpomínali pouze na předválečné bydliště, ale i na to, jaký život v něm kdysi vedli.[981]

Pokud uvažujeme v rámci tohoto komplexnějšího pojetí „domova“, pak se důraz mezinárodního společenství pouze na zajištění bezpečnosti a rekonstrukční pomoci navrátilcům jeví jako poměrně nedostatečná pobídka k udržitelnému návratu. Podle Zettera nedílnou součást „domova“, kromě fyzicky ohraničeného prostoru, tvoří i živý organismus vzájemných vztahů a tradic, jež sahají zpět do minulosti. V případě „domova“ tedy jde o symbolické zpodobnění děděného statutu a pořádku.[982] Menšinoví navrátilci často konstatovali, že to, co ve svém původním „domově“ po návratu nacházeli, jim ani zdaleka jejich původní život nepřipomínalo.[983] Ke změně přispěla i hluboká proměna původních sousedských vazeb. Staří sousedé byli pryč; noví obyvatelé, kteří se sem přesunuli, měli již k tomuto místu a obecně prostoru, kde se sídlo nacházelo, nejednou úplně jiný vztah.[984]

[981] Dle JANSEN, S.: The Privatisation of Home…, s. 185.
[982] Srov. ZETTER. R.: Reconceptualizing the myth of return…, s. 12.
[983] Např. resp. 38, nar. 1965, vš, rozhovor opština Foča 2010; resp. 73, nar. 1972, vš, rozhovor opština Zvornik 2011; resp. 129, nar. 1967, sš, rozhovor opština Glamoć 2011.
[984] Viz STEFANSSON, A.: Sarajevo Suffering: Homecoming and the Hierarchy of Homeland Hardship. Cit. in:

Navrátilci proto také na otázku, zda se cítí v místě původu opětovně „doma“, odpovídali opatrně a mnohdy vyhýbavě. Navzdory různorodým odpovědím se však shodovali na tom, že pocit „domova“ pro ně představuje především jejich rodina.[985]

Prvotní chápání „domova“ značně ovlivnila i nová politická geografie, především nově vytvořená entitní hranice oddělující Federaci BaH a Republiku srbskou. Tato z hlediska ekonomického fungování nevhodně načrtnutá linie (často od sebe nesmyslně oddělila místa spádovaná ke stejnému centrálnímu sídlu) z řady oblastí vytvořila nový typ marginálních území. I tato skutečnost negativně působila na utečencovo rozhodnutí, zda se vrátí.[986] Obě entity vykazovaly a dodnes vykazují (zprvu silně) rozdílné socioekonomické rysy, ale i administrativní a právní podmínky. Entitní linie dokonce v řadě případů prochází skrze sídla, což zdejšímu obyvatelstvu způsobuje značné těžkosti i vcelku kuriózní či paradoxní situace.[987] V porovnání s předválečným životem tak potencionální navrátilec musel zvažovat i nové geografické rozprostření hospodářské sítě, distribuce služeb a především jejich dostupnost (kvalitu infrastruktury).

Jak již bylo výše konstatováno, menšinový návrat znamenal v životě dosavadního utečence alespoň teoreticky určité zklidnění. Okamžik předání klíčů od rekonstruovaného domova udělal tlustou čáru za obdobím plným nejistot. Nabízí se ovšem otázka, zdali se utečenci navracející se přes entitní linii v důsledku výše nastíněných skutečností skutečně cítí být opět doma.

MARKOWITZ, F., STEFANSSON, A. (eds.): *Homecomings: Unsettling Paths of Return*, Lanham 2004, s. 64.

[985] Viz pozorování v terénu. Terénní deník 2010–2012, opštiny Foča, Zvornik, Drvar, Bosansko Grahovo aj.

[986] Srov. CHAVENEAU-LE BRUN, E.: La ligne-frontière inter-entites: nouvelle frontière, nouveau pays? In: *Balkanologie*, Vol. 5, 2001.

[987] Klasickým příkladem rozdělené obce entitní linií je bosňácká vesnice Kolakovići, jejíž většina sice leží v opštině Olovo, některé domy však připadly opštině Sokolac. Hranicí oddělení jsou i dva bratři, jejichž děti po návratu zpočátku museli každé dojíždět do jiné školy. Tato nelogická situace byla sice odstraněna (děti Bosňáka, jehož dům je již na území Republiky srbské mohou dojíždět do Olova), přesto však některé těžkosti zůstaly. Např. v případě nutnosti přivolat do obce policii musí Selim volat do 40 kilometrů vzdáleného Sokolce, nemůže využít policie vzdálené necelých deset kilometrů v Olovu. K podobné situaci dochází v případě nutnosti navštívit lékaře. Viz pozorování v terénu. Terénní deník 2010–2012, opštiny Olovo.

9. PŘÍČINY SLABÉ NÁVRATNOSTI BOSENSKOHERCEGOVSKÝCH UTEČENCŮ

Chceme-li zhodnotit celkovou úspěšnost repatriace utečenců do předválečných domovů v BaH, musíme především prozkoumat, s jakými obtížemi a omezeními se navrátilec potýkal během repatriačního procesu, ale i v okamžiku svého fyzického návratu. Cílem kapitoly je analýza těchto rozličných komplikací (bezpečnostních, politických, socioekonomických, majetkových aj.), které doprovázely každého repatrianta a ohrožovaly dlouhodobou udržitelnost návratu (tj. výslednou úspěšnost).

Důvody, proč se utečenci vraceli v limitovaném počtu, lze zjednodušeně rozdělit na subjektivní a objektivní. Výchozím bodem v obou případech přirozeně byla vlastní ochota vyhnaných osob se vůbec pokusit vrátit do původního bydliště. Konečné rozhodnutí, zda se vysídlenec vrátí, či zůstane v místě svého přemístění, vycházelo ze široké škály různorodých motivů, prvořadě však bylo individuální.[988] Četnost a závažnost komplikací se měnily v čase, odlišovaly se geograficky (jiné potíže repatriant řešil ve městech, jiné na venkově) a značný vliv na ně v řadě případů měla i vytyčená entitní linie. S mnohem většími potížemi se při svém návratu přirozeně potýkali menšinoví repatrianti, kteří se kromě „klasických" problémů v místě návratu (destruovaný bytový fond, zdevastované hospodářství, chabé ekonomické příležitosti, nezaměstnanost, korupce aj.) vyrovnávali s odmítavými reakcemi ze strany většinového národa (v podobě četných institucionálních překážek, neochoty lokálních autorit zajišťovat bezpečnost, opětovném ničení opravovaných domů aj.).

Tisíce utečenců od návratu odrazovaly strach a nejistota z toho, co je v původním bydlišti čeká. Jiné znechutily byrokratické průtahy, neúměrné prodlužování konečného povolení k návratu a v neposlední řadě i všudypřítomné úplatky.[989] Mnoha vysídlencům tak návrat připadal zhola nemožný. Zdárné překonání překážek ještě před samotným fyzickým přesunem současně nemuselo vůbec znamenat, že repatriační proces bude ve výsledku

[988] Úvahy o návratu zpočátku nejčastěji atakovaly bezpečnostní hrozby a vyhraněná nacionalistická politika; postupem času pak převážily neutěšené socioekonomické poměry v jednotlivých regionech. Srov. DJIPA, D., MUZUR, M., LYTLE, P. F.: War-Torn Lives, in Bosnia-Herzegovina. In: NARAYAN, D., PETESCH, P. (eds.): *Voices of the Poor: From Many Lands*, New York 2002, s. 221–224.

[989] Žadatel musel během repatriační procedury podstoupit zdlouhavá byrokratická jednání po různých úřadech, kde si neochotní úředníci z řad většinového národa za každou službu inkasovali nějaký úplatek. Viz pozorování v terénu. Terénní deník 2010–2012, opštiny Foča, Ustikolina, Drvar, Donji Vakuf, Čajniče, Han Pijesak, Zvornik aj.

úspěšný, tj. dlouhodobě udržitelný. Repatriant totiž v místě návratu zápolil s problémy, o nichž před svým příchodem buď vůbec neuvažoval, či jim nepřikládal takovou důležitost.

9.1. OBJEKTIVNÍ PŘEKÁŽKY A JEJICH TYPOLOGIE

Na základě vlastních terénních výzkumů úspěšnosti repatriačního procesu v BaH se domnívám, že trvalé setrvání repatrianta v místě návratu je odvislé od následujících faktorů, jejichž výčet uvádím podle stupně závažnosti (tj. četnosti kritických připomínek samotných repatriantů a organizátorů návratnosti).

1) Životní úroveň navrátilce a jeho ekonomický statut v místě návratu
2) Zajištění sociální a zdravotní péče repatriantům v místě návratu
3) Garance rovného přístupu ke vzdělání pro potomky navrátilců v místě návratu
4) Participace v orgánech místní správy a ve veřejných podnicích v místě návratu
5) Záruky bezpečnosti pro navracející se osoby v místě návratu
6) Obnova původního obydlí, základní infrastruktury a dostupnost sídla v místě návratu

S přihlédnutím k závěrům z terénních šetření a rozboru sekundární literatury[990] souhrnně kategorizuji objektivní překážky úspěšné repatriace v období poválečné rekonstrukce následujícím způsobem:

1) (Geo)politické limity – Politické a bezpečnostní překážky
2) Restituční limity – návrat majetku
3) Ekonomické a sociální limity – poválečná rekonstrukce a postsocialistická transformace

[990] Rozbor relevantních prací k tomuto tématu viz úvodní kapitola.

9.1.1. (Geo)politické limity – Politické a bezpečnostní překážky[991]

9.1.1.1. Politika nacionalistických stran a jejich odlišné i shodné strategie v přístupu k menšinové repatriaci

V předešlých kapitolách jsme detailně rozebírali záměr jednotlivých válčících stran vytvořit a geograficky v průběhu občanského konfliktu co nejvíce rozšířit etnicky homogenní teritoria. V jejich rámci mělo pospolu žít národnostně homogenní obyvatelstvo, které by tento prostor vnímalo jako svůj domov. Bosňáci, Srbové a Chorvaté ale odlišně chápali, co pro ně takto vymezený „domov" přesně znamená, tj. rozlišovali ve výkladu dvou pojmů: percepce širší a užší představy domova – tj. „domova" a „vlasti".[992]

Srbští a chorvatští politici postupovali hlavně z počátku konfliktu tak, aby se jimi ovládaná teritoria stala nedílnou součástí širších národních jednotek, které reprezentovaly sousedící „mateřské" státy (tj. Chorvatsko a Srbsko, resp. Svazová republika Jugoslávie). Pod tlakem válečného vývoje ale museli své postoje modifikovat; ke konci války se snažili zajistit si alespoň kontrolu nad menšími, etnicky homogenními teritorii, ve kterých v daný moment dominovali. Pojetí domova v tomto kontextu znamenalo žít mezi příslušníky jednoho národa na jednom etnicky „vyčištěném" vlastním teritoriu.[993] Širší pojem „vlast" nicméně i nadále spatřovali v mateřských republikách. Jinak řečeno Srbové a Chorvaté z BaH se považují za součást širší srbské a chorvatské společnosti. Bosenskosrbští političtí představitelé pokládají Daytonem vymezenou entitní linii – oproti hranicím mezi Republikou srbskou a Srbskem na Drině – mnohdy za hranici „vyššího řádu". I Chorvaté, obzvláště z Hercegoviny, pokládají hranice mezi BaH a Chorvatskem za spíše administrativní rozhraničení, než za faktickou státní hranici.[994]

Muslimský diskurs je oproti tomu mnohem složitější a komplexnější. Bosňáci, jimž chybí návaznost na sousední mateřskou zemi, považovali za svou „domovinu" (tj. „vlast") *veškeré* teritorium BaH. Ze všech tří etnik se s tímto územím vcelku přirozeně a logicky

[991] V této podkapitole zkoumám politické a bezpečnostní překážky„vnitřního" charakteru. Roli, jakou v nastavené repatriační strategii sehráli západní protagonisté, rozebírám v kapitole č. 7. (*Zhodnocení průběhu návratnosti utečenců*).
[992] Srov. kapitola č. 8. (*Bosenští utečenci a jejich percepce „domova"*).
[993] Dle JANSEN, S.: The Privatisation…, s. 179.
[994] Takovouto percepci územního uspořádání vyjadřovali v rámci terénních šetření téměř všichni srbští a chorvatští respondenti.

nejsilněji identifikovali.[995] Bosňácké elity proto také repatriaci muslimských utečenců do předválečných domovů, oproti srbským a chorvatským politickým představitelům, mnohem intenzivněji politicky a ekonomicky podporovaly. Tento postoj, jenž přesně kopíroval Západem deklarovanou repatriační strategii, představoval klíčovou odpověď na otázku, proč se muslimští utečenci vraceli do původních bydlišť ze všech tří konstitutivních národů nejvíce.

Na rozdíl od bosňáckých politiků se většina srbské politické elity klonila k tomu, aby srbští vysídlenci z Federace BaH setrvali jako „přemístění" v Republice srbské, či se v jimi kontrolovaných regionech natrvalo usadili. Stejným způsobem uvažovali i chorvatští představitelé, kteří se snažili přilákat a udržet přesídlené Chorvaty především v oblasti západní Hercegoviny. Přestože cíle stranických elit tří konstitutivních národů se lišily, všechny se shodovaly v účelovosti, s jakou manipulovaly s vnitřně přemístěnými osobami. To se nejvýrazněji projevilo během několika prvních poválečných voleb, při nichž politici SDS a HDZ nutili přesídlence stejné národnosti k volební registraci v místech, kde jejich moc ohrožovaly konkurenční absenční hlasy Bosňáků. Pokud se přemístění odmítali evidování podvolit, pak jim strany vyhrožovaly, že je připraví o různé druhy sociální podpory, které často tvořily jejich jediný finanční zdroj.[996] Díky možnosti hlasovat v nepřítomnosti se současně alespoň nominálně zvýšila přítomnost politických představitelů menšiny, což zase vyhovovalo bosňácké repatriační strategii.

Mezinárodní společenství se domnívalo, že repatriace by měla probíhat se souhlasem a asistencí lokálních elit. Západ svým přístupem ale umožnil ve volbách potvrzeným politickým elitám efektivně provádět „demografické inženýrství" v praxi. Regionální představitelé získali vhodnou příležitost rozhodovat o tom, která obydlí budou obnovována, či kdo a kde má právo

[995] Tuto skutečnost ve svém anketním šetření, jež zkoumalo intenzitu mezietnického přátelství, např. potvrzoval J. O´Loughlin. Na otázku primární identity respondenta (výběr nabízel: občan BaH, příslušník svého národa či Evropan) ze dvou tisíc dotazovaných vybralo kategorii občan BaH 71 % Bosňáků a pouze 15 % Srbů a 14 % Chorvatů. Dle O'LOUGHLIN, J.: Inter-ethnic friendships in post-war Bosnia-Herzegovina: Sociodemographic and place influences. In: *Ethnicities,* Vol. 10, 2010, s. 29.

[996] Např. ve volbách v roce 1996 se v místě svého přemístění přihlásilo celkem 127 tis. Srbů (zejména v okresech Brčko, Doboj, Srebrenica, Vlasenica aj.). V opštině Sarajevo Centar, kde před válkou žilo 16 tis. Srbů se registrovalo pouze pět utečenců. HDZ podobně přesvědčovala chorvatské utečence, aby se voleb zúčastnili v novém bydlišti. Takto se např. ve Stolci registrovalo třikrát více chorvatských přesídlenců, než kolik jich odtud v průběhu války uteklo. In: SHOUP, P.: The elections in Bosnia…, s. 7.

obdržet rekonstrukční pomoc.[997] Velmoci se tak ocitly ve schizofrenní situaci, neboť měly na implementaci daytonských ustanovení spolupracovat i s představiteli, kteří odmítali existenci BaH.[998]

Z napjaté politické a společenské situace i nadále profitovaly tři ústřední nacionalistické strany (SDA, SDS, HDZ). Poválečné parlamentní i regionální volby potvrdily, že názory lokálních elit těchto stranických subjektů zcela odpovídaly stanoviskům tamního většinového národa.[999] Přestože nacionalisté museli svou strategii přizpůsobit nově nastavené daytonské realitě, i po válce přistupovali k organizaci prostoru prizmatem výše načrtnutých rozdílů ve výkladu „domova". Ty se zcela přirozeně promítly především v přístupu ke klíčovému požadavku Daytonu, tj. zajištění návratu utečenců do předválečných domovů. Záměry SDA, SDS i HDZ se navzdory vzájemně protikladným cílům v postojích vůči minoritním repatriantům až nápadně shodovaly (byť nástroje k jejich realizaci byly úplně jiné). Politické elity nesouhlasily, aby se do území, ve kterých dominovaly, menšinovým způsobem navraceli utečenci.[1000] Svůj odpor opíraly o argument, že obdobně se vracející utečenci jejich národnosti neměli v místě návratu dostatečně zajištěny rovné podmínky.

Přestože upevňování etnicky homogenního prostoru zůstávalo vlastní především politikům z SDS a HDZ, i politici z SDA se nezdráhali využívat takové metody, jež měly potenciální zájemce od návratu odradit (např. uplatnění tzv. principu reciprocity, či principu kolektivní viny atd.).[1001] Jakýkoliv pokus o početnější menšinový návrat, jenž by mohl narušit dosavadní etnickou homogenitu, a tím i úspěšnou kontrolu, byl okamžitě atakován.[1002]

[997] Dle HEIMERL, D.: The return of refugees…, s. 73. O rekonstrukční pomoci viz dále v této kapitole.
[998] Viz SØBERG, M.: Empowering Local Elites…, s. 49.
[999] Srov. PARIS, R.: *At War's End: Building Peace after Civil Conflict*, Cambridge 2004, s. 102–104.
[1000] I SDA, která nejvíce respektovala politiku mezinárodního společenství, vehementně odmítala přijímat navrátilce do svých hlavních center (Sarajevo, Zenica, Travnik aj.). TOAL, G., DAHLMAN, C. T.: *Bosnia Remade*…, s. 200.
[1001] Např. časopis BH Dani v roce 1998 publikoval přepis rozhovoru mezi A. Izetbegovićem a předsedající válečné rady ve Vareši Mervanou Hadžimurtezićovou, členkou SDA. V přepisu Izetbegović Hadžimurtezićovou instruuje, aby potencionální návrat varešských Chorvatů obstruovala a s již navrátivšími se Chorvaty jednala jako s hosty, kteří v nyní většinově bosňáckém městě nemají žádná práva k trvalému pobytu. Izetbegović dále trval na recipročním typu návratu (tj. „osoby za osobu") do původně smíšených opštin Bosňáků a Chorvatů ve Federaci BaH (např. do opštin Kiseljak či Stolac, které byly po válce pod kontrolou Chorvatů). Tj. výměnou za svolení minoritního návratu Bosňáka do opštiny Stolac se mohl vrátit Chorvat do opštiny Vareš. Srov. BH Dani, N. N.: Bošnjaci: Dva segmenta: Polemika Izetbegović–Hadžimurtezić, září 1998 Cit. in: KOSTIĆ, R.: Strategies of livelihood… Princip reciprocity teoreticky zrušila až Sarajevská deklarace v roce 1998, jež zdůraznila otevřenost v návratu nebosňáckých utečenců do Sarajeva. Prosazení v praxi se nicméně nezdařilo, o čemž podrobněji pojednává kapitola č. 7. (*Zhodnocení průběhu návratnosti utečenců*).
[1002] Lokální politické elity napříč všemi národy tolerovaly pouze dílčí dočasné projekty UNHCR

Etnická segregace v prostoru se nejviditelněji projevila ve dvou národnostně smíšených kantonech Federace BaH (Středobosenský a Hercegovsko-neretvanský kanton), o něž SDA s HDZ vedly intenzivní politické boje. Výsledkem těchto střetů je např. do dnešní doby přetrvávající existence etnicky rozděleného školství.

9.1.1.2. Bosňácká politika – „právo na návrat"

Bosňáčtí politici se s ohledem na muslimský diskurs vnímání „domova" a „vlasti" pokusili co nejefektivněji zúročit právo na návrat (*right to return*) definované v Daytonu.[1003] V jejich politice se současně čím dál zřetelněji projevovala kalkulace, že mohou v rámci BaH dosahovat téměř padesátiprocentního zastoupení (či tuto hranici už dokonce překonali). Ve snaze legitimizovat své teritoriální a politické požadavky se prezentovali jako hlavní oběť války. Mezinárodní představitelé s ohledem na převažující interpretaci bosenského konfliktu na Západě na takto morálně laděnou argumentaci slyšeli.[1004] Regionální elity pod taktovkou dominantní SDA začaly intenzivně podporovat jednotlivá sdružení přemístěných Bosňáků. SDA tyto spolky zakládala v podobě tzv. „samosprávných obcí v exilu",[1005] jež se nejen aktivně staraly o problémy „přemístěných", organizovaly a financovaly vysídlence podle jejich původního bydliště, ale i přímo asistovaly jejich repatriaci.[1006]

Pokud pomineme „pragmatické" důvody podpory návratu (především značná přelidněnost urbánního prostoru) a upřeme-li místo toho svou pozornost pouze na plnění předsevzaté strategie, dospějeme nevyhnutelně ke klíčové otázce: k jakým cílům mělo vysídlené obyvatelstvo, v mnoha ohledech manipulované bosňáckým vedením, posloužit? Bosňáčtí politici aktivní podporou minoritních návratů do oblastí Republiky srbské či regionů pod kontrolou Chorvatů obnovovali (či alespoň částečně revidovali) pozice ztracené

(např. rozebírané provozování mezientitního autobusového spojení atd.).

[1003] Srov. OHR: *General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina. Annex* 7…

[1004] V dokumentech mezinárodních a neziskových organizací zabývající se repatriací utečenců se soustavně objevoval výrok, že rozličné překážky – obzvláště v Republice srbské a v oblastech Federace BaH pod kontrolou Chorvatů – účinně odrazovaly potencionální navrátilce. Jinak řečeno mezinárodní společenství navzdory své rétorice sledovalo především úspěšnost menšinové návratnosti bosňácké populace. Tomu odpovídá i extrémně nevyvážené množství dokumentů, odborných studií, zpráv a reportů neziskových organizací, které se téměř výhradně věnují politicky nejcitlivější bosňácké repatriaci. Srov. např. v práci citované dokumenty USCRI, ICG, UNHCR, UNDP.

[1005] Utečenecké komunity se velmi často nacházely v těsné blízkosti entitní hranice, čímž jejich příslušníci demonstrovali eminentní zájem vrátit se přes tuto linii domů.

[1006] Srov. HARVEY, J.: Return Dynamics in Bosnia and Croatia: A Comparative Analysis. In: *International Migration*, Vol. 44, 2006, s. 98.

v průběhu války, čímž pozvolna rozmělňovali výsadní postavení tamního konstitutivního národa. Bosňácké lokální elity nadto vycítily, že mohou stejně jako jejich kolegové z SDS a HDZ k posílení vlastních pozic efektivně využít silného potenciálu, který vykazovalo nespokojené přemístěné obyvatelstvo toužící po návratu. Z těchto důvodů zvaly a lákaly bosňácké utečence, aby se usadili právě v jejich opštině.[1007] Ti zde čekali na vhodnou příležitost k menšinovému návratu. Promyšlená politika, která parazitovala na frustraci přemístěných osob, regionálním představitelům v dané oblasti zvyšovala jejich reálnou moc. Tato účelová podpora „přemístěných" se projevila i v případě nedobrovolné repatriace uprchlíků z evropských zemí.[1008]

Silně zpolitizovaný postoj SDA se projevil v nerovnoměrně podpoře minoritní repatriace. Bosňácká politická elita se totiž angažovala v pomoci menšinovým repatriantům, kteří se vraceli do strategicky významných oblastí Republiky srbské. Rozlohou menší bosenskohercegovská entita se rozkládá z hospodářského a geografického hlediska ve zcela nevhodném územním tvaru. S výjimkou Distriktu Brčko, který tvoří samosprávnou neutrální jednotku,[1009] se entitní linie ve východní části Republiky srbské přibližuje velmi těsně k Srbsku, potažmo Černé Hoře. Muslimská elita pravděpodobně kalkulovala, že početnější návrat Bosňáků do této oblasti (především pak do okresu Zvornik) by mohl úzké etnicky homogenní pásmo rozmělnit, čímž by si zde Sarajevo zvýšilo svůj vliv.[1010]

K politizaci menšinového návratu Bosňáků do Republiky srbské nepřímo přispěly i prosazené restituční zákony, které ve svém důsledku porušily základní mezinárodní principy doprovázející repatriaci (tj. principy „bezpečnosti" a „důstojnosti").[1011] Bosňáčtí politici začali s pomocí mnohdy nevybíravých metod intenzivněji nutit vnitřně přemístěné Bosňáky k návratu. Bosňácký přesídlenec tak stál před *de facto* pouze dvojí volbou: buď se vrátí

[1007] O tom podrobněji viz kapitola č. 7. (*Zhodnocení průběhu návratnosti utečenců*) a kapitola č. 11. (*Prostorové dopady nucených migračních pohybů a současné národnostní složení země*).
[1008] Srov. BLACK, R. et al: *Conditions for the return of displaced persons from the European Union: final report*, Luxemburg 1997.
[1009] Distrikt Brčko, který následkem sporů mezi účastníky mírových jednání v Daytonu nemá doposud uspokojivě vyřešený status, ztělesňuje jeden z neuralgických geopolitických bodů. Vyhrocené spory mezi SDS a SDA znemožnily provést přislíbenou arbitráž a specifický statut Brčka jako tzv. kondominia zůstal i nadále v platnosti. O Brčku více viz PARISH, M.: *A Free City in the Balkans: Reconstructing a Divided Society in Bosnia*, New York 2010.
[1010] Např. resp. 232, nar. 1970, vš, rozhovor Sarajevo 2011; resp. 44, nar. 1939, vš, rozhovor opština Donji Vakuf 2011; resp. 77, nar. 1966, sš, rozhovor opština Zvornik 2011; resp. 73, nar. 1972, vš, rozhovor opština Zvornik 2011.
[1011] Viz podkapitola Restituční limity – návrat majetku v této kapitole.

do předválečného bydliště, či musí počítat s potencionální hrozbou, že bude ze svého přechodného bydliště vykázán a přijde tak o střechu nad hlavou.[1012] Před obdobnou volbou se ocitli i srbští a chorvatští přesídlenci. Jejich političtí představitelé však s ohledem na rozdílné geopolitické cíle mnohem intenzivněji prosazovali možnosti alternativního ubytování v místě přemístění (viz dále).

9.1.1.3. Srbové – „Republika srbská navždy, a Bosna a Hercegovina nakolik je třeba“[1013]

Nejsilnější politický subjekt srbského národa v BaH (Srbská demokratická strana) kategoricky odmítal eventuální návrat srbských utečenců, kteří se v průběhu války ocitli na území Republiky srbské, zpět do Federace BaH. Politický přístup a vytyčená strategie SDS, která se mezi srbskými voliči těšila bezkonkurenční podpoře až do poloviny roku 1997, se do značné míry shodovaly s politikou chorvatské HDZ (viz dále). Naprostá většina srbských přesídlenců v raném poválečném období po návratu ostatně stejně příliš netoužila. Jejich neochotu vracet se do Federace BaH se SDS snažila prezentovat jako důkaz nemožnosti společného soužití pospolu na jednom území (tj. v jednotné multietnické BaH).

Dané stanovisko do značné míry vyplývalo z nedořešeného geopolitického zápasu mezi jednotlivými konstitutivními národy BaH o výsledné politickosprávní uspořádání země. Daytonská mírová dohoda Srbům potvrdila vlastní entitu, v jejímž teritoriálním rámci se stranické vedení SDS soustředilo na co největší utužení vlastní kontroly. Republika srbská představovala svrchované území, které srbská elita považovala za nadřazenou teritoriální jednotku bez výraznější souvztažnosti k BaH.[1014] SDS na existenci této entity bezvýhradně lpěla i proto, že se obávala politických dopadů nepříznivého demografického vývoje vlastního národa. Zopakujme, že populační potenciál bosenských Srbů slábl v absolutních i relativních číslech již několik dekád před vypuknutím občanské války. Národ, který v socialistické BaH měl největší územní rozlohu, se v průběhu války ocitl zkoncentrován v jednom teritoriu.

[1012] Srov. KLECK, M.: Refugee Return – Success Story or Bad Dream? A review from Eastern Bosnia. In: FISCHER, M. (ed.): *Peacebuilding and Civil Society in Bosna-Herzegovina; Ten Years after Dayton*. Berlin 2007, s. 109.
[1013] Tento výrok („*Republika Srpska zauvijek, a BiH koliko mora*“) představuje předvolební slogan strany SNSD (Svaz nezávislých sociálních demokratů – *Savez nezavisnih socijaldemokrata*), se kterým její předseda M. Dodik vstupoval do kampaně před parlamentními volbami v roce 2010.
[1014] Dle TOAL, G., DAHLMAN, C. T.: *Bosnia Remade*…, s. 175.

Případný návrat srbských přesídlenců do původních bydlišť ve Federaci BaH by tuto soustředěnou populační sílu značně oslabil. Srbská elita se navíc strachovala, že repatriace původního nesrbského obyvatelstva (a především Bosňáků) by ji mohla připravit o výsadní svrchovanost na vydobytém území. Karadžićovi spolustraníci se návratu srbských utečenců do Federace BaH protivili také proto, že se obávali potenciální ukázky relativně bezproblémové koexistence odlišných národů v jednom prostoru na lokální úrovni.[1015] Připravili by se tím o rozhodující nástroj, s jehož pomocí dovedně mobilizovali voliče.

Politici SDS, oproti bosňácké SDA, proto bránili jakýmkoliv spontánním aktivitám srbských vnitřně přemístěných osob. Srbské iniciativy, které sdružovaly utečence ochotné k návratu, byly v porovnání s bosňáckými organizacemi mnohem hůře zorganizované a nedostávalo se jim finančních prostředků od srbských politických stran ani dostatečné podpory ze strany širší veřejnosti. Vůdčí organizátoři byli médii spřízněnými se srbskou politickou elitou napadáni a zastrašováni.[1016] Proti repatriaci rovněž brojily četné organizace vnitřních přesídlenců, které se naopak pod dohledem SDS v různých oblastech Republiky srbské pokoušely přemístěné Srby co nejdůsledněji integrovat (viz dále).

Záměr vytvořit etnicky homogenní domovinu v rámci Republiky srbské se srbské nacionalistické elitě nicméně v úplnosti nezdařil. Ne všichni srbští přesídlenci s nimi totiž ideu seskupení na jednom území sdíleli. Asociace přesídlenců dosáhly určitého, byť prostorově a početně dosti omezeného úspěchu. Srbští vysídlenci se kromě nesmělých repatriačních pokusů do regionů střední Bosny či Sarajeva nejviditelněji vraceli do oblastí západní BaH, kde až do roku 1995 zastávali absolutní většinu. To, že svůj záměr vrátit se myslí vážně, potvrdili v komunálních volbách v roce 1997, při nichž formou absenční volby hlasovali pro vlastní kandidáty v okresních zastupitelstvech, a dokonce ve třech opštinách (Drvar, Bosansko Grahovo, Glamoč) zvolili srbské starosty.[1017] Zvolení srbští zastupitelé přirozeně ani v jednom případě neměli stranickou příslušnost SDS. Vzhledem k postojům

[1015] V tomto případě sice nelze hovořit o skutečně harmonickém soužití, ale spíše o ukázce v pozdějších letech pozorovatelného způsobu „života ne spolu, ale vedle sebe“. O rozdělené bosenskohercegovské společnosti, distanci mezi konstitutivními národy, absenci mezietnického přátelství, slabé důvěře a snaze jí zvnějšku budovat viz dále v této kapitole.
[1016] Dle MARČETA, Mile. Osobní rozhovor. Sarajevo 26. 10. 2011.
[1017] Viz CIK: *Centralna Izborna Komisija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo [cit. 2013–10–18]. Dostupné z: <http://www.izbori.ba/default.asp?col=Statistika>.

jejích politických představitelů je vcelku příznačné, že tato strana své vlastní stranické kandidáty ve Federaci BaH ani nenominovala.[1018]

Na druhou stranu však zdůrazněme, že srbští voliči při pohledu na početně mnohem silnější Bosňáky a rétoriku jejich představitelů sdíleli se srbskými politiky úzkost ze ztráty vlastní výlučnosti. Tyto obavy se velmi pravděpodobně promítly do dramatických okolností, které v roce 1996 provázely výměnu teritorií mezi entitami podle daytonského ustanovení (viz dále). Vláda Republiky srbské se kvůli svému odmítavému postoji vůči závazkům daytonské dohody velmi rychle ocitla v izolaci. Mezinárodní společenství ji tvrdě potrestalo tím, že Republika srbská z celkového objemu finančních prostředků proudících do BaH obdržela v roce 1996 pouze cca 2 %.[1019] Pozici SDS v politickém rozložení sil v Republice srbské nicméně žalostný ekonomický a sociální vývoj nikterak nesnížil, což potvrdily volby v roce 1996.[1020] Krajně nepříznivá socioekonomická situace, kdy Republice srbské chyběla jak zahraniční pomoc, tak vlastní zdroje, nakonec vyhrotila spory uvnitř SDS. Neústupné křídlo SDS kolem Karadžiće muselo po předčasných volbách v roce 1997 ustoupit nově utvořené koalici kolem bývalé členky SDS Biljany Plavšićové, jež nabídla premiérské křeslo Miloradu Dodikovi.[1021]

Až nová vláda, která formálně vyjádřila podporu návratu přemístěných osob a uprchlíků (včetně návratu bosenských Srbů do Federace BaH), dokázala v očích mezinárodního společenství částečně vylepšit dosavadní krajně negativní obraz Republiky srbské.[1022] Dodik se ale ve své funkci nacházel ve velmi obtížné situaci. Přehnaná očekávání,

[1018] Viy ITO, A.: Politicisation of Minority Return…, s. 110.

[1019] Výsledný podíl se v roce 1997 dokonce ještě dále snížil. Srov. HURTIĆ, Z., ŠAPČANIN, A., WOODWARD, S.: The Bosnia and Herzegovina. In: FORMAN, S., STEWART, P. (eds.): *Good Intentions: Pledges of Aid for Post-Conflict Recovery*. Colorado 2000, s. 348.

[1020] SDS svou ústřední pozici v roce 1996 obhájila i proto, že mohla ze všech nově vzniklých politických subjektů využívat síly doposud úřadující strany. Tj. kromě efektivní kontroly médií měla SDS jako jediná politická strana společně s radikály a socialisty celoplošné pokrytí (tj. v rámci Republiky srbské).

[1021] USA podle Chandlera vnímaly předčasné volby jako vhodnou příležitost podporou opozice konečně odejmout zákonodárnou moc z rukou nekompromisní SDS. Masivní pomoc, jaké se Plavšićově straně od Američanů dostávalo (zajištění mediální kontroly, dodaná mediální zařízení do televize v Banja Luce v hodnotě 700 tis. dolarů, poradci atd.) se ale nepodařilo v plné míře zúročit, neboť její politická strana skončila ve volbách až na druhém místě. Dle CHANDLER, D.: *Bosnia: Faking Democracy after Dayton*, London 1999, s. 125–127.

[1022] S nástupem nové vlády na konci roku 1997 se zvýšila extrémně nízká dotační podpora mezinárodního společenství (Republika srbská v roce 1998 obdržela cca 20 % z celkového objemu dotací). Mezinárodní podpora byla v obou entitách nicméně i nadále značně nevyvážená. Dle HURTIĆ, Z., ŠAPČANIN, A., WOODWARD, S.: The Bosnia and Herzegovina..., s. 348.

jež do jeho vlády vkládalo mezinárodní společenství,[1023] musel z jedné strany minimálně v rétorické rovině naplňovat. Z druhé strany na něj ale za údajnou přílišnou ústupnost Západu neúnavně útočily SDS, organizace veteránů a sdružení přemístěných Srbů, kteří se do Federace BaH odmítali vrátit. S hysterickou reakcí proti podpoře menšinového návratu Bosňáků vystoupilo v roce 1998 nově zformované sdružení *Ostanak*. Tato asociace plně podporovaná konzervativními srbskými představiteli srbské přesídlence vyzývala, aby v Republice srbské setrvali.[1024] Lokální srbské elity vůči přesídlencům vlastní národnosti uplatňovaly taktiku založenou na kombinaci nabídek a pohrůžek. Nejčastěji pozorovatelný postup spočíval v četných machinacích s bytovým a pozemkovým fondem, především pak v přerozdělování pozemků, které regionální političtí představitelé bezplatně převáděli do držby výhradně srbským přesídlencům.[1025] Srbští nacionalisté kromě příslibu zajištění ubytování (často v domech původně patřících vysídlencům) lákali přistěhovalce i četnými socioekonomickými výhodami (nabídka práce, dotace na bydlení aj.). Tyto líbivé přísliby ale zůstaly veskrze nenaplněny. Naopak aktivnější role mezinárodního společenství po roce 1998 nacionalistům čím dál více zužovala jejich manévrovací prostor v rámci lákavosti nabídek, jež by srbské přesídlence v místě přemístění udržely. Patrně i z důvodu nespokojenosti s činností svých politických představitelů se srbští vysídlenci kolem roku 2000 přeci jen začali intenzivněji vracet do Federace BaH. Jejich celkový počet nicméně zdaleka nedosáhl množství bosňáckých repatriantů.[1026]

9.1.1.3.1. Příčiny slabé menšinové návratnosti Srbů do Federace BaH

Většina odborných prací, které zkoumaly repatriaci utečenců v BaH, neochotu srbských přesídlenců k menšinovému návratu nejčastěji zdůvodňovala dvěma argumenty. V prvním se autoři snažili doložit, že nacionalistická propaganda SDS dokázala efektivně

[1023] Západ doufal, že M. Dodik dokáže zajistit menšinový návrat Bosňáků na území Republiky srbské. Mezinárodní společenství jej v následujících letech zcela otevřeně podporovalo finančně, ale i přímými zásahy Vysokého představitele na základě bonnských pravomocí. Srov. COX, M.: *State Building and Post-Conflict*…

[1024] Regionální představitelé této organizace často pracovali jako místní zaměstnanci pobočky Ministerstva pro uprchlíky Republiky srbské. Tato organizace svůj ústřední cíl, tj. „setrvání" (*ostanak*) v místě přemístění, opírala o jedno z ustanovení daytonské dohody (*Příloha 7*), ve kterém se zdůrazňuje, že každý utečenec se může svobodně rozhodnout, kde bude žít. Viz OHR: *General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina. Annex* 7…

[1025] O tom více viz podkapitola Přidělování volných pozemkových parcel – etnické inženýrství či nevyhnutelná skutečnost? v této kapitole.

[1026] Viz kapitola č. 11. (*Prostorové dopady nucených migračních pohybů a současné národnostní složení země*).

odradit většinu přemístěných Srbů od návratu. Mezinárodní pozorovatelé současně soudili, že srbští utečenci k předválečnému domovu netíhli s takovou nostalgií, jakou naopak pozorovali u Bosňáků. V časté kombinaci těchto zjednodušujících a neúplných tvrzení se ale odrážela šablonovitost, s jakou západní svět většinově interpretoval bosenský konflikt. Vyjmenované důvody totiž samy o sobě nemohou komplexněji objasnit, proč se Srbové do Federace BaH vraceli v tak slabém počtu. Ty je třeba vsadit do širšího rámce rozdílného vnímání dvou konceptů širšího a užšího pojmu domova, z toho plynoucí odlišné intenzity vlastní identifikace se státním útvarem BaH a krajně neuspokojivé bezpečnostní a socioekonomické situace v zemi.

Z rozhovorů se srbskými přesídlenci zcela zřetelně nevyplývalo, do jaké míry s jejich postoji a pocity propaganda SDS manipulovala a nakolik se sami návratu obávali. Stejně tak opakovaný argument, že Srbové toužili po návratu domů méně než Bosňáci, se ve světle výpovědí srbských navrátilců a organizátorů nejeví úplně věrohodně.[1027] Svolnost srbských přesídlenců k vlastní repatriaci naznačovala také různá dotazníková šetření.[1028] Jejich ochotu k návratu však, kromě již zmiňované slabé politické a ekonomické podpory ze strany SDS, atakovala obdobně nepříznivá bezpečnostní a socioekonomická situace ve Federaci BaH. Srbští navrátilci se během repatriačního procesu potýkali se zcela identickými problémy jako v opačném směru vracející se Bosňáci. Tento fakt ostatně potvrzovali samotní organizátoři repatriace v jednotlivých opštinách Federace BaH, kteří přemístěné Srby v Republice srbské původem ze stejného okresu navštěvovali a pokoušeli se je přesvědčit a motivovat k návratu.[1029] Většina jejich návrhy odmítla či projevila ochotu vrátit se z pragmatických důvodů pouze dočasně (tj. kvůli restituci a následnému prodeji své nemovitosti). Přesto se však stovky srbských přesídlenců nakonec k návratu odhodlaly. Průběh a okolnosti, za jakých se vracely, nicméně v mnohém připomínal začarovaný kruh, který často končil neúspěchem a opětovným odchodem.[1030] Na toto fiasko, ale i na nízkou životní úroveň a frustrace srbských

[1027] Např. resp. 42, nar. 1942, sš, rozhovor opština Donji Vakuf 2011; resp. 191, nar. 1953, sš, rozhovor opština Olovo 2011; resp. 102, nar. 1951, zš, rozhovor opština Sanski Most, 2011.
[1028] Např. ve výzkumu Komise pro návrat majetku se 34 % respondentů v Republice srbské chtělo vrátit do předválečného domova. Srov. CRPC: *Return, Local Integration*… Na druhou stranu je potřeba chápat, že dotazníková šetření mnohdy vznikala účelově na zakázku, k potvrzení korektnosti stanovených cílů atd., tudíž jejich objektivita a relevantnost mohla být zpochybnitelná.
[1029] Např. dle MARČETA, Mile. Osobní rozhovor. Sarajevo 26. 10. 2011; MIHAJLOVIĆ, Petar. Osobní rozhovor. Ustikolina 28. 6. 2011; Dle IVIČIĆ, Nikola. Osobní rozhovor. Donji Vakuf 19. 5. 2011.
[1030] Viz subjektivní překážky v této kapitole.

navrátilců, kteří v místě návratu setrvali, energicky upozorňovala srbská média. V důsledku této propagandy se doposud nerozhodnutí přesídlenci utvrzovali v přesvědčení, že menšinový návrat je za stávajících podmínek nemožný.

V rozboru menšinové repatriace srbských utečenců se zároveň poukazuje téměř výhradně na jejich zdařilý návrat do opštin západní BaH. Na základě úspěšné repatriace Srbů do Drvaru, Bosanského Grahova či Glamoče vznikala obecná představa, že návrat srbských utečenců do Federace BaH relativně uspěl oproti opakovanému tvrzení o slabém návratu Bosňáků do Republiky srbské. Jenže proč se Srbové do této části země Srbové vraceli vcelku úspěšně a do jiných oblastí Federace BaH nikoliv? Pokud chceme nalézt odpovědět, musíme přihlédnout i k rozdílným okolnostem, za jakých se shromažďovali v Republice srbské. S ohledem na charakter konfliktu a jeho vývoj se srbští vyhnanci z oblastí pod kontrolou bosňáckých a chorvatských vojenských sil neocitli v prostoru budoucí Republiky srbské naráz a ve stejném časovém období (s výjimkou zmiňovaných okresů Drvar, Bosansko Grahovo či Glamoć). Zároveň vzhledem k tomu, že srbští vysídlenci sem přicházeli podle toho, jak postupovaly válečné boje, se ne každému podařilo zajistit si v novém působišti uspokojivé životní podmínky (v rámci tehdejších možností). Z těchto důvodů také přesídlenci odlišně posuzovali možnost svého případného návratu. Srbští utečenci současně nesměřovali do oblastí pod kontrolou srbských vojenských jednotek kolektivně (opět s výjimkou oblasti okresů západní Bosny). Naopak kvůli tomu, že se usazovali v místech kontrolovaných srbskou armádou spontánně a neuspořádáně, přicházeli o své původní komunitní vazby, v důsledku čehož mnoho původních společenství zaniklo.

Slabá návratnost srbských utečenců do teritoria dnešní Federace BaH taktéž souvisela s typem území, resp. jeho převládajícím charakterem, na němž Srbové před válkou žili. Pokud pomineme jejich přítomnost v Sarajevu a okolí a částečně v některých větších sídlech (Mostar, Tuzla, Zenica atd.), pak pozorujeme, že obývali buď střední sídla, v nichž se mísil městský a venkovský způsob života, či mnohdy k zemědělství nepříliš příznivé horské a podhorské periferní oblasti. Z pochopitelných socioekonomických důvodů se do těchto míst, která se navíc kontinuálně vyprazdňovala již před válkou, příliš mnoho Srbů nevracelo a raději zůstalo ve městech Republiky srbské.

Jak ale zdůvodnit neochotu k návratu u tisíců sarajevských Srbů, kteří po podpisu daytonských dohod v důsledku nového teritoriálního uspořádání utekli a usadili se v menších

okresních centrech či zcela venkovském prostředí Republiky srbské? Čím si vysvětlit, že tito Sarajevané, kteří se nedobrovolně ocitli v prostředí menších sídel, netoužili po svém návratu zpět a raději se natrvalo usídlili ve zcela kulturně protikladném prostředí?[1031]

Stimul vyššího finančního zabezpečení ve Federaci BaH (vyšší průměrná penze a další sociální podpory) nehrál v konečném rozhodnutí, zda se přesídlenec vrátí, výraznější roli.[1032] Přesídlenci, kteří se chtěli vrátit, se totiž obávali, že budou navzdory teoreticky o něco vyššímu sociálnímu zaopatření zase diskriminováni v jiných ohledech (např. velmi často nemohli nastoupit do svého předválečného zaměstnání, nemusely jim být vypláceny pracovní náhrady, či válečné důchody a jiné formy sociální pomoci). Také z těchto důvodů stovky srbských navrátilců zůstaly v rámci své repatriace v „půli cesty“, a návratový proces tedy oficiálně úspěšně neukončily.[1033]

Jiná veskrze subjektivní překážka, jež Srby odrazovala od návratu do většinově muslimské Federace BaH, spočívala v bosňácké interpretaci konfliktu. Sarajevská média z rozpoutání války v BaH a z veškerých z toho vyplývajících negativních důsledků nepřetržitě obviňují srbský národ. V prostředí přes tři roky obleženého Sarajeva se takovéto hodnocení sice jeví jako zcela přirozené a logické, nicméně trvalé zdůrazňování kolektivní viny mohlo srbské navrátilce jen stěží přesvědčit o možné obnově poklidného soužití s Bosňáky.[1034] Případný návrat Srbů do venkovských oblastí Federace BaH, ve kterých před válkou většinově žili (s výjimkou Mostaru, Tuzly a Sarajeva), se přitom pro Bosňáky nemohl stát bezpečnostní hrozbou.[1035]

[1031] Absolutní většina z těchto postdaytonských městských utečenců nikdy nevyslyšela četné výzvy mezinárodních organizací k návratu do Sarajeva. O nuceném odchodu Srbů ze Sarajeva viz dále v kapitole.

[1032] Např. resp. 43, nar. 1953, sš, rozhovor opština Donji Vakuf 2011; resp. 83, nar. 1955, vš, rozhovor opština Bosanski Petrovac, 2011; resp. 131, nar. 1972, zš, rozhovor opština Glamoć 2011.

[1033] O formě tzv. *neúplného návratu* podrobněji viz subjektivní překážky v této kapitole.

[1034] Sociální výzkumy z druhé strany naznačovaly, že Srbové se v souvislosti s hledáním příčin vypuknutí války kritizovali z konstitutivních národů BaH nejčastěji. Např. Irwin, který se svým týmem v roce 2004 zkoumal veřejné mínění v BaH, z rozboru reprezentativního vzorku 1 200 respondentů nepřekvapivě určil, že Bosňáci z rozpoutání konfliktu nejčastěji (z 68 %) obviňují Srby. Chorvaté Srby nařkli v 60 % případů. Naopak Srbové přisuzovali nejvíce negativní roli během konfliktu politice USA a ze vzniku války osočovali z 54 % Bosňáky. Z rozpoutání konfliktu se nejčastěji sebekriticky vinili Srbové (23 %), oproti Chorvatům (14 %) a nejméně Bosňákům (pouze 8 %). Srov. IRWIN, C.: A People's Peace Process for Bosnia and Herzegovina, In: *Ethnopolitics*, Vol. 4, 2005, s. 314.

[1035] Organizátoři srbského návratu svorně konstatovali, že bosňácké lokální elity neměly zájem, aby se srbští utečenci vraceli. Viz např. MARČETA, Mile. Osobní rozhovor. Sarajevo 26. 10. 2011; MIHAJLOVIĆ, Petar. Osobní rozhovor. Ustikolina 28. 6. 2011; IVIČIĆ, Nikola. Osobní rozhovor. Donji Vakuf 19. 5. 2011.

Přestože se většina zahraničních pozorovatelů domnívala, že bosňácké elity v rámci podpory obnovy multietnické BaH návrat nemuslimského obyvatelstva otevřeně přivítaly a přijaly, reálná situace v terénu se od zkresleného mediálního obrazu zásadně lišila. Navracející se Srbové se v muslimském většinovém prostředí vyrovnávali s obviňováním, osočováním, ale i přezíravostí obdobně těžko jako v obráceném směru navracející se Bosňáci do srbského prostředí. I oni nerozuměli, proč k tak násilnému konfliktu nakonec vůbec došlo, a i oni si z války odnášeli četná traumata a bolesti. Přetrvávající důraz na princip kolektivní viny v srbské společnosti posiloval pocity ukřivděnosti, které rovněž nepřispěly ochotě k návratu.

V neposlední řadě slabší návratnost Srbů do Federace BaH významně podmínil i rozdílný postoj, s jakým jednotlivé evropské státy a nástupnické země bývalé Jugoslávie přistupovaly vůči bosenským uprchlíkům. Bosňáci, kteří z více jak 95 % zamířili do tzv. třetích zemí (tj. mimo prostor bývalé Jugoslávie), byli v důsledku přísné repatriační politiky některých zemí (např. zmiňované Německo) repatriováni zpět do BaH. Přestože většina se následně odmítla odebrat do místa původu a setrvala ve Federaci BaH, mnozí se nakonec do Republiky srbské přeci jen odhodlali. Oproti tomu Srbové a Chorvaté se s ohledem na silnou provázanost s „mateřskými“ republikami mnohem častěji trvale usazovali v tamním prostředí, přičemž svůj původní domov – pokud si zde nemovitost ponechali – alespoň občasně navštěvovali.[1036]

9.1.1.3.2. Teritoriální uspořádání BaH – nucené migrace po Daytonu

Dne 20. března roku 1996, přesně devadesát dní od uzavření daytonské dohody, vztyčili bosňáčtí političtí představitelé nad Sarajevem modrobílou vlajku s liliemi. Tímto gestem dali najevo, že převzali kontrolu nad Grbavicou, posledním z pěti velkých sarajevských sídlišť, které mírová smlouva přidělila Federaci BaH.[1037] Daytonským vyjednavačům se podařilo mezi znesvářenými aktéry dosáhnout shody nad výsledným teritoriálním rozhraničením území BaH až po několika týdnech komplikovaných jednání.

[1036] Viy BLACK, R.: Conceptions of “Home”…, s. 7.
[1037] Pro srozumitelnost: výrazem sídliště – např. Grbavica je myšlena městská čtvrť, sídlo, které je součástí opštiny (v případě Grbavici se jednalo o opštinu Novo Sarajevo).

Výměna teritorií, kterou Dayton stanovil, ale představovala značně kontroverzní krok, poslední dílek do skládačky nové etnické mapy BaH.[1038]

V průběhu přebírání kontroly nad postoupenými územími se totiž v plné šíři projevil rozpor mezi představami mezinárodního společenství a jednotlivých válečných táborů. Vytyčená entitní linie *de facto* smetla ze stolu avizovanou snahu obnovit multietnickou BaH. Jejím vymezením a dalšími kompromisními plány správního členění země si každý ze tří konstitutivních národů definitivně dotvořil vlastní povědomí o rozsahu území, která kontroloval. Pod tlakem této představy se těsně před plánovaným převzetím vyčleněného teritoria nepřátelskou stranou tamní etnicky odlišné obyvatelstvo přesunulo jinam. Tento Západem nezamýšlený důsledek učinil pomyslnou tečku za násilným vyháněním obyvatelstva a etnickými čistkami. Namísto prvního kroku k obnovení původní multietnicity se „dobrovolným" odchodem národnostně odlišných osob dále stvrzovala etnická homogenita vyčleněných území.

Předání vymezených výseků oblastí, které hraničily s entitní linií, bylo zahájeno v prvních měsících roku 1996. Z těchto území se musely stáhnout veškeré vojenské síly protivníka. Ustupující armády se ale snažily zajistit co nejširší nárazníkové pásmo k ochraně vlastního etnicky homogenního území. Proto během svého odchodu na postoupených teritoriích ničily zbytky domovní zástavby a veškerou infrastrukturu, čímž chtěly zabránit urychlené budoucí obnově těchto území.[1039] Tak například chorvatské síly (HVO), které opouštěly opštiny Mrkonjić Grad a Šipovo (obě připadly opětovně Srbům), vypálily většinu zdejších domů.[1040] Srbská vojska (VRS) zase během svého odsunu kompletně zpustošila okres Odžak, který připadl Federaci BaH, či pás v Daytonu vymezeného koridoru, jenž se táhnul směrem ke Goražde. Dozorující jednotky IFOR nedokázaly četným násilnostem, jež svou formou zapadaly do obecnějšího rámce praktik etnických čistek, nikterak zamezit.

S jistotou můžeme konstatovat, že s ustupujícími armádami odcházely ze ztracených území i osoby stejné národnosti jako stahující se vojáci a naopak se sem začali pozvolna vracet v průběhu občanského konfliktu vyhnaní obyvatelé. S obdobnou určitostí však již nelze

[1038] Srov. SELL, L.: The Serb Flight from Sarajevo: Dayton´s First Failure. In*: East European Politics and Societies*, Vol. 14, 2000, s. 180.

[1039] Nedostatečná pramenná základna nám ale znemožňuje provést detailnější rozbor vývoje situace, během níž se vojska stahovala.

[1040] V opštině Šipovo ustupující HVO zapálila a zničila více než 65 % domů. Srov. HOVEY, G.: The Rehabilitation…, s. 8.

zodpovědět otázku, zda místní obyvatelé své domovy opouštěli „dobrovolně“, či je k tomu ustupující vojska přinutila.[1041] Stupeň „dobrovolnosti“ odchodu je složité přesně stanovit také proto, že jen velmi těžko posoudíme, do jaké míry zdejší obyvatelstvo podlehlo propagandě politických elit, či do jaké míry se odvety samo obávalo. Jednalo se o krajně subjektivní záležitost odvislou od dramatických okolností, které jí provázely. Obdobně rovněž nezjistíme, zdali se odcházející osoby samy podílely na ničení vlastního majetku (a pokud ano, pak v jakém rozsahu).

Vynucený odchod 90 % Srbů, kteří před válkou žili rozprostřeni v celkem 6 z 10 sarajevských opštin, představuje v rámci naplánovaných teritoriálních výměn zcela ojedinělý a specifický případ.[1042] Srbská elita se na základě daytonských dohod musela vzdát kontroly nad geograficky rozsáhlým a hustě zalidněným urbánním teritoriem, jehož držba měla kromě strategického a hospodářského významu rovněž výraznou symbolickou hodnotu.[1043]

Definitivním odchodem sarajevských Srbů skončila krátká etapa, v níž se srbská elita horečnatě, nicméně neúspěšně snažila prosadit úpravu teritoriálního vymezení ustanoveného v Daytonu. Přestože bosenskosrbské politické špičky s územními proměnami v Sarajevu zásadně nesouhlasily, srbský prezident S. Milošević, jenž zastupoval jejich zájmy na jednáních v Daytonu, se v průběhu debat vzdal nároků bosenskosrbské elity na

[1041] Např. G. Toal s C. Dahlmanem citují novináře deníku Washington Post, jenž tvrdil, že VRS donutila k odchodu cca 500 srbských zemědělců z vesnice Borci v opštině Konjic. Dle TOAL, G., DAHLMAN, C. T.: *Bosnia Remade*…, s. 166. Tato obec na základě daytonské dohody připadla Federaci BaH. Kromě přehlédnutí faktu, že žurnalistou uváděný údaj „alespoň 500 osob“ je nepřesný (obec Borci v roce 1991 čítala celkem 254 osob, z toho 187 Srbů; v celé *mjesne zajednici* stejného názvu žilo 456 osob, z toho 333 Srbů. Srov. ZSRBiH: *Nacionalni sastav stanovništva. Rezultati za republiku po opštinama i naseljenim mjestima 1991*. In: Statistički bilten, č. 234, Sarajevo 1993, s. 63.; DZSrBiH: *Stanovništvo prema nacionalnom izjašnjavanju po mjesnim zajednicama 1991*, Sarajevo 1993, str. 22), mně informaci o vynuceném odchodu žádný z navrátilců, se kterými jsem během terénního šetření hovořil, přímo nepotvrdil. Hlavní důvodem, proč Srbové odešli, byly obavy z pomsty navracejících se bosňáckých vysídlenců. Viz resp. 156, nar. 1937, zš, rozhovor opština Konjic 2011; resp. 157, nar. 1961, zš, rozhovor opština Konjic 2011. Svou interpretaci nabídl výše postavený bosňácký armádní činitel, jenž pocházel původem ze sousední obce Glavatićevo. Srbové podle něj odešli proto, že si uvědomili své chyby, kvůli nimž se rozhořela bosenská válka, a báli se následků. Dle interview s resp. 158, nar. 1955, vš, rozhovor opština Konjic 2011.

[1042] V Sarajevu žilo v roce 1991 cca 157 tis. (30 %) Srbů. V místech, která byla během války kontrolována VRS (tzv. Srbské Sarajevo), žilo cca 100–110 tisíc Srbů. Dalších asi 50 tis. prožilo válku ve vnitřním Sarajevu, které kontrolovali Bosňáci. Dle SELL, L.: The Serb Flight…, s. 182.

[1043] Příznačně se v tomto směru vyjádřil M. Krajišnik, blízký spolupracovník Karadžiće, který postoj bosenské srbské elity k Sarajevu výstižně shrnul slovy, že i 0,1 % Sarajeva má pro Srby vyšší hodnotu, než kterákoliv jiná geograficky rozsáhlejší oblast v BaH. Dle SILBER, L., LITTLE, A.: *Smrt Jugoslavije*, Beograd 1996, s. 411.

Sarajevo.[1044] Oficiální podpis mírové dohody, který stvrdil teritoriální rozhraničení, vyvolal mezi srbskými představiteli v BaH obrovskou vlnu pobouření a nevole.[1045] B. Plavšićová ve svých memoárech vzpomínala, jak R. Karadžić či M. Krajišnik, jenž přímo pocházel ze Sarajeva, sami sebe mylně přesvědčovali, že sarajevská metropole získá v rámci BaH nějaký specifický statut. V této chybné domněnce se Krajišnik snažil utvrdit i srbské obyvatele sarajevských čtvrtí.[1046]

Čím si vysvětlit, že Sarajevo většina jeho srbských obyvatel do března roku 1996 kolektivně opustila, přestože je západní a bosňáčtí představitelé formálně vyzvali, aby tam setrvali? Jaké pohnutky je nakonec dovedly k rozhodnutí ze svého domova definitivně odejít a vydat se vstříc absolutní nejistotě, tj. vyměnit svůj dosavadní život nedílně spjatý s metropolí za život v menších sídlech v Republice srbské? Koho lze označit za hlavního iniciátora exodu sarajevských Srbů? Nesl za něj vůbec někdo zodpovědnost? Nedalo se mu přeci jen zamezit? Přispěla bosňácká elita dostatečným způsobem k nastolení harmoničtějšího prostředí, jež by umožnilo obnovu původní multietnicity? A byla k obnově předválečné etnické heterogenity ze strany Západu reálná a nikoliv pouze rétorická politická vůle?

To jsou základní otázky, jejichž pokusy o zodpovězení vyvolávají z důvodu absence pramenů a zcela odlišné interpretace vývoje četné kontroverze. Mezinárodní pozorovatelé i akademická veřejnost odchod Srbů hodnotili převážně jako důsledek neochoty jejich politických představitelů zasadit se za obnovu multietnicity BaH. Jinými slovy za původce masové migrační vlny považovali téměř výhradně srbské elity. Tato teze ovšem nepodává kompletní odpověď. Pokud pomineme fakt, že srbský exodus představoval do značné míry logický důsledek daytonského rozdělení země, můžeme za hlavní příčiny považovat politiku srbských, ale stejně tak i bosňáckých vůdčích představitelů, chyby mezinárodních vojenských a civilních sil, které se podílely na realizaci daytonských usnesení, a v neposlední řadě

[1044] O příčinách, proč tak učinil, se lze pouze dohadovat. Např. R. Holbrook si posun v Miloševićově postoji vysvětloval především snahou oslabit bosenskosrbské vedení v Pale. V této souvislosti se nabízí hypotéza, že Milošević byl ochoten vzdát se srbských nároků na Sarajevo, aby narušil základy Karadžićovy moci a naopak posílil politické představitele z Banja Luky. Srov. HOLBROOKE, R.: *To End a War*…, s. 291–293. Naopak podle Chandlera neměl Milošević, ve snaze zmírnit mezinárodní sankce vůči SRJ, příliš prostoru k vyjednávání a podepsal většinu toho, co mu bylo předloženo. S požadavkem, aby se vzdal vymezených čtvrtí, tak musel souhlasit. Dle CHANDLER, D.: *Bosnia: Faking Democracy*…, s. 42–43.

[1045] SDS dokonce v prosinci 1995 k otázce budoucího postavení sarajevských sídlišť uspořádala lokální referendum, v němž 98 % voličů z 85 tisíc zaregistrovaných hlasovalo proti připojení k Federaci BaH. Dle SELL, L.: The Serb Flight…, s. 183–184.

[1046] Dle PLAVŠIĆ, B.: *Svedočim*…, s. 88.

obrovský strach sarajevských Srbů.[1047] Současně je třeba mít na paměti, že veškeré události spjaté s výměnou území je třeba posuzovat v kontextu extrémně napjaté bezpečnostní situace a do krajnosti vyhroceného napětí, které doprovázely první týdny po oficiálním skončení války.

Mezinárodním vyjednavačům se po podpisu mírové dohody podařilo dostat zástupce sarajevských Srbů a Bosňáků navzdory vzájemné nedůvěře za společný jednací stůl. Mezi Srby se v této souvislosti utvořily dva tábory. Zástupci tvrdé linie z Pale požadovali buď prodloužení termínu konečného předání území, či finanční prostředky na vybudování nového (srbského) Sarajeva. V případě odmítnutí těchto požadavků hrozili, že Srbové do data plánovaného převodu Sarajevo hromadně opustí. Umírněnější srbští představitelé, kteří nakonec projevili ochotu usednout s Bosňáky ke společnému jednání a kteří chtěli na předávaných sídlištích zůstat, se domáhali alespoň záruky ochrany jejich majetku a zajištění bezpečnosti. V této souvislosti proto především důrazně vyžadovali, aby Federace BaH urychleně vyhlásila všeobecnou amnestii. Jinak by *de facto* každému srbskému muži hrozilo, že s ním federální orgány budou nakládat jako s válečným zločincem. Stanovený termín předání sídlišť do 90 dní od podpisu daytonské dohody byl nicméně i z pohledu Srbů svolných k jednání těžko proveditelný.[1048]

Relativně příznivě se vyvíjející jednání[1049] však zhatil rozpor mezi hlavním civilním zástupcem Carlem Bildtem a vrchním velitelem IFOR, admirálem Leightonem Smithem, jehož okamžitě využili bosňáčtí představitelé.[1050] Vysoký představitel C. Bildt interpretoval

[1047] Již Milošević během daytonských jednání, v nichž se vzdal srbských nároků na Sarajevo, několikrát zdůraznil, že Bosňáci si nepřejí setrvání Srbů v Sarajevu. Srov. SILBER, L., LITL, A.: *Smrt Jugoslavije*…, s. 411. Srbští i bosňáčtí zástupci regionálních politických elit, s nimiž jsem měl příležitost hovořit, připouštěli, že jejich cíl spočíval v podpoře odchodu Srbů. Srbští regionální politici napojení na SDS potvrdili, že činili vše proto, aby se Srbové po válce sestěhovali na jedno teritorium. Dle resp. 76, nar. 1957, sš, rozhovor opština Zvornik 2011; resp. 78, nar. 1968, sš, rozhovor opština Zvornik 2011; resp. 95, nar. 1962, vš, rozhovor opština Sokolac, 2011; resp. 111, nar. 1971, sš, rozhovor opština Vlasenica 2011. Podobně se vyjadřovali někteří z příslušníků SDA, kteří srbský exodus považovali za definitivní stvrzení ztráty kontroly nad Sarajevem. Dle např. resp. 183, nar. 1972, sš, rozhovor opština Kalesija 2011; resp. 181, nar. 1967, sš, rozhovor opština Breza 2011.

[1048] Viz BILDT, C.: *Peace Journey*…, s. 164, 175, 179.

[1049] Německý diplomat M. Steiner pověřený Vysokým představitelem Carlem Bildtem připravil k vyjednávání dohodu, kterou z velké části akceptovaly obě strany. Ministerský předseda BaH H. Muratović s ní vyjádřil souhlas a dokonce i M. Krajišnik na konci ledna v rádiu Pale prohlásil, aby Srbové zůstali v Sarajevu, neboť rozhovory prostředkované OHR spějí k uspokojivému řešení. Srov. SELL, L.: The Serb Flight…, s. 190.

[1050] Rozepře mezi Bildtem a Smithem vyplývaly z nevyjasněného rozsahu řídících pravomocí a rozdělení kompetencí mezi civilními a vojenskými představiteli velmocenských států v BaH. O nich podrobněji viz kapitola č. 7. (*Zhodnocení průběhu návratnosti utečenců*).

daytonská usnesení v souvislosti s děním v Sarajevu tak, že do 45 dní (tzv. D+45) od převzetí kontroly jednotkami IFOR se z předávaných území musí stáhnout srbské vojenské síly. Jeho úřad ale srbské civilní správě včetně policie současně povolil setrvat po celé tři přechodné měsíce, tj. až do dne D+90. Teprve v tento den (tj. 19. 3. 1996) měly bosňácké úřady s asistencí vlastních bezpečnostních sil převzít správu těchto městských částí.[1051] Právníci IFOR ale OHR obvinili z porušení daytonských dohod, neboť dle jejich výkladu mírové smlouvy se měla srbská policie oficiálně stáhnout už v den D+45. Zvěsti o třenicích mezi civilními a vojenskými představiteli Západu se v Sarajevu rychle rozšířily. Bosňáčtí konzervativci využili obavy, které IFOR mělo z eskalace napětí, a pokusili se ujednávanou dohodu se sarajevskými Srby zmařit. Bosňáci se při své interpretaci stanov daytonské dohody drželi výkladu právníků IFOR, tj. konstatovali, že očekávají převzetí kontroly v sarajevských sídlištích už v den D+45. Bezpečnostní složky na tento den ohlásily svůj přesun do těchto čtvrtí, což mohlo ohrozit křehký mír. [1052]

Řešení, na němž se nakonec Bildt se Smithem shodli a vyhlásili v předvečer dne D+45, mělo na Srby katastrofální psychologický dopad. Výsledná dohoda stanovila striktní časový harmonogram postupného předání území tak, aby poslední sídliště Srbové odevzdali muslimské správě přesně v den D+90 (tj. 19. 3.).[1053] Srbská elita v Pale, kterou toto ultimativní prohlášení zaskočilo, bezprostředně kontrovala okamžitým zahájením příprav k definitivní evakuaci města.[1054] Srbští předáci k tomu, aby donutili sarajevské Srby odejít, použili všechny své vlivné páky (především média a bezpečnostní síly). S jejich pomocí posilovali u sarajevských Srbů již tak značné obavy z pomsty navracejících se Bosňáků a dále přispívali k šíření atmosféry strachu, násilí a paniky.[1055]

Nejčastěji uváděná tvrzení, že manipulovaní sarajevští Srbové tomuto záměrnému tlaku ze strany vlastních politických představitelů podlehli, v důsledku čehož se následně rozhodli odejít, však tvoří pouze jeden díl této komplexní otázky. Je totiž stěží

[1051] Srov. BILDT, C.: *Peace Journey*…, s. 180.
[1052] Srov. SELL, L.: The Serb Flight…, s. 191.
[1053] Městské části měly být předávány v šestidenních intervalech: 23. 2. Vogošća, 29. 2. Ilijaš, 6. 3. Hadžići, 12. 3. Ilidža, 19. 3. Grbavica. Srov. BILDT, C.: *Peace Journey*…, s. 194.
[1054] Podle vzpomínek R. Holbrooka to bylo srbské vedení, které zdejším Srbům dva týdny před konečným připojením pěti čtvrtí nařídilo odsun a zapálení jejich domovů. HOLBROOKE, R.: *To End a War*…, s. 335–337.
[1055] Dle výpovědí respondentů. Např. resp. 77, nar. 1966, sš, rozhovor opština Zvornik 2011; resp. 27, nar. 1948, sš, rozhovor opština Foča 2010; resp. 28, nar. 1952, zš, rozhovor opština Foča 2010.

pravděpodobné, že by urbánní srbské obyvatelstvo kolektivně podlehlo propagandě srbské elity v Pale. Značný a dost možná rozhodující vliv na následný hromadný odsun měly i dílčí kroky a politická rozhodnutí bosňáckých úřadů. Jejich ústřední představitel A. Izetbegović přitom v průběhu oficiálního ceremoniálu podpisu daytonské dohody v Paříži slavnostně vyzval Srby, kteří žili v Sarajevu a jeho blízkém okolí, aby zde setrvali.[1056]

Bosňácká elita ale okamžitě po stvrzení dohody zaujala vůči srbskému obyvatelstvu na území, jež mělo být k Sarajevu připojeno, mnohem restriktivnější postoj. Původní výzvy Izetbegoviće byly upraveny; v Sarajevu mohli zůstat pouze ti, kteří nebojovali proti sarajevské vládě a kteří nespáchali válečné zločiny. Připomeňme, že v BaH právě skončila občanská válka, v jejímž průběhu mnoho z dospělých mužů muselo sloužit v armádě. V důsledku těchto vyjádření již žádný ze Srbů nemohl odhadnout, zdali bude (a případně z čeho) v rámci Bosňáky kontrolované Federace BaH v budoucnu obviněn.[1057] Nesmlouvavá stanoviska bosňáckých představitelů tak některé z doposud nerozhodnutých Srbů přesvědčila, aby se ze Sarajeva odebrali pryč.[1058] Vysoký představitel Carl Bildt tvrdě kritizoval přístup bosňácké elity (a obzvláště postoje Izetbegoviće), která se dle něj nepokusila smířlivými signály vůči srbským obyvatelům nynější Federace BaH získat jejich důvěru.[1059]

Navzdory sílícím obavám a již započatému exodu se přesto tisíce sarajevských Srbů odmítaly přesunout a chtěly zůstat v Sarajevu. Jejich odhodlání setrvat ale výrazně snížily násilné okolnosti, které doprovázely předání prvního ze sídel Vogošći dne 23. 2. 1996.[1060] Bosňácké vojenské síly postupující triumfálně v přímém televizním přenosu napadly a zastrašily tamního srbského starostu. Svým nesmlouvavým vystupováním, které nikterak neodpovídalo avizovaným slibům o mírném postupu, tak vystrašily Srby, kteří doposud přečkávali ve zbývajících sídlištích.[1061] V bosňáckém postupu se současně projevil hlavní

[1056] Viz SCHINDLER, J. R.: *Unholy Terror: Bosnia, Al-Qa'ida, and the Rise of Global Jihad*, St. Paul 2007, s. 248.
[1057] Tuto nejistotu prohloubilo zatčení (a obvinění z válečných zločinů) dvou vysoce postavených srbských důstojníků v Sarajevu, kteří údajně omylem zbloudili do míst pod kontrolou Bosňáků. Srov. BILDT, C.: *Peace Journey*…, s. 188.
[1058] Srov. SELL, L.: The Serb Flight…, s. 183.
[1059] Viz BILDT, C.: *Peace Journey*…, s. 196.
[1060] Z cca 12 tis. Srbů, kteří ve Vogošći žili, zůstalo ke konci února roku 1996 pouze několik stovek. Dle ROANE, K. R.: Nato To Let Serb Army Evacuate Bosnian Town. In: *Chicago Tribune News*, 25. 2. 1996 [cit. 2012–10–18]. Dostupné z: < http://articles.chicagotribune.com/1996-02-25/news/9602250389_1_bosnian-serbs-bosnian-government-vogosca>.
[1061] M. Steiner, zástupce Vysokého představitele C. Bildta, tvrdě kritizoval chování bosňáckých sil, které se

bezpečnostní nedostatek realizace daytonských usnesení. Mezinárodní vojenské síly IFOR se odmítaly ujmout policejních aktivit, síla mezinárodní policie IPTF byla velmi slabá a lokální policie se zodpovídala výhradně bosňáckým politickým představitelům. Neochota IFOR zajistit elementární bezpečnost sice útěk Srbů nezavinila, nicméně svým postojem rovněž přispěla ke zhoršení situace. Navíc na sílištích v té době řádily četné zločinecké skupiny, které terorizovaly místní obyvatelstvo. Podle mezinárodních pozorovatelů bylo velmi těžké odhadnout, zdali tyto bandy, jejichž řádění vojska IFOR zcela nečinně přihlížela, řídila srbská či bosňácká elita.[1062]

V průběhu chaotického a násilného předávání ztracených území tak ve výsledku efektivně zapracovala kombinace strachu, paniky i nenávisti, kterou zcela nepokrytě přiživovali srbští politici.[1063] Obdobně dramaticky probíhalo předání ve zbylých čtvrtích Hadžići, Ilijaš, Ilidža i Grbavice. Civilní a vojenští zmocněnci Západu těmto událostem víceméně pouze pasivně přihlíželi, přičemž veškeré pokusy o řešení situace z jejich strany přicházely s určitým zpožděním za reálným vývojem.[1064] Srbský exodus doprovázel totální chaos, rabování, ničení a vypalování domů a infrastruktury. Zcela nepřehledná situace nám znemožňuje stanovit, nakolik se na násilných akcích podíleli sami majitelé, kteří ničili vše, co se jim nepodařilo naložit na kamiony, a nakolik na sílištích řádily loupežné bandy či postupující bosňácké vojenské síly.

Sarajevští Srbové se přemístili do vylidněných oblastí východní Bosny (např. ve Foči, Višegradu či Zvorniku), odkud byli v průběhu války naopak vyhnáni Bosňáci. Bosňácká elita utečence stejné národnosti, navzdory původním slibům ochránit majetek Srbů, programově usazovala v opuštěných nemovitostech v Sarajevu. Srbům, kteří se rozhodli zůstat, bosňáčtí politici nevěnovali prakticky žádnou pozornost. „Etnické inženýrství“ tak v několika málo

na Vogošći chovaly jako vítězní dobyvatelé, kdy v přímém přenosu pošlapaly a spálily srbskou vlajku. Jejich způsob záboru území měl pro Srby, kteří ještě vyjadřovali ochotu v Sarajevu setrvat, zcela odstrašující efekt. Dle OSLOBODJENJE: *What is Steiner Ashamed of?* 27. 6. 1996 [cit. 2012–12–18]. Dostupné z: <http://www.ex-yupress.com/oslob/oslob20.html>.

[1062] C. Bildt nicméně pochyboval, že by gangy, které terorizovaly srbské obyvatele po předání sídliště Ilidža do rukou Bosňáků, nebyly nikým organizované. Jeho pochybnosti posílilo zjištění, že federální policie do těchto potyček nikterak nezasahovala. Dle BILDT, C.: *Peace Journey*…, s. 196.

[1063] Zpravodajové agentury Reuters, kteří zpovídali odcházející Srby, uváděli, že mezi hlavní motivy k odchodu patřily obavy o svůj život a přesvědčení, že bezpečně se mohou cítit pouze mezi Srby. Dle NEW YORK TIMES: Bosnian Serbs Flee Homes In Sarajevo. In: *New York Times* 12. 1. 1996 [cit. 2012–12–19]. Dostupné z: <http://www.nytimes.com/1996/01/12/world/bosnian-serbs-flee-homes-in-sarajevo.html>.

[1064] Pasivní přístup IFOR se projevil mj. i v tvrzení jednoho z jeho mluvčích, že Srbové měli plné právo spálit své vlastní domy. HOLBROOKE, R.: *To End a War*…, s. 335–337.

týdnech vyvrcholilo dvěma protisměrnými migračními vlnami, jež čítaly celkem více jak 200 tisíc osob.[1065] Pozorovatelé odhadovali, že na sídlištích, která během války drželi Srbové, zůstalo na počátku léta roku 1996 z původního srbského obyvatelstva cca 10–15 tisíc osob.[1066] Většinově se jednalo o starší osoby.[1067] Záměr mezinárodního společenství prezentovat srbské setrvání Srbů v Sarajevu jako první úspěšný krok k obnovení multietnicity tak totálně nevyšel.

Srbští utečenci svůj dosavadní městský způsob života v Sarajevu vystřídali za nejistotu kolektivních center v oblasti Pale,[1068] či jinde v Republice srbské, kde čekali na řešení své vratké životní situace. Tito silně deprimovaní přesídlenci efektivně posloužili regionálním nacionalistům jako nástroj, s jehož pomocí brojili proti menšinové bosňácké repatriaci.[1069] Odchod sarajevských Srbů a jejich rozmístění v regionech Republiky srbské se promítl do zostřenějšího postupu srbských politických elit. Ty totiž musely srbské utečence někam umístit. Hledání jejich ubytování v již tak přeplněných městech[1070] nevyhnutelně vedlo k dalšímu vyhrocení vztahů mezi většinovými Srby a menšinovými Bosňáky a Chorvaty, kteří zůstávali v důležitých sídlech Republiky srbské či usilovali o návrat. Současně tento fakt zapříčiňoval, proč se zpočátku vůbec nedařilo menšinové repatriaci Bosňáků do Republiky srbské.

Mezi ubytovacími kapacitami nynější Federace BaH a Republiky srbské, přestože jejich rozloha byla téměř rovnocenná, ovšem současně existoval zjevný nepoměr. Federace

[1065] Srov. SELL, L.: The Serb Flight…, s. 180.

[1066] Dle JEFFRIES, I.: *Former Yugoslavia at the turn of the twenty-first century: a guide to the economies in transition*, London 2002, s. 131; CHAVENEAU-LE BRUN, E.: Les personnes déplacées de Sarajevo, hypothéques pour un retour. In: *Géographie et Cultures*, Vol. 38, 2003, s. 112. Pozorovatelé mise OSN odhadovali, že např. na sídlišti Ilijaš, kde na konci války žilo 17 tis. osob, zůstalo po předání Federaci BaH pouze cca 2 tis. osob. Dle BARBER, T.: Siege of Sarajevo declared at an end. In: *The Independent* 1. 3. 1996 [cit. 2010–5–17]. Dostupné z: <http://www.independent.co.uk/news/world/siege-of-sarajevo-declared-at-an-end-1339681.html>.

[1067] Např. na předměstí Hadžići zůstalo pouze 150 Srbů v seniorském věku. Srov. ASSOCIATED PRESS: Crowds See What's Left Of Sarajevo Suburb Serbs Depart; Last-Minute Threat To Muslim-Croat Federation Overcome. In: *The Spokesman-Review* 7. 3. 1996 [cit. 2012–8–17]. Dostupné z: <http://www.spokesman.com/stories/1996/mar/07/crowds-see-whats-left-of-sarajevo-suburb-serbs/>.

[1068] Sídlo Pale se po skončení války co do počtu obyvatel a nově postavených domů masivně rozrostlo.

[1069] O pocitech a frustraci srbských vysídlenců, kteří se z městského prostředí Sarajeva přesunuli do provinčních městeček typu Višegrad, Foča či Bratunac dodnes neexistují žádné studie. Osudem těchto poválečných utečenců se nikdo v relevantních studiích nezabýval. Výjimku představuje pouze ARMAKOLAS, I.: Sarajevo No More? Identity and the Experience of Place among bosnian Serb Sarajevans in Republika Srpska. In: BOUGAREL, X., HELMS, E., DUIJZINGS, G. (eds.): *The new Bosnian mosaic: identities, memories and moral claims in a post-war society*, Hampshire 2007, s. 79–100.

[1070] Připomeňme, že vláda Republiky srbské se v tomto období paralelně vypořádávala s následky chorvatského vojenského postupu v rámci operace *Bouře*, v jehož důsledku do městských center (a především Banja Luky) dorazily desítky tisíc srbských utečenců ze sousedního Chorvatska.

BaH statisticky disponovala 70 % domovního fondu z celkových původních ubytovacích kapacit BaH v roce 1991 a na Republiku srbskou připadalo pouze 30 % domovního fondu. Pokud tyto hodnoty porovnáme s údaji o poškození domovního fondu ve Federaci BaH a v Republice srbské, shledáme, že s mnohem horší bytovou situací se potýkala Republika srbská.[1071] Příliš tedy nepřekvapí, že se tato skutečnost projevila v další metodě „etnického inženýrství" – nezákonném přerozdělování pozemků (viz dále).

9.1.1.4. Chorvaté – utváření nové „Krajiny"

Chorvaté jsou ze všech tří konstitutivních národů BaH nejméně početně zastoupení, a to nejen v rámci celého bosenskohercegovského teritoria, ale především ve společné bosňácko-chorvatské Federaci BaH. Přestože Chorvaté ještě v posledním statistickém sčítání v roce 1991 tvořili 17,5 % obyvatel BaH, po roce 1995 se jejich podíl podle odhadů pohyboval v rozmezí 8–13 %.[1072]

Příčina tak značného poklesu tkvěla především v atraktivnosti sousedního Chorvatska, jehož politické vedení považovalo oblasti, v nichž bosenští Chorvaté měli majoritní zastoupení, za nedílnou součást „chorvatského prostoru". Nejsilnější chorvatská strana v BaH HDZ od počátku svého založení v roce 1990 fungovala jako pobočka mateřské stejnojmenné strany v Záhřebu a bez výhrad přejímala představy jejího předsedy Franja Tudjmana. Chorvatský prezident kalkuloval se sjednocením všech území s chorvatským obyvatelstvem do jednoho státního celku s přesídlením (sestěhováním) všech bosenskohercegovských Chorvatů do oblastí, ve kterých měli dlouhodobě nejsilnější zastoupení, tj. především do západní Hercegoviny.[1073] V případě příznivých mezinárodních okolností by se tento národnostně homogenizovaný region následně připojil k Chorvatsku.

Pokud by tento plán nevyšel, měl Tudjman připravenou záložní variantu, v níž by západní Hercegovina sice formálně zůstala v hranicích BaH, nicméně by jako specifická,

[1071] Dle EC: *Bosnia and Herzegovina. The Priority Reconstruction Program: From Emergency to Sustainability*, Vol. 3, Reconstruction Sector Reports, Brussels 1996 [cit. 2012–2–25]. Dostupné z: <http://aei.pitt.edu/33622/4/A521.pdf>.

[1072] ICG: *Preventing Minority Return in Bosnia and Herzegovina: the Anatomy of Hate and Fear*. Sarajevo 1999, s. 3 [cit. 2009–11–24]. Dostupné z: <http://www.crisisgroup.org/~/media/Files/europe/Bosnia%2031.pdf>; VUKŠIĆ, T.: *Demografsko stanje i procesi katolika u Bosni i Hercegovini od 1996. do 2010*, Mostar 2010, s. 7 [cit. 2011–3–14]. Dostupné z: <http://www.bkbih.ba/info.php?id=158>.

[1073] Bosenští Chorvaté žili kromě oblasti západní Hercegoviny i ve střední Bosně a na severu země v Posáví. S bosenskohercegovským teritoriem se nejsilněji identifikovali Chorvaté ze střední Bosny.

autonomní a sousednímu Chorvatsku co nejvíce podřízená teritoriální jednotka vytvářela možnost pro eventuelní připojení k Chorvatsku. V okamžiku vypuknutí války v BaH začala bosenská odnož HDZ Tudjmanovy plány velmi rychle realizovat v podobě utvoření tzv. Herceg-Bosny.[1074]

Chorvaté z BaH Tudjmanovi rovněž posloužili jako vhodný nástroj k naplnění jeho vize národnostní homogenizace samotného chorvatského státu. V souvislosti s rozpadající se Jugoslávií eskalovalo napětí v Chorvatsku mezi zdejšími většinovými Chorvaty a Srby, kteří zastupovali 12,2 % celkového počtu obyvatel.[1075] Chorvatští Srbové sice v rámci socialistické Jugoslávie neměli vlastní autonomii, nicméně je ústava Chorvatské socialistické republiky považovala za druhý státotvorný národ. V nově přijaté ústavě na konci roku 1990 ale tento status ztratili a *de facto* se stali jednou z národnostních menšin.[1076] V atmosféře rozpadající se socialistické Jugoslávie chorvatští Srbové striktně vyjádřili touhu setrvat v rámci „zbytkové" Jugoslávie. Dva nesmiřitelné nacionalistické přístupy v daný moment zcela nevyhnutelně směřovaly k regulérní občanské válce,[1077] jež skončila vítězstvím Chorvatů, obnovením svrchovanosti v územích pod kontrolou Srbů a jejich etnickou čistkou.[1078] Záhřebská exekutiva do území vyprázdněných po vyhnaných Srbech programově dosazovala chorvatské uprchlíky z BaH, přičemž příchozí běžence nutila přemísťovat se tam, kde to pro ni bylo v daný moment politicky výhodné.[1079]

[1074] Chorvatský prezident se ale nadále primárně soustředil na ideu rozdělení BaH, kterou údajně sjednal při setkáních s Miloševićem v Karađorđevu a Tikveši v březnu a dubnu roku 1991. Chorvatsko mělo získat území přibližně v rozsahu bývalé Chorvatské bánoviny rozšířené o území Bihaće a Cazinu. Srov. HLADKÝ, L.: *Bosenská otázka*…, s. 255. Lovrenović upozorňuje, že Tudjman se kvůli úsilí nacionálně homogenizovat chorvatský prostor vzdal bosenského Posáví. Ve shodě s dohodou Miloševiće s Tudjmanem následně uzavřel Mate Boban – Tudjmanův člověk v BaH – separátní mír s Radovanem Karadžićem. Srov. LOVRENOVIĆ, I.: *Bosanski Hrvati. Esej o agoniji jedne evropsko-orijentalne mikrokulture*, Zagreb 2002, s. 212.

[1075] DZSrH: *Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske, 1880–1991: po naseljima*. Zagreb 1998.

[1076] Chorvatská ústava (někdy nazývána tzv. *Božićni Ustav* z roku 1991) definovala Chorvatsko jako národní stát chorvatského národa a příslušníků ostatních národů a menšin. Srov. HRVATSKI SABOR: *Predstavničko tijelo građana Republike Hrvatske* [cit. 2011–11–3]. Dostupné z: <http://www.sabor.hr/Default.aspx?art=1773&sec=461>.

[1077] Chorvaté konflikt v devadesátých letech 20. století označují výrazem Vlastenecká válka („*Domovinski rat*").

[1078] Celkový počet vyhnaných Srbů se nejčastěji odhaduje na cca 200 tis. osob. Dle BIDELEUX, R., JEFFRIES, I.: *The Balkans. A Post-Communist History*, London 2007, s. 207–208.

[1079] Záhřebská vláda v této souvislosti používala i značně nehumánních metod. V okamžiku, kdy se uprchlík odmítal přesunout tam, kam mu to úřady nařizovaly, mu byly zastaveny dodávky energie, nedostával jídlo a vodu a v utečeneckých táborech probíhaly policejní razie pod záminkami hledání ilegálních uprchlíků atd. Srov. HARVEY, J.: Return Dynamics in Bosnia…, s. 97.

Chorvatské vojenské operace s podporou Západu neskončily v rámci bleskové ofenzívy v srpnu roku 1995 (operace *Bouře*) pouze dobytím Republiky Srbská Krajina. Jednotky chorvatské armády z etnicky „vyčištěných" teritorií pokračovaly v koordinaci s HVO ve vojenském postupu do BaH, kde se následně spojily s Armádou BaH. V průběhu mohutné ofenzívy během září roku 1995 společně obsadily značnou část západní a střední BaH. Převážně srbské obyvatelstvo, které do té doby obývalo rozsáhlá příhraniční území na pomezí západní Hercegoviny a západní Bosny (opštiny Drvar, Bosansko Grahovo, Glamoč atd.), muselo před chorvatským vojenským postupem taktéž spěšně opustit domovy.

V důsledku válečných událostí došlo nejen ke značným přesunům chorvatského obyvatelstva v rámci BaH, ale také k jeho hromadnému odchodu ze země (do konce roku 1995 opustila území BaH skoro polovina všech Chorvatů).[1080] Chorvatští uprchlíci z BaH, kteří nejčastěji směřovali do Chorvatska, se většinou v této zemi usadili natrvalo, získali zde občanství a s ním spojené sociální výhody.[1081] Do ekonomicky rozvrácených regionů BaH s nulovou pracovní perspektivou se ve většině případů odmítli natrvalo vrátit. V poválečném období navíc emigrace Chorvatů kontinuálně pokračovala, což dále snižovalo proporční zastoupení chorvatského národa.[1082] Obnova předválečného početního stavu a původního územního rozsahu, ve kterém měli do roku 1992 početní převahu Chorvaté, tak nemohla být reálná.

Chorvatská elita s centrem v etnicky rozděleném Mostaru si tento extrémní populační úbytek velmi zřetelně uvědomovala. O to usilovněji se proto soustředila na zajištění co nejefektivnější kontroly území, ve kterých po válce dominovala (tj. v regionech bývalé Herceg-Bosny a přilehlých oblastech obsazených v průběhu zářijových vojenských operací). Vzhledem k předválečnému zastoupení Chorvatů v řadě okresů střední Bosny (Fojnica, Busovača, Kakanj aj.) a v širším pásu Posáví (kromě Chorvaty hustě zalidněných okresů Odžak a Orašje, se jednalo o okresy Derventa, Doboj, Modriča aj.), kteří utekli v průběhu

[1080] Srov. LOVRENOVIĆ, I.: *Bosanski Hrvati*…, s. 212.
[1081] Téměř každý bosenský Chorvat vlastní chorvatský pas, s nímž donedávna mohl – na rozdíl od Bosňáků a Srbů – svobodněji cestovat po Evropě (tj. nemusel si obstarávat víza).
[1082] O demografickém chování Chorvatů viz kapitola č. 11. (*Prostorové dopady nucených migračních pohybů a současné národnostní složení země*).

války do tzv. Herceg-Bosny, by jejich případný návrat dále rozmělnil již tak chabý populační potenciál tohoto konstitutivního národa.[1083]

Z těchto důvodů HDZ současně odmítalo podporovat menšinovou repatriaci druhých národů, kteří v oblastech pod aktuální kontrolou Mostaru do počátku etnických čistek žili a kteří by svou přítomností oslabili stávající chorvatské osídlení. Političtí představitelé HDZ byli ochotní tolerovat návrat nechorvatských osob (především Bosňáků) pouze do regionů střední Bosny, ve kterých až na určité výjimky (např. Vitez) nemohli realisticky očekávat zajištění absolutní kontroly.

Chorvatští politici proto potřebovali udržet co největší počet vnitřně přemístěných Chorvatů v hercegovských okresech. Za tímto účelem rozpoutali masivní přesvědčovací kampaň, v jejímž rámci využívali – mnohem intenzivněji než jejich srbští kolegové – metod cukru a biče, tj. kombinace četných populistických slibů, nabídek a sociálních výhod s výhružkami a zastrašováním těch, kteří se chtěli vrátit. Agitaci vedla s chorvatskou elitou spřízněná média, která se snažila oslovit i Chorvaty, kteří žili jinde než v západní Hercegovině. HDZ těm, kteří projevili ochotu se do oblastí původní Herceg-Bosny přesunout, slibovala pokrytí veškerých nákladů spojených se stěhováním a nabízela různé finanční příspěvky, sociální výhody, nabídky pracovního uplatnění a možnosti bydlení v řadě domů opuštěných po skončení vojenských tažení.[1084] Po skončení války se v této oblasti i nadále *de facto* udržovaly paralelní státní struktury Herceg-Bosny, existovala její symbolika (chorvatská šachovnice) a platila její měna (chorvatská kuna).

Obdobná kampaň probíhala souběžně i v zahraničí. International Crisis Group uvedla, že chorvatské úřady např. v roce 1997 vydaly brožurku vyzývající bosenské Chorvaty, kteří přebývali v zahraničí, aby se vrátili do oblastí pod kontrolou HDZ.[1085] V roce 1997 do Drvaru směřovaly každý týden údajně dvě až tři chorvatské rodiny, které se vracely z Evropy. HDZ

[1083] Dle BLACK, R.: Return and Reconstruction…, s. 190.
[1084] Např. srov. ROBIN-HUNTER, L.: Présent et avenir de la Bosnie-Herzégovine..., s. 160.
[1085] Text začínal slovy: „*Chorvatské vojenské síly a vojenské síly bosenských Chorvatů (HVO) osvobodily města, která mají příhodné podmínky k usazení: Jajce, Kupres, Drvar, Glamoč, Bosansko Grahovo. Státní správa Herceg-Bosny v těchto místech funguje…, existují seznamy volných bytů a domů…. Máte šanci si vybrat: místo budoucího života, dům či byt podle rodinných potřeb, pracovní místo, základní a střední škola pro vaše děti… Pokud se rozhodnete k návratu* (sic) *kontaktujte úřad pro přemístěné osoby v Mostaru, či si vyřešte svůj uprchlický statut v Chorvatsku.*“ Dle ICG: *House burnings: Obstruction of the Drvar Right to Return to Drvar*, Sarajevo 1997, s. 4–5 [cit. 2008–5–6]. Dostupné z: <http://www.crisisgroup.org/~/media/Files/europe/Bosnia%209.ashx>.

taktéž plánovala do vylidněných oblastí opštin Glamoč, Bosansko Grahovo, Drvar, či Jajce dosídlit cca čtyři tisíce uprchlých Chorvatů, kteří doposud přečkávali v Okučanech ve Slavonii.[1086] V tomto ohledu není jasné, zdali záhřebská vláda chorvatské uprchlíky původem z Posáví, Banja Luky či střední Bosny, kteří přebývali na území Chorvatska, raději přemísťovala do Hercegoviny, čemuž nasvědčovaly četné propagační akce, či je chtěla natrvalo udržet a integrovat v Chorvatsku.

Záhřeb ale zcela zjevně a nepokrytě zasahoval do dění v BaH i po uzavření daytonských dohod, a i nadále poskytoval finanční prostředky k přesunu, rekonstrukci či stavbě nových domů v západní Hercegovině.[1087] Koncept seskupení a soustředění všech Chorvatů na jednom místě způsobil, že kromě obsazení domovů, které patřily příslušníkům jiných národů, v prostoru bývalé Herceg-Bosny vznikla i zcela nová bytová či domovní zástavba, včetně kompletně nově zbudovaných sídel (viz dále).

Chorvatské dosídlence, kteří pocházeli z různých oblastí BaH, charakterizovala značná různorodost. Odlišná místa původu (město vs. vesnice) i rozličné životní útrapy v průběhu války a z toho plynoucí rozdílné sociální statuty, životní návyky a vzorce chování snižovaly úspěšnost jejich integrace v novém bydlišti. Lokální politické špičky přesto dokázaly tyto frustrované usídlence efektivně využívat k vlastním záměrům, tj. především k energické obstrukci pokusů předválečných, tj. nechorvatských obyvatel vrátit se domů. S největšími antipatiemi vůči repatriantům vystoupili v roce 1998 přemístění Chorvaté v Drvaru, které dirigovalo tamní vedení HDZ.[1088] Násilí v této opštině (hořící domy, fyzické útoky atd.) nepředstavovalo izolované události, ale zapadalo do kontextu přetrvávající kampaně s cílem zachovat oblasti získané během vojenské kampaně etnicky čisté.

Chorvatské elity taktéž neúnavně vyhrožovaly, že pokud Chorvaté nebudou držet při sobě a začnou se vracet domů do většinově etnicky odlišného prostředí střední Bosny a Posáví, ztratí vlastní kulturní identitu. V rámci takto nastavené rétoriky se stavěly primárně

[1086] Většina těchto uprchlíků pocházela ze severní Bosny (Banja Luka, Posáví), ale někteří se sem přesunuli i z Vojvodiny. Viz ICG: *House burnings*…, s. 5.
[1087] Dle ICG: *Minority Return or Mass Relocation*?..., s. 10.
[1088] Viz případová studie srbské návratnosti do Drvaru.

proti Bosňákům, které vinily z rozpínavosti, dravosti a náboženského fundamentalismu. Záměrem bylo vyvolat mezi přemístěnými Chorvaty obavy z potenciálního návratu.[1089]

Většina z příchozích ale velmi brzy pochopila, že slibované výhody z přistěhování byly až na určité výjimky (opatření bydlení) plané. Dodnes není zřejmé, kolik z čerstvě usazených Chorvatů po čase dospělo k rozhodnutí přeci jen se pokusit o návrat do původního domova, či se odebrat do sousedního Chorvatska.[1090] Úspěšné masovější repatriaci ale bránila jejich výše zmiňovaná různorodost a z toho plynoucí slabá organizovanost.[1091] Chorvatská politická elita na rozdíl od bosňáckých představitelů odmítala z výše nastíněných důvodů návrat Chorvatů podpořit. Nechuť, s jakou s pomocí Záhřebu úspěšně odolávali nařízením mezinárodního společenství, byla v řadě ohledů mnohem silnější než v případě činnosti srbské SDS.[1092] V politickém přístupu bosenských Chorvatů tak čím dál zřetelněji krystalizovalo jejich hlavní omezení – slabé relativní zastoupení obyvatel. Tento zásadní limit v konkurenci s několikanásobně početně silnějšími Bosňáky a Srby začal s několikaletým odstupem po skončení války plíživě ohrožovat samotnou existenci Chorvatů jako konstitutivního národa.

9.1.1.5. Přerozdělování volných pozemků: etnické inženýrství či neodvratná realita?

Přerozdělování nezastavěných parcel představovalo – vedle přidělování nemovitostí[1093] ve městech – další z nástrojů využitých nacionalisty, jímž atakovali menšinovou návratnost a napomáhali konzervovat poválečnou etnickou homogenitu. Městské pozemky a nejúrodnější půda v okrese patřily společně s většinou bytového fondu ve městech

[1089] Např. resp. 194, nar. 1954, zš, rozhovor opština Dobretići 2011; resp. 199, nar. 1959, sš, rozhovor opština Vareš 2011; resp. 207, nar. 1959, sš, rozhovor opština Fojnica 2011.
[1090] Např. sociologický výzkum, jehož se celkem zúčastnily více jak tři tisíce přemístěných osob z obou entit a také uprchlíci v Chorvatsku a Svazové republice Jugoslávii, zjišťoval, nakolik jsou utečenci ochotní se vrátit. Z výsledků šetření vyplývalo, že ochotu k návratu vyjádřilo 73 % Chorvatů. Srov. CRPC: *Return, Local Integration*… Helsinský výbor v roce 2005 ale uvedl zcela opačný výsledek šetření: pouze 8 % chorvatských utečenců, kteří se usadili v Chorvatsku, vyjádřilo ochotu se vrátit a 71 % návrat do BaH striktně odmítlo. Dle HCHR: *Report on the Status of Human Rights…,* s. 10.
[1091] Navzdory slabé organizovanosti a roztříštěnosti se Chorvaté, pokud se přeci jen vyslovili pro návrat a pokud tvořili v místě přemístění početnější komunitu, snažili vracet skupinově, tj. v co největším rozsahu původního společenství. Tento typ návratu je nazýván tzv. „návratem s vlajkou" (*povratak sa zastavom*) a označuje snahu obnovit předválečné chorvatské společenství v co největším původním rozsahu. Proti tomu nepopulární „návrat bez vlajky" (*povratak bez zastave*) znamenal návrat Chorvatů do oblastí, kde by tvořili etnickou menšinu. Srov. TOAL, G., DAHLMAN, C. T.: *Bosnia Remade*…, s. 178.
[1092] Srov. ICG: *Minority Return or Mass Relocation*?..., s. 50.
[1093] Viz podkapitola Restituční limity – návrat majetku v této kapitole.

v socialistické éře státu, resp. nominálně okresnímu úřadu.[1094] Regionální elity s touto kategorií družstevního majetku, do něhož celkově spadala více jak polovina rozlohy země, nakládaly jako se strategickým teritoriem.[1095] Volné parcely původně patřící státu (resp. danému okresu) přidělovaly vnitřně přemístěným osobám stejné národnosti. Lokální politici tento postup ospravedlňovali tím, že nově příchozím, kteří přišli o své domovy v jiných oblastech, je třeba zajistit alternativní bydlení (resp. pozemky, na nichž vzniknou nové domy). V této souvislosti odkazovali na *Přílohu 7*, která v otázce usídlení zaručovala svobodné rozhodnutí.

K přidělování pozemků v družstevním vlastnictví došlo poprvé v západní Hercegovině, kde se chorvatské elity pod taktovkou politiků ze sousedního Chorvatska pokoušely vytvořit pás nového vesnického osídlení svého národa. Záměrem bylo vytvoření přímé spojnice mezi oblastmi západní Hercegoviny a Dalmácií. Lokální představitelé HDZ ze Stolce a Čapljiny v této souvislosti vyčlenily původně státní zemědělskou půdu na pozemky, na kterých mělo vzniknout cca 1,5 tis. domovních jednotek rozdělených do několika nových obcí.[1096] Budování těchto sídel financovaly fondy asociací bosenských Chorvatů řízených HDZ a početná chorvatská diaspora.[1097] Chorvatská elita do roku 2002 v západní Hercegovině přerozdělila celkově cca čtyři tisíce pozemků.[1098] Nejznámější a nejkontroverznější příklady novodobé výstavby představují kompletně nově zbudované obce Bobanovo selo či Šuškovo naselje, které se rozkládají na pomezí opštin Čapljina a Stolac. V těchto sídlech žijí Chorvaté původem ze střední Bosny (z okresů Kakanj, Travnik, Konjic aj., kde měli menšinové postavení). Desítky nových bytů a domů byly rovněž vystavěny i v chorvatské části Mostaru.[1099]

Poskytnutí nezastavěné pozemkové parcely umožnilo vysídlencům trvale setrvat v místě svého přemístění. Přestože tuto strategii jako první v praxi realizovala HDZ, nejčastěji

[1094] Podniky či jednotlivci, kterým byly tyto pozemky pronajímány, disponovaly uživatelskými právy a nikoliv právy vlastnickými (tj. nemohli půdu prodávat či kupovat). Srov. TOAL, G., DAHLMAN, C.: The 'West Bank of the Drina'…, s. 307.
[1095] Dle BELLONI, R.: *State Building*…, s. 141.
[1096] Dle ESI: *From Dayton to Europe: land, development and the future of democratic planning*, Berlin/Sarajevo 2002. Cit. in: TOAL, G., DAHLMAN, C. T.: *Bosnia Remade*…, s. 178.
[1097] Dle CARTER, S.: The Geopolitics of Diaspora. In: *Area*, Vol. 37, 2005, s. 57–58.
[1098] Toto množství převyšovalo největší počet přerozdělených parcel v Republice srbské v okrese Bijeljina (3 580). Dle ESI: *From Dayton to Europe: land, development and the future of democratic planning*, Berlin/Sarajevo 2002. Cit. in: TOAL, G., DAHLMAN, C. T.: *Bosnia Remade*…, s. 249.
[1099] Dle ITO, A.: Politicisation of Minority Return…, s. 109.

byla v prvních poválečných letech uplatňována v Republice srbské[1100] a v některých okresech jí prováděli i bosňáčtí představitelé.[1101] Přerozdělování pozemků v družstevním vlastnictví zpočátku posvětil sám OHR, který se snažil M. Dodika podpořit při prosazení nepopulárních majetkových zákonů a v iniciaci menšinové repatriace.[1102] Distribuce pozemků napomohla urovnat nevyřešené postavení více jak 415 tisíc Srbů, kteří se museli na základě restitučních zákonů z nelegálně obývaného majetku vystěhovat, přičemž se však odmítli vrátit do předválečného domova.[1103]

9.1.1.5.1. Případová studie: Přerozdělení pozemkových parcel v okrese Zvornik

Za typický příklad okresu, jenž se potýkal s problémem nalezení smysluplného a dlouhodobě únosného řešení pro tisíce nově příchozích Srbů, lze považovat okres Zvornik. V zemědělsky úrodném a rovinatém regionu se jediné racionální východisko nabízelo v přidělení volných nezastavěných parcel ve vlastnictví okresu. Podle většiny západních autorů jejich postoupení přesídlencům ale tvořilo ukázkový příklad „etnického inženýrství" v praxi.[1104] Místní elita podle takové interpretace přesídlence prostřednictvím distribuce půdy „motivovala" či přímo „vybízela" k setrvání v novém bydlišti, čímž nepřímo utvrzovala a konzervovala demografické následky války.[1105] Kritici této strategie upozorňovali, že srbské elity si udělovanými pozemky novousedlíky zavazovaly k politické podpoře, přičemž kalkulovaly, že se s jejich pomocí dokáží udržet u moci i v okamžiku početně intenzivnějšího návratu bosňáckých utečenců.[1106] Autoři svá tvrzení opírali o ukázky konkrétního postupu okresních úřadů, které většinou upřednostňovaly pomoc přesídlencům na úkor podpory menšinových navrátilců.[1107]

[1100] V Republice srbské se přerozdělování pozemků nejvýrazněji projevilo v okresech Bijeljina, Prijedor, Zvornik, Modriča a Pale. Dle ESI: *From Dayton to Europe: land, development and the future of democratic planning*, Berlin/Sarajevo 2002. Cit. in: The 'West Bank of the Drina'…, s. 311.
[1101] Viz případová studie Sanski Most v rámci kapitoly č. 10. (*Terénní šetření: vybrané případové studie*).
[1102] Srov. TOAL, G., DAHLMAN, C. T.: *Bosnia Remade*…, s. 249.
[1103] Viz ESI: *From Dayton to Europe: land, development and the future of democratic planning*, Berlin/Sarajevo 2002. Cit. in: TOAL, G., DAHLMAN, C. T.: *Bosnia Remade*…, s. 249.
[1104] Např. FRANZ, B.: Returnees, Remittances…, s. 54; TOAL, G., DAHLMAN, C.: The 'West Bank of the Drina'…, s. 304, 309.
[1105] Např. ICG: *The Continuing Challenge of Refugee Return*…, s. 12.
[1106] Dle DAHLMAN, C., TOAL, G.: Broken Bosnia: The Localized Geopolitics of Displacement and Return in Two Bosnian Places. In: *Annals of the Association of American Geographers*, Vol. 95, 2005, s. 652.
[1107] Např. TOAL, G., DAHLMAN, C.: The 'West Bank of the Drina'…, s. 310.

Přestože západní pozorovatelé měli svá konstatování podloženy terénními výzkumy a přestože titíž autoři rovněž zdůrazňovali, že berou v úvahu i postoje vysídlenců, uplatňované argumenty ve výsledku příliš nereflektovaly názory vnitřně přemístěných osob. V jejich závěrech byla vesměs akcentována ústřední teze o negativním postoji (srbských) elit (nejen ve Zvorniku) vůči případnému návratu Bosňáků a snaze mu zabránit skrze rozdělení pozemkových parcel. V tomto tvrzení se ale opětovně odráží pouze jeden z širšího spektra pohledů: postoj mezinárodního společenství. Absolutně chybí studie, které by analyzovaly vlastní zájmy a postoje těchto přesídlenců. Nedostatečně se zdůrazňuje, že převážná většina srbských vysídlenců odmítala vrátit do předválečného domova, přestože musela ve Zvorniku opustit ilegálně obývané domovy a hledat alternativní ubytování.

Dodikova vláda na nepříznivou bytovou situaci v roce 1998, kterou vyvolaly prosazené restituční zákony, zareagovala uzpůsobením legislativy. Výsledkem bylo, že neobsazené pozemkové parcely patřící opštině mohly být okresním úřadem legálně přiděleny přesídlencům.[1108] Jak jsme konstatovali, přestože OHR s tímto rozhodnutím s drobnými výhradami zpočátku souhlasil, v důsledku striktního přístupu k repatriační otázce (nekompromisní podpora menšinových návratů) následně změnil svůj postoj. Mezinárodní představitelé distribuci půdy ve státním vlastnictví v celé BaH (s výjimkou Brčka) dokonce posléze zakázali.[1109] Okresní úřady (a to nejen srbské) navzdory platnosti tohoto zákazu ale i poté pozemkové parcely přesídlencům přiznávaly.[1110]

Na základě této praktiky postupně vznikla na zvornickém území v roce 2001 tři kompletně nově zbudovaná sídla Branjevo, Ekonomija-Karakaj a Ulice, jejichž srbské obyvatelstvo pocházelo nejen ze Sapny, jež připadla Federaci BaH, ale i dalších federálních okresů.[1111] V těchto obcích vybudovaných „na zelené louce“ žije v dnešní době celkem

[1108] Srov. ESI: *The Need for Economic Development and Democratic Planning*, Sarajevo 2004. In: FISCHER, M. (ed.): Peacebuilding and Civil Society in Bosna-Hercegovina; Ten Years after Dayton. Berlin 2007, s. 94.
[1109] TOAL, G., DAHLMAN, C.: The ‘West Bank of the Drina’…, s. 310, 313. Zopakujme, že daytonská dohoda poskytovala utečencům možnost usídlit se tam, kde sami chtěli.
[1110] K poskytování pozemků docházelo v této době nejen v regionech Republiky srbské, ale pozorovatelé je zaznamenali i ve Federaci BaH. Srov. ICG: *The Continuing Challenge of Refugee Return*…, s. 12.
[1111] Nově usazení Srbové mj. pocházeli ze sarajevských sídlišť Vogošča, Ilijaš atd. Např. resp. 72, nar. 1949, zš, rozhovor opština Zvornik 2011; resp. 75, nar. 1963, sš, rozhovor opština Zvornik 2011.

12 tisíc osob.[1112] Podle jediných, byť ne zcela relevantních údajů Europe Stability Initiative bylo ve Zvorniku distribuováno 2 540 nových pozemkových parcel.[1113]

Čerstvě usazení srbští dosídlenci čelili obdobným problémům jako navracející se Bosňáci. Mezinárodní společenství s ohledem na striktní podporu menšinové repatriace tyto nové obyvatele Zvorniku v podstatě nikterak nepodporovalo. Po čase ustal i zájem ze strany okresního úřadu. Urychleně budovaná sídla tak zůstala *de facto* nedostavěna. Chyběla zde infrastruktura (elektřina, zavedení kanalizace, vody, plynu atd.), či zajištění základních sociálních služeb. Umístění těchto parcel, na nichž si Srbové vystavěli své domovy, zároveň nebylo nikterak příhodné ani z geografického pohledu. Vzhledem k tomu, že se dané obce rozkládají v záplavové oblasti řeky Driny, jim každoročně v jarních měsících hrozí povodně.[1114]

Kvůli své vzdálenosti, nekvalitnímu dopravnímu spojení a infrastruktuře zůstávají tato sídla odříznuta od města Zvornik, v důsledku čehož jejich obyvatelstvo nemůže dostatečně participovat na lokálních ekonomických aktivitách.[1115] Úředníci navíc přidělovali pozemky na půdě původně v družstevním vlastnictví, jež dříve sloužila výhradně zemědělským účelům. Kromě nesmyslnosti zástavby nejúrodnější půdy v regionu hrozilo, že by pozemky mohly být vzhledem k původnímu družstevnímu vlastnictví v budoucnu zestátněny. Přestože převážnou většinu čerstvě usazených osob jejich životní situace příliš neuspokojovala, postupně se se stávajícím působištěm sžívali a identifikovali se s ním jako s novým domovem.[1116]

Na závěr si položme otázku, zdali přidělování volných pozemkových parcel srbským dosídlencům bránilo v návratu bosňáckých utečenců. Nedostatečná finanční a materiální podpora ze strany okresního úřadu nepopiratelně menšinovou repatriaci znepříjemňovala.

[1112] Je zajímavé, že obyvatelstvo v těchto sídlech žije z velké části rozmístěno podle lokalit, odkud se sem přistěhovalo. Viz pozorování v terénu. Terénní deník 2010–2012, opština Zvornik.
[1113] Srbské elity z pozemků patřících okresu vyčlenily více parcel pouze v Bijeljině a v Prijedoru. Dle ESI: *From Dayton to Europe: land, development and the future of democratic planning*, Berlin/Sarajevo 20022002, s. 19. Cit. in: TOAL, G., DAHLMAN, C.: The 'West Bank of the Drina'…, s. 311.
[1114] Tyto obce přitom nejsou vůbec chráněny povodňovými zábranami či drenážemi.
[1115] Dle TOAL, G., DAHLMAN, C.: The 'West Bank of the Drina'…, s. 316. Stejně jako v jiných regionech chyběla obnova základních životních potřeb, v prvé řadě nabídka zaměstnání. Hospodářská úroveň a průmyslová výroba v intenzivně industrializovaném Zvorniku, kde před válkou pracovalo 15–18 tisíc osob, radikálně upadla. V dnešní době, kdy nezaměstnanost dosahuje cca 50 %, je těžké sehnat práci i pro etnicky většinovou srbskou populaci.
[1116] Dle resp. 73, nar. 1972, vš, rozhovor opština Zvornik 2011; resp. 75, nar. 1963, sš, rozhovor opština Zvornik 2011; resp. 76, nar. 1957, sš, rozhovor opština Zvornik 2011; resp. 77, nar. 1966, sš, rozhovor opština Zvornik 2011.

Přidělované parcely stejně tak dále utvrzovaly poválečnou etno-demografickou realitu a posilovaly jednonárodnostní charakter regionu. Přesto je však třeba konstatovat, že menšinová repatriace jako taková nebyla geografickým rozmístěním přerozdělovaných pozemků a počtem na nich usídlených přesídlenců výrazněji ohrožena. Tuto skutečnost potvrzovala i zpráva European Stability Initiative, která distribuci parcel nepovažovala za formu etnického inženýrství. Podle závěrů jejích autorů tato praktika sama o sobě repatriační proces výrazněji nebrzdila, neboť se na vyčleněných pozemcích usadilo odhadem pouze cca 5 % všech přesídlenců.[1117] OHR nakonec tuto metodu v modifikovaném pojetí akceptoval. V roce 2004 byly ve Federaci BaH a Republice srbské vyhlášeny obdobné zákony, jež proceduru přidělování pozemků regulovaly a legislativně upravovaly zákonnost již předaných pozemků.[1118]

9.1.1.6. Bezpečnostní situace v postdaytonské Bosně a Hercegovině

Bezpečnostní situace v převážné většině oblastí BaH zůstávala s ohledem na vyhrocené postoje mezi třemi národními bloky i po válce mimořádně napjatá. Pocit jistoty měl přitom v místě původu pro utečence zásadní význam. Teprve v okamžiku, kdy se zájemce o repatriaci cítil relativně bezpečně, se začal reálně zabývat otázkou návratu a obnovou válkou poničené nemovitosti. Dojem bezpečí ale efektivně atakovaly regionální politické elity, které iniciovaly či podporovaly četné protestní kampaně, jež měly potencionální zájemce od návratu odradit.[1119] Jejich záměrem bylo vyslat zřetelný signál všem, kteří by

[1117] ESI: *From Dayton to Europe: land, development and the future of democratic planning*, Berlin/Sarajevo 2002, s. 19. Cit. in: TOAL, G., DAHLMAN, C.: The 'West Bank of the Drina'…, s. 315. Zpráva ESI o distribuci půdy se krajně odlišovala od k této formě výrazně kritické ICG, jejíž pozorovatelé považovali rozdělování pozemků za nedílnou součást etnického inženýrství a konsolidace etnické homogenizace země. Srov. ICG: *The Continuing Challenge of Refugee Return*…, s. 12.

[1118] Srov. OHR: *Implementation of the new law on construction land law and practice*, Sarajevo 2003 [cit. 2009–03–15]. Dostupné z: <http://www.ohr.int/ohr-dept/presso/pic/constr-land-law/pdf/implementation-eng.pdf>.

[1119] Mezinárodní pozorovatelé zaznamenali stovky konkrétních manifestací, jejichž cílem bylo odvrátit případné menšinové navrátilce od jejich záměru. Řada protestních mítinků se přitom a priori netýkala hrozby budoucí minoritní repatriace, ale např. nesouhlasu s konáním určité pietní akce utečenců v místě jejich původu. Tato shromáždění měla nejčastěji charakter verbální agrese. V mnoha případech ale původně slovní roztržky přerostly v otevřené fyzické potyčky, ničení znovuobnovených domů a dokonce i brutální lynč, jenž v několika případech skončil smrtí.

v budoucnu o repatriaci uvažovali, aby tak nečinili.[1120] Mezinárodní pozorovatelé se shodovali, že téměř vždy menšinový návrat doprovázely určité násilnosti či nepokoje.[1121]

Odpor, s jakým lokální elity k minoritním návratům přistupovaly, na sebe nejednou bral formu skryté hrozby.[1122] Skutečné záměry a postoje komunálních politiků se totiž projevovaly v prohlášeních, že navrátilcům nemohou v místech návratu „zaručit" bezpečnost. Bezpečnost navracejících se utečenců odmítaly garantovat i nacionalistům poplatné místní policejní složky, což se projevilo v krizových situacích v řadě okresů, kam se vraceli utečenci.[1123]

Dalším bezpečnostním rizikem, jež snižovalo svolnost k návratu u mužů, byl fakt, že velká část z nich byla z vojenského hlediska považována za dezertéry. Ačkoliv Dayton počítal s následnou urychlenou amnestií, trvalo výsledné schválení tohoto zákona v Republice srbské až do července roku 1999. Do té doby se navrátilci teoreticky vystavovali trestu za dezerci. Současně museli po svém návratu vykonat vojenskou službu, pokud se jí svým útěkem vyhnuli. Obavy z narukování navíc brzdily i méně problematický většinový typ návratu.[1124]

Jen velmi těžko si lze představit pocity, s jakými se repatrianti vraceli do míst, která momentálně ovládali ti, kteří rozhodli o jejich vyhnání či se na něm dokonce i osobně podíleli. Přítomnost válečných zločinců, kteří mnohdy zastávali různé veřejné funkce,[1125]

[1120] Srov. DUCASSE-ROGIER M.: *A la recherche...*, s. 390.

[1121] ICG v rámci rozboru bezpečnostní situace v jednotlivých regionech BaH uvádí četné příklady nedostatečného zajištění bezpečnosti navrátilců (např. Bratunac, Vlasenica, Bijeljina, Gacko, Glamoć, Bosansko Grahovo, Goražde, Livno atd.). ICG: *The Continuing Challenge of Refugee Return*…, s. 18–19.

[1122] Dle STUBBS, P.: Displaced Promises: Forced Migration, Refugee and Repatriation in Croatia and Bosnia-Herzegovina. Life and Peace Institute, Uppsala. Cit. in.: HARVEY, J.: Return Dynamics in Bosnia…, s. 92.

[1123] Okresní policie fungovala zcela v intencích tamních politiků, kteří jí ovládali a kontrolovali. Namísto zajištění bezpečnosti mnohdy spíše šířila strach a obavy. Policie v té době ve svých řadách neměla žádné menšinové zástupce. Tato situace se změnila až s prosazením bonnských dohod v roce 1997. K obzvláště křiklavému případu flagrantního porušení práv navrátilců ze strany majoritní národnosti došlo ve městě Drvar, kde se zřetelně potvrdila kontrola a řízení policie ze strany lokálních elit. O tom podrobněji viz případová studie Drvar. K vyostření situace došlo taktéž v opštině Jajce, kam se vraceli Bosňáci. HDZ řídila několik demonstrací, které skončily zapálením rekonstruovaných bosňáckých domů a opětovným vyhnáním jejich majitelů. Britští příslušníci SFOR těmto incidentům pouze pasivně přihlíželi. OSCE v tomto případě hovořila o opakování etnických čistek. Srov. TOAL, G., DAHLMAN, C. T.: *Bosnia Remade*…, s. 194.

[1124] Dle DUCASSE-ROGIER M.: *A la recherche...*, s. 391.

[1125] ICG zaznamenala v rámci svého terénního šetření v oblastech východní Republiky srbské stížnosti bosňáckých navrátilců, že na úřadech, v lokálních policejních sborech, a dokonce i ve školách pracují osoby, které se podílely na jejich násilném vyhnání. K tomu více viz ICG: *War Criminals in Bosnia's Republika Srpska: Who are the People in Your Neighbourhood?* Sarajevo 2000 [cit. 2010–9–21]. Dostupné z: <http://www.unhcr.org/refworld/docid/3ae6a6f53.html>.

zájemce o návrat přirozeně odrazovala. Ti, kteří se přesto odhodlali k návratu, se v takovém případě co nejvíce vyhýbali jakýmkoliv kontaktům s místními úřady, čímž ale *de facto* zůstávali z veřejného života vyloučeni.[1126]

Bezpečnostní situace v zemi se však přesto po roce 2001 pozvolna zlepšovala, důkazem čehož mohou být první navrátilci v problematických regionech (např. Foča, Prijedor, Zvornik, Donji Vakuf, atd.). Během terénních průzkumů v těchto okresech si nikdo z dotazovaných navrátilců na chování policie nestěžoval; naopak většina z nich hodnotila jejich práci až překvapivě pozitivně.[1127]

Bezpečnostní poměry v BaH tak v dnešní době nejvíce ohrožuje především přetrvávající minové nebezpečí, jež se doposud nepodařilo odstranit ani výrazněji zredukovat.[1128] Od konce války v důsledku odjištění pozemních min zahynulo či bylo vážně zraněno 1 660 osob.[1129] Stupeň minového rizika tento stát řadí mezi nejvíce postižené země na světě.[1130] Největší koncentrace rozmístěných min se nacházejí podél frontových linií, tj. především na území tzv. zóny separace, čtyřkilometrového pásma, která kopíruje entitní hranici. Silně zaminovaná území se kromě tohoto pruhu rozkládala i v místech, jež měla pro válčící strany strategický význam (např. předměstí Sarajeva, Zavidovići, Brčko aj.) a podél říčních toků. O extrémním stupni zaminování úzkého pásu země podél entitní linie svědčí fakt, že přestože se minérům dodnes podařilo odstranit „pouze“ asi 4 % z odhadovaného množství min v BaH, celkový rozsah zaminovaných území byl do roku 2011 zredukován na 2,67 % rozlohy země.[1131]

[1126] Viz subjektivní překážky v této kapitole.

[1127] Viz kapitola č. 10. (*Terénní šetření: vybrané případové studie*).

[1128] Očištění terénu od min přirozeně tvořilo jednu ze základních podmínek, na základě níž se repatrianti vůbec mohli odhodlat k návratu. Třetinu osob, které minové detonace usmrtily či poranily, tvořili poválečtí navrátilci. Dle BOLTON, M.: Mine Action in Bosnia's Special District: A Case Study. In: *Journal of Mine Action*, Vol. 7, 2003, s. 3.

[1129] V důsledku výbuchů min zemřelo v průběhu války celkem 6 039 osob. Pokud k tomuto údaji připočteme i záznamy z let 1996 až 2011 (1 660 osob, z čehož 579 smrtelně) dostáváme výslednou hodnotu téměř 8 tisíc osob (7 966). Dle BHMAC: *Izvještaj o protivminskom djelovanju u Bosni i Hercegovini januar – septembar 2011. godine*. Sarajevo 2011 [cit. 2012–2–18]. Dostupné z: <http://www.bhmac.org/ba/stream.daenet?kat=45>.

[1130] Odborníci odhadovali, že v BaH zůstaly po skončení války ležet dva milióny min. Dle WALSH, N. E., WALSH, W. S.: Rehabilitation of landmine victims – the ultimate challenge. In: *Bulletin of the World Health Organization*, Vol. 81, 2003, s. 665.

[1131] Srov. BHMAC: *Izvještaj o* protivminskom... Pyrotechnici zdlouhavost deminérských prací v terénu nejčastěji zdůvodňují nedostatkem finančních prostředků. Deaktivace jedné miny stojí ve světě průměrně v rozmezí 300–1000 USD (cena jedné miny se přitom pohybuje kolem 3 dolarů). Dle UN: *The Economic Cost of Landmines* [cit. 2012–2–22]. Dostupné z: <http://www.un.org/cyberschoolbus/banmines/units/unit1c.asp>.

Tato relativně pozitivní zpráva o snížení rozsahu zaminovaných území však neznamenala, že by život bosenskohercegovských obyvatel i nadále neovlivňovala potencionální hrozba minového výbuchu. Obzvláště ohrožení jsou zemědělci (a lesní dělníci), kteří byli statisticky nejčastějšími oběťmi exploze min.[1132] Ti se usazovali na svých poničených hospodářstvích, aniž by samozřejmě tušili, kde přesně vojska miny rozmístila.[1133] Jiní se vrátili, přestože za jejich domem začínalo minové pole. Ačkoliv se mezinárodní organizace v koordinaci s místními centry pro odstraňování min snažily minová pole lokalizovat ostnatými dráty a výstražnými cedulemi, stovky dalších zůstaly neoznačeny. Značné množství nevybuchlé munice se v důsledku půdních sesuvů, erozí a lokálních povodní začalo současně objevovat na zcela nových místech.[1134]

Následky plošného zaminování jsou problematické především v Distriktu Brčko. Přilehlé okolí stejnojmenného města se totiž rozkládá ve velmi úrodném tzv. Posávském koridoru. Bohatá zemědělská oblast již dlouho před válkou tvořila jedno z hlavních zemědělských center bývalé Jugoslávie. Nadměrná koncentrace min v tomto regionu představovala primární překážku, proč půda na mnoha místech zůstala ležet ladem.[1135] Jedině precizní odminování tak může přispět k oživení rurální ekonomiky v původním geografickém rozsahu země. Hrozba minového nebezpečí, která zůstává nedílnou součástí poválečné reality BaH, přiživuje všudypřítomnou nejistotu, jednu z hlavních komponent života bosenskohercegovských obyvatel.

[1132] Dle ICRC: *Executive Summary. The Silent Menace: Landmines in Bosnia and Herzegovina*, 1998, s. 2 [cit. 2012–2–20]. Dostupné z: <http://www.icrc.org/eng/assets/files/other/silent-menace-bosnia-herzegovina-57jp32-010298.pdf>.

[1133] Zemědělec tak bez nadsázky riskoval svůj život již v okamžiku, kdy se rozhodl zorat vlastní pole. Před tím, než na něj sám vstoupil, se samozřejmě snažil ověřit potencionální nebezpečí. Na prostranství, kterému navrátilec nedůvěřoval, většinou nechal volně pást dobytek či ovce. Teprve po dvou až třech letech, pokud zvířata žádnou minu neodpálila, se sám odhodlal na území vstoupit. Rolníci svá pole často také zapalovali a sledovali, zdali se neobjeví podezřelé předměty. Poté se s pomocí pneumatik pokoušeli nebezpečnou munici sami odpálit. V některých silně zaminovaných oblastech se venkované dodnes pohybují pouze po prověřených vyšlapaných cestách. Z výpovědí zemědělců v zaminovaných opštinách Konjic, Trnovo ve Federaci BaH, Čajniče, Kalesija, Osmaci, Kotor Varoš atd. O životě bosenskohercegovských obyvatel v přítomnosti minového pole viz HENIG, D.: Iron in the soil. Living with military waste in Bosnia-Herzegovina. In: *Anthropology Today*, Vol. 28, 2012, s. 21–23.

[1134] O tom podrobněji Viz JEŽEK. M.: *Křižovatka zvaná Balkán*, Praha 2010, s. 204.

[1135] Viz WITMER, F. D. W., O'LOUGHLIN, J.: Satellite Data Methods and Application in the Evaluation of War Outcomes: Abandoned Agricultural Land in Bosnia-Herzegovina After the 1992 – 1995 Conflict. In: *Annals of the Association of American Geographers*, Vol. 99, 2009, s. 1042. Podle odhadů expertů FAO by zemědělská produkce v celé BaH, nebýt minového nebezpečí, mohla vzrůst až o 11 %. Srov. ANDERSON, N., PALHA da SOUSSA, C., PAREDES, S.: Social cost of landmines in four countries: Afghanistan, Bosnia, Cambodia, and Mozambique. In: BMJ, Vol. 311, 1995, s. 718–719.

9.1.2. Restituční limity – návrat majetku

Pokud bychom četné překážky, které atakovaly úspěšný návrat a jeho udržitelnost, rozčlenili chronologicky dle závažnosti, pak zpočátku postdaytonského období nejčastěji uváděnou obtíž kromě politických a bezpečnostních limitů představoval návrat majetku. Většina autorů, kteří se zabývali rekonstrukčním obdobím BaH,[1136] se v prvních poválečných letech téměř výhradně věnovala této otázce, čímž pro nezasvěcené okolí vyvolávala dojem, že se v rámci repatriačního procesu jedná o principiální problém.[1137] Akcentace vyřešení majetkoprávních poměrů měla svou zjevnou logiku. Zkoumat repatriační úspěšnost, aniž by před tím došlo ke zdárné restituci, by bylo přirozeně iracionální. Samotné převzetí majetku (či odškodnění v případě poškození nebo zničení) tedy znamenalo nutnou a výchozí, nikoliv však zcela dostačující a jedinou podmínku k následné úspěšné repatriaci a dlouhodobé udržitelnosti návratu. Daytonští architekti nicméně zdařilost repatriačního procesu spojili od samého počátku rekonstrukčního období takřka výlučně s vyřešením tohoto problému.[1138]

Občanská válka v BaH způsobila obrovské materiální škody. Stefansson v této souvislosti užívá trefného termínu „*House War*“,[1139] jímž výstižně poukazuje na hlavní charakteristický prvek konfliktu: praktiky etnických čistek doprovázené záměrnou masivní destrukcí domovního fondu. Kromě linií válečné konfrontace, kde domovní zástavba a infrastruktura utrpěly zcela extrémní škody, docházelo k úplné destrukci i v zázemí. Vojska devastovala opuštěné domovy utečenců (často i celé vesnice) ve venkovských regionech, které pro ně neměly větší strategický význam, tj. nepočítalo se s nimi k osídlení vlastním národem, případně byly v daném místě považovány za nežádoucí. Naopak v oblastech, které válčící strany chtěly následně strategicky dosídlit, zůstávaly bytové jednotky, infrastruktura a pozemní komunikace veskrze neporušené.[1140]

[1136] Klíčové práce, které se zabývaly poválečnou mírovou obnovou země a repatriačním procesem, shrnuje úvodní kapitola.
[1137] Viz RAMMATA, M.: *The evaluation of the return proces of refugees and internally displaced persons back to their „home of origin“. The Case of Bosnia and Herzegovina* [manuscript]: Master's Thesis, University of Macedonia, Thessaloniki 2011, s. 8.
[1138] Srov. PHILPOTT, CH., WILLIAMS, R. C.: The Dayton dialectic: the significance of property deprivation and repossession in the context of ethnic cleansing. In: HAYNES, D. F. (ed.): *Deconstructing the reconstruction: human rights and rule of law in postwar Bosnia and Herzegovina*, Aldershot 2008, s. 155.
[1139] Srov. STEFANSSON, A. H.: The House War…
[1140] O rozdílech v ničení domovního fondu během vojenského postupu konkrétně viz případové studie Drvar a Bosansko Grahovo.

Výše v textu bylo uvedeno, že výstavba vlastního domu znamenala v socialistické Jugoslávii celoživotní projekt, v němž se mj. odrážel vlastníkův sociální statut ve společnosti.[1141] Vojenští velitelé soudili, že zpustošením sídel, destrukcí tamních obydlí a sakrálních objektů rozvrátí „domov" a „žitý prostor" etnicky menšinového obyvatelstva, čímž jednou provždy vymaží veškeré stopy po jeho zdejší přítomnosti a zabrání mu v jeho potenciálním návratu.[1142] Tomu odpovídal promyšlený a efektivní způsob demolice a naopak nová výstavba sakrálních staveb, jež měly plnit funkci „patníků" (hraničních kamenů). V žádném případě nešlo o pouhé ledabylé fyzické narušení stavby, ale povětšinou o důslednou destrukci, jež měla znemožnit jakoukoliv případnou obnovu.[1143]

Podle odhadů Světové banky vojenské jednotky poškodily během konfliktu ve Federaci BaH polovinu bytových jednotek (z toho 6 % kompletně zničily) a čtvrtinu v Republice srbské (úplná destrukce 5 % nemovitostí).[1144] Celkem bylo v průběhu války zdemolováno více jak 1,1 miliónu domů, nejvíce podél frontových linií.[1145] UNHCR soudil, že vojska kompletně zdevastovala, či určitým způsobem narušila až 60 % veškeré domovní zástavby v zemi.[1146]

Nejvíce poškozeny byly nemovitosti v rurálních oblastech, kde se vlastníci (resp. uživatelé) nemovitostí nejednou měnili podle vývoje vojenské situace, tedy dle toho, kdo oblast v danou chvíli vojensky ovládal. V urbánním prostoru, který dlouhodobě kontrolovaly jednotlivé armády, zůstával bytový fond naopak povětšinou nenarušen.[1147] Tato

[1141] Viz kapitola č. 8. (*Bosenští utečenci a jejich percepce „domova"*).
[1142] D. Porteous a E. Smith tento doprovodný prvek konfliktu – ničení domovního fondu – označují výrazem „domicide". Dle PORTEOUS, J. D., SMITH, S. E.: *Domicide. The Global Destruction of Home*, Montreal 2001, s. 3–4.
[1143] Některé opuštěné domy v rurálních regionech vypadají dodnes na první pohled téměř neporušeně. Ničitelé ale postupovali tak, že malou cílenou náloží narušili nosnou část do té míry, aby se již nedala nikdy úspěšně rekonstruovat. Poškozenou budovu tak již nemuseli jakkoliv dále destruovat. O tom více v knize esejů bývalého slovenského velvyslance v BaH Miroslava Mojžity. Srov. MOJŽITA, M.: *Čakanie na lastovičky*, Bratislava 2010, s. 12.
[1144] Srov. EC: *Bosnia and Herzegovina. The Priority*…, s. 33.
[1145] Dle NENADIĆ, M., DŽEPAR-GANIBEGOVIĆ, N.: *Revised Strategy Of Bosnia And Herzegovina. For the Implementation of Annex VII of the Dayton Peace Agreement*, Sarajevo 2010, s. 18 [cit. 2010–02–18]. Dostupné z: <www.unhcr.ba/images/stories/Spotlight/annex7strategyfinaleng.pdf>.
[1146] Viz Humanitarian Issues Working Group (HIWG). Cit. in: AI: *"Who's living in my house?": Obstacles to the safe return of refugees and displaced people*, 1997, s. 9 [cit. 2010–11–26]. Dostupné z: <http://www.unhcr.org/refworld/country,,AMNESTY,,NOR,4562d8b62,45b5067e2,0.html>.
[1147] To ale neplatilo pro objekty, které představovaly symbolický význam pro v tomto místě menšinové etnikum, tedy především pro sakrální stavby (mešity, katolické a pravoslavné kostely).

teze se přirozeně netýkala obleženého Sarajeva, Goražde, či Mostaru. Z větších měst se válka (přímé vojenské útoky) příliš nedotkla pouze Banja Luky a částečně Tuzly a Zenice.[1148]

9.1.2.1. Proměny nemovitého vlastnictví v průběhu válečného konfliktu

Mezietnický konflikt způsobil masové migrační přesuny obyvatelstva nejen mimo hranice země, ale také v jejím rámci. Veškeré populační výměny byly s ohledem na průvodní praktiku etnických čistek vzájemně dynamicky provázané. Situace tak v jednotlivých oblastech vykazovala obdobné rysy, které mezinárodní pozorovatelé přirovnávali ke hře „Škatulata".[1149] Regionální politické elity se musely vypořádat s příchodem utečenců stejné národnosti, kteří spěšně opouštěli oblasti, kde se kvůli svému etnicky menšinovému postavení necítili bezpečně. Správní orgány v prvé řadě potřebovaly urgentně zajistit jejich usídlení. Znatelný nedostatek ubytovacích kapacit v kolektivních centrech, tj. školách, kulturních centrech, bývalých rekreačních objektech atd. začaly tamní úřady řešit rozmísťováním bezprizorních utečenců do prázdných domů, odkud pod tlakem událostí naopak odešli příslušníci zdejší etnické menšiny. Mnozí se po svém příchodu usazovali v opuštěných nemovitostech zcela samovolně.

V průběhu konfliktu každá z válčících stran upravovala stávající majetkové zákony tak, aby mohla tento „opuštěný majetek" co nejdříve a nejefektivněji „legálně" přerozdělit mezi své elity, či nově příchozí. V bývalé Jugoslávii existovaly dva základní typy majetkového vlastnictví: soukromé (nejtypičtější příklad: rodinný dům – *kuća*) a družstevní vlastnictví (nejčastěji v podobě tzv. rezidenčních bytů). V samotné BaH připadalo v roce 1991 přibližně 80 % domovního fondu soukromým osobám a zbylých 20 % ubytovacích kapacit tvořily byty ve společenském vlastnictví.[1150] Zopakujme, že družstevní bytové jednotky, které oficiálně patřily státním podnikům, společnostem, institucím či armádě, převládaly ve městech. Obývali je zaměstnanci konkrétního státního subjektu, nebo armádní činitelé, kteří k nim disponovali poměrně rozsáhlými právy (tzv. *nosilac stanarskog prava*): bytovou nemovitost získali do pronájmu doživotně a užívací právo k ní mohli předat svým zákonným

[1148] Válečná psychóza se však projevila i zde prostřednictvím zmiňovaného ničení církevních památek (mj. Srbové do základů zrušili slavnou Ferhadijovu mešitu ze 16. století).
[1149] Srov. OSCE Mission to BiH: Musical Chairs: Property Problems in Bosnia and Herzegovina. Sarajevo 1996. Cit. in: DUCASSE-ROGIER M.: *A la recherche...*, s. 392.
[1150] Dle EC: *Bosnia and Herzegovina. The Priority*…, s. 33.

dědicům.[1151] Nesměli však byt prodat, jakkoliv komerčně pronajímat, či jej využívat pro jiné účely než k vlastnímu bydlení.

Družstevní byty měly ještě jedno specifikum, a to, že užívací právo mohlo být odvoláno, pokud nájemník v dané nemovitosti více jak šest měsíců nebydlel.[1152] Válčící strany se tímto pravidlem inspirovaly a v průběhu konfliktu upravily zákony tak, že po uplynutí 60denní lhůty prohlásily prázdnou nemovitost za tzv. „dočasně opuštěnou“.[1153] Původní nájemci a po rozšíření zákona i soukromí vlastníci tudíž kvůli svému vynucenému odchodu přišli o uživatelská či vlastnická práva k této nemovitosti.[1154] Válečné zákonodárství jednotlivých bojujících stran následně přesídlencům z řad tamního většinového etnika garantovalo „dočasné“ právo na využívání těchto opuštěných domů a bytů.[1155]

Další úprava majetkových zákonů po skončení války navíc dále posílila etnickou homogenitu jednotlivých regionů BaH. Jak Federace BaH, tak Republika srbská totiž těsně v závěru konfliktu pozměnily legislativu tak, aby nové dodatky co nejvíce ztížily či přímo zabránily eventuální okamžité restituci. V případě, že si původní vlastníci či nájemci do konkrétního data nepodali žádost o vrácení právoplatné nemovitosti, lokální úřady ji obratem prohlásily za „trvale opuštěnou“, na základě čehož mohla být definitivně převedena do rukou nového majitele.[1156]

Pozměněné majetkové zákony lze prizmatem politického přístupu regionálních činitelů tudíž považovat za poslední instrumentální krok etnické čistky, k němuž národní elity vedlo několik důvodů. Kromě naléhavého problému vyřešit ubytování tisíců příchozích ale

[1151] Srov. PHILPOTT, C.: Though the dog is dead…, s. 3.
[1152] Viz SLOBODANKA, M.: *The Return of Refugees and Internally Displaced Persons to the Properties and Homes of their Origin-The Way to the Integrated Bosnia and Herzegovina without Entities?* [manuscript]: Master’s thesis, Institute of Intrnational Law and International Relations Karl-Franzens University, Graz 2005, s. 23.
[1153] Srov. TOAL, G., DAHLMAN, C.: The ‘West Bank of the Drina’…, s. 309.
[1154] Viz VAN HOUTTE, H.: Mass Property Claim Resolution in a Post-war Society: The Commission for Real Property Claims in Bosnia and Herzegovina. In: *International Comparative Law Quarterly*, Vol. 48, 1999, s. 634.
[1155] Srov. DUCASSE-ROGIER M.: *A la recherche...*, s. 393.
[1156] Např. ve Federaci platilo, že vlastníci či právoplatní nájemci přišli o své nemovitosti v případě, pokud si o ně nezažádali do sedmi dnů (v případě vnitřních přesídlenců) či do patnácti dnů (v případě uprchlíků) od data vyhlášení daného dodatku. Srov. PHILPOTT, C.: Though the dog is dead…, s. 3. Příslušný zákon v Republice srbské definoval okolnosti, za nichž se může vlastník či zákonný nájemník do nemovitosti vrátit, ještě striktněji. Dotyčný dodatek stanovil, že původní majitel se nesmí do svého bydliště vrátit do okamžiku, dokud se aktuální uživatel sám nepřesune do původního bydliště, či dokud neobdrží příslušnou kompenzaci. Vzhledem k tomu, že se Srbové do Federace BaH téměř nevraceli a zároveň nebyly prostředky k vyplacení náhrady, naplnění práv původního residenta bylo systematicky odkládáno. Srov. COX, M.: The Right to Return…, s. 614.

všechny další argumenty patřily jednoznačně mezi politicky a ekonomicky motivované. Z války profitující elita v řadě případů nemovitosti od menšinových utečenců, kteří neměli chuť se vrátit zpátky, dokonce „legálně“ odkupovala.[1157] Prázdné domy a byty následně přerozdělovala osobám s příhodnými politickými konexemi či jinak privilegovaným jedincům výměnou za jejich politickou podporu.[1158]

Lokální elity tak v průběhu konfliktu kolem otázky bydlení a vlastnických práv utvořily klientelisticky provázaný systém, skrze nějž efektivně utvrzovaly a posilovaly své vlastní pozice. Tohoto účinného nástroje utužování moci a vlivu se přirozeně po ukončení konfliktu nehodlaly vzdát. Restituční proces řízený mezinárodním společenstvím se tak od počátku potýkal se značnou obstrukcí (viz dále).

9.1.2.2. Přijetí nových majetkových zákonů a jejich prosazování

Daytonská mírová dohoda ustanovila tzv. *Komisi pro přemístěné osoby a uprchlíky*, jež se měla restitucemi zabývat.[1159] Ta posuzovala (a následně certifikovala) všechny žádosti o navrácení majetku, jež majitel dobrovolně neprodal či jinak nepřevedl po 1. dubnu 1992. S ohledem na to, že Komise fungovala pod OHR, nemusela se nikterak zodpovídat v Daytonu utvořeným domácím institucím. Tato skutečnost tak jen dále stvrzovala *de facto* protektorátní statut země.[1160]

Navzdory své exkluzivní pozici ale Komise neměla dostatečné kapacity k tomu, aby dokázala okamžitě řešit stovky tisíc potenciálních žádostí. Současně jí chyběly příhodné silové nástroje, jejichž prostřednictvím by donutila uživatele ilegálně obývaného majetku k odchodu. Komise kvůli počátečnímu nedostatku finančních prostředků a nízkému počtu zaměstnanců ani nemohla vyřešit požadavky všech žadatelů najednou (tj. jak vnitřně

[1157] Viz HAIDER, H.: (Re)Imagining Coexistence…, s. 96.
[1158] Dle resp. 174, nar. 1958, vš, rozhovor opština Jajce 2011; resp. 217, nar. 1970, sš, rozhovor Sarajevo 2011; resp. 232, nar. 1970, vš, rozhovor Sarajevo 2011; resp. 234, nar. 1942, sš, rozhovor Banja Luka 2012; resp. 238, nar. 1942, vš, rozhovor Banja Luka 2012.
[1159] Tzv. OHR: *General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina. Annex* 7… „Komise“ těsně po válce změnila svůj název na tzv. *Commission for Real Property Claims of Displaced Persons and Refugees* (CRPC – *Komise pro návrat majetku přemístěných osob a uprchlíků)*, čímž jasně deklarovala svůj záměr věnovat se výhradně restituci. Srov. PHILPOTT, CH., WILLIAMS, R. C.: The Dayton dialectic…, s. 158.
[1160] Restituční proces v BaH se svým nastavením a mechanismy zcela lišil od paralelně probíhajícího majetkoprávního urovnání v sousedním Chorvatsku, kde mezinárodní společenství nezastávalo řídící, ale pouze dozorující roli. Srov. ANDERSON, M.: The UN Principles on Housing and Property Restitution for Refugees and Displaced Persons (The Pinheiro Principles): Suggestions for Improved Applicability. In: *Journal of Refugee Studies*, Vol. 24, 2011, s. 306.

přemístěných, tak uprchlíků).[1161] Její pozornost se proto zpočátku primárně zaměřila na žádosti vnitřních přesídlenců (i přes to, že *Příloha 7* zdůrazňovala rovnost s uprchlíky), kteří tvořili jednu z hlavních překážek zahájení menšinového návratu.[1162] Kromě finanční podpory se Komisi nedostávalo ani podpory politické, a to jak ze strany lokálních nacionalistických politiků (což bylo přirozené), tak i ze strany nejvýznamnějších západních velmocí.[1163]

Komise byla neúspěšná i kvůli válečné legislativě, jež platila až do roku 1998.[1164] Teprve v tomto roce mezinárodní společenství vnutilo Federaci BaH a Republice srbské nové majetkové zákony. Reálně totiž hrozilo, že nedobrovolná repatriace téměř 700 tisíc bosenských uprchlíků ze západní Evropy způsobí krach ústředních cílů *Přílohy 7*. Domněnka, že restituce majetku má v souvislosti s návratem uprchlíků principiální význam, v tomto ohledu dále posílila. Mezinárodní protagonisté totiž soudili, že pokud tito repatrianti nezískají zpět svá předválečná obydlí, namísto návratu do místa původu setrvají na půli cesty, tj. v přemístění. Jenže přestože prosazený legislativní rámec formálně umožňoval všem utečencům si s definitivní platností znovu přivlastnit svůj majetek, realizace tohoto zákona zůstávala i po roce 1998 v řadě ohledů značně problematická.[1165]

Nová legislativa považovala obyvatele nemovitosti, k níž neměl stvrzující dokumenty, či nedokázal jinak potvrdit svůj právoplatný pobyt (např. v matrikách, katastrálních záznamech), za „dočasného uživatele“.[1166] Taková osoba měla povinnost obydlí neprodleně opustit. Jenže ne všichni vykázaní přesídlenci si mohli podat vlastní žádost o vrácení předválečného majetku. Mnozí se neměli kam vrátit, neboť jejich domovy byly kompletně zničeny, či je nelegálně obývali přesídlenci odlišné národnosti, kteří se odmítali vystěhovat. Jiní vysídlenci byli během války donuceni podepsat, že svou nemovitost „dobrovolně“ opouštějí, stovky dalších naopak během války přišly o příslušnou dokumentaci, pomocí níž by

[1161] Dle AI: *"Who's living in my house?...*, s. 9.
[1162] Viz kapitola č. 7. (*Zhodnocení průběhu návratnosti utečenců*). Proceduru postupu při posuzování žádosti v rámci restitučního procesu (tj. rozhodnutí, zda obyvatel nemovitosti má na její užívání právo či nikoliv; jak mají úřady v případě vystěhování postupovat a co mají vystěhovanému zajistit aj.) výstižně popisuje PHILPOTT, C.: Though the dog is dead…, s. 3–4.
[1163] Viz PHILPOTT, C.: Though the dog is dead…, s. 5.
[1164] Dle NENADIĆ, M., DŽEPAR-GANIBEGOVIĆ, N.: *Revised Strategy Of Bosnia*…, s. 66.
[1165] Srov. HARVEY, J.: Return Dynamics in Bosnia…, s. 93.
[1166] Viz WILLIAMS, R. C.: The Significance of Property Restitution…, s. 45.

se mohli účinněji dovolávat navrácení majetku.[1167] V mnoha případech si nemovitosti nárokovalo současně více žadatelů, či vlastnická práva byla udělena více majitelům najednou.[1168]

Lokální úřady navíc návrat majetku efektivně blokovaly četnými byrokratickými průtahy a řadou nesmyslných administrativních nařízení. Mezi nejčastější příklady obstrukce patřilo odmítání úředně se zabývat žádostmi, které restituent poslal poštou nebo prostřednictvím zplnomocněného zástupce. Okresní úřady vymáhaly dodání doplňujících dokumentů, které schválený majetkový zákon nepožadoval, či nesmyslné ilegální poplatky. Často byl vyžadován aktualizovaný průkaz totožnosti, ačkoliv měly podle zákona postačit předválečné dokumenty (všichni žadatelé neměli vyřízený nový občanský průkaz). Úspěšní restituenti museli mnohokrát doplatit daň z nemovitosti za válečné období, a to dokonce i v případech, kdy jim byl navrácen dům v rozvalinách.[1169] Již jsme uvedli, že lokální politici často argumentovali principem reciprocity.[1170] Správní orgány o restitučních žádostech rozhodovaly úmyslně pomalu, přičemž v mnoha případech odmítaly z nárokovaných domů vykázat ilegální uživatele. Restituci majetku navíc provázela celá řada pochybení, zmatků a omylů, které poukazovaly na nepříliš efektivní působení Komise.

Rozsáhlá destrukce bytového fondu, nedostatečná výstavba alternativních ubytovacích kapacit pro úředně vypovězené osoby a přelidněnost v urbánních sídlech utvářely společně s nastíněnými obstrukcemi komplexní a účinnou bariéru, která navzdory ustavení a harmonizaci právních mechanismů dlouhodobě bránila úspěšnému znovunabytí majetkových práv. Veškeré Západem načrtnuté formální způsoby, jak konkrétně postupovat v rámci restitučního procesu, tak v prvních poválečných letech setrvaly v rovině pouhých teoretických představ a neprosazených proklamací.

[1167] Dle PHUONG, C.: At the heart of the return process: solving property issues in Bosnia and Herzegovina. In: *Forced Migration Review*, Vol. 7, 2000, s. 5.
[1168] Srov. WILLIAMS, R. C.: The Significance of Property Restitution…, s. 45.
[1169] O tom podrobněji viz MADSEN, L.: Homes of Origin: Return and Property Rights in Post-Dayton Bosnia and Herzegovina. In: *Refuge – Canada´s Periodical on Refugees: Special Issue on Refugee Return*, Vol. 19, 2001, s. 11; KLECK, M.: Refugee Return…, s. 118.
[1170] Regionální elity v případě, že se „jejich" národu návrat nedařil, odmítaly podporovat repatriaci etnicky minoritních osob. Anebo argumentovaly, že menšinové navrátilce přijmou pod podmínkou, že protější strana akceptuje obdobný počet menšinových navrátilců jejich etnika.

9.1.2.3. Změna koncepce mezinárodního společenství v otázce majetkové restituce – strategie PLIP a její fungování v praxi

V kapitole č. 7 jsme uvedli, že mezinárodní společenství se kvůli neuspokojivým výsledkům odhodlalo v roce 1999 repatriační (a restituční) proces „odlehčit" tím, že svou pozornost přesunulo od důsledného prosazování kolektivního pojetí práva na návrat ke striktnímu zajištění individuální majetkové restituce.[1171] OHR, UNHCR a další mezinárodní aktéři se ujali vedení v koordinování pracovní skupiny, jež pod názvem *Property Law Implementation Plan* (PLIP) začala vcelku úspěšně prosazovat majetkoprávní urovnání.[1172] Přestože tato koncepce vytvořila v podstatě jen nový rámec pro starší postupy, její úspěch spočíval v tom, že namísto akcentu na menšinový návrat podporovala neutrální aplikaci platného majetkového zákona, čímž zdárně odblokovala (nikoliv ale přímo umocnila) repatriaci utečenců.[1173] A to přesto, že se tato strategie výslovně otázkou návratu do předválečného domova nezabývala. Plán PLIP ostatně zopakoval, že každý utečenec má možnost svobodně se rozhodnout, zda se vrátí či nikoliv.[1174]

V porovnání s předchozími aktivitami byl plán PLIP výrazně účinnější a úspěšnější především díky efektivní práci v terénu.[1175] Regionální pracovníci sdružení pod PLIP úzce spolupracovali s mezinárodními policejními jednotkami tzv. International Police Task Force (IPTF).[1176] Bez jejich pomoci by jednotlivé restituční požadavky nemohly být efektivně prosazeny, neboť místní bezpečnostní složky zůstávaly pevně ovládané regionálními politickými elitami.

Zpočátku se plán PLIP soustředil na vyřešení problému dvojitých či vícenásobných držeb nemovitostí. Je zřejmé, že tyto případy nevynikaly přílišnou kontroverzí.[1177] Potíže

[1171] Srov. kapitola č. 7. (*Zhodnocení průběhu návratnosti utečenců*).
[1172] Volně přeloženo *Plán realizace majetkových zákonů*. OHR: *PLIP Međuagencijski okvirni dokument*…, s. 1.
[1173] PLIP vycházel z úvahy, že čím více bude znovunabytí nemovitého majetku vnímáno jako standardní právní proces, tím více může být restituce majetku izolována od nežádoucího politického vlivu. Srov. OHR: *PLIP Međuagencijski okvirni dokument*…, s. 5.
[1174] Viz OHR: *PLIP Međuagencijski okvirni dokument*…, s. 5.
[1175] PLIP vybudoval pro své fungování třístupňovou institucionální strukturu; kromě ústředí a sekretariátu PLIP využíval k řízení, dozoru a kontrole plnění nových zákonů terénní sítě OHR, UNHCR, OSCE. Prakticky to fungovalo tak, že ke každé opštině mezinárodní společenství přiřadilo tzv. koordinační orgán (*Focal Point*), jenž shromažďoval veškeré restituční statistiky a zajišťoval realizaci závazků. Dle PHILPOTT, C.: Though the dog is dead…, s. 9–10.
[1176] Srov. OHR: *General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina. Annex 11*, Dayton 1995 [cit. 2010–12–1]. Dostupné z: <http://www.ohr.int/dpa/default.asp?content_id=367>.
[1177] Držitelé většího počtu nemovitostí, v případě, že o ně přišli, měli stále kde bydlet, neboť jim (většinou)

nastaly ve chvíli, kdy se PLIP zaměřil na dosud nevystěhované uživatele, kteří pobývali v cizích nemovitostech ilegálně. Řešení statutu těchto osob, které nemohly či nechtěly své potřeby uspokojit jinde, představovalo kvůli nedostatku alternativních možností ubytování citlivou politickou a sociální otázku. Nařízené vystěhování v etnicky homogenní společnosti jitřilo emoce, neboť do mnoha opuštěných obydlí byly přednostně usazovány neúplné rodiny zabitých vojáků, vdovy s dětmi, staří lidé atd.

Mnoho frustrovaných přesídlenců, kteří museli z donucení opustit ilegálně obývaný cizí majetek, jej při svém odchodu ze vzteku zdemolovalo. Kromě případů individuálního pustošení nemovitostí došlo i k několika rozsáhlejším destrukcím domovního fondu v regionech, kam prosákly zprávy o potenciálním zájmu minoritního etnika o návrat. Ničení majetku mělo v takových případech potenciální zájemce o návrat odstrašit.[1178]

9.1.2.4. Úspěšnost majetkové restituce

Koordinační centrum PLIP k září roku 2004, kdy naposledy vydalo svůj měsíční statistický přehled, uvedlo, že zdárně vyřešilo převod (restituci) 93 % z 213 tisíc registrovaných požadavků o navrácení majetku.[1179] Z rozboru podrobných měsíčních zpráv PLIP lze učinit několik shrnujících závěrů:

1) Počet podaných žádostí o navrácení majetku byl s ohledem na celkový počet obyvatel v obou entitách (ve Federaci BaH necelých 116 tisíc, v Republice srbské 90,5 tisíce) relativně srovnatelný.
2) V rámci hodnocení restituční úspěšnosti musíme brát v potaz skutečnost, že v každé opštině žádal o restituci různý počet osob. V některých okresech se restituční proces jevil úspěšně proto, že celkový počet žadatelů nepřesáhl více než dvacet osob.[1180]

---

zůstal jejich původní majetek. Dle PHUONG, C.: 'Freely to Return'…, s. 178.

[1178] Případy ničení cizího majetku byly zaznamenány na všech stranách. K destrukcím došlo např. v oblasti Prijedoru, kam se chtěli vrátit Bosňáci. Chorvaté pustošili bosňácké domy v opštinách Stolac, Čapljina atd., Bosňáci po válce zase např. zničili domy chorvatských uprchlíků v Bugojnu. Srov. AI: *"Who's living in my house?...*, s. 9.

[1179] Dle OHR, et al: *Statistics: Implementation of the Property Laws in Bosnia and Herzegovina*, Sarajevo 2003 [cit. 2010–12–2]. Dostupné z: <http://www.ohr.int/plip/pdf/plip_09.04.PDF>; PLIP v průběhu svého působení řešil jednotlivé žádosti a zároveň přijímal nové. Proto se také výsledná hodnota počtu celkových požadavků v zemi v jednotlivých měsíčních reportech různě proměňovala.

[1180] Ve Federaci BaH šlo celkem o třináct opštin (např. Bužim, Domaljevac-Šamac, Grude aj.), v Republice srbské tak nízký počet žadatelů mělo sedm okresů (např. Berkovići, Pelagičevo aj.).

3) Stoprocentní restituční úspěšnost byla ve Federaci BaH zaznamenána pouze v sedmi opštinách, ve kterých s výjimkou okresů Kladanj a Kreševo počet žadatelů nepřesáhl dvě desítky; v Republice srbské bylo takového úspěchu dosaženo pouze v pěti okrajových a populačně slabých okresů, které vznikly na základě entitní linie.
4) Navzdory četným potížím a násilnostem, které provázely restituční proces a dlouhodobě jej brzdily,[1181] vykazovaly i nejproblematičtější regiony k roku 2004 restituční úspěšnost v průměru nad 80 %.[1182]
5) Restituce probíhala velmi pozvolna a nepříliš úspěšně především v oblastech „klasických" nacionalistických bašt[1183] a v největších městech BaH.[1184]
6) Restituční žádosti se lišily podle toho, kam se repatrianti vraceli. Navrátilec do města se soustředil na vrácení odejmutého nemovitého majetku, na venkově se požadavky repatriantů týkaly více rekonstrukce obydlí a přilehlé infrastruktury. Minoritní repatrianti, kteří se vraceli do venkovských oblastí, byli ve srovnání s žadateli ve městech v restituci mnohem úspěšnější.[1185]

Značný úspěch restitucí, jenž zachytily statistiky PLIP, nás ale nutí kriticky posoudit hodnověrnost publikovaných údajů. Někteří pozorovatelé totiž dospěli k závěru, že statistická data PLIP nejsou zcela důvěryhodná a pravděpodobně celkový počet úspěšně restituovaných nemovitostí nadsazují.[1186] Řadu nedostatků v databázích okresních kanceláří PLIP odhalila i Komise pro návrat majetku.[1187] Vypovídací hodnotu statistik PLIP navíc snižuje nepříliš

[1181] Např. v Drvaru bylo kvůli vyhroceným bezpečnostním poměrům v roce 2000 z téměř třech tisíc podaných žádostí o restituci úspěšně vyřešeno necelé jedno procento. Dle OHR: *Property Law Implementation Statistics*, Sarajevo 2000 [cit. 2010–12–6]. Dostupné z: <http://www.ohr.int/plip/pdf/PLIP7.00.PDF>.
[1182] Nejméně úspěšná restituce (pod 80 %) byla zaznamenána ve Velike Kladuši (78 %), některých částech Sarajeva (např. opština Sarajevo-Centar rovněž 79 %), či v Banja Luce (81 %). OHR, et al: *Statistics: Implementation of the* Property…
[1183] Např. ve většinově srbské opštině Foča (85% úspěšnost restituce), většinově bosňácké opštině Donji Vakuf (87 %) či bosňácko-chorvatských okresech Gornji Vakuf-Uskopolje (94 %) a Novi Travnik (93 %). Dle OHR, et al: *Statistics: Implementation of the* Property…
[1184] V Sarajevu (87,7 % úspěšnost restituce), Banja Luce (81,3 %), Mostaru (94 %) a Tuzle (89 %). Dle OHR, et al: *Statistics: Implementation of the* Property…
[1185] UNHCR: *Return Monitory Study: Minority Returnees to Republika srpska – Bosnia and Herzegovina*, Sarajevo 2000, s. 19.
[1186] Např. terénní pracovníci ICG zpochybňovali jejich vypovídací hodnotu od okamžiku, kdy lokální kanceláře v jednotlivých okresech začaly do Sarajeva zasílat údaje o celkovém počtu žádostí o navrácení majetku a jejich zdárných restitucí souhrnně, namísto dosavadní praktiky reference o každém restitučním případu zvláště. Dle ICG: *The Continuing Challenge of Refugee Return*…, s. 2.
[1187] Okresní centra např. započítala zdařilé restituce některých nemovitostí dvakrát, či hlásila úspěšné předání

pravděpodobné tvrzení, že 99 % restitučních žádostí bylo do konce roku 2006 zdařile vyřešeno.[1188] Procentuální úspěšnost návratu majetku bude ale soudě dle četných indicií z jednotlivých regionů ve skutečnosti nižší. V médiích se rovněž až příliš často objevují zprávy o neúspěšných žadatelích domáhajících se svého majetku, či o původních majitelích, kteří o svou nemovitost přišli a vymáhají ji zpět.[1189] Současně musíme brát v potaz fakt, že statistiky evidují pouze osoby, které prošly úplnou procedurou v rámci restitučního procesu. Naopak utečence, kteří z různých důvodů neprojevili o svou předválečnou nemovitost zájem, datové báze přirozeně nikde neevidují.

V důsledku extrémně náročného (a těžko vykazatelného) úkolu zajistit navrátilcům takové podmínky, jež by jim umožnily v místě svého předválečného domova trvale setrvat, se mezinárodní společenství omezilo téměř výhradně na vykazování kvantitativních údajů o počtech úspěšných restituentů. S jejich pomocí se západní protagonisté snažili, podobně jako v případě měření repatriační úspěšnosti (statistiky UNHCR), demonstrovat úspěšný a progresivní postup v jinak poměrně bezútěšné postdaytonské realitě.[1190]

Optimismus mezinárodního společenství z celkově pozitivního vývoje restitučního procesu, jenž z těchto nepřesných statistik vycházel, se následně promítl do již uvedených kontroverzních a silně kritizovaných rozhodnutí, především postupného omezování lokálních kanceláří a předávání jejich kompetencí místním úřadům.[1191] Ke konci roku 2003 ukončila svou činnost Komise pro návrat majetku,[1192] o rok později i koordinační těleso PLIP.[1193]

---

majetku v případě kompletně zničených domů či. Srov. ICG: *The Continuing Challenge of Refugee Return*…, s. 2.

[1188] Podle bosenských úředníků počet vyřešených žádostí dokonce dosahoval 99,5 %. Srov. IDMC: While property repossession is largely completed unresolved cases affect most vulnerable categories. Sarajevo 2007 [cit. 2012–11–3]. Dostupné z: <http://www.internal-displacement.org/idmc/website/countries.nsf/(httpEnvelopes)/ADD0677B4A8E364DC1257211002C28AE?OpenDocument>.

[1189] Dodnes, a to nejenom v největších bosenských městech, se setkáme s lidmi, jejichž žádost nebyla zdárně vyřešena. Sdělovací prostředky prakticky denně na takové nedořešené kauzy upozorňují. Aktivní jsou v tomto ohledu všechna média; nejčastěji (největší náklad dohromady mají bosňácké listy Dnevni Avaz a Oslobođenje) se poukazuje na případy Bosňáků v Republice srbské. Pravidelnou rubriku zabývající se utečenci má i stanice Slobodna Europa: SLOBODNA EUROPA: *Emise Pred licem pravde* [cit. 2010–11–13]. Dostupné z: <http://www.slobodnaevropa.org/section/Facing+justice/992.html>.

[1190] PHILPOTT, C.: Though the dog is dead…, s. 18.

[1191] Viz kapitola č. 7. (*Zhodnocení průběhu návratnosti utečenců*).

[1192] Dle MARRI: *Legal and actual status of refugees, displaced persons and returnees to Bosnia and Herzegovina*, 2005, s. 16 [cit. 2012–9–19]. Dostupné z: <http://www.lex-ngo.org/dokumenti/access_to_rights_en.pdf>.

[1193] Dle OHR: *Property Law implementation in Bosnia and Herzegovina nears completion*, Sarajevo 2004

O prosazení doposud nerealizovaných rozhodnutí o restituci se měly postarat – stejně jako v případě zajištění repatriace – okresní úřady. Konečné předání nemovitosti tím ale bylo z důvodu přetrvávajících obstrukcí mnohdy znemožněno.[1194] Mezinárodní představitelé a odborná veřejnost se v důsledku institucionálních proměn taktéž připravili o jedinou alespoň částečně relevantní bázi údajů. Přenesením této kompetence na nově vytvořené komise pro návrat, vývoj a integraci při jednotlivých úřadech opštin se jakákoliv vypovídací hodnota statistik zcela definitivně vytratila. Statistické údaje proto od roku 2004 nelze v žádném případě považovat za dostatečně hodnověrné.[1195] Komplexní zhodnocení restituční úspěšnosti tudíž taktéž nelze učinit do okamžiku provedení regulérního statistického sčítání.

9.1.3. Socioekonomické limity – poválečná rekonstrukce a postsocialistická transformace

S ohledem na téma disertační práce není ambicí této podkapitoly detailně analyzovat transformaci bosenského hospodářství a její dopady na již tak válkou těžce poznamenaný socioekonomický stav země.[1196] Přestože sociální a ekonomické limity jsou v rámci vyjmenovaných objektivních komplikací v naší práci zařazeny až na třetí pozici za politické a bezpečnostní překážky a potíže spojené s restitucí, sehrály v otázce setrvání v místě návratu významnou a postupem času povětšinou i rozhodující roli. Udržitelnost repatriace si nelze bez zajištění zdroje obživy z dlouhodobé perspektivy představit.[1197]

[cit. 2013–4–12]. Dostupné z: <http://www.ohr.int/ohr-dept/presso/pressr/default.asp?content_id=31827>.

[1194] Srov. PHILPOTT, C.: Though the dog is dead…, s. 17–18.

[1195] O statistických materiálech podrobněji viz úvodní kapitola.

[1196] Navzdory četným studiím, které se zabývají poválečnou socioekonomickou obnovou a ekonomickým modelem importovaným mezinárodním společenstvím, není postsocialistická transformace a její vliv na úspěšnost repatriačního procesu dostatečně relevantně zpracována. Srov. JANSEN, S.: The Privatisation of Home…; KOSTIĆ, R.: Strategies of livelihood…; PAPIĆ, Ž. (ed.): *International Support Policies*…

[1197] Jeden z pozorovatelů tento stav, ve kterém se navrátilci nedokázali úspěšně socio-ekonomicky začlenit, pojmenovával výstižným výrazem „ryba na suchu“. Dle PLEČAN, Kadir. Osobní rozhovor. Olovo 29. 6. 2011. Z rozhovorů s repatrianty jasně vyplývá, že prioritu pro ně představovala možnost zisku zaměstnání. Navrátilec, jenž získal práci, se dokázal usadit mnohem snáze. Ze svých prostředků či za pomoci různých donátorů mohl pozvolna znovuvybudovat své obydlí. V opačném případě (tedy nejprve rekonstrukce domu a nulová nabídka pracovních příležitostí) je návrat z dlouhodobého pohledu obzvláště složitý. Viz pozorování v terénu. Terénní deník 2010–2012, opštiny Kalesija, Han Pijesak, Vlasenica, Vareš, Mrkonjić Grad aj.
a subjektivní překážky v této kapitole.

9.1.3.1. Dopady nekoncepční rekonstrukční politiky

Rekonstrukční pomoc ze strany mezinárodního společenství a několika stovek individuálních donátorských subjektů v BaH provázela od počátku daytonského období nesystematičnost, nedůslednost a výrazná regionální nevyváženost. Extrémní počet mezinárodních vládních a nevládních organizací, které se po skončení války v zemi nacházely, navíc vyvolával na lokální úrovni značný chaos.[1198] Odděleně působícím asociacím chybělo centrální vedení, jež by jejich činnost vzájemně koordinovalo a usměrňovalo podle vytyčených priorit mírové obnovy země. Spontánně laděné a nikterak harmonizované aktivity, jejich rozdílná intenzita, disproporce vyčleněné rekonstrukční pomoci a nespravedlivý způsob výběru, komu prostředky připadnou, vyvolávaly u bosenského obyvatelstva rozhořčení a frustraci.[1199]

Zahraniční dárci, kteří postupovali v intencích mezinárodních protektorů, sledovali hlavní vytyčený cíl, tj. obnovení původní sídelní zástavby a znovuvytvoření etnicky heterogenní mozaiky obyvatelstva.[1200] Při realizaci tohoto záměru však často vyčerpávali síly perfekcionistickým lpěním na co nejpřesnější rekonstrukci klíčových objektů obce. V jiných případech přístup dárcovských organizací rovněž postrádal ucelenost a organizovanost, neboť vyčleněnými prostředky rekonstrukční pomoci spíše v posloupnosti reagoval na konkrétní požadavky. Donátoři zpravidla postupovali tak, že na základě rešerše v terénu stanovili, do kterých obcí bude rekonstrukční pomoc přednostně směřována. Neusilovali přitom ale o komplexní obnovu sídla, ale převážně o opravu objektů sloužících veřejnému zájmu (školy, administrativní budovy, sakrální objekty atd.), vybraného domovního fondu a základní infrastruktury. Rekonstrukční týmy ale vůbec či minimálně reflektovaly místy nezvratné válečné následky v podobě etnicky „vyčištěných" prostor. V prvé řadě si žádný z nich nepoložil otázku, zdali se původní obyvatelstvo bude *vůbec* chtít do konkrétní oblasti vrátit.

[1198] Viz kapitola č. 7. (*Zhodnocení průběhu návratnosti utečenců*).

[1199] Např. resp. 140, nar. 1951, zš, rozhovor opština Rogatica 2011; resp. 24, nar. 1966, zš, rozhovor opština Foča 2010; resp. 179, nar. 1970, sš, rozhovor opština Breza 2011.

[1200] Celkově bylo do roku 2010 rekonstruováno 317 tisíc domů (68 % z předválečného počtu nemovitostí). Ve Federaci BaH bylo opraveno cca 232 tisíc domů, v Republice srbské 72 tisíc a Distriktu Brčko 12 tisíc. Dvě třetiny domovního fondu obnovily různé mezinárodní a neziskové organizace, zatímco oprava zbylé třetiny byla hrazena ze soukromých zdrojů. Přibližně 150 tisíc domů (32 % všech zničených budov) zůstalo dodnes neobnoveno. Srov. NENADIĆ, M., DŽEPAR-GANIBEGOVIĆ, N.: *Revised Strategy Of Bosnia*…, s. 18.

Výběr obcí, v nichž započaly rekonstrukční práce, probíhal značně nahodile (není zřejmé podle jakých kritérií), resp. nesledoval toky navracejících se utečenců. Západní dárci vynaložili desítky miliónů dolarů na rekonstrukci staveb, jež neměly být na počátku mírové obnovy země prioritou.[1201] Vyčerpané finanční prostředky pak chyběly k dalším a pro život navrátilců v daný moment podstatnějším opravám (např. vodovodu, elektrifikace, rozvodů plynu atd.).[1202] Většina dárcovských organizací navíc disponovala pouze omezenými finančními prostředky. Nemohla tudíž v jeden moment saturovat potřeby všech potenciálních žadatelů. Rekonstrukční týmy proto v praxi obnovovaly předválečnou zástavbu a infrastrukturu konkrétního sídla maximálně z poloviny a pak svou pozornost obracely jinam.[1203] Mnohdy rovněž platilo, že pokud v obci již určitá asociace působila, jiná organizace sem své iniciativy nesměřovala a hledala ke své realizaci jinou lokalitu.[1204] V jiných případech své projekty v rámci jedné obce sice realizovalo více organizací, nicméně jejich rozličný způsob provedení, odlišné záměry, rozdílný rozpočet a slabá kooperace nechtěně přispívaly k chaosu a vyvolávaly mezi navrátilci závist. Zatímco totiž někteří získali klíče od kompletně renovovaných domů, a jiní finanční prostředky, z nichž si hradili rekonstrukci samostatně, stovky dalších obdržely pouze stavební materiál, a svá obydlí si musely obnovit vlastními silami.[1205]

Mezinárodní společenství distribuovalo finanční pomoc určenou k rekonstrukci značně nerovnoměrně i geograficky. Většina financí připadla sarajevskému kantonu, zatímco např. okresy ve východní části Republiky srbské dostaly z celkového objemu dotací jen nepatrný podíl. I z těchto důvodů se nelze příliš divit, že se sem první menšinoví navrátilci začali vracet až v roce 2000.[1206] Materiální pomoc byla značně nevyvážená taktéž věkově a

[1201] Takový postup se nejvíce projevil např. v nákladné opravě sakrálních objektů, či školních budov, které ale byly obnovovány v oblastech těžce postižených odlivem obyvatelstva již před válkou. V rámci terénního výzkumu jsem zaznamenal desítky příkladů úhledně obnovených škol, které byly trvale uzavřené.

[1202] Viz zaznamenané stížnosti předsedů *mjesnih zajednic* poznámky z pozorování v terénu. Terénní deník, opštiny Vlasenica, Kotor Varoš, Foča, Osmaci aj. 2011.

[1203] Dle ČUKUR, M.: Antropološka studija dvije sredine…, s. 63–64.

[1204] Viz KLECK, Refegee Return…., s. 108.

[1205] Z rozhovorů s navrátilci v jednotlivých regionech BaH vyplývá, že každý získal z prostředků rekonstrukční asistence něco jiného. Někdy to byl pouze surový materiál (písek, vápno aj.), jindy cihly a další stavební materiály. Pokud navrátilec nedokázal svůj dům obnovit svépomocí, musel hradit specializované řemeslníky, což přirozeně přispělo k jeho celkovému zadlužení. Viz pozorování v terénu. Terénní deník 2010–2012, opštiny Han Pijesak, Sanski Most, Rogatica, Drvar, Bosansko Grahovo aj.

[1206] Srov. FISCHEL DE ANDRADE, J. H.; DELANEY, N. B.: Minority Return…, s. 324. Viz případové studie v kapitole č. 10. (*Terénní šetření: vybrané případové studie*).

gendrově. Dotace a stavební materiál byl přednostně věnován rodinám s dětmi. Důchodci obdrželi mnohdy pouze zbytkový stavební materiál[1207] a ženy samoživitelky nebyly v žádostech o rekonstrukci brány vůbec v potaz.[1208]

Značné množství dotací bylo při jejich přerozdělování prostě rozkradeno,[1209] či si z nich jednotlivé organizace a instalované instituce mezinárodního společenství hradily vlastní chod. Celkový objem příspěvků se radikálně snižoval nejen v důsledku vývoje na mezinárodní scéně, ale také kvůli tomu, že příslušné subjekty nedokázaly v určitých případech stanovené roční prostředky zdárně vyčerpat.[1210] Vyčleněná suma byla tudíž odvislá od doby, v níž navrátilec o subvence žádal.

Charakter rekonstrukční pomoci současně pozměnilo čím dál intenzivnější protěžování minoritní návratnosti. Pracovníci mezinárodních organizací podporou obnovy multietnického charakteru země znevýhodňovali nejen přesídlence většinového národa, ale i etnicky většinové repatrianty, kteří se vraceli do obdobně neutěšených podmínek, a tudíž potřebovali taktéž pomoc.[1211] Většinové obyvatelstvo a přesídlenci z řad stejného národa proto implicitně vnímaly upřednostňovanou podporu menšinové repatriace ze strany západních donátorů jako diskriminaci. Mezinárodní protektoři politizací utečenecké problematiky (kategorický požadavek, aby etnicky většinové obyvatelstvo akceptovalo menšinový návrat) na místo

[1207] Např. v opštině Han Pijesak se několik bosňáckých důchodců snažilo obnovit své domácnosti ze zbytkových materiálů, které jim poskytla opština. V okrese Sanski Most muž v důchodovém věku (Srb) k rekonstrukci svého domu využil zbytky navezeného písku, který nebyl využit na výstavbu nové mešity v sousední vesnici. Viz pozorování v terénu. Terénní deník 2010–2012, opštiny Han Pijesak a Sanski Most.

[1208] Mnohé z žen si stěžovaly, že byly odbývány tvrzením, že „rekonstrukce domu je mužská záležitost". Viz pozorování v terénu. Terénní deník 2010–2012, opštiny Han Pijesak, Foča, Sanski Most aj.

[1209] Každý z lokálních organizátorů repatriace kritizoval tok finančních příspěvků proudících do okresní pokladny a vyčleněných k hrazení konkrétních projektů. Většina prostředků byla podle jejich názoru zcizena. Viz pozorování v terénu. Terénní deník 2010–2012: rozhovory s místními organizátory repatriace v opštinách Rogatica, Han Pijesak, Foča, Osmaci, Kalesija. Podle rešerší donátorů byla v BaH mezi roky 1996–1999 z věnovaných 5,1 miliard dolarů rozkradena nejméně jedna miliarda. Srov. HEDGES, C.: Leaders in Bosnia are Said to Steal Up to $1 Billion. In: *New York Times*, 17. 8. 1999 [cit. 2012–2–14]. Dostupné z: <http://www.nytimes.com/1999/08/17/world/leaders-in-bosnia-are-said-to-steal-up-to-1-billion.html?pagewanted=all&src=pm>.

[1210] Z objemu finančních prostředků určených na podporu repatriantů bylo v roce 1999 kvůli procesním prodlevám např. utraceno pouze 50 %. Protektorská správa BaH proto v následujícím roce obdržela finančně zredukovaný obnos. Dle ICG: *Bosnia's refugees logjam breaks*…, s. 15.

[1211] World Bank cituje předsedu etnicky homogenní chorvatské *mjesne zajednice* v opštině Brčko. Zástupce americké organizace USAID, jež dotace věnovala výhradně na podporu menšinových repatriantů, se primárně zajímal, zda toto venkovské společenství bylo před válkou etnicky promíšené. Předseda odpověděl, že nikoliv, že vždy šlo jednonárodnostní vesnici. Zaměstnanec USAID tuto odpověď shledal jako neuspokojivou k přísunu rekonstrukčních dotací. Srov. WORLD BANK: *Local Level Institutions and Social Capital Study*, Washington 2002 [cit. 2011–08–20]. Dostupné z: <http://www.christophesolioz.ch/links/doc/2002/2002_wb_bih.pdf>.

důrazu na humánní rovinu (tj., že každý utečenec bez ohledu na to, zda se vrátí do předválečného domova, či se usadí jinde, má stejné právo žádat o pomoc) vlastně přijali obdobný model uvažování v etnických kategoriích, jaké aplikovaly třemi konstitutivními národy generované politické elity. Z nesystematičnosti a nedůslednosti nelze ale vinit pouze západní donátory, kteří působili v souladu s mezinárodním společenstvím. Žadatelé o rekonstrukční dotace z řad utečenců podle vyjádření některých organizátorů repatriace mezinárodní společenství, jež „prokázalo dobrý záměr", nezřídka *de facto* podvedli. Tvářili se, že se vrátí, aby získali příspěvek z rekonstrukčních fondů, nicméně po opravě svých restituovaných obydlí opět odešli.[1212] Zamýšlené spojení návratu a rekonstrukce tak v převážné většině případů vyznělo naprázdno.

9.1.3.2. Západem vnucený model postsocialistické transformace a jeho vliv na repatriaci utečenců[1213]

Mezinárodní protektoři v rámci mírotvorného procesu a v něm nastavené vlastní silové pozici (viz kapitola č. 7) nadiktovali BaH i charakter ekonomického modelu a způsob provedení ústředních hospodářských reforem. Jejich politicko-ekonomická agenda cílila na integraci celého postjugoslávského regionu do západní geopolitické a hospodářské sféry vlivu, čemuž odpovídal prosazený ekonomický rámec, zaměřený na neoliberální mix makroekonomické stabilizace, liberalizace, deregulace a privatizace. Jakákoliv jiná alternativa než neoliberalismus byla marginalizována na úkor z vnější vnuceného konsensu, že tento koncept představuje pro daytonskou BaH jedinou schůdnou variantu.[1214] Poválečná mírová obnova země tak představovala mohutný experiment sociálního inženýrství, jenž usiloval skrze import liberální tržní demokracie o zajištění trvalého míru, politické stability a prosperity.[1215]

Válkou rozvrácená země se ze socioekonomického pohledu nacházela po podpisu daytonské dohody v extrémně komplikované situaci. Případný hospodářský růst tlumilo

[1212] Dle ŠUKALO, Lutvijo. Osobní rozhovor. Foča 27. 6. 2011. O tom podrobněji viz subjektivní překážky v kapitole č. 9.
[1213] Tento termín uplatňuje ve své klíčové studii Stef Jansen. Dle JANSEN, S.: The Privatisation of Home…, s. 190.
[1214] JANSEN, S.: The Privatisation of Home…, s. 186–187.
[1215] DONAIS, T.: A tale of two towns: human security and the limits of post-war normalization in Bosnia-Herzegovina. In: *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, Vol. 7, 2005, s. 20.

několik vzájemně provázaných faktorů: rozpad jednotného jugoslávského trhu, hluboký propad bosenského výrobního sektoru v důsledku válečné destrukce, neschopnost obnovit předválečnou výrobu v nově nastavených hospodářských podmínkách, fragmentace vnitřního tržního prostoru, odliv mozků a početní ztráty ekonomicky aktivních obyvatel.[1216] Působení mezinárodních protektorů a jejich neomezené intervenční možnosti se v socioekonomickém vývoji země projevilo navzdory extrémně štědrým finančním prostředkům vesměs negativně.

Mezinárodní správa BaH prosadila kombinací přímé politické intervence a podmíněné finanční pomoci v první postdaytonské dekádě základní tzv. strukturálně tržní reformy. Závislost země se projevila v zavedení přísného měnového režimu pod dohledem Centrální banky,[1217] která vyžadovala obezřetnou fiskální politiku se škrty ve veřejných výdajích, mzdovou regulaci a omezení nákladů spjatých se sociální péčí na oplátku za investované prostředky a půjčky.[1218] Prvním krokem byla v Západem nastavené postsocialistické transformaci nutná privatizace, s jejíž pomocí měla být následně restrukturalizována většina hospodářských odvětví.

Jenže decentralizace privatizace na entitní a dokonce kantonální úroveň, jež v podstatě kopírovala rozdělení země podél etnických linií, umožnila regionálním politickým představitelům tento proces efektivně kontrolovat a při nebližší vhodné příležitosti s ním jakkoliv manipulovat. Lokální elity využily poválečné nepřehledné situace a na jimi kontrolovaných územích na základě zfalšovaných dokumentů či smyšlených důvodů zabavovaly majetky fungujících státních firem či těžce poškozené podniky skupovaly za podezřele příznivých okolností.[1219] Utvářely tak propracovanou síť klientelistických vazeb s místními podnikateli a kriminálními živly, o něž v příslušném regionu opíraly svou moc.[1220]

[1216] KOSTIĆ, R.: Strategies of livelihood…, s. 4. Rozměr ekonomické krize dokládají makroekonomická data. Především pak údaj, že BaH byla v roce 2002 o 65 % chudší než v období socialistické Jugoslávie. Dle UNDP: *Human Development Report 2002*…, s. 47. HDP země klesl z 8,9 mld. dolarů v roce 1991 na 2,2 mld. dolarů v roce 1995. Navzdory poválečnému hospodářskému růstu, jež způsobil příliv kapitálu a investic, se HDP v roce 2006 pohyboval na 80% úrovni z roku 1989. Srov. FES: *Policy Paper: Socijalna marginalizacija u Bosni i Hercegovini*, Banja Luka 2009 [cit. 2011–05–18]. Dostupné z: <http://www.fes.ba/publikacije/2009-09-policy-paper-Cenic-socijalna-marginalizacija.pdf>.

[1217] Někteří autoři pozici BaH definují přímo jako protektorát Mezinárodního měnového fondu. Srov. SCHIERUP, C. U.: Scramble for the Balkans: Nationalism, Globalism and the Political Economy of Reconstruction. Palgrave Macmillan 1999, s. 167. Cit. in: BELLONI, R.: Civil Society…, s. 176.

[1218] Mezinárodní měnový fond např. zmrazil platy státních úředníků a zaměstnanost ve veřejném sektoru. JANSEN, S.: The Privatisation of Home…, s. 188.

[1219] Většina průmyslových podniků během války přerušila svou výrobu. Průmyslová produkce po skončení konfliktu poklesla na 5–10 % předválečné úrovně. Dle DJIPA,D., MUZUR, M., LYTLE, P. F.: War-Torn

Pochybnou privatizaci průmyslových podniků a jejich případný následný rozprodej lze považovat za konečný příspěvek k etnické homogenizaci prostoru, jenž repatriantu značně ztěžoval případný návrat. Noví vlastníci podniků, kde výroba neskončila, odmítali v atmosféře přetrvávajících napjatých poměrů v podnicích nadále zaměstnávat či znovu přijímat pracovníky jiné národnosti.[1221] Přestože mezinárodní protektoři prosadili takové zákony, které podnikům nařizovaly vyplatit kompenzace za ztrátu zaměstnání během války, nesnažili se tento závazek důsledně kontrolovat.[1222]

O zisku zaměstnání v daytonské BaH nerozhodují ani tak odborné a pracovní kvality uchazeče, jako spíše rozsah a intenzita příbuzenských a sociálních vazeb a etnická příslušnost (v případě nutnosti dodržet stanovené proporční kvóty). Regionální elity do fungujících zprivatizovaných podniků dosazovaly na místa po vypovězených osobách – kromě příbuzných a jinak spřízněných osob – bývalé vojáky, válečné invalidy, či vdovy stejné národnosti. Vypovídání takových zaměstnanců přirozeně znamenalo značně citlivou záležitost. Ačkoliv se faktor etnické diskriminace v privátním sektoru mediálně zveličuje (nezaměstnaností trpí i většinové etnikum), platí, že slabá nabídka práce tvoří i nadále jednu z hlavních překážek dlouhodobě udržitelné repatriace.[1223] Ve veřejných institucích (energetické společnosti, pošta, telefonní společnosti aj.), které zaměstnávají téměř výhradně většinové etnikum, lze nicméně zjevnou diskriminaci pozorovat i nadále.[1224] Extrémně vysoká

Lives…, s. 220.

[1220] Srov. STUBBS, P.: Social Sector or The Diminution of Social Policy? RegulatingWelfare Regimes in Contemporary Bosnia-Herzegovina, s. 101. In: PAPIĆ, Ž. (ed.): *International Support Policies to See Countries – Lessons (Not) Learned in Bosnia-Herzegovina*, Sarajevo 2001.

[1221] Mezi nejlépe zdokumentované příklady takové diskriminace patřily hliníkárna Aluminium a letecký závod Sokol v Mostaru a závod na zpracování dřeva Finvest v Drvaru. Srov. ICG: *The Continuing Challenge of Refugee Return*…, s. 15; APPRIOU, A.: Atmosphère d'après-guerre dans un village d'Herzégovine. In: *Balkanologie*, Vol. V, 2001.

[1222] Ačkoliv existovaly zákony, jež garantovaly nespravedlivě propuštěným osobám obnovu pracovního poměru či finanční odškodnění (v případě Federace BaH), nebo alespoň peněžní kompenzaci (Republika srbská), nebyly tyto zákony v praxi dodržovány. Tisíce propuštěných pracovníků se neúspěšně dožadovaly svého odškodnění. Srov. ICG: *The Continuing Challenge of Refugee Return*…, s. 14; AI: *Behind closed gates: ethnic discrimination in Employment*, 2006, s. 18 [cit. 2008–11–10]. Dostupný z: <http://www.amnesty.org/en/library/asset/EUR63/001/2006/en/3ffdf870-d46f-11dd-8743-d305bea2b2c7/eur630012006en.pdf>; Donais cituje vyjádření pracovníka UNHCR, který konstatoval, že prosazování implementace této podmínky znamenalo pro mezinárodní představitele noční můru. Dle DONAIS, T.: A tale of two towns…, s. 29.

[1223] Viz AI: *Behind closed gates*…, s. 18. Odhadem 80 % všech navrátilců nemá trvalou práci. Dle BELLONI, R.: *State Building*…, s. 148.

[1224] Dle HAIDER, H.: (Re)Imagining Coexistence…, s. 98.

nezaměstnanost (43 % v roce 2011), která nejvíce ohrožuje mladé osoby do 30 let, současně způsobuje nepřetržitý „odliv mozků“.[1225]

Vydatná finanční pomoc mezinárodního společenství, která provázela poválečnou rekonstrukci a socio-politickou transformaci ze socialistického samosprávného modelu ke kapitalistickému neoliberalismu, nedokázala stimulovat samostatný hospodářský růst země. Bezvýhradná podpora menšinového návratu se z ekonomického pohledu jevila jako špatně zvolená strategie.[1226] Ve své podstatě totiž kontrastovala s neoliberalistickými ekonomickými plány velmocí pro BaH. Z hlediska ekonomické rozvoje dávalo větší smysl usnadnit pohyb osob do oblastí, kde přeci jen existovaly určité pracovní příležitosti.[1227] Jenže to by znamenalo ignorovat striktní předsevzetí zajistit všem utečencům návrat do původního domova. Jinými slovy zatímco nad právem na návrat utečenců převládl zřetelný konsensus, v otázce zabezpečení socioekonomických podmínek v místech návratu (a toho, kdo je za jejich zajištění zodpovědný) nepanovala mezi mezinárodními protektory shoda.[1228]

Většina bosenské společnosti si uchovala hluboce zakořeněné vzorce chování ze socialistické éry, v jejichž důsledku se nedokázala v nových kapitalistických podmínkách neprodleně adaptovat. Přestože veškeré transformační „reformy“ byly bosenskému obyvatelstvu prezentovány jako nutný prostředek, skrze nějž budou postupně odstraněny jejich problémy, většina z nich je čím dál více považovala za další zasazenou ránu, s níž se museli v poválečném období vedle již nahromaděných potíží vypořádat.[1229] Nepříznivé dopady vnucené socioekonomické transformace je pouze utvrzovaly, že jejich domněnka byla víceméně správná.

[1225] Sociologické průzkumy v této souvislosti naznačují, že polovina dotazovaných osob do 35 let by si přála zemi opustit, pokud by k tomu měla příležitost. Srov. UNDP: Early Warning System, Quarterly Report. Sarajevo 2010, s. 16 [cit. 2011–11–12]. Dostupné z: <http://www.undp.ba/upload/publications/EWS_EN_final.pdf>. Současně je nutné k celkovému počtu nezaměstnaných přičíst počty formálních zaměstnanců se specifickým statutem, tzv. *na čekanju* (vyčkávající). Jedná se o pracovníky podniků, jež po skončení války doposud neobnovily výrobu, či fungují v omezeném provozu. Těmto zaměstnancům není pravidelně vyplácen plat.
[1226] HEIMERL, D.: The return of refugees…, s. 79.
[1227] DONAIS, T.: *Halfway Home? The Political Economy of Return in Post-Dayton Bosnia*, Toronto 2002, s. 11 [cit. 2011–1–18]. Dostupný z: <http://isanet.ccit.arizona.edu/noarchive/donais.html>.
[1228] DONAIS, T.: *The political economy of peacebuilding in post-Dayton Bosnia*, London 2005, s. 129, 139.
[1229] JANSEN, S.: The Privatisation of Home…, s. 190.

9.2. SUBJEKTIVNÍ PŘEKÁŽKY – „KVALITA“ NÁVRATU

Subjektivním překážkám repatriační úspěšnosti dominovaly rozličné pocity, emoce (strach) a všeprostupující nedůvěra, individuální vnímání vlastní nelehké životní situace, v níž se utečenec nacházel, a z toho vyplývající postoje, domněnky a vzorce chování, které se nedaly jednoduše zařadit do pevně vymezeného rámce. Rozsah problémů a celou šíři rozdílností (tj. subjektivních potíží), které repatriační proces doprovázely, nám nedokáží kvantitativní vykazované počty navrátilců komplexně vykreslit. Současně nedávají odpověď, do jaké míry byl návrat utečenců z hlediska dlouhodobé perspektivy udržitelný. Již jsme rozebírali, že původní záměr mezinárodního společenství v rámci mírové obnovy země nespočíval pouze v zajištění návratu utečenců a restituce jejich nemovitého majetku. Jeho cíle byly mnohem ambicióznější a rozsáhlejší. Západ předpokládal, že v místech, kam se utečenci navraceli, budou znovuvytvořeny takové životní podmínky, které by repatriantům souběžně umožnily nejen převzít, rekonstruovat či kompletně renovovat svá restituovaná obydlí, ale i oživit předválečné vztahy, sociální vazby a skrze usmíření znovuvybudovat důvěru ve vzájemné mezietnické soužití.

9.2.1. Kategorizace menšinového návratu

Mezinárodní společenství hodnotilo repatriaci utečenců jako zdařilou, pokud se navrátilcům podařilo v původním bydlišti pevně usadit, obnovit své předchozí aktivity a začlenit se do tamního společenství takovým způsobem, že netoužili po opětovném odchodu.[1230] V otázce, zdali repatriační proces bude ve výsledku úspěšný, ale velmi záleželo, nakolik navrátilci dokázali překonat širokou škálu překážek, jejichž vzájemná interakce ohrožovala dlouhodobou udržitelnost repatriace. Vlastní fyzický návrat utečence do předválečného bydliště tedy neznamenal, jak se mylně domnívalo mezinárodní společenství, ukončení repatriačního procesu, ale naopak jeho vlastní počátek.[1231]

[1230] DRCMGP: *The Sustainability of 'Voluntary Assisted Return': The Experience of the Balkans*, Tirana 2004, s. 10 [cit. 2011–1–22]. Dostupné z: <http://www.migrationdrc.org/news/reports/SustainableReturnBalkans.pdf>.
[1231] Srov. RONDIĆ, A.: *Povratak. Između privida i stvarnosti*, Sarajevo 2007 [cit. 2010–05–29]. Dostupné z: <http://www.fes.ba/publikacije/POVRATAK%20BiH.pdf>. Repatrianti byli vůči působení mezinárodního společenství značně kritičtí. Organizace, které jim napomáhaly při návratu, s nimi totiž v momentu jejich nastěhování zpět ukončily spolupráci. O tom více viz HOVEY, G.: Discontent with assistance to the Bosnian return proces. In: *Forced Migration Review*, Vol. 11, 2001, s. 21–22.

Z tohoto úhlu pohledu údaje o počtech navrátilců prezentované UNHCR, které v letech 2000–2002 naznačovaly progresivní postup, nedokázaly dostatečně plasticky v jednotlivých regionech ztvárnit reálnou situaci.[1232] Statistická evidence zachycovala průběh repatriace nekomplexně a především ve vztahu k určitému časovému momentu. Západ řešení repatriační otázky vnímal převážně v technické rovině, v jejímž rámci návrat utečenců chápal jako trvalý a konečný přesun spojený s konkrétním místem původu. „Návrat domů" podle této interpretace udělal tlustou čáru za nejistým životem v přemístění.[1233] Takto pojatý koncept ale znemožňoval uvažovat o jiných formách repatriace, jež by mohly být pro navrátilce schůdnější a lépe uskutečnitelné. Západní představitelé např. vůbec nebrali v potaz transnacionální perspektivy, které navracejícím se osobám dávaly příležitost repatriaci chápat jako dynamický, pevně neohraničený a především časově otevřený proces.[1234]

Mezinárodní společenství posuzovalo touto rigidní optikou repatriaci utečenců v dichotomii úspěšný vs. nezdařený návrat. Takové rozdělení ale nedokázalo výstižně ztvárnit rozličné variace návratnosti. Průběh menšinového návratu je totiž v každém jednotlivém případě jedinečný a není možné na něj uplatnit jednotící zevšeobecňující definici. Lze za úspěšný návrat považovat repatriaci utečenců, kteří se sice definitivně znovu usadili v místě původu, nicméně své životy žili v paralelním světě velmi často zcela odděleně od většinového etnika? Jak hodnotit repatriaci utečenců, kteří si navzdory svému fyzickému návratu ponechali trvalou adresu v místě přechodného bydliště a nadále svými veškerými aktivitami, společenskými vazbami a kontakty zůstali spádováni do této oblasti? Přispěli minoritně se vracející utečenci ke zdárné rekonstrukci, reintegraci a usmíření původního lokálního společenství? Chceme-li relevantně zodpovědět tyto dotazy, nezbývá než udržitelnost návratu zhodnotit z kvalitativního pohledu.

Absolutní většina utečenců, která na základě skutečného či předstíraného (v souvislosti s restitučními požadavky) zájmu vstoupila do repatriačního procesu a formálně jej završila, skončila oproti původním předpokladům mezinárodního společenství „v půli cesty" (tj. jejich návrat nelze pokládat za zcela úspěšný podle pojetí mezinárodního

[1232] Zhodnocení výpovědní hodnoty statistik a jejich konfrontaci se situací v terénu se věnuje kapitola č. 10. (*Terénní šetření: vybrané případové studie*).
[1233] JANSEN, S.: Troubled locations…, s. 18.
[1234] „Transnacionální návrat" v sobě zahrnoval dva žité prostory utečence: lokalitu jeho původu a místo, kde se po nuceném odchodu usadil. Obě dvě prostředí přitom mohla být za určitých okolností považována za součást jeho „domova". Srov. EASTMOND, M.: Transnational Returns…, s. 141, 144.

společenství). Statistika UNHCR přitom každého jedince, který repatriační proceduru oficiálně dokončil (tj. v místě původu přespal minimálně jednu noc), evidovala jako „navrátilce“.[1235] O jeho další osudy se západní představitelé ale již dále nestarali. Mezinárodní společenství vykazovalo, kolik lidí se vrátilo, namísto toho, aby ověřovalo, v jakých podmínkách se repatrianti v místě původu usazovali (tj. zdali lze jejich návrat označit, jak mezinárodní společenství deklarovalo,[1236] za dobrovolný, bezpečný a důstojný).[1237] Hodnocení menšinové repatriace se tak stalo hrou s čísly, kde úspěch či selhání byly měřeny v kvantitativních ukazatelích počtu navrátilců bez ohledu na „kvalitu“ návratu, tj. důrazu na udržitelnost repatriace.[1238]

Proto také všezahrnující a příliš zevšeobecňující výraz „*návrat*“ nemůže být v rámci zhodnocení zdařilosti návratu utečenců zcela postačující. Na základě výsledků vlastních terénních šetření, poznatků jiných autorů a závěrů z výše rozebíraných repatriačních limitů rozlišuji podle rozličné *kvality* repatriace namísto protikladů úspěšný vs. nezdařený návrat tři základní kategorie: tzv. *úplný*, *neúplný* a *neúspěšný* menšinový návrat.

Primárním znakem členění jsou následující otázky: 1) zdali utečenec po návratu vůbec toužil a následně se k němu odhodlal, 2) do jaké míry byl po své repatriaci ochotný v místě původu natrvalo setrvat, 3) zdali se repatriant v místě návratu rozhodl obnovit trvalé bydliště a 4) do jaké míry se menšinový repatriant dokázal efektivně začlenit do tamního společenství a socializovat se s většinovým národem.

V této souvislosti zohledňuji koncept tzv. sociálního vyloučení (exkluze), v jehož rámci jsou jednotlivci či celé skupiny obyvatel vytěsňováni na okraj společnosti či zcela mimo ni a je jim omezován nebo zcela zamezen přístup ke zdrojům dostupným ostatním členům společnosti.[1239] K sociální exkluzi dochází vyloučením jedince či kolektivu převážně

[1235] Z rozhovoru R. Belloniho s Wernerem Blatterem, jenž řídil misi UNHCR v BaH na konci 90. let 20. století. Dle BELLONI, R.: *State Building*…, s. 149, 190; podobně WATERS, T. W.: Contemplating Failure and Creating Alternatives in the Balkans: Bosnia's Peoples, Democracy, and the Shape of Self-Determination, In: *Yale Journal of International Law*, Vol. 29, 2004., s. 446; DONAIS, T.: *The political economy*…, s. 178.
[1236] Srov. OHR: *Reconstruction and Return Task Force: Report, Annex 7a*, Sarajevo 1997 [cit. 2010–11–29]. Dostupné z: <http://www.ohr.int/ohr-dept/rrtf/key-docs/reports/default.asp?content_id=5598>.
[1237] Dle ENGLBRECHT, W.: Bosnia and Herzegovna, Croatia and Kosovo: Voluntary Return in Safety and Dignity? In: *Refugee Survey Quarterly*, Vol. 23, 2004, s. 102.
[1238] ITO, A.: Politicisation of Minority Return…, s. 121.
[1239] TOUŠEK, L.: Sociální vyloučení a prostorová segregace. In: AntropoWebzin, Plzeň nedat. [cit. 2012–6–12]. Dostupné z: <http://antropologie.zcu.cz/socialni-vylouceni-a-prostorova-segregace>. Problematika sociální exkluze není v bosenskohercegovské společnosti v souvislosti s menšinovou repatriací relevantně prozkoumána.

v důsledku chudoby, nízkých příjmů, etnické diskriminace či špatných životních podmínek.[1240] Přestože byl tento fenomén původně definován a zkoumán v odlišném prostředí a za jiných podmínek, lze jej uplatnit v prostředí minoritních komunit repatriantů vytěsněných (či „dobrovolně“ vyčleněných) z většinové společnosti v BaH.[1241]

9.2.1.1. Úplný návrat

Za úplný návrat považujeme situaci, kdy se repatrient skutečně navrátil do předválečného domova a obnovil si zde trvalou adresu. Taková definice úspěšného menšinového návratu má ale přeci jen příliš zobecňující charakter. Na základě intenzity zapojení repatrianta do tamní většinové společnosti, respektive naopak stupně jeho sociálního vyloučení ji proto dále rozčleňujeme do dvou kategorií: 1) sociálně inkluzivní (vzorový) a 2) sociálně exkluzivní.

9.2.1.1.1. Sociálně inkluzivní typ úplného návratu (vzorový)

Sociálně inkluzivní návrat ztělesňoval vzorový příklad úspěšné repatriace, tedy zdařilé začlenění menšinového repatrianta do většinové společnosti. Takový navrátilec nejen úspěšně restituoval (a případně rekonstruoval) svou nemovitost, ale především dokázal obnovit své sousedské vazby a širší sociální sítě, v důsledku čehož integroval v etnicky odlišném prostředí. Repatriant, který si v místě původu nechal znovu vystavit či stvrdit občanský průkaz, získal příležitost aktivně participovat v občanských aktivitách (především v rámci voleb). Takový navrátilec odvádí v daném okrese daně a platí zdravotní i sociální pojištění, za což mu opština poskytuje zdravotní péči, či zajišťuje vzdělání pro jeho děti. Ty docházejí do okresních škol, kde se učí podle učebních osnov národa, jenž v dané oblasti dominuje. Okresní úřad navrátilcům s trvalým bydlištěm rovněž vyplácí starobní a jiné druhy penzí, sociální dávky či podporu v nezaměstnanosti.

Otázkám vyloučení se v omezené míře věnují pouze občasné reportáže o navrátilcích do periferních oblastí (např. TV Liberty pod hlavičkou Svobodné Evropy, BH TV, TV Hayat aj.). Vedle nesporně důležitého informativního charakteru ale tyto reportáže rovněž slouží politickým účelům.

[1240] Dle MAREŠ, P., SIROVÁTKA, T.: Sociální vyloučení (exkluze) a sociální začleňování (inkluze) – koncepty, diskurz, agenda. In: *Sociologický časopis*, roč. 44, 2008, s. 274–275.

[1241] Sociologie kromě intenzity sociálního vyloučení (exkluze) zkoumá i opačný proces sociální začleňování (inkluze). V ustanovené kategorizaci menšinového návratu z kvalitativního pohledu s výrazy inkluzivní a exkluzivní pracuji výhradně jako s hodnotícími přívlastky v rámci tohoto společenského jevu, tj. výlučně v souvislosti s klasifikací intenzity zapojení menšinových navrátilců do majoritní společnosti.

Tento typ menšinového návratu představoval v Daytonu zamýšlený cíl mírové obnovy země, jehož se Západ snažil (neúspěšně) dosáhnout prostřednictvím několika postupně upravených repatriačních strategií. Zamýšlená symbióza dvou klíčových aspektů zdařilé minoritní repatriace: socioekonomická udržitelnost a (re)integrace utečenců nebyla během terénních výzkumů v prakticky nikde v početně výraznějším rozsahu zaznamenána. O tomto typu lze hovořit pouze v souvislosti se specifickou formou menšinové návratnosti Srbů do okresů Drvar, Bosansko Grahovo, Glamoč (viz terénní výzkum).

9.2.1.1.2. Sociálně exkluzivní typ úplného návratu

Úspěšná restituce nemovitosti a obnova trvalého bydliště ještě nemusela automaticky předurčovat kompletní sociální začlenění do tamní většinové komunity. Velmi záleželo, do charakterově jakého území se utečenci vraceli. Menšinoví navrátilci, kteří směřovali zpět do venkovských oblastí, žili po svém příchodu povětšinou v ústraní odloučeni od tamní majoritní společnosti. Uzavřené komunity, které po svém příchodu utvářeli, jim pomáhaly alespoň částečně redukovat jejich socioekonomickou nejistotu.[1242] Intenzivnější sociální vztahy udržovali téměř výhradně v rámci této navrátilecké skupiny, eventuálně s několika nejbližšími sousedy. Do kontaktu s většinovým národem přicházeli pouze během nezbytných návštěv veřejných institucí v centrálním sídle opštiny (při vyplácení důchodů, návštěvě lékaře, řešení právních záležitostí, v okamžiku konání voleb apod.), při využití tamních terciérních služeb, či pokud případně získali v centru okresu zaměstnání.

Převážná většina navrátilců tím, že za prací dojížděla přes entitní hranici, či se živila individuálně zemědělstvím, zůstávala z etnicky majoritní společnosti i poté vyčleněná. V případě návratu celé rodiny (tj. i s dětmi) bylo potřeba přednostně vyřešit, kde budou jejich potomci navštěvovat školu. Přestože se rodiče postupem času přestali bát posílat své děti do okresních základních škol, střední školství většina z nich i nadále absolvovala v druhé entitě.[1243]

Exkluzivní typ jsem registroval mezi menšinovými navrátilci jak v periferních okresech (např. Čajniče, Han Pijesak, Vlasenica), tak i v početnějších a hospodářsky vyspělejších opštinách včetně jejich centrálních sídel (např. Prijedor, Zvornik, Vareš či Sanski

[1242] JANSEN, S.: Refuchess…, s. 148.
[1243] Viz pozorování v terénu. Terénní deník 2010–2012.

Most). Repatrianti, kteří se vraceli do městských center, se povětšinou taktéž stranili etnicky majoritní společnosti. Jejich odstup a izolace v rámci etnických enkláv přirozeně příliš nepřispívaly k obnově multietnicity na lokální úrovni.[1244] Národnostní hranice tak v těchto oblastech, navzdory „úspěšnému" menšinovému návratu, zůstaly dodnes zřetelně rozeznatelné.

Obr. 21: Kvalita menšinového návratu a jeho typologie: shrnutí typu „úplný návrat"

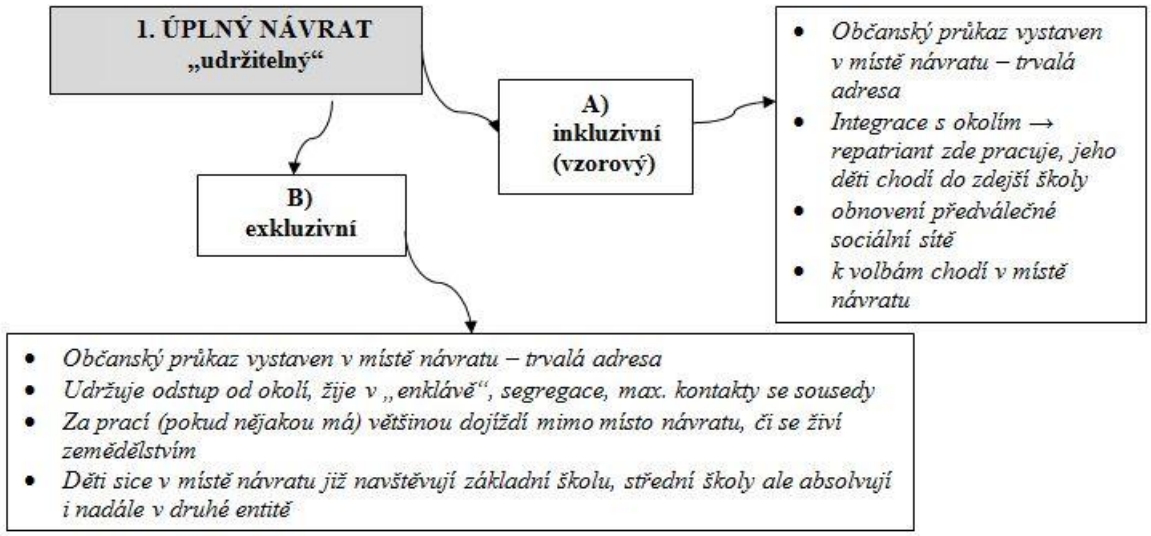

9.2.1.2. Neúplný návrat

Zcela výjimečnou formu sociální exkluze představovala repatriace osob, které se do místa původu sice fyzicky vrátily, nicméně si zde odmítly obnovit trvalé bydliště. Jedná se o formu návratu, který zůstal *de facto* nedokončen. Za hlavní důvod neochoty se registrovat v předválečném bydlišti lze především zpočátku rekonstrukčního období označit napjatou politickou a společenskou situaci. Např. bosňáčtí minoritní repatrianti se kvůli nepříznivým bezpečnostním poměrům odmítali evidovat na úřadech okresů ve východní části Republiky srbské. Podobně neochotně vystupovali i srbští přesídlenci, kteří se naopak odhodlali k návratu do oblastí Federace BaH.[1245] Bezpečnostní hrozby, kvůli nimž se repatrianti nechtěli

[1244] Podobný postřeh uvádí na základě výzkumu návratu Bosňáků do Banja Luky i A. Stefansson. Srov. STEFANSSON, A. H.: Homes in the Making…, s. 125.
[1245] O tom podrobněji viz případové studie v kapitole č. 10. (*Terénní šetření: vybrané případové studie*).

znovu přihlásit k trvalému pobytu, nicméně postupně vystřídaly z dlouhodobého pohledu závažnější ekonomické důvody.

Repatrianti této kategorie, přestože se osobně vrátili domů, zůstali pevně spoutáni s prostředím, ve kterém přečkali válku. Vzhledem k tomu, že se v místě přesídlení již dříve přihlásili k trvalému pobytu, vykonávali veškeré socioekonomické aktivity „přeshraničně", tj. kromě dojížďky do zaměstnání odváděli v druhé entitě daně, platili zdravotní a sociální pojištění, vybírali své penze a řešili všechny další administrativní záležitosti. Výraznou roli v tomto ohledu sehrála zpočátku daytonského období značně rozdílná hospodářská a životní úroveň ve Federaci BaH a Republice srbské.[1246] Analytici považovali rozdíly v platech, důchodech a míře nezaměstnanosti mezi entitami za jednu z hlavních příčin slabé návratnosti do Republiky srbské. Jednalo se o stěžejní hypotézu, s jejíž pomocí se vysvětlovalo, proč je návratnost do Republiky srbské mnohonásobně slabší.[1247] Přestože tato teze již rozhodně neplatí,[1248] intenzivnější formě chudoby i nadále zůstávali vystaveni především repatrianti, kteří se vraceli do teritoria Republiky srbské. Ti se po svém příchodu netoužili registrovat proto, že si často chtěli ponechat právě vyšší důchody, kvalitnější zdravotní péči a jiné benefity Federace BaH. Jinými slovy právo na penzi či jinou sociální podporu, na které měla osoba nárok v jedné entitě, nebyly vyplatitelné v druhé.[1249] Pouze osoby, které setrvaly

[1246] Průměrné mzdy v Republice srbské v roce 1999 (150 KM) nedosahovaly ani poloviny výdělku ve Federaci BaH (375 KM). Dle PHUONG, C.: 'Freely to Return'…, s. 170. Úroveň platů se nicméně do roku 2013 pozvolna srovnala (průměrný výdělek činil v rámci BaH 820 KM). Dle FZS: *Prosječna bruto plaća u KM* [cit. 2013–9–19]. Dostupné z: <http://www.fzs.ba/>. Zpočátku značně rozdílná míra nezaměstnanosti (Federace BaH v roce 2000 evidovala 33 % a Republika srbská 40–50 % nezaměstnaných osob) se postupně taktéž vyrovnávala. Dle RZS: Republički zavod za statistiku [cit. 2013–9–19]. Dostupné z: <http://www.rzs.rs.ba/?graph_id=1>. Veškerá data o nezaměstnanosti je ale nutno brát pouze jako orientační. Kvůli tomu, že neznáme celkový počet obyvatel, nelze poměrné hodnoty lidí bez práce přesně stanovit, byť jejich počet v absolutních hodnotách je znám. Výrazný kontrast do dnešní doby setrval ve výši minimálního důchodu, který v roce 2011 ve Federaci BaH činil 153 euro (průměr 180 euro) a v Republice srbské 80 euro (průměr 160 euro). Srov. *Poslovno-financijski portal za podrsku razvoja poslovanja* [cit. 2011–9–3]. Dostupné z: <http://rs.seebiz.eu/drustvo/prosecna-plata-u-republici-srpskoj-oko-417-evra/ar-11624/>.

[1247] Srov. např. CHANDLER, D.: *Bosnia: Faking Democracy*…, s. 106.

[1248] O tom viz kapitola č. 11. (*Prostorové dopady nucených migračních pohybů a současné národnostní složení země*).

[1249] Federace BaH a Republika srbská si stejně tak spravují vlastní zdravotnický systém, přičemž v rámci federální části zajišťují zdravotní péči (obdobně jako školství) jednotlivé kantony. Důsledkem parcelace zdravotnického systému v BaH je přirozeně nejednotný přístup v poskytování zdravotní péče. O tom podrobněji viz CAIN, J., JAKUBOWSKI, E. (eds.): *Health care systems in transition: Bosnia and Herzegovina*, Vol. 4, Copenhagen 2002 [cit. 2009–1–19]. Dostupné z: <http://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0018/75132/E78673.pdf>.

v kategorii vnitřně přemístěný, mohly navštěvovat zdejší lékaře, aniž by v dané lokalitě měly vydán svůj občanský průkaz.[1250]

Navrátilci, kteří se sice usadili v místě původu, avšak si zde neobnovili svůj trvalý pobyt, neměli dokonce právo navštěvovat tamní lékaře.[1251] Kvůli jakémukoliv lékařskému zákroku či zdravotní prohlídce museli dojíždět do okresního města, pod nějž spadalo jejich stálé bydliště. Značnou roli sehrál i nedostatek důvěry a strach etnicky menšinových repatriantů navštěvovat zdravotní střediska a nemocnice, jejichž personál byl jiné národnosti.[1252] V důsledku změny volebního zákona z roku 2004, jenž voličům nařizoval hlasovat výhradně v místě trvalého bydliště,[1253] musely stovky osob k volbám cestovat desítky kilometrů. Potomci „neúplných" repatriantů, kteří si v místě návratu neobnovili svůj občanský průkaz, současně nemohli navštěvovat tamní školy a za vzděláním rovněž dojížděli do druhé entity.[1254] Mnozí studenti z důvodu velké dojížďkové vzdálenosti setrvali v přemístění odloučení od rodiny. Vzhledem k tomu, že se za rodiči vraceli pouze na víkend či na prázdniny, pozvolna se odcizovali svému předválečnému domovu. Mnozí se sice s rodným krajem i dnes udržují pravidelný kontakt, nicméně sami si již „návrat" představit nedokáží (viz dále *neúspěšný návrat*).

S tímto typem repatriace se lze setkat především v opštinách rozdělených entitní linií (např. Foča a Ustikolina, Osmaci a Kalesija, Sanski Most a Oštra Luka atd.). Během terénních šetření jsem menšinové navrátilce, kteří museli kvůli veškerým formálním záležitostem cestovat do místa trvalého pobytu (velmi často Sarajeva), registroval dokonce i ve velmi vzdálených okresech (např. Rogatica, Bratunac, Foča, Kotor Varoš). Mezietnické kontakty

[1250] UNHCR: *Daunting Prospects: Minority Women: Obstacles to their Return and Integration*, Sarajevo 2000 [cit. 2011–1–22]. Dostupné z: <http://www.unhcr.org/3c3c60844.html>.

[1251] Tato situace byla postupně právně upravována. Navrátilci, kteří si neobnovili svou trvalou adresu v místě původu, měli možnost navštívit lékaře v místě návratu. Finanční obnos, který museli za výkon v nemocnici zaplatit, jim byl na základě zdravotního pojištění následně proplacen. Z výpovědí repatriantů se ale ukazovalo, že situace se nelišila pouze mezi entitami, ale i mezi jednotlivými kantony. Ředitelka Svazu sdružení uprchlíků a přemístěných osob v BaH Mirhunisa Zukić upozorňovala, že navrátilci do opštiny Foča, kteří si zde neobnovili trvalý pobyt, dojížděli za zdravotnictvím do Federace BaH. Dle MUMINOVIĆ, D.: *Mirhunisa Zukić: Nema povratka u gradove* 13. 10. 2007 [cit. 2010–9–15]. Dostupné z: <http://www.nezavisne.com/stampano-izdanje/nedeljne/Mirhunisa-Zukic-Nema-povratka-u-gradove-15676.html>.

[1252] Viz ŠUKALO, Lutvijo. Osobní rozhovor. Foča 27. 6. 2011.

[1253] CIK: *Izborni zakon Bosne i Hercegovine. Neslužbeni prečišćeni tekst – zaključno sa izmjenama i dopunama objavljenim u Službenom glasniku BiH broj: 18/13* [cit. 2013–9–18]. Dostupné z: <http://www.izbori.ba/Documents/documents/ZAKONI/POIZpw19032013-1-bos.pdf>.

[1254] Z průzkumu mezi navrátivšími se Bosňáky do okresů Republiky srbské v roce 2001 vyšlo najevo, že 85 % jejich dětí nadále navštěvovalo školy ve Federaci BaH. Dle USCRI: *Country Report BiH*, Washington 2001, s. 6.

těchto navrátilců, kteří si v místě původu udržovali znatelný odstup, tak zůstaly omezeny na absolutní minimum. Pokud jsme již u předchozího sociálně exkluzivního typu návratu konstatovali, že nanastalo usmíření či normalizace vzájemných mezietnických vztahů, pak „dvojí život" repatriantů (tj. jejich fyzický návrat bez hlubší hospodářské a sociální integrace s většinovým okolím) definitivní zklidnění postkonfliktní situace nezaručoval již vůbec. Je totiž možné hovořit o zdařilém návratu v situaci, kdy repatriant zůstával socioekonomicky svázán se svým přechodným bydlištěm, ve kterém se registroval?

Obr. 22: Kvalita menšinového návratu a jeho typologie: shrnutí typu „neúplný návrat"

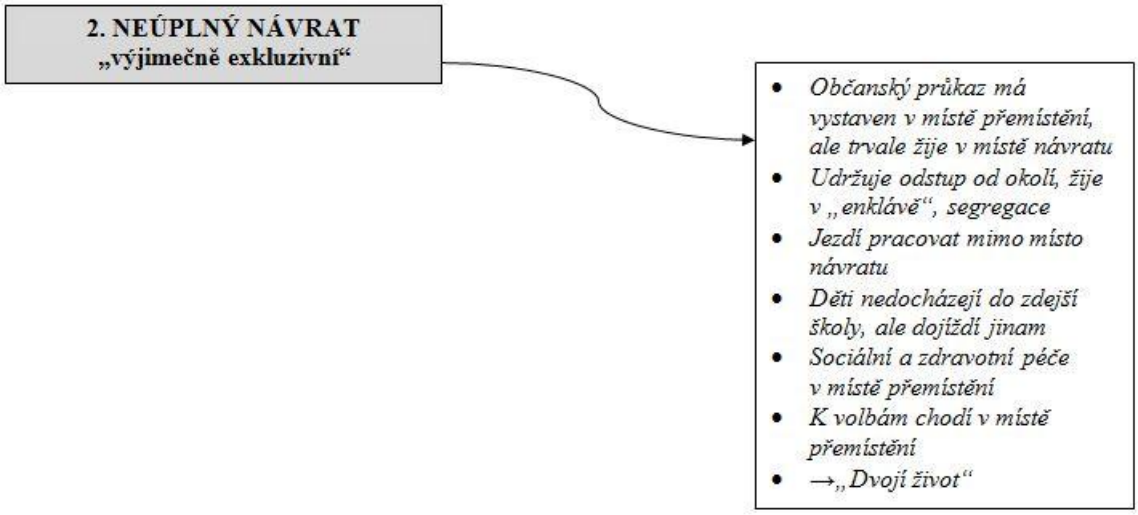

9.2.1.3. Neúspěšný návrat

Za neúspěšný návrat lze označit veškeré repatriační aktivity, které ve svém výsledku neuspěly. V rámci terénního šetření jsem rozlišil pět typologicky odlišných příkladů „neúspěchu". Za první z nich považuji situaci, v níž se utečenec ani nepokusil navázat kontakt s předválečným domovem. Jednalo se o uprchlíky nejčastěji původem z rurálního prostředí, kteří se úspěšně usadili se svými rodinami v zahraničí. Vzhledem k tomu, že jejich dům byl v průběhu války pobořen či kompletně zničen, snižovala se již tak minimální ochota do repatriačního (potažmo restitučního) procesu vůbec vstupovat. Přestože tito utečenci – plně saturovaní v diaspoře – postupně zpřetrhali veškeré sociální vazby s původním bydlištěm a

o návratu (ani ve vzdálené budoucnosti) neuvažovali, mnozí z nich své rodné sídlo či kraj nepravidelně navštěvují během letních měsíců, kdy přijíždí na návštěvu k příbuzným.[1255]

9.2.1.3.1. Dočasný návrat

Netřeba příliš poukazovat na skutečnost, že stovky utečenců se do repatriačního procesu zapojily zcela účelově, aniž by se zamýšlely skutečně vrátit. Tyto „falešné navrátilce" motivovala přislíbená rekonstrukční pomoc ze strany mezinárodních organizací. K tomu, aby získali možnost žádat o případnou finanční náhradu, se museli formálně vrátit, tj. podstoupit a zdárně dokončit repatriační proceduru.[1256] Utečence k podání žádosti v řadě případů motivovaly obavy, že pokud o rekonstrukci nezažádají, pozbydou na ní práva. Mnozí z žadatelů tedy přihlášku podali proto, aby si zajistili nárok na finanční asistenci, či aby stvrdili svá vlastnická práva.[1257] V případě, že jim po posouzení jejich žádostí byly dotace z rekonstrukčních fondů uděleny, tito „falešní repatrianti" sice zrenovovali či znovu vystavěli své rodné obydlí, nicméně po dokončení prací se odebrali tam, kde v průběhu války nalezli nové domovy.[1258] V analýze překážek návratu jsme proto také uvedli, že souhrnný počet restituentů nic neprozrazuje o jejich ochotě se skutečně vrátit.

Tuto skutečnost si mezinárodní dárci poměrně dobře uvědomovali. Proto také s restituenty podepisovali smlouvu, v níž se příjemce dotací zavazoval, že renovovanou nemovitost nesmí minimálně pět let prodat. Donátoři chtěli touto cestou majitele zároveň „motivovat", aby se v restituovaných objektech doopravdy znovu usadili. Restituenti však na tuto dohodu víceméně nedbali a v okamžiku přijetí nových majetkových zákonů jejich požadavek ignorovali úplně.[1259] Rekonstruovaný rodný dům byl následně prodán, vyměněn či

[1255] Např. resp. 14, nar. 1972, sš, rozhovor opština Han Pijesak 2010; resp. 17, nar. 1959, vš, rozhovor opština Han Pijesak 2010; resp. 6, nar. 1975, sš, rozhovor opština Čajniće 2010; resp. 8, nar. 1969, sš, rozhovor opština Čajniće 2010,

[1256] Toto je přesně příklad, kdy UNHCR evidoval „úspěšného" repatrianta, aniž by si ověřil, zdali se skutečně v místě původu usadil.

[1257] KLECK, M.: Refugee Return,… s. 109.

[1258] Např. v opštině Rogatica v Republice srbské až 80 % osob, které vstoupili do repatriačních programů, restituovali své nemovitosti, ale ve skutečnosti se nevrátili. Viz BiH DPRE Union Press Conference in Tuzla: False Returnees, Houses Reconstructed, May 20, 2003, Cit. in: WATERS, T. W.: Contemplating Failure…, s. 446.

[1259] D'ONOFRIO,L.: Welcome Home?..., s. 9.

pronajat, anebo posloužil jako místo k individuální rekreaci (*vikendica*).[1260] *Dočasný* typ návratu je pozorovatelný především ve venkovských oblastech BaH.[1261]

Není jasné, do jaké míry mohlo mezinárodní společenství takovéto praktiky vůbec uhlídat a zda jim případně šlo nějak zamezit. Současně je těžké ze „zneužití" rekonstrukčních prostředků (tj. podání žádosti na opravu v okamžiku, kdy utečenec o návratu vůbec neuvažoval) někoho obviňovat. Utečenci vesměs spontánně reagovali na aktuální příležitosti, přičemž si většina z nich v daný moment patrně nebyla skutečně jista, zda se v budoucnu přeci jen nebude chtít vrátit. Přihlášením se do repatriačního a rekonstrukčního procesu tak pouze využili svých legálních práv. „Dočasní" navrátilci prodejem restituovaného a rekonstruovaného obydlí současně uplatnili právo na tzv. dobrovolné přemístění.[1262] Z obdržených prostředků mohli financovat svůj přesun blíže ke zbytku své rodiny, či alespoň mezi své etnikum.[1263]

9.2.1.3.2. Definitivní opětovný odchod

„*Dočasný*" návrat má velmi blízko k typu „*definitivní opětovný*" odchod. Odlišnost spočívá pouze ve velmi těžko rozlišitelné hranici mezi záměrným „zneužitím" nabídky rekonstrukční pomoci a nezdařeným úsilím se po návratu v místě původu nastálo usadit. Mnozí repatrianti se rozhodně nevraceli účelově, ale naopak projevovali opravdový zájem obnovit svá předválečná hospodářství, společenské vazby a kontakty, jež by jim umožnily

[1260] V žádném případě nelze přesně stanovit počet osob, které svá obydlí po zdárné restituci prodaly či vyměnily. Neexistuje souhrnná statistika, jež by odhadovala, kolik z nich v místě původu skutečně setrvalo natrvalo. Jednou z mála organizací shromažďujících taková data pro donátory byla mezinárodní organizace Housing Verification and Monitoring Unit (HVM). Její pracovníci do roku 2002 fyzicky ověřili cca 34 tisíc z cca 110 tisíc restituovaných domovních jednotek v BaH. Podle jejich pozorování se tři čtvrtiny předválečných vlastníků úspěšně vrátili, přičemž však z jedné třetiny se vrátila pouze část původní rodiny. Dle ICG: *The Continuing Challenge of Refugee Return*…, s. 11. Tento údaj lze ale považovat za krajně předimenzovaný. Podle údajů Helsinského výboru z roku 2006 totiž cca polovina registrovaných menšinových navrátilců své restituované domy prodala či vyměnila a další třetina se to podle jejich odhadů chystala v nejbližší době udělat. Srov. HCHR: *Report on the Status…*, s. 6.

[1261] Na druhou stranu jsem se během terénního výzkumu setkal s výpověďmi přesídlenců, kteří konstatovali, že do repatriačního procesu sice naoko vstoupili, nicméně v okamžiku, kdy okresní úřad podmínil udělení příspěvku na rekonstrukci jejich trvalou přítomností v místě návratu, od rekonstrukční žádosti odstoupili. Srov. např. resp. 25, nar. 1973, zš, rozhovor opština Foča 2010; resp. 159, nar. 1965, sš, rozhovor opština Kotor Varoš 2011; resp. 201, nar. 1974, sš, rozhovor opština Vareš 2011.

[1262] BELLONI, str. 148.

[1263] Viz pozorování v terénu. Terénní deník 2010–2012, rurální opštiny typu Vlasenica, Rogatica, Sanski Most aj. Tento postup ale kritizovali někteří lokální organizátoři repatriace, podle nichž zájemci o návrat „podvedli" mezinárodní společenství.

trvale setrvat v předválečném bydlišti. Restituované nemovitosti ale museli z důvodu extrémně těžkých životních podmínek (navrátilci žili v rozestavěných holobytech, bez vody, elektřiny atd.) a ekonomické neúnosnosti po čase opětovně opustit a odejít tam, kde eventuálně mohli nalézt o něco příznivější podmínky k životu (viz předešlý závěr týkající se „dočasného“ návratu). Navzdory tomuto konstatování však většina přesídlenců i po svém přesunu do míst, kde národnostně patřili k většině, zápolila se zajištěním životního minima.

9.2.1.3.3. Sezónní návrat

Období letních prázdnin dává v řadě míst BaH načas pocit, že předválečná multietnicita země byla skutečně obnovena.[1264] Na dovolenou sem přijíždějí tisíce Bosňanů, kteří se dlouhodobě (a převážná část natrvalo) usadili v diaspoře.[1265] Stejně tak svůj rodný dům jako místo letního či víkendového odpočinku navštěvují přesídlenci pevně usídlení na jiném místě v BaH. Podmínkou k těmto sezónním pobytům je samozřejmě restituce obydlí a jeho následná oprava či kompletní renovace. Sezónní navrátilci svou přítomností oživují po zbytek roku ospalý charakter menších sídel, přičemž krátkodobě přispívají k obrodě skomírající ekonomiky.

V souvislosti s tímto typem repatriace lze pozorovat zajímavý fenomén. Zámožní utečenci se mnohdy snažili kromě renovace vlastních obydlí co nejvěrohodněji rekonstruovat původní charakter rodného venkovského sídla, aniž by ale toužili po vlastním návratu. V řadě vysoce periferních a doposud silně poškozených regionů s nekvalitní infrastrukturou se proto zcela nečekaně objevují neobvykle kvalitní silnice, nově zbudované rozvody elektřiny, vody a plynu či renovace sakrálních staveb zničených v průběhu války. Movití navrátilci chtěli svá rodná sídla alespoň v rámci relaxace co nejvíce připodobnit tomu, na co si pamatovali z předválečné éry.[1266]

Přestože tento typ návratu označuji jako neúspěšný, a přestože většina z osob, které dovolené pravidelně trávily v rodném kraji, bydlela nastálo jinde, je možné, že se v budoucnu minimálně věkově starší „sezónní“ navrátilci odhodlají v původním bydlišti opětovně usadit. Odborníci na repatriační politiku se v tomto ohledu vesměs shodují, že nejlepší repatriační

[1264] STEFANSSON, A. H.: Homes in the Making…, s. 127
[1265] Frekvence autobusových a leteckých spojení mezi BaH a zeměmi západní a severní Evropy během letních měsíců vždycky rapidně vzroste.
[1266] Viz pozorování v terénu. Terénní deník 2010–2012.

variantou je vymezení návratu jako tzv. procesu s otevřeným koncem (*open-ended process*).[1267] Takto pojatá repatriační strategie spoléhala na nosné spojení mezi zemí původu a hostitelskou zemí. Ať už se utečenec po vytvoření trvalejší základny v předválečném domově trvale vrátil, či dojížděl pouze dočasně (sezónně), udržoval si s hostitelskou zemí i nadále exkluzivní kontakt (často v podobě zisku trvalého pobytu či udělení občanství). V této souvislosti můžeme dokonce hovořit o tzv. transnacionálním typu návratu, resp. o transnacionálním („nadnárodním“) domově, kdy utečenec část roku (cca od května do září) tráví v místě původu a zbytek v místě svého přemístění.[1268]

Klíč k případnému úspěšnému návratu v budoucnu spočíval především v pozvolnosti repatriačního procesu. M. Eastmondová si na základě výzkumu bosenské diaspory ve Švédsku všimla, že zisk občanství hostitelské země paradoxně činil návrat do BaH reálnějším. V případě selhání návratu totiž repatriant, který disponoval dvojím občanstvím (*dual citizenship*), měl možnost setrvat v místě předchozího azylu.[1269] L. Hutunnenová ve svém výzkumu navíc dokládala, že ztráta povolení k trvalému pobytu v případě bosenských repatriantů ve Finsku, atakovala udržitelnost návratu již repatriovaných osob v BaH.[1270]

Přestože lze velmi těžko koncept repatriace s otevřeným koncem aplikovat analogicky i na vnitřně přemístěné osoby, můžeme konstatovat, že i přesídlenci, kteří se usadili v jiné lokalitě v BaH, projevovali v pokročilejším věku větší ochotu odebrat se na stáří do míst, kde strávili většinu svého života. Sezónní návštěvy či víkendové druhé bydlení tak v sobě alternativu pozdějšího trvalého návratu rozhodně obsahovaly.

9.2.1.3.4. Nedobrovolný návrat

Neutěšené životní podmínky (nezaměstnanost, žalostné socioekonomické poměry, improvizované bydlení po vystěhování z ilegálně obývaných nemovitostí aj.) mnoho přesídlenců, kteří se odmítali vrátit do předválečného domova, nakonec přinutily k odhodlání přeci jen se pokusit o vlastní návrat.[1271] Spouštěcím mechanismem jejich rozhodnutí bylo

[1267] Viz EASTMOND, M.: Transnational Returns…, s. 144.
[1268] Viz EASTMOND, M.: Transnational Returns…, s. 148.
[1269] Srov. EASTMOND, M.: Transnational Returns…, s. 148.
[1270] HUTTUNEN, L.: Sedentary Policies…, s. 57–59.
[1271] Počty vysídlenců, kteří doposud čekají na návrat, je proto nutno posuzovat v souvislosti s jejich neúspěchem adaptovat se v novém prostředí; návrat tak *de facto* znamenal jediné a velmi bolestivé východisko z krize.

efektivnější prosazování restitučních požadavků, kvůli nimž se stovky osob opětovně ocitly v bezprizorním postavení.[1272]

Tito přesídlenci se ale oproti předešlým repatriačním vlnám vraceli do předválečných domovů s výrazným zpožděním. Nemohli tak využít štědrých donací ze strany mezinárodních a nevládních neziskových organizací, které byly zpočátku rekonstrukčního období dostupné. Přestože tito repatrianti měli po své registraci v místě původu teoreticky taktéž šanci získat finanční podporu k rekonstrukci či výstavbě svého restituovaného domova, jejich návrat proběhl v období, kdy již vydatná finanční podpora téměř ustala. „Opoždění" repatrianti namísto příspěvků na rekonstrukci či zbudování svého obydlí nejčastěji dostávali pouze zbytkový stavební materiál.[1273]

Nedobrovolně se navracející utečenci, kteří bez cizí pomoci museli odnášet trosky domů a v primitivních podmínkách přežívali bez zajištění základní infrastruktury, mohli ze svého návratu (možná kromě několika prvních okamžiků) jen stěží pociťovat opravdu radost. Tento typ návratu nesplňoval ani minimální nutnou podmínku repatriace, tj. garanci její důstojnosti. Tamní většinová společnost těžce frustrované navrátilce, kteří živořili na hraně životní existence, odmítala přijmout či je minimálně zcela okázale ignorovala.[1274] Tíživé sociální vyloučení, jež posilovaly pocity beznaděje, bezmocnosti a naprosté apatie, či přesvědčení, že člověk nemůže vlastní životní situaci nikterak ovlivnit, negativně ovlivňovalo jejich psychiku a celkový zdravotní stav.[1275] Jedná se tak o nejhorší z uvažovaných scénářů menšinového návratu, který repatriant realizoval proti své vůli pod tlakem nepříznivých vnějších okolností.

[1272] Viz kapitola č. 9. (*Příčiny slabé návratnosti bosenskohercegovských utečenců*).
[1273] Viz pozorování v terénu. Terénní deník 2010–2012, opštiny Han Pijesak, Foča, Bosansko Grahovo.
[1274] Viz pozorování v terénu. Terénní deník 2010–2012, rurální opštiny. O mezietnickém soužití na lokální úrovni viz dále.
[1275] Viz pozorování v terénu. Terénní deník 2010–2012, rurální opštiny.

Obr. 23: Kvalita menšinového návratu a jeho typologie: shrnutí typu „neúspěšný návrat“

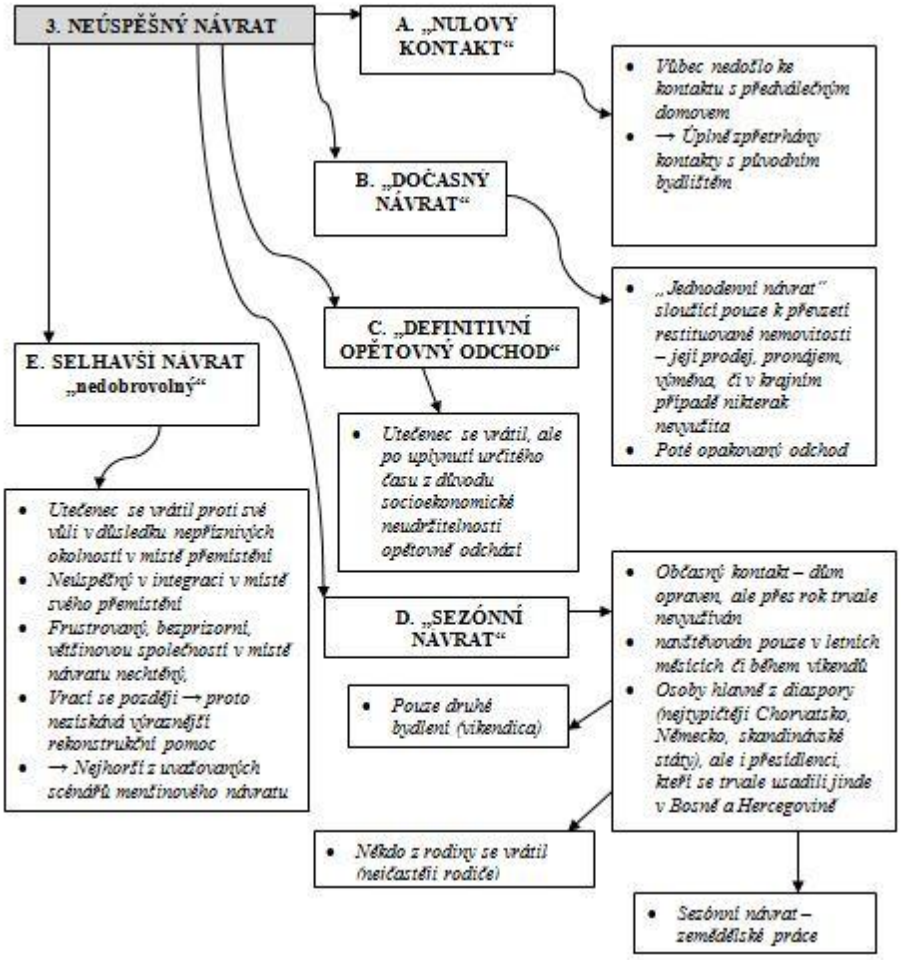

9.2.2. Společenské klima v daytonské Bosně a Hercegovině – soužití, kooperace, usmíření?

V úvodu kapitoly jsme zdůraznili, že mezinárodní společenství od okamžiku podpisu mírové dohody v Daytonu usilovalo nejen o obnovu předválečného multietnického charakteru země, ale rovněž o oživení předválečných vztahů a prostřednictvím důrazu na usmíření a znovuvybudování důvěry ve vzájemné mezietnické soužití.[1276] Smír v postkonfliktní společnosti byl v této souvislosti chápán jako proces, skrze nějž se válkou postižená

[1276] Přestože v průběhu války národnostní kategorizace, jež tvořila páteř politického a socioekonomického rozdělení, posilovala, nelze z druhé strany zobecněně tvrdit, že se obyvatelstvo proti sobě postavilo výlučně po národnostní linii. Západní práce komplexitu všedního života podceňují, zatímco význam národní identity přeceňují na úkor anacionálních faktorů. Viz JANSEN, S.: Remembering with a Difference…, s. 193.

společenství posunují od rozdílné minulosti ke sdílené budoucnosti.[1277] Západní velmoci považovali projekt mírotvorné poválečné obnovy BaH za předlohu hledání nového paradigmatu poválečné rekonstrukce státu a usmíření znepřáteleného obyvatelstva.[1278]

Mezinárodní protektoři se k obnovení důvěry v bosenskohercegovské společnosti snažili uplatnit potenciál sociálního kapitálu (tj. utváření společenských sítí a vztahů),[1279] který je podle sociologa R. Putnama rozhodující k rozvoji určitého společenství.[1280] S jeho pomocí je v lokálním prostředí BaH možné sledovat a sociologicky měřit, nakolik Západem upřednostňovaný menšinový návrat dokázal oživit etnickou heterogenitu, přispět k usmíření společnosti, tj. k vytvoření když už ne harmonického, tak alespoň národnostně snášenlivého prostředí.[1281] Odborníci pokládají důraz na empatii za klíčový prvek vedoucí k rozvoji sociálních kontaktů napříč národy a ke smíru v postkonfliktním společenství. Mezietnické soužití bez empatie je povrchní a křehké, neboť pod povrchem válkou postižené společnosti přetrvává nedůvěra, trpkost a často i nenávist.[1282]

Na tomto místě zopakujme, že organizátoři mírových ujednání v Daytonu se od samotného počátku rekonstrukčního období zasazovali o vytvoření suverénní a národnostně tolerantní BaH. Nedokázali však zajistit, aby se s touto ideou v rámci nastavené formy usmíření identifikovala většina jejích obyvatel.[1283] Absence národního usmíření na celostátní úrovni tak způsobila, že mezietnické soužití na regionální úrovni zůstávalo zatíženo řadou nedořešených sporů a kolektivním mlčením k politicky či morálně citlivým tématům. Menšinoví navrátilci, i přesto, že v absolutní většině případů neměli po svém příchodu s většinovým etnikem problémy, s ním netouží sdílet své smýšlení a zachovávají si

[1277] STEFANSSON, A. H.: Coffee after cleansing?..., s. 64.
[1278] CHANDLER, D. (ed.): *Peace without politics?...*, s. 1. Veškeré mírotvorné iniciativy, které Západ v posledních dvou dekádách řídil, vedle rekonstrukce rozvrácené země vždycky akcentovaly usmíření.
[1279] O snaze v BaH zvýšit úroveň sociálního kapitálu viz PICKERING, P. M.: Generating Social Capital…
[1280] Pro záměry velmocí v BaH je obzvláště důležitým typem tzv. přemosťující sociální kapitál (*bridging social capital*). Tento koncept představuje souhrn vzdálenějších společenských vazeb, které konkrétní osoba udržuje s lidmi mimo rámec vlastní rodiny a bezprostředního sousedství. Jedná se o kontakty osob ze širšího okolí, které zahrnují i jedince odlišné etnické příslušnosti. PUTNAM, R.: *Bowling alone: the collapse and revival of American community*, New York 2000, s. 21–24.
[1281] UNDP: *Veze medju nama. Društveni kapital u Bosni…*
[1282] Toto tvrzení dokládají Halpern s Weinsteinem na základě svého výzkumu ve vybraných městech BaH (Mostar a Prijedor). Srov. HALPERN, J., WEINSTEIN, H. M.: Rehumanizing the Other: Empathy and Reconciliation. In: *Human Rights Quarterly*, Vol. 35, 2004, s. 568–570.
[1283] Viz kapitola č. 7. (*Zhodnocení průběhu návratnosti utečenců*).

od něj odstup.[1284] Určité ožehavé otázky a témata tak v pouze nepatrně regenerované multietnické společnosti zůstávají i nadále striktně tabu. Z rozdělené společnosti nevymizela ostražitost a bdělost, která nutí kohokoliv, kdo je nucen se k citlivým otázkám vyjadřovat, pečlivě a pozorně volit slova.[1285] Schopnost vcítění se do pocitů druhých tímto zůstává značně problematizována. Z druhé strany však např. Stefansson za specifický typ empatie považuje právě zmiňovaný fenomén kolektivního mlčení. Podle něj je to právě vcítění, jež se projevuje při jakýchkoliv sociálních kontaktech a diskusích mezi etnicky odlišnými osobami, při nichž se probírají výhradně nekonfliktní témata, jež nemohou ohrozit křehké společenské vztahy.[1286]

Empatii lze společně s upřímností a důvěrou považovat za nedílnou součást přátelství. O´Loughlin se na základě studia jeho intenzity mezi národy v BaH snažil doložit, že národnostní segregace a nedůvěra může být částečně zredukována navazováním přátelských kontaktů napříč národy.[1287] Jenže pokud „přátelství" chápeme jako rovnocenný vztah, ve kterém si spřízněné osoby kromě sdíleného volného času, společných prožitků, životních problémů, radostí i starostí, hlavně vzájemně důvěřují (a jsou schopné se kritizovat a kritiku i přijímat), pak se mezi národy napříč teritoriem BaH naskýtá otázka, zda je vůbec možné hovořit – s ohledem na přetrvávající nedořešenost konfliktu – o skutečném mezietnickém přátelství.[1288]

[1284] Viz pozorování v terénu. Terénní deník 2010–2012.

[1285] Během svých terénních šetření jsem byl svědkem celé řady neobvyklých situací. Např. kolegové odlišné národnosti, kteří pracovali ve společné kanceláři okresního úřadu, sice velmi ochotně a korektně zodpovídali rozličné dotazy, nicméně u politicky a společensky citlivé repatriační otázky velmi opatrně a pečlivě hledali vhodné vyjádření a ve svých komentářích zůstali víceméně bezobsažní. Několikrát se stalo, že po skončení rozhovoru mě některý ze zaměstnanců z řad zdejší etnické menšiny vyprovázel, přičemž mi pak v soukromí mezi čtyřma očima nabídl svou osobní a odlišnou interpretaci situace, kterou nechtěl před svými kolegy (se kterými jinak měl – jak udával – naprosto bezproblémové či i přátelské vztahy) otevřeně vyslovit. Podobně viz JANSEN, S: Remembering.., s. 193–208, KOLIND, T.: Non-ethnic Condemnation…, ČUKUR, M.: Antropološka studija dvije sredine...

[1286] STEFANSSON, A. H.: Coffee after cleansing?..., s. 70.

[1287] O'LOUGHLIN, J.: Inter-ethnic friendships…, s. 28.

[1288] Organizátoři menšinového návratu, se kterými jsem hovořil ve veřejných prostorách (nejčastěji v kavárnách), během hovoru na citlivé téma vždycky nápadně ztišili svůj hlas. Majiteli daného podniku, jeho zaměstnancům a přítomnému osazenstvu (naprostá většina patřila k druhé národnosti) přitom vyjadřovali sympatie a označovali je za své „přátele". Např. MIHAJLOVIĆ, Petar. Osobní rozhovor. Ustikolina 28. 6. 2011; SELIMOVIĆ, Omer. Osobní rozhovor. Zvornik 21. 10. 2011; IVIČIĆ, Nikola. Osobní rozhovor. Donji Vakuf 19. 5. 2011. O potížích v mezietnických vztazích po skončení občanské války pojednávají i CORKALO, D. et al.: Neighbors again? Intercommunity relations after ethnic cleansing. In: STOVER, E., WEINSTEIN, H.: *My neighbor, my enemy: Justice and community in the aftermath of mass atrocity*, Cambridge 2004, s. 143–161.

Nejasný výsledek konfliktu navíc přímo vybízel k rozdílným, resp. protikladným výkladům válečného dění a vzájemnému obviňování, kdo a proč válku začal, kdo nese zodpovědnost za vzniklé škody a kdo více obstruuje realizaci daytonských usnesení.[1289] Signály vyzývající k odpuštění a usmíření se objevují nahodile s tím, že jsou většinou ve skrytu politicky zabarveny. Mnoho obyvatel BaH navíc důraz na mezietnické usmíření, jež má skrze podporovanou „občanskou" společnost redukovat etno-teritoriální fragmentaci země, považuje za z vnějšku vnucený záměr velmocí.[1290]

Smírčí konsensus se mezi konstitutivními národy od počátku hledal velmi těžko také s ohledem na nepříznivou socioekonomickou situaci a nerovnost příjmů. Přestože ekonomická prosperita země nemůže být všelékem k ozdravení napjatých národnostních vztahů,[1291] zjištění z terénních šetření naznačovala, že zaměstnání, pravidelný příjem a minimálně stabilní životní úroveň mohou k reintegraci, koexistenci a eventuálně i k usmíření etnicky rozdělené společnosti alespoň zčásti napomoci.[1292] Jenže nepříznivé poměry na lokální úrovni, s nimiž se obyvatelstvo potýkalo, znemožňovaly zabývat se čímkoliv jiným než zajištěním holé existence. Usmíření představovalo pro navrátilce, ale i přesídlence v realitě všední mizérie zcela abstraktní a podružný pojem, který se mohl projevit až po uspokojení běžných lidských potřeb.[1293] Přesto je však možné na lokální úrovni pozorovat určité formy mezietnické spolupráce, koexistence a tolerance, které se rozvinuly mezi etnicky menšinovými navrátilci a přesídlenci z řad většinového etnika v těsném sousedství. Spolupráce mezi těmito skupinami vycházela ze vzájemné ekonomické provázanosti, růstu solidarity vyvěrající z podobně nepříznivé životní situace (obě dvě kategorie byly

[1289] Hádku o to, kdo rozpoutal válku („tko je počeo rat"), trefně zachycuje v oskarovém snímku *Ničlja zemlja* režisér Denis Tanković. Irwin v sociologických výzkumech upozorňoval, že konstitutivní národy se obviňovaly mnohem více navzájem, aniž by dokázaly výrazněji reflektovat či přiznat vlastní chyby. Dle IRWIN, C.: A People's Peace Process…, s. 313.

[1290] JANSEN, S.: Pet teških pitanja o pomirenju. In: Kruh Sv. Ante (ed.): Trauma i pomirenje 2, Sarajevo 2010, nestr.; EASTMOND, M.: Introduction: Reconciliation, reconstruction, and everyday life in war-torn societies. In: *Focaal - European Journal of Anthropology*, Vol. 57, 2010, s. 4.

[1291] HAIDER, H.: (Re)Imagining Coexistence…, s. 99.

[1292] Ti z menšinových navrátilců, kteří získali práci ve státní správě, hodnotili oproti nezaměstnaným repatriantům vzájemné mezietnické vztahy pozitivněji a s větším optimismem hleděli do budoucna. Viz pozorování v terénu. Terénní deník 2010–2012.

[1293] FLETCHER, L., WEINSTEIN, F.: Violence and social repair: Rethinking the contribution of justice to reconciliation. In: Human Rights Quarterly, Vol. 24, 2002, s. 625. Cit. in: STEFANSSON, A. H.: Coffee after cleansing?..., s. 68.

starousedlíky vnímány – byť odlišným způsobem – jako cizí element) a pragmatické potřeby vyhýbat se v běžném životě konfliktům.[1294]

Veškeré projekty, které měly mezi národy podpořit růst vzájemné důvěry, se ale minuly svým cílem. Jejich úspěchu bránila především utvořená etnická homogenita, která utvrzovala a případně posilovala vzájemné národnostní stereotypy a antagonismy. Poválečnou bosenskohercegovskou společnost charakterizuje minimální množství mezietnických kontaktů.[1295] Bosňáci, Srbové a Chorvaté žijí víceméně v oddělených a uzavřených světech, ve kterých nemají příliš příležitostí setkávat se, diskutovat a konfrontovat své názory se zástupci jiného národa.[1296] K vlastní socializaci (*druženje*) tolik důležité sousedské vztahy v době socialistické Jugoslávie – v nichž nebylo určující, kdo je kdo, přestože sousedé vzájemné odlišnosti (v etnicitě, kulturních tradicích či zvycích) respektovali – se po skončení války modifikovaly. Tyto vazby sice nevymizely, nicméně přišly o svůj multietnický charakter. Etnická homogenizace poznamenala kromě sousedských vztahů a volnočasových aktivit i jednotlivá pracoviště a státní úřady.[1297] Jedinou výjimku v tomto ohledu částečně představují některá větší města (např. Sarajevo či Tuzla).

Národnostní odloučení znemožňuje navazovat intenzivnější mezietnické kontakty, jež by napomohly vylepšit nedůvěřivé postoje.[1298] Etnická distance se netýká pouze dospělých osob, ale postihuje i naprostou většinu dětí, které již nepamatují předválečný etnicky heterogenní charakter urbánních sídel. Nepříznivá je především situace ve školství ve Federaci BaH, kde dodnes platí v Evropě nevídaná etnická segregace v podobě tzv. dvou škol pod jednou střechou. Bosňáčtí a chorvatští vrstevníci sice docházejí do stejné budovy, nicméně studují odloučeně. Existence dvou vzdělávacích programů ve více než třech desítkách škol střední Bosny, v nichž se žáci v prakticky totožných, avšak odlišně nazvaných jazycích (bosenština a chorvatština) seznamují s rozdílně interpretovanými dějinami, literaturou či náboženstvím, názorně demonstruje, jak složitě se hledá cesta k usmíření.[1299]

[1294] STEFANSSON, A. H.: Coffee after cleansing?..., s. 66.
[1295] Z výzkumu O´Loughlina vychází, že pouze 18 % Chorvatů, 29 % Srbů a 53 % Bosňáků denně potkává někoho z druhého národa. O'LOUGHLIN, J.: Inter-ethnic friendships…, s. 36.
[1296] S názory jiných národů se lze seznámit pouze ve značně neobjektivních sdělovacích prostředcích.
[1297] PICKERING, P. M.: Generating Social Capital…, s. 92–96.
[1298] HERMAN, R.: *Bosnia-Herzegovina Conflict Assessment*, USAID, Washington 2005 [cit. 2011–10–29]. Dostupné z: <http://pdf.usaid.gov/pdf_docs/PNADD627.pdf>.
[1299] Dle PAŠALIĆ-KRESO, A.: The war and post-war impact on the educational system of Bosnia and Herzegovina. In: *International Review of Education*, Vol. 54, 2008, s. 364–368. Podle jiných zdrojů je takových

V Republice srbské sice tento fenomén neexistuje a žáci zde studují pohromadě, nicméně etnicky menšinoví navrátilci mají zajištěnou samostatnou výuku určitých předmětů.[1300]

Pokud platí v úvodu uvedená definice, že usmíření v postkonfliktní společnosti představuje posun od rozdílné minulosti ke sdílené budoucnosti, pak veškeré snahy mezinárodních protektorů překlenout mezietnické rozdíly a akcentovat důvěru ve funkčnost společného soužití tří konstitutivních národů na jednom státním teritoriu BaH neuspěly. S perspektivy téměř dvou dekád od skončení války se čím dál zřetelněji ukazuje, že velmi nepatrně obnovená předválečná heterogenita sama o sobě souběžně nezajistila obrodu mezietnického harmonického soužití a automaticky nevedla k národnostnímu usmíření. V takovéto situaci nelze předpokládat, že by mohlo výhledově vůbec dojít ke konečnému posunu od těžko prosazované koexistence ke skutečnému vzájemnému smíření a ochotě všech tří konstitutivních národů sdílet jedno teritorium v podobě občanského státu. Při hledání odpovědi na otázku, proč tomu tak je a proč mezinárodní společenství ve svém úsilí nemohlo uspět, se obloukem dostáváme na samotný počátek, tj. k příčinám eskalace napětí v socialistické Jugoslávii, důvodům, které vyvolaly občanskou válku a způsobu mírového řešení konfliktu, tj. západními diplomaty vnucenému a nastavenému uspořádání země.

škol v rámci Federace BaH dokonce více než padesát. Viz LOWEN, M.: Balkan divisions survive in Bosnian schools. In: *BBC News*, 1. 4. 2010 [cit. 2012–11–19]. Dostupné z: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/8596904.stm>.

[1300] Viz pozorování v terénu. Terénní deník 2010–2012: návštěvy škol v RS – Foča, Osmaci, Zvornik, Kotor Varoš.

10. TERÉNNÍ ŠETŘENÍ: VYBRANÉ PŘÍPADOVÉ STUDIE

V kapitole věnující se rozboru pramenů jsme detailně analyzovali příčiny, proč je bezpodmínečně nutné k vykazovaným statistickým údajům jednotlivých organizací (jak mezinárodních tak bosenských) přistupovat se vší obezřetností. Stěžejní hrozba výzkumu úspěšnosti menšinové repatriace, kromě absence realitě odpovídajícího registru obyvatelstva, tkví ve velmi omezené míře informovanosti zastřešujících bosenských úřadů (především Statistického úřadu) o aktuální regionální etno-demografické situaci a ve značně vzájemně rozporuplných údajích, které zainteresované mezinárodní instituce vykazují (viz dále).

Celkem deset terénních šetření vedených v rámci disertačního projektu v BaH bylo zahájeno na podzim roku 2010 a pokračovalo dalšími výzkumnými pobyty v následujících letech 2011 až 2013. Veškerá výsledná zjištění posloužila jako vhodný podklad k závěrečnému pokusu o vytvoření odhadu současného etnického složení BaH a jeho projekci do budoucna.[1301]

10.1. KRITÉRIA VÝBĚRU LOKALIT K TERÉNNÍMU ŠETŘENÍ

Jednotlivé lokality byly vybrány tak, aby sloužily jako exemplární typologické příklady návratnosti utečenců všech tří konstitutivních národů BaH do obou entitních teritoriálních jednotek. První kritérium výběru se tedy logicky zaměřilo na zvolení opštin, které se nacházely jak na území Federace BaH, tak na území Republiky srbské. Druhé kategorizovalo opštiny na základě srovnání předválečného a poválečného etnického složení okresů, podle nějž lze jednotlivé opštiny rozčlenit do několika skupin:[1302]

a) okresy, kde v roce 1991 početně nejsilnější národ je v dnešní době zastoupen menšinově
    - původně většinoví Bosňáci, dnes nejvíc Chorvatů – např. Žepče
    - původně většinoví Bosňáci, dnes nejvíc Srbů – např. Rogatica, Bratunac
    - původně většinoví Srbové a dnes nejvíc Bosňáků – např. rurální předměstí Sarajeva Ilijaš

[1301] Závěry z těchto pozorování se tedy objeví až v závěrečné kapitole č. 11. (*Prostorové dopady nucených migračních pohybů a současné národnostní složení země*).
[1302] Dle statistiky OHR, UNHCR, Statistický úřad Federace BiH aj.

- původně většinoví Srbové a dnes nejvíc Chorvatů – např. Kupres
- původně většinoví Chorvaté a dnes nejvíc Srbů – Pelagićevo (část původní opštiny Gradačac), některá sídla prijedorského okresu
- původně většinoví Chorvaté a dnes nejvíc Bosňáků – Vareš

b) v roce 1991 smíšená opština, v níž dnes většinově dominuje jedno etnikum
   - Bosňáci – např. Fojnica (úbytek chorvatského etnika), Donji Vakuf (úbytek srbského obyvatelstva)
   - Srbové – např. Kalinovik, Čajniće, Rogatica, Han Pijesak, (úbytek bosňáckého obyvatelstva), Modrića, Bosanski Brod (úbytek chorvatského etnika)
   - Chorvaté – např. Stolac, Busovaća (úbytek bosňáckého etnika)
c) opštiny, kde dominoval jeden národ, který má většinu i dnes, nicméně početně (nikoliv podílově) výrazně zredukovanou – např. Glamoć, Drvar, Bosansko Grahovo (Srbové), Odžak (Chorvaté)
d) opštiny, kde nadále početně dominuje stejný národ jako před válkou, ale odkud další národy odešly – např. Skender Vakuf (Kneževo), kde dominují Srbové, Chorvaté byli nuceni odejít, Maglaj, Gračanica, Lukavac – převládají Bosňáci a Srbové byli nuceni odejít, Orašje – dominují Chorvaté a Srbové museli odejít.

Třetí kritérium pak na základě předchozího rozboru národnostního složení okresů vyčlenilo pět typologických skupin menšinové návratnosti do etnicky odlišného většinového prostředí (viz dále). Selekce opštin vycházela z datového podkladu statistického sčítání z roku 1991, jež představuje poslední relativně objektivní zdroj dat, s nímž lze v rámci demografických analýz relevantně pracovat.[1303]

Podle repatriačních statistik mezinárodních organizací, které registrovaly navrátilce, a předchozích závěrů v jednotlivých kapitolách lze předpokládat, že v největším počtu se vraceli Bosňáci, poté Srbové a nejméně Chorvaté. Dané kritérium bylo vzato v potaz při sestavování konečného výčtu sondážních případových studií. Primární snaha výzkumu spočívala v důsledném dodržování rovnoměrnosti, korektnosti a celkové proporční

[1303] O tomto sčítání podrobněji viz objektivita statistického sčítání v roce 1991 v úvodní kapitole.

vyváženosti. Přestože jsem se snažil tento záměr dodržet, mnohem větší pozornost v rámci terénních sond se upírala na návratnost Bosňáků a Srbů. Úspěšnost chorvatské návratnosti do rurálních oblastí byla sice rovněž sledována, nicméně v menším rozsahu než v případě prvních dvou národů. Narušení předsevzatého cíle způsobila souhra několika souběžných a výzkum znepříjemňujících činitelů a faktorů.[1304] V žádném případě se tak nedělo proto, že by některý z konstitutivních národů BaH byl upřednostňován na úkor jiného.

Další velmi podstatné kritérium při volbě lokalit představovala populační velikost celé opštiny a jednotlivých zkoumaných sídel. Prostorová poloha sídel v opštině, vzdálenost od jejich okresního centra, ale i charakter tamního terénu (tj. zda se sídla rozprostírala v kopcovitém/ horském terénu či v nížině) silně ovlivňovaly celkovou poválečnou návratnost. Neméně důležitý určující znak, který bylo potřeba v souvislosti s repatriační úspěšností brát v potaz, ztělesňuje samotná *Daytonská mírová smlouva*, resp. jí vytvořená entitní hranice. Faktickým rozčleněním země došlo k rozdělení řady opštin, což vyvolalo další migrační přesuny, které samozřejmě dále ovlivňovaly výslednou úspěšnost návratnosti.

Na základě vyjmenovaných kritérií byly za vhodné reprezentanty vybrány následující opštiny:[1305]

Minoritní návratnost Bosňáků do většinově srbských území:

Bileča, **Čajniće**, **Foča,** Gacko, **Han Pijesak, Kalinovik, Kotor Varoš, Mrkonjić Grad**, Nevesinje, **Osmaci**, **Prijedor, Rogatica,** Rudo, **Skender Vakuf (Kneževo)**, Sokolac, Šipovo, **Vlasenica, Zvornik**

Minoritní návratnost Bosňáků do většinově chorvatského prostředí:

Jajce, Kreševo, Novi Travnik, Prozor, **Vitez**

[1304] Ne všechny původně zvolené lokality byly prozkoumány. Mezi hlavní negativní faktory, které způsobily výsledné zúžení počtu sond, patřily: složitá dostupnost (špatná infrastruktura, absence dopravního spojení), nemožnost si dopředu domluvit setkání s místními organizátory, velmi slabá informovanost nadřízených úřadů, momentální nepřítomnost lokálních autorit, které zodpovídaly za organizaci návratu, atd. Současně je třeba zdůraznit, že realizace geograficky rozsáhlejšího sondážního výzkumu je v případě jednoho řešitele časově značně náročná.

[1305] Terénní šetření nakonec proběhlo pouze u tučně vyznačených okresů (mapa 24).

Minoritní návratnost Srbů do většinově bosňáckého prostředí:

Bosanski Petrovac, Breza, Donji Vakuf, Kakanj, Kalesija, Olovo, **Sanski Most, Ustikolina,** Zavidovići

Minoritní návratnost Srbů do většinově chorvatského prostředí:

Bosansko Grahovo, Drvar, Glamoč, Kupres

Minoritní návratnost Chorvatů:[1306]

Breza, Fojnica, **Kakanj, Vareš, Dobretići**

Mapa 24: Místa realizace terénního šetření

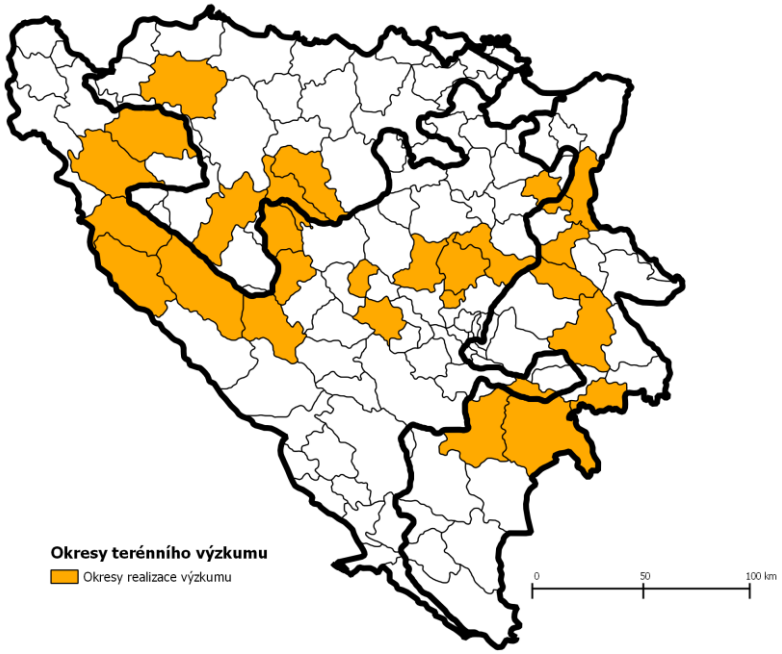

Zdroj: Vlastní zpracování autora.

S pomocí detailní analýzy etnické situace na úrovni jednotlivých obcí BaH (tzv. *naseljena mjesta*) v roce 1991 jsem ke konkrétním sondám v rámci terénního šetření ve zvolených opštinách vybíral sídla, kde před válkou:

[1306] Na méně početnou repatriaci chorvatských utečenců je nahlíženo v rámci jedné kategorie.

a) absolutně převažovalo jinak ve sledovaném regionu minoritní etnikum. Tedy pokud byl příslušný okres před válkou většinově srbský, vybíral jsem obce, kde početně převládalo např. bosňácké či chorvatské obyvatelstvo;

b) obyvatelstvo žilo smíšeně, tedy zde sídlilo jak menšinové etnikum daného regionu, tak i většinový národ daného regionu;

c) relativně převažovalo majoritní etnikum daného regionu, ale současně v obci žili zástupci minoritního etnika daného regionu.

Rozborem návratových statistik rozličné provenience jsem současně dospěl k závěru, že repatriační proces dále výrazně ovlivnila geografická poloha jednotlivých opštin v BaH (míra jejich „atraktivity" v rámci socioekonomických příležitostí), stupeň perifernosti okresu v předválečném období a jeho napojení na přirozené regionální centrum. Tyto aspekty sehrávaly v konečném rozhodnutí pro návrat mnohonásobně vyšší roli než lokální bezpečnostní poměry, úroveň mezietnických vztahů, či stupeň obnovy tamní infrastruktury. Zdařilost návratnosti (tj. celkové množství repatriantů) tedy musíme posuzovat nejen z pohledu úspěšné repatriace jednotlivých konstitutivních národů, ale i podle toho, do charakterově jakého prostředí se navrátilci vraceli.

Současně za nedostatečně průkazné lze označit mapové výstupy UNHCR, které graficky znázorňují úspěšnost minoritní repatriace. Tyto kartogramy se totiž „spokojují" s vykázáním pouze absolutního počtu menšinových navrátilců v daném okresu. Mnohonásobně vyšší vypovídací hodnotu úspěšnosti repatriace má prezentace podílové minoritní návratnosti, která reflektuje celkový počet osob daného etnika před válkou.[1307]

Z kvantitativní analýzy statistických materiálů, které shromažďovaly počty navrátilců v jednotlivých okresech, a dílčích zjištění z terénního výzkumu sestavuji typologii rozdílné úspěšnosti repatriačního procesu ve vybraných opštinách.[1308] Jedním z určujících kritérií, se kterým jsem analyzoval menšinovou repatriaci, je její podílová úspěšnost v každé opštině.

[1307] Mapa UNHCR je uvedena v příloze č. 1. Podílová úspěšnost minoritní repatriace je analyzována v kapitole č. 11. (*Prostorové dopady nucených migračních pohybů a současné národnostní složení země*).

[1308] Sestavená typologie rozdílné úspěšnosti repatriačního procesu byla utvořena primárně podle dostupných kvantitativních údajů. Vzhledem k tomu, že hodnoty v jednotlivých případových studiích nemusí odpovídat realitě, podrobuji je v rámci výzkumu kritickému rozboru. V jeho rámci jsem ke konečné analýze využil i kvalitativních zjištění, která se týkala úspěšnosti návratu ve smyslu jeho udržitelnosti.

V rozboru jsem sledoval pouze opštiny, kde příslušný menšinově se vracející národ žil před válkou dostatečně početně zastoupen (minimálně v řádech tisíců osob). Za „úspěšný návrat“ považuji cca 40 % menšinovou repatriaci v rámci celé opštiny. Za „parciálně zdařilý návrat“ označuji repatriaci (20–39 %), která umožnila obnovení původního národnostního charakteru určité oblasti v rámci zkoumaného okresu. Kategorie „slabý návrat“ označuje opštiny, kam se menšinově vrátilo cca 10–19 % potenciálních navrátilců. Poslední skupina opštin je sloučena pod názvem „neúspěšný návrat“. Do takových okresů menšinová návratnost nepřesáhla 9 % možných repatriantů. Závěrem však upozorňuji, že „úspěšný návrat“ neznamenal, že by se v dané opštině automaticky zdárně a efektivně navodila či obnovila atmosféra předválečného života.[1309]

Rozdílná úspěšnost repatriačního procesu ve vybraných opštinách[1310]

- úspěšný návrat – **Drvar (návrat Srbů)**, **Zvornik (návrat Bosňáků),** Vareš, Bosanski Petrovac
- parciálně zdařilý návrat – **Prijedor (návrat Bosňáků)**, **Bosansko Grahovo (návrat Srbů)**, Fojnica, Glamoč, Kotor Varoš, Vitez
- slabý návrat – **Sanski Most (návrat Srbů a Chorvatů)**, **Kakanj (návrat Chorvatů),** Rogatica**,** Vlasenica, Kalesija
- neúspěšný návrat – **Foča (návrat Bosňáků)**, **Ustikolina (návrat Srbů)**, **Han Pijesak (návrat Bosňáků)**, **Donji Vakuf (návrat Srbů a Chorvatů),** Kalinovik, Breza, Čajniće, Skender Vakuf (Kneževo)

10.2. METODIKA VÝZKUMU

Úspěšnost návratnosti utečenců, udržitelnost jejich repatriace a fyzické proměny početní velikosti vybraných sídel byly v rámci vytipovaných opštin odhadovány nejen na základě metod pozorování, ale i za pomoci rozhovorů s místními autoritami (nejčastěji zaměstnanci okresních úřadů, ale i lokálními politickými představiteli a pracovníky organizací zainteresovaných v repatriačním procesu) a běžnými obyvateli příslušného regionu

[1309] Např. úspěšný návrat utečenců do okresu Bosanské Grahovo, který obnovil předválečnou etnickou situaci, nedokázal výrazněji vylepšit přetrvávající tíživou socioekonomickou situaci.
[1310] Terénní výzkum proběhl ve všech uvedených okresech. Výstupní případové studie se věnují tučně vyznačeným okresům.

(navrátilci, starousedlíci, ale i přesídlenci). Současně jsem shromažďoval veškerou dokumentaci o etno-demografické situaci a správním uspořádání opštiny, jež mi poskytli zaměstnanci jednotlivých okresních úřadů.

Původně měla být ve zvolených opštinách souběžně realizována i anketní šetření, od nichž jsem však z důvodu neochoty bosenskohercegovských obyvatel odpovídat do předem připravených dotazníků záhy upustil.[1311] Odpor obyvatel vyplňovat jakékoliv ankety, dotazníky či formuláře jsem nicméně obcházel tím, že jsem strukturované otázky z dotazníku pokládal v průběhu formálních i neformálních rozhovorů osobně.[1312] Prováděné rozhovory paralelně směřovaly k prvním dvěma výzkumným otázkám (tj. k etno-demografické a socioekonomické situaci v okrese). Pozorování a kvalitativní dotazování (rozhovor s otevřenými otázkami a neformální rozhovor) v rámci případových studií sice plnily funkci především ilustrativní, nicméně mi umožnily ověřovat stav v terénu se zjištěními získanými na základě historiografických metod. K. Yin definuje případovou studii, jako metodu empirického výzkumu, následujícím způsobem: „případová studie zkoumá současný fenomén v jeho reálném kontextu, především pak v případech, kdy jsou hranice mezi fenoménem a kontextem nejasné“.[1313] V případě našeho výzkumu je „současným fenoménem“ návrat utečenců do předválečných domovů, „jeho reálným kontextem“ působení mezinárodního společenství, aktivity organizací spjatých s řízením repatriace, představitelé místní správy, organizátoři návratnosti a v neposlední řadě samotní utečenci.[1314]

Současně pokud se chceme detailněji seznámit s geografickým rozmístěním obyvatelstva v jednotlivých opštinách a jeho aktuálním etnickým složením, nezbývá nám

[1311] Vytvořený dotazník viz příloha č. 2.

[1312] Během terénních šetření jsem absolvoval téměř 250 rozhovorů, jež doplňovaly má pozorování v terénu zaznamenaná do terénního deníku. Vzhledem k tomu, že se rozhovory lišily svou délkou a kvalitou, poznatky z nich využívám spíše k doplnění vlastního pozorování a dokreslení celé situace. Z tohoto důvodu také nejsou uvedeny plné přepisy rozhovorů a všichni citovaní respondenti zůstávají v anonymitě, byť je u nich uvedeno identifikační číslo, rok narození, úroveň dosaženého vzdělání a místo a rok uskutečnění rozhovoru. Svým jménem z řad organizátorů repatriace a adminstrativních pracovníků jsou uvedeny pouze ty osoby, které k tomu daly svolení. Doplňme, že rozhovory s menšinovými navrátilci o jejich životě představují navýsost citlivé téma. Repatrianti nemají veskrze vůbec chuť o svých v paměti stále živých prožitcích detailněji vyprávět. V průběhu rozhovorů se jasně ukazovalo, že většina otázek ohledně jejich životní situace jím není příjemná. Tazatel tak vesměs lavíruje na tenkém ledu, kdy v každém okamžiku může překročit únosnou míru a ztratit respondentovu důvěru a ochotu zodpovědět otázky.

[1313] Dle YIN, R. K.: Case study research: design and methods.3rd ed. Thousand Oaks: London. 2003. Cit. in: HENDL, J.: *Přehled statistických metod zpracování dat*, Praha 2004, s. 108–109.

[1314] Tímto způsobem případovou studii k ověření úspěšnosti návratnosti v okresu Foča aplikoval i J. Šimák. Srov. ŠIMÁK, J.: *Návrat uprchlíků a přemístěných osob*…, s. 18–19.

než osobně navštívit okresní úřady a požádat o kontakty na předsedy sousedských společenství (*mjesne zajednice*), kteří jsou se situací v terénu nejlépe obeznámení. Teprve s jejich pomocí je možné se relevantněji vyjádřit k třetí zkoumané otázce (tj. fyzické proměně populační velikosti sídel, ale i sídelní struktury okresu).

Na základě shromážděných statistických materiálů okresních úřadů a vlastních početních odhadů minoritní návratnosti v jednotlivých obcích zvolené opštiny jsem kvantifikoval procentuální úspěšnost menšinové repatriace v příslušných oblastech a tu následně porovnával s prezentovanou úspěšností návratnosti mezinárodních organizací UNHCR, OHR atd. V závěrečném hodnocení etnického složení zkoumaných regionů BaH jsem navíc uplatňoval jak rozbor volebních výsledků v regionálních volbách v několika posledních letech,[1315] tak porovnání populačního vývoje a základních demografických charakteristik v obou entitách v poslední dekádě.

10.3. KOMPLIKACE ZNESNADŇUJÍCÍ TERÉNNÍ VÝZKUM

Mezinárodní společenství ke konci roku 2003 uzavřelo své lokální kanceláře, které se zabývaly repatriační a restituční problematikou, a jejich kompetence převedlo na jednotlivé okresní úřady. Existoval tedy předpoklad, že by každý okresní úřad mohl disponovat evidencí přibližného počtu obyvatel na svém území a alespoň zevrubným přehledem o menšinových repatriantech. Tato domněnka se však v podmínkách poválečné BaH ukázala jako veskrze naivní. Jednotlivé okresní úřady až na několik výjimek (např. opština Trnovo, Donji Vakuf, Kalesija) nejenže evidenci menšinových repatriantů nevedou, ale mnohdy nemají ani zevrubnou představu o počtu obyvatel v jednotlivých obcích příslušného okresu.[1316] Zcela chybí (i na entitní úrovni) sjednocující metodika, jež by určovala, jakým způsobem mají odpovědní zaměstnanci při správě evidence obyvatelstva postupovat. Jednotlivé stupně administrativní správy mezi sebou nejen nekooperují, ale dokonce ani nekomunikují.[1317]

[1315] Otázce, zdali výsledky regionálních voleb mohou pomoci při rekonstrukci etnického složení příslušného regionu BaH, se věnuji dále v textu.

[1316] Každý okresní úřad má přitom pracovníka, jenž by měl být kompetentní v odpovědích na základní otázky ohledně populačních pohybů v opštině či přibližného etnického složení obyvatelstva. Praxe je ale taková, že existují okresy, v nichž dotyční pověření úředníci nedokázali na dané dotazy vůbec odpovědět (*sic*). V některých případech dokonce ve snaze prezentovat etno-demografické složení okresu argumentovali za pomocí výsledků předválečného statistického sčítání (*sic*).

[1317] Je příznačné, že statistické úřady na entitní úrovni (Federalni statistički zavod a Republički zavod za statistiku Republike Srpske) dodnes některé okresy (obzvláště nově vzniklé v roce 1995) urgují, aby je

To ostatně potvrzuje i fakt, že informace, jež jsem shromažďoval od pracovníků okresních úřadů, neodpovídaly prezentovaným údajům obou dvou statistických úřadů. Údaje jednotlivých subjektů se nejen téměř vždy odlišovaly, ale dokonce byly v některých případech zcela protichůdné (*sic*).[1318] Slabá spolupráce se projevuje i na nižší úrovni mezi pověřenou osobou, která má na starost koordinaci a správu *mjesnih zajednic*, a jednotlivými předsedy těchto nižších správních jednotek. V jimi vykazovaných údajích lze pozorovat další datové nesrovnalosti.[1319] Navíc mnoho okresních úřadů evidenci předpokládaného počtu obyvatel na svém území sice kompletuje, nicméně i nadále využívá zcela neadekvátní administrativní členění z roku 1991, což jakékoliv hodnocení devalvuje.

Hodnocení dnešní národnostní situace v BaH ale kromě pochybností nad spolehlivostí kompilovaných dat dále komplikují poválečné proměny administrativního uspořádání země. Základní opěrnou jednotkou státní správy sice zůstaly opštiny (okresy), nicméně jejich počet se v důsledku ustanovení entitní linie, jež rozdělila celou řadu okresů, rozšířil z předválečných 109 na 141.[1320] Především ekonomičtí experti kritizují jak veliký počet opštin, tak jejich značně rozdílný velikostní a populační potenciál.[1321] Rozdělení opštin výzkum repatriační úspěšnosti rovněž značně problematizuje. V řadě případů nelze korektně provést retrospektivní přepočet počtu obyvatel a národnostního složení v území, která byla daytonskou dohodou odštěpena. Proto také výstupní kartogramy v poslední kapitole některé opštiny vizuálně nehodnotí.

informovaly o správním členění dané opštiny. K vymáhání odpovědí ale nemají žádné nástroje, proto jejich upomínky zůstávají mnohdy bez odpovědi. V metodice evidence počtu obyvatel jsem tak v jednotlivých navštívených opštinách zaznamenával poměrně velkou rozdílnost. Dle rozhovorů s nejmenovanými pracovníky Statistických úřadů ve Federaci BaH a Republice srbské. Terénní deník 2010–2012 Sarajevo a Banja Luka.

[1318] Viz např. u opštiny Bosanski Petrovac. V této souvislosti si přirozeně kladu otázku, jakou metodikou entitní statistické úřady odhady počtu obyvatel obecně provádí.

[1319] Došlo i na řadu paradoxních situací. Např. sekretář na úřadě v opštině Breza, kde jsem zjišťoval chorvatskou a srbskou návratnost, na můj obligátní dotaz o počtu obyvatel a jejich rozmístění v opštině, začal telefonovat jednotlivým předsedům *mjesnih zajednic* a ptát se jich, kolik jimi spravovaná oblast má vlastně přibližně obyvatel, protože jí neměl nikde přesněji vedenou (*sic*). S podobnou situací jsem se roku 2006 setkal ve Fojnici.

[1320] Viz PEJANOVIĆ, Politički razvitak BaH, str. 218.

[1321] Dle ZOLIĆ, H., EMIRHAFIZOVIĆ, M: Ciljevi i značaj popisa…, s. 16. Obzvláště tzv. daytonské okresy, které vznikly odštěpením od původního okresu, vykazují velmi slabý populační, ale i socioekonomický potenciál. Např. opštiny Istočni Drvar, či Istočni Kupres nepřesahují počtem obyvatel několik desítek osob.

10.4. VYBRANÉ PŘÍPADOVÉ STUDIE (NE)ÚSPĚŠNOSTI REPATRIAČNÍHO PROCESU

10.4.1. Úspěšná minoritní návratnost

10.4.1.1. Případová studie srbské návratnosti do opštiny Drvar

Přestože se repatrianti do etnicky odlišného prostředí hromadněji navraceli od roku 1999 ve všech okresech BaH, nikde nedošlo k tak úspěšnému zvratu výsledků etnických čistek jako právě v opštině Drvar. V tomto okresu podle statistického sčítání z roku 1991 žilo 17 126 osob, z čehož více jak 97 % tvořili Srbové.[1322] Tomuto regionu, který zůstal téměř celý konflitkt pod kontrolou Srbů, se těžké boje vyhýbaly. Teprve v těsném závěru války (v září roku 1995) museli Srbové následkem rozsáhlé ofenzívy, jež se po skončení operace *Bouře* v sousedním Chorvatsku přenesla na bosenské území své domovy, nuceně opustit. V jejím rámci kooperující jednotky Chorvatské armády (HV), bosenskochorvatského vojska (HVO) a Armády BaH obsadily a etnicky vyčistily značnou část západní a střední BaH. Výlučně srbské obyvatelstvo, které kromě Drvaru obývalo i sousední opštiny (Bosansko Grahovo, Glamoč a z velké části i Bosanski Petrovac), muselo urychleně uprchnout. Po ofenzívě zůstalo v samotné opštině Drvar pouze 79 srbských důchodců, kteří žili v okrajových a těžce dostupných obcích.[1323]

V analýze úspěšnosti menšinové návratnosti do opštiny Drvar pozorujeme oproti jiným regionům, kde došlo k etnickým čistkám, důležitý rozdíl. Tamní obydlí, která Srbové museli náhle opustit, chorvatská armáda záměrně kompletně nezničila (na rozdíl od silně poničených okresů Glamoč a Bosansko Grahovo).[1324] Chorvatská elita do nich naopak následně programově usazovala chorvatské obyvatelstvo z jiných regionů BaH (z opštin Vareš, Kakanj, Maglaj atd.).[1325]

Nové obyvatele sem nalákal příslib nového bydlení a zisku zaměstnání.[1326] Stovky příchozích Chorvatů tedy doufaly, že s pomocí avizovaných nabídek vyřeší svou nejistou životní situaci. V roce 1996 tak v této opštině mohlo žít odhadem asi 5–6 tisíc chorvatských

[1322] Dle ZSRBiH: *Nacionalni sastav stanovništva*…
[1323] Srov. ICG: *House burnings*…, s. 2.
[1324] V opštině Drvar bylo poničeno 36,5 % domovního fondu. Kompletně zničeno bylo 395 domů z celkových 5 671. Dle NENADIĆ, M. et al.: *Uporedna analiza pristupa…*, s. 65.
[1325] Pozorovatelé OHR zde registrovali chorvatské obyvatelstvo z celkem 47 opštin BaH. Dle OHR (RRTF): *Municipal Assessment Questionnaire…,* s. 164.
[1326] O tom podrobněji viz kapitola č. 9. (*Příčiny slabé návratnosti bosenskohercegovských utečenců*).

civilistů a více jak dva tisíce vojáků HVO se svými rodinami.[1327] Menšinový návrat srbských vyhnanců byl v takových podmínkách proto stěží představitelný. Veškerým prvotním pokusům Srbů alespoň navštívit svá obydlí během prvních dvou poválečných let čerstvě usazené chorvatské elity za přispění přímé účasti HVO a příchozího chorvatského obyvatelstva tvrdě bránily.[1328]

Odhodlání srbských utečenců kolektivně se vrátit přesto dokázalo krajně nepříznivé podmínky překonat. Přední představitelé uprchlých Srbů, kteří utvořili občanské politické seskupení *Koalice pro Drvar* (Koalicija za Drvar), zvládli přesvědčit ostatní přesídlence, aby v komunálních volbách v roce 1997 hlasovali absenční formou v Drvaru a ne v místě přemístění. Činili tak navzdory četným výstrahám srbských nacionalistů, kteří s hlasy přesídlenců počítali v konsolidaci etnické homogenizace Republiky srbské.[1329] Ve volbách *Koalice pro Drvar* obdržela 19 z 30 křesel úřadu opštiny a její předseda Mile Marčeta se stal starostou.[1330] Po svém vítězství dokázal obzvláště agilní M. Marčeta se svými blízkými přemluvit necelé dva tisíce Srbů, aby se k návratu odhodlali.[1331]

10.4.1.1.1. Příčiny úspěšné menšinové návratnosti v okrese Drvar

Důvodů úspěšného návratu Srbů do oblasti západní Bosny navzdory tamní velmi napjaté společenské situaci po válce je několik. Již jsme konstatovali, že drvarští Srbové přečkali celý konflikt ve svých domovech a uprchli až v samotném závěru války. Po svém nuceném odchodu se ocitli směstnaní v několika málo regionálních centrech Republiky srbské (nejčastěji v okolí Banja Luky), díky čemuž nedošlo k přetrhání sociálních vazeb a vzájmených kontaktů. Ve srovnání s jinými vystěhovaleckými komunitami nebyli příliš geograficky roztroušeni a v místě dočasného přemístění nežili natolik dlouho, aby se

[1327] Dle ICG: *House burnings*…, s. 2.
[1328] O přímé angažovanosti HVO v řadě excesů existují četná svědectví srbských navrátilců. Např. resp. 142, nar. 1965, zš, rozhovor opština Drvar 2011; resp. 145, nar. 1945, sš, rozhovor opština Drvar 2011; resp. 150, nar. 1945, vš, rozhovor opština Drvar 2011.
[1329] Dle MARČETA, Mile. Osobní rozhovor. Sarajevo 26. 10. 2011.
[1330] Podobná situace se opakovala v sousední Glamoči a Bosanském Grahovu, kde ve volbách taktéž uspěla utečenecká komunita. Srov. ICG: *Impunity in Drvar*, Sarajevo 1998, s. 4 [cit. 2010–4–15]. Dostupné z: <http://www.crisisgroup.org/~/media/Files/europe/balkans/bosnia-herzegovina/Bosnia%2019.ashx>; ICG: *A Hollow Promise?...*, s. 12.
[1331] Srov. WILKINSON, T.: Symbol of Hope in a Land of Hate. In: Los Angeles Times 4. 10. 1998 [cit. 2010–5–6]. Dostupné z: <http://articles.latimes.com/1998/oct/04/news/mn-29343>. Tento údaj je ale s největší pravděpodobností nadsazený. Sám Marčeta odhadoval, že se do roku 1998 vrátilo „několik set“ Srbů.

s tamními podmínkami adaptovali a hlouběji se integrovali. Tím, že do kolektivních center dorazili až v rámci poslední uprchlické vlny, přebývali ve většinou extrémně neúnosných podmínkách. Nevyhovující útočiště a nevyřešená životní situace tak jejich odhodlání vrátit se značně posilovala.[1332] Vysídlení drvarští Srbové svůj návrat navíc plánovali jako ucelená komunita. Rozhodování ulehčovalo i zjištění, že jejich domy zůstaly z valné části neporušeny či v řadě případů dokonce i neobydleny.

Současně vzhledem k tomu, že okres Drvar představoval před válkou čistě homogenní oblast a srbské obyvatelstvo uteklo ze strachu před postupujícími vojsky až v samém závěru války, nebylo poznamenáno násilnostmi tolik jako jiné regiony. Proto nemusely být vztahy mezi nově usazenými Chorvaty ze střední Bosny a vracejícími se Srby natolik vyhrocené a zatížené vzájemnou nevraživostí jako v případě jiných okresů se smíšenou srbskou a chorvatskou populací (Derventa, Modriča atd.).

10.4.1.1.2. Průběh menšinového návratu Srbů do Drvaru

HDZ, ovládající všechny okresní úřady v Herceg-bosenském kantonu, však Srbům návrat a snahu obnovit svá původní obydlí vytrvale ztěžovala. Např. zaměstnanost srbských navrátilců byla po jejich návratu téměř nulová. Práci v opštině v té době nabízel pouze chorvatský dřevozpracující podnik Finvest, jenž zprivatizoval největší závod v okresu Šipad-Grmeč.[1333] V tomto podniku pracovali téměř výhradně Chorvaté.[1334] Počet chorvatských příchozích, které lákala HDZ, kulminoval v roce 1998 podle odhadů mezi 6–7 tisíci.[1335] Ve stejném roce se ale zvýšil celkový počet srbských navrátilců, kteří se v místě svého předválečného domova začali horlivěji angažovat. Rostoucí napětí mezi dvěma komunitami kulminovalo v dubnu roku 1998, kdy se rozběsněný dav chorvatských přesídlenců (mezi nimiž mezinárodní pracovníci zaregistrovali i několik příslušníků HVO v civilních šatech)[1336]

[1332] Viz resp. 146, nar. 1961, sš, rozhovor opština Drvar 2011; resp. 149, nar. 1966, zš, rozhovor opština Drvar 2011; též MARČETA, Mile. Osobní rozhovor. Sarajevo 26. 10. 2011.
[1333] Finvest v roce 1997 zaměstnával v BaH 880 osob, z toho 650 v Drvaru, 200 v Glamoči a 30 v Bosanském Grahovu. Dle ICG: *A Hollow Promise?...*, s. 7.
[1334] Dle resp. 150, nar. 1945, vš, rozhovor opština Drvar 2011; resp. 154, nar. 1969, sš, rozhovor opština Drvar 2011.
[1335] Počet chorvatských vojáků byl současně zredukován na 450–500 osob. Dle ICG: *Impunity in Drvar*…, s. 5.
[1336] Srov. ICG: *Impunity in Drvar*…, s. 6, potvrzeno i v rozhovorech s Marčetou. Dle MARČETA, Mile. Osobní rozhovor. Sarajevo 26. 10. 2011; stejně tak resp. 142, nar. 1965, zš, rozhovor opština Drvar 2011; resp. 145, nar. 1945, sš, rozhovor opština Drvar 2011; resp. 150, nar. 1945, vš, rozhovor opština Drvar 2011.

vzbouřil jak proti vracejícím se srbským repatriantům, tak i proti zdejší politice mezinárodního společenství. Místní policejní složky, jež měly dohlížet na bezpečnost srbských navrátilců, nejenže organizovaným protestům nezabránily, ale dokonce se demonstrací aktivně účastnily.[1337] Za původně jen slovními invektivami, které však postupem času přerostly v rozsáhlé výtržnosti včetně fyzických útoků, stála HDZ.[1338] Srbští navrátilci tak museli pod tlakem událostí opštinu dokonce načas opětovně opustit.[1339]

Události v Drvaru z jara 1998 se staly indikátorem působení mezinárodního společenství v rámci mírového procesu v BaH. Až posílení vojenské přítomnosti SFOR, odvolání stoupenců extrémního chorvatského nacionalismu ze správních funkcí a důsledná kontrola repatriačního a restitučního procesu ze strany OHR dokázalo přispět ke zklidnění krajně vyhrocené situace. O tři roky později pak pracovníci ICG odhadovali, že 70 % místní populace opětovně tvoří Srbové, zbytek Chorvaté.[1340] Statistiky UNHCR do roku 2007 zaznamenaly oficiální repatriaci cca 6 800 Srbů, což v procentuálním vyjádření (45,7 %) představovalo jeden z nejúspěšnějších příkladů návratu srbských utečenců ve Federaci BaH.[1341] Drvar se tak stal první opštinou, v níž se soudobé národnostní složení přiblížilo předválečnému stavu z roku 1991. K obdobnému vývoji postupně došlo i v sousedních značně periferních opštinách Bosansko Grahovo a Glamoč.

Srbský starosta Mile Marčeta, jehož popularita v té době dosáhla vrcholu,[1342] byl Západem programově vyzdvihován jako vzor pro další srbské utečence, kteří nadále setrvávali v Republice srbské. Přes veškerý respekt k jeho osobě při organizaci repatriace je třeba zmínit, že Marčeta nedokázal zodpovědně využit své autority v roli starosty okresu. Svou neochotou k hledání kompromisu s usazenými Chorvaty a i kvůli své poněkud konfliktní povaze, promrhal veškerý nabytý kredit a postupně se dostal do střetů nejen

[1337] Dle ICG: *Minority Return or Mass Relocation*?..., s. 28.
[1338] Událostem předcházel žhářský útok, v jehož rámci uhořel srbský manželský pár v důchodovém věku. Mile Marčeta byl během útoků rozzuřeného davu brutálně lynčován a jen díky včasnému zásahu kanadských vojáků a urychlenému převozu do nemocnice přežil. Rozhovor Marčeta, Během násilností shořelo několik desítek domů. Dle ICG: *Impunity in Drvar*…, s. 6–7.
[1339] Viz DONAIS, T.: Peace without prosperity: the legacy of peacebuilding in Drvar. In: *Peace Magazine*, Vol. 20, 2004, s. 16.
[1340] Srov. ICG: *Bosnia's refugees logjam breaks*…, s. 4–5.
[1341] Menšinový návrat srbského obyvatelstva byl úspěšnější pouze do sousedního Bosanského Grahova (48,5 %) a Bosanského Petrovce (47,5 %). Dle *UNHCR statistiky* [cit. 2011–10–16]. Dostupné z: <unhcr.ba>.
[1342] Z Marčety se svého času stala vyzdvihovaná celebrita, se kterou se zdravili prominentní představitelé mezinárodního společenství. Marčeta např. obědval s generálem Wesley Clarkem, setkal se s Billem Clintonem či Tony Blairem.

s terénními pracovníky mezinárodních organizací,[1343] ale dokonce i s vlastními spolupracovníky.[1344] Ti jej s přispěním zástupců HDZ nakonec obvinili z „administrativní nekompetentnosti" a označili jej za „provokativní osobu", v důsledku čehož tehdejší Vysoký představitel Wolfgang Petritsch Marčetu na základě bonnských pravomocí v roce 1999 odvolal. Jednalo se o značně bizarní rozhodnutí, neboť Vysoký představitel zbavil úřadu demokraticky zvoleného starostu paradoxně ne kvůli blokování či ignoraci daytonské dohody, ale naopak kvůli přehnané snaze jí okamžitě implementovat (*sic*).[1345] Marčeta se následně stal starostou opštiny Východní Drvar (dříve Srpski Drvar), která vznikla odštěpením části drvarského okresu (tří obcí čítajících cca 60 osob) a jeho připojením k Republice srbské.[1346]

Počet Chorvatů, kteří v opštině Drvar žili výhradně v samotném městě, se od roku 1999 konstantně snižoval. Hlavní důvod jejich početního úbytku spočíval ve slábnoucí nabídce ekonomických příležitostí a schváleném nařízení opustit ilegálně obývaná obydlí.[1347] Chorvaté Drvar postupně frustrovaně opouštěli kvůli nesplněným slibům, které je sem po válce přilákaly. Přestože se podle údajů Marčety po roce 2002 vrátilo až 8 618 Srbů, v dnešní době může v celém okresu reálně žít maximálně okolo šesti tisíc osob (úspěšnost návratnosti cca 40 %).[1348]

O aktuální demografické struktuře obyvatelstva Drvaru svědčí počet žáků základních a středních škol (školy v opštině Drvar jsou opětovně multietnické). Např. základní školu v Drvaru v roce 2011 navštěvovalo celkem 495 žáků, z nichž bylo cca 70–100 Chorvatů.[1349] O poznání méně Chorvatů studovalo ve stejném roce na střední škole v Drvaru, která

[1343] Marčeta tvrdě kritizoval mezinárodní společenství za neschopnost vylepšit bezpečnostní podmínky, které by vedly k mohutnějšímu návratu. Svými nekompromisními postoji proti sobě popudil dříve vstřícné západní aktéry.
[1344] Viz resp. 150, nar. 1945, vš, rozhovor opština Drvar 2011; většina z respondentů se domnívala, že Marčetovi stoupla do hlavy jeho historická úloha organizátora návratu. Viz pozorování v terénu. Terénní deník 2010–2012, opština Drvar.
[1345] Viz KNAUS, G., MARTIN, F.: Travails of the European Raj. Lessons from Bosnia and Herzegovina. In: *Journal of Democracy*, Vol. 13, 2003, s. 65–66.
[1346] O Marčetově politickém stylu nicméně svědčí fakt, že po čase byl z této funkce odvolán i zde. Viz resp. 150, nar. 1945, vš, rozhovor opština Drvar 2011.
[1347] V opštině Drvar restituční úspěšnost dosáhla oficiálně 98 %. Dle PLIP: *Implementation of the Property Laws in Bosnia and Herzegovina*, Sarajevo 2003 [cit. 2010–12–2]. Dostupné z: <http://www.ohr.int/plip/pdf/plip_12.02.PDF>.
[1348] Dle resp. 148, nar. 1962, sš, rozhovor opština Drvar 2011; podle Marčety dokonce dnes pouze 4,5 tisíc. MARČETA, Mile. Osobní rozhovor. Sarajevo 26. 10. 2011.
[1349] Dle resp. 150, nar. 1945, vš, rozhovor opština Drvar 2011, pracovník opštiny odhaduje počet chorvatských studentů na 20 %. Viz resp. 148, nar. 1962, sš, rozhovor opština Drvar 2011.

dohromady čítala 248 studentů (222 Srbů a 26 Chorvatů).[1350] Slabší podílové zastoupení Chorvatů na střední škole je ale způsobeno tím, že po ukončení povinné školní docházky mnoho z nich odchází studovat do centra kantonu (Livna) či do sousedního Chorvatska.[1351] Paradoxem je, že přestože většina studentů i pedagogického sboru jsou Srbové, výuka zde probíhá podle chorvatského učebního plánu Herceg-bosenského kantonu.[1352]

Snižující se počet obyvatel stejně jako jinde primárně způsobuje nedostatek ekonomických příležitostí. Přestože lze bezpečnostní situaci v Drvaru od roku 2004 považovat za relativně stabilizovanou,[1353] společenské poměry v okrese jitří právě tíživá hospodářská situace. Drvar představuje klasický příklad okresu, v němž poválečná průmyslová výroba totálně zkolabovala. Před válkou zde zaměstnávalo pět velkých podniků celkem 4 360 osob.[1354] V dnešní době dosahuje nezaměstnanost více jak 50 %.[1355] Chorvatské politické elity Herceg-bosenského kantonu se sídlem v Livnu, v souvislosti s tím, jak se v Drvaru, ale i v Bosanském Grahovu a Glamoči obměňovala demografická situace, odřízly tyto opštiny od zisků z výběru daní na svých teritoriích.[1356] Srbové sice získali zpět své politické postavení, tj. zaujali pozice na okresním úřadě a policii, v hospodářské sféře ale zůstávají i nadále těžce marginalizováni.

Vzhledem k tomu, že většinu státních podniků (pošta, telefonní ústředna, energetika) kontroluje kantonální vláda, v níž mají výsadní pozici Chorvaté, zaměstnávají tyto společnosti především Chorvaty. V ekonomické rovině tedy výsledky etnických čistek setrvaly

[1350] Interní materiály školy Drvar. Před válkou ve škole studovalo průměrně okolo jednoho tisíce žáků, kteří se učili na dvě směny. Dle resp. 150, nar. 1945, vš, rozhovor opština Drvar 2011.
[1351] Dle resp. 150, nar. 1945, vš, rozhovor opština Drvar 2011.
[1352] Srbové mají povoleno vyučovat pouze čtyři předměty podle učebních osnov Republiky srbské. Jedná se o tzv. menšinové předměty (srbský jazyk a literatura, zeměpis, dějepis a náboženská výchova). Dle resp. 150, nar. 1945, vš, rozhovor opština Drvar 2011.
[1353] Vztahy mezi dnes opětovně většinovými Srby a Chorvaty, kteří zde setrvali, jsou vesměs korektní, přestože mezi nimi zůstává zřetelná bariéra. Od roku 2002 z přibližně 300 sezdaných párů vstoupilo do smíšeného manželského sňatku pouze 15 párů. Dle resp. 148, nar. 1962, sš, rozhovor opština Drvar 2011.
[1354] Dle ICG: *A Hollow Promise?...*, s. 8.
[1355] V roce 2011 bylo podle Federálního statistického úřadu oficiálně zaměstnáno 1 112 osob a na úřadech oficiálně registrováno 1 123 nezaměstnaných osob. Dle FZS: *Kanton 10 u brojkama*, Sarajevo 2012. Podle odhadů některých autorit však reálná zaměstnanost v opštině bude mnohem nižší (nejčastější uváděná hodnota činila cca 700 osob). Viz Dle resp. 150, nar. 1945, vš, rozhovor opština Drvar 2011; MARČETA, Mile. Osobní rozhovor. Sarajevo 26. 10. 2011; resp. 148, nar. 1962, sš, rozhovor opština Drvar 2011.
[1356] Za výběr daní v opštině je zodpovědný kanton, který poté musí 40 % výnosu předat příslušné opštině. Transparentnost tohoto procesu, nejen v případě Drvaru, kritizovala ICG: *The Continuing Challenge of Refugee Return*…, s. 31.

v platnosti.[1357] Finvest, který v okrese představuje jediný funkční podnik, zaměstnává v dnešní době cca 250–300 Srbů. Podle vyjádření některých srbských navrátilců se tak ale děje jen kvůli tomu, že pracovní pozice opustili chorvatští zaměstnanci.[1358] Zbytek žije ze skrovných důchodů a z podpory příbuzných usídlených v zahraničí či ve větších městech v BaH. Řada osob, které zde mají trvalé bydliště, pendluje a pracuje v jiných městech Republiky srbské (především v Banja Luce a Prijedoru).

Srbové poznali, že zpětný zisk svých domovů a opětovné nabytí politického významu bylo mnohem jednoduší než obnovení předválečného životního standardu. Na příkladu menšinového návratu Srbů do Drvaru lze pozorovat, že početně výraznějšímu návratu utečenců nepomohla ani skutečnost, kdy z původně menšinové návratnosti Srbů se na základě pozvolného odchodu Chorvatů *de facto* stala většinová návratnost, tj. repatriace Srbů do etnicky stejnorodého prostředí.[1359] Ani tato změna nedokázala zvýšit početní stav drvarské populace. UNHCR od roku 2004 do konce roku 2007, kdy byli menšinoví repatrianti po opštinách ještě registrováni, nezaznamenala v Drvaru jediného navrátilce.[1360]

10.4.1.2. Úspěšná minoritní návratnost: případová studie bosňácké návratnosti do opštiny Zvornik

Menšinový návrat Bosňáků do okresu odhady Zvornik na severovýchodě Republiky srbské lze v rámci hodnocení repatriační úspěšnosti v BaH z hlediska absolutních čísel označit za vůbec nejzdařilejší.[1361] V dnešní době může ve zvornickém okresu žít možná i více než dvacet tisíc bosňáckých navrátilců (tj. repatriační úspěšnost dosáhla téměř 53 %).[1362]

Návrat vyhnaných osob zpět do Zvorniku je třeba hodnotit (především s přihlédnutím k dramatickým okolnostem, za jakých Bosňáci z oblastí podél řeky Drina utíkali) za úspěšný. V kapitole o demografickém vývoji populace v BaH jsme uvedli, že v posledních několika

[1357] V roce 2004 zaměstnávaly státem registrované podniky pouze 300 Srbů; žádný z nich nepracoval v dřevozpracujícím průmyslu. Dle DONAIS, T.: A tale of two towns…, s. 23.
[1358] Viz resp. 155, nar. 1971, sš, rozhovor opština Drvar 2011, resp. 147, nar. 1955, zš, rozhovor opština Drvar 2011.
[1359] Respektive úspěšnost obnovy předválečného početního stavu a etnického složení byla umožněna kontinuálním odchodem frustrovaných Chorvatů.
[1360] *UNHCR statistiky* [cit. 2011–10–16]. Dostupné z: <unhcr.ba>.
[1361] Zvornik patrně předčil pouze návrat oficiálně registrovaných 24 135 Bosňáků do opštiny Doboj. *UNHCR statistiky* [cit. 2011–10–16]. Dostupné z: <unhcr.ba>.
[1362] Viz pozorování v terénu. Terénní deník 2010–2012, opština Zvornik.

dekádách existence federativní Jugoslávie se v tomto regionu postupně utvářela velmi křehká etno-demografická realita, kterou způsoboval dynamický početní růst muslimského a populační úbytek srbského národa.[1363] Extrémně napjaté národnostní poměry v BaH explodovaly na počátku dubna roku 1992 právě v Podriní (v sousední Bijeljině). Srbské paramilitární jednotky s asistencí místních srbských autorit začaly etnicky čistit prostor především v sídlech, která hraničila se sousedním Srbskem.[1364]

Silně industrializovaná opština Zvornik tvořila v roce 1991 klasický příklad dvounárodního etnicky vyváženého společenství. Z celkového počtu 81 295 osob bylo 48 102 (59,2 %) Bosňáků a 30 863 (38 %) Srbů. Entitní linie oddělila z původní zvornické opštiny region Sapna, jenž zůstal jako samostatný okres v rámci Federace BaH. Tuto administrativní změnu je potřeba brát při hodnocení výsledné úspěšnosti repatriační návratnosti v potaz. Retrospektivním přepočtem žilo na území zkoumaného okresu v Republice srbské v roce 1991 celkem 67 795 osob, 37 957 Bosňáků (56 %) a 27 665 Srbů (41 %).[1365]

Všichni Bosňáci (tj. téměř 50 tisíc osob) opustili původní zvornický okres prakticky již během prvního měsíce války. Vylidněná, hospodářsky atraktivní oblast se tak následně stala jednou z nejpřitažlivějších lokalit pro Srby utíkající z jiných částí BaH. V průběhu konfliktu jich sem dorazilo cca 31 tisíc.[1366] Další tisíce se do Zvorniku přestěhovaly v důsledku daytonských ustanovení, která na základě mírového uspořádání nařídila na jaře roku 1996 předat sarajevské čtvrti doposud pod kontrolou Srbů do správy Federace BaH.[1367] Celkově do Zvorniku dorazilo více srbských vysídlenců, než jaký byl původní počet srbských obyvatel této opštiny.[1368]

Válečná destrukce, jež tvořila nedílnou součást strategie etnických čistek, postihla všechny obce, v nichž žili Muslimové.[1369] Všech 26 zvornických mešit bylo v průběhu války

[1363] Viz kapitola č. 3. (*Prostorové a etnické změny uspořádání obyvatelstva v prostoru BaH v letech 1971–1991. Primární statistický rozbor na úrovni opštin*).
[1364] Srov. LITTLE, SILBER: *Smrt Jugoslavije*…, s. 207.
[1365] Opština Sapna podle přepočtu čítala v roce 1991 celkem 13 500 osob, z toho 10 145 Bosňáků (75 %) a 3 198 Srbů (24 %). Dle NENADIĆ, M. et al.: *Uporedna analiza pristupa…*, s. 37, 41.
[1366] Viz FRANZ, B.: Returnees, Remittances…, s. 53.
[1367] Dle CATER, C. K., COUSENS, E. M.: *Towards peace in Bosnia*…, s. 63.
[1368] Odhady pracovníků opštiny.
[1369] V daytonském okrese Zvornik bylo v průběhu války zničeno cca 36 % domovního fondu; v Sapně v průběhu války bylo zničeno či těžce poničeno 75 % domů. Dle NENADIĆ, M. et al.: *Uporedna analiza pristupa…*, s. 69, 71.

kompletně zničeno.[1370] Příchozí Srbové se obdobně jako např. v Prijedoru usazovali v opuštěných bosňáckých bytech a domech v samotném městě a jeho přilehlém okolí. Srbští vysídlenci sem směřovali v takovém počtu, že přesáhli tehdejší ubytovací kapacity okresu. Jejich nechuť se po skončení války vrátit do původního bydliště vytvořila tlak na zdejší politické elity, které začaly ochotně přerozdělovat veřejné pozemkové parcely k výstavbě nových sídlišť (viz dále).

10.4.2.1.2. Průběh menšinového návratu Bosňáků do Zvorniku

Za rozhodující faktor, jenž obdobně jako v případě Drvaru a Prijedoru přiměl bosňácké utečence k návratu do Zvorniku, lze označit jejich působivý sociální kapitál.[1371] Uprchlí Bosňáci, kteří se během války nejčastěji uchýlili do sousední Tuzly, se v místě svého přemístění sdružovali podle *mjesnih zajednic,* z nichž pocházeli.[1372] Organizovanost utečeneckých komunit, nehostinnost podmínek tamních kolektivních center, prodlužující se délka pobytu v těchto přechodných útočištích a geografická blízkost původního domova ztělesňovaly stěžejní pohnutky, které přispívaly k odhodlání k návratu. Z výpovědi jednoho z organizátorů návratu Bosňáků Omera Selimoviće vyplývá, že se i v případě návratu do Zvorniku jednalo o spontánní aktivitu, kterou Západ nikterak neinicioval.[1373]

Vyhrocené bezpečnostní poměry ve zvornickém okresu naopak po uzavření daytonských dohod bránily i teoretické možnosti brzkého návratu a jeho podpory ze strany mezinárodního společenství.[1374] Prvotní samovolné pokusy Bosňáků navštívit své domovy v obcích jen těsně za entitní linií v roce 1996 vyvolaly bouřlivou odezvu: došlo k několika násilným incidentům, při nichž shořely desítky domů.[1375] Hlavní spojnice mezi Tuzlou a

[1370] Některé z nich jsou opětovně opraveny, jiné zůstávají v rozvalinách. V obci Divić byl na místě bývalé mešity dokonce vystavěn pravoslavný kostel. Srov. DAHLMAN, C., TOAL, G.: Broken Bosnia…, s. 648.
[1371] O tomto fenoménu podrobněji viz kapitola č. 7. (*Zhodnocení průběhu návratnosti utečenců*).
[1372] Dle DAHLMAN, C., TOAL, G.: Broken Bosnia…, s. 650.
[1373] *Udruženje povratnika opštine Zvornik* – predsjednik Omer Selimović
[1374] V komunálních volbách v roce 1997 zvítězila SDS, těsně následovaná Srbskou radikální stranou V. Šešelje. Tyto dvě strany volilo celkem 20,5 tisíc Srbů. Přestože koalici bosňáckých stran absenční formou podpořilo téměř 18 tisíc Bosňáků, jejich vliv na politický a společenský vývoj zůstával i v následujících letech v tomto okresu značně marginalizován.
[1375] K násilnostem došlo ve třech sídlech Mahala, Dugi Dio a Jusići, kam se bosňáčtí utečenci začali vracet jako první. Tyto obce se rozkládají jen těsně za vymezenou entitní linií. Dle TOAL, G., DAHLMAN, C. T.: *Bosnia Remade*…, s. 189–190.

Zvornikem zůstala pro bosňácké utečence až do roku 1999 uzavřená.[1376] Napjatá situace tak jako v jiných bosenských regionech poněkud polevila až v roce 1999 v důsledku rozhodnějšího postoje mezinárodního společenství.[1377]

Průlom v repatriačním procesu lze na základě údajů UNHCR ve zvornickém okrese pozorovat v roce 1998. Do té doby se vrátilo pouze 463 Bosňáků. Regionální kancelář UNHCR o rok později evidovala již 2 357 a do konce roku 2005 celkem 14 473 Bosňáků (úspěšnost návratu 39,2 %). V tomto momentě ale repatriační proces zcela ustrnul; po roce 2005 statistiky žádného navrátilce ve Zvorniku neevidují.[1378] OHR ke konci roku 2003 vykazovala celkem 15 tisíc navrátilců (tj. úspěšnost 39,5 %).[1379] Samotní organizátoři bosňácké repatriace nezávisle na sobě optimisticky soudili, že se mohlo vrátit mezi 16 až 20 tisíci Bosňáků (repatriační zdařilost 42–53 %).[1380]

Na příkladu kvantifikace menšinové repatriace do Zvorniku jasně pozorujeme, jak složité je komparovat vykazované repatriační statistiky s rozdílnými odhady zaměstnanců státní správy a organizátorů návratnosti. Porovnáním jejich zjištění se závěry provedenými terénním výzkumem jen náročnost interpretace kompilovaných dat potvrzuje. Ve Zvorniku vznikla poměrně vysoká disproporce mezi statisticky registrovanými navrátilci, odhady reálné fyzické přítomnosti navrátilců a počty evidovaných repatriantů s obnoveným trvalým bydlištěm mj. proto, že mnoho z nich neprojevovalo ochotu se v místě návratu formálně registrovat.[1381] Přestože Zvornik figuruje mezi opštinami Republiky srbské společně s Dobojem na předním místě co do největšího absolutního počtu repatriantů, ne všichni navrátilci si v původním bydlišti obnovili svůj trvalý pobyt.[1382] Mnoho bosňáckých repatriantů se navíc do Zvorniku vrátilo bez pomoci mezinárodních organizací, tudíž je nikdo oficiálně neregistroval. Zvornická opština je tak v BaH jedním z mála míst, kde repatriační

[1376] DAHLMAN, C., TOAL, G.: Broken Bosnia…, s. 650.
[1377] Vysoký představitel kvůli narušování *Přílohy 7* ve Zvorniku odvolal 22 tamních představitelů. V tomto roce se také musely na základě důslednějšího prosazování restitučních požadavků vystěhovat první osoby, které ilegálně obývaly cizí majetek. Srov. DAHLMAN, C., TOAL, G.: Broken Bosnia…, s. 651.
[1378] *UNHCR statistiky* [cit. 2011–10–16]. Dostupné z: <unhcr.ba>.
[1379] Dle OHR (RRTF): *Municipal Assessment Questionnaire…*, s. 294.
[1380] Dle SELIMOVIĆ, Omer. Osobní rozhovor. Zvornik 21. 10. 2011; GREBIĆ, Hasan. Osobní rozhovor. Zvornik 19. 10. 2011.
[1381] Terénní pracovníci UNHCR si často stěžovali, že menšinoví navrátilci se mnohdy odmítali po svém návratu na úřadech oficiálně přihlásit. Viz ICG: *The Continuing Challenge of Refugee Return*…, s. 4.
[1382] Dle SELIMOVIĆ, Omer. Osobní rozhovor. Zvornik 21. 10. 2011; GREBIĆ, Hasan. Osobní rozhovor. Zvornik 19. 10. 2011; o důvodech, proč takto postupovali, viz kapitola č. 9. (*Příčiny slabé návratnosti bosenskohercegovských utečenců*).

statistiky mezinárodních organizací a odhady okresních úřadů nejsou (silně) nadhodnocené, ale naopak budou s největší pravděpodobností poměrně podhodnocené. Přestože si trvalý pobyt ve Zvorniku obnovilo pouze cca 9–12 tisíc Bosňáků, jejich skutečný počet bude evidentně vyšší.[1383]

10.4.1.2.2. Rekonstrukce současného etnické složení sídel okresu Zvornik

Podle údajů zvornického úřadu lze v dnešní době z celkem 61 *mjesnich zajednic* okresu za vetšinově bosňácké označit 23.[1384] Do dalších minimálně čtyř sousedských společenství se Bosňáci také vrátili v hojném počtu.[1385] Tyto odhady etnického složení sídel zvornického okresu potvrzovaly skutečnost, že bosňáčtí navrátilci směřovali výhradně do vesnic v okolí Zvorniku, do města samotného se nevracel téměř nikdo.[1386] V roce 2005 se sice do města mohlo vrátit až cca 400 bosňáckých rodin, většina z nich ale jenom proto, aby prodala svůj majetek a přesunula se ke své nové komunitě.[1387] Organizátoři bosňácké návratnosti odhadují, že Bosňáci ve městě Zvornik mohou aktuálně tvořit cca 10 % všech obyvatel.[1388]

V největších počtech se Bosňáci vraceli do obcí se zemědělsky úrodnou půdou, kde mohli znovuobovovat svá zemědělská hospodářství. Mezi taková sídla patřil např. Divić či Kozluk, v nichž se zcela (Divić) či částečně (Kozluk) obnovila původní muslimská komunita.

[1383] Podle Rondiće, který ve svých šetřeních odhadoval návrat až 20 tisíc Bosňáků, si svůj trvalý pobyt ve Zvorniku obnovilo pouze devět tisíc z nich. RONDIĆ, A.: *Povratak. Između privida i stvarnosti*…, s. 27. S tímto údajem se shodoval Hasan Grebić, jenž rovněž předpokládal, že ve Zvorniku je trvale přihlášeno cca devět tisíc Bosňáků. Omer Selimović naopak odhadoval, že občanský průkaz s místem vydání ve Zvorniku může mít až 12 tisíc Bosňáků. Dle SELIMOVIĆ, Omer. Osobní rozhovor. Zvornik 21. 10. 2011; GREBIĆ, Hasan. Osobní rozhovor. Zvornik 19. 10. 2011. Sarajevský deník Oslobođenje v roce 2008 odhadoval, že ve Zvorniku je přihlášeno pouze cca osm tisíc Bosňáků. Dle OSLOBODJENJE: *Umjesto satisfakcije kazna za povratak* 27. 05. 2008. Cit. in: JANSEN, S.: Refuchess…, s. 151. O důvodech, proč není možné zjistit reálný počet bosňáckých držitelů občanského průkazu vydaných ve Zvorniku, viz úvodní kapitola.

[1384] Zvornický okres tvořilo celkem 69 obcí. Dle OZ: *Opšti podaci o opštini Zvornik*, interní dokument Zvornik 2011.

[1385] Tyto údaje jsou kromě terénních pozorování založeny i na porovnání seznamu jmen předsedů *mjesnih zajednic* a jejich zástupců. V 23 případech byli oba dva správní představitelé bosňácké národnosti. V dalších čtyřech obcích vždy jeden z nich pocházel z řad bosňáckého národa. Dle Spisak predsjednika i zamjenika savjeta mjesnih zajednica na području opštině Zvornik. Interní dokument Zvornik 2009.

[1386] Srov. LIPPMAN, P.: Promoting Return of Refugees: Sarajevo and Zvornik in Bosnia and Herzegovina. In: DIMITRIJEVIĆ,N., KOVÁCS, P. (eds.): *Managing Hatred and Distrust: The prognosis for Post-Conflict Settlement in Multiethnic Communities in the Former Yugoslavia*, Budapest 2004, s. 10.

[1387] Viz DAHLMAN, C., TOAL, G.: Broken Bosnia…, s. 653.

[1388] Dle SELIMOVIĆ, Omer. Osobní rozhovor. Zvornik 21. 10. 2011; GREBIĆ, Hasan. Osobní rozhovor. Zvornik 19. 10. 2011.

V obou případech návratu napomohl fakt, že se v domech po uprchlých Bosňácích usídlili přemístění Srbové, kteří obydlí nezničili. V dalších dvou desítkách obcí, kam bosňáčtí navrátilci směřovali, se podařilo alespoň z části obnovit původní zástavbu.[1389]

O úspěšnosti menšinové repatriace do Zvorniku svědčí skutečnost, že aktuální přirozený přírůstek Bosňáků v okrese převyšuje přirozený přírůstek Srbů.[1390] Z interních materiálů zvornického okresu o školství z roku 2009 vyplývá, že na tamních základních školách studuje 17 % žáků bosňácké národnosti. Obzvláště populačně silná komunita Bosňáků je kromě Diviče a Kozluku v sídlech Križevići, Novo Selo, Donja Kamenica a Liplje, kde v malotřídkách studuje více jak 440 bosňáckých dětí. Přestože bosňáčtí žáci navštěvují základní školy v okrese, většina z nich na středoškolská studia směřuje do sousední opštiny Kalesija ve Federaci BaH. Zvornické gymnázium a odbornou školu studuje z 1 167 studentů necelých 10 % Bosňáků.[1391]

Z analýzy výsledků komunálních voleb v letech 1997–2012 můžeme vyvodit, že počet voličů ve Zvorniku prudce poklesl v okamžiku, kdy občané BaH musely hlasovat v místě svého trvalého pobytu. Již jsme konstatovali, že počet Bosňáků, kteří trvale žijí na území Zvorniku, bude vyšší, než je oficiální údaj. V tomto závěru nás nepřímo utvrzuje mj. právě prudký propad volebních výsledků. Od roku 1997, kdy pro koalici bosňáckých stran téměř výhradně absenční formou hlasovalo 17 676 voličů, jejich počet poklesl na méně než pět tisíc v roce 2012.[1392] Vzhledem k tomu, že v posledních volbách zvornický okres evidoval 51 tisíc voličů, méně než 10 % z nich patřilo Bosňákům.[1393] Detailní rozbor volebních výsledků z roku 2012 v jednotlivých volebních obvodech nás utvrzuje v tom, že v samotném městě téměř nikdo z Bosňáků nehlasoval.[1394] Současně za nejsilnější komunity Bosňáků lze

[1389] Přestože na území dnešního zvornického okresu bylo obnoveno celkem 2 569 domů (38,5 % zničeného domovního fondu), více jak 60 % zničených nemovitostí zůstává i nadále neobnoveno. Dle NENADIĆ, M. et al.: *Uporedna analiza pristupa…*, s. 148.

[1390] OZ: *Opšti podaci o opštini Zvornik*, interní dokument Zvornik 2011.

[1391] Dle OZ: *Brojno stanje učenika po školama na području opštině Zvornik u školskoj 2009/10. godini*. Interní dokument opštiny Zvornik 2009; tyto hodnoty organizátoři bosňácké návratnosti veskrze potvrdili. Viz SELIMOVIĆ, Omer. Osobní rozhovor. Zvornik 21. 10. 2011; GREBIĆ, Hasan. Osobní rozhovor. Zvornik 19. 10. 2011.

[1392] Počet hlasů pro bosňácké strany zůstává víceméně stabilní od roku 2004, kdy se poprvé hlasovalo výhradně v místě trvalého pobytu. Srov. CIK: *Centralna Izborna Komisija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo [cit. 2012–12–19]. Dostupné z: <http://www.izbori.ba/default.asp?col=Statistika>.

[1393] Dle CIK: *Lokalni izbori 2012. Utvrđeni rezultati*, Sarajevo 2012 [cit. 2013–02–25]. Dostupné z: <http://www.izbori.ba/rezultati/rezultatifinalni/files/Lista_opstina_trka_9.html>.

[1394] Je tedy zjevné, že bosňáčtí navrátilci, kteří se znovu zabydleli ve městě, si ponechali trvalý pobyt v místě

i s ohledem na situaci ve školství označit sídla Križevići, Liplje, Novo selo, Divič, Kozluk, G. a D. Kamenica, Kula grad, Đulići, Klisa, G. Šepak, Jusići, Glumina, Dugi Dio a Kučić Kula.[1395]

Podle údajů IDDEEA mělo v opštině Zvornik v roce 2012 trvalý pobyt (vydaný občanský průkaz) 53 555 osob.[1396] Pokud přihlédneme k počtu bosňáckých voličů ve stejném roce a odhadům organizátorů bosňácké návratnosti o počtu navrátilců s trvalým pobytem, můžeme na základě propočtů odhadovat, že podíl Bosňáků s trvalým bydlištěm se pohybuje mezi 10–22 %. Pokud do tohoto výpočtu zakomponujeme i odhad počtu Bosňáků bez trvalého pobytu, můžeme velmi hrubě předpokládat až max. 33 % proporční zastoupení bosňáckého národa ve Zvorniku.

Z pozorování a rozhovorů v opštině Zvornik lze konstatovat, že návrat Bosňáků sice efektivně narušil poválečnou etnickou homogenizaci, nicméně nedokázal obnovit předválečné multietnické složení okresu. Z druhé strany je ale možné návrat Bosňáků a jejich rozmístění ve zvornickém okrese považovat za vůbec nejzdařilejší pokus přiblížit se předválečnému stavu v rámci poválečné návratnosti v BaH.

10.4.2. Parciálně zdařilý minoritní návratnost

10.4.2.1. Případová studie bosňácké návratnosti do opštiny Prijedor

Návrat bosňáckých utečenců do opštiny Prijedor patří co do proporčnosti menšinové repatriace mezi příklady parciálně zdařilé menšinové návratnosti. Jde přitom do značné míry o paradox. Tento hustě osídlený okres, který podle sčítání z roku 1991 ztělesňoval z hlediska etnického složení „mikrokosmos“ BaH,[1397] představoval po roce 1995 jedno z nejefektivněji etnicky „vyčištěných“ teritorií. Na tomto území, kde se nacházely internační tábory Omarska, Trnopolje a Keraterm, západní žurnalisté zdokumentovali nejvíce válečných zločinů proti bosňáckému národu.[1398] Atmosféra prodchnutá srbským nacionalismem, přetrvávající

---

svého přemístění.

[1395] Rozbor voleb roku 2012. Dle CIK: *Lokalni izbori 2012*…

[1396] IDDEEA: IDDEEA ne vrši prijavu i odjavu prebivališta i boravišta…

[1397] Prijedorská opština čítala celkem 112 543 osob, z nichž relativní většinu měli Bosňáci jen těsně početně převažujícím Srby. Bosňáků bylo podle sčítání 49 351, Srbů 47 581, Chorvatů 6 316 a Jugoslávců 6 459. Dle ZSRBiH: *Nacionalni sastav stanovništva*...

[1398] O těchto táborech a příčinách, proč právě v této oblasti došlo v takovém množství k válečným zločinům, a také o důslednosti novinářského pokrytí těchto hrůzných činů na území celé BaH viz kapitola č. 5. (*Etnické čistky jako prostředek k národnostní homogenizaci BaH*).

angažovanost osob obviněných z válečných zločinů v místních samosprávách a nepříznivá bezpečnostní situace bránily v raném poválečném období reálnému návratu bosňáckých utečenců.[1399] Prijedor po skončení války tedy zůstal jako klasický příklad „problémové" opštiny stranou většiny dotačních rekonstrukčních programů.[1400] Revize repatriační strategie mezinárodního společenství, které začalo finančně podporovat výhradně opštiny nakloněné menšinové repatriaci, izolaci okresu dále prohloubila.

10.4.2.1.1. Příčiny úspěšné návratnosti Bosňáků do Prijedoru

Stejně jako v případě drvarských Srbů sehrál v úspěšnosti menšinové repatriace do Prijedoru výraznou roli sociální kapitál netrpělivých bosňáckých utečenců, geografická blízkost lokalit, v nichž přečkávali v přemístění, neúnosné podmínky kolektivních center a předválečné etnicky většinové (více jak 90 %) postavení v sídlech, kam se následně spontánně navraceli. Kromě těchto „vnitřních" faktorů menšinové repatriaci napomohl zostřený postup vojsk NATO a s ním související politické proměny v okrese.[1401]

V kapitole věnované jednotlivým etapám návratnosti jsme v souvislosti se „spontánním" typem návratu poukazovali na sdružování repatriantů z třetích zemí toužících po návratu, kteří se seskupovali nedaleko entitní hranice. V tomto ohledu ukázková situace nastala v prijedorské sousední opštině Sanski Most, která v průběhu daytonských jednání tvořila jeden ze sporných bodů teritoriálního uspořádání země. Sanski Most, jež během války kontrolovaly srbské vojenské síly, dobyla v rámci jedné z posledních ofenzív bosňácko-chorvatská vojska.[1402] Srbští politici během mírových jednání usilovali získat tuto oblast pod

[1399] V souvislosti s pokusy Bosňáků navštívit své domovy došlo v letech 1996 a 1997 k několika incidentům a potyčkám. Rozvášněný dav kamenoval v rámci návštěvy organizované UNHCR např. autobusový konvoj; domy, do nichž se měli vrátit první bosňáčtí navrátilci, byly zapalovány atd. Srov. ITO, A.: Politicisation of Minority Return…, s. 35.

[1400] Prijedor nebyl kvůli četným obstrukcím okresního úřadu zahrnut do programu Otevřená města (viz kapitola č. 7. [*Zhodnocení průběhu návratnosti utečenců*]) a navíc na něj Američané na základě tzv. Lautenbergova dodatku, jenž zakazoval financovat opštiny podezřelé z ukrývání válečných zločinců, uvalili embargo. Prijedorský okres tak nemohl obdržet pomoc od organizací, na jejichž financování se podílely Spojené státy. Srov. BELLONI, R.: Peacebuilding at the Local Level…, s. 131.

[1401] Britské jednotky NATO uskutečnily v polovině roku 1997 první postdaytonskou silovou akci, v jejímž průběhu byli odstaveni dva srbští klíčoví představitelé, které již dříve obvinil Mezinárodní trestní soud pro bývalou Jugoslávii. Tehdejší starosta následně odešel do předčasného důchodu a na jeho místo nastoupil příslušník SDS Borislav Marić, který návrat Bosňáků podpořil alespoň verbálně.

[1402] BURG, S., SHOUP, P.: *The war in Bosnia*…, s. 362, HOLBROOKE, R.: *To End a War*…, s. 160, 166, 172, 193.

svou kontrolu, neboť se obávali, že by mohla vytvořit efektivní předmostí k potencionálnímu útoku Bosňáků na sousední Prijedor.[1403]

Situace se radikálně zdramatizovala v průběhu roku 1997, kdy starosta sousedního Sanského Mostu, generál Mehmed Alagić, k posílení vlastního postavení do okresu pozval cca 40 tisíc bosňáckých uprchlíků nuceně repatriovaných z Německa.[1404] Jejich nejisté a nevyřešené postavení a relativní blízkost původního domova u mnoha z nich posilovaly rozhodnutí pokusit se v roce 1998 o návrat. V kontextu repatriační strategie mezinárodního společenství, jež představovala do značné míry spíše rétorické proklamace, je příznačné, že bosňácká bezprostřední aktivita nebyla ze strany Západu rozsáhleji umocněna, ba dokonce intenzita navracejících se Bosňáků mezinárodní zmocněnce nepříjemně zaskočila.[1405] Přesto však velmi dobře organizovaný bosňácký exil z Prijedoru dokázal efektivně využít tehdejší štědrosti mezinárodních donátorů k podpoře návratu utečenců.[1406]

Úspěšné repatriaci navíc silně napomohlo movitější zázemí repatriantů, kteří se vraceli z Evropy. Většina z nich kromě hojných donací ze Západu obnovovala svá hospodářství díky ušetřeným prostředkům z hostitelských států, či finanční podpory od svých rodinných příslušníků či příbuzných, kteří v zahraničí zůstali. S jejich pomocí si dokázali mnoho rekonstrukčních oprav zajistit z vlastních zdrojů.[1407]

O skutečném zájmu o návrat svědčily také výsledky komunálních voleb, jejichž prostřednictvím dokázali organizovaní vysídlenci absenční formou vytlačit nejradikálnější srbské nacionalisty. Jejich kandidáti v komunálních volbách v roce 1997 obdrželi 35 % míst v městské skupštině.[1408] Bosňácká politická reprezentace poté dokázala přesvědčit a motivovat mnoho z nerozhodnutých bosňáckých vysídlenců k návratu do Prijedoru.[1409]

[1403] Srov. BILDT, C.: *Peace Journey*…, s. 140.
[1404] Dle BELLONI, R.: *State Building*…, s. 134.
[1405] O tom podrobněji viz kapitola č. 7. (*Zhodnocení průběhu návratnosti utečenců*).
[1406] Z prostředků mezinárodních organizací se prostřednictvím neziskové organizace Fondacija opravilo více jak tisíc domů. ICG: *The Continuing Challenge of Refugee Return*…, s. 26.
[1407] Viz resp. 167, nar. 1956, zš, rozhovor opština Prijedor 2011; resp. 171, nar. 1952, zš, rozhovor opština Prijedor 2011.
[1408] Bosňáci měli v městské skupštině 24 zastupitelů z celkových 65. Viz CIK: *Municipal Elections Final Results 1997*. Sarajevo 1997 [cit. 2013–02–28]. Dostupné z: <http://www.izbori.ba/Documents/Documents/Rezultati%20izbora%2096-2002/97results/009%201997%20ME%20Results%2020000331%2019%2004.PDF>.
[1409] Viz BELLONI, R.: Peacebuilding at the Local Level…, s. 138.

10.4.2.1.2. Průběh menšinového návratu Bosňáků do Prijedoru

Bosňáci, kteří před válkou v okrese početně převažovali, obývali kromě vlastního města Prijedoru dvě přilehlá zemědělsky bohatá území: obce v povodí říčky Ljubija a sídelní pás, v němž jedna obec volně přechází v další, na úpatí pohoří Kozara. V obou případech se jedná o úrodné kraje, v nichž zemědělství poskytuje velmi solidní možnost obživy. Navíc celý prijedorský okres díky své geografické poloze, slušné infrastruktuře a příhodnému dopravnímu napojení na sousední Chorvatsko nabízí ve srovnání s bosenským průměrem mnohonásobně vyšší nabídku pracovních příležitostí.

Návrat Bosňáků do Prijedoru ale v prvé řadě znesnadňovala bytová otázka. V prijedorském okresu bylo zničeno cca 36,5 % (33 003) domovních jednotek bytového fondu.[1410] Téměř všechny zničené domy byly rozmístěny v rurálním zázemí města Prijedor. Celkový počet obyvatel tohoto okresu, přestože podle odhadů z opštiny uteklo až 50 tisíc osob, se ale nikterak nesnížil.[1411] Většinu v průběhu konfliktu příchozích osob představovali Srbové ze sousedního Chorvatska či oblastí Federace BaH. Ti se nejčastěji usazovali v samotném městě, kde se tudíž nejobtížněji řešily restituce nemovitostí.[1412] Návrat Bosňáků ale z obecného pohledu neprovázely těžkosti zaznamenané v případě srbské repatriace do opštiny Drvar. Většina venkovských lokalit, kam se bosňáčtí utečenci vraceli, sice byla silně poničena, nicméně právě kvůli této destrukci nebyla srbským obyvatelstvem plošně dosídlena.

Prijedor představuje příklad geograficky rozlehlého a početně hustě zalidněného okresu, kde je výzkum minoritní repatriační úspěšnosti v řádu jednotlivce navýsost složitý. Kromě vysoké hustoty zalidnění a souvislého osídlení zůstávají největším problémem výzkumu nedostatečně úředně zdokumentované dílčí administrativní proměny.[1413] Navíc mnoho z repatriantů, které statistika vykazovala jako úspěšné (tj. trvalé) navrátilce, se vrátilo

[1410] Dle *Uporedna analiza pristupa…*, s. 68.

[1411] RRTF odhadoval, že na území opštiny v roce 2003 žilo 103 700 osob převážně srbské národnosti. Srov. OHR (RRTF): *Municipal Assessment Questionnaire…*, s. 240; úřad městské opštiny v roce 2011 pracoval s obdobnou hodnotou 101 771 osob. Dle OP: *Broj stanovnika Prijedora po naseljenim mjestima i naseljima*, interní dokument, Prijedor 2010.

[1412] Bosňáčtí restituenti strávili soudními tahanicemi o svůj legální majetek mnohdy i několik let. Do konce roku 2002 bylo úspěšně vyřešeno pouze 51 % restitučních žádostí. Většina požadavků (95,2 %) ve městech byla zdárně ukončena do konce roku 2003. Dle PLIP: *Implementation of the Property Laws*…

[1413] Mnoho obcí, jejichž počet obyvatel byl zredukován, se správně připojilo k větším sídlům, aniž by tyto změny byly jakkoliv úředně reflektovány.

jen kvůli převzetí své nemovitosti a jejímu následnému prodeji či výměně. To se z velké části týkalo především chorvatské populace, jejíž návrat do prijedorského okresu lze označit za totálně neúspěšný.[1414] Celkový počet skutečných repatriantů ale nemůžeme relevantně ověřit i proto, že velká část z příchozích získala státní příslušnost evropských (nejčastěji skandinávských) států. Tito „navrátilci" se pohybují mezi dvěma domovy, přičemž v BaH tráví pouze několik měsíců (většinou v letním období) v roce.[1415]

V opštině existovalo v roce 1991 celkem 71 obcí seskupených do 45 *mjesnih zajednic*. Pracovníci úřadu ve svých dokumentech k roku 2011 vykazují celkem 49 sousedských společenství. Ze srovnání jejich údajů a statistik z roku 1991 vyplývá, že za čistě bosňácké oblasti můžeme označit pouze *mjesne zajednice* Bišćani, Kevljani, Rizvanovići, Rakovčani, Hambarine a Čerakovo, kde v roce 1991 žilo celkem 11 363 Bosňáků. V roce 2011 pracovníci úřadu Prijedor odhadovali, že v těchto pěti společenstvích se nacházelo celkem 3513 osob.[1416] V dalších pěti sousedských společenstvích Kozarac, Kozaruša, Kamičani, Ćela a Zecovi, které v roce 1991 obývalo celkem 20 005 osob (z toho 16 526 Bosňáků), v dnešní době žije cca 12 360 osob, z nichž převážnou většinu tvoří Bosňáci.[1417]

Pozorovatelé ICG odhadovali, že do prijedorského okresu se do roku 2002 mohlo reálně vrátit mezi osmi až dvaceti tisíci Bosňáků.[1418] Podle odhadů OHR z roku 2003 činil počet menšinových navrátilců celkem 14 201 osob (úspěšnost návratnosti 28,8 %)[1419] a dle UNHCR z konce roku 2004, kdy byly ještě zaznamenávány minoritní návraty, se vrátilo 12 069 Bosňáků (zdařilost 24,5 %) a 441 Chorvatů (7 %).[1420] Navzdory početnému minoritnímu návratu pozorujeme, že celková repatriační úspěšnost zdaleka nepřesáhla 25 % původního počtu Bosňáků v okrese. Současně dodejme, že stejně jako v dalších případových studiích i v tomto případě hovoříme o oficiálních údajích, jejichž reálná hodnota bude patrně

[1414] Dle nejmenovaného administrativního pracovníka okresního úřadu Prijedor. Prijedor 22. 6. 2011. HDZ v roce 1997 v prijedorském okrese nevolil nikdo, v roce 2000 pro tuto stranu hlasovalo celkem 387 osob (z toho 343 absenčně), v roce 2004 pro HDZ nehlasoval opětovně nikdo, většinově Chorvaty podporovanou stranu Narodna stranka Radom za boljitak volilo ve stejném roce 1207 osob. V roce 2008 obě dvě chorvatské strany volilo celkem 802 voličů a v roce 2012 pro HDZ hlasovalo 210 osob. Dle CIK: *Centralna Izborna Komisija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo [cit. 2012–12–19]. Dostupné z: <http://www.izbori.ba/default.asp?col=Statistika>.
[1415] Viz studie HUTTUNEN, L.: 'Home' and ethnicity…; EASTMOND, M.: Transnational Returns…
[1416] Dle OP: *Broj stanovnika Prijedora*…
[1417] Dle OP: *Broj stanovnika Prijedora*…
[1418] ICG: *The Continuing Challenge of Refugee Return*…, s. 24.
[1419] Dle RRTF se vrátilo 13 759 Bosňáků a 442 Chorvatů. Dle PLIP: *Implementation of the Property Laws*…
[1420] Dle *UNHCR statistiky* [cit. 2011–10–16]. Dostupné z: <unhcr.ba>.

mnohem nižší. Přestože s nadhodnoceností údajů se potýkají i data, která vykazoval okresní úřad (návrat cca 12 tisíc Bosňáků),[1421] počet bosňáckých navrátilců bude patrně převyšovat deset tisíc osob.[1422]

Tento statistický výčet s výjimkou *mjesne zajednice* Kozarac jasně dokumentuje úbytek bosňáckého obyvatelstva v jednotlivých sídlech (nikoliv redukci jejich fyzické rozlohy), které tvoří příslušné *mjesne zajednice*. Pozorovatelé sice vyzdvihovali dynamiku, s jakou se Bosňáci do Prijedoru začali vracet, nicméně jejich návrat nejčastěji směřoval do sídel, kde před válkou přebývali pospolu ve většinovém postavení. Bosňácká repatriace (nejviditelněji v sídle Kozarac) tak vytvářela jakési enklávy v etnicky stejnorodém moři.

10.4.2.1.3. Menšinová repatriace a její vliv na obnovu původní multietnicity Prijedoru

Rétoriku zmocněnců mezinárodní správy, stejně jako tvrzení okresních představitelů, že díky návratu utečenců došlo k obnově etnické harmonie, však nelze z terénních výzkumů jednoznačně potvrdit. I když lze bezpečnostní a společenskou situaci označit za stabilizovanou, z reakcí respondentů je patrné, že mezi menšinovými navrátilci a většinovým národem nadále přežívá vzájemná ostražitost a opatrnost.[1423]

Také v Prijedoru se začaly rozvíjet nové činnosti úřadu UNHCR, který v souladu s proměnami repatriační strategie mezinárodního společenství, pozvolna přesměrovával svou pozornost na dlouhodobější projekty podporující udržitelnost menšinové repatriace (tzv. *Imagine Coexistence*).[1424] Tvůrci projektů zamýšleli (prostřednictvím koordinovaných společných aktivit) odstranit překážky bránící obnovování vzájemné důvěry mezi Srby a Bosňáky. Přestože mezinárodní představitelé tyto projekty hodnotili pozitivně, jejich činnost přestala být po několika měsících ze strany UNHCR finančně dotována; poté veškerá aktivita nadobro uhasla.[1425] Tyto akce tak jen potvrzovaly rozháranost, nekoncepčnost a neustálou

[1421] Viz nejmenovaný administrativní pracovník okresního úřadu Prijedor. Prijedor 22. 6. 2011.
[1422] Viz poznámky z pozorování v terénu. Terénní deník 2010–2012: rozhovory s nejmenovanými místními organizátory repatriace v okresu Prijedor.
[1423] Dle resp. 168, nar. 1967, sš, rozhovor opština Prijedor 2011; resp. 170, nar. 1952, zš, rozhovor opština Prijedor 2011.
[1424] Celkově se jednalo o 26 projektů, které byly kromě Kozarce vedeny i v Drvaru. HAIDER, H.: (Re)Imagining Coexistence…, s. 93, 108.
[1425] HAIDER, H.: (Re)Imagining Coexistence…, s. 110.

proměnlivost repatriační politiky mezinárodního společenství. Současně s tím se také ukázalo, že fungování multikulturně laděných iniciativ souviselo výhradně s přílivem dotací ze zahraničí, samy o sobě fukční nebyly.

Snahy obnovit v prijedorském regionu multietnickou harmonii zůstaly na půli cesty. Repatriační úspěšnost Bosňáků do Prijedoru lze bezesporu považovat – ve srovnání s dalšími regiony BaH – za velmi zdařilou. Neznamená to však, že by díky tomu došlo k obnovení relativního souladu v rámci multietnického soužití před rokem 1991. Bosňáčtí repatrianti žijí politicky, společensky, ale i institucionálně v odděleném světě. Jejich početní zastoupení ve správních funkcích okresního úřadu a dalších veřejných institucí Republiky srbské zůstává nepatrné.[1426]

Příležitostí ke spolupráci mezi většinovými Srby a menšinovými Bosňáky (např. v privátních firmách) je v okrese naprosté minimum.[1427] Navíc velká část repatriantů ze Sanského Mostu si po svém návratu udržela zaměstnání v místě svého přechodného bydliště. Geografická blízkost umožňuje dojíždění za prací, ale i za vzděláním (především na střední školu). Mnozí z formálních navrátilců si v Sanském Mostu nadále udržují trvalý pobyt, tudíž volby či zdravotní prohlídky musí absolvovat tam. Politické zastoupení bosňáckého národa v prijedorské skupštině se kvůli nařízení hlasovat pouze v místě svého trvalého bydliště v posledních dvou regionálních volbách výrazně zredukovalo.[1428]

10.4.2.2. Případová studie srbské repatriace do opštiny Bosansko Grahovo

Bosansko Grahovo představovalo před válkou, podobně jako sousední Drvar, téměř čistě etnicky homogenní opštinu se srbským obyvatelstvem. V roce 1991 na území okresu žilo celkem 8 311 osob, z nichž Srbů bylo 7 888 (95 %) a Chorvatů pouze 226 (2,7 %).[1429] Tento hercegovský okres v průběhu války obdobně jako přilehlé opštiny kontrolovali Srbové, kteří byli v těsném závěru konfliktu z oblasti vytlačeni. Bosenskochorvatského vojska (HVO)

[1426] Např. v roce 2002 ve 150členné administrativní správě okresu pracovali pouze tři Bosňáci. ICG: *The Continuing Challenge of Refugee Return*…, s. 27. V roce 2011 pracovník opštiny odhadoval, že počet zaměstnaných Bosňáků je v rámci správní struktury prijedorského okresu v řádech jednotlivců. Dle nejmenovaného administrativního pracovníka okresního úřadu Prijedor. Prijedor 22. 6. 2011.
[1427] Dle resp. 171, nar. 1952, zš, rozhovor opština Prijedor 2011; resp. 168, nar. 1967, sš, rozhovor opština Prijedor 2011; resp. 170, nar. 1952, zš, rozhovor opština Prijedor 2011.
[1428] Počet bosňáckých zastupitelů poklesl z 24 v roce 1997 na 4 v roce 2012. Dle CIK: *Lokalni izbori 2012*…
[1429] Viz ZSRBiH: *Nacionalni sastav stanovništva*...

během letní vojenské operace oblast Bosanského Grahova dobyla a na rozdíl od sousedního Drvaru mnohem více poškodila se záměrem znemožnit obnovu domovní zástavby.[1430] Vzhledem k tomu, že se jedná o výrazně periferní oblast, která leží mimo hlavní oblast politických a hospodářských zájmů, jsou následky války dodnes na každém kroku patrné. Obzvláště po příjezdu do centrálního sídla opštiny – Bosanského Grahova – nabývá návštěvník dojmu, že válka musela skončit teprve nedávno. Hlavní ulici maršála Tita lemují kompletně rozbořené, či silně poškozené budovy. Těžce narušené činžovní domy jsou opraveny pouze do té míry, že mohou být alespoň částečně obyvatelné. Stopy války lze pozorovat i v okolních sídlech, z nichž některá nebyla dosud prakticky vůbec obnovena.[1431]

Po skončení války celý region připadnul Herceg-bosenskému kantonu, který zde vládnoucí Chorvaté považují za pokračovatele „Herceg-Bosny". Jeden z nejchudších regionů BaH, ve kterém již převládá hercegovský typ kamenité pusté krajiny, postupně dosídlilo pouze cca 900 Chorvatů.[1432] Masovějšímu osdílení (ze strany Chorvatů) bránil právě obrovský rozsah poškození domovní zástavby v již tak nehostinné krajině. Kromě několika desítek chorvatských repatriantů, kteří se vraceli do svých domovů v jediné obci okresu, kde před válkou žili Chorvaté (Uništa), většina nově příchozích osídlovala vyprázdněné byty a domy přímo v Bosanském Grahovu. Celá opština, která měla již před válkou nízkou hustotu zalidnění, se tak populačně zcela vyprázdnila.

Právě neatraktivita této oblasti a vysoký stupeň poničení domovního fondu paradoxně umožnily od roku 1997 pozvolnou repatriaci srbských vyhnanců. V prvních regionálních volbách v roce 1997 získalo sdružení srbských utečenců *Zavičaj* („Domovina") v okresní skupštině 12 z 15 křesel.[1433] V následujícím roce se začali hromadněji vracet především ti z utečenců, kteří se voleb aktivně zúčastnili.[1434] Podle záznamů UNHCR se na území Bosanského Grahova vrátilo do konce roku 2007 celkem 3 830 Srbů (tj. úspěšnost návratnosti

[1430] Podle odhadů bylo zničeno více jak 55 % majetku. Dle NENADIĆ, M. et al.: *Uporedna analiza pristupa…*, s. 64; oblasti Bosansko Grahovo a Glamoć HVO dobyla během letních měsíců roku 1995.
[1431] Např. dodnes silně poničené jsou obce Donje Peulje (320 Srbů v roce 1991), Gornje Peulje (184 Srbů v roce 1991) či Preodac (195 Srbů v roce 1991).
[1432] Dle PRŠO, Željka. Osobní rozhovor. Bosansko Grahovo 27. 10. 2011.
[1433] ICG: *A Hollow Promise?...,* s. 2. Pro tuto koalici hlasovalo celkem 1 800 voličů, z nichž 1 753 volilo absenčně. Pro HDZ hlasovalo pouze 227 osob. Srov. CIK: *Municipal Elections Final Results 1997*…
[1434] Dle PRŠO, Željka. Osobní rozhovor. Bosansko Grahovo 27. 10. 2011. Zatímco v roce 1996–1997 se vrátilo pouze 34 Srbů, v následujících třech letech dorazilo oficiálně zpět celkem 3 018 osob. Dle *UNHCR statistiky* [cit. 2011–10–16]. Dostupné z: <unhcr.ba>

48,5 %).[1435] Návrat by patrně mohl být kvantitativně úspěšnější v případě efektivnější obnovy bytového fondu.[1436]

Tento problém představuje hlavní překážku pro cca 800 rodin, které v roce 2011 projevily zájem o návrat do svých domovů, nicméně se nemají kam vrátit.[1437] Návrat Srbů do Bosenského Grahova by šel díky své dynamice a celkovému počtu repatriantů zařadit do kategorie „úspěšného návratu". Takovému hodnocení ale brání především neutěšená socioekonomická situace, která mnohé z navrátilců donutila opět k odchodu.[1438] Naprostá většina z těch, kteří v opštině setrvali, živoří na hraně životního minima. Přestože byla obnovena základní dopravní infrastruktura ve všech 34 obcích okresu, ne všechny mají zavedenou elektřinu, vodovod či kanalizaci.

Většina repatriantů nemá řádné zaměstnání. Podle údajů okresního úřadu v Bosanském Grahovu pracuje pouze 400 osob, z nichž je údajně pouze 150 repatriantů.[1439] O tomto okresu platí totéž, na co jsme poukazovali ve vedlejším Drvaru. Všechny veřejné služby (pošta, telekomunikace, policie, energetika atd.) má pod kontrolou kantonální vláda, která při obsazování pracovních pozic upřednostňuje téměř výhradně Chorvaty. Situace v Bosanském Grahovu je o to paradoxnější, že sem většina zaměstnanců veřejných služeb v opštině dojíždí z jiných oblastí BaH.[1440] Veškeré před válkou fungující podniky byly rozvráceny, či v rámci značně pochybné privatizace rozkradeny.[1441]

Obzvláště žalostná je úroveň zdejšího zdravotnictví, neboť v okrese funguje pouze základní zdravotní ambulance. Tu však mohou bezplatně navštěvovat pouze osoby s trvalým pobytem v okresu. Všichni ostatní musí na léčení velmi komplikovaně dojíždět do Republiky srbské.[1442] Ve zdravotnictví Bosanského Grahova se navíc naplno projevuje poválečná

[1435] *Tamtéž.*
[1436] V okrese bylo obnoveno necelých 50 % domovního fondu. Dle NENADIĆ, M. et al.: *Uporedna analiza pristupa…*, s. 140.
[1437] Dle PRŠO, Željka. Osobní rozhovor. Bosansko Grahovo 27. 10. 2011.
[1438] Mj. se postupně snižoval v opštině trvale žijících Chorvatů z počátečních cca 900 osob na dnešních odhadovaných cca 400. Dle PRŠO, Željka. Osobní rozhovor. Bosansko Grahovo 27. 10. 2011.
[1439] Dle PRŠO, Željka. Osobní rozhovor. Bosansko Grahovo 27. 10. 2011.
[1440] Podle výpovědí několika místních je ve zdejší policii dokonce zaměstnán Chorvat, který nežije v BaH, ale v Kninu v sousedním Chorvatsku. resp. 210, nar. 1962, zš, rozhovor opština Bosansko Grahovo 2011; resp. 213, nar. 1960, sš, rozhovor opština Bosansko Grahovo 2011.
[1441] Klasický příklad tvoří podnik na zpracování dřeva INN Bosansko Grahovo. Z větších podniků funguje pouze výrobna cihel (IGM Ciglana). PRŠO, Željka. Osobní rozhovor. Bosansko Grahovo 27. 10. 2011.
[1442] Osoby s trvalým pobytem v Republice srbské by musely za zdravotní prohlídku, zákrok či léčení platit, neboť mají zdravotní pojištění v Republice srbské.

nesourodost a nelogičnost administrativního uspořádání prostoru BaH. Obyvatelé Bosanského Grahova, kteří mají zdravotní problémy a potřebují navštívit specializovaného doktora, musí nejprve zcela nepochopitelně cestovat třicet kilometrů do drvarské polikliniky. Zde po základní lékařské prohlídce obdrží posudek, s nímž se teprve mohou stejnou cestou zpět přes Bosanské Grahovo vydat do nemocnice v sedmdesát kilometrů vzdálenému Livnu. Mezi těmito sídly přitom neexistuje žádné veřejné dopravní spojení.[1443]

10.4.2.2.1. Rekonstrukce dnešního populačního složení okresu Bosansko Grahovo

Ze sedmi *mjesnih zajednic* opštiny Bosansko Grahovo jsem úspěšnost návratnosti ověřoval ve třech, a to v Preodaci, Peći a Tiškovci. Ve čtyřech sídlech, která tvoří *mjesnu zajednicu* Preodac, žije celkem patnáct rodin, deset z nich v samotném těžce poničeném Preodaci.[1444] Tato komunita byla až do konce roku 2012 kompletně odříznuta od elektřiny. Do *mjesne zajednice* Peći se podle mých odhadů vrátilo cca 250 osob.[1445] Do sídel *mjesne zajednice* Tiškovac, která propojuje makadamová silnice v naprosto katastrofálním stavu, se vrátilo maximálně dvacet osob.[1446]

Podle údajů UZOPI,[1447] která eviduje návrat pouze dvou tisíc Srbů, navrátilci nejpočetněji směřovali do Bosanského Grahova (návrat cca 766 osob) a sousedské společenství Crni Lug (návrat cca 730 osob).[1448] Jejich šetření ale zjevně neregistrovala návrat do některých menších obcí (jako např. do *mjesne zajednice* Preodac). Zaměstnanci okresního úřadu v roce 2011 pracovali s početním odhadem celkem cca 3,6 tisíc obyvatel, z nichž 270 osob byli Chorvaté.[1449] Údaj o celkovém počtu obyvatel opštiny je však s největší pravděpodobností zase naopak nadhodnocený. Obzvláště sporný je uváděný celkový počet

[1443] Podobná situace nastává např. v okamžiku potřeby veterináře. Nejbližší ordinuje v Glamoči, kam však vede velmi nekvalitní silnice.
[1444] Zbylých pět rodin žije ve Velikom a Malom Tičevu (před válkou zde žilo celkem 107 Srbů).
[1445] V obcích Peći a Resanovci žije několik desítek rodin. Odhady místních se ale poměrně výrazně lišily. Nicméně v těchto sídlech nejsou téměř žádné děti. Ve vsi Zebe je obnoveno 25 domů, které může obývat maximálně 60 rodin. Před válkou sídlilo v obci celkem 613 osob.
[1446] Sídla Stožišta, Duler, Zaseok, Donji Tiškovac v roce 1991 čítala 581 osob.
[1447] Tato organizace se zabývá monitoringem veřejných finančních prostředků, které připadly v rámci jednotlivých repatriačních projektů k rekonstrukci a obnově předválečného domova a udržitelnosti návratu utečenců. Srov. UZOPI: Povratak u Bosansko Grahovo [cit. 2012–4–19]. Dostupné z: <http://uzopibih.com.ba/povratak/bosansko-grahovo.html>.
[1448] Viz UZOPI: Povratak u Bosansko Grahovo...
[1449] Dle PRŠO, Željka. Osobní rozhovor. Bosansko Grahovo 27. 10. 2011.

Chorvatů, neboť v posledních volbách hlasovalo pro chorvatské strany celkem 320 voličů.[1450] Srbské strany volilo pouze necelých 800 osob. Reálně může opštinu Bosansko Grahovo obývat cca tři tisíce osob, z nichž 2,5 tisíce budou Srbové (úspěšnost návratnosti 32 %). Demografická struktura komunity navrátilců je dlouhodobě extrémně nepříznivá, neboť jedinou základní školu v okresu navštěvuje pouze 89 dětí. Na střední školu v Drvaru dojíždí z Bosanského Grahova asi dvacet studentů.

10.4.3. Početně slabý menšinový návrat

10.4.3.1. Případová studie srbské (a chorvatské) návratnosti do opštiny Sanski Most

V multietnické opštině Sanski Most žilo v roce 1991 celkem 60 307 osob, z toho 28 136 Muslimů, 25 363 Srbů a 4 322 Chorvatů.[1451] Daytonská dohoda odštěpila od okresu severní oblast s převážně srbským obyvatelstvem a přiřkla jí entitě Republika srbská.[1452] Retrospektivním přepočtem žilo na území federálního okresu Sanski Most k roku 1991 celkem 55 146 osob, 27 841 Muslimů, 22 100 Srbů a 2 840 Chorvatů.[1453] Region v povodí řeky Sana v průběhu války kontrolovaly srbské vojenské síly, které však v samotném závěru konfliktu vytlačila Armáda BaH. V důsledku této úspěšné bojové operace museli opštinu Sanski Most opustit všichni Srbové.[1454] Strategické území spojující bosenskou Krajinu se západní Hercegovinou se následně při mírových jednáních stalo předmětem teritoriálních sporů mezi Srby a Bosňáky.[1455]

Politický vývoj v Sanském Mostě těsně po válce je spjat s již jednou zmíněným starostou Alagićem, který tím, že do okresu přizval 40 tisíc bezprizorních bosňáckých uprchlíků nedobrovolně repatriovaných především z Německa, bránil případnému návratu původního srbského obyvatelstva. Nabídkou útočiště ve svém okresu si zajišťoval podporu od frustrovaných repatriantů, kteří se v daném okamžiku nemohli, či se neodvažovali vrátit

[1450] Chorvaté hlasovali v obci Unište (87 hlasů) a v samotném centru opštiny (233 hlasů). Viz CIK: *Municipal Elections Final Results 1997*…
[1451] ZSRBiH: *Nacionalni sastav stanovništva*...
[1452] Jedná se o samostatnou opštinu Oštra Luka, která nesla do r. 2004 název Srpski Sanski Most.
[1453] Dle NENADIĆ, M. et al.: *Uporedna analiza pristupa…*, s. 37.
[1454] Mnoho Srbů původně ze Sanského Mostu se po válce ocitlo až v Podriní. Viz resp. 76, nar. 1957, sš, rozhovor opština Zvornik 2011; resp. 115, nar. 1963, sš, rozhovor opština Vlasenica 2011.
[1455] O tom podrobněji viz případová studie Prijedor kapitola č. 10. (*Terénní šetření: vybrané případové studie*) a kapitola č. 7. (*Zhodnocení průběhu návratnosti utečenců*).

do původního bydliště.[1456] Příchod desítek tisíc Bosňáků zároveň posiloval novou etnickou realitu okresu. Mezinárodní pozorovatelé ostatně upozorňovali na to, že se i v tomto regionu vyvíjely aktivity, které bránily případnému návratu srbského obyvatelstva. Místní elity jednak zabíraly půdu patřící původně Srbům, na níž pak intenzivně budovaly nová obydlí pro příchozí Bosňáky, jednak prostřednictvím válečných majetkových zákonů stvrzovaly živelný zábor srbských domů a bytů.[1457] Teprve po vynuceném odchodu Mehmeda Alagiće z veřejného života v roce 1999 se zde bezpečnostní a společenská situace zlepšila natolik, že dovolila první nesmělé návraty Srbů do předválečných domovů.[1458]

10.4.3.1.1. Rekonstrukce etnického složení okresu Sanski Most

Okres Sanski Most disponuje vlastním odhadem počtu obyvatelstva, který zaměstnanci úřadu vypracovali na základě kompilace výstupů jejich terénních šetření a dat z matrik.[1459] Tento registr eviduje všechny osoby, které v okrese mají trvalé bydliště. Výpovědní hodnotu shromážděných údajů o početním stavu a etnickém složení okresu však znehodnocují dvě základní skutečnosti, se kterými jsem byl konfrontován v průběhu vlastního terénního průzkumu. Za prvé přesně neurčíme, kolik srbských navrátilců se v okrese skutečně přihlásilo k trvalému pobytu.[1460] Za druhé si mnoho z repatriantů sice obnovilo své trvalé bydliště v opštině, nicméně zde s výjimkou několika letních měsíců *de facto* nežijí.[1461]

Tyto skutečnosti velmi znesnadňují jakékoliv pokusy o odhad reálného počtu skutečných navrátilců, tj. osob, které v opštině trvale bydlí a mají zde i přihlášený trvalý pobyt. Pracovníci úřadu podle svých šetření odhadují, že opština Sanski Most v roce 2010

[1456] Srov. BELLONI, R.: *State Building*…, s. 134.
[1457] Viz ICG: *The Continuing Challenge of Refugee Return*…, s. 12; OHR (RRTF): *Municipal Assessment Questionnaire…*, s. 18.
[1458] Vysoký představitel odvolal Mehmeda Alagiće kvůli bránění plnění *Přílohy* 7 z funkce v roce 1999. Mezinárodní trestní tribunál v Haagu v roce 2001 Alagiće obvinil ze spáchání válečných zločinů. Generál Alagić před vynesením rozsudku v roce 2003 náhle zemřel.
[1459] Dle PAŠAGIĆ, Senad. Osobní rozhovor. Bosansko Grahovo 20. 6. 2011.
[1460] Mnoho ze srbských repatriantů přijímá i nadále penzi z Republiky srbské. Trvalé bydliště tudíž musí mít přihlášeno v této entitě (v tomto případě nejčastěji v oddělené opštině Oštra Luka). Srbští navrátilci se ve svých výpovědích shodovali, že se sice pokoušeli převést trvalé bydliště do Sanského Mostu, ale že se jim to nedařilo buď z důvodu formální náročnosti, či z důvodu četných byrokratických průtahů a překážek. Ve svých snahách vrátit se většina z nich postupně rezignovala. Resp. 104, nar. 1944, zš, rozhovor opština Sanski Most, 2011; resp. 106, nar. 168, zš, rozhovor opština Sanski Most, 2011.
[1461] Resp. 101, nar. 1960, sš, rozhovor opština Sanski Most, 2011; resp. 105, nar. 1955, sš, rozhovor opština Sanski Most, 2011.

čítala celkem 51 053 osob, z nichž bylo 42 455 Bosňáků, 7 761 Srbů a 795 Chorvatů.[1462] Podle údajů OHR se do Sanského Mostu vrátilo k roku 2003 celkem 5 232 Srbů (16% zdařilost repatriace).[1463] Hodnoty UNHCR odhadovaly k roku 2007 návrat 4 878 Srbů (tj. 22% úspěšnost návratnosti).[1464] Na základě vlastních průzkumů v oblasti se domnívám, že údaje okresního úřadu o početním zastoupení 7 761 Srbů (tj. 30,5% úspěšnost), ale i data UNHCR a OHR budou reálně výrazně redukovanější.[1465]

Srbové do roku 1991 obývali kromě samotného města Sanski Most tradičně přilehlá rurální území. Kromě etnicky homogenní oblasti Oštra Luka na severu okresu, která připadla Republice srbské, žilo srbské obyvatelstvo v obci Zdena,[1466] Fajtovci,[1467] Donji Kamengrad[1468] a Lušci Palanka[1469] na západ od řeky Sana a ve dvou obcích Tomina[1470] a Vrhpolje[1471] v bočních údolích pravých přítoků Sany. V těchto dvou vymezených lokalitách jsem pozoroval úspěšnost návratnosti srbských utečenců, populační velikost jednotlivých sídel a zdejší obnovu předválečného způsobu života.

Za pomyslné centrum srbské komunity navrátilců lze dnes označit obec Lušci Palanka, vzdálenou asi dvacet kilometrů od centra okresu. Tuto extrémně zdevastovanou obec, která se rozkládá na rovinaté, zemědělsky úrodné půdě, jako jedinou v okrese spravují srbští představitelé.[1472] Návštěvník, který na cestě ze Sanského Mostu projíždí poměrně bohatými a evidentně prosperujícími muslimskými obcemi, je po příjezdu do Lušci Palanka šokován

[1462] OSM: *Referat za prikupljanje statističkih podataka i administrativni poslovi. Referat za statistiku*, interní dokument, Sanski Most 2010.
[1463] Viz OHR (RRTF): *Municipal Assessment Questionnaire…*, s. 18.
[1464] *UNHCR statistiky* [cit. 2011–10–16]. Dostupné z: <unhcr.ba>; Zdůrazněme, že rozdílné procentuální výsledky nejsou chybou, ale vyplývají z odlišných odhadů, kolik Srbů z okresu uteklo.
[1465] Pochybnosti o výpovědní hodnotě návratu téměř 7 700 vyjadřovali kromě UNHCR i terénní pracovníci OHR. OHR (RRTF): *Municipal Assessment Questionnaire…*, s. 18.
[1466] V *mjesne zajednici* Zdena žili Srbové ve třech obcích: Đuredovača (79 Srbů), Gornji Dabar (565 Srbů), Donji Dabar (795 Srbů).
[1467] V *mjesne zajednici* Fajtovci Srbové většinově obývali čtyři obce: Bošnjaci (79 Srbů), Slatina (96 Srbů), Hadrovci (75 Srbů), Mrkalji (78 Srbů).
[1468] V *mjesne zajednici* Donji Kamengrad Srbové absolutně dominovali ve třech obcích: Suhača (327 Srbů), Bosanski Milanovac (273 Srbů), Grdanovci (266 Srbů).
[1469] V *mjesne zajednici* Lušci Palanka přebývali v naprosté většině pouze Srbové v sídlech: Lušci Palanka (1 050 Srbů), Donja Majkić Japra (233 Srbů), Gornja Majkić Japra (240 Srbů), Glavica (311 Srbů), Miljevci (369 Srbů), Otiš (271 Srbů), Bojiště (308 Srbů), Praštali (398 Srbů), Jelašinovci (591 Srbů).
[1470] V *mjesne zajednici* Tomina Srbové žili v sídle Donja Tramošnja (172 Srbů) a Gornja Tramošnja (494 Srbů).
[1471] V *mjesne zajednici* Vrhpolje Srbové žili ve čtyřech malých obcích, které v roce 1991 čítaly 262 osob.
[1472] Území okresu Sanski Most je od roku 1995 členěno do 19 *mjesnich zajednic*. Viz OSM: *Mjesne zajednice općine Sanski Most*, interní dokument, Sanski Most 2011.

kontrastující neutěšeností.[1473] Hlavní silniční komunikaci lemují v několika místech obce z obou stran torza původní domovní zástavby. Řada hospodářství je rozbořena a jejich pozemky leží ladem. Podle údajů opštiny žije v sídle Lušci Palanka 1 031 osob (975 Srbů a 56 Bosňáků) a v celé obci 2 410 osob (2 354 Srbů a 56 Bosňáků).[1474] Organizace UZOPI je ve svých odhadech střízlivější, kdy v celé *mjesne zajednici* Lušci Palanka odhaduje návrat 1 800 osob.[1475] Z vlastního terénního šetření soudím, že i tento odhad je nadhodnocený.

Kompletně odříznuté obce Donja Majkić Japra a Gornja Majkić Japra, kde má údajně žít 201 Srbů,[1476] obývá maximálně několik desítek seniorů. Podobně neutěšená situace je v obcích Praštali, Otiš, Bojište, Jelašinovci, Donji a Gornji Dabar, kde by mělo podle údajů okresního úřadu žít celkem 1 712 Srbů.[1477] Odhaduji, že tato periferní, poškozená sídla trvale obývá celkem cca 1 000 osob.[1478] V srbských obcích Kozin, Bjeline, Gornji a Donji Lipnik, Đedovača a Đurići jsou sice obnoveny některé domy, ale nastálo zde již nikdo nežije.[1479] Před zánikem je v opštině minimálně deset dalších původně srbských vesnic.[1480] Na druhé straně břehu řeky Sana bydlí v srbských poloprázdných sídlech cca 400–500 osob.[1481]

[1473] Husimovci, Donji a Gornji Kamengrad, Naprelje, Gorice či Skučani Vakuf jsou opravené, čisté a do značné míry skutečně honosné a prosperující střediskové bosňácké obce. V každé z nich je minimálně jedna mešita, obchody a kavárny či bary. V obcích Donji Kamengrad a Fajtovci fungují opravené základní školy. Viz pozorování v terénu. Terénní deník 2010–2012, opština Sanski Most.

[1474] Dle OSM: *Statistički podaci o stanovništvu po naseljenim mjestima, mjesnim zajednicama, nacionalnoj strukturi, starostnoj strukturi i domaćinstva na dan 31. 12. 2010.godine*, interní dokument, Sanski Most 2010; během návštěvy Lušci Palanka se mi bohužel nepodařilo zastihnout ani jednoho z pracovníků *mjesne zajednice* Lušci Palanka.

[1475] Viz UZOPI: *Povratak u Sanski Most* [cit. 2012–4–19]. Dostupné z: <http://www.uzopibih.com.ba/povratak/sanski-most.html>.

[1476] Dle OSM: *Statistički podaci o stanovništvu*...

[1477] Dle OSM: *Statistički podaci o stanovništvu*...

[1478] V obci Lušci Palanka funguje jediná škola v regionu, která je pobočkou základní školy ve Fajtovcích. Tuto školu v roce 2011 navštěvovalo celkem deset dětí. Pro srovnání před válkou do školy docházelo přes 1,5 tisíce dětí. Ve vesnicích Bojište a Donji Dabar jsou opravené, ale uzavřené a nepoužívané školy. Ve všech jmenovaných obcích jsou nejpočetněji zastoupeni důchodci a osoby starší než padesát let. V těchto komunitách početně převládají muži.

[1479] Viz pozorování v terénu. Terénní deník 2010–2012, opština Sanski Most. Pouze v Đurići podle údajů okresu žije 15 osob. V okamžiku vlastního šetření jsem se s nikým nesetkal.

[1480] Srbská sídla Bošnjaci, Slatina, Hadrovci, Mrkalji, Suhača, Bosanski Milanovac, Grdanovci, Koprivna, Batkovci a Ilidža. V případě některých obcí (Koprivna, Hadrovci, Slatina) je zánik způsoben rozdělením obce entitní linií, kdy na straně Federace není nikdo přihlášen. Viz pozorování v terénu. Terénní deník 2010–2012, opština Sanski Most.

[1481] Viz pozorování v terénu. Terénní deník 2010–2012, opština Sanski Most; podle okresního úřadu v sídlech Donja a Gornja Kozica, Podovi, Donja a Gornja Tramošnja žije celkem 685 osob. Pro srovnání před válkou žilo v těchto sídlech celkem 1 694 Srbů. Viz OSM: *Statistički podaci o stanovništvu*....

Velmi slabý návrat lze pozorovat i v případě chorvatské populace, a to navzdory skutečnosti, že UNHCR eviduje repatriaci 907 Chorvatů (zdařilost 32 %). Chorvatská sídla se rozkládala na pravém břehu řeky Sana. Nejpočetnějším chorvatským sídlem v roce 1991 byla Sasina, kde dnes oficiálně žije 63 osob.[1482] Obyvatelstvo dalších obcí s výjimkou sídla Poljak je početně extrémně zredukované.[1483] Okresní úřad eviduje přítomnost celkem 809 Chorvatů (úspěšnost návratnosti 28,5 %).[1484] I tento údaj ale bude podle mého soudu s největší pravděpodobností razantně nadhodnocen.

Slabou úspěšnost návratu srbských a chorvatských utečenců do opštiny Sanski Most nepřímo potvrzují i výsledky komunálních voleb. V roce 2012 volilo Dodikovy sociální demokraty celkem 392 Srbů.[1485] Žádná z chorvatských stran v těchto volbách v tomto okresu ani nekandidovala.[1486] O skutečnosti, že repatriační proces v okrese Sanski Most je ukončen, svědčí kromě relativně konstantní voličské základny Srbů i ukončení činnosti sdružení navrátilců – *Udruženje raseljenih Sanjana „Sanska ognjišta“*.[1487]

Pracovníci sousední opštiny Oštra Luka z vlastní průběžné evidence trvale přihlášených osob odhadují, že do Sanského Mostu se mohlo vrátit maximálně 3,5 tisíce Srbů.[1488] Pokud bychom důvěřovali této – ve srovnání s dalšími odhady méně nadsazené – hodnotě, pak se na základě výsledků voleb ukazuje, že naprostá většina z „navrátilců“ zůstává trvale přihlášena v Republice srbské. Z provedených terénních šetření soudím, že počet

[1482] V Sasině jsou sice velmi pěkně opravené domy, rekonstruovaná, ale zavřená škola (nikdo zde rovněž nestuduje) a kostel, nicméně obec reálně obývá pouze několik starších Chorvatů. Jejich potomci dnes nejčastěji žijí v sousedním Chorvatsku. Resp. 103, nar. 1954, zš, rozhovor opština Sanski Most, 2011. Oficiální údaj 63 osob dle OSM: *Statistički podaci o stanovništvu*....

[1483] V obci Poljak dnes může žít cca 250 Chorvatů. Resp. 103, nar. 1954, zš, rozhovor opština Sanski Most, 2011. Do obce Kruhari (v roce 1991 zde žilo 359 Chorvatů a 416 Srbů) se nevrátil ani jeden Chorvat (a pouze cca 90 Srbů); obec Škrljevita (v roce 1991 zde žilo 252 Chorvatů) neexistuje. Do federální části obce Stara Rijeka, která je taktéž rozdělena entitní linií, se vrátilo 40 chorvatských seniorů. Viz pozorování v terénu. Terénní deník 2010–2012, opština Sanski Most.

[1484] Do města se vrátilo 414 Chorvatů a 395 osob bydlí ve zmiňovaných obcích. Dle OSM: *Statistički podaci o stanovništvu*...; tyto údaje se shodují s odhady UZOPI, která předpokládala návrat celkem 809 Chorvatů. Srov. UZOPI: *Povratak u Sanski Most*…

[1485] SNSD volilo v samotném volebním okrsku Lušci Palanka 198 osob (50 %). Ve městě Sanski Most hlasovalo pro SNSD 44 osob. V roce 2008 srbským stranám odevzdalo hlas celkem 741 voličů a v roce 2004 pouze 362 osob. Viz CIK: *Centralna Izborna Komisija Bosne i Hercegovine*…

[1486] Chorvaté hlasovali v této opštině naposledy v roce 2000. Od tohoto okamžiku se ani v jedněch z následujících voleb chorvatské strany neprosadily. Viz CIK: *Centralna Izborna Komisija Bosne i Hercegovine*…

[1487] Dle PAŠAGIĆ, Senad. Osobní rozhovor. Bosansko Grahovo 20. 6. 2011.

[1488] Dle nejmenovaného administrativního pracovníka úřadu. Oštra Luka 23. 6. 2011. V Oštre Luce žije celkem cca 5 800 osob.

nastálo žijících Srbů na území okresu Sanski Most mimo město nebude přesahovat počet dva tisíce osob. Z národnostního pohledu je ale nejasná i situace ve městě, kde sice úřad eviduje celkem téměř 2 600 Srbů, nicméně posledních voleb se ve městě zúčastnilo pouze 44 z nich. Navzdory nepřehledné situaci ve městě Sanski Most[1489] předpokládám, že celkový počet srbských navrátilců nepřesáhl 10 % původního počtu srbské populace.

10.4.3.2. Případová studie chorvatské návratnosti do opštiny Kakanj

Okres Kakanj patřil v době socialistické Jugoslávie k oblastem s velkým zastoupením těžkého průmyslu, kam za prací směřoval velký počet bývalých zemědělců ze širokého okolí střední Bosny. Tato hustě zalidněná etnicky heterogenní opština v údolí řeky Bosny čítala celkem téměř 60 tisíc osob, z nichž měli absolutní většinu Muslimové (55 %), následovaní Chorvaty (30 %) a Srby (9%).[1490] I v okrese Kakanj vypukl v průběhu roku 1993 konflikt mezi doposud spolupracujícími Bosňáky a Chorvaty. V boji o ovládnutí okresu byla úspěšnější Armáda BaH, které se podařilo oblast vojensky opanovat. V důsledku bojů a etnických čistek okres opustili téměř všichni Chorvaté a Srbové.[1491]

V této opštině jsem se zaměřil výhradně na výzkum návratnosti chorvatských utečenců. Srbové se totiž do této opštiny nevrátili prakticky vůbec.[1492] Terénní výzkum repatriace Chorvatů do kakanjského okresu byl kvůli jeho husté zalidněnosti, kde často jedna obec volně přechází v druhou, značně náročný. Okresní úřad nicméně disponuje poměrně solidními vlastními odhady aktuálního populačního složení, z nichž lze rekonstruovat přibližnou početní přítomnost chorvatského obyvatelstva.[1493]

Vizuálně hodnotit úspěšnost návratu Chorvatů je ale v této opštině navýsost obtížné i proto, že destruktivní následky války v obcích jsou na první pohled relativně úspěšně odstraněny. Množství domů, které jsou velmi honosně zrekonstruovány, nám současně nenapoví, jaká je reálná zdařilost repatriace. Naprostá většina Chorvatů, která projevila zájem

[1489] Každý respondent, se kterým jsem na téma počtu Srbů ve městě Sanski Most hovořil, udával zcela odlišné hodnoty, které jsem nemohl jakkoliv dále porovnávat.
[1490] Bosňáků bylo 30 528, Chorvatů 16 556 a Srbů 4 929. Dle ZSRBiH: *Nacionalni sastav stanovništva*...
[1491] Mnoho z Chorvatů z Kakanje dnes žije v západní Hercegovině.
[1492] Repatriační statistiky UNHCR oficiálně udávají návrat 269 Srbů (5,5 %). Tato hodnota je však zjevně nadhodnocená. Srbské obce (např. Saranovići, Jehovina, Dračići, Bosna, Viduša) dnes již prakticky neexistují. Dle BAHRUDIN, Arnaut. Osobní rozhovor. Kakanj 24. 6. 2011.
[1493] Výpovědní hodnotu demografických prognóz okresu mohu na základě několika sond vlastního terénního šetření víceméně potvrdit.

se vrátit, si ze zničeného domu vystavěla letní sídlo. Tito navrátilci tráví v okresu Kakanj jen letní sezónu, na zbytek roku se vrací do míst, kde se v průběhu války natrvalo úspěšně usadili (velmi často ve vedlejším Chorvatsku). Návrat chorvatských utečenců lze tudíž považovat za klasickou ukázku „selhávajícího" návratu.[1494]

Chorvatská sídla se před válkou rozkládala především na pravém břehu řeky Bosna. Z 37 *mjesnih zajednic* Chorvaté žili převážně v devíti z nich.[1495] Ve všech případech platí, že se počet Chorvatů výrazně zredukoval.[1496] Podle údajů UNHCR se do okresu vrátilo do roku 2007 celkem 2 025 Chorvatů (úspěšnost návratnosti 12,2 %).[1497] Podle shromážděných dat od jednotlivých předsedů *mjesnih zajednic* okresu Kakanj dorazilo zpět celkem téměř 3,5 tisíce Chorvatů.[1498] Nejvíce se Chorvaté vraceli do obcí Kraljeva sutjeska, Seoce, Haljinići, Bjelovići, Vukanovići (zde všude tvoří 2/3), částečně Veliki Trnovci (cca 25 % populace), Čatići (cca 40 % populace obce).[1499] Chorvatskou přítomnost v určitých *mjesnih zajednicích* rovněž potvrzují komunální volby. V roce 2012 volilo chorvatské strany celkem 1 700 voličů.[1500] V prvních regionálních volbách v roce 1997 přitom pro chorvatské strany hlasovaly téměř čtyři tisíce osob.[1501] V sedmi sousedských společenstvích jsou předsedové Chorvati. Zbylých 32 *mjesnich zajednic* má bosňácké představitele.[1502]

Slabou návratnost Chorvatů nepřímo potvrzují i záznamy Ministerstva pro lidská práva a uprchlíky, podle nichž bylo v okrese obnoveno pouze 556 domovních jednotek. Vzhledem k tomu, že 99 % majetku bylo úspěšně restituováno do rukou původních vlastníků,[1503] do 1 700 neobnovených domů (většina z nich patřila Chorvatům a Srbům), o něž nikdo neprojevil zájem, se v budoucnosti již zjevně nikdo nevrátí.[1504] Omezené výsledky vlastního výzkumu v této opštině jasně prokázaly, že na reálné zhodnocení

[1494] O něm detailněji viz kapitola č. 9. (*Příčiny slabé návratnosti bosenskohercegovských utečenců*).
[1495] *Mjesne zajednice* Bjelavići, Bukovlje, Haljinići, Kraljeva Sutjeska, Poljani, Seoce, Slapnica, Vukanović a Veliki Trnovci.
[1496] Podle údajů UZOPI se do těchto sousedských společenství vrátilo 1 263 Chorvatů. Srov. UZOPI: *Povratak u Kakanj* [cit. 2012–4–19]. Dostupné z: <http://www.uzopibih.com.ba/povratak/kakanj.html>.
[1497] *UNHCR statistiky* [cit. 2011–10–16]. Dostupné z: <unhcr.ba>
[1498] Dle BAHRUDIN, Arnaut. Osobní rozhovor. Kakanj 24. 6. 2011.
[1499] Viz pozorování v terénu. Terénní deník 2010–2012, opština Kakanj.
[1500] Viz CIK: *Lokalni izbori 2012*…
[1501] Dle CIK: *Municipal Elections Final Results 1997*…
[1502] Dle OK: *Spisak mjesnih zajednica sa uvrštenim podacima iz određenih kritéria za raspodjelu finansijskih sredstava savjetima mjesnih zajednica*, interní dokument, Kakanj 2011.
[1503] Dle PLIP: *Implementation of the Property Laws*…
[1504] Srov. NENADIĆ, M. et al.: *Uporedna analiza pristupa*…, s. 141.

početního a etnického složení okresu bude nutné počkat až do provedení regulérního statistického sčítání.

10.4.4. Neúspěšný minoritní návrat a selhání repatriačního procesu

10.4.4.1. Případová studie bosňácké návratnosti do opštiny Foča

Pracovníci mezinárodních organizací i nezávislí odborníci vyzdvihovali ochotu a pružný přístup bosňáckých utečenců, kteří se začali hromadně vracet do okresů Prijedor či Zvornik. Zdařilý průlom v doposud neúspěšné menšinové repatriaci v těchto okresech způsobil, že zahraniční pozorovatelé s obdobným optimismem hleděli i na zahájení muslimské návratnosti do opštiny Foča ve východní části Republiky srbské v roce 2000. V tomto výrazně zemědělském okrese s velkým počtem menších venkovských sídel (více jak 120 obcí) žilo v roce 1991 celkem 40 513 osob, z nichž bylo 20 790 Muslimů a 18 315 Srbů.[1505]

Oblast Podriní patřila společně s regionem Bosenská Krajina k místům, kde řádění srbských paramilitárních vojsk dosáhlo nejdrastičtějších rozměrů.[1506] V dubnu roku 1992 se bosenským Srbům podařilo zajistit si kontrolu nad městem Foča s nedalekým strategicky významným mostem přes řeku Drinu, který tuto oblast propojoval se sousední Černou Horou.[1507] Srbské síly tuto venkovskou opštinu důsledně etnicky čistily s cílem zamezit jakémukoliv budoucímu případnému návratu Bosňáků. Tento okres představoval pro svůj charakteristický průběh etnických čistek typický příklad oblasti, v níž „*hezké vesnice hezky hořely*“.[1508]

Venkovské obce lehly do základu popelem, stejně jako veškeré administrativní a sakrální objekty.[1509] Srbské vojenské síly v průběhu konfliktu zničily všech 26 fočských

[1505] Viz ZSRBiH: *Nacionalni sastav stanovništva*....
[1506] O násilnostech a zločinech proti lidskosti ve Foči např. HRW: *A closed, dark place: past and present human rights abuses in Foča*, New York, London 1998 [cit. 2009–1–19]. Dostupné z: <http://www.hrw.org/legacy/reports/reports98/foca/>.
[1507] Viz BURG, S., SHOUP, P.: *The war in Bosnia*…, s. 129.
[1508] Podle filmu Lepa sela lepo gore (*Hezké vesnice hezky hoří*), jehož název velmi trefně vystihoval praktiku etnických čistek v průběhu války.
[1509] Celkem bylo během války zničeno téměř 40 % všech budov v okrese Foča. Dle NENADIĆ, M. et al.: *Uporedna analiza pristupa*…, s. 65.

mešit, mezi nimi i architektonicky skvostnou Aladžskou mešitu vybudovanou v roce 1550.[1510] Na destrukci sídel se nepřímo podíleli i prchající Bosňáci, kteří na příjezdové cesty kladli miny, na útěku vypalovali srbské domy.[1511] Muslimské obyvatelstvo z opštiny Foča prchalo do oblastí pod kontrolou Bosňáků, velmi často směrem po proudu řeky Driny do sousední opštiny Goražde. Tento okres naopak hromadně opustili bosenští Srbové, kteří se naproti tomu usazovali ve vyprázdněných obydlích v regionech pod srbskou kontrolou. V samotné Foči se jich po roce 1995 nacházelo přes 5,5 tisíce, mnozí z nich sem dorazili až ze Sarajeva.[1512]

Jako v mnoha dalších případech daytonská mírová dohoda rozdělila opštinu Foča na dvě části. Většina okresu zůstala součástí Republiky srbské a menší území, z něhož byla pod názvem *Ustikolina-Foča* zřízena nová opština, připadlo Federaci BaH.[1513] V raném období postdaytonské fáze si fočský okres kvůli napjatým bezpečnostním poměrům, přítomnosti válečných zločinců, radikálním nacionalistům, kteří kontrolovali okresní úřad,[1514] a kompletně rozvrácené lokální hospodářské struktuře, vysloužil označení „temné uzavřené místo“.[1515] Prakticky okamžitě se tato opština dostala na černou listinu tzv. *Lautenbergova dodatku*, na jehož podkladě Spojené státy blokovaly finanční pomoc opštinám nekooperujícím s mezinárodním tribunálem v Haagu.[1516]

Příznivější podmínky pro zahájení menšinové repatriace Bosňáků do oblasti jihovýchodní Republiky srbské se naskytla až během letních měsíců roku 2000.[1517] Počet repatriantů do podrinských okresů nicméně zůstával ve srovnání s návratností do severních a

[1510] O ní více viz ANDREJEVIĆ, A.: Aladža džamija u Foči. Beograd: Institut za istoriju umetnosti Filozofskog fakulteta, 1972. Na území této opštiny před jejím rozdělením v roce 1995 se v obci Ustikolina nacházela vůbec nejstarší mešita v BaH z roku 1448. Údajně právě ta v rozdělení opštiny Foča během daytonských jednání sehrála hlavní roli. HOLBROOKE, R.: *To End a War*…, s. 297–298. Po destrukci Aladžské mešity byly její ruiny záměrně rozvezeny do několika lokací. Dle resp. 192, nar. 1961, sš, rozhovor opština Ustikolina 2011.
[1511] Viz resp. 32, nar. 1942, zš, rozhovor opština Foča 2010; resp. 35, nar. 1946, zš, rozhovor opština Foča 2010. Obdobná tvrzení v této opštině zaznamenává ve své diplomové práci i J. Šimák. Srov. ŠIMÁK, J.: *Návrat uprchlíků a přemístěných osob*…, s. 75.
[1512] Dle FISCHEL DE ANDRADE, J. H.; DELANEY, N. B.: Minority Return…, s. 317–318.
[1513] O návratnosti Srbů do této oblasti viz další podkapitola.
[1514] V letech 1997–2000 byl okres pod kontrolou Šešeljovy Srbské radikální strany.
[1515] Viz HRW: *A closed, dark place*…, s. 5.
[1516] Dle HURTIĆ, Z., ŠAPČANIN, A., WOODWARD, S.: The Bosnia and Herzegovina…, s. 348–350.
[1517] D'ONOFRIO,L.: Welcome Home?..., s. 9.

západních regionů Republiky srbské i nadále nepatrný.[1518] Do samotného fočského okresu se prvních několik set bosňáckých repatriantů vrátilo až v průběhu roku 2001.[1519]

Repatriační proces mohl být zahájen především díky relativnímu zklidnění bezpečnostní situace, kdy kontrolu nad okresním úřadem převzali v roce 2000 od srbských radikálů politici SDS.[1520] Jejich původně obdobně rigidní a silně negativní postoj vůči návratu Bosňáků po čase zmírnily pragmatické důvody. Srbské autority si uvědomily, že nepříliš nepočetný návrat Bosňáků do venkovského periferního prostředí je v reálu nikterak neohrožuje. O propagaci opštiny Foča jako okresu otevřeného zájemcům o repatriaci a místo bezproblémového etnického soužití se zasloužil v roce 2004 zvolený národnostně umírněný Zdravko Krsmanović.[1521] Z těchto důvodů Spojené státy nakonec Lautenbergovo embargo, v němž v roce 2005 zůstala již jen Foča, o rok později zrušily.[1522]

Pozvolna se uklidňující společenské poměry (mj. byl nařízen zákaz užívání neoficiálního názvu opštiny – *Srbinje*) přispěly k pozvolné, byť početně slabé repatriaci uprchlíků. Naprostá většina navrátilců se usazovala v několika rurálních sídlech; do města Foča se v roce 2001 odvážili vrátit pouze jednotlivci.[1523] Po dvou letech pracovníci UNHCR registrovali v prostoru fočského okresu návrat 1 964 Bosňáků.[1524] Rekonstrukční týmy sdružené pod OHR zase odhadovaly, že v roce 2003 ve Foči žilo cca 2 500 Bosňáků.[1525] Do roku 2007 se podle záznamů UNHCR vrátilo celkem 3 250 osob (tj. cca 18,8 %).[1526]

[1518] Zatímco do západních oblastí Republiky srbské se vrátilo 54 % navrátilců, do severních oblastí 40 % a pouze 6 % do opštin podél řeky Driny. Viz *UNHCR statistiky* [cit. 2011–10–16]. Dostupné z: <unhcr.ba>
[1519] *Tamtéž.*
[1520] CIK: *Općinski izbori 2000*, Sarajevo 2000 [cit. 2013–02–25]. Dostupné z: <http://www.izbori.ba/Documents/Documents/Rezultati%20izbora%2096-2002/2000mun/FinalPartyVotes166_20000420_11_53.PDF>.
[1521] Tento politik opírající se o vlastní stranu (*Nová socialistická strana*) podpořil menšinový návrat nejen rétoricky, ale i skutečnými činy. V době jeho mandátu byly na základě podnětů bosňáckých navrátilců proměněny názvy některých ulic, či odstraněny kontroverzní nacionální symboly. Krsmanović kromě navýšení prostředků na obnovu rozvrácené infrastruktury v některých venkovských obcích okresu rovněž navštívil Goražde a Sarajevo, kde (neúspěšně) vyzýval původní muslimské obyvatele Foči k návratu. Dle resp. 37, nar. 1959, vš, rozhovor opština Foča 2010; Zdravko Krsmanović, jehož podporují mezinárodní společenství a sarajevská média, v komunálních volbách v roce 2012 svou pozici ale neobhájil. Dle CIK: *Lokalni izbori 2012…*
[1522] Dle OHR: *Key Events since Dayton*, Sarajevo 2011 [cit. 2011–10–20]. Dostupné z: <http://www.ohr.int/ohr-info/key-events/default.asp?content_id=35971>.
[1523] Dle KUNDO, Izet. Osobní rozhovor. Foča 27. 6. 2011.
[1524] *UNHCR statistiky* [cit. 2011–10–16]. Dostupné z: <unhcr.ba>.
[1525] Dle OHR (RRTF): *Municipal Assessment Questionnaire…*, s. 202.
[1526] *UNHCR statistiky* [cit. 2011–10–16]. Dostupné z: <unhcr.ba>.

Malou návratnost doprovázel i nepříliš přesvědčivý restituční proces, v němž bylo ve fočském okrese do konce roku 2004 zdárně vyřešeno pouze 85 % restitučních žádostí.[1527]

Repatriace ve fočském okrese, přestože ji pozorovatelé dle citovaných údajů hodnotili pozitivně (zvláště vyzdvihovali absenci násilností či zastrašování),[1528] však v žádném případě nevedla ani k částečné obnově původního multietnického charakteru opštiny. Podle Ismeta Hotoviće ze *Sdružení uprchlíků a přemístěných osob ve Foči* mohlo v celé opštině v roce 2008 reálně žít dokonce pouze 850 Bosňáků.[1529] Organizátoři návratu, zaměstnanci státní správy, ale i představitelé bosňácké komunity ve Foči v soukromých rozhovorech odhadovali, že faktický počet navrátilců, kteří v okrese žijí celoročně, se pohybuje mezi 500 až 1 500 osobami.[1530] Z vlastních šetření soudím, že horní hranice cca 1 500 navrátilců se jeví jako nejvyšší možná (9 % z celkového počtu Bosňáků v roce 1991). Další až cca tři tisíce osob se zde pravidelně objevují sezónně a nemají zde trvalé bydliště.[1531] Současně je ale třeba zdůraznit, že někteří z navrátilců, kteří zde naopak pobývají skutečně celoročně, zůstali z pragmatických důvodů trvale přihlášeni v místě přemístění ve Federaci BaH. Tito tzv. neúplní repatrianti[1532] tudíž počet reálně přítomných navrátilců dále do určité míry modifikují.

Nejpočetnější komunity navrátilců obývají sousedská společenství Popov Most, Kozja Luka, Godijeno, Kratine a Jeleč, ve kterých v roce 1991 žilo téměř 5 tisíc Bosňáků.[1533] V těchto rurálních oblastech bylo z prostředků mezinárodního společenství opraveno 1 200 obydlí (trvale obydlených jich je ale pouze kolem 800), ale i administrativních a sakrálních staveb.[1534] Bosňáci se v největším počtu usadili v *mjesne zajednici* Popov Most, kde bylo k roku 2011 obnoveno cca 150 bosňáckých obydlí, v nichž celoročně pobývá odhadem asi

[1527] Dle PLIP: *Implementation of the Property Laws*…
[1528] Např. DONAIS, T.: A tale of two towns…, s. 22.
[1529] Viz JENNINGS, S.: *Foca: unemployment dashes hopes for Bosniak return*, ICTY 2008 [cit. 2012–12–11]. Dostupný z WWW: <http://www.iwpr.net/report-news/foca-unemployment-dashes-hopes-bosniak-return>.
[1530] Dle KUNDO, Izet. Osobní rozhovor. Foča 27. 6. 2011; ŠUKALO, Lutvijo. Osobní rozhovor. Foča 27. 6. 2011.
[1531] Dle KUNDO, Izet. Osobní rozhovor. Foča 27. 6. 2011; ŠUKALO, Lutvijo. Osobní rozhovor. Foča 27. 6. 2011.
[1532] O tomto typu návratnosti a důvodech, proč zůstali přihlášení v druhé entitě, viz kapitola č. 9. (*Příčiny slabé návratnosti bosenskohercegovských utečenců*).
[1533] DZSrBiH: *Stanovništvo prema nacionalnom izjašnjavanju po mjesnim zajednicama 1991*, Sarajevo 1993.
[1534] V okrese Foča bylo rekonstruováno celkem deset mešit, jedna z nich (Atik Ali-pašinova džamija) v samotném městě Foča. Rozhovor.

dvě stě osob.[1535] V přilehlých obcích žije několik desítek vesměs postarších osob, přičemž v některých z nich jenom muži.[1536]

Sousední *mjesna zajednica* Jeleč představuje typický příklad neúspěšné repatriace, byť zde původní majitelé zdárně restituovali své majetky a z prostředků mezinárodního společenství opravili více jak 230 domů včetně mešity a základní školy. Tato budova je však zavřená z prostého důvodu, že v sousedské komunitě žádné děti nežijí. Jeleč obývá několik desítek důchodců, z nichž velká část je přihlášena k vybírání penze ve Federaci.[1537] Podobná situace je i ve zbylých komunitách bosňáckých navrátilců (Kozja Luka, Godijeno, Kratine), kde sice taktéž registrujeme opravené domy a obnovenou infrastrukturu, nicméně v nočních hodinách vládne v ulicích tma. Život se do vsí vrací pouze o víkendech nebo v době prázdnin, kdy sem směřují přesídlenci ze Sarajeva a z dalších měst ve Federaci BaH.[1538] Obce prakticky obývají pouze senioři, kteří přežívají ze svých skrovných penzí, drobného zemědělství či finanční podpory příbuzných. V samotném městě Foča pak může žít cca 50 Bosňáků.[1539]

Nepřítomnost zástupců bosňáckého národa ostatně potvrzují i výsledky okresních voleb. V regionálních volbách v roce 1997 koalice bosňáckých stran zvítězila s 38,3 % absenčních hlasů (12 z 31 křesel ve skupštině);[1540] v roce 2000 si stejná koalice zajistila 6 z 31 křesel.[1541] Přestože se pozorovatelé ICG domnívali, že účast více jak čtyř tisíc Bosňáků v komunálních volbách v roce 2000 poukazuje na jejich ochotu se v budoucnu vrátit,[1542] následující volby v letech 2004 a 2008, v nichž již platila povinnost hlasovat v místě svého trvalého bydliště, naznačily nesprávnost těchto odhadů. Reálná početní přítomnost Bosňáků byla v obou hlasováních výrazně nižší, neboť bosňácké strany si zajistily pouze tři křesla

[1535] Místní hodža odhadoval, že v Popov Mostě žije cca sto rodin. Dle HODŽIĆ, Miral. Osobní rozhovor. Foča 19. 10. 2010.
[1536] HODŽIĆ, Miral. Osobní rozhovor. Foča 19. 10. 2010.
[1537] Dle resp. 36, nar. 1939, zš, rozhovor opština Foča 2010.
[1538] Viz pozorování v terénu. Terénní deník 2010–2012, opština Foča. Ředitelka Svazu sdružení uprchlíků a přemístěných osob v BaH M. Zukić uvádí další příklad nejmenované obce okresu Foča, kde bylo obnoveno 62 domů, ale vrátilo se pouze 11 rodin. Viz MUMINOVIĆ, D.: *Mirhunisa Zukić: Nema povratka*…
[1539] Dle ŠUKALO, Lutvijo. Osobní rozhovor. Foča 27. 6. 2011.
[1540] Koalici bosňáckých stran volilo v komunálních volbách v roce 1997 celkem 8 612 osob, z čehož 216 osob přijelo hlasovat do okresu Foča. CIK: *Municipal Elections Final Results 1997*… I v případě této opštiny platilo, že pokud by ve volbách absenčně hlasovali všichni před válkou přítomní muslimští voliči (cca 14 tisíc osob), přehlasovali by početně většinové Srby.
[1541] Ve volbách kromě společné koalice bosňáckých stran Bosňáci volili i Lagumdžijovu SDP, která získala 660 hlasů. Celkem tak volilo více jak 4 tisíce osob, což bylo o polovinu méně než v předchozích volbách. Dle CIK: *Općinski izbori 2000*…
[1542] Dle ICG: *The Continuing Challenge of Refugee Return*…

v okresní skupštině.[1543] Během mých terénních šetření (v letech 2010 a 2011) vyjadřovali dotazovaní Bosňáci především obavu z toho, aby jejich političtí zástupci ve volebním klání v roce 2012 vůbec uspěli.[1544] Konečné výsledky jejich předpovědi potvrdily, neboť muslimská komunita získala ve fočské skupštině pouze jedno křeslo.[1545] Tím přirozeně došlo ke snížení politického vlivu Bosňáků na regionální správu opštiny Foča, přičemž v čele skupštiny stanul taktéž srbský politik.[1546]

Z výsledků komunálních voleb je jasně patrné, že Bosňáci navzdory počáteční volební aktivitě neměli reálný zájem se do této silně periferní oblasti vracet. Současně tyto výsledky zřetelně naznačují, že repatriační proces je i v případě fočského okresu nezadržitelně u svého konce. Víceméně se tak již téměř deset let potvrzují slova jednoho ze zaměstnanců mezinárodního společenství, který v roce 2004 v souvislosti s návratem utečenců do Foči konstatoval, že „každý ví, že návratnost utečenců je u konce, přesto však všichni neustále zdůrazňují, jak je nadále důležitá“.[1547] Na této skutečnosti nic nezmění ani aktuálních 475 nevyřešených žádostí o obnovu domu z celkem 1 100 doposud neobnovených obydlí.[1548]

10.4.4.1.1. Příčiny neúspěšné repatriace do Foči a segregace tamní společnosti

Fočský okres příznačně vystihuje model repatriace, při níž selhalo propojení návratu na jedné straně se socioekonomickou neudržitelností na straně druhé. I přes na počátku vyhrocené bezpečnostní poměry, klíčový důvod velmi slabé repatriační úspěšnosti nalezneme spíše v nepříznivé ekonomické situaci. V okrese dominující dřevařský průmysl (především podnik *Maglić*). Před válkou zaměstnával více jak 5 tisíc pracovníků, postupně tlumil

[1543] Dle CIK: *Izbori 2004. godine*, Sarajevo 2004 [cit. 2013–02–27]. Dostupné z: <http://www.izbori.ba/Documents/Documents/Rezultati%20izbora%2096-2002/Rezultati2004/Puni/Opcinska%20vijeca%20Skupstine%20opstina.pdf>; CIK: *Potvrđeni izborni rezultati – lokalni izbori 2008*, Sarajevo 2008 [cit. 2013–02–25]. Dostupné z: <http://www.izbori.ba/mandati27102008/index.asp>.

[1544] ŠUKALO, Lutvijo. Osobní rozhovor. Foča 27. 6. 2011.

[1545] Dle CIK *Lokalni izbori 2012*…

[1546] Tento fakt vyvolal hysterické mediální reakce ve Federaci BaH, které upozorňovaly na ústavu Republiky srbské, v níž platí, že v přechodném období do úplné realizace *Přílohy 7* musí být konstitutivní národy a skupina ostatních zastoupení ve veřejných institucích proporčně. Jako ústavní princip bylo zvoleno statistické sčítání z roku 1991. Srov. Ustav Republike srpske, amandman 85… Taktéž zákon o místní samosprávě konstatuje, že předseda skupštiny a starosta okresu nemohou být stejné národnosti, kromě případů, kdy jeden z národů měl v opštině absolutní většinu podle sčítání 1991. Dle *Zakon o lokalnoj samoupravi* [cit. 2012–5–14]. Dostupné z: <http://www.opstinamilici.org/fajlovi/Zakon_o_lokalnoj_samoupravi.pdf>.

[1547] Srov. DONAIS, T.: A tale of two towns…, s. 26.

[1548] Dle ŠUKALO, Lutvijo. Osobní rozhovor. Foča 27. 6. 2011.

výrobu.[1549] Podobně dopadlo i rekreační středisko v obci *Tjentište* (centrální sídlo *Národního parku Sutjeska*), kde v omezeném provozu zůstal pouze jen hotel. V *Tjentište* dnes sídlí i správa národního parku, která zaměstnává 82 pracovníků.[1550]

Nezaměstnanost, která v roce 2002 dosahovala neuvěřitelných 70 %,[1551] poklesla po roce 2010 na 50 %.[1552] Z navrátilců kromě osob zaměstnaných v rámci konsociačního principu etnické rovnováhy ve státní správě pracuje ve veřejném sektoru pouze několik dalších jednotlivců.[1553] Neúrodná hornatá krajina, kde od listopadu do dubna leží sněhová pokrývka, znemožňuje intenzivnějším formám zemědělství. Určitou roli v repatriačním neúspěchu pravděpodobně sehrál i dlouhý časový rozestup mezi koncem války a momentem, kdy se repatrianti mohli začít navracet bez obav o vlastní bezpečí (*de facto* až od roku 2001).

Přestože lze vzájemné vztahy mezi většinovými Srby a menšinovými Bosňáky označit za korektní, úspěšní navrátilci za jeden z hlavních důvodů, proč se jejich bývalí sousedé nechtěli vracet, udávali neochotu posílat své děti do škol se srbskými učebními osnovami. Segregace se tak projevuje i v této generaci, neboť většina bosňáckých dětí dojíždí do škol ve Federaci (do sousední Ustikoliny, odkud zase přijíždějí děti tamních srbských navrátilců, či do Goražde, ale i do Sarajeva). Ve městě Foča v roce 2011 na dvou základních a jedné střední škole nestudoval ani jeden Bosňák.[1554] Jedinou světlou výjimku na teritoriu Foči představuje základní škola v obci Tjentiště, kam v roce 2011 docházelo 30 dětí, z toho 14 Bosňáků. Segregace mládeže s výjimkou této obecní školy a téměř nulové pracovní a společenské kontakty mezi etniky neutvářejí dostatečný základ k poválečnému usmíření oddělených etnických společenství.

[1549] Sporná privatizace a následný požár, který zničil velkou část průmyslového areálu podél řeky Driny, snížily počet pracovníků na 200 osob. Dle DONAIS, T.: A tale of two towns…, s. 27. Před krachem podnik alespoň prozatím zachránil nový investor z Egypta, který poskytl zaměstnání 150 osobám. Dle AGENCIJE: Egipćanin pokrenuo fabriku Wood u bivšem Magliću [cit. 2012–10–14]. Dostupné z: <http://www.swot.ba/index.php?modul=vijesti&poziv=vijest&idr=23&idv=5469>.
[1550] Ze zaměstnanců národního parku je bosňácké národnosti pouze jeden pracovník, který se stará o úklid areálu. Viz nejmenovaný pracovník Národního Parku Sutjeska. Foča 20. 10. 2010.
[1551] ICG: *The Continuing Challenge of Refugee Return*…, s. 23.
[1552] CDIA: Stopa nezapolesnosti u Foči [cit. 2011–10–14]. Dostupné z: <http://www.mojemjesto.ba/bs/opstina/foca>.
[1553] Několik Bosňáků je zaměstnáno ve školství a na policii.
[1554] Dle KUNDO, Izet. Osobní rozhovor. Foča 27. 6. 2011.

V souvislosti se zhodnocením repatriačního procesu ve Foči se odpovědní organizátoři, ale i samotní navrátilci shodovali, že projekt návratu utečenců neuspěl.[1555] Přestože většina z nich hodnotila přístup mezinárodního společenství k repatriační otázce a jednotlivá konkrétní rozhodnutí ve Foči relativně pozitivně, souběžně dodávali, že nebyly vytvořeny takové podmínky, jež by dokázaly překlenout vzájemnou nedůvěru a integrovat navrátilce žijící izolovaně od dominantního etnika.[1556] Bosňáčtí navrátilci si navíc stěžovali, že výzvy k návratu a podpora jeho realizace ze strany mezinárodního společenství vystřídal po jejich fyzickém příchodu zpět absolutní nezájem.[1557] Navrátilci se tak museli spolehnout z velké části na vlastní síly a prostředky.[1558] Navzdory fyzické obnově sídel a infrastruktury ve Foči tedy nedošlo k obnově původních socioekonomických podmínek a rekonstrukci vzájemných společenských vazeb.

10.4.4.2. Případová studie srbské návratnosti do opštiny Ustikolina-Foča

Ustikolina-Foča vznikla daytonskými usneseními jako nová opština ve Federaci BaH odštěpením dvou bývalých *mjesnich zajednic* fočského okresu (Ustikolina a Jabuka) s většinově bosňáckým obyvatelstvem. Srbové, kteří tuto oblast v průběhu války drželi pod kontrolou, ihned po podpisu daytonských dohod region Ustikoliny opustili a odebrali se nejčastěji do Foči.[1559] Poválečná rekonstrukce v tomto okresu se odlišovala v tom, že většina ze zničených domů patřila Bosňákům, kteří museli v průběhu války utéci a kteří se v okamžiku ustanovení této opštiny v rámci Federace BaH začali kolektivně vracet ze sousedního Goražde.[1560] Tento populačně i rozlohou nevelký okres vesměs tvoří sídla podél obou břehů řeky Driny a vesnice jednoho z bočních údolí. Retrospektivně přepočteno

[1555] ŠUKALO, Lutvijo. Osobní rozhovor. Foča 27. 6. 2011; KUNDO, Izet. Osobní rozhovor. Foča 27. 6. 2011; resp. 28, nar. 1952, zš, rozhovor opština Foča 2010; resp. 29, nar. 1964, zš, rozhovor opština Foča 2010.

[1556] Šukalo, organizátor bosňácké repatriace, upozorňoval, jak náročné bylo prolomit obavy a překonat nedůvěru Bosňáků např. z návštěvy fočské polikliniky, která zaměstnávala vesměs Srby. ŠUKALO, Lutvijo. Osobní rozhovor. Foča 27. 6. 2011.

[1557] Viz resp. 30, nar. 1970, zš, rozhovor opština Foča 2010; resp. 34, nar. 1963, zš, rozhovor opština Foča 2010.

[1558] Viz pozorování v terénu. Terénní deník 2010–2012, opština Foča.

[1559] Po podpisu daytonské dohody Ustikolinu opustilo téměř 500 srbských rodin. Dle MIHAJLOVIĆ, Petar. Osobní rozhovor. Ustikolina 28. 6. 2011.

[1560] Dle MIHAJLOVIĆ, Petar. Osobní rozhovor. Ustikolina 28. 6. 2011. V průběhu války bylo na území ustikolinského okresu zničeno 75,5 % domovního fondu. K roku 2004 bylo opraveno 700 domů, přičemž 1 115 dalších zůstává dodnes v troskách. Dle NENADIĆ, M. et al.: *Uporedna analiza pristupa…*, s. 65. V roce 2007 byla v Ustikolině mj. obnovena údajně nejstarší mešita v BaH Turhan Emin-begova džamija.

v roce 1991 na území budoucí daytonské opštiny žilo cca 5 056 osob, z čehož 70 % byli Muslimové a 29 % Srbové.[1561]

Menšinový návrat Srbů v oblasti Podriní se časově a procesně odvíjel velmi obdobně jako repatriace Bosňáků do sousední Foči. Teprve v letních měsících roku 2000 byly utvořeny takové podmínky, které umožnily návrat prvních Srbů. Většina z nich se vracela do samotné Ustikoliny.[1562] Podle výpovědí zaměstnanců okresního úřadu se do Ustikoliny-Foči vrátilo 70 % původního srbského obyvatelstva (tj. cca 1 000).[1563] Tento údaj je však zcela zjevně extrémně nadsazený. Rekonstrukční týmy OHR registrovaly ke konci roku 2003 repatriaci pouze cca 70 osob.[1564] UNHCR eviduje do konce roku 2007 v Ustikolině celkem 326 srbských navrátilců (tj. 20 % úspěšnost).[1565] I tuto hodnotu ale zpochybňuje organizátor srbské repatriace Petar Mihajlović ze *Sdružení občanů Návrat*. Podle jeho záznamů se do okresu vrátilo cca 90 srbských rodin. Vzhledem k tomu, že z prostředků mezinárodních organizací bylo opraveno 140 domů patřících Srbům, minimálně v rétorické rovině projevilo zájem o návrat několik desítek dalších osob. Předpokládaná další repatriační vlna se však již neuskutečnila a naopak více jak 30 rodin se rozhodlo Ustikolinu opětovně opustit.[1566] Celkově proto odhaduji, že se úspěšně a natrvalo vrátilo maximálně 10 % původního srbského obyvatelstva.

Výsledky komunálních voleb srbskou neochotu k návratu pouze dosvědčují. Je zajímavé, že v případě Ustikoliny menšinovému návratu Srbů nepředcházela snaha zajistit si politické zastoupení na okresním úřadě, tj. hlasovat nikoliv v místě přemístění ale absenční formou v předválečném bydlišti. Srbové ve vůbec prvních regionálních volbách, které se konaly až v roce 2000, pak nezískali žádné politické zastoupení. V roce 2004 v Ustikolině hlasovalo celkem 62 srbských voličů, v roce 2008 pouze 52 a v roce 2012 již jen 24.[1567]

Klesající počet voličů odpovídal trendu opětovného odchodu Srbů do Foči. Současně ale i v případě Ustikoliny není reálný počet navrátilců přesně zjistitelný, neboť mnoho z repatriantů se po odchodu v roce 1995 přihlásilo k trvalému pobytu v Republice srbské.

[1561] Jednalo se o 3 531 Bosňáků a 1 455 Srbů. Dle NENADIĆ, M. et al.: *Uporedna analiza pristupa…*, s. 35.
[1562] Dle MIHAJLOVIĆ, Petar. Osobní rozhovor. Ustikolina 28. 6. 2011.
[1563] Viz nejmenovaný administrativní pracovník okresního úřadu v Ustikolině. Ustikolina 28. 6. 2011.
[1564] Dle OHR (RRTF): *Municipal Assessment Questionnaire…*, s. 78.
[1565] *UNHCR statistiky* [cit. 2011–10–16]. Dostupné z: <unhcr.ba>.
[1566] Dle MIHAJLOVIĆ, Petar. Osobní rozhovor. Ustikolina 28. 6. 2011.
[1567] Volby statistiky

Tamní trvalé bydliště si řada z nich z pragmatických důvodů i po návratu do Ustikoliny ponechala. Srbští navrátilci především nechtěli posílat své potomky do zdejší školy. Aby jejich děti mohly dojíždět do Foči, musel být minimálně jeden rodič trvale přihlášen v opštině Foča.[1568]

Kromě sídla Ustikolina žili Srbové v bočním údolí, z nějž byla utvořena nová *mjesna zajednica* Jabuka. Ta v roce 1991 čítala celkem1 553 osob, z nichž v osmi sídlech (Stojkovići, Kolakovići, Kunduci, Previla, Podgrađe, Račići atd.) žili vesměs pouze Srbové (699 osob).[1569] Většina z těchto obcí dnes prakticky neexistuje (např. Podgrađe, Račići, Stojkovići), či se nachází těsně před svým zánikem.[1570] Podle údajů okresního úřadu žije v tomto regionu cca 400 osob bosňácké národnosti.[1571]

Představitelé zdejší bosňácké elity, ale i samotní srbští navrátilci shodně hodnotili bezpečnostní situaci v okrese od samotného počátku zahájení repatriace jako bezproblémovou. Vesměs se přitom shodli na tom, že pozitivní vliv při návratu Srbů měla především zdejší policie. Samotní navrátilci vyzdvihovali její profesionalitu, která zajistila hladký průběh repatriačního procesu.[1572]

Ačkoliv jsou zdejší bezpečnostní poměry na velmi dobré úrovni, existuje mezi srbskými navrátilci (obdobně jako mezi Bosňáky ve Foči) určitá nedůvěra vůči dominantnímu národu. Přestože i v tomto okresu Bosňáci ve shodě se srbskými navrátilci tvrdí, že jsou jejich vztahy nekonfliktní, běžný pozorovatel nemůže přehlédnout určité stereotypně se opakující úzkostlivé náznaky (v tomto případě se jedná o obavy ze zdejších muslimských náboženských radikálů) či neochotu sdělovat na veřejnosti (např. v kavárně) názory na politicky i společensky citlivé události.[1573]

Sociekonomickou situaci v Ustikolině lze přirovnat k sousední Foči. Naprostá většina srbských navrátilců nemá zaměstnání – a co je ještě víc alarmující – ani jeden nebyl v roce

[1568] Dle MIHAJLOVIĆ, Petar. Osobní rozhovor. Ustikolina 28. 6. 2011.
[1569] Přepočet na základě dat z ZSRBiH: *Nacionalni sastav stanovništva*...
[1570] V těchto sídlech žije pouze několik starších osob, které přežívají ze svých drobných hospodářství a skrovné penze.
[1571] Viz nejmenovaný administrativní pracovník okresního úřadu v Ustikolině. Ustikolina 28. 6. 2011.
[1572] Viz resp. 192, nar. 1961, sš, rozhovor opština Ustikolina 2011; resp. 193, nar. 1965, zš, rozhovor opština Ustikolina 2011. Vedle toho v tomto okresu proběhla úspěšná restituce (téměř 99 % restitučních žádostí bylo zdárně vyřešeno a uzavřeno). Viz PLIP: *Implementation of the Property Laws*…
[1573] Dle MIHAJLOVIĆ, Petar. Osobní rozhovor. Ustikolina 28. 6. 2011; resp. 192, nar. 1961, sš, rozhovor opština Ustikolina 2011; resp. 193, nar. 1965, zš, rozhovor opština Ustikolina 2011.

2011 zaměstnán ve strukturách okresního úřadu. Primárním důvodem odchodu je tak především nedostatek pracovních příležitostí.[1574]

10.4.4.3. Případová studie bosňácké návratnosti do opštiny Han Pijesak

Jednu z nejvýše položených opštin v BaH obývalo v roce 1991 celkem 6 095 osob, z čehož bylo 3 424 (56,2 %) Srbů a 2 543 (41,7 %) Bosňáků.[1575] Daytonská dohoda odštěpila od okresu několik sídel, které připadly sousední opštině Olovo.[1576] Bosňáci jsou v okrese Han Pijesak geograficky rozprostření ve dvou oblastech: první v pásu menších rurálních sídel směrem k bývalé bezpečnostní zóně Žepa[1577] a na opačné straně okresu se rozkládající obce v údolí říčky Stupčanica, jež teče do sousedního Olova.[1578] Mým cílem zde bylo monitorování početního stavu obyvatel těchto muslimských obcí, které tvoří tři *mjesne zajednice* okresu.

Do *mjesne zajednice* Podžeplje, která v roce 1991 čítala 896 osob, se vrátilo cca 70 rodin (ale pouze asi 150 osob). Z těchto údajů je zřejmé, že se jedná pouze o páry osob v důchodovém věku. Kromě cca 10 domů je původní zástavba obcí, které tuto *mjesnu zajednici* tvoří (Podžeplje, Brložnik, Gođenje, Stoborani, Jelovci), vesměs obnovena (cca 70 domů). V samotné Podžeplje byla výstavně obnovena mešita a škola, která však zůstává zavřena, neboť v *mjesne zajednici* žije pouze pět dětí.[1579]

Mjesna zajednica Plane, přejmenovaná po válce na Rijeke, je dnes značně poničeným sídlem, které sice trvale obývají cca tři muslimské domácnosti (asi šest lidí),[1580] nicméně oficiálně již tato obec ve statistickém registru neexistuje.[1581] Odtud pokračuje již velmi nekvalitní lesní cesta do taktéž téměř kompletně zničené vesnice Krivače, jež před válkou čítala 246 Muslimů. Dnes v obci žije cca 12 osob. Do sousedního sídla Plane (180 obyvatel

[1574] Viz MIHAJLOVIĆ, Petar. Osobní rozhovor. Ustikolina 28. 6. 2011.
[1575] ZSRBiH: *Nacionalni sastav stanovništva*...
[1576] Je paradoxní, že to bylo celé sídlo Žeravice, kde v roce 1991 žilo 214 Srbů, část sídla Rečica (45 Srbů v roce 1991) a část sídla Rubinići (143 Muslimů v roce 1991).
[1577] Zde se nacházejí sídla Rijeke (94 Muslimů a 35 Srbů v roce 1991), Podžeplje (316 Muslimů v roce 1991), Krivače (246 Muslimů v roce 1991), Plane (180 Muslimů v roce 1991), Gođenje (v roce 1991 dokonce centrum *mjesne zajednice* čistě muslimská ves s 579 Muslimy), Brložnik (146 Muslimů v roce 1991), Stoborani (245 Muslimů v roce 1991).
[1578] Zbytel sídla Rubinići (143 Muslimů v roce 1991), Nevačka (330 Muslimů v roce 1991) a Pjenovac (37 Muslimů a 89 Srbů v roce 1991).
[1579] Viz pozorování v terénu. Terénní deník 2010–2012, opština Han Pijesak.
[1580] Dle resp. 15, nar. 1956, zš, rozhovor opština Han Pijesak 2010; resp. 16, nar. 1942, zš, rozhovor opština Han Pijesak 2010.
[1581] Dle BHAS: *Sistematski spisak naseljenih mjesta u Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1998.

v roce 1991) se vrátilo asi 10 osob. V této *mjesne zajednici* je obnoveno cca 15 domů, 86 dalších zůstává v rozvalinách.[1582]

V poslední *mjesne zajednici* Pjenovac, která se rozkládá na opačné straně opštiny a je spádovaná spíše do sousedního okresu Olovo, se podle údajů opštiny vrátila do sídla Nevačka pouze jedna rodina.[1583] Realita je poněkud odlišná, neboť v Nevačce je obnoveno cca dvacet domů a v sousedním sídle Rubinići cca jedenáct domů. V obou obcích žije celkem cca dvacet lidí, všichni až na dvě osoby v důchodovém věku. Většina z navrátilců si ale ponechala trvalé bydliště v sousedním Olovu či Kaknju, kde přečkali válku. Mnoho z nich navíc tráví v původních bydlištích pouze letní období, na zimu odchází do zmiňovaného Olova či Kaknje.[1584] Proto je také okresní úřad v Han Pijesku neeviduje jako navrátilce. Tento fakt potvrzují i výsledky regionálních voleb. Ve volebním okrese Plane, který zahrnuje obě *mjesne zajednice* Rijeke a Podžeplje, pro SDP hlasovalo celkem 46 Bosňáků, 98 osob volilo srbské strany. Ve volebním okrsku Pjenovac pro SDP nehlasoval nikdo.[1585]

Podle UNHCR se do prosince 2007 vrátilo 721 osob (tj. 28,4 % úspěšnost návratnosti).[1586] Zatímco stejná organizace k roku 2003 registrovala návrat 660 osob do okresu Han Pijesak, OHR evidoval návrat pouze 214 osob (pouhých 8,4 %).[1587] Podle údajů okresního úřadu se vrátilo 252 Bosňáků (9,9 %).[1588] Na základě srovnání těchto dat se shromážděnými daty z vlastního pozorování konstatuji, že do opštiny Han Pijesak se navrátilo max. 200 osob (úspěšnost návratnosti 7,9 %), z čehož je pouze 13 dětí.[1589] O strukturálně postižené demografické situaci vypovídá i populační údaj o přirozeném přírůstku. V letech 2004–2009 se na území okresu narodilo 130 dětí a zemřelo 313 osob.[1590]

[1582] Viz pozorování v terénu. Terénní deník 2010–2012, opština Han Pijesak.
[1583] Dle resp. 19, nar. 1957, zš, rozhovor opština Han Pijesak 2010.
[1584] Viz resp. 13, nar. 1963, zš, rozhovor opština Han Pijesak 2010; resp. 20, nar. 1946, zš, rozhovor opština Han Pijesak 2010.
[1585] Koalici bosňáckých stran volilo v roce 1997 absenční formou 1 039 osob (28 % hlasů). V roce 2000 se počet bosňáckých voličů značně snížil (340 hlasů pro koalici bosňáckých stran a 92 hlasů pro SDP). Je zajímavé, že přítomní Bosňáci volili ve volbách 2004 a 2008 téměř výhradně Bosenskou Podrinskou národní stranu (celkem 10 hlasů v roce 2004 a 22 hlasů v roce 2008). SDA ve volbách 2012 v Han Pijesku vůbec nekandidovala.
[1586] *UNHCR statistiky* [cit. 2011–10–16]. Dostupné z: <unhcr.ba>
[1587] Dle OHR (RRTF): *Municipal Assessment Questionnaire…*, s. 208.
[1588] OHP: *Strategija razvoja opštine Han Pijesak za period 2011–2016*, interní dokument, Han Pijesak 2010, s. 12.
[1589] Devět z nich dojíždí do škol ve Federaci BaH. Tamtéž, s. 12.
[1590] *Tamtéž*, s. 12.

Život navrátilců v obcích, které jsou zasazeny do krásné přírodní scenérie, je velmi náročný. V celé lokalitě neexistuje jakákoliv možnost pracovního uplatnění. Bohaté lesní porosty nemohou být kvůli vysokému minovému nebezpečí (procházela tudy bojová linie) intenzivněji využívány. Obce nejsou nikterak dopravně spojeny se sídlem opštiny. Navrátilci žijí v kompletní izolaci, odříznuti od hlavní silnice, veřejných institucí a služeb centra opštiny.[1591] Některé vesničky nejsou doposud elektrifikovány, chybí jim přívod plynu a vody, ale i základní obslužná sféra (žádné prodejny).[1592]

10.4.4.4. Případová studie srbské (a chorvatské) návratnosti do opštiny Donji Vakuf

Menšinový návrat srbského a chorvatského obyvatelstva do opštiny Donji Vakuf se nezdařil především kvůli dlouhodobé obstrukci ze strany lokálních bosňáckých elit a zdejší poválečné neutěšené socioekonomické situaci. V okrese Donji Vakuf žilo v roce 1991 celkem 24 544 osob, z čehož bylo 13 509 Bosňáků (55 %) a 9 533 Srbů (39 %).[1593] Etnické čistky zasáhly tento regionu v průběhu války dvakrát. V roce 1992 okres ovládly srbské vojenské jednotky, které vyhnaly veškeré bosňácké obyvatelstvo do sousedního Bugojna a Travniku. Po úspěšném ofenzivním postupu Bosňáků, kteří tuto oblast v roce 1995 dobyli, byli naopak vypuzeni všichni zdejší Srbové. Daytonská dohoda ponechala tuto opštinu téměř administrativně neporušenou v rámci Federace BaH.[1594]

10.4.4.4.1. Průběh menšinové repatriace do okresu Donji Vakuf

Kvůli obstrukčnímu přístupu místních politických představitelů z řad SDA se opština Donji Vakuf řadila mezi největší odpůrce menšinové návratnosti ve Federaci BaH. Početně nepatrný návrat uprchlíků doprovázela obdobně neúspěšná restituce. V letech 1996–2001 se do donjevakufského okresu oficiálně vrátilo pouze 273 Srbů a Chorvatů.[1595] Podle výpovědí

[1591] Navíc dlouhé vzdálenosti mezi obcemi a hlavní silnicí a nekvalitní infrastruktura znemožňují cesty v zimě protahovat.
[1592] Do *mjesnich zajednic* Podžeplje a Rijeke zajíždí jednou za týden pojízdná prodejna se základními potravinami.
[1593] ZSRBiH: *Nacionalni sastav stanovništva*...
[1594] Z opštiny byla entitní linií oddělena pouze srbská obec Ljuša, která připadla sousední opštině Šipovo v Republice srbské.
[1595] *UNHCR statistiky* [cit. 2011–10–16]. Dostupné z: <unhcr.ba>.

organizátora návratu Nikoly Ivičiće však reálný počet navrátilců byl v těchto letech výrazně nižší, pohyboval se v řádech jednotlivců.[1596] Ve stejném časovém období okresní úřad zdárně vyřešil pouze 300 z 11 tisíc restitučních žádostí (tj. méně než 3 %).[1597] Donji Vakuf mimo to patřil mezi opštiny se značně zdevastovaným domovním fondem.[1598]

Frustrovaní utečenci původem z Donjiho Vakufu, kteří se chtěli vrátit, a dlouhodobě postrádali příznivé podmínky (nebo naráželi na odmítavý postoj), založili v roce 2001 v BaH první a údajně jediné multietnické repatriační společenství Povratak (Návrat).[1599] Přestože předseda Nikola Ivičić zdůrazňoval, že multietnický charakter sdružení navrátilců prosazoval OHR,[1600] srbské a chorvatské zájemce o návrat do okresu nicméně vedl společný cíl zefektivnit doposud obstruovaný repatriační a restituční proces.[1601] Místní organizátoři repatriace si na základě zkušeností prvních navrátilců (často z řad vlastního národa) velmi dobře uvědomovali, že bez početnějšího návratu a vzájemné spolupráce si jako jednotlivci nedokáží svoje legálně vznesené požadavky vydobýt a zajistit si tak důstojné podmínky pro život.[1602]

V tomto ohledu můžeme v ustanovení sdružení, oproti jiným organizacím zakládaným v místě přemístění, spatřit podstatný rozdíl. Srbským utečencům, seskupeným ve společenství *Povratak*, chyběl vlivem jejich značného rozptýlení po různých oblastech dnešní Republiky srbské obdobně silný sociální kapitál, jakým se vyznačovaly utečenecké komunity drvarských Srbů, či prijedorských a nebo zvornických Bosňáků. Vývoj poválečné společenské situace v Donjem Vakufu současně ukazuje na další z charakteristických prvků, které se pojily s repatriační otázkou v BaH. Přestože Vysoký představitel odvolal v roce 2002 hlavního místního iniciátora obstrukce srbské návratnosti,[1603] následkem jeho dlouhodobého působení

[1596] Dle IVIČIĆ, Nikola. Osobní rozhovor. Donji Vakuf 19. 5. 2011.
[1597] PLIP: *Implementation of the Property Laws*…
[1598] V průběhu války bylo zničeno či těžce poškozeno 65 % veškeré domovní zástavby. Dle NENADIĆ, M. et al.: *Uporedna analiza pristupa…*, s. 65.
[1599] Členové tohoto sdružení byli napojeni na politickou stranu SDP, která formálně vystupovala jako strana multietnická. Dle OHR (RRTF): *Municipal Assessment Questionnaire…*, s. 90.
[1600] Dle IVIČIĆ, Nikola. Osobní rozhovor. Donji Vakuf 19. 5. 2011.
[1601] Většinu členů tohoto sdružení tvořili Srbové. Ivičić vyzdvihoval, že ze shromážděných finančních a materiálních prostředků byly opraveny i domy většinových navrátilců-Bosňáků. Z celkem 287 rekonstruovaných domů 35 patřilo Chorvatům a 92 Bosňákům. Dle IVIČIĆ, Nikola. Osobní rozhovor. Donji Vakuf 19. 5. 2011.
[1602] Podle Ivičiće čekali žadatelé o navrácení majetku na odpověď v průměru více jak dva až tři roky. Samotný Ivičić byl šestnáctkrát odmítnut, než se mu podařilo získat všechny dokumenty, jež potvrdily jeho právo na vlastní byt. Dle IVIČIĆ, Nikola. Osobní rozhovor. Donji Vakuf 19. 5. 2011.
[1603] Starosta okresu Donji Vakuf Kemal Terzić, který zastával funkci od roku 1990 (s výjimkou válečného

přestaly do okresu proudit dotace určené k rekonstrukci.[1604] Skuteční zájemci o návrat se pak navíc ještě potýkali s problémem zajištění alespoň minimálních finančních prostředků.[1605]

I když se po roce 2002 situace částečně zklidnila, dlouhodobý pobyt na jiném místě, se kterým se utečenci postupně sžili jako s novým domovem, a rozpadlé nefunkční hospodářství v okresu výraznější repatriaci znemožnily. Po roce 2002 se oficiálně podle UNHCR vrátilo pouze 270 Srbů a 21 Chorvatů.[1606] Veškeré aktivity Ministerstva pro lidská práva a uprchlíky mající za cíl podpořit masovější repatriaci tak vyzněly naprázdno.[1607] Příliv peněžních dotací se navíc od roku 2005 postupně snižoval. Donátoři, kteří neviděli žádné prokazatelné výsledky, odcházeli jinam.[1608]

Předseda organizace *Povratak* odhadoval, že se do opštiny kolem roku 2003 mohlo vrátit cca 600 Srbů a Chorvatů. Většina z nich ale dlouhodobě v místě návratu nesetrvala a odešla jinam. Za hlavní důvod mizivé návratnosti lze považovat tristní ekonomickou situaci. Donji Vakuf před válkou představoval příklad průmyslově rozvinutého středního sídla, ve kterém se veškerá hospodářská činnost pojila se dřevem. V dřevařském průmyslu (v šesti specializovaných závodech) pracovalo více jak 3,5 tisíc osob.[1609] Hospodářství v Donjem Vakufu zaměstnávalo celkově více jak sedm tisíc osob (pět tisíc zaměstnanců v sekundárním sektoru a další dva tisíce ve službách). Průmyslovou infrastrukturu, kterou nepoškodil samotný konflikt, definitivně rozvrátila pochybná privatizace a následný bankrot.

---

období), byl odstaven na základě rozhodnutí Vysokého představitele P. Ashdowna až v roce 2002. Srov. OHR: *Odluka kojom se smjenjuje gosp. Kemal Terzić sa položaja načelnika općine Donji Vakuf*, Sarajevo 2002 [cit. 2012–2–16]. Dostupné z: <http://www.ohr.int/decisions/removalssdec/default.asp?content_id=9157>.

[1604] Mezinárodní společenství v letech 1995–2001 do okresu zaslalo rekonstrukční pomoc v hodnotě 17 miliónů dolarů. Z těchto peněz zdejší bosňácká elita prokazatelně obnovila pouze 18 domů (!), 8 z nich patřilo Chorvatům a 10 Srbům. Část donací byla využita k rekonstrukci bosňáckých domů, přičemž polovina z nich zásadní rekonstrukci nepotřebovala. Zbytek peněz se vytratil. ALIC, A.: Better Late than Never. In: *Transition online*, 4. 3. 2003 [cit. 2010–04–18]. Dostupné z: <http://www.tol.org/client/article/9010-better-late-than-never.html?print>.

[1605] Dle IVIČIĆ, Nikola. Osobní rozhovor. Donji Vakuf 19. 5. 2011.

[1606] *UNHCR statistiky* [cit. 2011–10–16]. Dostupné z: <unhcr.ba>.

[1607] Záměr spočíval v upřednostnění návratu rodin do rurálního okolí opštiny. K tomu bylo rekonstruováno celkem 13 příměstských vesnic s obnovou vodovodu, přívodu elektrické energie či plynu a oprav další infrastruktury. Vyčleněné finanční prostředky, které měly iniciovat hromadnější návrat utečenců, se ve výsledku nikde výrazněji neprojevily.

[1608] Dle IVIČIĆ, Nikola. Osobní rozhovor. Donji Vakuf 19. 5. 2011.

[1609] Tyto průmyslové podniky byly napojeny na jeden z největších dřevozpracujících závodů na území bývalé Jugoslávie Šipad.

Předseda sdružení *Povratak* Ivičić evidoval v poválečných letech zájem vrátit se u cca 800 osob (nejen Srbů, ale v menší míře i Chorvatů).[1610] V opštině Donji Vakuf se obnovily domy a infrastruktura;[1611] průmysl ale zůstával i nadále ve zcela nefunkčním stavu.[1612] Kromě státních institucí a služeb se většina zaměstnaných osob živí zemědělstvím, které je hlavním prostředkem obživy.[1613] Z formálně evidovaných 9,5 tisíce ekonomicky aktivních osob bylo v roce 2011 oficiálně registrováno 2 667 nezaměstnaných.[1614] Tato hodnota bude ve skutečnosti mnohem vyšší, což potvrzuje Šarić na základě vlastního odhadu 60% nezaměstnanosti v Donjem Vakufu.[1615]

10.4.4.4.2. Rekonstrukce dnešního etnického složení okresu Donji Vakuf

Podle odhadů okresního úřadu Donji Vakuf čítá opština celkem 13 544 osob, z nichž 98,9 % jsou Bosňáci.[1616] Dle úředníků opštiny žije v opštině pouze 80 Srbů (úspěšnost návratnosti 0,85 %) a 85 Chorvatů (12,5 %).[1617] Podle N. Šariće, v jehož kompetenci je koordinace předsedů *mjesnih zajednic*, se vrátilo 300–500 Srbů (úspěšnost návratnosti 3,2–5,3 %). Tuto hodnotu však několik předsedů *mjesnih zajednic* nezávisle na sobě vyvrátilo a předkládalo jiné kvantitativně odlišné hodnoty.[1618] Předseda sdružení *Povratak* N. Ivičić v roce 2011 registroval přítomnost 118 Srbů vesměs v seniorském věku (repatriační úspěšnost 1,3 %).[1619] Na základě těchto údajů můžeme konstatovat, že OHR vykazovaný počet 3 128 navrátilců (zdařilost srbské návratnosti 26 %) je zcela nereálný.[1620] Stejně tak údaj UNHCR o návratu 564 osob (369 Srbů – 3,9 % a 195 Chorvatů – 28,6 %) se nezakládá na pravdě.[1621]

[1610] Dle IVIČIĆ, Nikola. Osobní rozhovor. Donji Vakuf 19. 5. 2011.
[1611] Celkově bylo do roku 2005 obnoveno 1 053 domů, tj. 27 % poškozeného domovního fondu. Dle NENADIĆ, M. et al.: *Uporedna analiza pristupa…*, s. 141.
[1612] Za šestnáct let od války nebylo v okrese otevřeno ani jedno pracovní místo ve výrobním sektoru. Dle ŠARIĆ, Naser. Osobní rozhovor. Donji Vakuf 20. 5. 2011.
[1613] Dle ŠARIĆ, Naser. Osobní rozhovor. Donji Vakuf 20. 5. 2011.
[1614] Dle FZZ: *Bilten. Statistički Pregled*, Sarajevo 2011 [cit. 2012–3–17]. Dostupné z: <http://www.fzzz.ba/statistika/pdf/2011/Bilten%20FZZ_06_2011.pdf>.
[1615] Dle ŠARIĆ, Naser. Osobní rozhovor. Donji Vakuf 20. 5. 2011.
[1616] Dle ODV: *Broj stanovnika po naseljenim mjestima i naseljima*, interní dokument, Donji Vakuf 2011.
[1617] Dle BEĆAR, Salih. Osobní rozhovor. Donji Vakuf 20. 5. 2011.
[1618] Viz dva nejmenovaní předsedové mjesnih zajednic okresu Donji Vakuf. Donji Vakuf 20. 5. 2011.
[1619] Samotnému Ivičićovi je přes 80 let, žije po smrti své ženy v bytě v centru městečka sám; udržuje však kontakty s místními bosňáckými obyvateli. Dle IVIČIĆ, Nikola. Osobní rozhovor. Donji Vakuf 19. 5. 2011.
[1620] OHR (RRTF): *Municipal Assessment Questionnaire…*, s. 90.
[1621] *UNHCR statistiky* [cit. 2011–10–16]. Dostupné z: <unhcr.ba>.

Extrémně slabou přítomnost srbského a chorvatského obyvatelstva dokládají i volební výsledky. Až do roku 2008 se komunálních voleb v okresu nezúčastnila žádná ze srbských a chorvatských stran. V roce 2008 volilo SNSD 16 voličů a srbský Demokratický národní svaz 24 osob. V roce 2012 ani jedna z těchto stran nezískala potřebné hlasy. V politickém vedení okresu se střídají zde nejsilnější dvě strany: SDA a SDP, na níž bylo napojené Sdružení *Povratak*.[1622]

V roce 1991 měla opština Donji Vakuf 68 sídel. V roce 2011 jich okresní úřad oficiálně evidoval celkem 57.[1623] Tuto na první pohled nepříliš znatelnou proměnu sídelní struktury je ale třeba detailněji rozebrat. Dnešních 57 sídel totiž často tvoří původně jednotné obce, které byly po válce administrativně odděleny. Naopak na základě analýzy interních dokumentů úřadu, vlastního terénního šetření a rozhovorů se domnívám, že z původního předválečného počtu 68 sídel nejméně 19 většinově či etnicky čistě srbských obcí *de facto* zcela zaniklo[1624] a minimálně v 11 dalších většinově srbských sídlech se počet obyvatel výrazně zredukoval.[1625] V dalších několika obcích jsou sice domy a infrastruktura opraveny, nicméně je zde většina domů obývána pouze v letních měsících či čeká na prodej.[1626] Nezájem Srbů a Chorvatů je patrně také hlavním důvodem, proč restituční úspěšnost za bosenským průměrem značně zaostávala. Do konce roku 2004, kdy ještě disponujeme oficiálními daty, se podařilo zdařile restituovat pouze 87 % nemovitostí.[1627]

Totální krach srbské a chorvatské repatriace do okresu Donji Vakuf, ale i její dlouhodobou udržitelnost, zásadně poznamenaly řadu let trvající obstrukce, nedostatek pracovních nabídek, etnická diskriminace při přerozdělování zbylých pracovních příležitostí a nulová životní perspektiva navrátilce.

[1622] SDP volilo v roce 1997 1 180 voličů, v roce 2000 již 2 825 voličů a v roce 2008 SDP ve volbách dokonce zvítězila. Přestože si tato strana udržuje konstantně silnou pozici na jmenném seznamu kandidátů, které jsou dostupné od roku 2004, pozorujeme, že pouze dvě osoby byli Srb a Chorvat. Všichni ostatní jsou bosňácké národnosti. Viz volební výsledky.
[1623] ODV: *Spisak mjesnih zajednica sa brojem domaćinstava i brojem stanovnika*, interní dokument, Donji Vakuf 2011; Dle ODV: *Broj stanovnika*…
[1624] Slatina, Kutanja, Orahovljani, Rastićevo, Gredina aj.
[1625] Např. Babin Potok (287 Srbů v r. 1991 a odhadem cca 101 osob v roce 2011), Brezićani (296 Srbů v r. 1991 a odhadem cca 26 osob v roce 2011), Daljan (155 Srbů v r. 1991 a odhadem cca 115 Bosňáků v roce 2011), Komar (481 Srbů v r. 1991 a odhadem cca 41 osob v roce 2011), Ponjavići (266 Srbů v r. 1991 a odhadem cca 16 osob v roce 2011), Urija (432 Srbů v r. 1991 a odhadem cca 32 osob v roce 2011).
[1626] Viz pozorování v terénu. Terénní deník 2010–2012, opština Donji Vakuf.
[1627] Dle PLIP: *Implementation of the Property Laws*…

11. PROSTOROVÉ DOPADY NUCENÝCH MIGRAČNÍCH POHYBŮ A SOUČASNÉ NÁRODNOSTNÍ SLOŽENÍ ZEMĚ

11.1. KVANTITATIVNÍ SHRNUTÍ TZV. MENŠINOVÉ REPATRIACE V LETECH 1996–2011

První, početně rozsáhlejší, repatriační vlna (1996–1998) probíhala tzv. většinovým způsobem. Utečenci se usazovali převážně v místech, kde jejich národ představoval většinu. Kromě nedobrovolné repatriace z hostitelských zemí[1628] se do většinového typu návratu řadil i tzv. organizovaný (asistovaný) návrat uprchlíků ze třetích zemí.[1629] Úřady hostitelských států pomáhali zájemcům o repatriaci až do ledna roku 2003.[1630] Porovnáním údajů o počtech navrátilců za jednotlivé roky (obr. 24 a 25) zjistíme, že oproti tomu tzv. menšinový typ návratu se v letech 1996–1998 podílel na celkovém objemu repatriace minimálně.[1631] Teprve až po té, co se výrazněji změnila repatriační strategie mezinárodního společenství, začal počet repatriantů, kteří se vraceli tzv. minoritní formou, pozvolna narůstat.[1632] Pomyslného vrcholu – tj. druhé repatriační vlny – dosáhl tento typ návratu na přelomu let 2001 a 2002. Z obr. 25 a 22 můžeme zároveň vyčíst, že menšinovou formou se vraceli převážně tzv. vnitřně přemístěné osoby. Největší ochotu k návratu mezi utečenci projevovali Bosňáci, kteří se jako jediní z konstitutivních národů plně identifikovali s ideou jednotné BaH (obr. 26).[1633]

[1628] Do roku 1998 bylo ze západní Evropy repatriováno cca 250 tisíc uprchlíků. Viz kapitola č. 7. (*Zhodnocení průběhu návratnosti utečenců*).
[1629] Základní rozdíl mezi repatriací a „asistovanou" repatriací spočíval v tom, že v druhém případě mezinárodní organizace, ale i asociace hostitelských států udržovaly s repatrianty kontakt i několik měsíců po jejich návratu, při němž ověřovaly, nakolik se jim podařilo trvale se usadit.
[1630] Celkově se v této kategorii vrátilo 231 938 uprchlíků z více jak třiceti zemí. Tato kategorie návratů dosáhla svého pomyslného vrcholu v roce 1998, kdy se vrátilo celkem 97 902 osob. Dle UNHCR: *Summary of Organised/Assisted Repatriations by Host Countries*, Sarajevo 2002.
[1631] Z celkově repatriovaných 570 tisíc uprchlíků a přemístěných osob z hostitelských zemí se menšinovým způsobem ve sledovaném období vrátilo pouze 86 714 osob. Dle UNHCR: *Statistics Package*… Zopakujme, že veškerá data v této kapitole, pokud není odkazováno jinak, jsou převzata z publikací vydaných pobočkou UNHCR v BaH.
[1632] Viz kapitola č. 7. (*Zhodnocení průběhu návratnosti utečenců*).
[1633] Viz kapitola č. 9. (*Příčiny slabé návratnosti bosenskohercegovských utečenců*).

Obr. 24: Většinový a menšinový typ návratu v letech 1996–2005[1634]

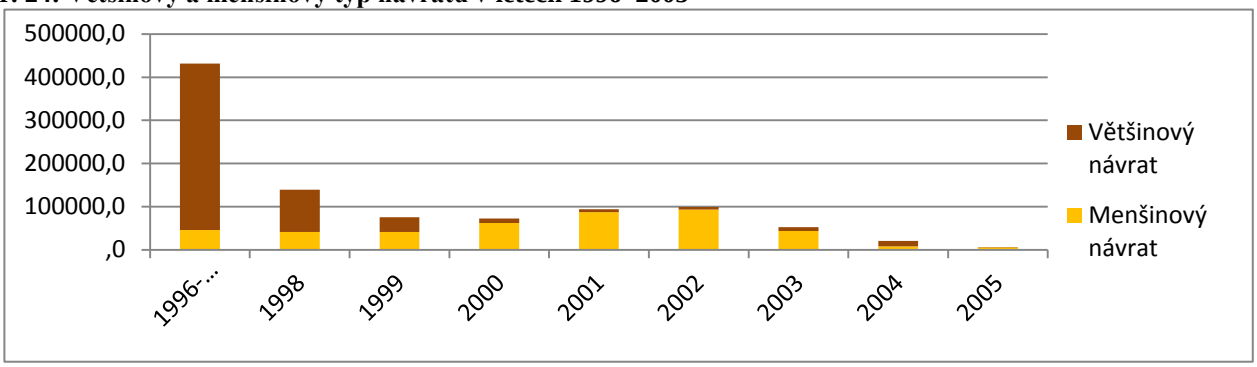

Zdroj: *UNHCR statistiky* [cit. 2011–10–16]. Dostupné z: <unhcr.ba>.

Obr. 25: Vývojový trend menšinové repatriace a návratu uprchlíků a vnitřně přemístěných osob v letech 1996–2011

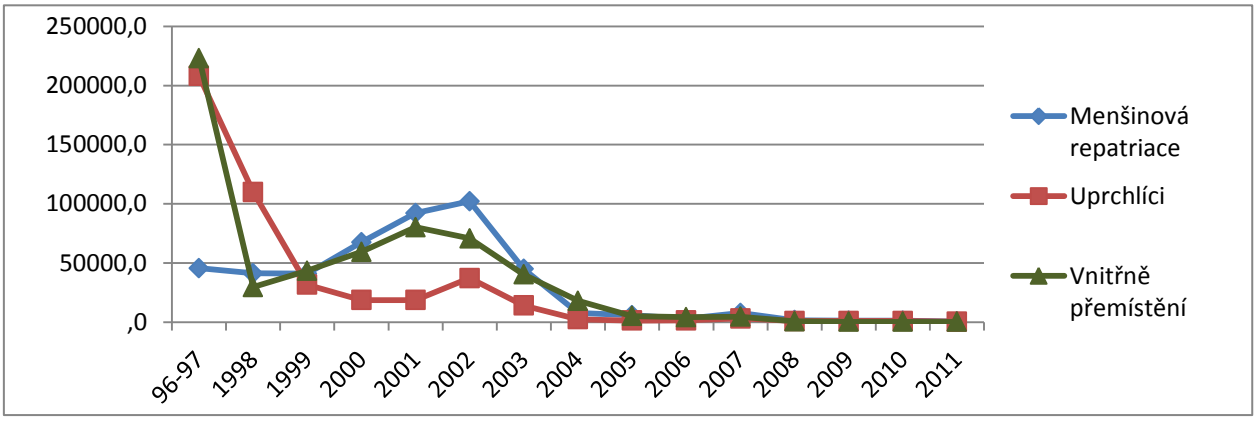

Zdroj: *UNHCR statistiky* [cit. 2011–10–16]. Dostupné z: <unhcr.ba>.

Obr. 26: Návrat uprchlíků a vnitřně přemístěných osob dle etnické příslušnosti v letech 1996–2011

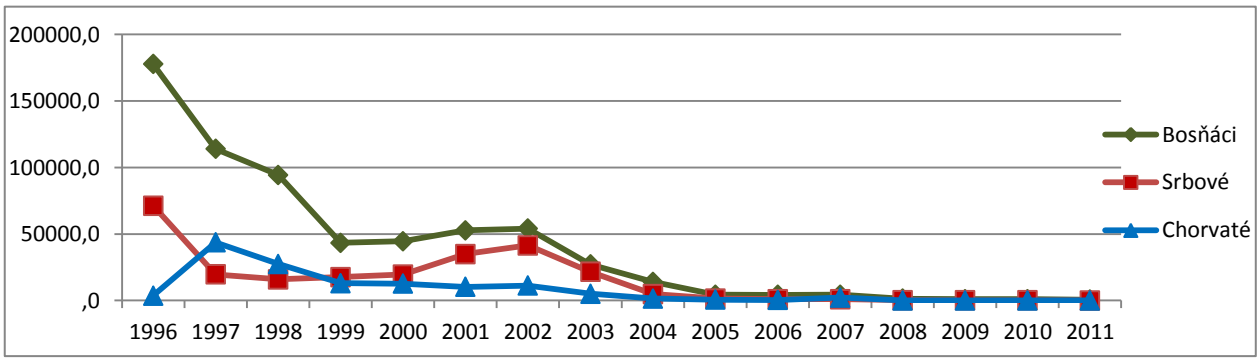

Zdroj: *UNHCR statistiky* [cit. 2011–10–16]. Dostupné z: <unhcr.ba>.

[1634] Repatriace v letech 2005–2011 byla natolik nízká, že se ve výsledném grafu nemohla nikterak graficky projevit.

V kapitole č. 7 jsme již uvedli, že podle vyjádření UNHCR a Ministerstva pro lidská práva dospěl repatriační proces v září roku 2004 k významnému mezníku: oficiálně byl registrován návrat jednoho milionu utečenců. Tento tolik vyzdvihovaný údaj je však relativní, pokud přihlédneme k tomu, že jej tvořila kombinace součtu většinového a menšinového návratu do BaH a repatriovaných uprchlíků, kteří se po návratu do země odmítli vrátit do předválečného domova.[1635] Navíc počet navrátilců po roce 2002 prudce klesal, což příliš důvodů k optimismu během souhrnného hodnocení repatriační úspěšnosti nedávalo.

Do prosince roku 2011, tedy do okamžiku, kdy UNHCR ještě oficiálně zveřejňoval přehledové statistiky, se formálně vrátilo celkem 1 029 762 osob. „Menšinoví" repatrianti z celkového počtu tvořili 45,7 % (470 228 osob), zbylých 54,3 % (559 534 repatriantů se vrátilo ke svému národu (tj. tzv. většinovým způsobem). Pokud vezmeme v úvahu, že domovy v BaH do března roku 1996 nuceně opustilo cca 2,3–2,5 milionu utečenců a odečteme od této hodnoty 559 534 osob, které se vrátily ke svému národu, pak prioritně podporovaný minoritní návrat 470 228 repatriantů znamenal, že z celkového počtu „menšinových" utečenců (1 530 685 osob) do svých domovů přišlo zpět pouze 27 % z nich.[1636] Podle pozorovatelů Helsinského výboru se z celkového počtu utečenců vrátilo jak menšinovým tak většinovým způsobem maximálně 30 % všech utečenců, tudíž předchozí kalkulace úspěšnosti menšinové repatriace mohou být reálně ještě nižší.[1637] Prudce sestupná tendence většinového a menšinového typu návratu (od milníku v roce 2004 se navrátilo pouze 11 395 uprchlíků a 33 634 vnitřních přesídlenců)[1638] nicméně zřetelně naznačovala, že tento proces je již definitivně u konce. Přestože Ministerstvo pro lidská práva a uprchlíky v roce 2008 odhadovalo, že cca 125 tisíc osob doposud nemá zdárně vyřešen svůj statut (tj. i nadále zůstávají v kategorii přesídlenci), není jejich návrat do předválečného bydliště příliš pravděpodobný.[1639]

[1635] Srov. STEFANSSON, A. H.: Coffee after cleansing?..., s. 73.
[1636] Vlastní kalkulace na základě retrospektivního přepočtu počtu obyvatel v jednotlivých opštinách v roce 1991 a údajů UNHCR. Viz *UNHCR statistiky* [cit. 2011–10–16]. Dostupné z: <unhcr.ba>.
[1637] Helsinský výbor odhadoval, že skutečná minoritní repatriace uspěla pouze z cca 20 %. Viz HCHR: *Report on the Status…*
[1638] UNHCR v posledním vydaném přehledu za rok 2011 registroval návrat pouze 445 uprchlíků a 261 vnitřně přemístěných osob. Dle *UNHCR statistiky* [cit. 2011–10–16]. Dostupné z: <unhcr.ba>.
[1639] Z 125 tisíc přesídlenců, kteří čekali na realizaci „trvalého návratového řešení" bylo 70 tisíc srbské, 48 tisíc bosňácké a 7,5 tisíce chorvatské národnosti. Srov. MHHR: *Revidirana strategija Bosne i Hercegovine*…, s. 12

Pokusme se tedy výše vyřčené shrnout a porovnat s repatriační dynamikou v jednotlivých entitách. Z obr. 27 je jasně patrný rozdíl v intenzitě menšinové repatriace do Federace BaH a Republiky srbské. Z oficiálních údajů vyplývá, že v první repatriační vlně v letech 1996–1998 se menšinově vraceli pouze utečenci do Federace BaH. Tento zpočátku příkrý rozdíl se postupem času téměř vyrovnal. Od roku 2000 se s obdobnou intenzitou menšinovým způsobem vraceli i utečenci do Republiky srbské.

Obr. 27: Průběh menšinové repatriace podle jednotlivých entit

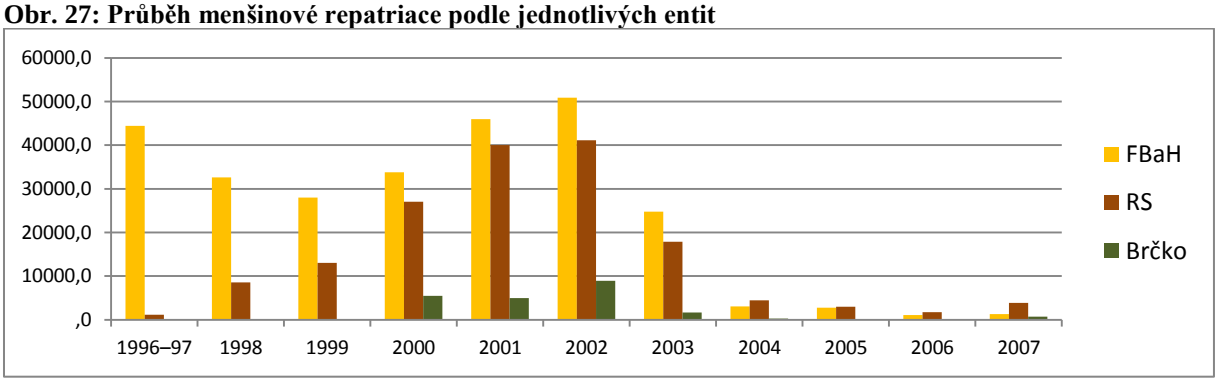

Zdroj: *UNHCR statistiky* [cit. 2011–10–16]. Dostupné z: <unhcr.ba>.

Závěr, který se z interpretace hodnot nabízí, tj. že se menšinovou formou početněji vraceli Srbové, Chorvaté, ale i Bosňáci do Federace BaH než Bosňáci a Chorvaté do Republiky srbské, je ale třeba konfrontovat s dalšími ukazateli: s ročními trendy menšinové repatriace Bosňáků, Srbů a Chorvatů v obou entitách (obr. 28) a především s celkovým objemem menšinových návratů podle národnosti (obr. 29).

Obr. 28: Průběh menšinové repatriace ve Federaci BaH a v Republice srbské v letech 1996–2007

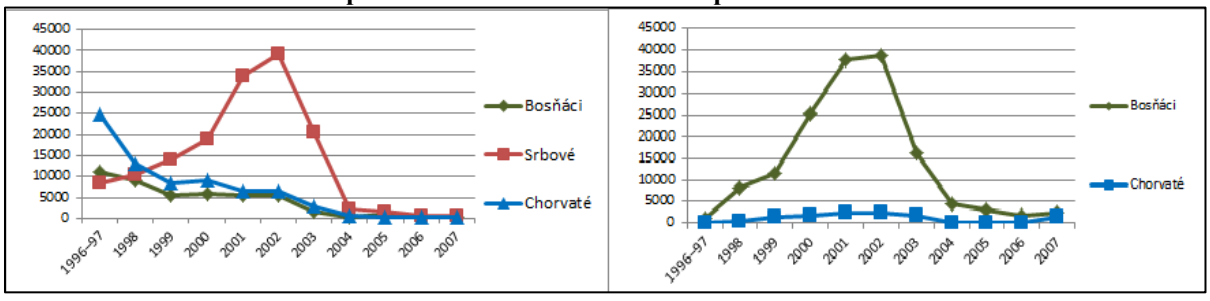

Zdroj: *UNHCR statistiky* [cit. 2011–10–16]. Dostupné z: <unhcr.ba>.

Obr. 29: Objem menšinové repatriace v BaH v letech 1996–2007

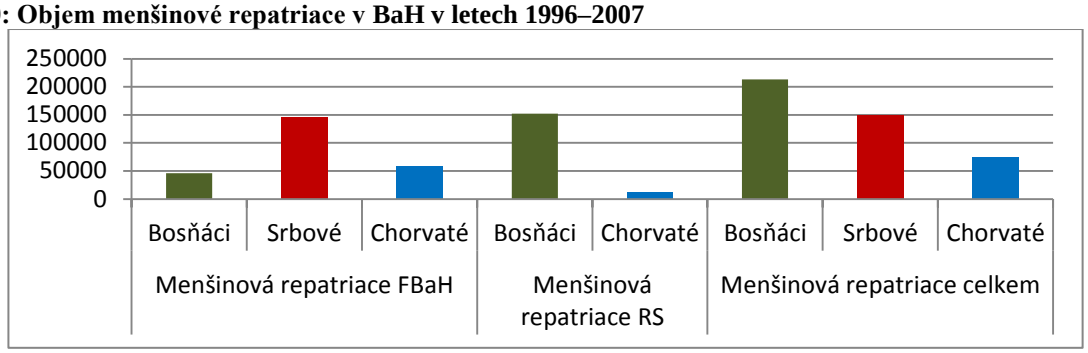

Zdroj: *UNHCR statistiky* [cit. 2011–10–16]. Dostupné z: <unhcr.ba>.

Do Federace BaH se v letech 1996–2007 menšinově vrátilo celkově cca 270 tisíc Srbů, Chorvatů a Bosňáků. V Republice srbské se minoritně usadilo 162 tisíc převážně Bosňáků a nevýrazný počet Chorvatů. Do Distriktu Brčko přišlo zpět celkem 22 tisíc menšinových repatriantů. Tyto hodnoty proporčně relativně odpovídají odhadovanému početnímu zastoupení konstitutivních národů v jednotlivých entitách. Důležitější je ale upozornit na souhrnný počet menšinových repatriantů podle národnosti. V obr. 29 pozorujeme, že součet všech minoritně se navrátivších Bosňáků činil 213 tisíc, Srbů 149 tisíc a Chorvatů 73 tisíc.[1640] I tyto ryze kvantitativní a do značné míry nepřesné či rozporuplné hodnoty poukazují na několik důležitých skutečností. V sekundární literatuře a médiích hojně opakované tvrzení, že uprchlíci pocházeli především z Republiky srbské, se nezakládá tak úplně na pravdě. Přestože Bosňáci s největší pravděpodobností již přesáhli absolutní většinu v celé BaH a zcela markantně dominují ve Federaci BaH, v některých okresech zůstávají zastoupeni pouze menšinově (např. Jajce, Čapljina, Busovača, Kiseljak atd.).

Rovněž se potvrzuje, že počet srbských navrátilců do Federace BaH a bosňáckých repatriantů do Republiky srbské byl podle oficiálních údajů po celé repatriační období (tj. v letech 1996–2007) víceméně rovnocenný. V literatuře často opakované tvrzení, že se menšinově úspěšněji vraceli Srbové, tak rozhodně neplatí. Z obr. 28 zřetelně vyplývá, že jak Bosňáci, tak Srbové se početněji začali vracet až v průběhu druhé repatriační vlny. Terénním výzkumem ověřovanou hypotézu, že menšinovou repatriaci rozhodně není možné označit

[1640] K této hodnotě jsem došel sečtením údajů všech každoročně publikovaných statistických přehledů v letech 1996–2007. K výsledným údajům (cca 250 tisíc repatriantů) je třeba přičíst ještě cca 20 tisíc menšinových navrátilců do Sarajeva a cca 6 tisíc minoritních navrátilců, kteří se vrátili do území, jež odštěpením z původního okresu Brčko připadla Federaci BaH a Republice srbské (v obou případech přibližně 3 tisíce repatriantů). U těchto celkově asi 26 tisíc osob není dle UNHCR zřejmé, zdali se jednalo o Srby nebo Chorvaty, či v případě Brčka i Bosňáky.

v obou entitách za rovnoměrnou a že mnohem úspěšněji se vraceli menšinoví repatrianti do Federace BaH než do Republiky srbské, je tedy třeba poupravit. Hlavní důvod, proč repatriace do Federace BaH dosahovala lepší úrovně, spočíval v tom, že se nevraceli jen Srbové, ale i Chorvaté a Bosňáci.

Pokud zprůměrujeme procentuální úspěšnost menšinové repatriace konstitutivních národů v obou entitách,[1641] shledáme, že dokonce zdárněji se Bosňáci vraceli do Republiky srbské (31,84 %) než Srbové do Federace BaH (22,75 %).[1642] Rozborem menšinové návratnosti Srbů do Federace BaH současně zjišťujeme, že ze 147 tisíc repatriantů se jich více jak polovina (76 419) vrátila do Sarajeva. O takto početně objemném návratu do hlavního města (a nikoliv pouze formálním dovršení repatriačního procesu v podobě restituce nemovitosti a následném odchodu) lze s ohledem na různé indicie vážně pochybovat.[1643]

Konstatování, že menšinová návratnost byla z hlediska dlouhodobé udržitelnosti ve výsledku úspěšnější v Republice srbské, nicméně nahrává i zdárný postup v řešení restitučních žádostí. Přestože proces návratu majetku začal v této geograficky menší entitě oproti Federaci BaH rovněž se zpožděním, jeho efektivita se dokonce pro některé federální opštiny posléze stala modelem. V tomto případě není bez zajímavosti, že mezi takové okresy patřil celý sarajevský kanton, kde se restituční proces obzvláště protahoval.[1644] Z druhé strany ale zopakujme, že zdařilá restituce automaticky nevedla k samotnému návratu.

[1641] Tj. kolik procent repatriantů se vrátilo podle tamního početního zastoupení jejich národa v roce 1991.

[1642] Úspěšnost menšinové repatriace Bosňáků ve Federaci BaH činila 24,53 %. Minoritní návrat Chorvatů ve Federaci BaH dosáhl 20,96 % a pouze 10,29 % v Republice srbské. Dle vlastních kalkulací na základě dat UNHCR: *UNHCR statistiky* [cit. 2011–10–16]. Dostupné z: <unhcr.ba>; o geografickém rozložení menšinového návratu viz dále v kapitole.

[1643] Podle odhadů pracovníků federálního statistického úřadu žije v dříve multietnickém a multikulturním velkoměstě v dnešní době cca 90 % Bosňáků (hovoříme o Sarajevu ve Federaci BaH a nikoliv o tzv. Východním Sarajevu v Republice srbské). Viz nejmenovaný zaměstnanec Statistického úřadu Federace Bosny a Hercegoviny. Sarajevo 4. 7. 2013; nejmenovaný zaměstnanec Statistického úřadu Republiky srbské. Banja Luka 28. 10. 2011. Statistici soudí, že sarajevský kanton obývá cca 439 tisíc osob. Pokud by tento údaj včetně odhadu relativního početního zastoupení Bosňáků byl pravdivý, pak zbylých 10 % obyvatel (tj. cca 44 tisíc) připadá na navrátivší se Srby a Chorvaty, jejichž početní zastoupení (opět hrubý odhad) může být ve městě poměrně rovnocenné. Přestože nelze přesně stanovit absolutní počty konstitutivních národů v Sarajevu, registrovaný návrat 76 419 Srbů je extrémně nadhodnocený.

[1644] Dle PHILPOTT, C.: Though the dog is dead…, s. 19. O problémech repatriace do Sarajeva viz kapitola č. 7. (*Zhodnocení průběhu návratnosti utečenců*).

11.2. NUCENÁ MIGRACE VERSUS (NE)ÚSPĚŠNOST MENŠINOVÉ REPATRIACE: DEMOGRAFICKÉ A PROSTOROVÉ DOPADY V BOSNĚ A HERCEGOVINĚ

11.2.1. Dopady nucených migrací na demografické chování obyvatelstva

Občanská válka v letech 1992–1995 ovlivnila dynamiku populačního vývoje BaH negativněji, než demografické následky obou světových vojenských konfliktů dohromady na tomto teritoriu.[1645] Konflikt především extrémně oslabil demografický potenciál země, což se nejvýrazněji projevilo v silném útlumu přirozeného přírůstku. Ten se po krátkém období relativního oživení po skončení války začal opětovně snižovat, aby se v roce 2005 ocitnul na nule a poté se propadl do záporných čísel (viz dále). Demografové spočetli, že nebýt konfliktu počet dětí narozených v období let 1996–2011 by přesáhl téměř 671 tisíc osob (tj. průměrný roční přírůstek 42 tisíc dětí). Za stejné období se jich ale narodilo jen 570 tisíc (z toho v Republice srbské pouze 179 tisíc).[1646]

Každý z konstitutivních národů se potýká s nízkou porodností, zvyšující se úmrtností a nepřetržitým odchodem obyvatel buď do zahraničí, či případně jejich přesunem do největších městských center. BaH v poválečném období opustilo cca 120 tisíc osob v produktivním věku 20–40 let, což dále prohlubuje nevyváženost jednotlivých věkových kategorií.[1647] Podle údajů statistického úřadu z roku 2010 zůstává v zahraničí 527 887 uprchlíků.[1648] Celková migrační ztráta tudíž činí takřka 650 tisíc osob.

Obyvatelstvo BaH tak v posledním intercensálním období 1991–2013 charakterizují tři vzájemně provázané demografické procesy: snížení celkového počtu obyvatel země v porovnání se stavem v roce 1991, od roku 2005 trvale převažující úmrtnost nad porodností a postupné stárnutí bosenské společnosti (obr. 30).

[1645] BOŠNJOVIĆ, I.: Demografska prošlost i budućnost Bošnjaka, Hrvata i Srba…, s. 82.
[1646] Dle PAŠALIĆ, S.: *Demografski gubici*…, s. 9.
[1647] PAŠALIĆ, S.: *Demografski gubici*…, s. 9.
[1648] BHAS [cit. 2011–11–19]. Dostupné z: <http://www.bhas.ba/index.php>.

Obr. 30: Vývoj natality a mortality v BaH v letech 1953–2011 (v ‰)

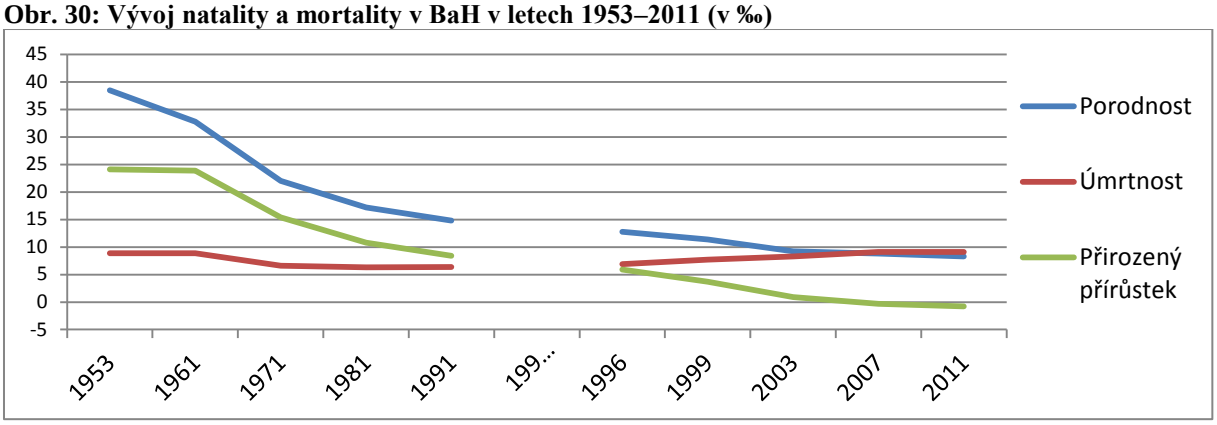

Zdroj: MARIJANAC, Z.: *Razvitak stanovništva*…, s. 133; BHAS: *Demografija*, Tematski bilten TB 02 [cit. 2012–12–18]. Dostupné z: <http://www.bhas.ba/tematskibilteni/DEM_2010_001_01-bh.pdf>.
Pozn.: za válečné období 1992–1995 nedisponujeme relevantními daty.

Tyto vyjmenované aspekty demografického vývoje se ale promítly v území BaH poměrně nerovnoměrně. Od počátku daytonského období můžeme pozorovat kontrast mezi vysokým přirozeným přírůstkem ve Federaci BaH a velmi nízkým, byť však ještě ne záporným přírůstkem v Republice srbské (obr. 31). Úmrtnost v této populačně méně početné entitě definitivně převážila porodnost v roce 2003. Přestože počet obyvatel začal přirozenou cestou ubývat v BaH od roku 2005, Federace BaH se do záporných hodnot propadla až v roce 2010. Demografické chování Bosňáků, navzdory největším populačním ztrátám v průběhu války, si v poválečném období udrželo vyšší dynamiku (vysoký přirozený přírůstek) oproti početně slábnoucím Srbům a Chorvatům.

Obr. 31: Vývoj přirozeného přírůstku v BaH a jejích entitách v letech 1996–2011

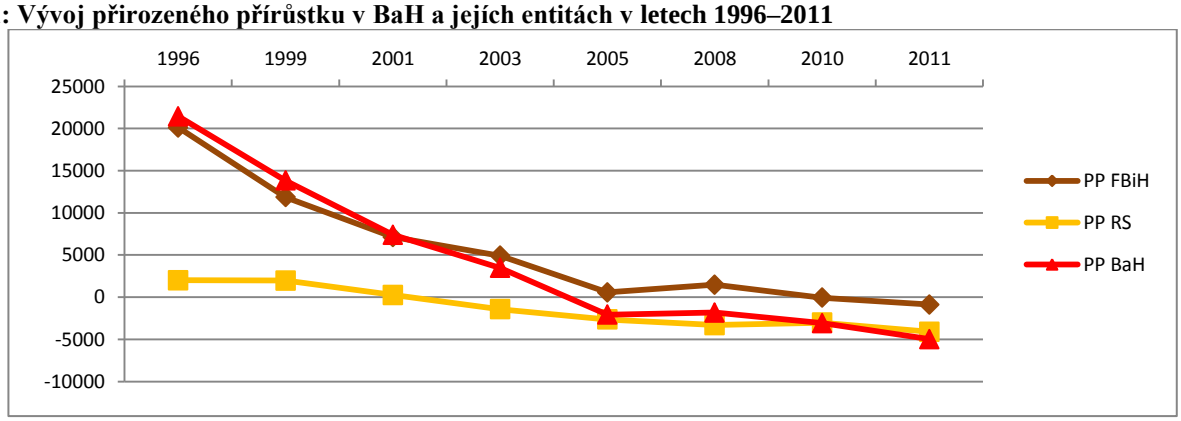

Zdroj: Dle Demografski bilteni v letech 1996–2011 ve Federaci BaH [cit. 2012–4–8]. Dostupné z: <http://www.fzs.ba/godsnji_bilteni.htm>; Demografske statistike za stejné období [cit. 2012–4–8]. Dostupné z: <http://www.rzs.rs.ba/front/category/132/>.
Pozn: osa y vyjadřuje počet osob v absolutních hodnotách.

Ještě výraznější rozdíl mezi konstitutivními národy je patrný při rozboru dynamiky jejich populačního chování v jednotlivých entitách. Z vykazovaných údajů porodnosti a úmrtnosti lze předpokládat, že demografický vývoj se nebude v každé z entit ubírat zcela totožným směrem. Uprchlíci nejenže změnili prostorové rozložení obyvatelstva a jeho etnickou kompozici, ale jejich demografické ztráty budou v územích obou entit vysoce nerovnoměrně rozloženy. Tragika dopadů nucené migrace v prostoru Republiky srbské je však o to vyšší, že toto území mělo již dlouhou dobu před válkou velice nízký přirozený přírůstek, jehož extrémnímu propadu bránila pouze vyšší porodnost tamní muslimské populace. Srbská populace v Republice srbské oslabuje přirozenou cestou intenzivněji, než jaký je přirozený úbytek navrátivších se Bosňáků a Chorvatů. Naopak ve Federaci BaH vykazují Bosňáci jako jediný z konstitutivních národů do dnešní doby přirozený přírůstek, jenž setrvává v kladných číslech i po stagnaci a následném propadu stejného ukazatele zprůměrovaného na federální úrovni (obr. 32). Demografické chování Chorvatů a Srbů, kteří žijí ve Federaci BaH, je oproti Bosňákům v silném útlumu.

Obr. 32: Vývoj přirozeného přírůstku ve Federaci BaH a Republice srbské

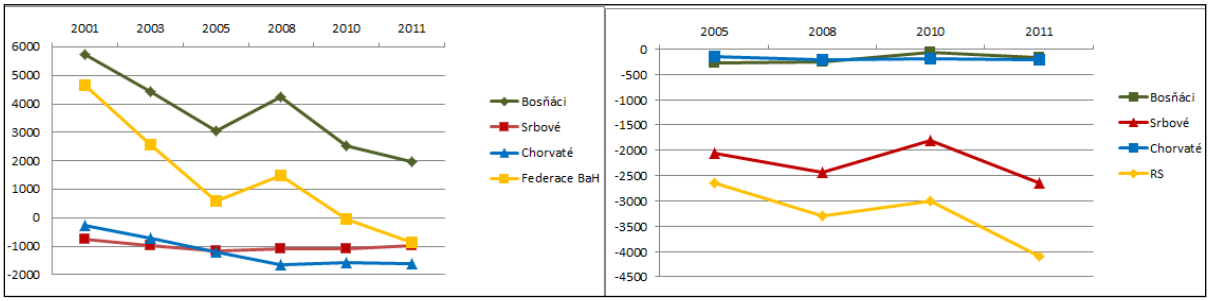

Zdroj: Dle Demografski bilteni v letech 1996–2011 ve Federaci BaH [cit. 2012–4–8]. Dostupné z: <http://www.fzs.ba/godsnji_bilteni.htm>; Demografske statistike za stejné období [cit. 2012–4–8]. Dostupné z: <http://www.rzs.rs.ba/front/category/132/>.
Pozn: osa y vyjadřuje počet osob v absolutních hodnotách.

Právě srovnání počtu narozených a zemřelých osob ve Federaci BaH a v Republice srbské představuje další z indikátorů při zodpovídání otázky, zdali byl početně mohutnější a demograficky strukturálně vyváženější návrat Bosňáků do Republiky srbské či Srbů do Federace BaH. Obr. 33 zcela znatelně ukazuje, nakolik je demografické chování Srbů ve Federaci BaH a Bosňáků v Republice srbské rozdílné. Přestože úmrtnost nad porodností v obou případech převažuje, výrazně vyšší populační úbytek registrovaný u srbských

navrátilců naznačuje mnohem nepříznivější věkovou strukturu oproti bosňáckým navrátilcům do Republiky srbské. Kromě závěrů z terénních pozorování lze tento argument ještě opřít o údaje z registrů novorozenců v jednotlivých entitách. Zatímco v prvním desetiletí 21. století se ve Federaci BaH každoročně narodilo zhruba 90–199 srbských dětí, v Republice srbské, kde těmito údaji disponujeme až od roku 2005, se natalita Bosňáků snížila od 979 narozených dětí v roce 2005 k 680 v roce 2011.

Obr. 33: Vývoj přirozeného úbytku Srbů ve Federaci BaH a Bosňáků v Republice srbské

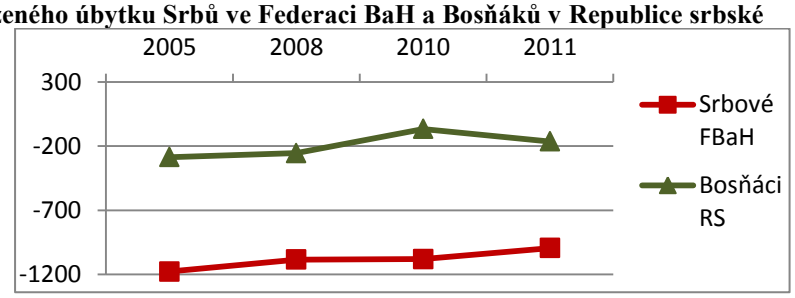

Zdroj: Dle Demografski bilteni v letech 1996–2011 ve Federaci BaH [cit. 2012–4–8]. Dostupné z: <http://www.fzs.ba/godsnji_bilteni.htm>; Demografske statistike za stejné období [cit. 2012–4–8]. Dostupné z: <http://www.rzs.rs.ba/front/category/132/>.

11.2.1.1. Základní, avšak dosud nezodpovězená otázka: Kolik má vlastně Bosna a Hercegovina obyvatel?

Jak již víme, počet obyvatel dnešní BaH je pouze odhadován, a to ještě velmi nepřesně a především v každé z entit diametrálně odlišně.[1649] Vzhledem k tomu, že více jak tři roky nefungovala civilní registrace obyvatelstva (ani na státní, natož na lokální úrovni), mají všechny teoretické propočty vydané po roce 1995 pouze hypotetický charakter.

V BaH žilo podle sčítání z roku 1991 celkem 4 377 033 osob. Vzhledem k tomu, že cca 234 tisíc bosenských obyvatel v okamžiku vypuknutí války dlouhodobě pracovalo v zahraničí, pohyboval se reálný počet obyvatel kolem hodnoty 4 143 000 osob.[1650] Pokud bychom od této hodnoty odečetli počet uprchlíků (1–1,3 milionu osob) a odhadovaný počet obětí (cca 100 tisíc osob), shledáme, že země v roce 1996 žilo cca 2,8 mil. osob (64 %

[1649] Např. v roce 2001 oba dva statistické úřady BaH sice pracovaly se shodným údajem 3 364 825 osob, rozcházely se ale početními odhady na úrovni entit. Federální data uváděla, že ve Federaci BaH žilo 2 298 501 a v Republice srbské 1 066 324 osob. Viz NENADIĆ, M. et al.: *Uporedna analiza pristupa…*, s. 77. Oproti tomu údaje publikované banjaluckým statistickým úřadem přiřadily Republice srbské 1 490 993 osob, což by znamenalo buď snížení odhadu počtu obyvatel Federace BaH, či navýšení celkového počtu obyvatel BaH. Dle RZS: *Demografska statistika. Statistički bilten, br. 8*, Banja Luka 2005.
[1650] Viz úvodní kapitola.

předválečné populace). Demograf A. Markotić o tři roky později optimisticky předpokládal, že BaH může mít necelé tři milióny osob.[1651] Vzrůst celkového počtu obyvatel od roku 1995 způsobila převážně (ne)dobrovolná repatriace uprchlíků z hostitelských zemí. Podle jiných propočtů srbského demografa G. Peneva žilo v BaH v roce 2000 celkem 3 380 150 osob.[1652]

V kontrastu k těmto patrně reálnějším odhadům počtu obyvatel stály nadhodnocené modely utvářené OSN, která k BaH v roce 1996 uváděla 3 738 000 obyvatel,[1653] či údaje bosenského Statistického úřadu, jenž ke stejnému roku pracoval s odhadem 3 645 000 obyvatel a k roku 2005 dokonce s údajem celkem 3 842 000 osob.[1654] Pozorujeme tedy, že rozsah odchylky při stanovení celkového počtu obyvatel BaH dosahoval hodnoty větší než jeden milion obyvatel.[1655] Poslední odhad Statistického úřadu BaH z roku 2011 činil 3 840 000 osob.[1656] Podobný údaj uvádí i ročenka CIA World Factbook, podle které má v BaH v tomto roce (2013) žít celkem 3 879 296 lidí.[1657] Počet obyvatel BaH, kteří v zemi skutečně celoročně žijí, se ale pravděpodobně bude pohybovat kolem 3,2–3,3 miliónu osob.[1658]

11.2.2. Teritoriální proměny prostoru konstitutivních národů

Přestože se utečenci menšinovým způsobem vrátili do každé z opštin BaH,[1659] prostorové rozmístění minoritní návratnosti bylo značně nerovnoměrné. Rozdíly v repatriační intenzitě nejvýstižněji demonstruje následující mapa 25, která poukazuje na početně nejobjemnější menšinový návrat v sarajevském kantonu, bosenské Krajině (okolí Prijedoru a

[1651] MARKOTIĆ, A.: Ratni učinci na promjene…, s. 759.
[1652] Srov. PENEV, G.: *Procene stanovništva Bosne i Hercegovine po starosti i polu 2000-te godine*, interní dokument Centra za demografska istraživanja Instituta društvenih nauka, Beograd 2002.
[1653] Dle UN: *Demographic Yearbook*, New York 2002.
[1654] Dle BHAS: *Demografija*, Tematski bilten TB 02 [cit. 2012–12–18]. Dostupné z: <http://www.bhas.ba/tematskibilteni/DEM_2010_001_01-bh.pdf>.
[1655] Tak například World Factbook v roce 2007 k BaH uváděl odhad 4 552 198 osob. Dle CIA: *The World Factbook 2008* [cit. 2012–4–19]. Dostupné z: <http://www.bartleby.com/151/bk.html>. Ministerstvo pro lidská práva a uprchlíky zase v roce 2005 pracovalo s údajem 3,5 miliónu osob. Dle NENADIĆ, M. et al.: *Uporedna analiza pristupa…*, s. 79.
[1656] Dle BHAS: *Demografija…*
[1657] Dle CIA: *The World Factbook 2013* [cit. 2013–4–25]. Dostupné z: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/bk.html>.
[1658] Viz ĆOROVIĆ, Radoslav. Osobní rozhovor. Sarajevo 19. 5., 1. 7. 2011; nejmenovaný zaměstnanec Statistického úřadu Federace Bosny a Hercegoviny. Sarajevo 4. 7. 2013; nejmenovaný zaměstnanec Statistického úřadu Republiky srbské. Banja Luka 28. 10. 2011.
[1659] Dnes již v zemi neexistuje oblast, kam by se nevrátil žádný z uprchlíků a vnitřně přemístěných osob.

Banja Luky), severovýchodních opštinách Doboj, Brčko, Bijeljina, Zvornik, v hercegovském Mostaru a centrální Bosně.

Mapa 25: Objem menšinové repatriace podle okresů v letech 1996–2005

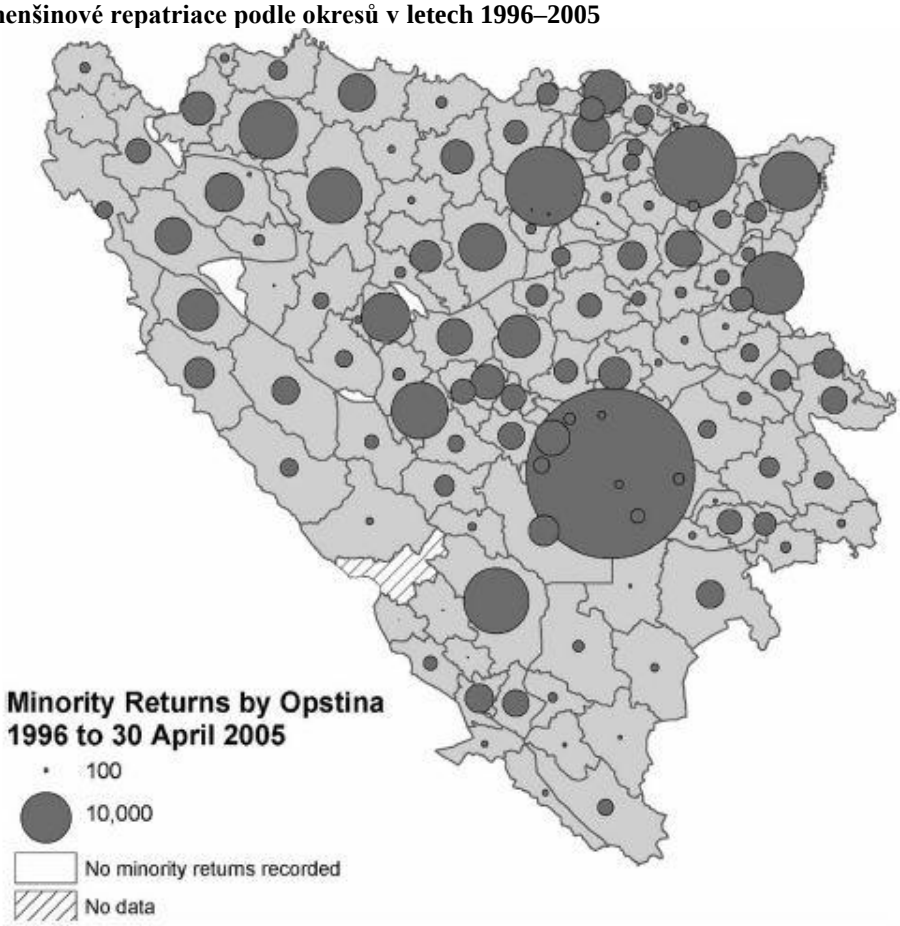

Zdroj: TOAL, G., DAHLMAN, C.: Has Ethnic Cleansing succeeded?..., s. 22.

Menšinová návratnost obnovila původní etnické složení pouze v několika málo opštinách. Pokud pomineme tzv. daytonské okresy, které vznikly vymezením entitní linie (např. Vukosavlje[1660]), pak za jediný region, kde minoritní repatrianti zvrátili poválečný stav ve svůj prospěch, lze považovat oblast západní Bosny (srbské okresy Drvar, Bosansko Grahovo, Glamoč a Bosanski Petrovac). Jednou z hlavních příčin, proč nikde jinde nedošlo k obnově původního etnického složení okresů (a to i v okresech, kam se repatrianti

[1660] V tomto okresu v Republice srbské, který retrospektivním přepočtem z roku 1991 čítal necelé tři tisíce osob, se podle statistik UNHCR menšinově vrátilo téměř 80 % Bosňáků. Úspěšný návrat Bosňáků do této opštiny lze potvrdit i z výsledků voleb. V roce 2012 ve volbách uspěl kandidát SDA před politickým představitelem SNSD. Dle CIK: *Lokalni izbori 2012*…

ve vymezené typologii vraceli „úspěšně“), byl masivní příliv utečenců vyhnaných z jiných oblastí. Přestože se například do okresu Zvornik mohlo vrátit z původních 38 tisíc Bosňáků odhadem mezi 14 až 20 tisíci osob,[1661] jejich počet nedokázal kvůli masivnímu přílivu srbských vysídlenců z Federace BaH zredukovat nepříznivý poměr vůči Srbům, kterých ve zvornickém okrese v roce 1991 žilo celkem 27,5 tisíce. Podobný vývoj situace šlo pozorovat i v dalších okresech, kam navrátilci směřovali zpět v hromadnějším počtu (např. Doboj, Prijedor, ale i Sarajevo atd.).

11.2.2.1. Klasifikace intenzity menšinové repatriace

V kapitole č. 10 jsem na základě kvantitativní analýzy návratových statistik UNHCR k terénnímu výzkumu stanovil čtyři kategorie rozdílné úspěšnosti repatriačního procesu. Tento neznatelně obměněný metodický postup byl uplatněn i ke stanovení výsledné klasifikace intenzity menšinové repatriace.[1662] V obr. 34 je znázorněn počet opštin (osa y) podle rozdílné intenzity návratnosti (čtyři typologické kategorie) a národnostní příslušnosti repatriantů. I tento graf dokládá, že minoritní repatriace Bosňáků do Republiky srbské a Srbů do Federace BaH byla (v rámci dvou kategorií „úspěšný“ a „parciálně úspěšný“ návrat) téměř rovnocenná. Bosňáci se na rozdíl od Chorvatů rovněž příliš nevraceli v kategorii „neúspěšný návrat“, kde počet navrátilců nepřesáhl 9% zastoupení daného národa v opštině z roku 1991. Z porovnávaných údajů je zřejmé, že počet navrátilců málokde přesáhl 40 % jejich předválečného zastoupení, tj. že splnil vymezenou kvótu tzv. „úspěšného návratu“.

[1661] Podle kalkulace počtu obyvatel z roku 1991 na základě vymezených hranic v Daytonu. Viz případová studie o Zvorniku v kapitole č. 10. (*Terénní šetření: vybrané případové studie*).

[1662] V metodickém postupu kalkulace procentuální úspěšnosti minoritní repatriace a její klasifikace byly ze srovnání nejprve vyloučeny ty okresy, v nichž menšinové etnikum v roce 1991 čítalo méně než 200 osob. Teprve poté byla na základě oficiálních údajů počtu minoritních repatriantů kalkulována výsledná procentuální zdařilost návratu.

Obr. 34: Klasifikace úspěšnosti menšinové repatriace jednotlivých konstitutivních národů ve Federaci BaH a Republice srbské

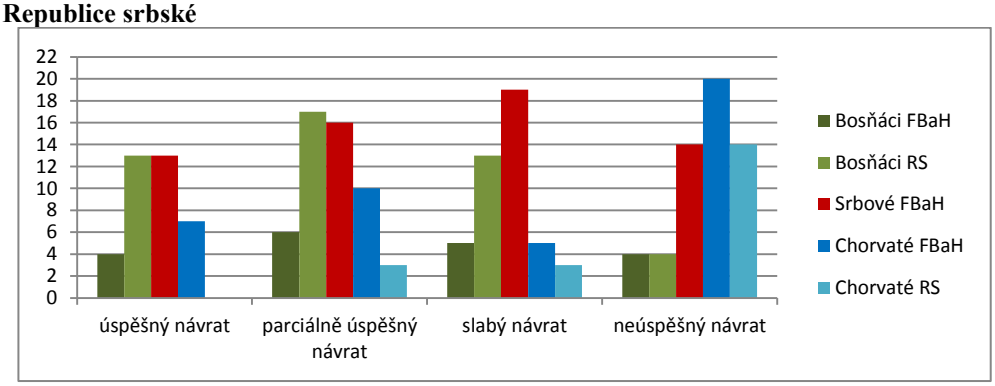

Zdroj: Vlastní kalkulace na základě repatriačních statistik UNHCR. Viz *UNHCR statistiky* [cit. 2011–10–16]. Dostupné z: <unhcr.ba>.

11.2.2.2. Odhadovaná úspěšnost menšinové repatriace: souhrn publikovaných odhadů a výstupů z terénních šetření

Již při rozboru pramenů jsme zdůraznili, že výpovědní hodnota repatriačních statistik UNHCR byla v řadě případů skutečnosti značně vzdálená. Tato analyzovaná data, jež byla následně porovnávána s údaji shromážděnými v průběhu terénního výzkumu, tedy v žádném případě nepoukazuji na reálný stav, ale na hodnoty, jež je třeba chápat spíše v rovině demonstrování určitého trendu. Fakt, že počet menšinových repatriantů bude mnohonásobně nižší, potvrzuje nezávisle na sobě většina odborníků a pozorovatelů, jež zkoumala návratnost.[1663] Tuto skutečnost ostatně v roce 2007 veřejně připustil i UNHCR, podle nějž se mnoho „repatriantů" formálně vracelo pouze kvůli restituci majetku a jeho následném prodeji.[1664] UNHCR tak oficiálně přiznal stav, který je v terénu pozorovatelný již několik let.

Údaje o repatriační intenzitě evidované UNHCR byly v několika zkoumaných okresech postaveny do srovnání s dalšími odhady shromážděnými během terénních šetření (údaje OHR – potažmo RRTF –, zaměstnanců okresních úřadů, organizátorů repatriace, údajů UZOPI a mých vlastní kalkulací na základě pohybu v terénu). Z jejich komparace (obr. 35)

[1663] V naprosté většině studií věnujících se repatriační problematice je zdůrazněno, že na základě různých poznatků (např. rozhovorů s pracovníky místních kanceláří UNHCR či jiných organizací zabývajících se návratem) je reálný – tedy udržitelný – návrat oproti udávaným hodnotám mnohem slabší.

[1664] UNHCR v říjnu roku 2007 rovněž potvrdil, že bosenští přesídlenci se trvale usazují v místě přemístění či směřují do oblastí, ve kterých mohou žít v prostředí vlastního národa. Dle UNHCR: *Briefing note on UNHCR and Annex 7 in Bosnia and Herzegovina*, Sarajevo 2007, s. 1–2 [cit. 2010–9–27]. Dostupné z: <http://www.internal-displacement.org/8025708F004CE90B/(httpDocuments)/38424CACC5C0048BC12575A70049447A/$file/UNHCR_Briefing_AnnexVII_Oct07.pdf>.

vyplývá, že statistiky jednotlivých subjektů (především UNHCR a dat okresního úřadu, které by alespoň teoreticky měly být v souladu) si vzájemně v mnoha okresech významně protiřečí. Údaje UNHCR ve většině porovnávaných opštin převyšují odhady organizátorů návratu i mé osobní kalkulace. Naopak data okresních úřadů, pokud je tamní správa vůbec utvářela, byly v mnoha případech vyšší než hodnoty vykazované UNHCR. Na příkladech opštin Zvornik či Prijedor pozorujeme, že maximalistické odhady zdařilosti menšinové repatriace, které poskytli tamní organizátoři návratu, převýšily údaje evidované UNHCR. Příčinou byla neochota mnoha repatriantů se v místě návratu formálně registrovat.[1665] Ačkoliv disponujeme četnými nepřímými doklady z terénu, nelze hypotézu o mnohonásobně slabší menšinové repatriaci doložit relevantními statistickými podklady. Přesto se však na závěr pokusme na základě analyzovaných tendencí úspěšnosti menšinové repatriace vymezit prostory, v nichž dominují jednotlivé konstitutivní národy.

Obr. 35: Srovnání interpretace repatriační úspěšnosti podle jednotlivých subjektů (v %)

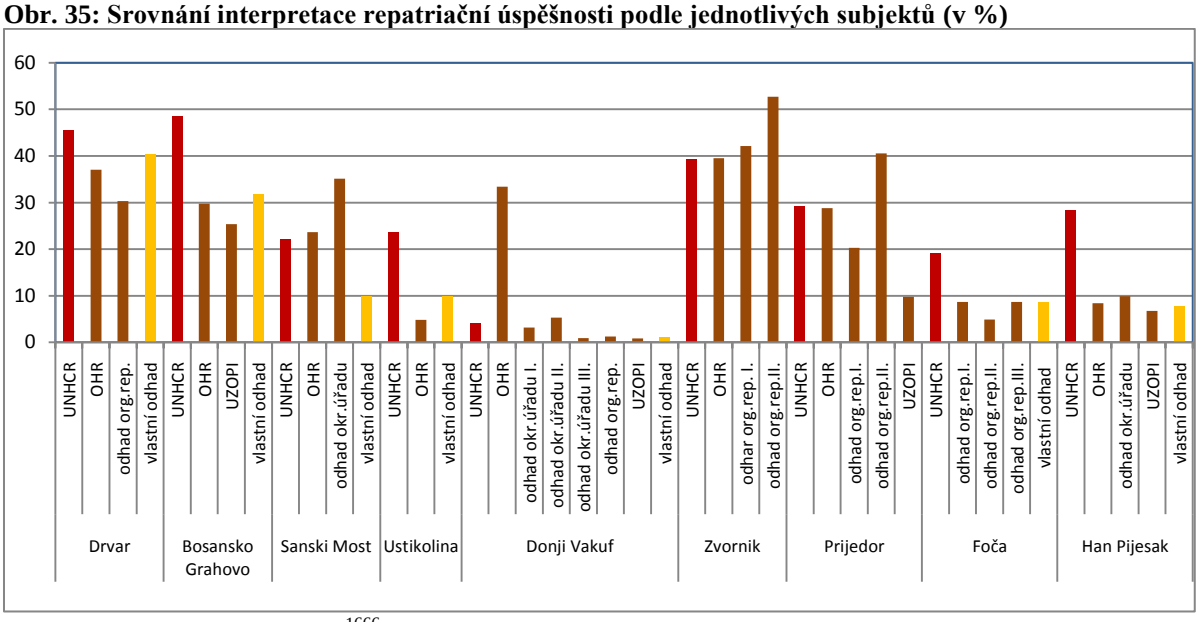

Zdroj: Vlastní kalkulace autora[1666]

[1665] UNHCR tento fakt interpretoval tak, že návrat utečenců bude tudíž ve výsledku ještě početnější. Dle ICG: *The Continuing Challenge of Refugee Return*…, s. 4. Podrobněji viz rozbor subjektivních překážek v kapitole č. 9. (*Příčiny slabé návratnosti bosenskohercegovských utečenců*) a výstupy z terénního výzkumu v kapitole č. 11. (*Prostorové dopady nucených migračních pohybů a současné národnostní složení země*).

[1666] Procentuální dopočty repatriační úspěšnosti nejsou přesné. Např. data, která uvádí OHR (potažmo RRTF) v absolutních hodnotách, mají uveden jiný dopočet v relativních číslech. To je způsobeno odlišným retrospektivním přepočtem počtu obyvatel v roce 1991.

11.2.2.2.1. Bosňácký prostor

Bosňáčtí utečenci se menšinovým způsobem vraceli především do Republiky srbské (úspěšnost návratnosti 31,84 %), ale rovněž i do některých chorvatských okresů ve Federaci BaH (24,53 %). Jejich repatriace byla nejen nejúspěšnější co do absolutního počtu, ale rovněž geograficky nejefektivněji rozprostřená (Bosňáci se vrátili celkem do 66 okresů). UNHCR (viz mapa 26) registroval „úspěšný návrat" v 13 opštinách Republiky srbské, především v Doboji (sem se dokonce oficiálně vrátilo 85 % všech uprchlých Bosňáků), Zvorniku, Prijedoru, Bijeljině, či v Teslići. Zemědělství v této úrodné oblasti poskytovalo repatriantům vhodný zdroj obživy. Ve Federaci BaH se Bosňáci – s ohledem na své početní zastoupení v roce 1991 – nejzdařileji usazovali v Jajcích, Kiseljaku a Kreševu.[1667] „Parciálně úspěšně" se Bosňáci navrátili do 23 okresů, „slabě" do 18 a „neúspěšně" do 8.[1668]

Mapa 26: Úspěšnost menšinové repatriace Bosňáků do Federace BaH a Republiky srbské (v %)

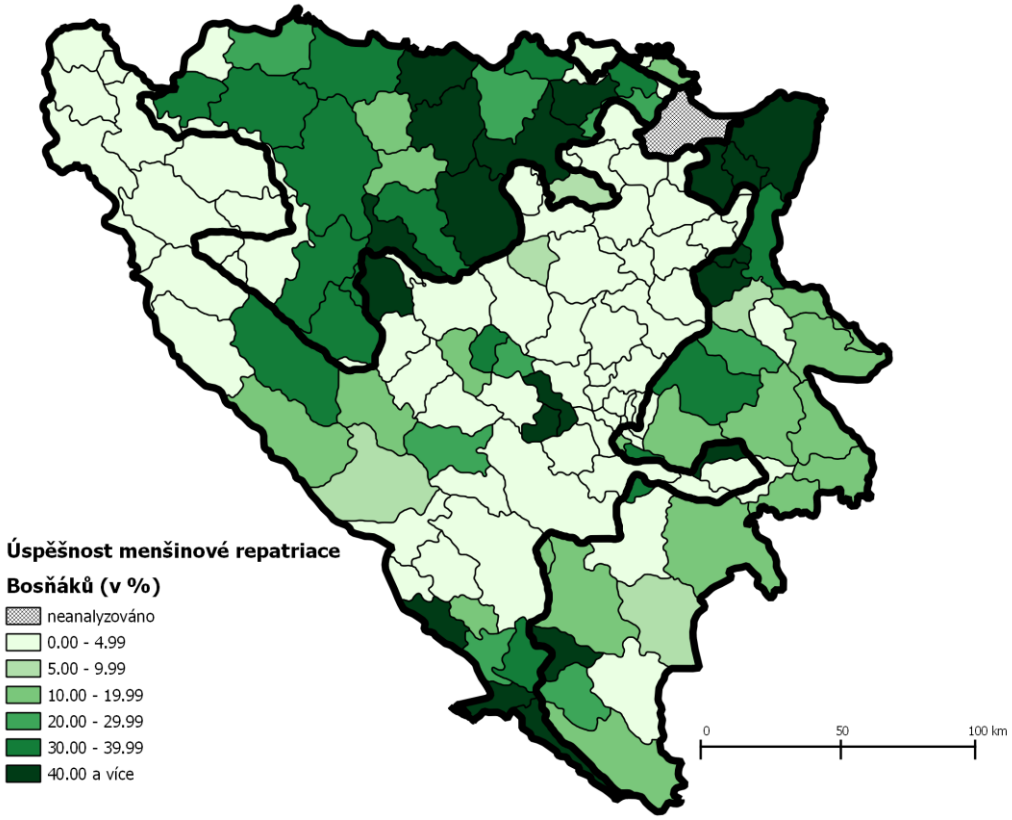

Zdroj: UNHCR: *Statistics Package 1996–2010…*

[1667] Bosňáci se v absolutních hodnotách nejpočetněji vraceli, kromě Jajce, do Mostaru (téměř sedm tisíc navrátilců), což však v procentuální zdařilosti nepřesáhlo ani 20 % původního počtu Bosňáků.
[1668] Viz příloha č. 5.

Počet menšinových repatriantů bosňácké národnosti, přestože v žádném okrese (s výjimkou Vukosavlje) nedokázal obnovit původní multietnický charakter, alespoň zčásti narušil etnickou homogenitu způsobenou válkou. Na území BaH může v dnešní době žít odhadem přibližně 1,75–1,85 miliónu Bosňáků.[1669] Nejvíce jich je koncentrováno v širším regionu střední Bosny (sarajevský, tuzlanský, zeničko-dobojský, středněbosenský kanton) a v Unsko-sanském kantonu. Relativní početní zastoupení Bosňáků ve Federaci BaH, kde dominují v cca 75 % teritoria, se v dnešní době může pohybovat v rozmezí 75–80 %, na území celé BaH pak již pravděpodobně přesahuje hranici těsné nadpoloviční většiny (cca 52 %).[1670]

11.2.2.2.2. Srbský prostor

Srbové se menšinovou formou repatriace vraceli pouze do Federace BaH (celková úspěšnost 22,75 %). Statistiky UNHCR jejich návrat zaznamenaly v 62 okresech. „Úspěšný návrat" v případě srbské repatriace byl registrován ve 13 okresech Federace BaH (viz mapa 27).[1671] Sedm z nich však tvořily sarajevské opštiny, v nichž byl celkový počet repatriantů, jak jsme již upozorňovali, zcela evidentně silně nadhodnocený. O úspěšné minoritní repatriaci lze v případě Srbů hovořit pouze v souvislosti s oblastí západní Bosny (Drvar atd.).[1672]

[1669] ĆOROVIĆ, R.: *Političko-geografski aspekt etnodemografske situacije u Bosni i Hercegovini* [rukopis]: magisterská práce. Univerzitet u Beogradu, Geografski fakultet, Beograd 2005, s. 21.
[1670] Viz nejmenovaný zaměstnanec Statistického úřadu Federace Bosny a Hercegoviny. Sarajevo 4. 7. 2013; nejmenovaný zaměstnanec Statistického úřadu Republiky srbské. Banja Luka 28. 10. 2011 a vlastní kalkulace.
[1671] Detailní přehled menšinové návratnosti Srbů dle jednotlivých opštin viz příloha č. 6.
[1672] Nicméně i tento početně mohutnější návrat byl demograficky nevyvážený, neboť se spíše vracely starší osoby, což přirozeně ovlivňuje tamní výjimečně negativní přirozený přírůstek. Např. v Drvaru se za rok 2010 narodilo 43 dětí, ale zemřelo 130 osob, v Glamoči se narodilo 33 dětí a zemřelo 66 osob. Dle FZS: *Demografska statistika. Statistički bilten broj 158*, Sarajevo 2011 [cit. 2012–11–15]. Dostupné z: <http://www.fzs.ba/Dem/DEM%202010.pdf>.

Mapa 27: Úspěšnost menšinové repatriace Srbů do Federace BaH (v %)

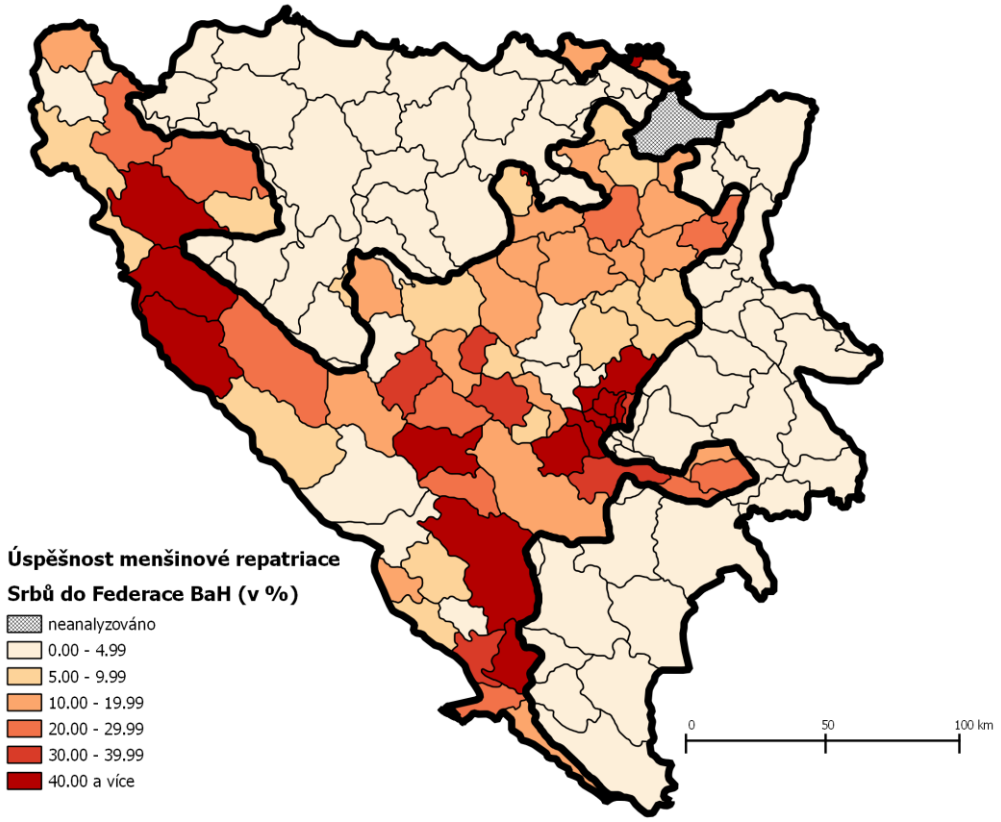

Zdroj: UNHCR: *Statistics Package 1996–2010*…

Přibližně dvě třetiny bosenských Srbů žily v roce 1991 v prostoru dnešní Republiky srbské, dnes se v této entitě nachází více jak 90 % srbské populace.[1673] Republika srbská je typickým příkladem geograficky silně polarizovaného území, které má přelidněná urbánní centra (Banja Luka, Prijedor, Bijeljina, Trebinje, aj.) a naopak rozsáhlé velmi slabě obydlené či úplně neosídlené prostory (především východní Hercegovina). Rozmístění obyvatelstva je současně velmi nerovnoměrně rozloženo i teritoriálně.[1674] Největší urbánní sídla Republiky srbské sice vykazují populační růst, jenž ale způsobuje imigrace obyvatel z rurálních oblastí,

[1673] Dle STEPIĆ, M.: *U vrtlogu balkanizacije*…, s. 109.

[1674] Prostor Republiky srbské charakterizuje rozdílná hustota obyvatelstva, neboť 63,3 % (2/3) obyvatel je koncentrováno v její západní části (od Brčka po Novi Grad či Krupu na Uni), zbytek žije ve východním dílu. Slabou hustotou osídlení vykazují okresy rozkládající se jižně od Zvorniku, v nichž neexistuje sídlo, jež by mělo více jak 20 tisíc obyvatel (velmi slabě osídlené opštiny např. Kalinovik, Čajniće, Bileča aj.). Dle MARINKOVIĆ, D.: *Demografski problemi*…, s. 46. V médiích se dokonce objevily informace, že východní silně vylidněné části Republiky srbské (tj. v oblasti horských opštin mezi Sarajevem a Drinou) může v dnešní době reálně obývat pouze cca 70 tisíc Srbů. Dle LYON, J.: Halting the Downward Spiral. In: *New York Times* 24. 2. 2009 [cit. 2009–9–1]. Dostupné z: <www.nytimes.com/2009/02/24/opinion/24iht-edlyon.1.20395827.html>.

nikoliv vlastní přirozený přírůstek. Venkovské oblasti naopak vykazují zcela fenomenální početní úbytek, což se projevuje v krajně nepříznivých demografických projekcích do budoucna.[1675] Počet Srbů ve Federaci BaH, který může v dnešní době dosahovat cca 3–5 %, se bude vzhledem k jejich nepříznivé demografické struktuře snižovat.

11.2.2.2.3. Chorvatský prostor

Menšinový návrat Chorvatů byl v průměru dvojnásobně úspěšnější do Federace BaH (21 %) než do Republiky srbské (10,3 %). Statistika UNHCR evidovala jejich repatriaci celkem do 62 okresů (42 ve Federaci BaH a 20 v Republice srbské). O zdařilém a početně objemnějším návratu můžeme v jejich případě hovořit pouze ve Federaci BaH v okresech Bugojno, Vareš a dvou sarajevských opštinách Sarajevo Ilidža a Sarajevo Novi Grad (mapa 28).[1676] Celkově slabý menšinový návrat Chorvatů neproměnil, resp. geograficky nerozšířil stávající teritoriální vymezení chorvatské populace.

[1675] Přestože tak výrazný kontrast v populačním chování mezi městy a venkovem na území Federace BaH nepozorujeme, i zde je populační růst městských center (Sarajevo, Mostar, Tuzla, Zenica aj.) předimenzován na úkor rurálních oblastí.

[1676] Chorvaté ve Federaci BaH oficiálně překročili 40% kvótu úspěšnosti ještě v Sarajevu-Hadžići, Vogošći a Fojnici. Detailní přehled menšinové návratnosti Srbů dle jednotlivých opštin viz příloha č. 7.

Mapa 28: Úspěšnost menšinové repatriace Chorvatů do Federace BaH a Republiky srbské (v %)

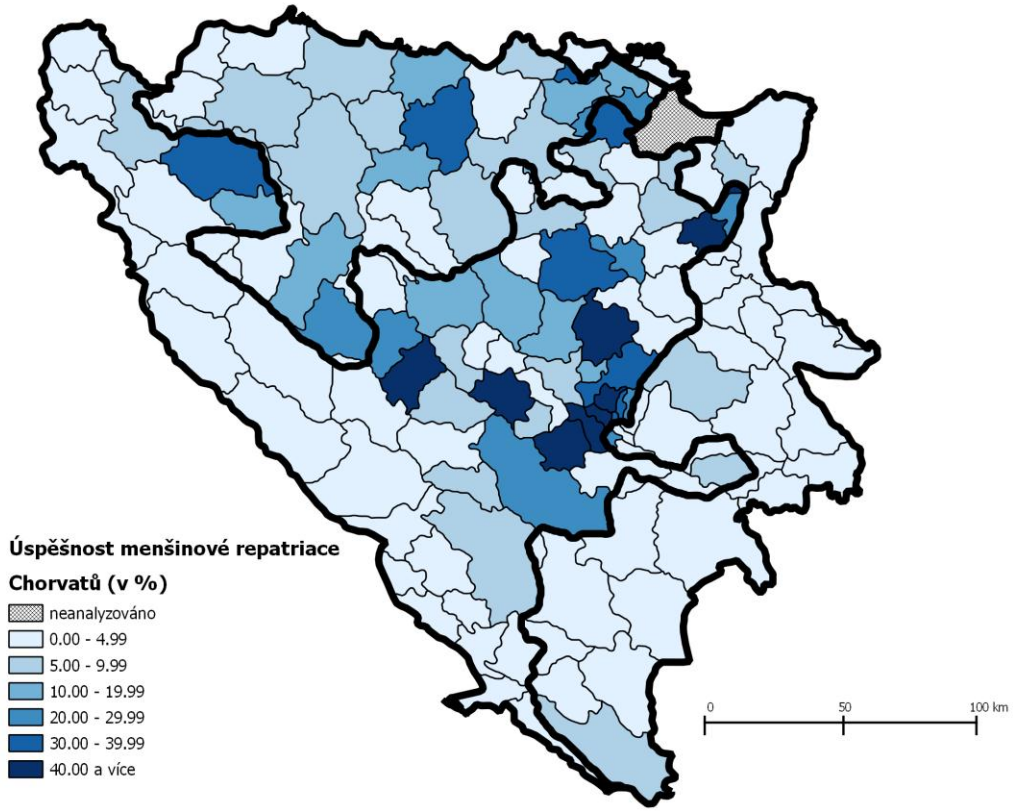

Zdroj: UNHCR: *Statistics Package 1996–2010*…

Podle údajů katolické církve žilo v BaH v roce 2010 pouze 443 013 katolíků. Církevní župní instituce k nim ještě přičítají cca 40–60 tisíc Chorvatů, kteří s nimi nejsou buď v kontaktu, či se nehlásí ke katolickému vyznání. V BaH tak maximálně může v dnešní době žít okolo 500 tisíc Chorvatů (cca 13 %).[1677] Naprostá většina z nich žije při hranicích s Chorvatskem v Hercegovině a v Posávím (25 % teritoria Federace BaH).[1678] Snahy utvořit kompaktní chorvatské území od Ravna k Drvaru uspěly pouze částečně, neboť dosídlení Chorvaté okresní sídla z důvodu katastrofální socioekonomické situace postupně opouštěli. Z opštin, kde před válkou početně nedominovali, si Chorvaté udrželi většinu pouze ve Stolci a v Kupresu.

[1677] VUKŠIĆ, T.: *Demografsko stanje i procesi katolika*…, s. 7.
[1678] V hercegovském pásu, který je ekonomicky silně propojen se sousedním Chorvatskem, dnes odhadem žije polovina všech Chorvatů na území BaH. Naopak v posávském regionu Federace BaH mají Chorvaté většinové zastoupení pouze v okresech Odžak a Orašje (a nově utvořené opštině Domaljevac-Šamac), což je přibližně 7 % chorvatské populace v BaH. Viz ĆOROVIĆ, Radoslav. Osobní rozhovor. Sarajevo 19. 5., 1. 7. 2011.

Přibližně jedna pětina chorvatské populace žije v prostoru střední Bosny (okresy Vitez, Kreševo, Kiseljak, Žepče atd.), kde však neutváří kompaktně osídlený a vzájemně propojený prostor. Naopak tamní většinově chorvatské okresy a chorvatská majoritní sídla v dalších opštinách jsou obklopena bosňáckou většinou. Zbývající čtvrtina bosenských Chorvatů pak žije v opštinách, kde nemá většinu.[1679] Tato výrazná fragmentace chorvatského osídlení limituje jakékoliv důraznější požadavky na vytvoření Chorvaty žádané třetí entity.

Návrat chorvatských utečenců je podle názorů představitelů katolické církve již otázkou minulosti.[1680] Chorvaté se vraceli velmi slabě i do míst, kde existují relativně příhodné podmínky k repatriaci. To se týkalo především zemědělsky bohatých okresů Republiky srbské, kde do roku 1991 žila silně zastoupená chorvatská populace (Derventa, Modriča, Bosanski Brod, Doboj či Kotor Varoš). Chorvaté se ale nevraceli ani do větších měst, v nichž byli před válkou rovněž výrazně početně přítomni (Banja Luka, Zenica, Travnik). Zůstává nezodpovězenou otázkou, proč minoritní návrat Chorvatů především v Republice srbské a obzvláště pak v širším pásu Posáví tak neuspěl. Respektive na základě výsledků dosavadního výzkumu není zřejmé, zdali se lze při hledání příčin repatriačního neúspěchu spokojit pouze s kombinací dvou faktorů: atraktivity sousedního Chorvatska a výsledku efektivní politiky HDZ, která své záměry směřovala k utvoření etnicky uceleného teritoria v západní Hercegovině.

Budoucí přirozený pohyb chorvatské populace a teritoriální proměny jejich etnického prostoru bude ovlivňovat několik faktorů. Všechny dílčí statistické materiály poukazují na to, že nejvyšší populační pokles (v absolutních i relativních hodnotách) ze tří konstitutivních národů vykazují v posledních dvou desetiletích právě Chorvaté. Jejich již tak válečnými událostmi zapříčiněný vysoký úbytek bude v daytonském období přirozenou cestou dále klesat. Na populačním poklesu Chorvatů se rovněž významně podílí pokračující emigrace, která je tradičně vázaná především na Chorvatsko, ale i na země západní Evropy.[1681] Demografická struktura chorvatského obyvatelstva na území BaH je proto extrémně

[1679] Srov. POBRIĆ, A.: Osnovne značajke…, s. 353.
[1680] VUKŠIĆ, T.: *Demografsko stanje i procesi katolika*…, s. 29.
[1681] Posávský region, ale i Hercegovina v době socialistické Jugoslávie vykazovaly silné vazby na gastarbaiterské komunity především v Německu a Rakousku. Dle TOAL, G., DAHLMAN, C.: Post-Domicide Bosnia…, s. 243.

nevyvážená a věkově stárne, přičemž počet narozených Chorvatů je ve srovnání s rokem 1991 poloviční.[1682]

11.2.3. Rekonstrukce dnešního národnostní složení země

Na závěr se pokusme na základě retrospektivního přepočtu dat srovnat etnické složení BaH v roce 1991 s odhady z roku 2012 jak na celostátní úrovni, tak i za jednotlivé entity. Bosňáci mohou mít ve Federaci BaH (obr. 36) 75–80% zastoupení, Chorvaté tvoří přibližně 20–21 % a cca 3–4 % činí navrátivší se Srbové. Proporční podíl chorvatského národa ve Federaci BaH se bude oproti početně posilujícím Bosňákům v krátkodobé perspektivě pravděpodobně dále snižovat. Srbové v Republice srbské tvoří cca 89 %, Bosňáci mohou mít kolem 9 % a Chorvaté 1–2 % (obr. 37). Na celostátní úrovni BaH se pak odhaduje, že Bosňáci dosahují 52 %, Srbové 35 % a Chorvaté 13 % (obr. 38). Poslední mapa 29 zobrazuje odhadované etnické složení v jednotlivých okresech v roce 2012.

Obr. 36: Národnostní struktura obyvatelstva ve Federaci BaH v letech 1991 a 2012

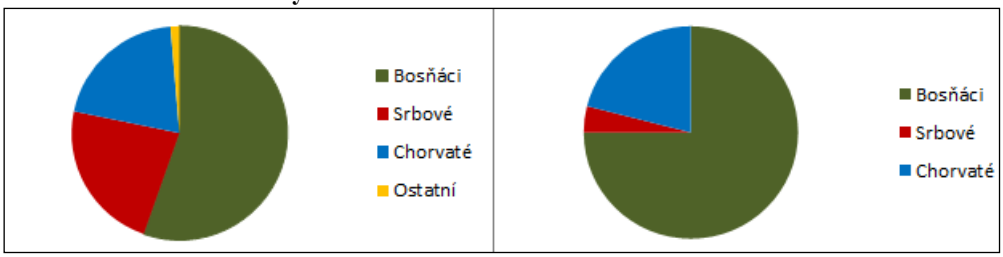

Zdroj: zdroj 1991**:** retrospektivní přepočet na základě statistického sčítání z roku 1991; zdroj 2012: kompilace publikovaných a nepublikovaných odhadů a propočtů pracovníků Statistické agentury BaH.

Obr. 37: Národnostní struktura obyvatelstva v Republice srbské v letech 1991 a 2012

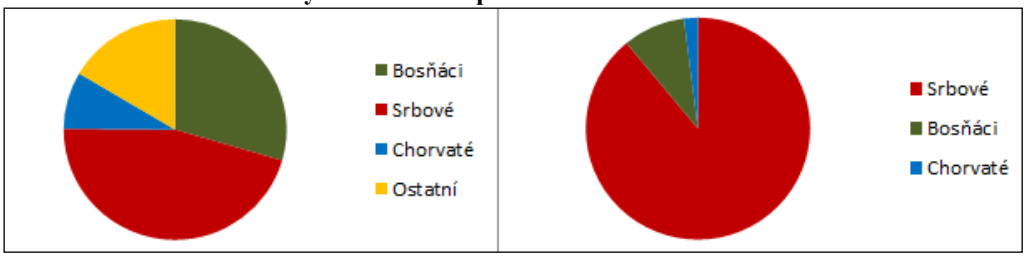

Zdroj: zdroj 1991**:** retrospektivní přepočet na základě statistického sčítání z roku 1991; zdroj 2012: kompilace publikovaných a nepublikovaných odhadů a propočtů pracovníků Statistické agentury BaH.

[1682] Obzvláště v sarajevském, banjaluckém a pozvolna i v trebinjském biskupství se prudce zvyšuje přirozený úbytek katolické populace. Pouze v mostarském biskupství počet narozených stále ještě převažuje nad počtem zemřelých. VUKŠIĆ, T.: *Demografsko stanje i procesi katolika*…, s. 16, 20, 24.

Obr. 38: Národnostní struktura obyvatelstva BaH v letech 1991 a 2012

Zdroj: zdroj 1991**:** retrospektivní přepočet na základě statistického sčítání z roku 1991; zdroj 2012: kompilace publikovaných a nepublikovaných odhadů a propočtů pracovníků Statistické agentury BaH.

Mapa 29: Odhadované etnické složení BaH v roce 2012

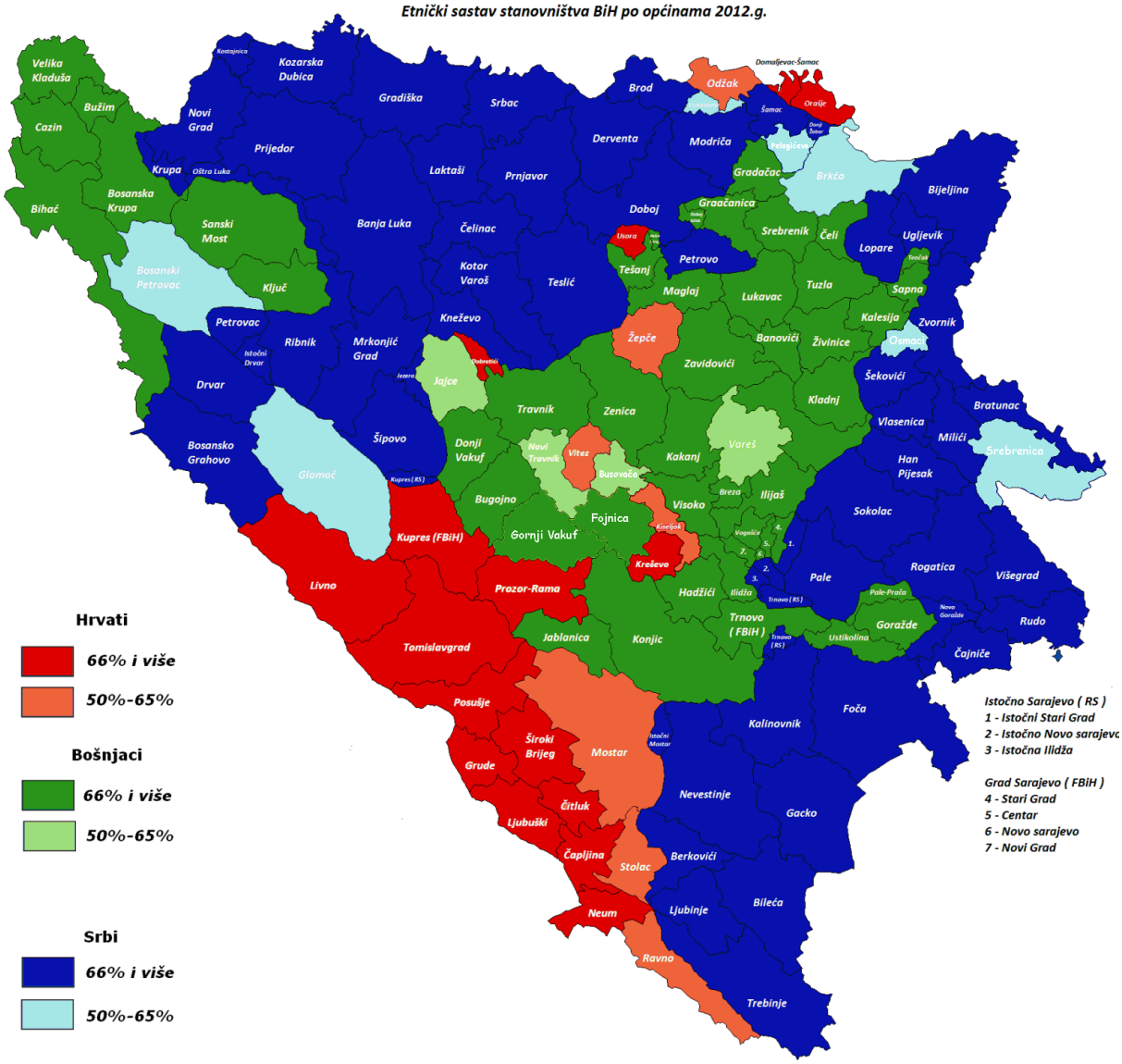

Zdroj: Etnicki sastav stanovnistva Bosne i Hercegovine po opcinama 2012 godina [cit. 2013–1–12]. Dostupné z: <http://www.bosnaonline.org/etnicki-sastav-stanovnistva-bosne-i-hercegovine-po-opcinama-2012-godina/>.

ZÁVĚR

Hlavním cílem disertační práce bylo zanalyzovat, v jakém rozsahu se odlišný demografický vývoj tří konstitutivních národů projevil za více než půl století ve změnách jejich proporčního zastoupení a geografického rozmístění v BaH. S ohledem na záměr výzkumu a přehlednost studie byla práce dále rozdělena do tří oddělených tematických částí.

První část zkoumala etno-demografický vývoj BaH v socialistické éře v letech 1945–1991. Charakteristickým rysem tohoto období byla rozdílná populační dynamika tří konstitutivních národů, jež se podílela na vzrůstání kontrastu mezi sílícími městy a slábnoucím venkovem. Zkoumání tohoto procesu na podkladu „tvrdých" statistických dat umožnilo lokalizovat oblasti nejvýrazněji postižené depopulačním procesem. Výsledné zjištění pak vedlo k závěru, že odlišné demografické chování konstitutivních národů ovlivnilo souběžně nejen jejich výsledný podíl na bosenské populaci, ale způsobilo i (místy zásadní) změny v etnickém proporčním zastoupení v jednotlivých regionech.

Druhá část práce navazovala na předešlá empirická zjištění, a především se pak soustředila na vysvětlení, z jakých důvodů a v jakém rozsahu docházelo na určitých místech k etnickým čistkám. Stěžejní výzkumnou tezi v této kapitole představovala otázka, zda existuje jistá spojitost mezi oblastmi, kde se v posledních desetiletích existence socialistické Jugoslávie nejvýrazněji proměnilo podílové zastoupení jednotlivých národů a jejich potenciální náchylností v extrémní situaci páchat násilnosti proti civilnímu etnicky menšinovému obyvatelstvu.

V posledním úseku práce jsem se zabýval ověřováním úspěšnosti repatriační politiky po válečném konfliktu v 90. letech a jejímu vlivu na etnické uspořádání obyvatelstva daytonské BaH. Nejdříve jsem komplexněji zkoumal zdařilost tzv. menšinového návratu utečenců, a to podle statistik mezinárodních organizací v konfrontaci se zjištěními z terénního výzkumu. Následně jsem se soustředil na problematiku udržitelnosti návratu, kdy jsem ověřoval nakolik politická a socioekonomická situace regionu podmiňovala jejich dlouhodobé (trvalé) setrvání v místě původního bydliště. V tomto ohledu se ukázala jako zcela zásadní otázka, do jaké míry prosazovaná strategie mezinárodního společenství, tj. zajištění fyzického návratu utečenců skrze restituci a rekonstrukci zničených nemovitostí a základní infrastruktury, zastínila neméně podstatnou nápravu socioekonomických podmínek v místě návratu.

V této závěrečné části disertační práce shrnuji stěžejní poznatky výzkumu. Namísto souvislého textu jsem pro přehlednost zvolil formát, jenž klíčová zjištění sumarizuje ověřováním platnosti hypotéz vytyčených v úvodní kapitole. V závěru je nakonec vznesena otázka, zdali ústřední cíl daytonské dohody – návrat utečenců do svých domovů – lze považovat za úspěšný, a jsou vysloveny určité prognózy ohledně dalšího vývoje země. Dovětek práce je pak věnován charakteristice politického a společenského klima postdaytonské BaH.

SHRNUTÍ VÝZKUMU A OVĚŘENÍ PLATNOSTI ZKOUMANÝCH HYPOTÉZ

Etno-demografický vývoj v období socialistické Bosny a Hercegoviny a jeho zkoumané hypotézy

1. *Modernizace BaH, kterou iniciovaly procesy socialistické industrializace a s ní spojené urbanizace, vyvolaly rozsáhlé migrační přesuny obyvatel z vesnického do městského prostředí.*

BaH prošla po druhé světové válce bouřlivým modernizačním rozvojem, jenž výrazně ovlivnil nejen prostorové rozmístění bosenského obyvatelstva, ale i jeho základní demografické komponenty (přirozený a územní pohyb). Společenské proměny byly vskutku radikální, obzvláště pokud přihlédneme k výchozím podmínkám (tj. ke stále ještě tradiční agrární společnosti). Hustota osídlení se v důsledku modernizace začala v poválečném období výrazně geograficky polarizovat, neboť průmyslová výroba lokalizovaná ve městech přitahovala pracovní sílu z venkova. Roztržka Stalina s Titem hospodářský vývoj a koncentraci pracovní síly do měst dále umocnila. Kvůli sporům s Informbyrem se tato část Jugoslávie v podstatě ze dne na den stala nejen strategickou základnou vojenského průmyslu celé federace, ale i místem, odkud měl být v případě útoku SSSR zahájen osvobozenecký boj. BaH nicméně z roztržky „těžila“ pouze dočasně. Po zmírnění napětí její privilegované postavení skončilo a vzápětí se naopak dostavily negativní důsledky narychlo a účelově provedené industrializace. Přestože dotace od konce 60. let směřovaly k podpoře rozvoje periferních opštin a pevnějšímu propojení jejich ekonomických aktivit s centry regionů, „útěk“ z venkova se navzdory investičnímu úsilí a snaze zlepšit tamní životní podmínky

nepodařilo do rozpadu socialistické Jugoslávie zredukovat. Naopak v době vzrůstajících hospodářských potíží státu, jež postupně silně omezily finanční podporu a příliv investic, se rozdíly v socioekonomické úrovni jednotlivých regionů BaH kontinuálně dále prohlubovaly.

2. *Kontinuální odliv obyvatelstva z venkova a jeho koncentrace ve městech způsobily, že se pomyslné nůžky socioekonomické a demografické polarizace geografického prostoru BaH začaly stále zřetelněji rozevírat. Proměny osídlení se s ohledem na určité zákonitosti v etnickém rozmístění bosenskohercegovského obyvatelstva nedotkly konstitutivních národů rovnoměrně.*

Modernizační úsilí, které navíc posílil strategický význam republiky, se v poválečném období muselo v prvé řadě nevyhnutelně střetnout se základním opěrným bodem tradicionalismu, tedy s většinově agrární společností. Intenzivní industrializace v kombinaci s dynamickým poválečným růstem populace se tak projevila ve strukturních změnách nerozvinutého zemědělství. Zásadní sociální proměny, které způsobila tzv. deagrarizace, ovlivnily nejen obyvatelstvo závislé na zemědělství, ale i zemědělskou výrobu samu a v širším smyslu i celý venkov. O jak radikální proces se jednalo, dokládá nejen proporční proměna zaměstnanosti v jednotlivých sektorech hospodářství (procentuální zastoupení osob, které se živily zemědělstvím, pokleslo v letech 1945–1991 o neuvěřitelných 71,2 %), ale i výrazný populační úbytek v mnoha regionech. S ohledem na etnické rozmístění obyvatelstva v BaH měl směr vnitřních přesunů na jednotlivé etnické skupiny selektivní účinky s nejvyšší účastí srbské a chorvatské populace. Jejich zvýšená emigrace, oproti relativně slabé prostorové mobilitě muslimského obyvatelstva a značné rozdíly v přirozeném přírůstku (Muslimové vykazovali oproti Srbům a Chorvatům v průběhu 80. let téměř dvakrát vyšší přirozený přírůstek) zvyšovaly v bosenském prostoru socioekonomickou a demografickou nerovnoměrnost. V regionech postižených výrazným exodem se prohluboval depopulační proces, což oslabovalo výsledný populační potenciál Srbů a Chorvatů v BaH.

Zvyšující se kontrast mezi regiony dokumentovalo srovnání základních socioekonomických parametrů (změny hustoty zalidnění, počtu obyvatel, podílu rodáků, atd.). Analýza těchto indikátorů za poslední dvě desetiletí před rozpadem socialistické Jugoslávie doložila, v jakém rozsahu se přetvářelo osídlení a hospodářské využití bosenského prostoru. Kromě pozorované dichotomie růstové a okrajové oblasti (resp. jádrové oblasti a periferie)

pozorujeme prostorovou nerovnováhu v tzv. severo-jižní zonalitě v podobě písmena T, která je stanovena fyzickogeografickými podmínkami. Na severní hustě osídlené oblasti BaH, jež se rozprostírají od bihaćského regionu přes Banja Luku, Doboj, Tuzlu a Brčko až k Bijeljině a Zvorniku v Podriní, navazuje v kolmém směru úrodné a hospodářsky intenzivně využívané údolí řeky Bosny s centry Zenica a Sarajevo. Vertikální část této osy na sebe vázala nejvýraznější podíl sekundárních a terciérních aktivit republiky (až polovina veškeré hospodářské výroby). V těchto regionech se koncentrovalo obyvatelstvo s relativně dynamickým demografickým chováním a vyšším vzděláním. Tato zóna zaujímala přibližně pouze 20 % rozlohy země, žilo v ní však 40 % celkového počtu obyvatel. Nerovnoměrnost regionální diferenciace BaH měřená změnami v prostorovém rozložení obyvatelstva se v období socialistické Jugoslávie do roku 1991 (podobně jako v některých dalších jugoslávských republikách) neustále zvyšovala.

3. *Zvyšující se mobilita obyvatelstva se promítla do rostoucí multikulturality bosenské společnosti, jež se však téměř výhradně projevovala v městském prostředí (např. ve vzrůstajícím počtu etnicky smíšených manželství či příklonu ke kategorii Jugoslávci).*

Etnická distance se v poválečném období rozmělňovala převážně ve spádových urbánních sídlech, kam za pracovními příležitostmi a vzděláním mířilo obyvatelstvo všech národností. Přestože vnitřní migrační přesuny zvyšovaly etnickou heterogenitu bosenských měst, národnostní různorodost se v zemi celoplošně dále neprohlubovala. Vzhledem k tomu, že sklon k odchodu z rurálních oblastí mělo spíše etnicky menšinové obyvatelstvo, stupeň tamní homogenity se naopak posiloval. Bosenskohercegovská společnost navíc mimo města zůstávala – navzdory snahám Titova vedení plošně prosadit ideu „bratrství a jednoty“ – etnicky a nábožensky rozparcelovaná. Venkovská společenství, která vůči sobě po staletí zachovávala zřetelný odstup, žila jedna vedle druhých, aniž by se výrazněji mísila, či dokonce slučovala. Tuto skutečnost potvrzovalo i relativně slabé zastoupení národnostně smíšených manželství. Etnicky a nábožensky odděleným společenstvím ale nečinilo výraznější problém vzájemně spolupracovat a harmonicky koexistovat.

Pestrou mozaiku multietnického prostřední BaH doplňovala specifická kategorie „Jugoslávců“, s níž v kontextu vývoje národnostní politiky socialistické Jugoslávie nepřímo

souvisela i otázka afirmace Muslimů jako šestého národa Jugoslávie (a oficiálně třetího konstitutivního v rámci BaH). K jugoslávské kategorii se až do roku 1971 většinově hlásily osoby, které samy sebe vnímaly jako národnostně nerozhodnuté, neztotožnily se s nacionální kategorizací, či z určitých důvodů prostě nechtěly vyjádřit svůj etnický původ. Vzhledem k tomu, že Muslimové získali v censu roku 1971 s definitivní platností možnost deklarovat se v rámci vlastní národnostní kategorie, se jako Jugoslávci vyjádřili především ti, kteří se ztotožnili s jugoslávským federalismem a kteří se takto identifikovali ve smyslu politické a nikoliv etnické identity, tedy začali se spontánně cítit jako Jugoslávci.

V nacionalisticky vypjaté atmosféře 80. let se diskuse o statusu tzv. Jugoslávců vystupňovala okolo otázky, kdo se za touto kategorií „ve skutečnosti" skrýval, resp. k jakému ze tří konstitutivních národů bylo možné Jugoslávce přiřadit. Obzvlášť muslimští a srbští demografové si osoby, které se deklarovaly jako Jugoslávci, ve svých retrospektivních statistických studiích přisvojovali, tj. považovali je buď za skryté Muslimy či Srby. Svými protikladnými rozbory národnostního podílového zastoupení na úrovni opštin pak odlišně interpretovali etno-demografickou základnu, která následně posloužila jako výchozí podklad k vedení vyhrocené nacionalistické politiky.

4. *V oblastech BaH, kde se v důsledku rozdílné populační dynamiky výrazně měnilo proporční zastoupení konstitutivních národů, se v době vzrůstající politické a socioekonomické krize socialistické Jugoslávie zvyšovalo mezietnické napětí.*

Sčítání v roce 1971 potvrdilo, že Muslimové díky svému progresivnímu početnímu růstu populačně převážili do té doby nejpočetnější bosenské Srby. Rostoucí sebevědomí muslimské elity proměnilo v průběhu vzrůstající krize na přelomu 80. a 90. let socialistické Jugoslávie jejich postoj k multikulturálnímu pojetí BaH. Vysocí funkcionáři SKJ muslimského původu názorově kolísali mezi doposud prosazovanou koncepcí integrální multietnické a multikulturní země a ideou muslimského státu, jež zjevně kalkulovala s demografickou „výhodou" muslimského národa (v 80. letech tvořili již více než 40 % bosenské populace).

Odlišný populační vývoj tří ústředních národů BaH způsobil v éře jugoslávské federace radikální proměnu etno-demografického složení této socialistické republiky. Závažnost demografických proměn v BaH, tj. především populační růst Muslimů a ztráty

Srbů a s tím spojené zostřování vzájemných vztahů, se mj. projevila jako nepřímý důsledek jugoslávské národnostní politiky. Ta v této republice paritně přerozdělovala politickou moc, tj. ústřední pozice a další rozhodující posty ve státní správě a bezpečnostních složkách země podle principu národnostního klíče, tedy proporčního zastoupení etnických skupin, jak na republikové, tak i na nižší administrativní úrovni na základě oficiálních výsledků statistických sčítání. Tato parita ale nebyla z dlouhodobého pohledu zcela striktní, neboť v rozhodovacích pozicích a bezpečnostních složkách BaH početně dominovali Srbové a Chorvaté. Zůstávalo tedy pouze otázkou času, kdy se živelný populační růst Muslimů přetvoří v dostatečně silný tlak, jenž posílí jejich doposud neadekvátní reprezentaci v politických a administrativních funkcích BaH.

Proměny v proporčním zastoupení konstitutivních národů je pontecionálně možné považovat za jeden z určujících elementů, jenž v důsledku eskalace politické, hospodářské a sociální situace mohl zvyšovat v 80. letech mezietnické napětí. Obavy početně oslabujících bosenských Srbů a Chorvatů z dominance Muslimů, které úspěšně posilovala rétorika nacionalistických elit, byly v letech 1990–1992 jedním z důvodů, proč následně vypuknula ničivá občanská válka. Demografická dynamika (tj. početní růst Muslimů a úbytek Srbů) tedy sice sama o sobě netvořila a priori rozbušku konfliktu, nicméně přispěla k eskalaci etnického napětí a rozpoutání války. V atmosféře nacionalistické propagandy, šíření strachu a vzájemné mezietnické démonizace sehrálo povědomí o demografickém úpadku důležitou roli nejen v úvahách o novém geopolitickém uspořádání země, ale i v přímé mobilizaci „svého“ národa. Vzhledem k tomu, že se v průběhu socialistické éry výrazně modifikovalo etnické složení BaH, byly ke stvrzení vlastního „historického“ práva použity účelově vybrané, zkreslené, či zcela zavádějící argumenty. Vyhrocené diskuse se primárně točily kolem otázky, který národ si může to které teritorium BaH více nárokovat. Absolutní národnostní většina v BaH v roce 1991 přitom existovala pouze na nejnižší hierarchické úrovni, tj. na úrovni sídel či tzv. *mjesnih zajednic*; složení obyvatelstva z pohledu okresů bylo etnicky rozmanité. Proto také velmi záleželo, na jaké hierarchické úrovni byla data etnického složení BaH demonstrována. K prezentaci národnostního složení země byly nejčastěji využity mapy municipální úrovně, které vyhovovaly Muslimům, a nikoliv kartogramy mikroregionální sídelní úrovně, jež se naopak více hodily Srbům a Chorvatům.

Etnické čistky jako prostředek k národnostní homogenizaci Bosny a Hercegoviny: prověřované hypotézy

5. *Etnické čistky představovaly extrémně nehumánní prostředek, jehož prostřednictvím se nejen zajišťovaly geostrategické plány bojujících stran, ale i utvrzovala (či „obnovovala“) přináležitost určitého regionu k příslušnému národu. V oblastech, ve kterých se v období let 1971 až 1991 výrazně měnilo proporční zastoupení jednotlivých národů, docházelo v průběhu občanského konfliktu v BaH k nejdrastičtějším atakům vůči civilnímu etnicky menšinovému obyvatelstvu.*

Kvantitativní rozbor etnického uspořádání bosenského obyvatelstva a jeho populačního růstu v posledních dvou desetiletích existence jugoslávské federace může zčásti objasnit důvody, proč k následným etnickým čistkám došlo právě v těchto vymezených oblastech. Teritoria, ve kterých Muslimové Srbům v posledních desetiletích před vypuknutím konfliktu nejvíce demograficky konkurovali a která se současně nacházela v těsné blízkosti regionů se srbskou dominancí, se stala prvními cíli vojenských útoků. Mezi oslabením početního zastoupení (srbského národa) a stupněm násilností lze proto pozorovat zřetelnou souvztažnost (viz oblast Podriní či Prijedoru). Jinými slovy ve vymezených oblastech, ve kterých prudce vzrůstal stupeň tzv. etnické konkurence a demografické interakce, docházelo v průběhu občanské války v BaH k nejdrastičtějším atakům vůči civilnímu etnicky menšinovému obyvatelstvu. Konflikt se tak následně odvíjel až s neúprosnou prostorovou logikou.

Západní výklad bosenských dějin nejen v průběhu občanského konfliktu ale i v postdaytonském obdob ovlivnili zastánci údajné národnostní harmonie a etnického souladu, kteří zdůrazňovali, že národům v BaH byla válka více méně vnucena z vnější. „Mýtus mezietnické harmonie“ v bývalé Jugoslávii se přetavil do velmi sporné a chybné idealizace jugoslávské společnosti jako tavícího kotlíku, ve kterém kvantitativní zastoupení jednotlivých národů a jejich podíl na celkovém počtu obyvatel nehrály zásadnější roli. Jenže právě zdůrazňování kvantitativních údajů sehrálo v postupující nacionalistické propagandě jednotlivých národních bloků v BaH zcela zásadní roli.

V komplikované a krajně nepřehledné občanské válce v BaH nelze následkem mediálních manipulací a neucelené dokumentace objektivně zhodnotit rozsah násilností, které

postihly civilní obyvatelstvo jednotlivých válčících stran. Ačkoliv se na etnických čistkách podílely všechny strany konfliktu, z důvodu větší materiální a technické vybavenosti srbských a chorvatských vojsk byli násilí v mnohem vyšší míře vystaveni Bosňáci, přičemž některá z jimi kontrolovaných území se ocitla v několik let trvajícím obležení.

6. *Občanská válka nezastavila prohlubující se propast mezi městem a vesnicí z období socialistické Jugoslávie; její průběh naopak odliv obyvatelstva z venkova dále výrazně uspíšil. Rozsáhlé migrační přesuny a adaptace utečenců v novém prostředí změnily charakter osídlení bosenské krajiny, zapříčinily vysídlení mnoha regionů a vytvořily novou, patrně nezvratnou etno-demografickou realitu.*

Etnický konflikt, v jehož důsledku utekla z domovů více než polovina populace BaH, zapůsobil na předválečný urbanizační trend jako radikální „sociální urychlovač“. S ohledem na charakter konfliktu, tj. na úsilí o etnickou homogenizaci prostoru, se velmi razantně měnil obraz geografického rozprostření obyvatelstva v zemi. Hromadný úprk z venkovských oblastí současně doprovázela intenzivní urbanizace. V kolektivních centrech ve městech se během velmi krátké doby ocitly celé rodiny, které se sem přesunuly z etnicky „vyčištěných“ regionů. Populační úpadek bosenského venkova se po skončení války nezastavil, ale naopak s obdobnou dynamikou pokračoval. Lze předpokládat, že rozloha periferních slabě osídlených oblastí BaH se bude na celkové rozloze státu podílově zvyšovat, což se velmi pravděpodobně projeví v dalším zpomalení socioekonomického vývoje země.

Bosenskohercegovští obyvatelé jsou v prostředí postdaytonské BaH nuceni svůj každodenní život prožívat výhradně skrze vlastní etnickou příslušnost. Tento způsob uvažování, jenž prostupuje všemi sférami života, ukazuje, do jaké míry politická propaganda, násilí spáchané v průběhu konfliktu, poválečná diskriminace i nedostatečné zajištění bezpečnosti ovlivnily smýšlení jednoho národa vůči druhému, resp. v jakém rozsahu všudypřítomný důraz na etnicitu obecně monopolizoval uvažování lidí.

Oboustranné pohyby migrantů nejen etnicky homogenizovaly společenství ve městech i na venkově, ale současně je i sociokulturně promísily. Srbové ze Sarajeva odešli do rurálních regionů Republiky srbské (do zázemí měst Bijeljina, Višegrad, Zvornik); bosňácká populace z venkovských regionů se naopak hromadně usazovala v sarajevské kotlině. Tyto násilně vynucené migrační toky doprovázelo svévolné obsazování cizího majetku. Utečenci se

museli přizpůsobovat podmínkám doposud neznámého prostředí (město vs. venkov). Adaptace venkovanů, kteří utekli do měst, byla značně obtížná nejen pro ně samotné, ale i pro zdejší původní obyvatelstvo. Starousedlíci pod tlakem přílivu venkovanů přijímali novou tvář města s velkou nelibostí. Sociální konflikt rezonoval mezi kulturně rozdílnými obyvateli, kteří pod tlakem okolností a proti své vůli museli sdílet společný žitý prostor.

Repatriační úspěšnost a její vliv na etnické uspořádání obyvatelstva daytonské Bosny a Hercegoviny: zkoumané hypotézy prvního cíle

7) *Daytonský závazek zajistit návrat všech utečenců do původních domovů představoval v dosavadní mezinárodněprávní praxi mimořádný precedent, jímž si mezinárodní společenství nastavilo měřítko úspěšnosti mírového rekonstrukčního procesu velmi vysoko.*

Protikladná stanoviska nacionalistických elit tří konstitutivních národů BaH ohledně uspořádání země vyústila po faktickém rozpadu socialistické Jugoslávie v občanskou válku. Její nepřehledný průběh ukončily až mírové dohody uzavřené v Daytonu, při nichž vyjednavači prosadili zastavení bojů. Složité hledání kompromisního modelu uspořádání BaH sice nakonec vleklý vojenský konflikt ukončilo, nicméně neshody, kvůli nimž válka začala, se mírovým diktátem odstranit nepodařilo.

Garance, ke kterým se velmocenské státy v souvislosti s repatriací utečenců v BaH zavázaly, dosahovaly v kontextu mírových řešení válečných konfliktů uzavřených od konce druhé světové války zcela jedinečného rozsahu. Příslib zajištění návratu všem utečencům do původního domova vykrystalizoval pod tlakem dramatického průběhu konfliktu a jeho mediální reprodukce na Západě. Mezinárodní představitelé se v mírové dohodě zavázali „znovu-promísit“ etnickou mapu této bývalé jugoslávské republiky nejen na základě zidealizovaných představ o multietnické harmonii BaH, ale především z důvodu vlastních strategických zájmů a patrně i iracionálních či naopak pragmatických pohnutek. Mezinárodní společenství mělo na základě převažujícího historicko-mediálního diskursu představu, že pokud má BaH fungovat jako životaschopný stát, musí dojít k reintegraci válkou rozrušené společnosti. Proto také začalo prosazovat zajištění tzv. menšinového návratu, který považovalo za základ rekonstrukčního i usmiřovacího procesu, pomocí něhož mělo být

obnoveno původní národnostní složení země. Západní vyjednavači věřili, že teprve v okamžiku úspěšné repatriace utečenců může dojít k pozvolné reintegraci společnosti, a tím i k usmíření jednotlivých národnostních komunit. Důraz na zajištění menšinového návratu ale zkompromitoval jeden ze základních principů dobrovolné repatriace – svobodné rozhodnutí utečence, zda se vrátí či nikoliv.

Tento záměr byl ale při pohledu na hlavní výsledek války – vytvoření tří více či méně etnicky čistých teritorií, kde dominovaly nacionalističtí představitelé volení v legitimních volbách – extrémně složitý. Daytonská ujednání představovala kompromis, kvůli němuž nemohlo dojít k očekávanému okamžitému a efektivnímu repatriačnímu procesu. Vytyčená entitní linie v podstatě stvrdila pokračování separace etnických území, neboť vnucené správní uspořádání země umožnilo třem konstitutivním národům definitivně si dotvořit povědomí o rozsahu území, která kontrolovaly. Mezinárodní společenství se proto kvůli nastavené repatriační strategii, v níž takřka výlučně podporovalo návrat utečenců do předválečných domovů a nikoliv pouze do země původu či na jinou adresu, od počátku potýkalo s neúspěchem. V Daytonu deklarovaný závazek, že míru nebude dosaženo do okamžiku, dokud se nevrátí všichni utečenci do svých domovů, tedy nebyl naplněn.

8) *Mezinárodní společenství ve snaze zvrátit výsledky etnických čistek skrze upřednostňovanou tzv. menšinovou repatriaci čím dál více měřilo „úspěch“ návratu utečenců výhradně prostřednictvím kvantitativních údajů formálně registrovaných navrátilců. Jejich oficiální evidence však neodpovídala reálnému počtu osob, které se natrvalo navrátily do předválečných domovů.*

Zatímco vize Západu obnovit multietnickou BaH se v mírové smlouvě promítly vcelku jednoznačně, způsob jejich provedení ale zůstal nejasný. Mezinárodní společenství, které zformulovalo politický a socioekonomický rámec současné BaH, patrně do značné míry neporozumělo tomu, v jakých podmínkách žilo obyvatelstvo jedné ze šesti svazových republik bývalé Jugoslávie. Příslib nápravy situace a zajištění návratu do „normálu“, tj. obnova původní multietnicity prostřednictvím repatriace utečenců poukazovaly na zájem Západu napravit válečné škody. Jenže obnova země probíhala po roce 1995 v mantinelech předválečného uvažování a ne v nově nastavených podmínkách, které vytvořil nejen samotný

konflikt, ale i rozpad jugoslávské federace a v neposlední řadě také rozklad bipolárního systému.

Mezinárodnímu společenství od počátku chyběla ucelená a racionální repatriační strategie, jež by mohla deklarované cíle smysluplně uskutečnit. Naopak lze pozorovat zcela zřetelný rozpor mezi rozsahem deklarovaných závazků a ochotou velmocenských států je v rekonstrukčním období naplňovat. Oficiální závěry mezinárodních konferencí, které se realizací návratu zabývaly, zůstávaly spíše v rovině prázdných proklamací. Protektoři v rámci repatriačního procesu improvizovali, měnili svůj přístup pod tlakem vnitřních i vnějších okolností a pravděpodobně jim nepříliš dostatečně docházela tíže příslibů, ke kterým se v Daytonu zavázali. Tomu odpovídala i realizace mnohdy zcela nesystematických, netransparentních a především značně neefektivních konkrétních programů návratu utečenců.

Západní představitelé v důsledku zcela neúspěšných pokusů zpočátku rekonstrukčního období, které měly oživit původní multietnický charakter země, začali repatriační proces čím dál více politizovat. Potřeba dokumentovat „zdařilost“ jimi nastavené repatriační politiky se projevila v prezentaci statistických dat celkového počtu registrovaných navrátilců jako hmatatelného důkazu, pomocí něhož byl dokládán úspěch v jinak nepříliš utěšené poválečné realitě. Přestože tyto oficiální údaje sehrály v interpretaci úspěšnosti repatriačního procesu z pohledu mezinárodního společenství určující roli, o výsledné zdařilosti návratu utečenců rozhodně nevypovídaly. Jinak řečeno: Kvantitativní údaje, které poměřovaly výsledný úspěch repatriačního procesu, nehodnotily udržitelnost jednotlivých návratů. „Úspěšný“ navrátilec, kterého návratové statistiky evidovaly v den repatriace, se totiž z rozličných důvodů posléze opětovně přesunoval jinam (viz dále druhý cíl výzkumu).

Minoritní návratnost se tak v konečném důsledku stala jakousi „hrou s čísly“. Tomu odpovídal i postoj protektorů, kteří repatriační proces čím dál více považovali za „technickou“ záležitost, jenž v drtivé většině případů (chybně) končil v okamžiku statistického vykázání návratu utečence. Ignorovali tím, že se ve skutečnosti jedná o dlouhodobý a komplexní proces, jenž vyžadoval nutnou kooperaci nejen klíčových aktérů, tj. uprchlíků, ale i obyvatel, kteří obsadili jejich domovy, dále místních autorit a mezinárodních organizací odpovědných za rekonstrukční programy.

Na místo důrazu na humánní rovinu (tj., že každý utečenec bez ohledu na to, zda se vrátí do předválečného domova, či se usadí jinde, má stejné právo žádat o pomoc)

mezinárodní protektoři utečeneckou problematiku v podstatě zpolitizovali, což spočívalo mimo jiné v kategorickém požadavku, aby etnicky většinové obyvatelstvo akceptovalo menšinový návrat. I mezinárodní protektoři tudíž přijali obdobný model uvažování v etnických kategoriích, jaké aplikovaly třemi konstitutivními národy generované politické elity.

9) *Repatriační statistiky UNHCR, OHR (RRTF) a veškerá dílčí evidence navrátilců, kterou vedly správní orgány na okresní úrovni, se nejen velmi výrazně liší mezi sebou (mnohdy jsou dokonce zcela protikladné), ale – a to je obzvláště alarmující – neodpovídají ani reálné situaci v dané lokalitě. Menšinových navrátilců je ve skutečnosti mnohem méně, než tyto repatriační registry mezinárodních organizací a bosenských institucí avizují.*

Z podrobného rozboru statistických materiálů jednotlivých subjektů a jejich srovnání s výsledky terénních šetření ve zvolených lokalitách vyplývá, že v podstatě všechny repatriační statistiky se jednak výrazně odlišují mezi sebou navzájem (obzvlátě UNHCR a OHR) a jednak se rozcházejí – místy zcela markantně – i s viděnou realitou. Žádný z publikovaných statistických materiálů, vydaný mezinárodními organizacemi či bosenskými orgány, tudíž nelze považovat za plně objektivní a věrohodný. Stavět jednoznačné závěry pouze na základě zveřejněných údajů o počtech formálně evidovaných repatriantů nám neumožňuje zodpovědět klíčovou otázku výzkumu: kolik lidí se skutečně vrátilo. UNHCR ve všech zkoumaných případech, s výjimkou okresů Prijedor a Zvornik, uváděl počet navrátilců vyšší, než jaké byly výsledky zjištění z terénních pozorování. Největší kontrast v provedeném výzkumu jsem zaznamenal v případě menšinové návratnosti Srbů do okresu Sanski Most a Bosňáků do silně periferní opštiny Han Pijesak. Rozdíl mezi evidencí UNHCR a vlastními pozorováními je alarmující především z důvodu samotné udržitelnosti návratu (viz druhý cíl výzkumu). Lze předpokládat, že pokud bychom počet repatriantů ověřovali těsně po jejich oficiální registraci, pak by výsledná repatriační zdařilost byla obecně patrně mnohonásobně vyšší.

Statistické materiály navíc mají slabou vypovídací hodnotu rovněž z důvodu nefunkčního, nekompatibilního a nepřehledného administrativního systému země. Jednotlivé úrovně státní správy v rámci hierarchického uspořádání mezi sebou komunikují velmi složitě.

Oslabeným centrálním, ale i entitním institucím chybí mechanismy, jak některé okresní úřady přinutit k řádné spolupráci. To se např. projevuje při shromažďování statistických informací z měřítkově nižších jednotek, které navíc není celoplošně systematizováno. Utváření jakýchkoliv relevantních analýz a projekcí do budoucna je dále znemožňováno jak nedostatečnou institucionálně-správní kooperací v podmínkách chybějící celostátní evidence (první poválečné sčítání je naplánováno na říjen roku 2013), tak v podstatě neznalostí základních demografických a socioekonomických komponent země

Západní protektoři v důsledku rozhodnutí uzavřít vlastní lokální kanceláře nejenže v souvislosti s repatriací úplně ztratili přehled o situaci v jednotlivých regionech, ale přišli v této otázce i o svůj dosavadní vliv. Jejich mylné závěry čím dál hlasitěji kritizovala odborná veřejnost, jež poukazovala na zjevný rozpor mezi prezentovanými výsledky a reálným etno-demografickým stavem v jednotlivých regionech. Mezinárodní společenství se dostalo do slepé uličky v důsledku proměn administrativy, jež návrat zaštiťuje a sleduje, a rovněž také kvůli nesrovnalostem ve vykazovaných výsledcích; utlumenou repatriaci není s to jakkoliv oživit, zároveň ale odmítá přiznat, že etnické čistky byly navzdory avizovaným příslibům efektivní a úspěšné (viz dále).

Do vyhodnocení celorepublikového statistického sčítání současně nelze objektivně konstatovat, jakým demografickým potenciálem disponuje daytonská BaH. Velmi těžko se tak můžeme s definitivní určitostí vyslovovat nejen k výsledné zdařilosti repatriačního procesu a celkovému objemu nucených migrací, ale i k populačním ztrátám v důsledku válečného konfliktu. Veškeré dílčí statistické údaje představují pouhý odhad, či prognózu, na níž se jen velmi těžko mohou vystavět objektivní, nezpochybnitelné závěry přijatelné pro všechny zainteresované strany. Analýza soudobého národnostního složení země utvořená pouze z dostupných statistických materiálů nám tudíž rozhodně neposkytne přesnou odpověď o reálné etno-demografické situaci v BaH.

10) *Menšinoví repatrianti se v prostoru BaH do svých původních domovů nevraceli rovnoměrně; početně úspěšněji než v Republice srbské se usazovali minoritní navrátilci ve Federaci BaH.*

Tato hypotéza byla během výzkumu vyvrácena na základě dílčích terénních sond a s pomocí údajů v registrech narozených dětí v obou entitách. V pramenech a sekundární

literatuře zdůrazňovaný minoritní návrat utečenců do Republiky srbské (tj. Bosňáci) jako mnohonásobně zdařilejší než do Federace BaH (tj. Srbové) není pravdivý. Naopak rozbor statistických údajů naznačil, že počet srbských navrátilců do Federace BaH a bosňáckých repatriantů do Republiky srbské by měl být podle oficiálních údajů minimálně rovnocenný. Z analýzy dynamiky populačního chování obyvatelstva v obou entitách lze nicméně předpokládat, že demograficky vyváženější strukturu měli menšinoví repatrianti v Republice srbské než ve Federaci BaH. Tuto skutečnost ostatně potvrzuje i několikanásobně nižší přirozený úbytek bosňáckých navrátilců v Republice srbské oproti srbským repatriantům ve Federaci BaH.

11) *Politické elity tří konstitutivních národů nahlížely na uspořádání prostoru BaH velmi rozdílně, v důsledku čehož se stavěly protikladně k podpoře menšinové repatriace.*

Daytonští vyjednavači důrazně požadovali zachování územní celistvosti země. Kladli přitom důraz na utvoření suverénního a národnostně tolerantního státu, kam by se bez obav mohly vrátit dva miliony utečenců. Tato teze přitom v bosenské realitě zůstává ve vzájemném rozporu, neboť se Západu nepodařilo prosadit, aby se s touto ideou ztotožnila většina tamních obyvatel. Zatímco Bosňáci se identifikují především s požadavkem suverenity a územní kompaktnosti, bosenští Srbové a Chorvaté vyzdvihují její druhou část, tj. utvoření národnostně snášenlivého prostředí. Tento nesoulad patrně představuje jeden ze základních důvodů přetrvávající agónie BaH.

Bosňáci, Srbové a Chorvaté stejně tak odlišně chápali, co pro ně znamená vymezený termín „domov“, tj. rozlišovali ve výkladu dvou pojmů: percepce širší a užší představy domova – tj. „domova“ a „vlasti“. Pojetí domova v kontextu srbského a chorvatského přístupu znamenalo žít mezi příslušníky jednoho národa na jednom etnicky „vyčištěném“ vlastním teritoriu. Širší pojem „vlast“ nicméně i nadále spatřovali v mateřských republikách. Muslimský diskurs je oproti tomu mnohem složitější a komplexnější. Bosňáci, jimž chybí návaznost na sousední mateřskou zemi, považovali za svou „domovinu“ (tj. „vlast“) *veškeré* teritorium BaH. Ze všech tří etnik se s tímto územím vcelku přirozeně a logicky nejsilněji identifikovali.

Tomu odpovídala rozdílná podpora menšinového návratu ze strany politických elit. Bosňáčtí politici vehementně podporovali návrat přesídlenců vlastní národnosti. Snažili se tím

redukovat přelidněnost ovládaných okresů a znovuzískat početní sílu (a tudíž i kontrolu) v regionech, kde měli před válkou silné početní zastoupení. Chorvatské a srbské politické elity se oproti tomu koncentrovaly výhradně na kontrolu území, jež jim byla přiřknuta daytonskou dohodou. Z těchto důvodů neměly přirozeně zájem podporovat menšinovou repatriace přesídlenců, kteří se usadili na jimi ovládaném území.

12) *Proces návratu utečenců v BaH lze z dnešního pohledu považovat za de facto ukončený.*[1683]

13) *Přestože přesné etnické složení BaH není na úrovni okresů v dnešní době známo, lze předpokládat, že navzdory masivní podpoře v rámci repatriační agendy zůstalo v jednotlivých opštinách víceméně národnostně homogenní.*[1684]

Udržitelnost („kvalita“) návratu: ověřované hypotézy druhého cíle období daytonské Bosny a Hercegoviny: zkoumané hypotézy druhého cíle

Při zkoumání repatriační úspěšnosti se zřetelně ukazovalo, že fyzický návrat utečenců v žádném případě sám o sobě neznamenal zdárné a definitivní ukončení repatriačního procesu. Teprve prodlužující se délka období strávená v předválečném bydlišti, úspěšné zapojení se do tamních hospodářských aktivit a početní síla komunity navrátilců prověřovaly, zda repatriant ve svém působišti trvale setrvá, či zda se v důsledku kombinace negativních faktorů (především neutěšené socioekonomické situace) odebere jinam.

14) *Masivní důraz na zajištění fyzického návratu utečenců zastínil nápravu dalších neméně závažných potíží, s nimiž se repatrianti po svém příchodu potýkali. Prosazovaná strategie, jež v místě návratu neúměrně upřednostňovala restituci a rekonstrukci zničených nemovitostí a základní infrastruktury na úkor obnovy socioekonomických podmínek, tudíž nedokázala zajistit, aby návrat uprchlíků a vnitřně přemístěných osob byl z dlouhodobého pohledu udržitelný.*

[1683] Tato hypotéza bude zodpovězena na úplný závěr v rámci celkového zhodnocení úspěšnosti menšinové repatriace v BaH.
[1684] Viz předchozí poznámka.

Západní představitelé přednostně usilovali o zklidnění napjatých bezpečnostních poměrů, restituci majetku a rekonstrukci zničeného domovního fondu a infrastruktury. Svou koncentrací na tyto priority však nereflektovali a neřešili jiné neméně důležité problémy, které s otázkou udržitelnosti každého jednotlivého návratu souvisely. Mezinárodním organizacím tak nezbýval dostatek finančních prostředků na vytvoření a zajištění takových socioekonomických podmínek, které by repatrianty v místě návratu trvale udržely. Návratové programy současně zůstávaly omezeny na samotný průběh repatriačního procesu. Asistence ze strany mezinárodních organizací byla v momentě, kdy se repatriant fyzicky vrátil, většinou ukončena. Další existenční potíže navrátilce se již nemonitorovaly.

Avšak na druhé straně je třeba zároveň konstatovat, že mezinárodní společenství ve snaze znovuvytvořit základní podmínky k životu i tak vynaložilo obrovské množství finančních prostředků. Úsilí co nejvěrohodněji obnovit fyzické prostředí sídel do podoby v předválečném stavu, se ale přetavilo do značně nepromyšlené, neucelené a nevyvážené rekonstrukční agendy, jež nedokázala racionálně vymezit stěžejní oblasti zájmu či stanovit, jaké objekty a jakou infrastrukturu má smysl v tom kterém regionu prioritně rekonstruovat. Mnohdy se mechanicky obnovovaly původní objekty či infrastruktura, aniž by byla zjevná smysluplnost jejich dalšího využití (typickou ukázku představují renovované, ale zcela nevyužité školy). Finančně nákladná snaha obnovit původní stav nekorespondovala se směry, kam se utečenci výrazněji navraceli. K nákladným rekonstrukcím správních budov a infrastruktury často docházelo v místech, která by obyvatelstvo velmi pravděpodobně postupně opouštělo, i kdyby nedošlo k válce.

15) *Dlouhodobé (trvalé) setrvání repatrianta v místě návratu podmiňovala společenská a hospodářská situace příslušného regionu. Slabou návratnost do venkovských oblastí zapříčiňovala především tamní neutěšená ekonomická situace, přičemž „úspěšně“, tj. „udržitelně“ se do rurálních regionů nejčastěji vraceli starší lidé a senioři. Většina repatriantů směřovala do městského prostředí.*

Rozsáhlé změny v rozmístění obyvatelstva iniciované ještě před vypuknutím konfliktu a ústřední doprovodný prvek občanské války – etnické čistky, jež umocnily tzv. nucenou urbanizaci (tj. koncentraci obyvatelstva ve městech) – vytvořily markantní kontrast mezi přelidněností nejvýznamnějších městských center a totálním vylidněním periferních oblastí

země. Výrazně se tím podmínilo výsledné geografické rozprostření repatriační dynamiky, tedy kam se navrátilci opravdu vraceli. Rurální oblasti zasažené boji se vylidnily a jejich obyvatelé se ocitli proti své vůli směstnáni v městském prostředí. Vědomí, že dům na venkově leží v troskách, obavy o vlastní bezpečnost v místě původního bydliště, socioekonomický rozvrat venkova, doba strávená ve městě a v neposlední řadě i pocit, že obecně lepší podmínky k životu za stávající situace může nabídnout spíše urbánní prostředí, sehrály podstatnou roli při zvažování návratu. Návrat utečenců na venkov byl zpočátku slabý taktéž proto, že na rozdíl od měst, kde se domovní jednotky (byť poškozené ostřelováním a vandalismem) daly víceméně obývat, byla většina vesnic s etnicky menšinovým obyvatelstvem v průběhu války kompletně zničena.

Vzhledem k tomu, že se do venkovských oblastí vracely především starší osoby, můžeme předpokládat, že jejich nepříznivá věková struktura v následujících dvou či třech desetiletích velmi radikálně ovlivní populační vývoj těchto území. S jakkoli velkým optimismem se bude hovořit o zdařilé menšinové repatriaci Bosňáků, Srbů a Chorvatů do vzdálenějších vesnic, je třeba zároveň konstatovat velice pravděpodobný fakt, že většina etnických enkláv v dohledné době pozvolna zanikne. Úspěšný minoritní návrat věkově starších osob odlišné národnosti tudíž v žádném případě z dlouhodobého pohledu neregeneruje multietnickou společnost. Periferní regiony se budou postupně geograficky rozšiřovat a současně se v nich stvrdí etnická homogenita.

Návrat starších osob do izolovaných vesnic současně nemohl výrazněji přispět k ekonomickému a sociálnímu oživení země. Mnozí z navrátivších se utečenců navíc pod tlakem hospodářského úpadku svá obydlí opětovně opouštěli a přesouvali se ke svému národu či do míst s nabídkou práce (do urbánního prostředí). Dlouholeté kontinuální vylidňování venkova a koncentrace obyvatelstva ve městech představuje pro BaH – zemi se silnou zemědělskou tradicí a rozsáhlým, avšak nevyužitým agrárním potenciálem – hrozbu pro budoucí ekonomický rozvoj země. Populační úpadek tak nepříznivě ovlivňuje nejen socioekonomickou úroveň jednotlivých oblastí, ale má negativní dopad na celkový rozvoj země.

Zřejmý závěr, že uprchlíci a vnitřně přemístěné osoby se mnohem početněji navraceli do měst než do rurálních sídel, však nebyl z podrobného terénního výzkumu natolik jednoznačný. Proudy repatriantů se totiž v průběhu času různě měnily, tudíž nelze kategoricky

tvrdit, že menšinový návrat do měst měl po celé rekonstrukční období vždycky vyšší intenzitu a dynamiku než návrat na venkov. Pokud oba typy repatriace vzájemně porovnáme, pak můžeme dokonce konstatovat, že návrat do původně (monoetnického) venkovského sídla byl v mnohém snazší než návrat do města, jež před válkou mělo multietnický charakter. Tento fakt lze zčásti vysvětlit tím, že na venkově převažovalo soukromé vlastnictví, kdežto ve městech lidé častěji obývali nemovitosti v družstevním vlastnictví. Mezinárodní organizace při řízení restitučního procesu spíše uspěly v zajištění rekonstrukce domu v soukromém vlastnictví, než v zdlouhavém přesvědčování okresních úřadů, aby z nelegálně obývaných obydlí vykázaly nájemníky. Návrat utečenců na venkov tudíž nepředstavoval natolik citlivou otázku, neboť zničené domy neobývali vysídlenci z jiných regionů. Minoritním repatriantům během jejich návratu na venkov nikdo fyzicky nebránil, což se – ve srovnání s městy – projevilo ve vyšším počtu úspěšných restituentů.

Navíc etnicky menšinové osoby, které se vracely do odlehlých venkovských obcí, svým počtem nikterak výrazněji nenarušovaly tamní etnickou homogenní strukturu. Menšinový návrat repatriantů na venkov představoval pro většinovou společnost mnohokrát menší hrozbu oproti menšinovému návratu do měst, kde se usadily stovky vnitřně přemístěných osob většinové národnosti. Proto také minoritní repatriace do urbánních center, která byla pod kontrolou lokálních politických špiček, znamenala pro navrátilce v mnoha ohledech větší „výzvu“.

Jedna z vysvětlujících domněnek, proč mezinárodní společenství podporovalo téměř výhradně pouze nápravu fyzických škod, tj. obnovu domovního fondu a infrastruktury, mohla vyplývat z převládající představy Západu o BaH jako jedné z nejrurálnějších zemí Evropy. Mezinárodní představitelé se patrně domnívali, že pokud většina obyvatel opustila venkov, budou se sem tito vysídlenci chtít vrátit. V důsledku této úvahy soudili, že k zajištění ekonomické samostatnosti, jež utečenci navrátí práci v zemědělství, je potřeba primárně restituovat a sanovat jeho obydlí a sousední zemědělské polnosti. Jinak řečeno po zajištění obnovy domova a přilehlého okolí ze strany mezinárodních organizací si navrátilec měl sám svou zemědělskou činností zabezpečit socioekonomickou soběstačnost.

Avšak protektoři vycházeli se značně zkreslených představ, v nichž mimo jiné nedostatečně reflektovali skutečnost, že ne všichni obyvatelé z venkovských regionů se v době socialistické Jugoslávie živili výhradně zemědělstvím. Lze se tedy oprávněně

domnívat, že jim v návratu bránila jejich neochota angažovat se v zemědělství, což byla v důsledku neúspěšné postsocialistické transformace *de facto* jediná hospodářská sféra, v níž mohli nalézt uplatnění. Vzhledem k tomu, že většina bosenského obyvatelstva před válkou žila na venkově, podpora obnovy původního multietnického složení země, tj. zajištění repatriace na venkov, byla navíc v kontrastu s tím, jak Západ nastavil postsocialistickou transformaci.

Na otázku, kolik městských a venkovských obyvatel v průběhu konfliktu uteklo ze svých domovů, neznáme odpověď. Stejně tak těžko stanovíme, kolik osob se menšinovou formou vrátilo do města a kolik na vesnici. Jediným vcelku jistým údajem je nepřekvapivý fakt, že největší městská centra (Sarajevo, Banja Luka, Mostar atd.) dosahovala v absolutních hodnotách celkově nejvyšší návratnosti. Menšinoví repatrianti se početně vraceli i do dalších významných regionálních center typu Tuzly, Zenice, Bugojna, Doboje, Bijeljiny, Jajce atd. Minoritní typ repatriace ale často směřoval do těsného zázemí měst (např. ve Zvorniku, Travniku, Prijedoru), v důsledku čehož nelze s určitostí stanovit, zda se jednalo o návrat do města či na venkov.

16) *Mezinárodní společenství usilovalo nejen o obnovu předválečného multietnického charakteru země, ale rovněž o oživení předválečných vztahů a to prostřednictvím důrazu na usmíření a znovuvybudování důvěry ve vzájemné mezietnické soužití.*

Západní velmoci považovaly projekt mírotvorné poválečné obnovy BaH za předlohu při hledání nového paradigmatu poválečné rekonstrukce státu a usmíření znepřáteleného obyvatelstva. Avak absence národního usmíření na celostátní úrovni způsobila, že mezietnické soužití na regionální úrovni zůstávalo zatíženo řadou nedořešených sporů a kolektivním mlčením k politicky či morálně citlivým tématům. Minoritně se vracející utečenci nepřispěli ke zdárné rekonstrukci, reintegraci a usmíření původního lokálního společenství. Naopak etnická homogenita zpětně posilovala vzájemné národnostní stereotypy a antagonismy. Poválečnou bosenskohercegovskou společnost charakterizuje minimální množství mezietnických kontaktů. Bosňáci, Srbové a Chorvaté žijí víceméně v oddělených a uzavřených světech, ve kterých nemají příliš příležitostí setkávat se, diskutovat a konfrontovat své názory se zástupci jiného národa.

Pokud platí v úvodu uvedená definice, že usmíření v postkonfliktní společnosti představuje posun od rozdílné minulosti ke sdílené budoucnosti, pak veškeré snahy mezinárodních protektorů překlenout mezietnické rozdíly a akcentovat důvěru ve funkčnost společného soužití tří konstitutivních národů na jednom státním teritoriu BaH neuspěly. V takovéto situaci nelze předpokládat, že by mohlo vůbec dojít k závěrečnému posunu od těžko prosazované koexistence ke skutečnému vzájemnému smíření a ochotě všech tří konstitutivních národů sdílet jedno teritorium v podobě občanského státu. Při hledání odpovědi na otázku, proč tomu tak je a proč mezinárodní společenství ve svém úsilí nemohlo uspět, se obloukem dostáváme na samotný počátek, tj. k příčinám eskalace napětí v socialistické Jugoslávii, důvodům, které vyvolaly občanskou válku a způsobu mírového řešení konfliktu, tj. západními diplomaty vnucenému a nastavenému uspořádání země.

ZHODNOCENÍ MENŠINOVÉ REPATRIACE V BOSNĚ A HERCEGOVINĚ – ÚSPĚCH ČI NEÚSPĚCH?

Proces návratu utečenců v BaH lze z dnešního pohledu považovat za *de facto* ukončený. Tuto *hypotézu č. 12* lze poměrně dobře potvrdit už jen na základě oficiálně publikovaných repatriačních statistik. V posledních deseti letech se již příliš utečenců do předválečných domovů nevrátilo. Navíc mnoho z „úspěšných“ repatriantů místa, kam se navrátili, opětovně opustilo. Domnívám se, že minimálně od roku 2004 můžeme ve shodě s proklamacemi jiných pozorovatelů konstatovat, že repatriační proces se ocitl ve své poslední uzavírací fázi. Repatriační statistiky a terénní pozorování jasně prokázaly, že uprchlíci, kteří měli zájem se vrátit, jsou již dávno zpět a další se hromadněji vracet nebudou. Tomu odpovídaly údaje UNHCR, jež měly od roku 2002 (v jehož průběhu se vrátilo více než sto tisíc utečenců) prudce sestupnou tendenci. V roce 2011, kdy zaměstnanci UNHCR naposledy vydali přehledovou statistiku, bylo repatriováno celkem pouze 706 osob. Ačkoliv si mezinárodní společenství dlouhodobě odmítalo připustit výsledek repatriačního procesu, svým otálením a nejednoznačnými vystupováním v BaH nepřímo potvrzovalo, že agenda řízení návratu utečenců je *de facto* ukončená.

Mezinárodní společenství, které si tuto skutečnost přiznávalo pozvolna a velmi neochotně, nakonec konstatovalo, že *Příloha 7* bude s definitivní platností ukončena do roku

2014.[1685] Pokud pozorujeme přístup západních velmocí k repatriačnímu procesu v BaH z dlouhodobější perspektivy, nemůžeme se minimálně od mezníku v návratu utečenců v roce 2004 ubránit dojmu, že míra angažovanosti mezinárodních aktérů se v této otázce výrazně utlumila.[1686] Otevírá se tak prostor ke zbilancování otázky, zdali je v případě návratu bosenských utečenců možné hovořit o úspěchu. Hodnocení výsledné zdařilosti repatriačního procesu je úzce spjato s postoji jednotlivých autorů vůči angažmá mezinárodního společenství v návratové otázce. V odborné literatuře lze v tomto ohledu zaznamenat dvě protikladná názorová stanoviska.

Zastánci skeptického proudu, ke kterému se osobně rovněž přikláním, vystupovali vůči repatriační politice a obecně působení západních velmocí v BaH velmi kriticky.[1687] BaH navzdory příslibu zajištění *Přílohy 7* zůstala i v poválečném období etnicky rozdělenou zemí. Slabá menšinová návratnost nedokázala zvrátit výsledky praktik etnických čistek, což stvrdilo definitivní etnickou homogenizaci prostoru.[1688] Stěžejní cíl daytonské dohody se tudíž nepodařilo efektivně prosadit.

Opačný úhel pohledu je naopak podložen optimistickou interpretací výsledků repatriačního procesu. Tento názorový proud zastávali především autoři zainteresovaní ve strukturách mezinárodních organizací, kteří návrat utečenců nepřekvapivě hodnotili jako úspěšný.[1689] Kromě samotných zaměstnanců hodnotili působení západních institucí jako v podstatě zdařilé i další odborníci. Např. G. Toal s C. Dahlmanem sice nepopírali skutečnost,

[1685] Viz MHHR: *Revidirana strategija Bosne i Hercegovine*…, s. 4.

[1686] Dílčí aktivity spjaté s repatriací ze strany mezinárodních organizací již těžko dokáží tuto situaci změnit. První kongres uprchlíků, přemístěných a navrátilců v BaH v Sarajevu v roce 2007, pravidelná setkání Svazu sdružení uprchlíků a přemístěných BaH i aktivity zbývajících mezinárodních a neziskových organizací atd. sice na problémy repatriačního procesu nadále rétoricky upozorňují, nicméně svým pasivním vystupováním nepřímo potvrzují, že v tomto procesu již více aktivity vyvinuto nebude.

[1687] Mezi největší pesimisty ohledně úspěšnosti menšinové repatriace, obnovy multietnického charakteru země, ale i funkčnosti BaH jako celku patří např. Timothy Waters. Mezinárodní společenství podle jeho názoru neuspělo v utvářeném projektu BaH, jenž by dokázal zdařile integrovat její obyvatelstvo. Viz WATERS, T. W.: Contemplating Failure…. Podobně kritický je ve svých studiích David Chandler. Srov. CHANDLER, D. (ed.): *Peace without politics?...*; CHANDLER, D.: *Bosnia: Faking Democracy*… Repatriační politiku mezinárodního společenství silně kritizuje i Stef Jansen. Viz JANSEN, S.: The Privatisation of Home…; JANSEN, S.: Refuchess…

[1688] Helsinský výbor výslovně konstatuje, že strategie etnických čistek se kvůli repatriační neúspěšnosti ocitla ve své závěrečné fázi. Viz HCHR: *Report on the Status…,* s. 6.

[1689] Např. FISCHEL DE ANDRADE, J. H.; DELANEY, N. B.: Minority Return…; ARTINI, P., LOVAT, H.: Contemplating Success in the Balkans: Bosnia – Return and Ethnic Re-Integration. In: *Observatorio balcani e caucaso* [cit. 2008–6–12]. Dostupné z: <http://www.balcanicooperazione.it/article/articleview/8866/1/249/>; LIPPMAN, P.: Promoting Return of Refugees…

že regiony BaH už nemají původní multietnický charakter, nicméně argumentovali tím, že jsou mnohem více etnicky promíšené, než v jakém stavu se nacházely těsně po válce, kdy v nich převládala téměř absolutní etnická segregace. Dle jejich soudu je proto nutné na posouzení otázka, zdali „etnické čistky uspěly“, ještě počkat.[1690] M. Klecková soudila, že pokud celkový počet bosenských navrátilců porovnáme s následky válečných konfliktů v jiných zemích, jež rovněž doprovázely masové nucené migrace, pak oficiální podíl úspěšných repatriantů v BaH může být považován za relativně vysoký.[1691] B. Franzová považovala úsilí Západu v rámci repatriační otázky za veskrze zdařilé, přestože výsledný úspěch zůstal limitován pouze na většinový návrat a menšinový návrat byl zklamáním.[1692]

Nejpočetnější názorovou skupinu ale tvoří zastánci „středního“ proudu, kteří v důsledku nepříznivého vývoje přiznávají, že proces návratnosti je mnohem složitější, než se původně předpokládalo. Podle jejich názoru je důležité návrat utečenců vnímat především v kontextu nastavení daytonské dohody a nepříznivých poválečných podmínek, které v prvních letech zdařilou repatriaci prakticky znemožnily. Přestože autoři působení mezinárodního společenství v řadě ohledů hodnotili pozitivně, výsledně zvolenou repatriační strategii, která se téměř výhradně soustředila na menšinový návrat utečenců, považovali za chybnou.[1693] V prosazené repatriační formě byla pozornost zacílena především na restituční otázku, díky jejímuž zdařilému vyřešení a rozsáhlým prostředkům vyčleněným k rekonstrukci se mohli utečenci začít vracet. Upřednostňováním „fyzického“ návratu však jiné, neméně

[1690] Např. DAHLMAN, C., TOAL, G.: The Legacy of ethnic cleansing: The Interantional community and the return process in Post-Dayton Bosnia-Herzegovina. In: *Political Geography*, Vol. 24, 2005; TOAL, G., DAHLMAN, C.: Has Ethnic Cleansing succeeded?...; TOAL, G., DAHLMAN, C.: Post-Domicide Bosnia…; TOAL, G., DAHLMAN, C.: The Effort to Reverse Ethnic Cleansing…; TOAL, G., O'LOUGHLIN, J.: After Ethnic Cleansing: Return Outcomes in Bosnia-Herzegovina a Decade Beyond War. In: *Annals of the Association of American Geographers*, Vol. 99, 2009; TOAL, G., DAHLMAN, C. T.: *Bosnia Remade*…

[1691] Nepsaným pravidlem následků konfliktů, jež vyvolaly masové migrační pohyby, je fakt, že až 70 % utečenců se nevrátí zpět do svých domovů. KLECK, M.: Refugee Return…, s. 108.

[1692] FRANZ, B.: Returnees, Remittances…, s. 59.

[1693] Tento názorový proud lze rozdělit podle toho, kde autoři působili, tj. zdali se v BaH přímo angažovali v rámci mezinárodních struktur (a tudíž byli kritiky své vlastní činnosti), či se jednalo o nezúčastněné odborníky a pozorovatele z vnější. První skupinu tvořili tito specialisté: ITO, A.: Politicisation of Minority Return…; PHUONG, C.: 'Freely to Return'…; COX, M.: *State Building and Post-Conflict*…; COX, M.: The Right to Return…; PHILPOTT, C.: Though the dog is dead… Mezi nejvýznamnější práce nezúčastněných autorů lze zařadit např. DONAIS, T.: *The political economy*…; DONAIS, T.: A tale of two towns…; BELLONI, R.: *State Building*…; BELLONI, R.: Peacebuilding at the Local Level…; HAIDER, H.: (Re)Imagining Coexistence…; HEIMERL, D.: The return of refugees…; BLACK, R., GENT, S.: Sustainable Return…; BLACK, R.: Return and Reconstruction…

důležité podmínky úspěšné, tj. z dlouhodobého pohledu udržitelné, repatriace zůstaly opomenuty.

Úspěšnost návratových programů mezinárodního společenství je tak z dnešního pohledu značně relativní. Rétorika západních protektorů se postupně ocitla v pomyslných kleštích: na jedné straně otevřeně připouštěli, že zajištění repatriačního procesu bylo mnohem složitější, než se původně předpokládalo, a na straně druhé nepřetržitě upozorňovali, že oslabování mezinárodní přítomnosti může být politickými elitami interpretováno jako volnost ke stvrzení kontroly etnicky homogenního prostoru. Vzhledem k dosavadní absenci výsledků poválečného statistického sčítání není nikdo schopen objektivně se vyjádřit k předpokládanému počtu obětí i celkového počtu obyvatel a jejich rozmístění v bosenském prostoru. Faktem však zůstává, že slabá návratnost v podstatě podlomila hlavní proklamovaný záměr daytonských mírových dohod, jež návrat uprchlíků a přemístěných do svých původních domovů pokládal za svoji stěžejní prioritu.

Předválečná národnostně promíšená území se v důsledku válečných událostí proměnila v relativně uzavřené etnicky homogenní regiony. Z příkladů zkoumané úspěšnosti návratnosti v dílčích sondách lze shrnout, že převážná většina utečenců se vracela do míst, kde jejich národ zastával většinová postavení. Menšinoví repatrianti sice přispívali k utváření dojmu, že se na úrovni okresu daří obnovovat původní multietnickou různorodost, nicméně opštiny zůstaly při podrobnějším zkoumání rozparcelované a oddělené podle národnosti. Uprchlíci a vnitřní přesídlenci, kteří se „menšinově“ vraceli do rurálních regionů, směřovali téměř výhradně do obcí, kam se již dříve repatrianti stejné národnosti vrátili. Tyto etnicky menšinové enklávy se tak sice mohly populačně nepatrně rozrůstat, nicméně zůstávaly obklopeny národnostně odlišným etnikem, jež v daném okrese po válce dominovalo. Opticky sice tento stav působil dojmem, že daná lokalita nabyla částečně zpět své původní multietnicity, prakticky však daná lokalita zůstala nadále rozdělená mezi příslušné národy. Původní multietnicita se tudíž v naprosté většině venkovských oblastí nikterak neobnovila, přičemž se ji nepodařilo viditelněji rekonstruovat (až na několik výjimek) ani v urbánních sídlech (potvrzení *hypotézy č. 13*).

DOVĚTEK: POLITICKÉ A SPOLEČENSKÉ KLIMA POSTDAYTONSKÉ BOSNY A HERCEGOVINY

Vzhledem ke specifickému administrativnímu uspořádání daytonské BaH zůstává otázkou, zdali je Západem nadiktovaný typ *tzv. konsociační demokracie*, jenž se opírá o dva základní principy – decentralizaci a komunitní sdílení moci –, skutečně nosný. Zatímco někteří odborníci spatřují v tomto decentralizačním modelu jedinou smysluplnou variantu směřující k multinárodní demokracii,[1694] jiní naopak soudí, že konsociační uspořádání vytvořilo prostor k odstředivým silám, které v postdaytonském období mezietnický kompromis značně limitují.[1695] O správnosti spíše druhého názoru vypovídají sami bosenští voliči, kteří trvale upřednostňují národnostní politické subjekty na úkor nepříliš významných občanských alternativ. Klíčové strany se v politickém systému národnostní vyváženosti, odpovídajícího podílu na moci a slabé politické zodpovědnosti naučily velmi obratně pohybovat. S pomocí nejsnazšího mobilizačního prvku – důrazu na příslušnost k určitému národu, obrany jeho práv a zájmů, ale i hrozeb ztráty či rozmělnění vlastní identity – si tak i nadále pohodlně udržují vysoké volební preference. Konfrontační rétorika, jež voliče neúnavně mobilizuje, tvoří nosnou část jejich politického programu, zatímco ekonomické a sociální vize těchto politických stran zůstávají podružné a obsahově vyprázdněné.

Na první pohled rozmanitý stranický systém BaH s vysokým počtem politických stran tvoří pouze vnější fasádu. Počet – původně tří ústředních nacionalistických – stran se v poválečném období sice rozrostl, nicméně většina nových politických subjektů se od původních odlišuje pouze v rétorické rovině. V klíčových otázkách opticky různorodé subjekty ostatně vystupují v rámci národních bloků vesměs jednotně. Členskou základnu jediné početně silné Sociálnědemokratické strany (SDP), jež se profiluje na občanském základě, tvoří více než z 95 % příslušníci bosňáckého národa. Veškeré pokusy o zřízení národnostně umírněných stran, které Západ vehementně podporoval, ale skončily tím, že tyto politické subjekty přejaly obdobnou nacionalistickou rétoriku a program.

Daytonský systém, přestože jej jeho tvůrci považovali za provizorní, setrvává od ukončení konfliktu v nezměněné podobě. Zeširoka diskutovaná forma a životaschopnost uspořádání bosenského státu, která lavíruje mezi obhájci unitárního státního zřízení a zastánci

[1694] Např. S. Bose se domnívá, že není reálné ani jakékoliv prohlubování integrace mezi národy, ani naopak podpora rozdělení a segregace. BOSE, S.: The Bosnian State…, s. 328.
[1695] Např. BELLONI, R.: Bosnia: Dayton is Dead…, s. 360.

co nejvýraznější decentralizaci, potažmo rozdělení země, naznačuje, že definitivní podoba vnitřního uspořádání BaH není doposud vyřešena. Od začátku zahájení mírové obnovy je navíc zcela zřejmé, že v Daytonu nastavená křehká politická rovnováha je udržitelná pouze díky stálé přítomnosti mezinárodního společenství. Bez přítomnosti západních aktérů by politické napětí v zemi mohlo patrně opětovně eskalovat. Mezinárodní protektoři svým přístupem ale na druhou stranu vytvořili jakýsi konstantní sebeudržující systém, který sám o sobě již znemožňoval kritickou reflexi jejich vlastních vstupních předpokladů. Jednotlivá daytonská usnesení a jejich realizace tudíž představovaly obzvláště důležitý mechanismus nejen pro samotné repatrianty, ale i pro ty, kteří měli nad jejich podobou konečné slovo. Západ, který se již osmnáct let neúspěšně snaží stabilizovat poměry, zjevně netuší, jak se zemí naložit. Silová pozice, s jakou mezinárodní představitelé v BaH vystupovali, postupně ochabovala. Bezkoncepční postoj, ve kterém se mezinárodní protektoři spokojují s prázdnou kritikou ústředních politických stran, prohlubuje permanentní společenskou a ekonomickou krizi, a znemožňuje provedení potřebných reforem.

Co se týče mezietnické nenávisti, která se tak velmi často v souvislosti s jugoslávskou krizí vyslovuje, je třeba pochopit určité mechanismy a zvážit, co mohlo být prvotní příčinou. Zda skutečná, přežívající vzájemná nedůvěra a antagonismus, či pouze latentní strach z dob druhé světové války, který politici (za pomoci médií) zneužili při agitaci pro vlastní politické účely. Právě účelová manipulace s lidským strachem, obavy o vlastní domov a život s sebou nesly potenciální dispozice pro páchání kolektivních zločinů během občanské války. Ucelování a rozšiřování vlastního životního prostoru se pak jeví jako bizarně logický a pochopitelný proces. Psychologický dopadem války na dnešní společnost je především vzájemná nedůvěra, která se projevuje segregací společnosti. Příznačné přitom je, že v bludném kruhu manipulace se strachem jsou i nadále obavy z druhého etnika stále nejvlinějším volebním faktorem.

Národnostní segregace zabraňuje navazovat intenzivnější mezietnické kontakty, jež by vzájemný nedůvěřivý postoj napomohly vylepšit. Etnická distance se netýká pouze dospělých osob, ale postihuje i naprostou většinu dětí, které již nepamatují předválečný etnicky heterogenní charakter urbánních sídel. Nepříznivá je především situace ve školství ve Federaci BaH, kde dodnes platí v Evropě nevídaná etnická segregace v podobě tzv. dvou škol pod jednou střechou. Bosňáčtí a chorvatští vrstevníci sice docházejí do stejné budovy,

nicméně studují odloučeně. Existence dvou vzdělávacích programů ve více než třech desítkách škol střední Bosny, v nichž se žáci v prakticky totožných, avšak odlišně nazvaných jazycích (bosenština a chorvatština) seznamují s rozdílně interpretovanými dějinami či literaturou, názorně demonstruje, jak složitě se hledá cesta k usmíření. V Republice srbské sice tento fenomén neexistuje a žáci zde studují pohromadě, nicméně etnicky menšinoví navrátilci mají zajištěnou samostatnou výuku určitých předmětů.

Rozdělenost společnosti se ale projevuje i v jiných sférách než jenom ve školství. BaH zůstává například rozdělená mezi tři poštovní služby, tři klíčové energetické společnosti, či tři hlavní mobilní operátory. V jistých případech je tento důraz na národnostní oddělenost obzvláště absurdní. Např. v okresech centrální Bosny dodnes fungují etnicky rozdělené hasičské sbory. Rozdílnosti mezi entitami návštěvník pozoruje také v nápisech v latince či cyrilici, či zelených nebo modrých popisných číslech na domech. Noviny a časopisy, které se čtou ve Federaci BaH, jsou málokde dostupné v Republice srbské a naopak. Nejčtenější deníky více či méně zjevně podporuje jeden z konstitutivních národů.

Památníky, které upomínaly na partyzánské tradice, ideje bratrství a jednoty národů a socialistickou Jugoslávii, pozvolna chátrají. Nové v celém bosenskohercegovském státu respektované symboly zemi chybí. To ostatně potvrzuje i bezvýrazná Západem vnucená modrožlutá vlajka země a státní hymna, na jejímž neutrálně laděnými slovy došlo ke shodě až v roce 2009. V oblastech západní Hercegoviny přitom zcela běžně dále vlají chorvatské a v regionech Republiky srbské zase srbské vlajky. A každý z konstitutivních národů setrvává pevně ukotven ve svých národních mýtech. Jejich vzájemná slučitelnost není kvůli protikladné interpretaci historického vývoje v BaH možná. Bojovníky, které jeden národ oslavuje jako hrdiny, druzí považují za válečné zločince.

Prostředí měst či obcí se přetvořilo k obrazu toho z národů, který má v daném místě výsadní postavení, tj. většinové zastoupení. Výjevy na památnících, pomnících či pamětních tabulích, jež oslavují národní hrdiny či upomínají na nešťastné události, podléhají výkladu zdejšího majoritního národa. Představitelé politických elit rovněž rozhodují o názvech jednotlivých ulic.[1696] Pomníky v řadách měst upozorňují, který národ nese zodpovědnost

[1696] Názvy ulic bosenských sídel z jugoslávské éry byly nahrazeny pojmenováními, která upomínala či oslavovala osoby, události, nebo vojenské jednotky podle tamní většiny (např. *Ulica žrtava genocida Srebrenice – Ulice obětí genocidy ve Srebrenici*).

za usmrcení oslavovaných hrdinů. Naopak chybí jakékoliv připomínky etnicky nežádoucího obyvatelstva, které odsud muselo za pohnutých okolností odejít. Pod patronací většiny se pravidelně odehrávají oslavy osvobození města či založení lokálního sboru národní armády.

Naprostá většina bosenských obyvatel a politiků si je sice vědoma toho, že z dlouhodobého hlediska je nynější stav stěží udržitelný, a nevyhnutelně proto musí dojít k určité změně, chybí ale shoda na její podobě. Mezietnické soužití postdaytonské BaH tak charakterizuje latentní, veskrze však všudypřítomné a nepolevující napětí. BaH za současné situace – na rozdíl od jugoslávské periody – rozhodně nenaplňuje svou dřívější multikulturní roli. I osmnáct let po uzavření mírových dohod se potvrzují spíše pesimistické prognózy, že zůstane jen umělým administrativním útvarem, ve kterém vedle sebe, nikoliv však spolu, žijí tři odlišná etnika.

SEZNAM POUŽITÝCH ZKRATEK:

ARBiH
: Armija Republike Bosne i Hercegovine
Armáda republiky Bosna a Hercegovina

AI
: Amnesty International

BHAS
: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine
Statistická agentura Bosny a Hercegoviny

BHMAC
: Centar za uklanjenje mina u BiH
Centrum odstraňování min v BaH

CDIA
: Centrum za društvena istraživanja Analitika
Centrum sociálního výzkumu Analitika

CIA
: Central Intelligence Agency
Ústřední zpravodajská služba

CIK
: Centrala izborna komisija Bosne i Hercegovine
Ústřední volební komise BaH

CRPC
: Commission for Real Property Claims of Displaced Persons and Refugees (CRPC)
Komise pro návrat majetku přemístěných osob a uprchlíků

DRC
: Demographic Research Centre
Centrum demografických studií v Bělehradu

DRCMGP
: Development Research Centre on Migration, Globalization and Poverty
Výzkumné středisko migrace, globalizace a chudoby

DW
: Deutsche Welle

DZSrBiH
: Državni zavod za statistiku Republike Bosne i Hercegovine
Statistický úřad Bosny a Hercegoviny po vyhlášení nezávislosti 5. 4. 1992

DZSrH
: Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske
Statistický úřad Chorvatské republiky

EC
: Europe Commission
Evropská komise

ESI
: European Stability Initiative

FES
: Friedrich Ebert Stiftung

FMO
: Forced Migration Online
Informační portál z oblasti nucené migrace

FZS
: Federalni zavod za statistiku
Statistický úřad entity Federace BaH

FZZ
: Federalni zavod za zapošljavanje Bosne i Hercegovine
Federální úřad práce BaH

HCHR
: Helsinki Committee for Human Rights in Bosnia and Herzegovina
Helsinský výbor pro lidská práva v BaH

HDZ
: Hrvatska demokratska zajednica
Chorvatské demokratické společenství

HRW
: Human Right Watch
Mezinárodní nevládní organizace věnující se obraně lidských práv

HV
: Hrvatska vojska
Chorvatská armáda

HVO
: Hrvatsko Vijeće obrane
Chorvatská rada obrany

ICG
: International Crisis Group
Mezinárodní krizová skupina

ICRC
: International Committee of the Red Cross
Mezinárodní výbor Červeného kříže

ICTY
: International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia
Mezinárodní trestní tribunál pro bývalou Jugoslávii

IDDEEA
: Agencija za identifikacione dokumente, evidenciju i razmjenu podataka BiH
Agentura k identifikaci, evidenci a výměně údajů v BaH

IDC
: Istraživačko dokumentacioni centar
Výzkumné a dokumentační centrum

IDN
: Institut društvenih nauka
Ústav sociálních věd v Bělehradu

IFOR
: Implementation Force
Implementační síly NATO

IISS
: Institut za istraživanje srpskih stradanja u 20. vijeku
Institut výzkumu srbského utrpení ve 20. století

IOM
: International Organisation for Migration
Mezinárodní organizace pro migraci

IPTF
: International Police Task Force
Mezinárodní policejní síly

JNA
: Jugoslovenska narodna armija
Jugoslávská lidová armáda

CES
: Conference of European Statisticians
Konference evropských statistiků

MARRI
: Migration, Asylum, Refugees Regional Initiative
Migrační, azylová, uprchlická regionální iniciativa

MHHR
: Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice
Ministerstvo pro lidská práva a uprchlíky BaH

ODV
: Okresní úřad Donji Vakuf

OH
: Okresní úřad Han Pijesak

OK
: Okresní úřad Kakanj

OP
: Okresní úřad Prijedor

OSM
: Okresní úřad Sanski Most

OZ
: Okresní úřad Zvornik

OHR
: *Office of the High Representative*
Úřad Vysokého představitele v BaH

OSN
: *Organizace spojených národů*

PIC
: Peace Implementation Council
Rada pro nastolení míru

PFP
: Poslovno-financijski portal za podršku razvoja poslovanja
Zaměstnanecko-finanční portál k podpoře rozvoje zaměstnanosti

PLIP
: Property Law Implementation Plan
  Plán realizace majetkových zákonů

RRTF
: Return and Reconstruction Task Force
  Operační skupina pro návrat a rekonstrukci

RZS
: Republički zavod za statistiku
  Statistický úřad entity Republiky srbské

SAO
: Srpska autonomna oblast
  Srbská autonomní oblast

SDA
: Stranka demokratske akcije
  Strana demokratické akce

SDS
: Srpska demokratska stranka
  Srbská demokratická strana

SFOR
: Stabilization Force
  Stabilizační síly NATO

SIDA
: Swedish International Development Cooperation Agency
  Švédská mezinárodní rozvojová kooperační agentura

SNDS
: Savez nezavisnih socijaldemokrata
  Svaz nezávislých sociálních demokratů

OSCE
: Organization for Security and Co-operation in Europe
  Organizace pro bezpečnost a spolupráci v Evropě

SZS
: Savezni zavod za statistiku SFRJ
  Svazový statistický úřad SFRJ

UNHCR
: The Office of the United Nations High Commissioner for Refugees
: *Úřad Vysokého komisaře Organizace spojených národů pro uprchlíky*

UN
: United Nations
: *Organizace spojených národů*

USCRI
: United States Committee for Refugees and Immigrants
: *Výbor Spojených států amerických pro uprchlíky a imigranty*

UZOPI
: Unija za održivi povratak i integracije u Bosni i Hercegovini, Monitoring izdvojenih sredstava za povratak u Bosni i Hercegovini
: *Unie pro podporu udržitelného návratu a integrace v BaH. Monitoring finančních prostředků vyčleněných na podporu repatriačního procesu*

VRS
: Vojska Republike Srpske
: *Vojska Republiky srbské*

YSCWCG
: Yugoslav State Commission for War Crimes and Genocide
: *Jugoslávská státní komise pro válečné zločiny a genocidu*

ZSRBiH
: Zavod za statistiku Bosne i Hercegovine
: *Statistický úřad socialistické republiky BaH*

SLOVNÍK POUŽITÝCH POJMŮ

Armija Republike Bosne i Hercegovine (Armáda republiky Bosna a Hercegovina)
- ozbrojené vojenské síly BaH pod kontrolou Bosňáků v letech 1992–1995.

Bosňáci – Muslimové
- Bosňáci (*Bošnjaci*) jsou jedním ze tří konstitutivních národů BaH, kteří se do roku 1993 nazývali Muslimové. Pojmenování Bosňáci bylo přijato na bosňáckém kongresu v září 1993.

Chorvatská republika Herceg-Bosna
- 18. 11. 1991 bylo v západní Hercegovině proklamováno tzv. Chorvatské společenství Herceg-Bosna se sídlem v Mostaru. V roce 1993 byla přejmenována na Chorvatskou republiku Herceg-Bosnu. Tato entita představovala maximalistické vyjádření chorvatských strategických zájmů a zahrnovala celkem 30 opštin západní Hercegoviny a centrální Bosny.

Daytonská Bosna a Hercegovina
- výraz daytonská (či postdaytonská) BaH využívám k označení období po roce 1995, ve kterém byla podepsána daytonská mírová dohoda, jež ukončila vleklou občanskou válku.

Deagrarizace
- složitý sociální proces, jenž oslaboval roli primárního sektoru hospodářství na úkor upřednostňovaného sektoru sekundárního, se projevil v odlivu pracovních sil ze zemědělství do průmyslu.

Hrvatska vojska (Chorvatská armáda)
- ozbrojené vojenské síly Chorvatské republiky.

Hrvatsko Vijeće obrane (Chorvatská rada obrany)
- ozbrojené vojenské síly entity Herceg-Bosna v BaH v letech 1992–1995.

Jugoslovenska narodna armija (Jugoslávská lidová armáda)
- ozbrojené vojenské síly socialistické Jugoslávie.

Konvertibilní marka (KM)

- bosenskohercegovská marka je oficiální měnou Bosny a Hercegoviny, která byla nejprve pevně navázaná na hodnotu německé marky (1:1), po jejím zrušení je KM pevně fixována na euro.

Menšinový návrat

- v případě tzv. menšinového návratu jde o repatriaci utečence, jenž v místě bydliště v danou chvíli tvoří etnickou minoritu, a to i přesto, že zde před válkou mohl zastávat většinu. Oproti tomu většinový návrat představuje repatriaci či přesun do oblastí, kde má naopak etnikum dané osoby majoritní zastoupení. „Návrat uprchlíků" je v případě BaH více precizní, než jak uvádějí tradiční definice v mezinárodním právu. Tento termín totiž obecně představuje repatriaci do země jejich původu, kdežto v BaH jde o návrat do původního bydliště. Tato forma je v anglofonní literatuře nazývána '*domicile return*'.

Mezinárodní společenství

- zastřešující termín *mezinárodní společenství* zahrnuje všechny vlivné západní státy řídící mezinárodní organizační struktury (především OHR, UNHCR, OSCE), rozličné armádní síly, ale i zástupce vlivných neziskových organizací. Tedy souhrnně všechny subjekty, které se v Bosně a Hercegovině určitým způsobem podílely (či ještě podílejí) na poválečném rekonstrukčním procesu.

Mjesna zajednica (MZ)

- tzv. „sousedské společenství" tvoří nejnižší administrativní jednotku, jež představuje městskou čtvrť, větší vesnici, či několik menších vesnic. Vznikla v roce 1974 jako nejnižší administrativní teritoriální jednotka jugoslávské federace.

Nacionalistické strany

- pod tento zastřešující termín zahrnuji především tři klíčové národní strany: Stranu demokratické akce (SDA), jenž reprezentuje bosňáckou/muslimskou komunitu, Srbskou demokratickou stranu (SDS) zastupující zájmy bosenských Srbů a Chorvatské demokratické společenství (HDZ se kterou se identifikovali bosenští Chorvaté.

Naseljena mjesta

- samostatná sídla bez vlastní samosprávy, které dohromady utvářejí tzv. mjesne zajednice. Jedná se pouze o statistickou jednotku.

Navrátilec (Repatriant)

- za navrátilce označujeme veškeré utečence (uprchlíky a vnitřně přemístěné osoby), kteří se odhodlali k návratu do předválečného domova, tj. podstoupili repatriační proceduru.

Peace Implementation Council (PIC) – Rada pro nastolení míru

- Radu pro nastolení míru utvořilo 55 zemí (včetně České republiky) a organizací, které se podílely na mírotvorném procesu. V čele PIC stál tzv. Řídící výbor (*Steering Board*), mezi jehož členy patří Spojené státy americké, Velká Británie, Německo, Francie, Rusko, Itálie, Japonsko, Kanada, předsednictví Evropské Unie, Evropské komise a Organizace islámské konference (OIC) reprezentovaná Tureckem. Řídící výbor se měl scházet jednou měsíčně a informovat všechny členské státy PIC o postupující rekonstrukci.

Trvalý (udržitelný) návrat

- návrat, ve kterém se repatriant skutečně vrátil a natrvalo usadil ve svém předválečném bydlišti.

Uprchlík z Bosny a Hercegoviny

- za uprchlíky z BaH jsou považováni občané, kteří museli po 30. dubnu roku 1991 v důsledku obav o svůj život (pro svou odlišnou víru, národnost, či příslušnost k určité sociální skupině) odejít ze svých domovů a kteří se doposud důstojně a bezpečně nevrátili zpět a ani se v místě svého přemístění trvale neusadili.

Vojska Republike Srpske (Vojska Republiky srbské)

- ozbrojené vojenské síly Republiky srbské v letech 1992–2005.

Vnitřně přemístěná osoba

- osoba, která sice jako uprchlík taktéž opustila domov nedobrovolně, neodešla ale pryč ze země, čímž na rozdíl od „uprchlíka“ formálně nezískala právní ochranu dle mezinárodních zákonů a konvencí.

PRAMENY A LITERATURA

PRIMÁRNÍ ZDROJE:

- AHMETAŠEVIĆ, N.: Bosanska knjiga mrtvih. In: *BIRN-Justice report*, 25. 10. 2009 [cit. 2012–10–4]. Dostupné z: <www.bim.ba/bh/68/10/3361/?tpl=58>.

- AI: *"Who's living in my house?": Obstacles to the safe return of refugees and displaced people*, 1997 [cit. 2010–11–26]. Dostupné z: <http://www.unhcr.org/refworld/country,,AMNESTY,,NOR,4562d8b62,45b5067e2,0.html>.

- AI: *Behind closed gates: ethnic discrimination in Employment*, 2006 [cit. 2008–11–10]. Dostupný z: <http://www.amnesty.org/en/library/asset/EUR63/001/2006/en/3ffdf870-d46f-11dd-8743-d305bea2b2c7/eur630012006en.pdf>.

- AI: *Bosnia-Herzegovina: Waiting on the doorstep: Minority returns to eastern Republika Srpska* [cit. 2009–3–19]. Dostupné z <http://www.refworld.org/docid/3b83b6dc7.html>.

- ASSOCIATED PRESS: Crowds See What's Left Of Sarajevo Suburb Serbs Depart; Last-Minute Threat To Muslim-Croat Federation Overcome. In: *The Spokesman-Review* 7. 3. 1996 [cit. 2012–8–17]. Dostupné z: <http://www.spokesman.com/stories/1996/mar/07/crowds-see-whats-left-of-sarajevo-suburb-serbs/>.

- BARBER, T.: Siege of Sarajevo declared at an end. In: *The Independent* 1. 3. 1996 [cit. 2010–5–17]. Dostupné z: <http://www.independent.co.uk/news/world/siege-of-sarajevo-declared-at-an-end-1339681.html>.

- BASSIOUNI, C.: *Genocide in Bosnia and Herzegovina. Hearing before the Commission on Security and Cooperation in Europe*, Washington 1995 [cit. 2012–9–09]. Dostupné z: http://ia600309.us.archive.org/24/items/genocideinbosnia00unit/genocideinbosnia00unit.pdf>.

- BASSIOUNI, M. C.: Former Yugoslavia: Investigating Violations of International Humanitarian Law and Establishing an International Criminal Tribunal. In: *Fordham International Law Journal*, Vol. 18, 1994.

- BHAS [cit. 2011–11–19]. Dostupné z: <http://www.bhas.ba/index.php>.

- BHAS: *Demografija*, Tematski bilten TB 02 [cit. 2012–12–18]. Dostupné z: <http://www.bhas.ba/tematskibilteni/DEM_2010_001_01-bh.pdf>.

- BHAS: *Popisnica (P–1). Probni popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Bosni i Hercegovini 2012. godine*, Sarajevo 2012 [cit. 2013–4–10]. Dostupné z: <http://www.bhas.ba/popis2011/P1_bh.pdf>.

- BHAS: *Prijedlog zakona o popisu stanovništva, domaćinstava i stanova u BiH. 21. sjednica Predstavničkog doma Parlamentarne skupštine BiH*, Sarajevo 2012 [cit. 2012–12–13]. Dostupné z: <https://www.parlament.ba/sadrzaj/plenarne_sjednice/predstavnicki_dom/default.aspx?wsrid=35&wsid=449&langTag=bs-BA&pril=b>.

- BHAS: *Sistematski spisak naseljenih mjesta u Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1998.

- BHAS: *Statistički sistem u BiH*, Sarajevo 2012 [cit. 2010–10–19]. Dostupné z: <http://www.bhas.ba/?option=com_content&view=article&id=46&lang=ba>.

- BHAS: Zakon o popisu stanovništva, domaćinstava i stanova u Bosni i Hercegovini 2013. godine. In: *Službeni Glasnik Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 2012 [cit. 2013–4–14]. Dostupné z: <http://www.fzs.ba/Dem/Popis/Zakon_o_popisu-bh.pdf>.

- BHMAC: *Izvještaj o protivminskom djelovanju u Bosni i Hercegovini januar – septembar 2011. godine.* Sarajevo 2011 [cit. 2012–2–18]. Dostupné z: <http://www.bhmac.org/ba/stream.daenet?kat=45>.

- BITNO: *Igranje mrtvima: Svi se natječu tko će objaviti veći broj žrtava* [cit. 2012–02–14]. Dostupné z: <http://www.bitno.ba/vijesti/bosna-i-hercegovina/igranje-mrtvima-svi-se-natjecu-tko-ce-objaviti-veci-broj-zrtava>.

- BURNS, F.: U. N's grim documentation at a massacre site in Bosnia. In: *New York Times* 28. 10. 1993 [cit. 2012–9–19]. Dostupné z: <http://www.nytimes.com/1993/10/28/world/un-s-grim-documentation-at-a-massacre-site-in-bosnia.html?pagewanted=all&src=pm>.

- CAIN, J., JAKUBOWSKI, E. (eds.): *Health care systems in transition: Bosnia and Herzegovina*, Vol. 4, Copenhagen 2002 [cit. 2009–1–19]. Dostupné z: <http://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0018/75132/E78673.pdf>.

- CDIA: *Stopa nezapolesnosti u Foči* [cit. 2011–10–14]. Dostupné z: <http://www.mojemjesto.ba/bs/opstina/foca>.

- CES: *Konferencija Europskih statističara. Preporuke za popis stanovništva i stambenog fonda u 2010. godini*, Ženeva 2006, s. 13. [cit. 2011–08–08]. Dostupné z: <http://www.bhas.ba/census/Census-Preporuke-Bh.pdf>.

- CIA: *The World Factbook 2008* [cit. 2012–4–19]. Dostupné z: <http://www.bartleby.com/151/bk.html>.

- CIA: *The World Factbook 2013* [cit. 2013–4–25]. Dostupné z: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/bk.html>.

- CIK: *Lokalni izbori 2012. Utvrđeni rezultati*. Sarajevo 2013 [cit. 2013–02–25]. Dostupné z: <http://www.izbori.ba/rezultati/rezultatifinalni/files/Lista_opstina_trka_9.html>.

- CIK: *Centralna Izborna Komisija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo <http://www.izbori.ba/default.asp?col=Statistika>.

- CIK: *Izbori 2004. godine*. Sarajevo 2004 [cit. 2013–02–27]. Dostupné z: <http://www.izbori.ba/Documents/Documents/Rezultati%20izbora%2096-2002/Rezultati2004/Puni/Opcinska%20vijeca%20Skupstine%20opstina.pdf>.

- CIK: *Izborni zakon Bosne i Hercegovine. Neslužbeni prečišćeni tekst – zaključno sa izmjenama i dopunama objavljenim u Službenom glasniku BiH broj: 18/13* [cit. 2013–9–18]. Dostupné z: <http://www.izbori.ba/Documents/documents/ZAKONI/POIZpw19032013-1-bos.pdf>.

- CIK: *Municipal Elections Final Results 1997*. Sarajevo 1997 [cit. 2013–02–28]. Dostupné z: <http://www.izbori.ba/Documents/Documents/Rezultati%20izbora%2096-2002/97results/009%201997%20ME%20Results%2020000331%2019%2004.PDF>.

- CIK: *Opći izbori 2010. Utvrđeni rezultati*. Sarajevo 2010 [cit. 2013–02–25]. Dostupné z: <http://www.izbori.ba/Finalni2010/Finalni/PredsjednistvoBiH/Default.aspx>.

- CIK: *Općinski izbori 2000*. Sarajevo 2000 [cit. 2013–02–25]. Dostupné z: <http://www.izbori.ba/Documents/Documents/Rezultati%20izbora%2096-2002/2000mun/FinalPartyVotes166_20000420_11_53.PDF>.

- CIK: *Potvrđeni izborni rezultati – lokalni izbori 2008*. Sarajevo 2008 [cit. 2013–02–25]. Dostupné z: <http://www.izbori.ba/mandati27102008/index.asp>.

- CRPC: *Return, Local Integration & Property Rights*. UNHCR 1999 [cit. 2010–10–30]. Dostupné z: <http://www.unhcr.org/refworld/pdfid/3d64e2dd2.pdf>.

- ČEKIĆ, S.: *Research of Genocide Victims, with a Special Emphasis on Bosnia and Herzegovina. Problems and Issues in Scientific Theory, Methods and Methodology*, Sarajevo 2009, s. 212.

- ČEKIĆ, S.: *The agression against the Republic of Bosnia and Herzegovina: planning, preparation, execution*, 2 sv., Sarajevo 2005, 835, 847 s.

- DRC: *Fertility and Family Planning in Yugoslavia*, Belgrade 1980.

- DRCMGP: *The Sustainability of 'Voluntary Assisted Return': The Experience of the Balkans*, Tirana 2004, [cit. 2011–1–22]. Dostupné z: <http://www.migrationdrc.org/news/reports/SustainableReturnBalkans.pdf>.

- DW: *BiH jedina u Europi bez popisa stanovništva 2011.?* 10. 1. 2011 [cit. 2011–08–08]. Dostupné z: <http://www.dw-world.de/dw/article/0,,6393712,00.html>.

- DZSrBiH: *Građani R BiH na privremenom radu – boravku u inostranstvu. Rezultati za republiku po opštinama*, Statistički bilten 235, Sarajevo 1994.

- DZSrBiH: *Nacionalni sastav stanovništva, rezultati za republiku po opštinama i naseljenim mjestima*, Statistički bilten 234, Sarajevo 1993.

- DZSrBiH: *Popis stanovništva 1991, Stanovništvo prema nacionalnoj pripadnosti i površina naselja*. Sarajevo 1992.

- DZSrBiH: *Prvi rezultati za stanovništvo, domaćinstva, stanove i poljoprivredna gazdinstva, po opštinama i naseljenim mjestima*. Statistički bilten 220, Sarajevo 1991.

- DZSrBiH: *Statistički godišnjak SR Bosne i Hercegovine 1990,* Sarajevo 1990.

- DZSrBiH: *Stanovništvo prema nacionalnom izjašnjavanju po mjesnim zajednicama 1991*, Sarajevo 1993.

- DZSrH: *Stanovništvo Bosne i Hercegovine. Narodnosni sastav po naseljima*, Zagreb 1995.

- DZSrH: *Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske, 1880–1991: po naseljima*. Zagreb 1998.

- EC: *Bosnia and Herzegovina. The Priority Reconstruction Program: From Emergency to Sustainability*, Vol. 3, Reconstruction Sector Reports, Brussels 1996 [cit. 2012–2–25]. Dostupné z: <http://aei.pitt.edu/33622/4/A521.pdf>.

- FENA: *MILINOVIĆ, Z.: Kasno je da se kvalitetno pripremi i provede popis stanovništva u 2011*, 8. 3. 2011 [cit. 2011–3–10]. Dostupné z: <http://www.sarajevo-x.com/bih/drustvo/clanak/110308071>.

- FES: *Policy Paper: Socijalna marginalizacija u Bosni i Hercegovini*, Banja Luka 2009 [cit. 2011–05–18]. Dostupné z: <http://www.fes.ba/publikacije/2009-09-policy-paper-Cenic-socijalna-marginalizacija.pdf>.

- FILIPOVIĆ, M.: MARINKOVIĆ, D.: RS treba da formira registar stanovništva. In: *Glas srpske* 7. 2. 2010 [cit. 2010–2–10]. Dostupné z: <http://www.glassrpske.com/novosti/vijesti_dana/Drasko-Marinkovic-RS-treba-da-formira-registar-stanovnistva/lat/34905.html>.

- FINCI, J.: Pogrešno igranje na kartu žrtve. In: *BH Dani* 27. 4. 2007 [cit. 2009–12–13]. Dostupné z: <http://www.bhdani.com/default.asp?kat=txt&broj_id=515&tekst_rb=4>.

- FMO: *What is forced migration?* [cit. 2010–10–20]. Dostupné z: <http://www.forcedmigration.org/whatisfm.htm>.
- FSZ: *Kantoni po brojkovima 2005*, Sarajevo 2005.
- FZS: *Demografska statistika*. *Statistički bilten broj 158*, Sarajevo 2011 [cit. 2012–11–15]. Dostupné z: <http://www.fzs.ba/Dem/DEM%202010.pdf>.
- FZS: *Kanton 10 u brojkama*, Sarajevo 2012.
- FZS: *Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991*. *Domaćinstva po naseljenim mjestima*. Sarajevo 1999.
- FZS: *Prosječna bruto plaća u KM* [cit. 2013–9–19]. Dostupné z: <http://www.fzs.ba/>.
- FZS: *Statistical Yearbook*: *Federation of Bosnia and Herzegovina Yearbook,* Sarajevo 1999.
- FZZ: *Bilten. Statistički Pregled*, Sarajevo 2011 [cit. 2012–3–17]. Dostupné z: <http://www.fzzz.ba/statistika/pdf/2011/Bilten%20FZZ_06_2011.pdf>.
- GLAS SRPSKE: *Dragiša Bjeloglav - Nema privlačenja investicija bez popisa* [cit. 2012–4–14]. Dostupné z: <http://www.glassrpske.com/novosti/vijesti_dana/Dragisa-Bjeloglav-Nema-privlacenja-investicija-bez-popisa/lat/62063.html>.
- *Glavni pregled političkoga razdielnja Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1879.
- HEDGES, C.: Leaders in Bosnia are Said to Steal Up to $1 Billion. In: *New York Times*, 17. 8. 1999 [cit. 2012–2–14]. Dostupné z: <http://www.nytimes.com/1999/08/17/world/leaders-in-bosnia-are-said-to-steal-up-to-1-billion.html?pagewanted=all&src=pm>.
- HERMAN, R.: *Bosnia-Herzegovina Conflict Assessment*, USAID, Washington 2005 [cit. 2011–10–29]. Dostupné z: <http://pdf.usaid.gov/pdf_docs/PNADD627.pdf>.
- HCHR: *Report on the Status of Human Rights in Bosnia and Herzegovina*, Analysis for the period January–December 2004, Sarajevo 2005, s. 6 [cit. 2010–12–15]. Dostupné z: <http://www.bh-hchr.org/Reports/reportHR2005.htm>.
- HRVATSKI SABOR: *Predstavničko tijelo građana Republike Hrvatske* [cit. 2011–11–3]. Dostupné z: <http://www.sabor.hr/Default.aspx?art=1773&sec=461>.
- HRW: *A closed, dark place: past and present human rights abuses in Foča*, New York, London 1998 [cit. 2009–1–19]. Dostupné z: <http://www.hrw.org/legacy/reports/reports98/foca/>.

- ICG: *A Hollow Promise? The Return of Bosnian Serb Displaced Persons to Drvar, Bosansko Grahovo and Glamoc*, Sarajevo 1998 [cit. 2010–12–12]. Dostupné z: <http://www.crisisgroup.org/~/media/Files/europe/balkans/bosnia-herzegovina/Bosnia%2012.pdf>.

- ICG: *Bosnia's refugees logjam breaks: Is the international comunnity ready?* Sarajevo 2000 [cit. 2009–11–22]. Dostupné z: <http://www.crisisgroup.org/~/media/Files/europe/095%20%20Bosnias%20Refugee%20Logjam.pdf>.

- ICG: *Going Nowhere Fast*, Sarajevo 1997 [cit. 2010–12–10]. Dostupné z: <http://repository.forcedmigration.org/pdf/?pid=fmo:1739>.

- ICG: *House burnings: Obstruction of the Drvar Right to Return to Drvar*, Sarajevo 1997 [cit. 2008–5–6]. Dostupné z: <http://www.crisisgroup.org/~/media/Files/europe/Bosnia%209.ashx>.

- ICG: *Impunity in Drvar*, Sarajevo 1998 [cit. 2010–4–15]. Dostupné z: <http://www.crisisgroup.org/~/media/Files/europe/balkans/bosnia-herzegovina/Bosnia%2019.ashx>.

- ICG: *Is Dayton Failing*?*: Bosnia Fours Years After The Peace Agreement. Restricted Circulation*, Sarajevo 1999 [cit. 2008–10–14]. Dostupné z: <http://www.crisisgroup.org/~/media/Files/europe/Bosnia%2032.pdf>.

- ICG: *Minority Return or Mass Relocation*? Sarajevo 1998 [cit. 2010–10–23]. Dostupné z: <http://www.crisisgroup.org/~/media/Files/europe/balkans/bosnia-herzegovina/Bosnia%2015.ashx>.

- ICG: *Preventing Minority Return in Bosnia and Herzegovina: the Anatomy of Hate and Fear*. Sarajevo 1999 [cit. 2009–11–24]. Dostupné z: <http://www.crisisgroup.org/~/media/Files/europe/Bosnia%2031.pdf>.

- ICG: *The Continuing Challenge of Refugee Return in Bosnia and Herzegovina*, Sarajevo 2002 [cit 2007–1–15]. Dostupné z: <http://www.crisisgroup.org/~/media/Files/europe/137%20-%20The%20Continuing%20Challenge%20Of%20Refugee%20Return%20In%20Bosnia.pdf>.

- ICG: *Too Little Too Late: Implementation of the Sarajevo Declaration*, Sarajevo 1998 [cit. 2010–12–12]. Dostupné z: <http://www.crisisgroup.org/en/regions/europe/balkans/bosnia-herzegovina/044-too-little-too-late-implementation-of-the-sarajevo-declaration.aspx>.

- ICG: *War Criminals in Bosnia's Republika Srpska: Who are the People in Your Neighbourhood?* Sarajevo 2000 [cit. 2010–9–21]. Dostupné z: <http://www.unhcr.org/refworld/docid/3ae6a6f53.html>.

- ICRC: *Executive Summary. The Silent Menace: Landmines in Bosnia and Herzegovina*, 1998, s. 2 [cit. 2012–2–20]. Dostupné z: <http://www.icrc.org/eng/assets/files/other/silent-menace-bosnia-herzegovina-57jp32-010298.pdf>.

- ICTY: *Prosecutor v. Ivica Rajić, a.k.a. Viktor Andrić*. Ivica Rajić Sentencing Judgement, 2006 [cit. 2012–9–19]. Dostupné z: <http://www.icty.org/x/cases/rajic/tjug/en/raj-tj0060508e.pdf>.

- IDDEEA**:** *IDDEEA ne vrši prijavu i odjavu prebivališta i boravišta* [cit. 2012–12–19]. Dostupné z: <http://www.iddeea.gov.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=385%3Aiddeea-ne-vri-prijavu-i-odjavu-prebivalita-i-boravita&catid=34%3Acat-news&Itemid=172&lang=bs>.

- IDMC: *The Definition of an internally displaced person (IDP)* [cit. 2012–11–19]. Dostupné z: <http://www.internal-displacement.org/idp>.

- IDMC: While property repossession is largely completed unresolved cases affect most vulnerable categories.2007 [cit. 2012–11–3]. Dostupné z: <http://www.internal-displacement.org/idmc/website/countries.nsf/(httpEnvelopes)/ADD0677B4A8E364DC1257211002C28AE?OpenDocument>.

- IDN: *Demografski razvitak nacionalnosti u SR Srbiji*, Beograd 1967.

- IISS [cit. 2012–12–18]. Dostupné z: <http://www.serb-victims.org/en/component/option,com_frontpage/Itemid,1/>

- IZETBEGOVIĆ, A.: *Islamska deklaracija. Jedan program islamizacije Muslimana i muslimskih naroda*, Sarajevo 1990 [cit. 2012–9–4]. Dostupné z: <http://sahwa.info/downloads/knjige/bos.historija/Islamska%20deklaracija-Alija%20Izetbegovic/Islamska%20Deklaracija%20(Alija%20Izetbegovic).pdf>.

- KARABEG, O.: Ko su građani drugog reda u BiH. In: *Slobodna Europa*, 8. 1. 2011. [cit. 2011–07–29]. Dostupné z: <http://www.slobodnaevropa.org/content/most_gradjani_drugog_reda_finci_sejdic/2270186.html>.

- KENNEY, G.: Bloody Bosnia. In: *Washington Monthly*, 1995, s. 49–53.

- KENNEY, G.: The Bosnia Calculation: How many have died? Not nearly as many as some would have you think. In: *The New York Times Magazin*, 23. 4. 1995.

- KENNEY, G.: The Bosnian Calculation Revisited. In: *DYSKE* 18. 12. 2005 [cit. 2012–4–8]. Dostupné z: <http://www.dyske.com/index.php?view_id=875>.

- LOWEN, M.: Balkan divisions survive in Bosnian schools. In: *BBC News*, 1. 4. 2010 [cit. 2012–11–19]. Dostupné z: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/8596904.stm>.

- LYON, J.: Halting the Downward Spiral. In: *New York Times* 24. 2. 2009 [cit. 2009–9–1]. Dostupné z: <www.nytimes.com/2009/02/24/opinion/24iht-edlyon.1.20395827.html>.

- MAZOWIECKI, T.: *MAZOWIECKI Izvještaji 1992–1995*, Tuzla 2007.

- MHHR: *Revidirana strategija Bosne i Hercegovine za provedbu Aneksa VII Dejtonskog mirovnog sporazuma*, Sarajevo 2010 [cit. 2010–12–15]. Dostupné z: <http://www.mhrr.gov.ba/PDF/Izbjeglice/Revidirana%20Strategija%20BiH%20za%20provedbu%20Aneksa%20VII%20DMS.pdf>.

- MUMINOVIĆ, D.: *Mirhunisa Zukić: Nema povratka u gradove* 13. 10. 2007 [cit. 2010–9–15]. Dostupné z: <http://www.nezavisne.com/stampano-izdanje/nedeljne/Mirhunisa-Zukic-Nema-povratka-u-gradove-15676.html>.

- NENADIĆ, M. et al.: *Uporedna analiza pristupa pravima izbjeglica i raseljenih osoba*, Sarajevo 2005 [cit. 2010–02–18]. Dostupné z: <http://www.mhrr.gov.ba/PDF/default.aspx?id=282&langTag=bs-BA>.

- NENADIĆ, M., DŽEPAR-GANIBEGOVIĆ, N.: *Revised Strategy Of Bosnia And Herzegovina. For the Implementation of Annex VII of the Dayton Peace Agreement*, Sarajevo 2010 [cit. 2010–02–18]. Dostupné z: <*www.unhcr.ba/images/stories/Spotlight/annex7strategyfinaleng.pdf*>.

- NEW YORK TIMES: Bosnian Serbs Flee Homes In Sarajevo. In: *New York Times* 12. 1. 1996 [cit. 2012–12–19]. Dostupné z: <http://www.nytimes.com/1996/01/12/world/bosnian-serbs-flee-homes-in-sarajevo.html>.

- Odluka o uspostavi Hrvatske zajednice Herceg-Bosna (Grude, 18. 11. 1991). In: TUDJMAN, M., BILIĆ, I.: *Planovi, sporazumi, izjave o ustavnom ustrojstvu Bosne i Hercegovine 1991–1995*, Zagreb 2005.

- Odluka o verifikaciji proglašenih srpskih autonomnih oblasti u Bosni i Hercegovini (Sarajevo, 21. 11. 1991.). In: TUDJMAN, M., BILIĆ, I.: *Planovi, sporazumi, izjave o ustavnom ustrojstvu Bosne i Hercegovine 1991–1995*, Zagreb 2005.

- ODV: *Broj stanovnika po naseljenim mjestima i naseljima*, interní dokument, Donji Vakuf 2011.

- ODV: *Spisak mjesnih zajednica sa brojem domaćinstava i brojem stanovnika*, interní dokument, Donji Vakuf 2011.

- OHP: *Strategija razvoja opštine Han Pijesak za period 2011–2016*, interní dokument, Han Pijesak 2010.

- OHR (RRTF): *Municipal Assessment Questionnaire*, interní dokument, Sarajevo 2003.

- OHR, et al: *Statistics: Implementation of the Property Laws in Bosnia and Herzegovina*, Sarajevo 2003 [cit. 2010–12–2]. Dostupné z: <http://www.ohr.int/plip/pdf/plip_09.04.PDF>.

- OHR: *3rd Report of the High Representative for Implementation of the Bosnian Peace Agreement to the Secretary-General of the United Nations. Article 45*, Sarajevo 1996 [cit 2010–12–12]. Dostupné z: <http://www.ohr.int/other-doc/hr-reports/default.asp?content_id=3666>.

- OHR: *4th Report of the High Representative for Implementation of the Bosnian Peace Agreement to the Secretary-General of the United Nations.Article 54*, Sarajevo 1996 [cit. 2010–12–12 Dostupné z: <http://www.ohr.int/other-doc/hr-reports/default.asp?content_id=3667>.

- OHR: *BiH Citizen identity Card* [cit. 2011–10–18]. Dostupné z: <http://www.ohr.int/ohr-dept/rule-of-law-pillar/rol-coordination-unit/spu/lprojects/default.asp?content_id=5844>.

- OHR: *BiH Institutions Assume Responsibility for Return Process*, Sarajevo 2003 [cit. 201 0–12–2]. Dostupné z: <http://www.ohr.int/ohr-dept/presso/pressr/default.asp?content_id=31466>.

- OHR: *Bulletin No. 29*, 17. 12. 1996 [cit. 2010–09–23]. Dostupné z: <http://www.ohr.int/ohr-dept/presso/chronology/bulletins/default.asp?content_id=4954#3>.

- OHR: *General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina*, Dayton 1995 [cit. 2009–04–13]. Dostupné z: <http://www.ohr.int/dpa/default.asp?content_id=380> .

- OHR: *General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina. Annex 2*, Dayton 1995 [cit. 2009–04–13]. Dostupné z: <http://www.ohr.int/dpa/default.asp?content_id=370>.

- OHR: *General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina. Annex 3*, Dayton 1995 [cit. 2010–10–10]. Dostupné z: <http://www.ohr.int/dpa/default.asp?content_id=371>.

- OHR: *General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina. Annex 4*, Dayton 1995 [cit. 2010–10–10]. Dostupné z: <http://www.ohr.int/dpa/default.asp?content_id=372>.

- OHR: *General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina. Annex 7*, Dayton 1995 [cit. 2009–06–10]. Dostupné z: <http://www.ohr.int/dpa/default.asp?content_id=375>.

- OHR: *General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina. Annex 11*, Dayton 1995 [cit. 2010–12–1]. Dostupné z: <http://www.ohr.int/dpa/default.asp?content_id=367>.

- OHR: *General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina. Annex 10*, Dayton 1995 [cit. 2010–09–23]. Dostupné z: <http://www.ohr.int/dpa/default.asp?content_id=366>.

- OHR: *Implementation of the new law on construction land law and practice*, Sarajevo 2003 [cit. 2009–03–15]. Dostupné z: <http://www.ohr.int/ohr-dept/presso/pic/constr-land-law/pdf/implementation-eng.pdf>.

- OHR: *Inaugural Speech by Paddy Ashdown, the new High Representative for Bosnia & Herzegovina*, Sarajevo 2002 [cit. 2012–2–25]. Dostupné z: <http://www.ohr.int/ohr-dept/presso/presssp/default.asp?content_id=8417>.

- OHR: *Key Events since Dayton*, Sarajevo 2011 [cit. 2011–10–20]. Dostupné z: <http://www.ohr.int/ohr-info/key-events/default.asp?content_id=35971>.

- OHR: *Komunike Upravnog odbora Vijeća za implementaciju mira*, Sarajevo 2010 [cit. 2012–12–19]. Dostupné z: <http://www.ohr.int/pic/default.asp?content_id=45572>.

- OHR: *Odluka kojom se smjenjuje gosp. Kemal Terzić sa položaja načelnika općine Donji Vakuf*, Sarajevo 2002 [cit. 2012–2–16]. Dostupné z: <http://www.ohr.int/decisions/removalssdec/default.asp?content_id=9157>.

- OHR: *Peace implementation Conclusions. Bonn Conclusions.Bosnia and Herzegovina 1998: Self-sustaining Structures*, Bonn 1997 [cit. 2009–10–9]. Dostupné z: <http://www.ohr.int/pic/default.asp?content_id=5182#11>.

- OHR: *PLIP Međuagencijski okvirni dokument*, Sarajevo 2000 [cit. 2010–12–1]. Dostupné z: <http://www.ohr.int/plip/key-doc/default.asp?content_id=5512>.

- OHR: *Property Law implementation in Bosnia and Herzegovina nears completion*, Sarajevo 2004 [cit. 2013–4–12]. Dostupné z: <http://www.ohr.int/ohr-dept/presso/pressr/default.asp?content_id=31827>.

- OHR: *Property Law Implementation Statistics*, Sarajevo 2000 [cit. 2010–12–6]. Dostupné z: <http://www.ohr.int/plip/pdf/PLIP7.00.PDF>.

- OHR: *Reconstruction and Return Task Force: Report, Annex 7a*, Sarajevo 1997 [cit. 2010–11–29]. Dostupné z: <http://www.ohr.int/ohr-dept/rrtf/key-docs/reports/default.asp?content_id=5598>.

- OHR: *Sarajevo Declaration and Implementation Reports*, Sarajevo 1998 [cit. 2010–10–26]. Dostupné z: <http://www.unhcr.org/refworld/pdfid/451a59d64.pdf>.

- OK: *Spisak mjesnih zajednica sa uvrštenim podacima iz određenih kriteria za raspodjelu finansijskih sredstava savjetima mjesnih zajednica*, interní dokument, Kakanj 2011.

- OP: *Broj stanovnika Prijedora po naseljenim mjestima i naseljima*, interní dokument, Prijedor 2010.

- OSLOBODJENJE: *What is Steiner Ashamed of?* 27. 6. 1996 [cit. 2012–12–18]. Dostupné z: <http://www.ex-yupress.com/oslob/oslob20.html>.

- OSM: *Mjesne zajednice općine Sanski Most*, interní dokument, Sanski Most 2011.

- OSM: *Referat za prikupljanje statističkih podataka i administrativni poslovi. Referat za statistiku*, interní dokument, Sanski Most 2010.

- OSM: *Statistički podaci o stanovništvu po naseljenim mjestima, mjesnim zajednicama, nacionalnoj strukturi, starostnoj strukturi i domaćinstva na dan 31. 12. 2010.godine,* interní dokument, Sanski Most 2010.

- OSMOVIĆ, M.: Mladi se izjašnjavaju kao Bosanci i Hercegovci, smanjuje se broj Bošnjaka, Hrvata i Srba. In: *Dnevni List* 2. 11. 2012 [cit. 2012–12–17]. Dostupné z: <http://www.dnevni-list.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=31515:mladi-se-izjanjavaju-ka>.

- OSN: *Úmluva o právním postavení uprchlíků z roku 1951* [cit. 2010–10–19]. Dostupné z: <www.osn.cz/dokumenty-osn/soubory/uprchlici.pdf>.

- OZ: *Brojno stanje učenika po školama na području opštině Zvornik u školskoj 2009/10. godini*. Interní dokument opštiny Zvornik 2009.

- OZ: *Opšti podaci o opštini Zvornik*, interní dokument Zvornik 2011.

- PAMUK, M.: Fadil Fatić: Brojni nedostaci probnog popisa. In: *Oslobodjenje*, 18. 12. 2012, Sarajevo 2012 [cit. 2013–1–14]. Dostupné z: <http://www.oslobodjenje.ba/vijesti/intervju/brojni-nedostaci-probnog-popisa>.

- PLIP: *Implementation of the Property Laws in Bosnia and Herzegovina*, Sarajevo 2003 [cit. 2010–12–2]. Dostupné z: <http://www.ohr.int/plip/pdf/plip_12.02.PDF>.

- *Poslovno-financijski portal za podršku razvoja poslovanja* [cit. 2011–9–3]. Dostupné z: <http://rs.seebiz.eu/drustvo/prosecna-plata-u-republici-srpskoj-oko-417-evra/ar-11624/>.

- RADIO SARAJEVO: *Mladi se izjasnili kao Bosanci i Hercegovci* [cit. 2013–4–12]. Dostupné z: <http://www.radiosarajevo.ba/novost/93691/>

- RFE/RL: *OMRI Daily report II*, No. 155, Part II, 10. 8. 1995 [cit. 2012–9–15]. Dostupné z: <http://www.friends-partners.org/friends/news/omri/1995/08/950810II.html(opt,mozilla,pc,english,,new)>.

- ROANE, K. R.: Nato To Let Serb Army Evacuate Bosnian Town. In: *Chicago Tribune News*, 25. 2. 1996 [cit. 2012–10–18]. Dostupné z: <http://articles.chicagotribune.com/1996-02-25/news/9602250389_1_bosnian-serbs-bosnian-government-vogosca>.

- RRTF: *Report December 1997: Resources, repatriation and minority return*, *Sarajevo 1998*, [cit. 2010–09–15]. Dostupný z WWW: <http://www.ohr.int/ohr-dept/rrtf/key-docs/reports/default.asp?content_id=5606>.

- RZS: *Demografska statistika. Statistički bilten, br. 8*, Banja Luka 2005.

- SEEBiz: *Rekordna nezaposlenost u BiH 2013* [cit. 2013–09–12]. Dostupné z: <http://www.seebiz.eu/rekordna-nezaposlenost-u-bih/ar-68282/>.

- SIDA: *Stockholm International Peace Research Institute* [cit. 2010–7–1]. Dostupné z: <http://www.sipri.org/>.

- SIDA: *Swedish International Development Cooperation Agency* [cit. 2012–12–14]. Dostupné z: <http://www.sida.se/English/Countries-and-regions/Europe/Bosnia-Herzegovina/>.

- SLOBODNA EUROPA: *Emise Pred licem pravde* [cit. 2010–11–13]. Dostupné z: <http://www.slobodnaevropa.org/section/Facing+justice/992.html>.

- SOURCE: *Rezultata probnog popisa neće biti, a portali pišu o „rezultatima“* [cit. 2013–4–12]. Dostupné z: <http://www.source.ba/clanak/1479569116213/>.

- SRNA: *Population Census in October not for certain* 20. 1. 2013 [cit. 2013–4–15]. Dostupné z: <http://www.srna.rs/novosti1/71664/population-census-in-october-not-for-certain.htm>.

- SUDETIĆ, C.: Breaking Cease-Fire Serbs Launch Attacks into Bosnia. In: *New York Times*, 15. 4. 1992 [cit. 2009–12–15]. Dostupné z: <http://www.nytimes.com/1992/04/15/world/breaking-cease-fire-serbs-launch-attacks-into-bosnia.html>.

- SZS: *Demografska statistika 1961–1989*, Beograd 1990.
- SZS: *Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948. godine*, Knjiga IX, Stanovništvo po narodnosti FNRJ. Savezni zavod za statistiku, Beograd 1954.
- SZS: *Nacionalni sastav stanovništva SFR Jugoslavije. Knjiga I. Podaci po naseljima i opštinama. Popis stanovništva, domaćinstva i stanova u 1981. godini*, Beograd 1991.
- SZS: *Popis stanovništva 1953. godine. Knjiga I. Vitalna i etnička obeležja. Konačni rezultati za FNRJ i narodne republike*, Beograd 1959.
- SZS: *Popis stanovništva 1961. Vitalna, etnička i migraciona obeležja. Knjiga I.*, Beograd 1970.
- SZS: *Statistički godišnjak Jugoslavije 1979*, Beograd 1979.
- SZS: *Uporedni pregled rezultata popisa od 1921–1981. godine*, Beograd 1988.
- TOKAČA, M. (ed.): *Bosanska knjiga mrtvih. Ljudski gubici u Bosni i Hercegovini 1991–1995*, Sarajevo 2012.
- *TOKAČA, M.: Istraživačko dokumentacioni centar* [cit. 2011–6–4]. Dostupné z: <http://www.idc.org.ba/>
- TOKAČA. M.: Vrijedi pročitati do kraja. In: *Nezavisne novine* 12. 03. 2006.
- TOLJAGA, D.: 'Samogenocid' na popisu stanovništva BiH. In: *Aljazeera Balkans*, Sarajevo 2012 [cit. 2013–4–11]. Dostupné z: <http://www.readability.com/read?url=http://balkans.aljazeera.net/vijesti/samogenocid-na-popisu-stanovnistva-bih>.
- UN: *The situation in Bosnia and Herzegovina*, General Assembly UN, A/RES/48/88, 84th plenary meeting, 20. 12. 1993 [cit. 2012–9–29]. Dostupné z: <http://www.un.org/documents/ga/res/48/a48r088.htm>.
- UN: *Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide*, Resolution 260 (III) A, 9. 12. 1948 [cit. 2012–8–31]. Dostupné z: <http://www.hrweb.org/legal/genocide.html>.
- UN: *Convention relating to the Status of Refugees*, 28. 6. 1951 [cit. 2009-01-12]. Dostupné z: <http://untreaty.un.org/cod/avl/ha/prsr/prsr.html>.
- UN: *Demographic Yearbook*, New York 2002.

- UN: *Final report of the United Nations Commission of Experts established pursuant to security council resolution 780 (1992) Annex III. A, Special forces United Nations*, New York 1994. [cit. 2010–8–16]. Dostupné z: <http://ess.uwe.ac.uk/comexpert/ANX/III-A.htm>.

- UN: *The Economic Cost of Landmines* [cit. 2012–2–22]. Dostupné z: <http://www.un.org/cyberschoolbus/banmines/units/unit1c.asp>.

- UN: *The Fall of Srebrenica. Report of the Secretary-General pursuant to General Assembly resolution 53/35***.** New York 1999 [cit. 2010–4–13]. Dostupné z: <http://www.refworld.org/docid/3ae6afb34.html>.

- UN: *United Nations Security Council Resolution 771 (Concerning Information on Violations of International Humanitarian Law in the Territory of the Former Yugoslavia)* 13. 8. 1992 [cit. 2012–8–15]. Dostupné z: <http://www.ohr.int/other-doc/un-res-bih/pdf/s92r771e.pdf>

- UNDP: *Early Warning System, Quarterly Report*, Sarajevo 2010 [cit. 2011–11–12]. Dostupné z: <http://www.undp.ba/upload/publications/EWS_EN_final.pdf>.

- UNDP: *Human Development Report 2002*, Sarajevo 2002 [cit. 2008–7–1]. Dostupné z: <http://hdr.undp.org/es/informes/nacional/europacei/bosniaherzegovina/Bosnia_and_Herzegovina_2002_en.pdf>.

- UNDP: *Veze medju nama. Društveni kapital u Bosni i Hercegovini. Izvještaj o humanom razvoji za Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo 2009 [cit. 2010–10–26]. Dostupné z: <http://www.undp.ba/upload/publications/Veze%20medju%20nama.pdf>.

- UNHCR: *Briefing note on UNHCR and Annex 7 in Bosnia and Herzegovina*, Sarajevo 2007 [cit. 2010–9–27]. Dostupné z: <http://www.internal-displacement.org/8025708F004CE90B/(httpDocuments)/38424CACC5C0048BC12575A70049447A/$file/UNHCR_Briefing_AnnexVII_Oct07.pdf>.

- UNHCR: *Convention and Protocol relating to the Status of Refugees*, United Nations, Treaty Series, Vol. 606, 1967 [cit. 2010–10–19]. Dostupné z: <http://www.unhcr.org/4dac37d79.html>.

- UNHCR: *Daunting Prospects: Minority Women: Obstacles to their Return and Integration*, Sarajevo 2000 [cit. 2011–1–22]. Dostupné z: <http://www.unhcr.org/3c3c60844.html>.

- UNHCR: *Guiding Principles on Internal Displacement*, Geneva 2004 [cit. 2012–9–25]. Dostupné z: http://www.unhcr.org/43ce1cff2.html>.

- UNHCR: *One millionth returnee goes home in BiH*, Geneva, Sarajevo 2004 [cit. 2012–09–14]. Dostupný z: <http://www.unhcr.org.ua/en/2011-08-26-06-58-56/news-archive/30-archive/261-one-millionth-returnee-goes-home-in-bosnia-a-herzoegovina>.

- UNHCR: *Return Monitory Study: Minority Returnees to Republika srpska – Bosnia and Herzegovina*, Sarajevo 2000 [cit. 2010–3–12]. Dostupné z: <http://www.unhcr.org/3c3b02994.pdf>.

- UNHCR: *Statement by Mrs. Sadako Ogata to the Plenary Session of the Peace Implementation Council*, London 1996 [2011–5–19]. Dostupné z: <http://www.unhcr.org/3ae68fbb0.html>.

- UNHCR: *Statement of Mrs. Sadako Ogata to the International Meeting on Humanitarian Aid for Victims of the Conflict in the former Yugoslavia*, Geneva 1992 [2012–4–18]. Dostupné z: <http://www.unhcr.org/cgi-bin/texis/vtx/search?page=search&docid=3ae68fac1a&query=the%20state%20of%20the%20world%20refugee>

- UNHCR: *Statistics Package 1996–2010*, Sarajevo 2010 [cit. 2010–9–10]. Dostupné z: <http://unhcr.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=407:statistics-2010-september-&catid=142:statistics-2010&Itemid=139>.

- UNHCR: *Statistics Package: Total Minority Returns in/to BiH from 1996 to 31 December 2005*, Sarajevo 2005 [cit. 2009–4–12]. Dostupné z: <http://unhcr.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=279:statistics-2005-december&catid=134:statistics-2005&Itemid=139>.

- UNHCR: *Statut UNHCR* [cit. 2012–4–19]. Dostupné z: <http://www.unhcr-centraleurope.org/cz/pdf/o-nas/statut-unhcr.html>.

- UNHCR: *Summary of Organised/Assisted Repatriations by Host Countries*, Sarajevo 2002.

- UNHCR: *The State of the World's Refugees*, Geneva 1997.

- UNHCR: *Working Document on Repatriation and return 1997*, Geneva 1997.

- UNHCR: *Žadatelé o azyl* [cit. 2012–12–19]. Dostupné z: <http://www.unhcr-centraleurope.org/cz/komu-pomahame/zadatele-o-azyl.html>.

- USCRI: *Country Report BiH*, Washington 2001.

- USCRI: *U. S. Committee for Refugees World Refugee Survey 1999 - Bosnia and Herzegovina*, Washington 1999 [cit. 2010–11–29]. Dostupné z: <http://www.unhcr.org/refworld/docid/3ae6a8d230.html>.

- Ustav Republike srpske, amandman 85 [cit. 2012–4–1]. Dostupné z: <http://skupstinabd.ba/ustavi/rs/Ustav_bosanski.pdf>.

- UZOPI: *Povratak u Bosansko Grahovo* [cit. 2012–4–19]. Dostupné z: <http://uzopibih.com.ba/povratak/bosansko-grahovo.html>.

- UZOPI: *Povratak u Kakanj* [cit. 2012–4–19]. Dostupné z: <http://www.uzopibih.com.ba/povratak/kakanj.html>.

- UZOPI: *Povratak u Sanski Most* [cit. 2012–4–19]. Dostupné z: <http://www.uzopibih.com.ba/povratak/sanski-most.html>.

- UZOPI: *Unija za održivi povratak i integracije u Bosni i Hercegovini, Monitoring izdvojenih sredstava za povratak u Bosni i Hercegovini* [cit. 2012–10–19]. Dostupné z: <http://www.uzopibih.com.ba/>.

- Vance-Owenov mirovni plan: Nacrt dogovora o Bosni i Hercegovini (Ženeva, 02/05. 01. 1993.). In: TUDJMAN, M., BILIĆ, I.: *Planovi, sporazumi, izjave o ustavnom ustrojstvu Bosne i Hercegovine 1991–1995*, Zagreb 2005.

- WILKINSON, T.: Symbol of Hope in a Land of Hate. In: Los Angeles Times 4. 10. 1998 [cit. 2010–5–6]. Dostupné z: <http://articles.latimes.com/1998/oct/04/news/mn-29343>.

- WORLD BANK: *Local Level Institutions and Social Capital Study*, Washington 2002 [cit. 2011–08–20]. Dostupné z: <http://www.christophesolioz.ch/links/doc/2002/2002_wb_bih.pdf>.

- YSCWCG: Memorandum on War Crimes and Genocide in Eastern Bosnia (communes of Bratunac, Skelani and Srebrenica) Committed Against the Serbian Population from April 1992 to April 1993, Belgrade 1993 [cit. 2009–12–20]. Dostupné z: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N93/325/70/IMG/N9332570.pdf?OpenElement>.

- Zakon o lokalnoj samoupravi [cit. 2012–5–14]. Dostupné z: <http://www.opstinamilici.org/fajlovi/Zakon_o_lokalnoj_samoupravi.pdf>.

- ZSRBiH: *Etnička obilježja stanovništva. Rezultati za republiku i po opštinama. Statistički bilten 233*, Sarajevo 1991.

- ZSRBiH: *Nacionalni sastav stanovništva. Rezultati za republiku po opštinama i naseljenim mjestima 1991*. In: Statistički bilten, č. 234, Sarajevo 1993.

SEKUNDÁRNÍ ZDROJE:

- AL-ALI, N.: Loss of Status or New Opportunities? Gender Relations and Transnational Ties among Bosnian Refugees. In: BRYCESON, D., VUORELA, U. (eds.): *The Transnational Family: New European Frontiers and Global Networks*, Oxford 2002, s. 83–102.

- AL-ALI, N.: Transnational or A-National: Bosnian Refugees in the UK and the Netherlands.In: AL-ALI, N., KOSER, K. (eds.): *New Approaches to Migration: Transnational Communities and the Transformation of Home*, London 2001, s. 96–117.

- ALIC, A.: Better Late than Never. In: *Transition online*, 4. 3. 2003 [cit. 2010–04–18]. Dostupné z: <http://www.tol.org/client/article/9010-better-late-than-never.html?print>.

- ALIC, A.: BiH Census Postponed for Technical Reasons. In: *ISA Intel* 24. 3. 2013 [cit. 2013–4–15]. Dostupné z: <http://www.isaintel.com/2013/01/24/bih-census-postponed-for-technical-reasons>.

- ALLCOCK, J.: Rural-urban Differences and the Break-up of Yugoslavia. In: *Balkanologie*, Vol. 6, 2002, s. 101–125.

- AL-RASHEED, M.: The Myth of Return: Iraqi Arab and Assyrian Refugees in London. In: *Journal of Refugee Studies, Vol. 7, 1994*, s. 199–219.

- ANDERSON, M.: The UN Principles on Housing and Property Restitution for Refugees and Displaced Persons (The Pinheiro Principles): Suggestions for Improved Applicability. In: *Journal of Refugee Studies*, Vol. 24, 2011, s. 304–322.

- ANDERSON, N., PALHA da SOUSSA, C., PAREDES, S.: Social cost of landmines in four countries: Afghanistan, Bosnia, Cambodia, and Mozambique. In: *BMJ*, Vol. 311, 1995, s. 718–721.

- ANDREJEVIĆ, A.: *Aladža džamija u Foči*, Beograd 1972, 105 s.

- APPRIOU, A.: Atmosphère d'après-guerre dans un village d'Herzégovine. In: *Balkanologie*, Vol. V, 2001, s. 125–139.

- ARMAKOLAS, I.: Sarajevo No More? Identity and the Experience of Place among bosnian Serb Sarajevans in Republika Srpska. In: BOUGAREL, X., HELMS, E., DUIJZINGS, G. (eds.): *The new Bosnian mosaic: identities, memories and moral claims in a post-war society*, Hampshire 2007, s. 79–100.

- ARTINI, P., LOVAT, H.: Contemplating Success in the Balkans: Bosnia – Return and Ethnic Re-Integration. In: *Observatorio balcani e caucaso* [cit. 2008–6–12]. Dostupné WWW: <http://www.balcanicooperazione.it/article/articleview/8866/1/249/>.

- BAGSHAW, S.: Benchmarks or Deutschmarks? Determining the Criteria for the Repatriation of Refugees to Bosnia and Herzegovina. In: *International Journal of Refugee Law*, Vol. 9, 1997, s. 566–592.
- BALIĆ, H.: *Bosanska kataklizma. Studija slučaja Foča*, Sarajevo 2002, 273 s.
- BAN, M.: *Naselja u Jugoslaviji i njihov razvoj u periodu 1948–1961*, Beograd 1970, 258 s.
- BARBIČ, A.: Begunci iz Bosne in Hercegovine: reakcije Združenih narodov in Evrope. In: *Migracijske teme: časopis za istraživanje migracija i narodnosti*, god. 8, 1992, s. 87–93.
- BAŠIĆ, M.: *Rat u Bosni. Medjunarodno pravni aspekti*, Beograd 1994, 256 s.
- BATAKOVIĆ, D.: *The Serbs of Bosnia Herzegovina: History and Politics*, Paris 1996, 147 s.
- BAX M.: Warlords, Priests and the Politics of Ethnic Cleansing: a Case-study from Rural Bosnia Hercegovina. In: *Ethnic and Racial Studies*, Vol. 23, 2000, s. 16–36.
- BAX, M.: Varvarizacija u jednom bosanskom hodočasničkom centru. In: HALPERN, J. M., KIDECKEL, D. A.: *Susedi u ratu. Jugoslovenski etnicitet, kultura i istorija i z ugla antropologa*. Beograd 2002, s. 239–258.
- BELL-FIALKOFF, A.: *Ethnic Cleansing*, London, 1996, 352 s.
- BELLONI, R.: Bosnia: Dayton is Dead! Long Live Dayton! In: *Nationalism and Ethnic Politics*, Vol. 15, 2009, s. 355–375.
- BELLONI, R.: Civil Society and Peacebuilding in Bosnia-Herzegovina. In: *Journal of Peace Research*, Vol. 38, 2001, s. 163–180.
- BELLONI, R.: Peacebuilding at the Local Level: Refugee Return to Prijedor. In: CHANDLER, D. (ed.): *Peace without politics?: ten years of international state-building in Bosnia*. London 2006, s. 128–141.
- BELLONI, R.: *State Building and International Intervention in Bosnia*, New York 2007, 213 s.
- BERTIĆ, I.: *Veliki geografski atlas Jugoslavije*, Zagreb 1987.
- BETTS, A.: *Forced Migration and Global Politics*, Chichester 2009, 224 s.
- BIDELEUX, R., JEFFRIES, I.: *The Balkans. A Post-Communist History*, Routledge 2007, 620 s.

- BIJLEVELD, A. V., BIJLEVELD, A. W.: Operational Plan for Durable Solutions within the Framework of Annex 7 of the General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina and Related Regional Return and Repatriation Movements. In: *In Defense of the Alien*, Vol. 19, 1996, s. 182–206.

- BILANDŽIĆ, D.: *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: glavni procesi 1918–1985*, Zagreb 1985, 569 s.

- BILDT, C.: *Peace Journey: The Struggle for Peace in Bosnia*, London 1998, 419 s.

- BJELOVITIĆ, M.: Promjene u prostornom rasporedu stanovništva srednjobosanske regije. In: *Geografski pregled*, god. XIV–XV, 1973, s. 3–53.

- BJELOVITIĆ, M.: Razvoj privrede Bosne i Hercegovine. In: *Geografski pregled*, god. XXII, 1978, s. 25–47.

- BLACK, R. et al: *Conditions for the return of displaced persons from the European Union: final report*, Luxemburg 1997, 89 s.

- BLACK, R., GENT, S.: Sustainable Return in Post-conflict Contexts. In: *International Migration*, Vol. 44, 2006, s. 15–38.

- BLACK, R.: Conceptions of "Home" and the Political Geography of Refugee Repatriation: Between Assumption and Contested Reality in Bosnia-Herzegovina, In: *Applied Geography*, Vol. 22, 2002, s. 123–138.

- BLACK, R.: Return and Reconstruction: Missing Link or Mistaken Priority in Post-Dayton Bosnia and Herzegovina? In: *SAIS Review*, Vol. 21, 2001, s. 177–199.

- BOGOSAVLJEVIĆ, S.: Drugi svetski rat – žrtve. Jugoslavija. In: POPOV, N. (ed.): *Srpska strana rata: trauma i katarza u istorijskom pamćenju*. 2 sv., Beograd 2002, 482 a 421 s.

- BOLTON, M.: Mine Action in Bosnia's Special District: A Case Study. In: *Journal of Mine Action*, Vol. 7, 2003, nestr.

- BOROGOVAC, M.: *Rat u Bosni i Hercegovini. Politički aspekti*, Zadar 2000, 213 s.

- BOROVČANIN, D.: Emigracije u Bosni i Hercegovini poslije drugog svjetskog rata. In: *Deseti kongres istoričara Jugoslavije*, Beograd 1995, s. 307–315.

- BOSE, S.: *Bosnia after Dayton. Nationalist Partition and International Intervention*, New York 2002, 295 s.

- BOSE, S.: The Bosnian State a Decade after Dayton. In: *International Peacekeeping*, Vol. 12, 2005, s. 322–335.

- BOŠNJOVIĆ, I., SMAJKIĆ, A.: Stanovništvo i demografski gubici. In: *Zdrastveno-socijalne posljedice rata u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1997, nestr.
- BOŠNJOVIĆ, I.: Bosna i Hercegovina – demografska barka. In: *Forum Bosnae*, god. 2, 1999, s. 118–124.
- BOŠNJOVIĆ, I.: *Demografska crna jama. Nova zamka industrijskog društva*, Sarajevo 1990, 170 s.
- BOŠNJOVIĆ, I.: Demografska prošlost i budućnost Bošnjaka u Bosni i Hercegovini. In: *Ljudska prava*, god. 4, 2003, s. 75–89.
- BOŠNJOVIĆ, I.: Demografska prošlost i budućnost Bošnjaka, Hrvata i Srba u Bosni i Hercegovini. In: *Forum Bosnae*, god. 9, 2006, *s. 79–87.*
- BOŠNJOVIĆ, I.: *Demografska trijada Bosne i Hercegovine 1948–1991*, Sarajevo 2005, s. 47–59 [cit. 2012–7–15]. Dostupné z: <http://www.anubih.ba/speceditions/socialspeceditions/fulltext/social37/BosnjovicIlijas.pdf>.
- BOŠNJOVIĆ, I.: *Demografski gubici*, Sarajevo 2005, rukopis.
- BOŠNJOVIĆ, I.: Migracije stanovništva Bosne i Hercegovine od 1940. i ranije do 1981. godine. In: ŠEHIĆ, N. (ed.): *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Sarejevo 1990, s. 357–363.
- BOŠNJOVIĆ, I.: *Population of Bosnia and Herzegovina in the 2nd Half of the 20th Century*. Unpublished paper, presented at the International Conference: Changes in 1990s and the Demographic Future of the Balkans, Sarajevo 1999, nestr.
- BOTEV, N., WAGNER, R.: Seeing Past the Barricades: Ethnic Intermarriage in Yugoslavia During the Last Three Decades. In: *Anthropology of East Europe Review, Special Issue: War among the Yugoslavs*, Vol. 11, 1993, s. 29–38.
- BOTEV, N.: Pogled preko barikada: etnički mešoviti brakovi u bivšoj Jugoslaviji 1962–1989. In: HALPERN, J. M., KIDECKEL, D. A.: *Susedi u ratu. Jugoslovenski etnicitet, kultura i istorija iz ugla antropologa*, Beograd 2002, s. 279–298.
- BOTEV, N.: Where East meets West: Ethnic Intermarriage in the Former Yugoslavia 1962–1989. In: *American Sociological Review*, Vol. 59, 1994, s. 461–480.
- BOUGAREL, X.: Bosnie-Herzégovine: Anatomie d'une poudrière. In: *Hérodote*, No. 67, Paris 1992, s. 84–148.
- BREZNIK, D. (ed.): *Demografska kretanja i karakteristike stanovništva Jugoslavije prema nacionalnoj pripadnosti*, Beograd 1978, 160 s.

- BRINGA, T.: *Biti Musliman na bosanski način. Identitet i zajednica u jednom srednjobosanskom selu*, Sarajevo/Zagreb 2009, 272 s.
- BROCK, P.: *Media Cleansing: Dirty Reporting Journalism & Tragedy in Yugoslavia*, Los Angeles 2005, 384 s.
- BROMLEJ, J. V., KAŠUBA, M. S.: *Brak i sem´ja u narodov Jugoslavii: opyt istoriko-etnografičeskogo issledovanija*, Moskva 1982, 237 s.
- BRUNBORG, H.: *Contribution of Statistical Analysis to the Investigations of the International Criminal Tribunals*. Session I-PL 4, Montreaux 2000 [cit. 2006–12–13]. Dostupné z: <http://www.portal-stat.admin.ch/iaos2000/brunborg_final_paper.doc>.
- BUGAREL, K.: *Bosna: Anatomija rata*, Beograd 2004, s. 239.
- BULAT, N.: Dimenzije stereotipova i predrasuda u odnosu na raseljene osobe i izbjeglice iz Bosne i Hercegovine. In: *Migracijske i etničke teme,* god. 11, 1995, s. 151–171.
- BURG, S. L., BERBAUM, M. L.: Community, Integration, and Stability in Multinational Yugoslavia. In: *The American Political Science Review*, Vol. 83, 1989, s. 535–554.
- BURG, S. L.: Bosnia Hercegovina: A case of failed democratisation. In: DAWISHA, K., PARROTT, B. (eds.): *Politics, power, and the struggle for democracy in South-East Europe*, Cambridge 1997, s.122–145.
- BURG, S. L.: The Political Integration of Yugoslavia's Muslims: Determinants of Success and Failure. In: *Carl Beck Papers in Russian and East European Studies*, Paper No. 203, Pittsburgh 1983, 67 s.
- BURG, S., SHOUP, P.: *The war in Bosnia and Herzegovina: ethnic conflict and international intervention*, Armonk 1999, 499 s.
- CARTER, S.: The Geopolitics of Diaspora. In: *Area*, Vol. 37, 2005, s. 54–63.
- CATER, C. K., COUSENS, E. M.: *Towards peace in Bosnia and Herzegovina: implementing the Dayton accords*, London 2001, s. 189 s.
- CATTARUZZA, A.: Sarajevo, capitale incertaine. In: *Balkanologie*, Vol. V, 2001, s. 67–75.
- CIGAR, N. L.: *Genocide in Bosnia: The Policy of "Ethnic Cleansing"*, College Station 1995, 247 s.
- COHEN, L. J.: Bosnia's „Tribal Gods": The Role of Religion in Nationalist Politics. In: MOJZES, P. (ed.): *Religion and the War in Bosnia*, Atlanta 1998, s. 43–73.

- CORKALO, D. et al.: Neighbors again? Intercommunity relations after ethnic cleansing. In: STOVER, E., WEINSTEIN, H.: *My neighbor, my enemy: Justice and community in the aftermath of mass atrocity*, Cambridge 2004, s. 143–161.

- ĆOROVIĆ, R.: *Etnička struktura stanovništva Bosne i Hercegovine od 1879. do 2003. godine* [rukopis]: diplomová práce, Univerzitet u Beogradu, Geografski fakultet, Beograd 2004, 136 s.

- COURBAGE, Y.: Demographic Transition among Muslims in Eastern Europe. In: *Population: An English Selection*, Vol. 4, 1992, s. 161–186.

- COWARD, M.: Urbicide in Bosnia. In: Graham, S. (ed.): *Cities, War, and Terrorism: Towards an Urban Geopolitics*, Oxford 2003, s. 154–171.

- COX, M.: *State Building and Post-Conflict Reconstruction: Lessons from Bosnia*, Geneva 2001 [cit. 2010–8–13]. Dostupné z: <http://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/4D3B529D04EDF2E2852569EB006090A6-bih_casin_31jan.pdf>.

- COX, M.: The Dayton Agreement in Bosnia and Herzegovina: A Study of Implementation Strategies. In: *British Yearbook of International Law*, Vol. 69, 1999, s. 201–244.

- COX, M.: The right to return home: international intervention and ethnic cleansing in Bosnia and Herzegovina. In: *International and Comparative Law Quarterly*, Vol. 47, 1998, s. 599–631.

- ČALIĆ, M-J.: Ethnic Cleansing and War Crimes, 1991–1995. In: INGRAO, C., EMMERT, T. A.: *Confronting the Yugoslav Controversies. A Scholars' Initiative*, Indiana 2009, s. 114–151.

- ČOROVIĆ, R.: *Političko-geografski aspekt etnodemografske situacije u Bosni i Hercegovini* [rukopis]: magisterská práce, Univerzitet u Beogradu, Geografski fakultet, Beograd 2005, 175 s.

- ČUKUR, M., EASTMOND, M.: *Education and new national identities: local responses to post-war curricula in two local settings in Bosnia-Herzegovina*, Konjic 2003 [cit. 2011–4–26]. Dostupné z: <http://www.gu.se/digitalAssets/809/809977_WP12EastmondCukur.pdf>.

- ČUKUR, M.: Antropološka studija dvije sredine. In: ČUKUR, M. et al.: *Povratak kući: Procjena Sidinih programa integralnog pristupa regiiji u Bosni i Hercegovini*, Stockholm 2005, s. 46–98.

- D'ONOFRIO, L.: Welcome Home? Minority return in south-eastern Republika srpska. In: *Sussex Migration Working Paper*, No. 19, 2004, s. 1–27 [cit. 2010–11–29]. Dostupné z: <*www.sussex.ac.uk/migration/documents/mwp19.pdf*>.

- DAHLMAN, C., TOAL, G.: Broken Bosnia: The Localized Geopolitics of Displacement and Return in Two Bosnian Places. In: *Annals of the Association of American Geographers*, Vol. 95, 2005, s. 644–662.

- DAHLMAN, C., TOAL, G.: The Legacy of ethnic cleansing: The Interantional community and the return process in Post-Dayton Bosnia-Herzegovina. In: *Political Geography*, Vol. 24, 2005, s. 569–599.

- DENITCH, B.: *Limits and possibilities: the crisis of Yugoslav socialism and state socialist systems*, Minneapolis 1990 [cit. 2012–04–29]. Dostupné z: <http://site.ebrary.com/lib/natl/Doc?id=10194322>.

- DÉRENS, J. A., GESLIN, L.: C*omprendre des Balkans. Histoire, sociétés, perspectives*, Paris 2008, 352 s.

- DJILAS, A.: The Nation That Wasn't. In: MOUSAVIZADEH, N. (ed.): *The Black Book of Bosnia: The Consequences of Appeasement*, New York 1996, s. 19–26.

- DJIPA,D., MUZUR, M., LYTLE, P. F.: War-Torn Lives, in Bosnia-Herzegovina. In: NARAYAN, D., PETESCH, P. (eds.): *Voices of the Poor: From Many Lands*, New York 2002, s. 213–237.

- DONAIS, T.: A tale of two towns: human security and the limits of post-war normalization in Bosnia-Herzegovina. In: *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, Vol. 7, 2005, s. 19–33.

- DONAIS, T.: *Halfway Home? The Political Economy of Return in Post-Dayton Bosnia*, Toronto 2002, s. 1–17 [cit. 2011–1–18]. Dostupný z: <http://isanet.ccit.arizona.edu/noarchive/donais.html>.

- DONAIS, T.: Peace without prosperity: the legacy of peacebuilding in Drvar. In: *Peace Magazine*, Vol. 20, 2004, nestr.

- DONAIS, T.: *The political economy of peacebuilding in post-Dayton Bosnia*, London 2005, 207 s.

- DOSTÁL, P.: Ethnicity, mobilization and territory: an overview of recent experiences. In: *Acta Universitatis Carolinae. Geographica*, Vol. 34, 1999, s. 45–58.

- DUCASSE-ROGIER M.: *A la recherche de la Bosnie-Herzégovine*, Paris 2003, 543 s.

- DUGANDŽIJA, N.: *Jugoslavenstvo*, Beograd 1985, 225 s.

- DURAKOVIĆ, N.: *Prokletstvo Muslimana*, Sarajevo 1993, 331 s.
- DYKER, D.: The Ethnic Muslims of Bosnia. Some Basic Socio-Economic Data. In: *Slavonic and East European Review*, Vol. 50, 1972, s. 238–256.
- EASTMOND, M.: Nationalist Discourses and the Constructions of Differences: Bosnian Muslim Refugees in Sweden'. In: *Journal of Refugee Studies*, Vol. 11, 1998, s. 161–181.
- EASTMOND, M.: Introduction: Reconciliation, reconstruction, and everyday life in war-torn societies. In: *Focaal - European Journal of Anthropology*, Vol. 57, 2010, s. 3–16.
- EASTMOND, M.: Transnational Returns and Reconstruction in Post-war Bosnia and Herzegovina. In: *International Migration*, Vol. 44, 2006, s. 141–166.
- ENCIKLOPEDIJA JUGOSLAVIJE: *Socijalistička republika Bosna i Hercegovina*, separat iz II. izdanja Enciklopedije Jugoslavije, Zagreb 1983, 776 s.
- ENGLBRECHT, W.: Bosnia and Herzegovina – no future without reconciliation. In: *Forced Migration Review*, Vol. 11, 2001, s. 18–21.
- ENGLBRECHT, W.: Bosnia and Herzegovna, Croatia and Kosovo: Voluntary Return in Safety and Dignity? In: *Refugee Survey Quarterly*, Vol. 23, 2004, s. 100–148 .
- FAIST, T.: Transnationalization in International Migration: Implications for the Study of Citizenship and Culture. In: *Ethnic and Racial Studies*, Vol. 23, 2000, s. 189–222.
- FINE, J., DONIA, R.: *Bosnia and Herzegovina. A Tradition Betrayed*, New York 1994, 318 s.
- FISCHEL DE ANDRADE, J. H.; DELANEY, N. B.: Minority Return to South-Eastern Bosnia and Herzegovina: A Review of the 2000 Return Season. In: *Journal of Refugees Studies*, Vol. 14, 2001, s. 315–330.
- FRANZ, B.: Returnees, Remittances, and Reconstruction: International Politics and Local Consequences in Bosnia. In: *The Whitehead Journal of Diplomacy and International Relations*, Vol. 11, 2010, s. 49–62.
- FREY, W. H., ZIMMER, Z.: Defining the City. In: PADDISON, R. (ed.): *Handbook of Urban Studies*. London, 2001, s. 14–35.
- FRIEDMAN, F.: *The Bosnian Muslims: denial of a nation*, Boulder 1996, 288 s.
- GAGNON, V. P.: Reply to Simic: The Civil War in Yugoslavia: Do Ostensibly High Rates of Intermarriage Obviate Ethnic Hatreds as a Cause? In: *Anthropology of East European Review*, Vol. 12, 1994, s. 51–52.

- GNJATO, R.: Regionalna podjela Bosne i Hercegovine u funkciji prostorne organizacije privrednog razvoja. In: *Zbornik XII. kongresa geografa Jugoslavije*, Novi Sad 1987, s. 241–245.

- GOLDSTEIN, I.: *Hrvatska povijest*, Zagreb 2003, 519 s.

- GOLIĆ, B.: *Ekonomika prostora u privrednom razvoju Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1994, 284 s.

- GOW, J.: *The Serbian project and its adversaries: a strategy of war crimes*, London 2003, 332.

- GRANDITS, H.: Ambivalentnost u socijalističkoj nacionalnoj politici Bosne i Hercegovine u kasnim 1960-im i u 1970-im: Perspektive odozgo i odozdo. In: ZBORNIK RADOVA: *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka*, Sarajevo 2009, s. 15–38.

- GREBO, Z.: Fertilitet stanovništva Bosne i Hercegovine i njegovo brzo opadanje u poslijeratnom periodu. In: *Stanovništvo*, Vol. XIV–XV, 1976–1977, s. 105–116.

- GUTMAN, R.: *A witness to genocide: the 1993 Pulitzer Prize-winning dispatches on the "ethnic cleansing" of Bosnia*, New York 1993, 180 s.

- HADŽIBEGOVIĆ, I.: Moderne migracije u Bosni i Hercegovini i nacionalni odnosi. In: *Prilozi*, god. 22, 1987, s. 63–72.

- HADŽOVIĆ, S.: Sastavni dio ciljeva rata protiv BiH – genocid i etničko čišćenje. In: *Ratovi u Jugoslaviji 1991–1999: zbornik saopštenja i diskusije sa okruglog stola*, Beograd 2002, s. 265–273 s.

- HAIDER, H.: (Re)Imagining Coexistence: Striving for Sustainable Return, Reintegration and Reconciliation in Bosnia and Herzegovina. In: *The International Journal of Transitional Justice*, Vol. 3, 2009, s. 91–113.

- HALLERGÅRD, C.: Bosnia and Herzegovina: problems and progress in the return process. In: *Forced Migration Review*, Vol. 21, 1998, s. 21–24.

- HALPERN, J., WEINSTEIN, H. M.: Rehumanizing the Other: Empathy and Reconciliation. In: *Human Rights Quarterly*, Vol. 35, 2004, s. 561–583.

- HAMMOND, L.: Examining the Discourse of Repatriation: Towards a More Proactive Theory of Return Migration. In: BLACK, R., KOSER, K. (eds.): *The End of the refugee cycle?: refugee repatriation and reconstruction*, New York, Oxford 1999, s. 227–244.

- HAMPL, M.: Diferenciace a zvraty regionálního vývoje Karlovarska: unikátní případ nebo obecný vzor? In: *Geografie – Sborník České geografické společnosti*, roč. 108, 2003, s. 173–190.

- HARRELL-BOND, E., B.: The Sociology of Involuntary Migration: An Introduction. In: *Current Sociology*, Vol. 36, 1988, s. 1–6.
- HARVEY, J.: Return Dynamics in Bosnia and Croatia: A Comparative Analysis. In: *International Migration*, Vol. 44, 2006, s. 89–114.
- HASIĆ, T.: Ethnic Conflict and the Right to Return of Limbo Diasporas: Multifaceted Reflections on the Case of BiH, In: *Migracijske i etničke teme*, god. 20, 2004, s. 29–49.
- HAVLÍČEK, T., CHROMÝ, P., JANČÁK, V., MARADA, M.: Vybrané teoreticko-metodologické aspekty a trendy geografického výzkumu periferních oblastí. In: NOVOTNÁ, M. (ed.): *Problémy periferních oblastí*, Praha 2006, s. 6–24.
- HAYDEN, R. M.: Imagined communities and real victims: self-determination and ethnic cleansing in Yugoslavia. In: *American Ethnologist*, Vol. 23, 1996, s. 783–801.
- HAYDEN, R.: Recounting the dead: The rediscovery and redefinition of war-time massacres in Late- and Post–Communist Yugoslavia. In: WATSON, R. S. (ed.): *Memory, history, and opposition under state socialism*, Santa Fe 1994, s. 167–185.
- HAYDEN, R.: Schindler's Fate: Genocide, Ethnic Cleansing, and Population Transfers. In: *Slavic Review*, Vol. 55, 1996, s. 727–748.
- HECHTER, M., FRIEDMAN, D., APPELBAUM, M.: A Theory of Ethnic Collective Action. In: *International Migration Review*, Vol. 16, 1982, s. 412–434.
- HEIMERL, D.: La politique de l'Allemagne à l'égard des réfugiés ex-yugoslaves. In: *Hommes et Migrations*, Vol. 28, 2002, s. 28–39.
- HEIMERL, D.: The return of refugees and internally displaced persons : from coercion to sustainability? In: CHANDLER, D. (ed.): *Peace without politics?: ten years of international state-building in Bosnia*, London 2006, s. 71–84.
- HENDL, J.: *Přehled statistických metod zpracování dat*, Praha 2004, 583 s.
- HENIG, D.: Iron in the soil. Living with military waste in Bosnia-Herzegovina. In: *Anthropology Today*, Vol. 28, 2012, s. 21–23.
- HLADKÝ, L.: *Bosenská otázka v 19. a 20. století*, Brno 2005, 388 s.
- HLADKÝ, L.: Daytonská mírová smlouva a její uvedení do života. In: *Středoevropské politické studie*, roč. VIII, 2006 [cit. 2010–09–01]. Dostupné z: <http://www.cepsr.com/clanek.php?ID=275>.
- HODSON, R., SEKULIĆ, D., MASSEY, G.: National tolerance in the former Yugoslavia. In: *American Journal of Sociology*, Vol. 99, 1994, s. 1534–1558.

- HOLBROOKE, R.: *To End a War*, New York 1998, 410 s.
- HOVEY, G.: Discontent with assistance to the Bosnian return proces. In: *Forced Migration Review*, Vol. 11, 2001, s. 21–22.
- HOVEY, G.: The Rehabilitation of Homes and Return of Minorities to Republika Srpska, Bosnia and Herzegovina. In: *Forced Migration Review*, Vol. 7, 2000, s. 8–11.
- HURTIĆ, Z., ŠAPČANIN, A., WOODWARD, S.: The Bosnia and Herzegovina. In: FORMAN, S., STEWART, P. (eds.): *Good Intentions: Pledges of Aid for Post-Conflict Recovery*. Colorado 2000, s. 315–366.
- HUTTUNEN, L.: 'Home' and ethnicity in the context of war. Hesitant diasporas of Bosnian refugees. In: *European Journal of Cultural Studies*, Vol. 8, 2005, s. 177–195.
- HUTTUNEN, L.: Sedentary Policies and Transnational Relations: A 'Non-sustainable' Case of Return to Bosnia. In: *Journal of Refugee Studies*, Vol. 23, 2009, s. 41–61.
- CHANDLER, D. (ed.): *Peace without politics?: ten years of international state-building in Bosnia*, London 2006, s. 176 s.
- CHANDLER, D.: *Bosnia: Faking Democracy after Dayton*, London 1999, 254 s.
- CHANDLER, D.: From Dayton to Europe. In: CHANDLER, D. (ed.): *Peace without politics?: ten years of international state-building in Bosnia*, London 2006, s. 30–43.
- CHANDLER, D.: State-building in Bosnia: the limits of 'informal trusteeship'. In: *International Journal of Peace Studies*, Vol. 11, 2006, s. 17–38.
- CHAVENEAU-LE BRUN, E.: La ligne-frontière inter-entites: nouvelle frontière, nouveau pays? In: *Balkanologie*, Vol. 5, 2001, s. 79–91.
- CHAVENEAU-LE BRUN, E.: Les personnes déplacées de Sarajevo, hypothéques pour un retour. In: *Géographie et Cultures*, Vol. 38, 2003, s. 103–124.
- CHIMNI, B.: From resettlement to involuntary repatriation: towards a critical history of durable solutions to refugee problems. In: *Refugee Survey Quarterly*, Vol. 23, 2004, s. 55–73.
- CHRISTIE, D., BRINGA, T.: *We are All Neighbours*, A Granada production, 52 mins, London 1993.
- CHROMÝ, P., JANČÁK, V., MARADA, M., HAVLÍČEK, T.: Venkov – žitý prostor: regionální diferenciace percepce venkova představiteli venkovských obcí v Česku. In: *Geografie – Sborník České geografické společnosti*, roč. 116, 2011, s. 23–45.

- IRWIN, C.: A People's Peace Process for Bosnia and Herzegovina, In: *Ethnopolitics*, Vol. 4, 2005, s. 311–328.
- IRWIN, Z. T.: The Islamic Revival and the Muslims of Bosnia-Herzegovina. In: *East European Querterly*, Vol. 17, 1984, s. 437–458.
- ITO, A.: Politicisation of Minority Return in Bosnia and Herzegovina – The First Five Years Examined. In: *International Journal od Refugee Law*, Vol. 13, 2001, s. 98–122.
- ITO, A.: Return to Prijedor: politics and UNHCR. In: *Forced Migration Review*, Vol. 10, 2001, s. 35–37.
- IVANIŠEVIĆ, B.: *Legacy of War: Minority returns in tha Balkans*, New York 2004, 16 s.
- IVANIŠEVIĆ, M.: *Expulsion of The Serbs from Bosnia and Herzegovina 1992–1995*, Banja Luka 2000, 52 s.
- IVANIŠEVIĆ, M.: *Saopštenje Instituta za istraživanje srpskih stradanja u 20. vijeku*, Beograd 2012 [cit. 2012–3–15]. Dostupné z: <http://www.serb-victims.org/content/view/776/304/>.
- IVANIŠEVIĆ, M.: Zašto se prečutkuju srpske žrtve u Bosni i Hercegovini. In: *Republika Srpska – deset godina dejtonskog mirovnog sporazuma*, Banja Luka 2005, s. 703–712.
- JAKŠIĆ, D.: *Republika srpska. Prostor, stanovništvo, resursi*, Banja Luka 1995, 247 s.
- JANIĆ, M., SPASOVSKI, M.: Demografski razvoj i populacioni potencijali planinske oblasti i oblasti nizije i pobrđa Jugoslavije. In: *Stanovništvo*, god. XXVIII–XXIX, 1990, s. 159–174.
- JANKŮ, K.: *Moderní migrace. Stěhování se zvláštním významem*. In: Sociální studia, roč. 1, 2006, s. 13–27.
- JANSEN, S., LÖFVING, S.: Introduction: Movement, violence, and the making of home. In: *Focaal – European Journal of Anthropology*, Vol. 49, 2007, s. 3–14.
- JANSEN, S.: Misplaced Masculinities: Status Loss and the Location of Gendered Subjectivities amongst 'Non-transnational' Bosnian Refugees. In: *Anthropological Theory*, Vol. 8, 2008, s. 181–200.
- JANSEN, S.: National numbers in Context: Maps and Stats in Representations of the Post-Yugoslav Wars. In: *Identities: Global Studies in Cultureand Power*, Vol. 12, 2005, s. 45–68.
- JANSEN, S.: Pet teških pitanja o pomirenju. In: KRUH SV. ANTE (ed.): *Trauma i pomirenje 2*, Sarajevo 2010, nestr.

- JANSEN, S.: Refuchess: locating Bosniac repatriates after the war in Bosnia-Herzegovina. In: *Population, Space and Place,* Vol. 17, 2011, s. 140–152.

- JANSEN, S.: Remembering with a Difference: Clashing Memories of Bosnian Conflict in Everyday Life. In: BOUGAREL, X., HELMS, E., DUIJZINGS, G. (eds.): *The new Bosnian mosaic: identities, memories and moral claims in a post-war society*, Hampshire 2007, s. 193–210.

- JANSEN, S.: The Privatisation of Home and Hope: Return, Reforms and the Foreign Intervention in Bosnia-Herzegovina. In: *Dialectical Anthropology*, Vol. 30, 2006, s. 177–199.

- JANSEN, S.: Troubled locations: Return, the life course, and transformations of 'home' in Bosnia-Herzegovina. In: *Focaal - European Journal of Anthropology*, Vol. 49, 2007, s. 15–30.

- JEFFRIES, I.: *Former Yugoslavia at the turn of the twenty-first century: a guide to the economies in transition,* London 2002, 637 s.

- JELAVICH, B.: *History of the Balkans, 20. century*, Cambridge 1983, 476 s.

- JELEN, L.: Změny etnické struktury v kavkazském regionu od konce 80. let: primární statistický rozbor. In: *Geografie – Sborník České geografické společnosti*, roč. 114, 2009, s. 130–144.

- JENNINGS, S.: *Foca: unemployment dashes hopes for Bosniak return,* ICTY 2008 [cit. 2012–12–11]. Dostupný z WWW: <http://www.iwpr.net/report-news/foca-unemployment-dashes-hopes-bosniak-return>.

- JEŽEK. M.: *Křižovatka zvaná Balkán*, Praha 2010, 269 s.

- KAMBEROVIĆ, H.: Bošnjaci 1968: Politički kontekst priznanja nacionalnog identiteta. In: KAMBEROVIĆ, H. (ed.): *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka*. Zbornik radova, Sarajevo 2009, s. 59–82.

- KAMBEROVIĆ, H.: Josip Broz Tito i političko rukovodstvo Bosne i Hercegovine od sredine 60-tih do sredine 70-ih XX stoljeća. In: *Regionalni naučni skup Tito i Bosna i Hercegovina*, Sarajevo 2006, s. 201–223.

- KAMBEROVIĆ, H.: Osnovna obilježa razvoja društva u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1953. godine. In: *Časopis za suvremenu povijest*, god. 17, 1998, s. 359–376.

- KAMBEROVIĆ, H.: *Prema modernom društvu. Bosna i Hercegovina do 1945. do 1953. godine*, Tešanj 2000, 214 s.

- KARAČIĆ, J.: Ekonomski aspekti ravnopravnosti naroda. In: PETROVIĆ, M., SULJEVIĆ, K. (eds.): *Nacionalni odnosi danas*, Sarajevo 1971, s. 77–97.

- KLECK, M.: Refugee Return – Success Story or Bad Dream? A review from Eastern Bosnia. In: FISCHER, M. (ed.): *Peacebuilding and Civil Society in Bosna-Hercegovina; Ten Years after Dayton*, Berlin 2007, s. 107–122.

- KLEČKOVÁ, R.: *Subsidiární formy ochrany v mezinárodním právu uprchlickém* [rukopis]: disertační práce, Masarykova univerzita, Právnická fakulta, Brno 2010 [cit. 2012–9–29]. Dostupné z: <http://is.muni.cz/th/41613/pravf_d/DPfinal.txt>.

- KLIČIĆ, S.: *Međubošnjački sukob u Cazinskoj Krajini 1992–1995*, Sarajevo 2002, 261 s.

- KNAUS, G., MARTIN, F.: Travails of the European Raj. Lessons from Bosnia and Herzegovina. In: *Journal of Democracy*, Vol. 13, 2003, s. 58–66.

- KOČOVIĆ, B.: *Žrtve drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, London 1985, 195 s.

- KOLIND, T.: Non-ethnic Condemnation in Post-War Stolac. An Ethnographic Case-Study from Bosnia-Herzegovina. In: TONRQUIST-PLEWA, B., RESIC, S. (eds.): *The Balkans in Focus: Cultural Boundaries in Europe*, Nordic Academic Press 2003, s. 121–136.

- KONING, M.: *Return Migration to Bosnia and Herzegovina. Monitoring the Embeddedness of Returnees*, Amsterdam 2008, 53 s.

- KOSER, K., BLACK, R.: The End of the Refugee Cycle? In: BLACK, R., KOSER, K. (eds.): *The End of the refugee cycle?: refugee repatriation and reconstruction*, New York, Oxford 1999, s. 2–18.

- KOSER, K., WALSH, M., BLACK, R.: Temporary Protection and the Assisted Return of Refugees from the European Union. In: *International Journal of Refugee Law*, Vol. 10, 1998, s. 444–461.

- KOSTIĆ, M.: *Vnitřní periferie v Česku: příklad středočesko-jihočeského pomezí* [rukopis]: diplomová práce, Univerzita Karlova, Přírodovědecká fakulta, Praha 2004, 141 s.

- KOSTIĆ, R.: Strategies of livelihood in post-war Bosnia-Herzegovina: a study of the economic predikament of returning home. In: *Working Paper 4, Legacy of War and Violence project*, Göteborg 2003, s. 1–35.

- KOVAČEVIĆ, M.: The Weak Points of Statistical and Demographic Analyses in Estimations of War Victims in Bosnia and Herzegovina in the Period 1992–1995. In: *Stanovništvo*, god. 43, 2005, 13–42.

- KRIVOKAPIĆ, B.: Regionalni razvoj vanpoljoprivrednih djelatnosti BiH kao indikator društveno geografskog preobražaja u poratnom periodu. In: *Geografski pregled,* god. XVI–XVII, 1975, s. 59–67.

- KRIVOKAPIĆ, B.: Savremene migracije Bosne i Hercegovine kao otežavajući faktor njenog ravnomjernijeg prostornog razvoja. In: *Geografski pregled,* god. XXVI – XXVII, 1984, s. 199–207.

- KUHLMAN, T: *Forced Migration: an Economist's Perspective*, Amsterdam 2000 [cit. 20010–10–20]. Dostupné z: <http://dare.ubvu.vu.nl/bitstream/1871/1564/1/20000010.pdf>.

- KUKIĆ, S.: *Demografske promjene i položaj manjina u Bosni i Hercegovini*, Maribor 2001, 75 s.

- KUKIĆ, S.: *Položaj građanina i naroda u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1998, 105 s.

- KUKIĆ, S.: *Problemi povratka izbjeglih i raseljenih lica: Iskustvo Bosne i Hercegovine*, Mostar 2000, nestr.

- KULDOVÁ, S.: *Územní diferenciace elementárního vzdělávání v Česku v 2. polovině 20. století. Vliv na lokální a regionální rozvoj* [rukopis]: disertační práce, Univerzita Karlova, Přírodovědecká fakulta, Praha 2010, 218 s.

- KUNZ, E. F.: Exile and Resettlement: Refugee Theory. In: *International Migration Review,* Vol. 15, 1981, s. 42–51.

- KUNZ, E. F.: The Refugee In Flight: Kinetic Models And Forms of Displacement. In: *International Migration Review,* Vol. 7, 1973, s. 125–146.

- LALOVIĆ, M.: Brojno kretanje i prostorni razmeštaj naroda i narodnosti u Jugoslaviji (1948–1981). In: RANČIĆ, M. (ed.): *Pogledi na migracije stanovništva Jugoslavije*, Beograd 1990, s. 121–136.

- LIPPMAN, P.: Promoting Return of Refugees: Sarajevo and Zvornik in Bosnia and Herzegovina. In: DIMITRIJEVIĆ,N., KOVÁCS, P. (eds.): *Managing Hatred and Distrust: The prognosis for Post-Conflict Settlement in Multiethnic Communities in the Former Yugoslavia*, Budapest 2004, s. 3–19.

- LIVADA, S.: Socijalno-demografske promjene u selu i poljoprivredi. In: *Sociologija sela*, god. 26, 1988, s. 35–48.

- LOCKWOOD, W.: *European Moslems. Economy and Ethnicity in Western Bosnia*, New York 1975, 241 s.

- LOVRENOVIĆ, I.: *Bosanski Hrvati. Esej o agoniji jedne evropsko-orijentalne mikrokulture*, Zagreb 2002, 273 s.
- LUKIĆ, V., NIKITOVIĆ, V.: Refugees from Bosnia and Herzegovina in Serbia: A Study of Refugee Selectivity. In: *International Migration*, Vol. 42, 2004, s. 84–110.
- LUKIĆ, V.: *Izbjegličke migracije iz Bosne i Hercegovine u Beogradu*, Beograd 2005, 130 s.
- MAASS, P.: *Love Thy Neighbour: a Story of War*, London 1996, 305 s.
- MADSEN, L.: Homes of Origin: Return and Property Rights in Post-Dayton Bosnia and Herzegovina. In: *Refuge – Canada´s Periodical on Refugees: Special Issue on Refugee Return*, Vol. 19, 2001, s. 8–16.
- MALYŠKO, J.: Príncip non refoulment v medzinárodnom práve [rukopis]: diplomová práce, Masarykova univerzita, Právnická fakulta, Brno 2007, s. 1–67 s [cit. 2010–03–25]. Dostupné z: <http://is.muni.cz/th/76939/pravf_m/>.
- MANN, M.: Explaining Murderous Ethnic Cleansing: the Macro-Level. In: GUBERNAU, M., HUTCHINSON, J. (eds.): *Understanding Nationalism*, Cambridge 2001, s. 1–22.
- MANN, M.: *The Dark Side of Democracy: Explaining Ethnic Cleansing*, Cambridge 2004, 580 s.
- MAREŠ, P., SIROVÁTKA, T.: Sociální vyloučení (exkluze) a sociální začleňování (inkluze) – koncepty, diskurz, agenda. In: *Sociologický časopis*, roč. 44, 2008, s. 271–294.
- MARIĆ, Đ.: *Industrijalizacija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1991, 188 s.
- MARIJANAC, Z.: *Razvitak stanovništva Bosne i Hercegovine 1850–1991. godine*, Banja Luka 2000, 123 s.
- MARINKOVIĆ, D.: *Demografski problemi procesa izbjeglištva u Republici Srpskoj,* Banja Luka 2005, 171 s.
- MARKOTIĆ, A., TOMIĆ, L.: Demografsko-ekonomski procesi na brdsko-planinskom području Bosne i Hercegovine. In*: Geografski pregled*, god. XXXV, 1991, s. 73–77.
- MARKOTIĆ, A.: Bosna i Hercegovina u medjurepubličko-pokrajinskim migracijama Jugoslavije. In: *Sveske*, god. 21, 1988, s. 89–105.
- MARKOTIĆ, A.: Demografski aspekt promjena u nacionalnoj strukturi stanovništva Bosne i Hercegovine. In: *Sveske*, god. 16, 1986, s. 283–306.
- MARKOTIĆ, A.: Hrvati u Bosni i Hercegovini. In: *Sb. I. Hrvatski geografski kongres*, Zagreb 1996, s. 221–227.

- MARKOTIĆ, A.: Ratni učinci na promjene u broju stanovnika Bosne i Hercegovine i Hrvatske 1991– 1998. In: *Društveno istraživanje*, god. 8, 1999, s. 751–766.

- MARKOTIĆ, A.: Utjecaj ratnog egzodusa iz BiH na promene u ukupnom broju stanovništvu Hrvatske 1991–1997. godine. In: *Sb. II. Hrvatski geografski kongres*, Zagreb 2000, s. 213–221.

- MARKOTIĆ, A: *Bosna ostaje bez svjedoka: (s demografsko-političkog vidikovca)*, Mostar 1999, 303 s.

- MARKOWITZ, F., STEFANSSON, A. (eds.): *Homecomings: Unsettling Paths of Return*, Lanham 2004, 216 s.

- MARKOWITZ, F.: Census and Sensibilities in Sarajevo. In: *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 49, 2007, s. 40–73.

- MARRI: *Legal and actual status of refugees, displaced persons and returnees to Bosnia and Herzegovina*, 2005, s. 1–44 [cit. 2012–9–19]. Dostupné z: <http://www.lex-ngo.org/dokumenti/access_to_rights_en.pdf>.

- MATKOVIĆ, G.: Srpsko stanovništvou SFR Jugoslaviji. In: *Stanovništvo*, god. 33, 1995, s. 71–81.

- McMINN, M.: Municipality Return Commissions. In: *Refugee Studies Centre*, 2005 [cit. 2010–10–18]. Dostupný z WWW: <http://repository.forcedmigration.org/show_metadata.jsp?pid=fmo:4206>, s. 1–5.

- MELANDER, E.: *Ethnic Cleansing in Bosnia-Herzegovina, 1992–1995*, University of Essex 2007 [cit. 2012–9–4]. Dostupné z: <http://privatewww.essex.ac.uk/~ksg/dscw2007/Melander.pdf>.

- MESIĆ, M.: *Ljudi na čekanju – pogledi na povratak. Hrvatske i bosansko-hercegovačke izbjeglice i raseljenici*, Zagreb 1996. 126 s.

- MESIĆ, M.: Pokušaj tipologizacije izbjeglištva i prognaništva. In: *Migracijske teme*, god. 8, 1992, s. 105–125.

- MESIĆ, M.: Tipovi izbjeglica – hrvatska i bosansko-hercegovačka iskustva. In: *Društvena proživanja*, god. 4, 1995, s. 657–675.

- MILOJKOVIĆ, A.: Planiranje porodice u SR Bosni i Hercegovini. In: *Izgradnja društvenih stavova o populacionoj politici u Jugoslaviji (Savezna konferencija SSRNJ)*, Beograd 1975, 178–186.

- MILOŠEVIĆ, Z.: *Bošnjačko poništavanje Srba*, Srpsko Sarajevo 2004, 128 s.

- MIRIĆ, J.: *Sistem i kriza: prilog kritičkoj analizi ustavnog i političkog sistema Jugoslavije*, Zagreb 1985, 270 s.
- MIŠKOVIĆ, M.: Funkcije gradskih naselja i gradova u SR BiH. In: *Geografski pregled*, god. XXII, 1978, s. 75–89.
- MIŠKOVIĆ, M.: Problemi prostornog uređenja privredno nedovoljno razvijenih područja Bosne i Hercegovine. In: *Geografija in aktualna vprašanja prostorskega razvoja*, 1989, s. 284–289.
- MITROVIĆ, M.: Etničko čišćenje kao strategija država na prostoru bivše SFRJ. In: *Tokovi istorije*, god. 1–2, 2005, s. 180–201.
- MITROVIĆ, M.: *Golgota Srba iz srednje Bosne*, Beograd 1995, 190 s.
- MOJZES, P. (ed.): *Religion and the War in Bosnia*, Atlanta 1998, 294 s.
- MOJZES, P.: The Camouflaged Role of Religion in the War in Bosnia and Herzegovina. In: MOJZES, P. (ed.): *Religion and the War in Bosnia*, Atlanta 1998, s. 74–98.
- MOJŽITA, M.: *Čakanie na lastovičky*, Bratislava 2010, 264 s.
- MRDJEN, S.: La mixité en ex-yougoslavie. Intégration ou ségrégation des nationalités? In: *Revue d'études comparatives Est-Ouest*, Vol. 27, 1996, s. 103–144.
- MRDJEN, S.: Les mariages inter-ethniques en ex-Yugoslavie. In: *Demobalk*, Vol. 1, 2000, s. 1–17.
- MRDJEN, S.: Narodnost u popisima. Promjenljiva i nestalna kategorija. In: *Stanovništvo*, č. 1–4, 2002, s. 77–104.
- MULAJ, K.: On Bosnia's borders and ethnic cleansing internal and external factors. In: *Nationalism and Ethnic Politics*, Vol. 11, 2005, s. 1–24.
- MUSIL, J., MÜLLER, J.: Vnitřní periferie v České republice jako mechanismus sociální exkluze. In: *Sociologický časopis*, roč. 44, 2008, s. 321–348.
- NAIMARK, N. M.: *Plameny nenávisti*, Praha 2006, 235 s.
- NEDELJKOVIĆ, D.: *Narodi Jugoslavije. Srpska Akademija nauka i umotnosti*, Beograd 1965, 238 s.
- NEJAŠMIĆ, I.: *Depopulacija u Hrvatskoj: korijeni, stanje, izgledi*, Zagreb 1991, 344 s.
- NEJAŠMIĆ, I.: *Stanovništvo Hrvatske: Demografske studije i analizi*, Zagreb 2008, s. 193.

- O'LOUGHLIN, J.: Inter-ethnic friendships in post-war Bosnia-Herzegovina: Sociodemographic and place influences. In: *Ethnicities*, Vol. 10, 2010, s. 26–53.
- OWEN, D.: *Balkan Odyssey*, Orlando 1995, 394 s.
- PARIS, R.: *At War's End: Building Peace after Civil Conflict*, Cambridge 2004, 289 s.
- PARISH, M.: *A Free City in the Balkans: Reconstructing a Divided Society in Bosnia*, New York 2010, 256 s.
- PAŠALIĆ, S.: *Antropogeografska stvarnost Srba u Bosni i Hercegovini 1992–*2000, Banja Luka 2002, s. 192 s.
- PAŠALIĆ, S.: *Demografski gubici u BiH (1992–2011),* Zvornik 2011, rukopis.
- PAŠALIĆ-KRESO, A.: The war and post-war impact on the educational system of Bosnia and Herzegovina. In: *International Review of Education*, Vol. 54, 2008, s. 353–374.
- PEJANOVIĆ, M., ZLOKAPA, Z., ZOLIĆ, H., ARNAUTOVIĆ, S.: *Opštine u Bosni i Hercegovini. Demografske, socijalne, ekonomske i političke činjenice*, Sarajevo 2006, 402 s.
- PEJANOVIĆ, R.: Ekonomski faktori ruralnog eksodusa u Jugoslaviji. In: *Sociologija sela*, god. 20, 1982, s. 153–166.
- PELIKÁN, J.: *Jihoslovanská krize. Kořeny a souvislosti*, Praha 1996, 118 s.
- PELIKÁN, J.: *Národnostní otázka ve Svazové republice Jugoslávii. Geneze – vývoj – perspektivy*, Praha 1997, 87 s.
- PELIKÁN, J.: Novou cestou. Kosovo ve druhé polovině roku 1966. In: *Dvacáté století*, roč. 7, 2012, s. 84–141.
- PENEV, G.: *Procene stanovništva Bosne i Hercegovine po starosti i polu 2000-te godine*, interní dokument Centra za demografska istraživanja Instituta društvenih nauka, Beograd 2002, nestr.
- PERICA, V.: *Balkanski idoli: religija i nacionalizam u jugoslovenskim državama*, 2 sv., Beograd 2006, 280 a 284 s.
- PETERSEN, W.: A General Typology of Migration. In: *American Sociological Review*, Vol. 23, 1958, s. 256–266.
- PETROVIĆ, R.: *Etnički mešoviti brakovi u Jugoslaviji*, Beograd 1985, 134 s.
- PETROVIĆ, R.: Etnički mešoviti brakovi u Jugoslaviji. In: *Sociologija*, god. 28, 1986, s. 89–104.

- PETROVIĆ, R.: *Geografija Jugoslavije*, Zagreb 1952, 399 s.
- PETROVIĆ, R.: *Migracije u Jugoslaviji i etnički aspekt*, Beograd 1987, 142 s.
- PETROVIĆ, R.: The National Composition of the Population. In: *Yugoslav Survey*, Vol. 24, 1983, s. 21–34.
- PHILPOTT, C.: Though the dog is dead, the pig must be killed: finishing with property restitution to Bosnia-Herzegovina's IDPs and refugees. In: *Journal of Refugee Studies*, Vol. 18, 2005, s. 1–24.
- PHILPOTT, CH., WILLIAMS, R. C.: The Dayton dialectic: the significance of property deprivation and repossession in the context of ethnic cleansing. In: HAYNES, D. F. (ed.): *Deconstructing the reconstruction: human rights and rule of law in postwar Bosnia and Herzegovina*, Aldershot 2008, s. 149–176.
- PHUONG, C.: 'Freely to Return': Reversing Ethnic Cleansing in Bosnia-Herzegovina. In: *Journal of Refugee studies*, Vol. 13, 2000, s. 165–183.
- PHUONG, C.: At the heart of the return process: solving property issues in Bosnia and Herzegovina. In: *Forced Migration Review*, Vol. 7, 2000, s. 5–7.
- PHUONG, C.: Forcible displacement in peace agreements. In: *The international council on human rights policy. Review Meeting Peace Agreements: The Role of Human Rights in Negotiations Belfast*, 2005, s. 1–16.
- PICKERING, P. M.: Generating Social Capital for Bridging Ethnic Divisions in the Balkans. In: *Ethnic and Racial Studies*,Vol. 29, 2006, s. 79–103.
- PLAVŠIĆ, B.: *Svedočim*, *Druga knjiga*, Banja Luka 2005, 176 s.
- POBRIĆ, A.: Osnovne značajke i posljedice migracijskih kretanja u Bosni i Hercegovini. In: *Migracijske i etničke teme*, Vol. 18, 2002, s. 349–364.
- POGGI, P., MUZUR, M. DJIPA, D., KOJIC-HASINAGIC, S., BOUGAREL, X.: Local Level Institutions and Social Capital Study. In: *World Bank*, Vol. 1, 2002 [cit. 2011–08–20]. Dostupné z: <http://www.christophesolioz.ch/links/doc/2002/2002_wb_bih.pdf>.
- POLJAKOVÁ, M.: *Mezinárodně právní ochrana uprchlíků* [rukopis]: diplomová práce, Západočeská univerzita v Plzni, Právnická fakulta, Plzeň 2000 *[cit. 2010-03-26]*. Dostupné z: <*www.unhcr.cz/dokumenty/vyzkum_03.pdf*>.
- PORTEOUS, J. D., SMITH, S. E.: *Domicide. The Global Destruction of Home*, Montreal 2001, 283 s.

- PRAŠO, M. (ed.): *Problemi povratka izbjeglih i raseljenih lica: Iskustvo Bosne i Hercegovine*, Mostar 2000, 25 s.
- PRAŠO, M.: Demographic consequence of the 1992–95 War. In: *Most*, č. 93, 1996, nestr.
- PULJIZ, V.: *Ekzodus poljoprivrednika*, Zagreb 1977, 235 s.
- PULJIZ, V.: Novi trendovi deagrarizacije u SR Hrvatskoj. In: *Sociologija sela*, god. 21, 1983, s. 59–71.
- PULJIZ, V.: Seljaštvo u Jugoslaviji. In: *Sociologija sela*, god. 26, 1988, s. 5–23.
- PURIVATRA, A.: *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*, Sarajevo 1969, 275 s.
- PURIVATRA, A.: The National Phenomenon of the Moslems of Bosnia-Herzegovina. In: *Socialist Thought and Practice: A Yugoslav Quarterly: A theoretical, political and informative magazine*, Vol. 12, 1974, s. 1–36.
- PUTNAM, R.: *Bowling alone: the collapse and revival of American community*, New York 2000, 541 s.
- RAMET, P. S.: *Nationalism and Federalism in Yugoslavia, 1962–1991*, Bloomington and Indianapolis 1992, 346 s.
- RAMET, S. P.: *Thinking about Yugoslavia*, New York 2005, s. 348.
- RAMMATA, M.: *The evaluation of the return proces of refugees and internally displaced persons back to their „home of origin". The Case of Bosnia and Herzegovina* [manuscript]: Master's Thesis, University of Macedonia, Thessaloniki 2011, 82 s.
- RANČIĆ, M. (ed.): *Pogledi na migracije stanovništva Jugoslavije*, Beograd 1990, 231 s.
- RICHMOND, A. H.: Sociological Theories of International Migration: The Case of Refugees. In: *Current Sociology*, Vol. 36, 1988, s. 7–25.
- ROBIN-HUNTER, L.: Présent et avenir de la Bosnie-Herzégovine: La préservation souhaitable d'un état multinational ou le choix réaliste de la partition d'un pays? In: SANGUIN, A., L. (ed.): *L' ex – Yugoslavie dix ans après Dayton*, Paris 2005, s. 154–163.
- RONDIĆ, A.: *Povratak. Između privida i stvarnosti*, Sarajevo 2007 [cit. 2010–05–29]. Dostupné z: <http://www.fes.ba/publikacije/POVRATAK%20BiH.pdf>.
- ROSAND, E.: The Right to Return Under International Law Following Mass Dislocation: The Bosnia Precedent. In: *Michigan Journal of International Law*, Vol. 19, 1998, s. 1091–1139.

- ROSIÈRE, S.: Communauté internationale face au nettoyage ethnique: Dayton dans une perspective historique. In: SANGUIN, A., L. (ed.): *L'ex–Yugoslavie dix ans après Dayton*, Paris 2005, s. 28–38.
- ROUX, M.: A propos de la 'purification ethnique' en Bosnie-Herzégovine. In: *Hérodote,* Vol. 67, 1992, s. 49–60.
- ROUX, M.: La population de la Yougoslavie en 1991. Inventaire avant le chaos. In: *Méditerranée,* Vol. 81, 1995, s. 35–45.
- RUSINOW, D.: *The Yugoslav experiment: 1948–1974*, London 1977, 410 s.
- SACCO, J.: *Bezpečná zóna Goražde. Válka ve východní Bosně 1992–1995*, Brno 2007, 227 s.
- SAMPSON, S.: Weak States, Uncivil Societies and Thousands of NGOs: Benevolent Colonialism in the Balkans. In: TONRQUIST-PLEWA, B., RESIC, S. (eds.): *The Balkans in Focus: Cultural Boundaries in Europe*, Nordic Academic Press 2003, s. 27–44.
- SARDON, J.-P.: Demographic Change in the Balkans since the End of the 1980s. In: *Population: An English Selection,* Vol. 13, 2001, s. 49–70.
- SEKULIĆ, D., MASSEY, G., HODSON, R.: Who were the Yugoslavs? Failed Sources of a Common Identity in the Former Yugoslavia. In: *American Sociological Review,* Vol. 59, 1994, s. 83–97.
- SELL, L.: The Serb Flight from Sarajevo: Dayton´s First Failure. In*: East European Politics and Societies,* Vol. 14, 2000, s. 179–202.
- SHOUP, P.: *Communism and the Yugoslav national question*, New York 1968, 308 s.
- SHOUP, P.: The elections in Bosnia and Herzegovina. In: *Problems of Post-Communism*, Vol. 44, 1997, s. 3–15.
- SCHINDLER, J. R.: *Unholy Terror: Bosnia, Al-Qa'ida, and the Rise of Global Jihad*, St. Paul 2007, 368 s.
- SILBER, L., LITTLE, A.: *Smrt Jugoslavije*, Beograd 1996, 424 s.
- SIMIĆ, A.: Nacionalizam kao folk-ideologija: slučaj bivše Jugoslavije. In: HALPERN, J. M., KIDECKEL, D. A.: *Susedi u ratu. Jugoslovenski etnicitet, kultura i istorija iz ugla antropologa*, Beograd 2002, s. 138–153.
- SIMIĆ, A.: The Civil War in Yugoslavia: Do Ostensibly High Rates of Intermarriage Obviate Ethnic Hatreds as a Cause? In: *Anthropology of East European Review,* Vol. 12, 1994, s. 47–54.

- SIMIĆ, D.: *Koliko Bosna ima stanovnika? Jedina zemlja bez popisa stanovništva*, Sarajevo 2001 [cit. 2010–10–16]. Dostupné z.: <http://www.aimpress.ch/dyn/pubs/archive/data/200104/10428-003-pubs-sar.htm>.

- SLACK, J. A., DOYON, R. R.: Population Dynamics and Susceptibility for Ethnic Conflict: The Case of Bosnia and Herzegovina. In: *Journal of Peace Research*, Vol. 38, 2001, s. 139–161.

- SLOBODANKA, M.: *The Return of Refugees and Internally Displaced Persons to the Properties and Homes of their Origin-The Way to the Integrated Bosnia and Herzegovina without Entities?* [manuscript]: Master's thesis, Institute of Intrnational Law and International Relations Karl-Franzens University, Graz 2005, 110 s.

- SMAJLOVIĆ, L.: From the heart of the heart of the former Yugoslavia. In: *The Wilson Quarterly*, Vol. 19, 1995, s. 100–113.

- SØBERG, M.: Empowering Local Elites in Bosnia and Herzegovina. In: *Problems of Post-Communism*, Vol. 53, 2006, s. 44–58.

- SPARAVALO, J.: Deagrarizacija – osnov socijalne i prostorne pokretljivosti stanovništva Bosne i Hercegovine u periodu poslije drugog svjetskog rata. In: ŠEHIĆ , N. (ed.): *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Sarajevo 1990, s. 366–388.

- SPASOVSKI, M., ŽIVKOVIĆ, D., STEPIĆ, M.: *Etnički sastav stanovništva Bosne i Hercegovine*, Beograd 1992, 103 s.

- STEFANOVIC, D., LOIZIDES, N.: The Way Home: Peaceful Return of Victims of Ethnic Cleansing. In: *Human Rights Quarterly*, Vol. 33, 2011, s. 408–430.

- STEFANSSON, A. H.: Coffee after cleansing? Co-existence, co-operation, and communication in post-conflict Bosnia and Herzegovina. In: *Focaal–Journal of Global and Historical Anthropology*, Vol. 57, 2010, s. 62–76.

- STEFANSSON, A. H.: Homes in the Making: Property Restitution, Refugee Return, and Senses of Belonging in a Post-war Bosnian Town. In: *International Migration*, Vol. 44, 2006, s. 115–139.

- STEFANSSON, A. H.: The House War: The Politics, Practice and Meaning of Home in Bosnia and Herzegovina. In: *Working paper No. 10*, Göteborg 2004, s. 1–14 [cit. 2010–10–16]. Dostupné z: <http://www.gu.se/digitalAssets/809/809981_WP10Stefansson.pdf>.

- STEFANSSON, A.: Refugee return to Sarajevo and their challenge to contemporary narratives of mobility. In: LONG, L. D., OXFELD, E. (eds.): *Coming Home? Refugees, migrants, and those who stayed behind*, Philadelphia 2004, s. 170–186.

- STEPIĆ, M.: *Srpsko pitanje – geopolitičko pitanje*, Beograd 2004, 350 s.

- STEPIĆ, M.: *U vrtlogu balkanizacije*, Beograd 2001, 415 s.
- STUBBS, P.: Social Sector or The Diminution of Social Policy? RegulatingWelfare Regimes in Contemporary Bosnia-Herzegovina. In: PAPIĆ, Ž. (ed.): *International Support Policies to See Countries – Lessons (Not) Learned in Bosnia-Herzegovina*, Sarajevo 2001, s. 95–107.
- ŠEDO, J.: The party system of Bosnia and Herzegovina. In: STOJAROVÁ, V., EMERSON, P.: *Party Politics in the Western Balkans.* Oxon 2010, s. 85–99.
- ŠEDO, J.: Stranický systém Bosny a Hercegoviny po Daytonu. In: *Středoevropské politické studia*, roč. VIII, 2006.
- ŠESTÁK, M., TEJCHMAN, M., HAVLÍKOVÁ, L., HLADKÝ, L., PELIKÁN, J.: *Dějiny jihoslovanských zemí*, Praha 1998, 756 s.
- ŠIMÁK, J.: *Návrat uprchlíků a přemístěných osob na území Bosny a Hercegoviny po Daytonu* [rukopis]: diplomová práce, Univerzita Karlova, Fakulta sociálních věd, Praha 2010, 96 s.
- ŠPIRIĆ, N., MARIJANAC, Z.: *Stanovništvo Republice Srpske*, Banja Luka 1999, 308 s.
- ŠTAMBUK, M.: Društveni razvoj i selo. In: *Sociologija sela*, god. 26, 1988, s. 25–33.
- ŠŤASTNÁ, P.: *Proměny etnického povědomí migrantů z vybraných zemí SFRJ v Dánsku* [rukopis]: bakalářská práce, Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, Praha 2012, 106 s.
- ŠTĚPÁNEK, V.: *Jugoslávie - Srbsko - Kosovo: kosovská otázka ve 20. století*, Brno 2011, 471 s.
- ŠTĚPÁNEK, V.: Několik pohledů na nacionalismus – jeden z faktorů rozpadu Jugoslávie. In: FATKOVÁ, G., BUDILOVÁ, L., KOUBA, M., PAVLÁSEK, M., ŠTĚPÁNEK, V.: Balkán a nacionalismus. Labyrintem nacionální ideologie. Plzeň 2012, s. 39–55.
- ŠUVAR, S., *Sociologija sela II*, Zagreb 1988, 567 s.
- TABEAU, E. (ed.): *Rat u brojkama: demografski gubici u ratovima na teritoriji bivše Jugoslavije od 1991. do 1999.: glavni izveštaji demografskih veštaka predstavljeni od strane tužilaštva na suđenjima u Međunarodnom krivičnom sudu za bivšu Jugoslaviju*, Beograd 2009, 1215 s.
- TABEAU, E., BIJAK, J.: War – related Deaths in the 1992–1995 Armed Conflicts in Bosnia and Herzegovina: A Critique of Previous Estimates and Recent Results. In: *European Journal of Population*, Vol. 21, 2005, s. 187–215.

- TANKOVIĆ, Š., VOJNOVIĆ, S.: Bošnjaci i popis stanovništva u Republici Hrvatskoj 2001. In: *Ljudska prava*, Vol. 4, 2003, s. 88–106.

- TESAŘ, F.: *Dopady migrací v rámci území bývalé Jugoslávie*. *Stručný přehled migrací v postjugoslávském prostoru v letech 1991–2005*, Praha 2005, 15 s.

- TESAŘ, F.: *Etnické konflikty*, Praha 2007, 251 s.

- TESAŘ, F.: *Etnogeneze a etnicita národů Bosny a Hercegoviny* [rukopis]: diplomová práce, Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, Praha 1996, 101 s.

- TESAŘ, F.: Ozbrojený konflikt na území BaH po rozpadu SFRJ. In: GABAL, I. (ed.): *Etnické menšiny ve střední Evropě*, Praha 1999, s. 255–332.

- THOMPSON, M.: *A Paper House: The Ending of Yugoslavia*, Berkshire 1992, 347 s.

- TOAL, G., DAHLMAN, C. T.: *Bosnia Remade. Ethnic Cleansing and Its Reversal*, Oxford 2011, 463 s.

- TOAL, G., DAHLMAN, C.: Has Ethnic Cleansing succeeded? Geographies of Minority Return and its Meaning in Bosnia-Herzegovina. In: *Dayton – Ten Years After: Conflict Resolution, Co-operation Perspectives*, Sarajevo 2005, s. 1–26.

- TOAL, G., DAHLMAN, C.: The 'West Bank of the Drina': land allocation and ethnic engineering in Republika Srpska. In: *Transactions of the Institute of British Geographers*, 2006, s. 304–322.

- TOAL, G., DAHLMAN, C.: Post-Domicide Bosnia and Herzegovina: Homes, Homelands and One Million Returns. In: *International Peacekeeping*, Vol. 13, 2006, s. 242–260.

- TOAL, G., DAHLMAN, C.: The Effort to Reverse Ethnic Cleansing in Bosnia-Herzegovina: The Limits of Returns. In: *Eurasian Geography and Economics*, Vol. 45, 2004, s. 439–464.

- TOAL, G., O'LOUGHLIN, J.: After Ethnic Cleansing: Return Outcomes in Bosnia-Herzegovina a Decade Beyond War. In: *Annals of the Association of American Geographers*, Vol. 99, 2009, s. 1045–1053.

- TOMEŠ, J.: *Ozbrojené konflikty po konci studené války* [rukopis]: disertační práce, Univerzita Karlova, Přírodovědecká fakulta, Praha 2008, 257 s.

- TOMIĆ, M. I. : Skica za jedan socio-demografski, socio-geografski i socio-politički portret postdejtonske Bosne i Hercegovine. In: *Ljudska prava*, god. 1, 2000, s. 69–73.

- TOUŠEK, L.: Sociální vyloučení a prostorová segregace. In: *AntropoWebzin*, Plzeň nedat. [cit. 2012–6–12]. Dostupné z: <http://antropologie.zcu.cz/socialni-vylouceni-a-prostorova-segregace>.

- TRUD, Ž.: *Etnički sukobi u Jugoslaviji 1960–1980*, Novi Sad 2010, 347 s.

- TUDJMAN, M., BILIĆ, I.: *Planovi, sporazumi, izjave o ustavnom ústrojstvu Bosne i Hercegovine 1991–1995*, Zagreb 2005, 752 s.

- UDOVIČKI, J., ŠTITKOVAC, E. Bosnia and Herzegovina: The Second War. In: UDOVIČKI, J., RIDGEWAY, J. (eds.): *Burn this House. The Making and Unmaking of Yugoslavia*, London 2000, s. 175–216.

- UHEREK, Z.: *Češi v BaH: antropologické pohledy na společenský život české menšiny v zahraničí*, Praha 2011, 230 s.

- VALENTA, M., RAMET, P. R.: Bosnian Migrants: An Introduction. In: VALENTA, M., RAMET, P. R. (eds.): *The Bosnian Diaspora. Integration in Transnational Communities*, Ashgate 2011, s. 1–23.

- VAN HOUTTE, H.: Mass Property Claim Resolution in a Post-war Society: The Commission for Real Property Claims in Bosnia and Herzegovina. In: *International Comparative Law Quarterly*, Vol. 48, 1999, s. 625–638.

- VOGELNIK, D.: *Urbanizacija kao odraz privrednog razvoja FNRJ*, Beograd 1961, 310 s.

- VOJINOVIĆ, P.: Islamska deklaracija Alije Izetbegovića – antisrpska ideologija mržnje i rata. In: *Dokaz Facta*, Vol. 1, nedat. [cit. 2011–10–19]. Dostupné z: <http://www.rs-icty.org/PUBLIKACIJE/Dokaz_final.pdf>.

- VRCAN, S.: The Religious Factor and the War in Bosnia and Herzegovina. In: MOJZES, P. (ed.): *Religion and the War in Bosnia*, Atlanta 1998, s. 108–131.

- VRIŠER, I.: Razmeštaj industrije u Jugoslaviji. In: *Zbornik XI. kongresa geografa SFRJ*, Titograd 1983, s. 197–205.

- VUKŠIĆ, T.: *Demografsko stanje i procesi katolika u Bosni i Hercegovini od 1996. do 2010*, Mostar 2010 [cit. 2011–3–14]. Dostupné z: <http://www.bkbih.ba/info.php?id=158>.

- VULLIAMY, E.: *Seasons in hell: understanding Bosnia's war*, New York 1994, 370 s.

- WALSH, M., BLACK, R., KOSER, K.: Repatriation from the European Union to Bosnia-Herzegovina: the Role of Information. In: BLACK, R., KOSER, K. (eds.): *The End of the refugee cycle?: refugee repatriation and reconstruction*, New York, Oxford 1999, s. 110–125.

- WALSH, N. E., WALSH, W. S.: Rehabilitation of landmine victims – the ultimate challenge. In: *Bulletin of the World Health Organization*, Vol. 81, 2003, s. 665–670.
- WATERS, T. W.: Contemplating Failure and Creating Alternatives in the Balkans: Bosnia's Peoples, Democracy, and the Shape of Self-Determination, In: *Yale Journal of International Law*, Vol. 29, 2004, s. 423–477.
- WESSELINGH, I., VAULERIN, A.: *Bosnie, la Mémoire a vif: Prijedor, laboratoire de la purification ethnique*, Paris 2003, 299 s.
- WILLIAMS, R. C.: The Significance of Property Restitution to Sustainable Return in Bosnia and Herzegovina. In: *International Migration*, Vol. 44, 2006, s. 40–61.
- WITMER, F. D. W., O'LOUGHLIN, J.: Satellite Data Methods and Application in the Evaluation of War Outcomes: Abandoned Agricultural Land in Bosnia-Herzegovina After the 1992 – 1995 Conflict. In: *Annals of the Association of American Geographers*, Vol. 99, 2009, s. 1033–1044.
- WOODWARD, S.: *Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution after the Cold War*, Washington 1995, 536 s.
- YEOH, K. K.: Phenotypical, linguistic or religious? On the concept and measurement of ethnic fragmentation. In: *Malaysian Journal of Economic Studies*, Vol. 40, 2003, s. 23–47.
- ZARKOVIC, M.: *The Demographic Struggle for Power*, London 1997, 273 s.
- ZETTER. R.: Reconceptualizing the myth of return: continuity and transition amongst the Greek-Cypriot refugees of 1974. In: *Journal of Refugee Studies*, Vol. 12, 1999, s. 1–22.
- ZOLIĆ, H., EMIRHAFIZOVIĆ, M: Ciljevi i značaj popisa stanovništva, sa posebnim osvrtom na BiH. In: *Godišnjak*, god. 8, 2008, s. 7–20.
- ZBORNIK RADOVA: *Genocid u BiH*, Sarajevo 1997.
- ZBORNIK RADOVA: *Karakter rata u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 2002.
- ZBORNIK RADOVA: *Stradanje Srba u Sarajevu*, Beograd 1995.
- ŽERJAVIĆ, V.: *Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*, Zagreb 1992.
- ŽÍLA, O.: Proměna etnické struktury obyvatelstva BaH v letech 1948–1991. In: *Slovanský přehled*, roč. 93, 2007, s. 463–499.

SEZNAM CITOVANÝCH OSOBNÍCH ROZHOVORŮ

- BAHRUDIN, Arnaut. Osobní rozhovor. Kakanj 24. 6. 2011.
- BEĆAR, Salih. Osobní rozhovor. Donji Vakuf 20. 5. 2011
- BOŠNJOVIĆ, Ilijas. Osobní rozhovor. Sarajevo 17. 5. 2006.
- ĆOROVIĆ, Radoslav. Osobní rozhovor. Sarajevo 19. 5., 1. 7. 2011.
- GREBIĆ, Hasan. Osobní rozhovor. Zvornik 19. 10. 2011.
- HODŽIĆ, Miral. Osobní rozhovor. Foča 19. 10. 2010.
- IVIČIĆ, Nikola. Osobní rozhovor. Donji Vakuf 19. 5. 2011.
- KUNDO, Izet. Osobní rozhovor. Foča 27. 6. 2011.
- MARČETA, Mile. Osobní rozhovor. Sarajevo 26. 10. 2011.
- MIHAJLOVIĆ, Petar. Osobní rozhovor. Ustikolina 28. 6. 2011.
- Nejmenovaný administrativní pracovník okresního úřadu v Ustikolině. Ustikolina 28. 6. 2011.
- Nejmenovaný administrativní pracovník okresního úřadu Prijedor. Prijedor 22. 6. 2011.
- Nejmenovaný pracovník Národního Parku Sutjeska. Foča 20. 10. 2010.
- Nejmenovaný předseda mjesne zajednice okresu Donji Vakuf. Donji Vakuf 20. 5. 2011
- Nejmenovaný zaměstnanec Statistického úřadu Federace Bosny a Hercegoviny. Sarajevo 4. 7. 2013
- Nejmenovaný zaměstnanec Statistického úřadu Republiky srbské. Banja Luka 28. 10. 2011
- PAŠAGIĆ, Senad. Osobní rozhovor. Bosansko Grahovo 20. 6. 2011.
- PAŠALIĆ, Stevo. Osobní rozhovor. Zvornik 20. 10. 2011.
- PLEČAN, Kadir. Osobní rozhovor. Olovo 29. 6. 2011.
- PRŠO, Željka. Osobní rozhovor. Bosansko Grahovo 27. 10. 2011.
- SELIMOVIĆ, Omer. Osobní rozhovor. Zvornik 21. 10. 2011.
- ŠARIĆ, Naser. Osobní rozhovor. Donji Vakuf 20. 5. 2011
- ŠUKALO, Lutvijo. Osobní rozhovor. Foča 27. 6. 2011.

SEZNAM RESPONDENTŮ

- Resp. 1, nar. 1960, zš, rozhovor opština Čajniće 2010
- Resp. 4, nar. 1940, zš, rozhovor opština Čajniće 2010
- Resp. 6, nar. 1975, sš, rozhovor opština Čajniće 2010
- Resp. 8, nar. 1969, sš, rozhovor opština Čajniće 2010
- Resp. 13, nar. 1963, zš, rozhovor opština Han Pijesak 2010
- Resp. 14, nar. 1972, sš, rozhovor opština Han Pijesak 2010
- Resp. 15, nar. 1956, zš, rozhovor opština Han Pijesak 2010
- Resp. 16, nar. 1942, zš, rozhovor opština Han Pijesak 2010
- Resp. 17, nar. 1959, vš, rozhovor opština Han Pijesak 2010
- Resp. 18, nar. 1971, zš, rozhovor opština Han Pijesak 2010
- Resp. 19, nar. 1957, zš, rozhovor opština Han Pijesak 2010
- Resp. 20, nar. 1946, zš, rozhovor opština Han Pijesak 2010
- Resp. 21, nar. 1944, zš, rozhovor opština Foča 2010
- Resp. 23, nar. 1975, zš, rozhovor opština Foča 2010
- Resp. 24, nar. 1966, zš, rozhovor opština Foča 2010
- Resp. 25, nar. 1973, zš, rozhovor opština Foča 2010
- Resp. 26, nar. 1943, zš, rozhovor opština Foča 2010
- Resp. 27, nar. 1948, sš, rozhovor opština Foča 2010
- Resp. 28, nar. 1952, zš, rozhovor opština Foča 2010
- Resp. 29, nar. 1964, zš, rozhovor opština Foča 2010
- Resp. 30, nar. 1970, zš, rozhovor opština Foča 2010
- Resp. 32, nar. 1942, zš, rozhovor opština Foča 2010
- Resp. 34, nar. 1963, zš, rozhovor opština Foča 2010
- Resp. 35, nar. 1946, zš, rozhovor opština Foča 2010
- Resp. 36, nar. 1939, zš, rozhovor opština Foča 2010
- Resp. 37, nar. 1959, vš, rozhovor opština Foča 2010
- Resp. 38, nar. 1965, vš, rozhovor opština Foča 2010
- Resp. 40, nar. 1960, zš, rozhovor opština Donji Vakuf 2011
- Resp. 41, nar. 1956, vš, rozhovor opština Donji Vakuf 2011
- Resp. 42, nar. 1942, sš, rozhovor opština Donji Vakuf 2011
- Resp. 43, nar. 1953, sš, rozhovor opština Donji Vakuf 2011
- Resp. 44, nar. 1939, vš, rozhovor opština Donji Vakuf 2011
- Resp. 45, nar. 1939, zš, rozhovor opština Donji Vakuf 2011
- Resp. 52, nar. 1954, zš, rozhovor opština Vlasenica 2011
- Resp. 59, nar. 1945, sš, rozhovor opština Kalinovik 2011
- Resp. 64, nar. 1952, zš, rozhovor opština Kalinovik 2011
- Resp. 71, nar. 1950, zš, rozhovor opština Zvornik 2011
- Resp. 72, nar. 1949, zš, rozhovor opština Zvornik 2011
- Resp. 73, nar. 1972, vš, rozhovor opština Zvornik 2011
- Resp. 75, nar. 1963, sš, rozhovor opština Zvornik 2011

- Resp. 76, nar. 1957, sš, rozhovor opština Zvornik 2011
- Resp. 77, nar. 1966, sš, rozhovor opština Zvornik 2011
- Resp. 78, nar. 1968, sš, rozhovor opština Zvornik 2011
- Resp. 80, nar. 1950, sš, rozhovor opština Bosanski Petrovac 2011
- Resp. 83, nar. 1955, vš, rozhovor opština Bosanski Petrovac 2011
- Resp. 92, nar. 1953, zš, rozhovor opština Sokolac 2011
- Resp. 95, nar. 1962, vš, rozhovor opština Sokolac 2011
- Resp. 100, nar. 1948, sš, rozhovor opština Sanski Most 2011
- Resp. 101, nar. 1960, sš, rozhovor opština Sanski Most 2011
- Resp. 102, nar. 1951, zš, rozhovor opština Sanski Most 2011
- Resp. 103, nar. 1954, zš, rozhovor opština Sanski Most 2011
- Resp. 104, nar. 1944, zš, rozhovor opština Sanski Most 2011
- Resp. 105, nar. 1955, sš, rozhovor opština Sanski Most 2011
- Resp. 106, nar. 168, zš, rozhovor opština Sanski Most 2011
- Resp. 107, nar. 1942, zš, rozhovor opština Sanski Most 2011
- Resp. 109, nar. 1952, sš, rozhovor opština Vlasenica 2011
- Resp. 111, nar. 1971, sš, rozhovor opština Vlasenica 2011
- Resp. 115, nar. 1963, sš, rozhovor opština Vlasenica 2011
- Resp. 121, nar. 1960, vš, rozhovor opština Novi Travnik 2011
- Resp. 129, nar. 1967, sš, rozhovor opština Glamoć 2011
- Resp. 130, nar. 1963, vš, rozhovor opština Glamoć 2011
- Resp. 131, nar. 1972, zš, rozhovor opština Glamoć 2011
- Resp. 132, nar. 1937, zš, rozhovor opština Glamoć 2011
- Resp. 139, nar. 1966, sš, rozhovor opština Rogatica 2011
- Resp. 140, nar. 1951, zš, rozhovor opština Rogatica 2011
- Resp. 142, nar. 1965, zš, rozhovor opština Drvar 2011
- Resp. 145, nar. 1945, sš, rozhovor opština Drvar 2011
- Resp. 146, nar. 1961, sš, rozhovor opština Drvar 2011
- Resp. 147, nar. 1955, zš, rozhovor opština Drvar 2011
- Resp. 148, nar. 1962, sš, rozhovor opština Drvar 2011
- Resp. 149, nar. 1966, zš, rozhovor opština Drvar 2011
- Resp. 150, nar. 1945, vš, rozhovor opština Drvar 2011
- Resp. 154, nar. 1969, sš, rozhovor opština Drvar 2011
- Resp. 155, nar. 1971, sš, rozhovor opština Drvar 2011
- Resp. 156, nar. 1937, zš, rozhovor opština Konjic 2011
- Resp. 157, nar. 1961, zš, rozhovor opština Konjic 2011
- Resp. 158, nar. 1955, vš, rozhovor opština Konjic 2011
- Resp. 159, nar. 1965, sš, rozhovor opština Kotor Varoš 2011
- Resp. 167, nar. 1956, zš, rozhovor opština Prijedor 2011
- Resp. 168, nar. 1967, sš, rozhovor opština Prijedor 2011
- Resp. 170, nar. 1952, zš, rozhovor opština Prijedor 2011
- Resp. 171, nar. 1952, zš, rozhovor opština Prijedor 2011
- Resp. 174, nar. 1958, vš, rozhovor opština Jajce 2011

- Resp. 179, nar. 1970, sš, rozhovor opština Breza 2011
- Resp. 181, nar. 1967, sš, rozhovor opština Breza 2011
- Resp. 182, nar. 1933, sš, rozhovor opština Kakanj 2011
- Resp. 183, nar. 1972, sš, rozhovor opština Kalesija 2011
- Resp. 184, nar. 1951, zš, rozhovor opština Kalesija 2011
- Resp. 187, nar. 1962, zš, rozhovor opština Olovo 2011
- Resp. 188, nar. 1953, vš, rozhovor opština Olovo 2011
- Resp. 191, nar. 1953, sš, rozhovor opština Olovo 2011
- Resp. 192, nar. 1961, sš, rozhovor opština Ustikolina 2011
- Resp. 193, nar. 1965, zš, rozhovor opština Ustikolina 2011
- Resp. 194, nar. 1954, zš, rozhovor opština Dobretići 2011
- Resp. 195, nar. 1961, zš, rozhovor opština Dobretići 2011
- Resp. 197, nar. 1959, sš, rozhovor opština Vareš 2011
- Resp. 199, nar. 1959, sš, rozhovor opština Vareš 2011
- Resp. 201, nar. 1974, sš, rozhovor opština Vareš 2011
- Resp. 207, nar. 1959, sš, rozhovor opština Fojnica 2011
- Resp. 210, nar. 1962, zš, rozhovor opština Bosansko Grahovo 2011
- Resp. 213, nar. 1960, sš, rozhovor opština Bosansko Grahovo 2011
- Resp. 214, nar. 1956, vš, rozhovor Sarajevo 2010
- Resp. 216, nar. 1963, sš, rozhovor Sarajevo 2010
- Resp. 217, nar. 1948, sš, rozhovor Sarajevo 2011
- Resp. 217, nar. 1970, sš, rozhovor Sarajevo 2011
- Resp. 224, nar. 1962, zš, rozhovor Sarajevo 2011
- Resp. 232, nar. 1970, vš, rozhovor Sarajevo 2011
- Resp. 234, nar. 1942, sš, rozhovor Banja Luka 2012
- Resp. 238, nar. 1942, vš, rozhovor Banja Luka 2012